

לשון חז"ל במסורת אשכנז המאוחרת : תיאור דקדוקי

מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

מור שמש

הוגש לסינאט אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אפריל 2020

ניסן תש"ף

באר שבע

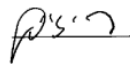
לשון חז"ל במסורת אשכנז המאוחרת : תיאור דקדוקי

מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת

מור שמש

הוגש לסינאט אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

אישור המנחים פרופ' מיכאל ריזיק

ד"ר אורי מור

אישור דיקן בית הספר ללימודי מחקר מתקדמים ע"ש קרייטמן _____

אפריל 2020

ניסן תש"ף

באר שבע

העבודה נעשתה בהדרכת

ד"ר אורי מור

ופרופ' מיכאל ריז"ק

במחלקה ללשון העברית

בפקולטה למדעי הרוח והחברה

הצהרת תלמיד המחקר עם הגשת עבודת הדוקטור לשיפוט

אני החתום מטה מצהיר בזאת:

- ✓ חיברתי את חיבורי בעצמי, להוציא עזר בהדרכה שקיבלתי מאת המנחים.
- ✓ החומר המדעי הנכלל בעבודה זו הוא פרי מחקרי מתקופת היותי תלמיד מחקר.

חתימה

שם התלמיד: מור שמש

תאריך: 10.3.2020

תודות

אני מודה מקרב לב לשני המנחים שליוו אותי לאורך שנות העבודה, ד"ר אורי מור ופרופ' מיכאל ריז'יק. פרופ' ריז'יק הוא שעודדני לבחור במסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז כנושא עבודתי, ואילולא כן לא הייתי מתוודע לקסמה של מסורת מרתקת זו. הוא ידע לכוון אותי אל המסלול הנכון בתחילת העבודה, ולייעץ עצות מועילות כאשר הייתי זקוק להכוונה לאורך הדרך. ד"ר מור מלווה אותי במסלולי האקדמי למן ימי התואר השני, ומפירות תלמודו רוויתי עד בלי די. עצותיו המועילות והערותיו המחכימות תרמו לאין ערוך למחקר המוגש כאן ולמחקריי האחרים. לשניהם נתונה תודתי העמוקה.

אני מודה לקרן עמיתי קרייטמן על המלגה הכספית הנדיבה, שאפשרה לי להתמסר לעבודת הדוקטור ולכתוב אותה בנוחות ובשלווה. תודה גדולה נתונה למורי שליווני לאורך שנות העבודה, התעניינו ויעצו: ד"ר כריסטיאן שטאדל, ד"ר עמנואל מסטיי, פרופ' דניאל סיון, ד"ר רועי גפטר, פרופ' חיים כהן ופרופ' יוחנן ברויאר. תודה מיוחדת שלוחה לד"ר דורון יעקב.

ותודה לבני משפחתי האהובה.

תוכן העניינים

יא.....	רשימת הקיצורים
יב.....	תקציר
1.....	1. מבוא
1.....	1.1 נושא המחקר ומטרתו
1.....	1.2 שאלת המחקר
1.....	1.2.1 מסורות הלשון העברית
2.....	1.2.2 יהדות אשכנז
4.....	1.2.3 מסורת הלשון של יהודי אשכנז
7.....	1.3 מחקרה של מסורת אשכנז
10.....	1.4 תיאור המקורות והיקף הקורפוס
10.....	1.4.1 המקורות הישירים
12.....	1.4.2 מאפייני הניקוד של המקורות הישירים
12.....	1.4.2.1 מסורת ההגייה המשתקפת מן הניקוד
12.....	1.4.2.2 ניקודם של פרקי משנה הנתונים להשפעות חיצוניות
13.....	1.4.2.3 סימון הדגשים
14.....	1.4.2.4 חילופים גרפיים בין סימני ניקוד דומים
14.....	1.4.2.5 נטייה לניקוד של כל אותיות התיבה
15.....	1.4.2.6 עניינים שונים
16.....	1.4.3 מקורות עקיפים
18.....	1.5 שיטת המחקר ומבנה העבודה
20.....	2. תורת ההגה
20.....	2.1 תנועות ודִרְתִּנוּעוֹת
20.....	2.1.1 טשטוש תנועות פוסט־טוניות
22.....	2.1.2 חילופי תנועות
22.....	2.1.2.1 קמץ טברני בהברה סגורה מוטעמת סופית
25.....	2.1.2.2 פתח < קמץ בקרבת אותיות הגרון
26.....	2.1.2.3 פתח < קמץ בסיומת הזוגי
27.....	2.1.2.4 פתח < סגול, קמץ < סגול בקרבת חִי"ת
27.....	2.1.2.5 צירי < סגול בהברה סגורה מוטעמת

2.1.2.6	הנמכת תנועה (חיריק < סגול; חיריק < פתח; סגול < פתח; צירי < פתח)	29
2.1.2.7	תנועת u היסטורית בהברה סגורה בלתימוטעמת	29
2.1.2.8	חולם < שורוק	31
2.1.3	חיטופי תנועות	33
2.1.3.1	חיטוף פרה־טוני	33
2.1.3.2	נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסט־טוני	36
2.1.4	הפתח הגנוב	39
2.1.5	הדיפתונג הסופי aj	40
2.1.6	חילופי הדיפתונגים [jo] ו-[aj]	43
2.2	דגשים	43
2.2.1	דגשים והיעדרם באותיות בכפ"ת כנגד כללי הדקדוק	43
2.2.1.1	דגשים לבידול פונטי	44
2.2.1.2	דגשים אחרי אותיות שימוש	45
2.2.1.3	בכפ"ת בראש מילה אחרי תיבה הנחתמת בתנועה	47
2.2.1.4	הגייה סותמת או חוככת לכל אורך הנטייה	49
2.2.1.5	רפיון אחרי שווא נח	55
2.2.1.6	דגש אחרי שווא "מרחף"	57
2.2.1.7	דגשים בשמות שונים	57
2.2.1.8	נטיית המשקל קט	57
2.2.2	תשלום הדגש	57
א.	לפני אל"ף	58
ב.	לפני ה"א	59
ג.	לפני עי"ן	60
ד.	לפני רי"ש	60
ה.	הכפלת הרי"ש במסורות העברית השונות	64
ו.	היחס בין מסורת אשכנז לשאר המסורות	65
2.2.3	הכפלה תניינית	66
2.3	שוואים וחטפים	68
2.3.1	הגיית השווא הנע	68
2.3.2	הגיית החטפים	72

75	3. תורת הצורות
75	3.1 השם
76	3.1.1 דיונים פרטניים בשמות עצם
208	3.1.2 סוגיות כוללות בתצורת השם
208	3.1.2.1 צורות הריבוי של שמות סגוליים
210	3.1.2.2 צורות נפרד במעמד נסמך
211	3.1.2.3 המעבר קָטַל < קָטַל
214	3.1.2.4 השמות הסגוליים בגזרת ל"י
218	3.1.2.5 צורות הפסק
219	3.1.2.6 המעתק קָטַח < קָטַח בסמוך לרי"ש
221	3.1.2.7 התמזגות המשקלים קָטַל וקוֹטַל
222	3.1.2.8 עירוב משקלים בשמות הומוגרפיים
222	3.1.2.9 ריבוי שמות הייחוס בסיומת יֵי
223	3.1.3 השמות הפרטיים
234	3.2 הפועל
234	3.2.1 סוגיות כוללות בתצורת הפועל
234	3.2.1.1 צורות הפסק וצורות הקשר
240	3.2.1.2 חילופי גזרות
242	3.2.1.3 שימור תנועת יסוד בנטייה
243	3.2.2 גזרת השלמים
243	3.2.2.1 קל
249	3.2.2.2 נפעל
257	3.2.2.3 הפעיל
258	3.2.2.4 הופעל בינוני
258	3.2.2.5 פיעל
260	3.2.2.6 פועל בינוני
260	3.2.2.7 נתפעל
261	3.2.3 פ"א
261	3.2.3.1 קל עתיד
262	3.2.3.2 קל מקור
262	3.2.4 פ"יו

262 קל 3.2.4.1
263 נפעל 3.2.4.2
263 הפעיל 3.2.4.3
264 הופעל בינוני רבים 3.2.4.4
264 פ"נ 3.2.5
264 קל 3.2.5.1
265 נפעל 3.2.5.2
266 הפעיל 3.2.5.3
266 הופעל 3.2.5.4
267 פה"פ גרונית 3.2.6
267 קל 3.2.6.1
268 נפעל 3.2.6.2
268 הפעיל 3.2.6.3
270 פיעל 3.2.6.4
270 ע"ו 3.2.7
270 קל 3.2.7.1
272 נפעל 3.2.7.2
272 הפעיל 3.2.7.3
273 הופעל 3.2.7.4
273 פולל מקור 3.2.7.5
273 עה"פ גרונית 3.2.8
273 קל 3.2.8.1
274 נפעל עבר נסתרים 3.2.8.2
274 הפעיל בינוני יחידה 3.2.8.3
275 פיעל 3.2.8.4
276 פועל בינוני 3.2.8.5
276 נתפעל 3.2.8.6
277 ל"א 3.2.9
277 קל 3.2.9.1
277 נפעל 3.2.9.2
279 הפעיל 3.2.9.3

279	3.2.9.4 פיעל עבר
279	3.2.10 ל"י
279	3.2.10.1 קל
282	3.2.10.2 נפעל בינוני
283	3.2.10.3 הפעיל
283	3.2.10.4 פיעל
284	3.2.10.5 פועל בינוני
284	3.2.10.6 נתפעל
285	3.2.11 לה"פ גרונית
285	3.2.11.1 קל
286	3.2.11.2 נפעל
286	3.2.11.3 הפעיל
287	3.2.11.4 פיעל
287	3.2.11.5 נתפעל
287	3.2.12 גזרת הכפולים
287	3.2.12.1 קל
289	3.2.12.2 נפעל עתיד
290	3.2.12.3 הפעיל
291	3.2.12.4 פולל בינוני רבות
291	3.2.13 שורשים מרובעים : פלפל ונתפלפל
292	3.3 המיליות
304	3.4 אותיות השימוש
312	3.5 הכינויים
312	3.5.1 הכינויים החבורים
315	3.5.2 הכינויים הפרודים
316	3.5.3 כינויי הרמז
318	4. סיכום
318	4.1 שוני ואחידות בין מסורות המשנה האשכנזיות
321	4.2 מסורת אשכנז והמקרא
322	4.3 מסורת אשכנז המאוחרת והמסורת הקדם-אשכנזית
322	4.4 מסורת אשכנז ומסורות אחרות של לשון חכמים

323	4.5 מסורת אשכנז וכתבי היד המעולים של המשנה
324	4.6 מסורת קריאת המשנה באשכנז וסידורי התפילה האשכנזיים
325	4.7 מסורת אשכנז והארמית
325	4.8 העברית ממש והעברית המותכת בידיש
326	4.9 מסורת אשכנז והעברית המדוברת בימינו
327	4.10 אופייה הכללי של מסורת אשכנז
328	4.11 סיכום ומבט לעתיד
329	הקיצורים הביבליוגרפיים
329	כתבי יד, מהדורות ומילונים
331	מחקרים
341	נספחים
341	א. מילים שבצורתן לא נמצא עניין
341	שמות כלליים
346	שם המספר
347	שמות פרטיים
347	מיליות
349	ב. פרקי המשנה בחק לישראל לפי פרשת השבוע
i	Abstract

רשימת הקיצורים

ספרי המקרא

דה"א = דברי הימים א

דה"ב = דברי הימים ב

מל"א = מלכים א

מל"ב = מלכים ב

שה"ש = שיר השירים

שמ"א = שמואל א

שמ"ב = שמואל ב

מסכתות המשנה

ב"ב = בבא בתרא

ב"מ = בבא מציעא

ב"ק = בבא קמא

ט"י = טבול יום

מו"ק = מועד קטן

מ"ש = מעשר שני

ע"ז = עבודה זרה

ר"ה = ראש השנה

תקציר

מטרת המחקר ומבנה העבודה

מטרתו של המחקר המוגש כאן להציג תמונה ממצה (אם כי לא מלאה) של דקדוק מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז. במרכז המחקר עומדים פרק זמן ואזור גאוגרפי מתוחמים, והוא מתמקד במסורת קריאת המשנה של יהודי פולין ואוקראינה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. אזורים אלו היו ליבו של המרכז הרוחני של יהודי אשכנז, ובתקופה הנחקרת היו הישיבות באשכנז בשיא פריחתן. הנחת היסוד אפוא היא שתיאור דקדוקי נרחב של המסורת שנהגה שם בתקופה זו יעמיד תמונה איתנה למסורת אשכנז בכללה.

מאז החל המחקר המדעי של מסורות הקריאה של העברית, עם מחקריו החלוציים של חנוך ילון בשנות השלושים של המאה שעברה, עמדה מסורת אשכנז בצילן של מסורות העברית האחרות. מסורת זו עברה שינויים רבים שהרחיקו אותה מדמותה המקורית, וכיום אף נחשבים לשיבושים. שלא כמסורות הלשון האחרות, ובעיקר מסורתם של יהודי תימן שנודעה כמשובחת וכמשמרת קווי לשון מקוריים של לשון חכמים, יהודי אשכנז לא הקפידו על שימורן של מסורות קדומות, ולא היססו לסטות מהן ולשנות אותן בהשפעות חיצוניות או בהתפתחויות פנימיות. המרחק הרב שנוצר בין מסורת אשכנז לבין המסורות הטובות של לשון חז"ל הביא לכך שזו נדחקה לקרן זוית במחקר מסורות הלשון, והמחקר המוגש כאן הוא למעשה הניסיון הראשון לתאור תיאור דקדוקי ממצה.

בדור האחרון התעורר עניין מחודש במסורת זו, לאחר שחוקרים אחדים הבחינו שגם במסורת אשכנז נשמרו יסודות מקוריים של לשון חז"ל, ומשום כך גם בה יש עניין מחקרי. למרות זאת תיאור דקדוקי נרחב של המסורת טרם נכתב, ועד כה הפרטים הדקדוקיים על אודותיה פוזרו בספרות המחקר. העבודה המוגשת כאן שואפת אפוא למלא את החלל הזה במחקר, ולהציע תמונה דקדוקית ראויה של מסורת אשכנז.

בליבו של הקורפוס הנחקר ניצבים דפוסי משנה שנוקדו והודפסו בפולין ובאוקראינה בסוף המאה התשע-עשרה. דפוסים אלו נבחרו בקפידה לאחר שהתברר שניקודם הוא עממי מאוד ורחוק מאוד מדקדוק נורמטיבי. אין ספק שהוא מייצג את מסורת קריאת המשנה של האנשים שניקדו אותם, כלומר מסורת אשכנזית במובהק. על פי היקפם של הדפוסים הנחקרים משמשים כנקודת מוצא במחקר זה 27 פרקי משנה, שנחקרו לעומק בהשוואה מתמדת בין כל הדפוסים. עוד נעזרתי בכמה מקורות עקיפים להכרתה של המסורת האשכנזית, ובהם הרכיב העברי של שפת הדיבור של יהודי אשכנז, הלוא היא היידיש, וניקודם של מילונאים אשכנזים בני התקופה.

המחקר מחולק לשני חלקים עיקריים: (א) הפרק "תורת ההגה", שבו נסקרו סוגיות פונולוגיות שונות שעלו מתוך העיון בתורת הצורות. לא ראיתי צורך לברר בפרק זה את יסודותיה של תורת ההגה האשכנזית, כלומר את מערכי התנועות והעיצורים וסוגיות יסוד כגון מקום ההטעמה, שכן אלו ידועים בעיקרם, והנאמר עליהם עד כה בספרות המחקר שימש כאן כהנחות בסיס; (ב) הפרק תורת הצורות, שבו נסקרו כל המילים בפרקי הליבה של הקורפוס על פי חלקי הדיבור: שמות העצם הכלליים והפרטיים, הפעלים, המיליות, אותיות השימוש והכינויים. זהו החלק העיקרי של

מחקר זה, ופרקי תורת ההגה נועדו למעשה ללבן עניינים פונולוגיים המשרתים את העיון בתורת הצורות.

להלן אפרט את הממצאים העיקריים שהתגלו במחקר זה.

אחדותה של מסורת אשכנז

מסורת הלשון המיוצגת בדפוס המשנה שנחקרו כאן היא בעיקרה מסורת אחת, אף על פי שהמשניות הנחקרות נדפסו בכמה ערים שונות ברחבי פולין ואוקראינה. עוד מוקדם לקבוע מהו היחס בין מסורת זו לבין המסורות של שאר הלהגים האשכנזיים, ובעיקר זו של יהודי ליטא ושאר המחוזות בצפון-מזרח אשכנז, אך לפי שעה נראה שאפשר לדבר על מסורת כלל-אשכנזית שמאפייני הלשון שלה מייחדים אותה משאר המסורות ומדגישים את אחדותו של הקורפוס הנחקר. האחדות בין המקורות האשכנזיים בולטת על רקע היבדלותה הן מן העברית המקראית והן משאר המסורות של לשון חכמים. בין הדוגמאות לכך מתורת ההגה יצינו ההטעמה המלעילית וטשטושן של התנועות הפוסט-טוניות, מעתקי התנועות וחיטופי התנועות שחלו בתנאים פונטיים מוגדרים (ובכלל זה במילים המצויות במקרא), ההיערכות המחודשת של כללי הדגשים באותיות בכפ"ת, השונים מאוד מן המצוי במקרא, והנטייה להיעדר תשלום דגש לפני אותיות הגרון ובמיוחד לפני רי"ש.

גם בתורת הצורות בולטת אחדות הקורפוס על רקע היבדלותה של מסורת אשכנז הן מן העברית המקראית והן משאר המסורות של לשון חכמים. הבדלים מעברית המקרא המשותפים לכל המקורות האשכנזיים (או לפחות לרובם) כוללים את ההעדפה לצורות "הפסק" בשמות הסגוליים מגזרת ל"י, צורות בינוני נפעל בפתח, עתיד נפעל במשקל יקטל ושמות עצם שונים שצורתם שונה מן המצוי במקרא, כגון אַרוֹכָה, בְּרִכָּת, גָּזַל, קָדַס, טְהָרָה, יָרָךְ, מִחְצָה, מִחְרִישָׁה, נָזַק, סָאָה, סָדִין, עֲדָשִׁים, עָלָה וצִלְחִית. האחדות מתגלה גם בקטגוריות דקדוקיות שבהן נחלקו המסורות השונות של לשון חז"ל, כגון צורות בינוני יחידה חבורות כינוי בדגם גוֹרְרֶתָן, צורות מקור בגזרת פ"י במשקל לִירֵד, המיליות אֵילֶךְ, אֶלָּא והִמְנֵנו ושמות עצם רבים שצורתם האחידה מלמדת על מסורת אשכנזית מבוססת היטב.

על רקע קווי הדמיון הרבים שבין המקורות שנחקרו כאן, ניכר שהתחומים שבהם נחלקו המקורות אינם רבים. אי-האחדות מתגלה לרוב במילים שבצורתן נחלקו גם המסורות האחרות של העברית, עובדה המלמדת כנראה על כמה מקורות שונים שמהן הושפעה המסורת האשכנזית. רק בקבוצה מועטה יחסית של מילים ניכר שאי-האחדות בין המקורות מלמדת על מסורת רופפת ובלתי יציבה. במקרים מועטים ניכרות גם התפתחויות פנימיות במסורות המשנה האשכנזיות, שיצרו גם הן אי-אחדות בין המקורות האשכנזיים.

ההבדלים שנמצאו בין המקורות אינם משנים את המסקנה הכללית לגבי אחדות הקורפוס. להערכתי קווי השיתוף מרובים מן ההבדלים, ומסורת קריאת המשנה העולה מניקודם של דפוסים המשנה שנחקרו כאן מצטיירת ככלל-אשכנזית וראויה בהחלט לכינוי "מסורת אשכנז".

טיבה של מסורת אשכנז ויחסה לשאר מסורות העברית

אשר לטיבה הכללי של מסורת אשכנז, הממצאים כאן מאששים ברובם את שכבר ידוע במחקר; המסורת עברה שינויים רבים שהרחיקו אותה מדמותה המקורית, והשימוש בה כמקור למחקרה של לשון חכמים המקורית צריך להיעשות רק לאחר שיקולי דעת זהירים. צורות לשון רבות המאפיינות את מסורת אשכנז סוטות מן המצוי בכתבי היד המעולים של המשנה; חלקן נוצרו בהשפעות חיצוניות וחלקן כהתפתחויות פנימיות במסורת אשכנז. ועם זאת, להבדיל מן הדעה הרווחת שעל פיה מדובר במסורת משובשת ובלתי מוקפדת, הממצאים שנאספו במחקר זה מלמדים על מסורת הומוגנית למדי, וגם יסודות הלשון שלה הנחשבים שיבושים מפתיעים בסדירותם. צורות לשון לא מעטות הנחשבות שיבוש על פי נקודת השקפה נורמטיבית הפכו במסורת אשכנז לנורמה מוחלטת; כאלה הם למשל ההיקש של צורות הנסמך לצורות הנפרד, כגון "שְׁלִיחַ צִיבּוּר", דגשים לבידול פונטי כגון סֶתֶם או שְׁפָחָה, דגשים אחרי אותיות שימוש וצורות רבות המייחדות את מסורת אשכנז ואין כדוגמתן במסורות אחרות, כגון כִּיּוּן, מַחְמַת, מִנִּין, עֲדִין, זו, אוֹכְלִים, אוֹמְנִין, אֹר (=אור), אֶמְבִּטִי, טְלִית, יֶרֶק, מְטָלִית, עֶרְכִּין, פֶּלֶג, קִיבֶר, קְרִינָה, רְבִיעִי, רְשָׁאִי, שְׁכָר או שְׁפּוּד.

בתחומים מעטים ניכרת במסורת אשכנז המאופחת מורשת מן המסורת הקדם-אשכנזית, המוכרת לנו כיום ממחזורי תפילה מנוקדים שנכתבו במערב אירופה במאות השתים-עשרה-שלוש-עשרה. המורשה מן המסורת האשכנזית הקדומה ניכרת למשל בפירוקו של הדיפתונג הסופי [aj], בדגשים לבידול פונטי כעין סֶתֶם, בדגשים אחרי תיבות הנחתמות בתנועה, בהעדפה הברורה לצורות "הפסק" בשמות הסגוליים מגזרת ל"י, בכינוי הרמז זו ובשמות עצם שצורתם אינה אחידה בין מסורות העברית, כגון אֶרְוֹכָה, גֶּמֶר, דוֹחֶק, דְּפִנוֹת, טְהָרָה, יָמִין, פּוֹשֵׁ, מַחְצָה, סֶרְבֹן, קְרִינָם, שְׁטָרִי, שְׁעֵת או תְּחִיָּה. קווי השיתוף האלה מאפשרים לנו לראות במסורת הקדם-אשכנזית גילוי קדום יותר של מסורת אשכנז המאוחרת, ולראות בשתייהן מסורת אחת רציפה. מנגד, במילים רבות מתגלה הבדל צורני בין שתי המסורות, המלמד שיהודי אשכנז לא שקדו על שימורן של צורות לשון קדומות, ולא היססו לסטות מהן בהשפעות חיצוניות או בהתפתחויות פנימיות. בין המילים שבצורתן מתגלים הבדלים בין שתי המסורות יוזכרו כאן שיעור, זְכוּכִית, טְלִית, זְכוּלִים, לולבִים, מְקָלָה, מְרַחֵץ, עוֹבְרָה, פֶּלֶג, רְבִיעָה, הִימְנוֹ וצורות בינוני חבורות כינוי בדגם קוֹטְלָתָן.

מבחינת המקורות שהשפיעו על מסורת אשכנז בולטים בעיקר שני כיווני השפעה: (א) דפוסי המשנה מאמסטרדם ומליוורנו, שכפי הנראה היו נפוצים באשכנז וניקודם השפיע על מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז. דוגמאות לכך מצויות בצורות גְּחִלָתָן, דִּינֶר, שִׁיר, שְׁפִיכוֹת, חֲלָפְתָא, מוֹדְעִי, רָקֶם, אֵילֶךְ וְהִימְנוֹ; (ב) השפעות מזרחיות, שהגיעו בעקבות הנחלת התלמוד הבבלי באירופה. עדויות לכך מתגלות בין השאר בנטייה הברורה לשורוק במימושה של [u] היסטורית בהברה סגורה "בלתי מוטעמת", בצורות מַעֲשֶׂה, קִיתָוֹן, קָצֶר ובנטייה להיקש של צורות הנסמך לנפרד במשקלי מ"ם תחילית, כגון מֶאֱכָל.

השפעתה של העברית המקראית על מסורת אשכנז היא מועטה ביותר ומוגבלת למילים אחדות. למשל: אֶגְרוֹת, חֲנוּת, פֶּלֶג, קְרָדוֹם, הצורות תָּן, יָשׁ וְכֵן בסגול, יְקָבְנָה, החזרה המלומדת מהמשקל קָטַל למשקל קָטַל והדחיקה המסוימת של הכינוי החבור לנוכח יָךְ מפני הכינוי המקראי יָךְ. כאמור

לעיל, הסטייה המתגלה במסורת אשכנז מדקדוק העברית המקראית מרובה עד מאוד, והיא עולה לאין ערוך על ההשפעה המעטה של המקרא על מסורת זו.

ככלל אפשר לומר שמסורת אשכנז אינה מנותקת משאר המסורות של לשון חכמים, ובעיקר מן המסורות המאוחרות. למרות הקווים הרבים הייחודיים לה והמבדלים אותה משאר המסורות, במילים רבות מתגלה קרבה ברורה לשאר מסורות העברית. הכוונה אינה למקרים שבהם חלה השפעה של אחת המסורות על המסורת האשכנזית, אלא לצורות המשותפות לכמה וכמה מסורות, ומלמדות כנראה על מסורת משותפת קדומה שמנה התפתחו המסורות המאוחרות. כאלה הם למשל השימוש הסדיר בפתח הגנוב, הרפיון בעיצורי בכפ"ת לאחר העיצור [r], השרידים להכפלה תניינית במקרים מסוימים ולהכפלתה של הרי"ש, תשלום הדגש הסדיר בשמות פעולה כעין שיעור, מיעוט וצורתם של שמות כגון ארוכה, ברכה, זיעה, חתיכה, יכולים, כלכלה, מבואות, מצודה, מרחץ, סעודה, ציר, קלף, רביעה ותחנה. גילויין של צורות כאלה במסורת אשכנז תורמת רבות להשלמת התמונה הכללית של מסורות לשון חז"ל, ובכך תרומה חשובה של עבודה זו למחקרה של לשון חכמים.

מסורת קריאת המשנה באשכנז וסידורי התפילה האשכנזיים

סידורי התפילה המשמשים באשכנז עברו החל מן המאה הששעשרה שרשרת ארוכה של תיקוני מדקדקים, שנועדו להתאים את לשונה של התפילה לדקדוק העברית המקראית. השפעתם של תיקונים אלו על מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז מתגלה כאן כמזערית ביותר, וההבדלים בין סידורי התפילה האשכנזיים למסורת המשנה העממית רבים לאין ערוך מן ההשפעות המעטות של הסידורים על קריאת המשנה. דוגמאות להבדלים כאלה מצויות בצורות שבת, שטרי, שעת, שאתה, אנו וזו, בנטייה המוחלטת כמעט לצורות הקשר בשמות הסגולים ובמילת השאלה מה בפתח לפני אותיות הגרון.

רק מעט מילים הושפעו מסידורי התפילה המלומדים ושינו צורתן בעקבות תיקוני המדקדקים. בהן אפשר לציין את פירות, קריאה ושמות אחרים במשקל זה, אי, לפיך, מנין והתיעוד המועט לכינוי הרמז זו. השפעתם של סידורי התפילה בולטת בעיקר בפרקי משנה שנכללו בסידורים; אלו מנוקדים פעמים רבות בצורות הרחוקות מאוד מדרכה הרגילה של מסורת אשכנז, וברור שהשפעתם של הסידורים פעלה עליהם ביתר שאת. מנגד, מחוץ לפרקים אלו השפעת הסידורים מעטה ביותר, ואף בהם ניכרים לפעמים הבדלים מובהקים מן המצוי בסידורים.

מסורת אשכנז והרכיב העברי של היידיש

היידיש, שפת הדיבור של יהודי אשכנז, כוללת כמות גדולה יחסית של מילים עבריות ביסודן. רובן המוחלט נלקחו מלשון חז"ל ולא מן המקרא, עובדה המאפשרת להניח שצורתן של המילים העבריות ביידיש משקפת מסורת אשכנזית קדומה של לשון חכמים. לפי שהתקופה הנחקרת כאן באה כמה מאות שנים לאחר היוולדה של היידיש, כל התאמה המתגלה בין מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז לבין צורתן של המילים העבריות ביידיש מלמדת כנראה על מסורות אשכנזיות עתיקות ומבוססות היטב.

הממצאים מלמדים שברוב המקרים ישנה התאמה בין מסורת המשנה באשכנז לבין הרכיב העברי של היידיש. בין השניים ישנן תופעות פונולוגיות משותפות רבות, כגון טשטושן של תנועות פוסט-טוניות, מעתקי תנועות וחיטופי תנועות באותם תנאים פונטיים, דגשים החורגים מכללי הדקדוק המקראי ונטייה ברורה להיעדר תשלום דגש. גם בתורת הצורות רוב המילים שנחקרו כאן תואמות בצורתן לצורות הידועות מן היידיש; למשל: מַחְמַת, אוֹתִיּוֹת, גְּרוֹגֶרֶת, חֲדָשִׁים כְּרִיבּוֹי חֲדָשׁ, חֲנוּנִי, פֶּרֶשֶׁה, אֶסְטֵנִיס, אֶפִּיקוֹרוֹס, בֶּקִּיאִים, גִּימְטְרִיָּה, דּוֹחֶק, זַפֵּאי, לֶחָה, מֶרְחָץ, סְעוּדָה, פֶּלֶג, קֶפֶדן, קְרִיאַת שְׁמַע, שְׁפָר, שְׁעַת וְתַחֲיָה.

ההבדלים המתגלים בין העברית האשכנזית לבין העברית המותכת ביידיש אינם רבים. בתורת ההגה ישנם שני הבדלים עיקריים: (א) המימוש של קמץ טברני כפתח במילים חד-הברתיות (כגון יָד, קָלָל) הוא אחיד כמעט לחלוטין ביידיש, ואילו בעברית ממש ניכר עירוב מוחלט בין קמץ לפתח במעמד זה; (ב) המעתק של פתח לקמץ בקרבת אותיות הגרון, כגון אָדָר (> אֶדָר), תַּעֲנִית (> תַּעֲנִיָּת) מתגלה כנפוץ יותר ביידיש מאשר בעברית.

גם בתורת הצורות ההבדלים אינם רבים. ההבדלים המעטים מסקרנים, כיוון שהם מלמדים שהיידיש שימרה צורות קדומות שבעברית ממש נדחקו בהשפעות חיצוניות. כך הוא בכפל הצורות ביידיש סָגֵן וסָגָן (סָגָן) לעומת סָגֵן בלבד בעברית ממש, בהיעדר הבידול הצורני בשני מובניו של השם רְשׁוּת כנגד השימוש גם בצורה רְשׁוּת בעברית ממש ובצורה ביידיש בְּרִיָּה כנגד הניקוד הקבוע בְּרִיָּה במשניות האשכנזיות.

אף על פי שעובדה מבוססת היא שהעברית שחדרה אל היידיש היא בעיקרה לשון חז"ל ולא לשון המקרא, רוב חוקרי היידיש לא השכילו להתבונן בצורתו של הרכיב העברי שלה מנקודת המבט של דקדוק לשון חז"ל, ולא פעם ברור שדקדוק המקרא הוא שעמד לנגד עיניהם. דוגמאות לכך כוללות את ההסברים הבלתי מדויקים של חוקרי היידיש לצורות כגון פֶּלִי, פֶּרִי (פֶּלִי, פֶּרִי) או טֶהָרָה, הסברים שיצאו מתוך נקודת השקפה של הדקדוק המקראי. לפי שהמחקר כאן יוצא מנקודת השקפה של חקר לשון חכמים, הוא מציע כעת התבוננות שונה על צורות אלה ואחרות, מנקודת המבט הראויה להן. להערכתנו זוהי אחת מתרומותיו החשובות ביותר של מחקר זה.

מילות מפתח

עברית; מסורת אשכנז המאוחרת; מסורות הלשון; לשון חז"ל; לשון המשנה; המסורת הקדם-אשכנזית; דקדוק; הגה; צורות; יהדות אשכנז; עברית אשכנזית; יידיש; הרכיב העברי של היידיש; העברית המותכת ביידיש; עברית ממש.

1. מבוא

1.1 נושא המחקר ומטרתו

מטרתו של המחקר המוגש כאן היא להציג תיאור מקיף של דקדוקה של לשון חז"ל כפי שהיא נוהגת במסורת אשכנז המאוחרת. במרכזו של המחקר נמצאים שטח גאוגרפי ופרק זמן מצומצמים יחסית, והוא מתמקד במסורת קריאת המשנה של יהודי פולין ואוקראינה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. אומנם ההתמקדות באזורים אלו ובפרק זמן זה נעשתה מכורח המקורות הזמינים למחקרה של מסורת אשכנז (ראו 1.4.1§ להלן), ומובן שאין המחקר מכסה את כל הניבים האשכנזיים ואת כל המסורת האשכנזית לדורותיה, אך אין להקל ראש בהיקף זה. אזורים אלו היו מרכז הרוחני של אשכנז בתקופה שבה הייתה המסורת בשיא פריחתה (1.2.2§), זמן לא רב לפני אירועים לשוניים ומדיניים ששינו לאין ערוך את דמותן המוכרת של מסורות העברית בכללן ושל מסורת אשכנז בפרט: תחיית השפה העברית, שואת יהודי אירופה, הקמת מדינת ישראל וגלי ההגירה ההמוניים אליה. הנחת היסוד אפוא היא שתיאור דמותה הדקדוקית של מסורת קריאת המשנה בפולין ובאוקראינה בתקופה הנידונה יעמיד תמונה מהימנה למסורת אשכנז בכללה, ויוכל לשמש בסיס איתן למחקרים עתידיים שיעסקו בניביה האחרים של המסורת.

1.2 שאלת המחקר

שאלת המחקר העיקרית היא מהי דמותה הדקדוקית של לשון חז"ל העולה מקריאתם המסורתית של יהודי אשכנז במשנה. משאלת היסוד הזאת מסתעפות כמה שאלות משנה, שיש בהן כדי להדגיש את חשיבותה של השאלה הראשית: מהי הזיקה של דקדוק מסורת אשכנז לדקדוקיהן של שאר מסורות הלשון העברית, ובפרט למסורת הקדם-אשכנזית? מהי הזיקה בינה ובין לשון חז"ל ה"מקורית", כלומר זו המוכרת לנו מכתבי היד הטובים של ספרות חז"ל? באיזו מידה הושפעה המסורת האשכנזית משאר המסורות של העברית? ומהי הזיקה בינה ובין הרכיב העברי של שפת דיבור של יהודי אשכנז, היידיש? הבנת נחיצותן של שאלות אלו כרוכה בהבנת הרקע למסורות הלשון העברית בכללן, ולמסורת הלשון של יהודי אשכנז לדורותיהם בפרט.

1.2.1 מסורות הלשון העברית

השפה העברית פסקה מלהיות מדוברת בתחילת המאה השלישית לספירה, ומאז ועד תחייתה בסוף המאה התשע-עשרה לא שימשה לשון דיבור. השפה לא נזנחה לחלוטין בתקופה זו, ויהודים בכל קהילות ישראל הוסיפו להשתמש בה כשפה ליטורגית. ואין הכוונה רק לקריאה ולכתיבה, אלא להפקה ממש של מילים עבריות בפה. הגיית העברית בתקופה שבה היא לא הייתה שפת דיבור נעשתה בשני מישורים עיקריים: ברכיב העברי של שפות הדיבור היהודיות ובקריאה בספרות הקודש: המקרא, ספרות חז"ל והתפילה.¹

¹ מורג, מבטאים, עמ' 1120–1121; אלדר, אשכנז, א, עמ' א; יעקב, דרום תימן, עמ' 4.

בחקר מסורות הלשון ניתן דגש רב להבדל שבין מסורת קריאת המקרא ובין מסורת הקריאה בספרות חז"ל. המקרא התקבע כבר לפני מאות שנים בנוסח אחד קבוע ומוחלט בכל עדות ישראל השונות, והוא כידוע נוסח המקרא הטברני. יהודים הקוראים את המקרא קריאה מסורתית כפופים לצורות שמכתיבה להם המסורת הטברנית מבחינת הניקוד וההטעמה, ואין הם חופשיים לסטות מהן ולשנותן. משום כך ההבדל היחיד במסורת קריאת המקרא בין עדות ישראל השונות מתבטא בתורת ההגה, כלומר באופני מימוש של העיצורים ושל התנועות.

התמונה שונה לגמרי במסורות הקריאה בספרות חז"ל. בכך הכוונה היא בעיקר למסורות הקריאה במשנה, העומדת בבסיס התורה שבעל פה היהודית. ככזאת היא נלמדה רבות (בדרך כלל כחלק מלימוד התלמוד, ולא בפני עצמה), ולמסורות הקריאה השונות שלה תיעוד רב, החל מכתבי היד המנוקדים מראשית האלף השני, דרך דפוס המשנה שהודפסו בימי הביניים, ועד למסורות הקריאה בעל פה של ימינו. למשנה, כמו לספרות חז"ל בכללה, לא התקבע מעולם נוסח אחיד ומחייב, ויהודים שלמדו משנה בימי הביניים עשו זאת לרוב על פי טקסטים בלתי מנוקדים. במצב כזה, הבחירה כיצד לקרוא כל מילה נתונה ביד הקורא, הנאלץ להסתמך על זיכרונו האישי ועל הצורה המסורתית של המילה שהכיר מסביבתו. בהיעדר נוסח מסורתי קבוע של ספרות חז"ל, פיתחה כל עדה מסורת משלה בקריאת המשנה והתלמוד. שלא כמסורות המקרא, הנבדלות זו מזו כאמור רק בתורת ההגה, מסורות הקריאה בספרות חז"ל נבדלות זו מזו גם בתורת הצורות.²

בחקר מסורות הלשון מקובלת החלוקה לשלוש מסורות על עיקריות: התימנית, הספרדית והאשכנזית.³ במוקדו של מחקר זה נמצאת כאמור המסורת האשכנזית, וליתר דיוק המסורת האשכנזית המאוחרת, מונח שיבואר להלן (1.2.3).

1.2.2 יהדות אשכנז

יהדות אשכנז, לכל הדעות, צמחה במערב אירופה לקראת סוף האלף הראשון לספירה. על פי הדעה הרווחת היה מקום צמיחתה באזור חבל הריין, כלומר אזור גרמניה וצרפת של היום. לאחרונה הועלתה דעה אחרת, ועל פיה התפתחה יהדות אשכנז במזרח גרמניה, על גדות נהר הדנובה.⁴ בסוף המאה האחת-עשרה החלו פרעות של נוצרים נגד יהודי אשכנז, פרעות שהלכו והחמירו במאות הבאות.⁵ עם הרעת המצב המדיני של יהודי אשכנז במאות הארבע-עשרה-חמש-עשרה החלה הגירה של רבים מהם למזרח אירופה.⁶ תחילתה בהגירה של יחידים ושל קבוצות קטנות, אך עם גירוש היהודים מרוב הערים בגרמניה במאות החמש-עשרה-שש-עשרה נעשתה ההגירה אל מזרח היבשת הגירת המונים.⁷ היהודים שנותרו בגרמניה סבלו מפגיעה קשה בחיי

² מורג, מבטאים, עמ' 1121–1122; כ"ץ, ג'רבה, עמ' כ–כא; אלדר, אשכנז, א, עמ' ב–ג; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 111; יעקב, דרום תימן, עמ' 4–5.

³ מורג, מבטאים, עמ' 1122; אלדר, אשכנז, א, עמ' א; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 144–145.

⁴ לסיכום הדעות ראו כעת קאן, יידיש, עמ' 645–648 וההפניות הרבות שם. עיקר עניינה בשאלת מוצאותיה של היידיש, אך ברור שהא בהא תליא. על תולדות יהודי אשכנז הקדומה ראו גם אלדר, תולדות הלשון העברית, א, עמ' 208–212 וההפניות הרבות שם.

⁵ אלדר, שם, עמ' 210.

⁶ אלדר, שם, עמ' 212.

⁷ צור, דיוקנה של התפוצה, עמ' 27; זימר, גחלתן של חכמים, עמ' 1–14.

הרוח שלהם. רבים מהמהגרים היו משכבת המנהיגים והרבנים, ועזיבתם הביאה להתמעטות הישיבות בגרמניה ולצמצום ניכר בתלמוד התורה שם.⁸

הגירת היהודים למזרח אירופה הייתה הדרגתית; תחילתה בהגירה לאיטליה ולאוסטריה, ולאחר מכן גם לפולין.⁹ במאות החמשעשרה–ששעשרה התגברה ההגירה לאזורים הסלאביים, ועם סיפוחה של ליטא לפולין ב־1569 החל פיזורו של היישוב היהודי גם אל שטחי ליטא ואוקראינה.¹⁰ ההגירה נבלמה בגבול הקיסרות הרוסית, שלא התירה התיישבות של קהילות יהודיות.¹¹ היהודים שהתיישבו במזרח אירופה דחקו את המסורות הקדומות שהיו בידי היהודים המעטים שישבו שם לפני כן, וגם השליטו על האזור את שפת דיבורם, היידיש.¹² עד סוף המאה הששעשרה התגבשה יהדות אשכנז במזרח אירופה, והפזורה האשכנזית נחלקה לשניים: מערב אשכנז, שכלל את גרמניה, אוסטריה, צרפת, אנגליה, בוהמיה ומוראביה, ומזרח אשכנז, שכלל את פולין, ליטא, הונגריה וגליציה.¹³

יהודי מזרח אירופה נהנו מאוטונומיה יחסית, וזו אפשרה חי רוח ולימוד פוריים ומשגשגים.¹⁴ להבדיל ממצבם המדיני הקשה של יהודי מערב אירופה, הייתה פולין למקום מקלט עבור יהודים שזכו ללמוד שם בשלווה וביישוב דעת.¹⁵ במרכז החינוך באשכנז עמד לימוד התלמוד, והוא שלט בשני מוסדות הלימוד העיקריים: החדר והישיבה.¹⁶ בד בבד עם נפילתן ההדרגתית של הישיבות במערב אירופה, נעשה מזרח היבשת עד סוף המאה הששעשרה למרכז הרוחני והתרבותי של יהדות אשכנז. הכוונה בכך היא בעיקר לישיבותיה של פולין, שעד סוף המאה התשעעשרה נחשבו למרכז הרוחני החשוב והגדול ביותר בעולם היהודי.¹⁷ הדבר התבטא לא רק בלימוד עצמו, אלא גם ביצירה הפרשנית הרחבה שנוצרה בעקבותיו.¹⁸

בד בבד עם עליית קרנן של ישיבות מזרח אירופה עברו יהודי גרמניה תהליכי התבוללות, שתרמו גם הם להעתקתו של המרכז הרוחני האשכנזי אל מזרח היבשת. החל מסוף המאה השבעעשרה ניכרו בקרב יהודי גרמניה תמורות לשוניות ותרבותיות, שכללו לימוד של שפת הסביבה תוך כדי זניחתה של היידיש, זניחתה של העברית כלשון הכתיבה המשכילית ואימוץ תרבות הסביבה מתוך מאמצים להשתלבות בחברה הגרמנית.¹⁹ החל מתקופה זו ניכר בגרמניה יחס מזלזל כלפי רבנים, תלמידי חכמים, בחורי ישיבות ודרשנים,²⁰ ותחומי הלימוד עברו תמורות מרחיקות לכת: לימוד המשנה והתלמוד צומצם כמעט לגמרי, ועל חשבונם הוכנסו לתוכניות הלימודים תכנים חילוניים.²¹

⁸ זימר, שם, עמ' 12–14.

⁹ זימר, שם, עמ' 13; אלדר, תולדות הלשון העברית, א, עמ' 212.

¹⁰ אלדר, שם, ב, עמ' 235.

¹¹ צור, דיוקנה של התפוצה, עמ' 27; אלדר, שם.

¹² צור, שם; אלדר, שם, עמ' 236.

¹³ אלדר, שם, א, עמ' 212.

¹⁴ אלדר, שם, ב, עמ' 235.

¹⁵ צור, דיוקנה של התפוצה, עמ' 27; זימר, גחלתן של חכמים, עמ' 13.

¹⁶ היילפרין, יהודים ויהדות, עמ' 28–29.

¹⁷ ברשיון, פרקים, עמ' 205–206; אלדר, תולדות הלשון העברית, ב, עמ' 218, 239.

¹⁸ היילפרין, יהודים ויהדות, עמ' 28–29.

¹⁹ שוחט, עם חילופי תקופות, עמ' 58–59, 63; אלדר, תולדות הלשון העברית, ב, עמ' 126–130.

²⁰ שוחט, שם, עמ' 89–122.

²¹ שוחט, שם, עמ' 123–132.

תהליכים אלו הביאו לשקיעתן של הישיבות במערב אירופה, ותרמו לזריחתן של הישיבות במזרח היבשת.

מובן אפוא שהמקום והזמן שבהם מתמקד מחקר זה, אזור פולין ואוקראינה בסוף המאה התשע-עשרה, אינם זניחים כלל. מדובר כאמור במרכז הרוחני של יהדות אשכנז ובתקופה שבה היה לימוד המשנה והתלמוד משגשג למדי. לפי שמחקרה של מסורת אשכנז עודנו נמצא בחיתוליו (ראו §1.3 להלן), דומה שאין מקום וזמן ראויים מאלו להתחלתו של מחקר מקיף של המסורת.²²

בדיאלקטולוגיה של העברית האשכנזית מקובלת החלוקה לשלושה להגים, החופפים ברובם ללהגי היידיש: (1) **אשכנזית מערבית**: הולנד, רוב גרמניה, אלזס, לורייין וחלקים משווייץ ומאוסטריה; (2) **אשכנזית מרכזית**: בוהמיה, מוראביה וסלובקיה המערבית; (3) **אשכנזית מזרחית**. שני הדיאלקטים הראשונים נכחדו כמעט לגמרי, ומרבית המחקרים העוסקים כיום ביידיש ובעברית האשכנזית מתמקדים בלהגים המזרחיים. אלה נחלקים בחלוקה משנית לשלושה להגים: (א3) **אשכנזית צפון-מזרחית**: ליטא, לטביה ובלארוס; (ב3) **אשכנזית דרום-מזרחית**: אוקראינה, בסרביה, גליציה ורומניה; (ג3) **אשכנזית מרכז-מזרחית**: פולין וחלקים מהונגריה ומצ'כוסלובקיה.²³ המחקר כאן מתמקד כאמור במסורתם של יהודי פולין ואוקראינה, שבחלוקה זו שייכים בהתאמה ללהג המרכז-מזרחי והדרום-מזרחי. מבחינת מסורת קריאת המשנה קשה מאוד לעמוד על הבדלים שבין שני הלהגים האלה, ודומה שהם מייצגים את אותה המסורת.²⁴ חלוקת הלהגים האשכנזיים מתבססת בעיקר על מערכי התנועות של כל אחד מהלהגים, כפי שיפורט להלן.

1.2.3 מסורת הלשון של יהודי אשכנז

העדויות הראשונות שיש בידינו למסורת הלשון של יהודי אשכנז מגיעות ממחזורי תפילה מנוקדים בכתבי יד שנכתבו במאות השתי-עשרה–שלוש-עשרה בגרמניה ובצרפת, בתקופה שבה עיקר הריכוז האשכנזי עוד היה במערב אירופה לפני הגירת ההמונים למזרח היבשת. מסורת הלשון המשתקפת בכתבי יד אלו שונה למדי מן המסורת האשכנזית המוכרת של ימינו, ובעיקר במספר התנועות שביניהן הבחינו יהודי אשכנז: המחזורים מלמדים על מסורת שלא הבחינה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול, בדומה להגייה המשתקפת מן הניקוד הארץ-ישראלי, ואילו בימינו מקיימים יהודי אשכנז את ההבחנה הזאת, בדומה להגייה העולה מן הניקוד הטברני. הבדל זה הביא לבידול מקובל במחקר בין המסורת האשכנזית הקדומה לזו של ימינו, והכינויים המקובלים לשתי המסורות הן "המסורת הקדם-אשכנזית" ו"המסורת האשכנזית המאוחרת".²⁵

לשאלת המעבר ממסורת ההגייה הקדם-אשכנזית בת חמש התנועות למסורת המאוחרת בת שבע התנועות נתנו רבים את דעתם. את הנושא הטיב לסכם לאחרונה אילן אלדר,²⁶ ואת עיקרי התאוריה המקובלת שהציג במאמרו אפשר לסכם בשני גורמים עיקריים שהביאו לתמורות

²² לא נכנסתי כאן להיסטוריה הכאובה של יהדות אשכנז החל מהמאה העשרים. הפרטים ההיסטוריים שהובאו עד כה מספקים להבנת הרקע למחקר זה. על מצבה של מסורת אשכנז בימינו ראו גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית.

²³ מורג, מבטאים, עמ' 1127–1128 (ושם תרשים); אלדר, אשכנז, א, עמ' י-יא וההפניות בהערה 24 שם; קאץ, תורת ההגה, עמ' 48; ביידר, דיאלקטים, עמ' 61–69; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית. על חלוקות המשנה של הלהגים המערביים והמרכזיים ראו ביידר, שם.

²⁴ לסיכום סוגיית האחידות של הקורפוס ראו §4.1.

²⁵ העניין בוסס היטב בספרו של אלדר, אשכנז.

²⁶ אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 95–110. למחקרים קודמים בנושא ראו את ההפניות הרבות בעמ' 95 שם.

הפונולוגיות שחלו במסורת אשכנז: (1) תהליכים פונולוגיים שחלו בידיש באזור המאה הארבע עשרה והביאו למעצקים בתנועותיה: דיפתונגזציה של התנועות [ō] ו-[ē] ומעצק של [ā] ל-[o]; (2) אימוץ מספר התנועות של המסורת הטברנית, שבשלב הזה כבר נתפסה יוקרתית. התהליכים הפונולוגיים הביאו להתאמה גבוהה (אם כי לא מלאה) ברכיב העברי של היידיש בין התנועה [o] לבין סימן הקמץ, ובין הדיפתונגים [oj] ו-[ej] לסימני החולם והצירי בהתאמה. כך התפתחה בתהליך מלומד מסורת הגייה של העברית האשכנזית, המבחינה בין קמץ הממומש [o] לפתח שוטר בתנועה [a], ובין צירי שמימושו דיפתונגי: [ej], לסגול שמימושו מונופתונגי: [e].

מאמרו האמור של אלדר נכתב כתגובה למאמר שפרסם אשר לאופר בשנת תשס"ג, ובו ביקש לערער על התאוריה המקובלת הזו.²⁷ לאופר הציע שמסורת אשכנז של ימינו אינה קשורה גנטית למסורת ההגייה העולה מן המחזוריים הקדם-אשכנזיים, ושמערכת התנועות שלה המבחינה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול משתלשלת ממסורת ההגייה הטברנית. אני סבור שמאמרו האמור של אלדר סתם את הגולל על התאוריה שהציע לאופר, והתאוריה המקובלת שסוכמה במאמרו של אלדר תשמש במחקר זה כהנחת בסיס.

מסורת אשכנז עודנה מסורת חיה, ותורת ההגה שלה נחקרה במחקרים לא מעטים במאה השנים האחרונות. עיקריה ידועים, ולפיכך לא ראיתי צורך להיכנס בפרקי תורת ההגה שבמחקר זה (2§) לבירורים יסודיים של מערך התנועות והעיצורים של המסורת הנחקרת. סוגיות כאובדן ההכפלה, ההבחנה בין עיצורים סותמים לחוככים באותיות בכפ"ת בלבד או היאלמותם של עיצורי הגרון הן בבחינת עובדות מוגמרות ששימשו כהנחת יסוד בבירורים הפונולוגיים שנעשו כאן. להלן אסכם את עיקרי הדברים, ובעיקר את הסוגיות המשרתות את המחקר המוגש כאן.

עיצורים: מרבית התכונות הפונטיות הנוגעות לעיצורים בהגייה האשכנזית מיוחסות להשפעה של לשון הסביבה הגרמנית.²⁸ כזו היא למשל ההיאלמות הידועה של עיצורי הגרון; הסותמים הסדקיים והלועיים המיוצגים באותיות אל"ף ועי"ן נאלמו כליל, והחי"ת ממומשת כעיצור ענבלי הזהה לכ"ף הרפה ([x]).²⁹ התמונה סבוכה יותר בנוגע להגיית הה"א. ביידר מציין שבמרבית הלהגים האשכנזיים הה"א הגויה [h] כשהיא פותחת הברה מוטעמת, כגון [behéjme] = בְּהֵמָה, [jehúdi] = יְהוּדִי, אך בכל מעמד אחר מימושה אפס: [kól] = קָהֶל, [míneg] = מִנְהֶג.³⁰ מנגד, ידוע שבלהגים אשכנזיים מסוימים, ובעיקר באוקראינה ובליטא, נאלמה הה"א כליל והיא נוהגת כאל"ף וכעי"ן.³¹ קשה לקבוע על סמך המקורות המנוקדים שנחקרו כאן מה ערכה הפונמטי של הה"א, אך יש להעיר שבתכונה אחת לפחות מתברר שהיא נוהגת כאל"ף וכעי"ן, והיא מימושו של שווא נע הקודם לה כפתח (2.3.1§).

²⁷ לאופר, הרהורים. עוד לפניו הציע דויד קאץ תאוריה דומה (ראו שם).

²⁸ ראו למשל: אלדר, אשכנז, א, עמ' 119; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 25; קאץ, תורת ההגה, עמ' 68–70; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית.

²⁹ אידלזון, ההברה העברית, עמ' 41–42; מורג, מבטאים, עמ' 1132–1133; קאץ, תורת ההגה, עמ' 69–70.

³⁰ ביידר, דיאלקטים, עמ' 267.

³¹ ביידר, שם, הערה 137; מורג, מבטאים, עמ' 1132; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית. בדומה מציין מישור (חקר, עמ' 95) שבמסורת המסרן הליטאי שחקר העיצור [h] משמש כהגה מעבר בלבד ואינו פונמה.

ההגייה הנחצית של האותיות טי"ת, צד"י וקו"ף בטלה. הטי"ת הזדהתה לתי"ו הדגושה, הקו"ף לכ"ף הדגושה והצד"י מבוטאת כעיצור המחוכך [tʰ].³²

ההכפלה בהגייה האשכנזית בטלה לחלוטין. עובדה זו ידועה היטב וכבר נידונה רבות במחקר.³³ סימנים ראשוניים לאובדן ההכפלה מצויים כבר במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים,³⁴ אך למרות זאת אין ספק שבתקופת המעבר מההגייה האשכנזית הקדומה למאוחרת, הידועה בתולדות היידיש כ"תקופת יידיש-בראשית", אורך העיצורים בהגייה האשכנזית עוד היה פונמטי. על כך יעידו צורות כגון [ganóvim] = גַנְבִים, שבהן התנועה הקודמת לדגש הייתה בהברה סגורה ולכן נותרה קצרה, ולא התארכה ל-[ā] (שגלגולה הסופי /o||u/ כמימוש הקמץ).³⁵

באותיות בגדכפ"ת נוהגת ההבחנה בין עיצורים סותמים לחוככים רק באותיות בכפ"ת, ואילו האותיות גימ"ל ודל"ת נהגות תמיד כעיצורים סותמים.³⁶ ככל הנראה בהגייה הקדם-אשכנזית העיצורים הבין-שיניים [d] ו-[t] (כמימושן של הדל"ת והתי"ו הרפות) עוד נהגו למרות היעדרם מלשון הסביבה הגרמנית.³⁷ אובדן ההגייה הרפה של הדל"ת ומימושה של התי"ו הרפה כ-[s] הגיעו כנראה בשלב מאוחר יותר בהשפעת שפות הסביבה האירופיות.³⁸ ההבחנה בין עיצורים סותמים לחוככים באותיות בכפ"ת בלבד, וכמוה גם אובדן ההכפלה, מתאשרים היטב משיטת סימון הדגשים במקורות שנחקרו כאן (להלן 1.4.2.3).

הטעמה: ההטעמה האשכנזית היא כידוע מלעילית באופן כמעט מוחלט. ישנם רק חריגים מעטים הנקראים בהטעמה קדם-מלעילית או בהטעמה מלרעית. כללי ההטעמה בהגייה הקדם-אשכנזית היו כנראה זהים לאלו של המקרא בנוסח טבריה,³⁹ וההטעמה המלעילית המוכרת של ההגייה האשכנזית המאוחרת יסודה כנראה בכללי ההטעמה של הגרמנית.⁴⁰

תנועות: בעוד מימושם של העיצורים הוא זהה בעיקרו בכל הדיאלקטים האשכנזיים השונים, במערך התנועות נבדלים הדיאלקטים במידה ניכרת זה מזה. בכל הדיאלקטים חלה הבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך מימושן של התנועות אינו אחיד. כאמור לעיל, ההבדלים הדיאלקטיים במימוש התנועות חופפים בעיקרם להבדלים שבין הדיאלקטים השונים של היידיש. אתמקד כאן בשלושת הניבים המזרחיים של ההגייה האשכנזית (ראו לעיל): הצפון-מזרחי, הדרום-מזרחי והמרכז-מזרחי. בכל הלהגים האשכנזיים מימושם של הפתח, הסגול והחיריק זהה בעיקרו, והוא בהתאמה [a], [e] ו-[i]. במימושם של הקמץ, הצירי, החולם והשורוק (קובוץ) נחלקו הלהגים. בלהג הצפון-מזרחי מימושם של הקמץ והשורוק הוא [o] ו-[u] בהתאמה. הגייתם של הצירי

³² אידלזון, ההברה העברית, עמ' 41–42; מורג, מבטאים, עמ' 1133; קאץ, תורת ההגה, עמ' 70–71.

³³ למשל: מורג, מבטאים, עמ' 1135; אלדר, אשכנז, א, עמ' 119; קאץ, תורת ההגה, עמ' 72; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 386 (7.15.5§).

³⁴ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 316; אלדר, שם, עמ' 115–121; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 24–26.

³⁵ ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 337; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 386 (7.15.5§).

³⁶ ראו למשל אידלזון, ההברה העברית, עמ' 41–42; מורג, מבטאים, עמ' 1131–1132.

³⁷ ראו גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 9–11; אלדר, אשכנז, א, עמ' 104–108; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 381; ביידר, דיאלקטים, עמ' 259–262.

³⁸ קאץ, תורת ההגה, עמ' 70.

³⁹ אלדר, אשכנז, א, עמ' 170.

⁴⁰ לייבל, הטעמה; מורג, מבטאים, עמ' 1143; קאץ, תורת ההגה, עמ' 72–73; ביידר, דיאלקטים, עמ' 275–278; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 59–60. על דעתו השונה של מ' ויינרייך ועל הבעייתיות שבה ראו אלדר, אשכנז, א, עמ' 170 הערה 351.

והחולם בלהג זה הזדהותה, ושניהם מבוטאים [ej]. בלהג הדרום-מזרחי החולם נבדל מן הצירי ונהגה [oj]. הקמץ נהגה [u], ואילו השורוק הזדהה לחיריק והגייתו היא [i]. הלהג המרכז-מזרחי דומה בעיקרו לדרום-מזרחי, אלא שבו הצירי מבוטא [aj].⁴¹

יש להעיר שבמימושם של הצירי והחולם בתנאים פונטיים מסוימים ניכר בכל הדיאלקטים הבדל בולט בין ה"עברית ממש" (על מושג זה ראו §1.4.3 להלן) לבין העברית המותכת בידיש (ראו בהרחבה §2.1.2.5).

בחוגים רשמיים, כגון הוראה או שירה, משמשת הגייה המכונה "אשכנזית רשמית" או "אשכנזית סטנדרטית". הגייה זו דומה בעיקרה לדיאלקט האשכנזי הצפון-מזרחי, אלא שבה החולם נבדל מן הצירי ומימושו [oj] כבשני הלהגים המזרחיים האחרים.⁴² מטעמי נוחות, ומתוך רצון לייצג את מסורת אשכנז בכללה ולא ניב מסוים שלה, התעתיקים בעבודה זו יתבססו על ה"אשכנזית הרשמית", כמפורט להלן:

a	פתח
o	קמץ
ej	צירי
e	סגול
i	חיריק
u	קובוץ / שורוק
oj	חולם

בהזדמנות זו אעיר שהתנועות הפוסט-טוניות יתועתקו לרוב בסימן ə, המציין תנועה מרכזית בלתי פונמטית. סטיתי מכך בעיקר במקומות שבהם הרגשתי צורך להצביע על ערכן הפונמטי של התנועות במעמד זה במילים מסוימות. על סוגיית טשטושן של התנועות הפוסט-טוניות בהגייה האשכנזית ראו בהרחבה §2.1.1.

1.3 מחקרה של מסורת אשכנז

מסורת הלשון הקדם-אשכנזית ראתה ברכה במחקריו של אילן אלדר, ובעיקר בספרו על מחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים (אלדר, אשכנז), שעודו משמש כמקור החשוב ביותר להיכרותנו עם מסורת זו.⁴³ אלדר הראה שבמסורת הקדם-אשכנזית השתקעו יסודות רבים של לשון חכמים המקורית, ומכיוון שכך מסורת הלשון המיוצגת במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים משמשת מקור חשוב ביותר להכרה של לשון חז"ל.⁴⁴ עוד לפניו עסק במסורת זו בעיונים ראשוניים מלאכי

⁴¹ מורג, מבטאים, עמ' 1127–1128; קאץ, תורת ההגה, עמ' 67–68; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית.

⁴² ראו למשל קאץ, תורת ההגה, עמ' 78–79.

⁴³ עניינים שונים הקשורים למסורת ההגייה הקדם-אשכנזית הוארו במחקרים אחרים של אלדר, שרבים מהם קובצו בספרו אלדר, שיטות ניקוד.

⁴⁴ לסיכום הערכת טיבה של המסורת הקדם-אשכנזית ראו אלדר, אשכנז, ב, עמ' 425–430.

בית־אריה.⁴⁵ לעומת זאת, וכפי שכבר הוער לא אחת בספרות, מסורת אשכנז המאוחרת נדחקה לשוליים בחקר מסורות הלשון,⁴⁶ והמחקר המוגש כאן הוא למעשה ניסיון ראשון לתארה תיאור דקדוקי נרחב.

כמה סיבות שונות היו להזנחת היחסית של מסורת אשכנז במחקר, ונראה שהסיבה העיקרית היא המרחק הרב בינה לבין לשון חז"ל המוכרת מכתבי היד המעולים של המשנה. להבדיל למשל ממסורת תימן, שנודעה כמסורת משובחת, יהודי אשכנז לא שקדו על שימורן של צורות לשון קדומות, ולא היססו לשנות את מסורתם בהשפעות חיצוניות ובהתפתחויות פנימיות.⁴⁷ השינויים הרבים שעברה הרחיקו אותה ממסורותיה הטובות של לשון חכמים, ויש שיגדירו "שיבושים". מכיוון שכך התגבשה המוסכמה שאין מסורת אשכנז יכולה לשמש מקור ישיר להכרתה של לשון חז"ל, ולפי שמטרה עליונה של מחקר לשון חז"ל היא חשיפת דמותה המקורית, לא ראו חוקריה של לשון חכמים תועלת במחקרה של מסורת זו. את הגישה הזאת היטיב להגדיר מרדכי מישור: "קשה שלא להרגיש במבוכה של המחקר מול מסורת אשכנז – ספק חשש מפני היעדר גישה, ספק תהיה מה תועלת תצמח מן העבודה הזאת".⁴⁸

סיבה אחרת להימנעות מעיסוק במסורת אשכנז, לפחות בדורותיו הראשונים של מחקר מסורות הלשון, הייתה שרבים מהחוקרים היו למעשה אשכנזים, ומשום כך פרטיה הדקדוקיים של המסורת נראו להם מובנים מאליהם.⁴⁹ לכך יש להוסיף את העובדה שמסורת אשכנז והרקע התרבותי שמאחוריה נתפסו גלותיים ודחויים, ומשום כך נעשה מאמץ כללי לדחותם.⁵⁰

למרות זאת, גם מסורת אשכנז זכתה לא פעם לעיונים מעמיקים ומועילים, שיכלו לשמש בסיס איתן למחקר המוגש כאן. אבי מחקרן של מסורות הלשון העבריות, הלוא הוא חנוך ילון, עסק במסורת אשכנז במקומות רבים, ובמחקריו בירר לא פעם פרטים חשובים הנוגעים לדקדוקה.⁵¹ מבני הדורות הקודמים יצוין גם ניסן ברגרין, שהרבה גם הוא לעסוק במסורת אשכנז במאמריו.⁵² חומר רב על מסורות הלשון בכלל ועל מסורת אשכנז בפרט משוקע גם במילונו של אליעזר בן־יהודה (בן־יהודה, מילון), המעיר לא אחת על הצורות הנוהגות במסורות השונות.⁵³ וכן יצוין יג"פ גומפרץ וספרו "מבטאי שפתנו", המביא חומר רב על ההגייה האשכנזית. לתיאור ראשוני חשוב של תורת ההגה האשכנזית אחראים גם שלמה מורג בערך על מבטאי העברית באנציקלופדיה יודאיקה (מורג, מבטאים) וקציעה כ"ץ, שבעבודת המוסמך שלה תיארה את תורת ההגה של מסורת ליטא על פי הקלטות של מסרן ליטאי (כ"ץ, ליטא).

⁴⁵ בית־אריה, מחזור וורמייזא. על מאמר זה מתח יחזקאל קוטשר ביקורת חריפה (קוטשר, מחקרים, עמ' קי הערה 11, עמ' קט הערה 9), אך לימים מיתן את דבריו והודה כי "העבודה מועילה, על אף מגרעותיה" (קוטשר, מצב המחקר, עמ' 17 הערה 78).

⁴⁶ למשל: אלדר, אשכנז, א, עמ' ד; שמש, צורות נפרד, עמ' 53.

⁴⁷ על מקורות ההשפעה שפעלו על מסורת אשכנז ועל ההתפתחויות הפנימיות בה ראו את מאמרי שמש, המקורות.

⁴⁸ מישור, חקר, עמ' 89. עוד לעניין זה ראו שם, עמ' 87; כהן, דקדוקי לשון התפילה, עמ' 257; כהן, לשון המשנה, עמ' 73; ריזיק, המילים העבריות, עמ' 315.

⁴⁹ ויינרייך, העברית, עמ' 245 הערה 10.

⁵⁰ מור, שלוש ביי"ת, עמ' 329–330 וההפניות בהערה 71 שם.

⁵¹ בעיקר במחקרים שקובצו באסופות מאמריו ילון, מבוא וילון, פרקי לשון. במה מרכזית שבה פרסם ילון את עיוניו הראשוניים במסורת אשכנז (ובמסורות אחרות) היא כתב העת בעריכתו "ענייני לשון". בין מאמריו החשובים שפורסמו שם היו ילון, הגיית החטפים וילון, לתולדות.

⁵² רבים מהם קובצו בספרו ברגרין, עיונים.

⁵³ הערותיו של בן־יהודה לגבי מסורת אשכנז תואמות ברובן את המצוי במקורות הישירים שנחקרו כאן, ויש בכך עדות מחזקת לממצאים העולים מהם. למרות זאת בפרטים אחדים ניכר היעדר דיוק בעדויות שהביא, ועל חלקן העירו כבר לפניי במחקר; ראו למשל 3.1.1, הערכים **חריב** ו**כרתי**.

בדור האחרון ניכר עניין מחודש במסורת אשכנז, לאחר שחוקרים אחדים הבחינו שגם בה השתמרו יסודות מקוריים של לשון חכמים.⁵⁴ מן החוקרים בני הדורות האחרונים ראוי לציון בראש ובראשונה מרדכי מישור. מאמרו החלוצי "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", שפורסם בשנת תשמ"ט (מישור, חקר), תיאר לראשונה את הדרכים הראויות למחקר המקיף של המסורת והעלה פרטים ראשוניים בדקדוקה על פי אותן הקלטות של המסרן הליטאי שחקרה גם כ"ץ. מאמר זה הניח את היסודות למחקר המוגש כאן, בין השאר בשימוש במקורות הכתובים המוצעים שם.⁵⁵ מישור הוסיף ובירר פרטים רבים אחרים על דקדוקה של מסורת אשכנז גם במקומות אחרים.⁵⁶ חוקר בולט נוסף של המסורת בדור האחרון הוא מיכאל ריז'יק, שעסק בה במקומות אחדים במישורין,⁵⁷ ובמקומות רבים הזכיר בעקיפין פרטים הנוגעים לדקדוקה.⁵⁸ ועוד יצוינו כאן מחקריו החשובים של חיים א' כהן על סידורי התפילה האשכנזיים, הפותחים צוהר להבנת היחס שבין לשונם המדוקדקת של הסידורים לבין המסורת העממית של קריאת המשנה (ראו בהרחבה להלן, §1.4.2), ואגב כך מבררים גם הם את דמותה הדקדוקית של המסורת העממית.⁵⁹ גם אילן אלדר בספרו על המסורת הקדם-אשכנזית (אלדר, אשכנז) הביא במקומות רבים עדויות לצורות הלשון הנוהגות במסורת אשכנז המאוחרת. לאורך שנות העבודה על מחקר זה פרסמתי גם אני מאמרים אחדים, ובהם הצגתי את תרומותי הראשוניות למחקר של מסורת אשכנז.⁶⁰

תרומה רבה נמצאה גם בהתקדמות הגדולה במחקר של היידיש בדורות האחרונים. סוגיות רבות שעלו בתורת ההגה של מסורת אשכנז התבהרו על פי תופעות דומות המצויות גם ביידיש, ונידונו זה מכבר בספרות המחקר. בעיקר יצוינו מקס ויינרייך בספרו המונומנטלי על תולדות היידיש (ויינרייך, תולדות היידיש), דויד קאץ במחקריו הרבים (ובעיקר קאץ, תורת ההגה) ואלכסנדר ביינדר בספרו על התפתחות הדיאלקטים של היידיש (ביינדר, דיאלקטים). ועוד יצוינו כאן מחקריהם הראשוניים החשובים של מקס ויינרייך ושל אוריאל ויינרייך על העברית האשכנזית והעברית שביידיש.⁶¹

החומר הרב בספרות שצוינה כאן, ולצידו גם ההתפתחות הרבה במחקר לשון חז"ל בדורות האחרונים ובפרט של מסורותיה השונות של לשון זו, הניחו את היסודות לבירורו המקיף של דקדוק מסורת אשכנז המאוחרת. בכולם הסתייעתי וכולם נמצאה ברכה רבה שאפשרה את המחקר המוגש כאן. מחקר זה הוא כאמור התיאור הדקדוקי הממצה הראשון של מסורת אשכנז, ובכך עולה תרומה גדולה למחקר מסורות הלשון, שעד כה נתן דעתו בעיקר למסורותיהם של יהודי תימן וספרד. כפי שהראה ילון, ואחריו גם חוקרים אחרים, צורת לשון המשותפת לכמה מסורות שאין ביניהן קשר גנטי מלמדת ככל הנראה על מסורת משותפת קדומה שממנה התפתחו

⁵⁴ ראו ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 315.

⁵⁵ מישור, חקר, עמ' 89–91.

⁵⁶ למשל: מישור, כתב עת; מישור, טיפולוגיה; מישור, התנועות הספרדיות.

⁵⁷ ריז'יק, עד שהוזנח; ריז'יק, המילים העבריות.

⁵⁸ למשל בספרו ריז'יק, מסורות.

⁵⁹ ראו בעיקר את מאמרי היסוד כהן, דקדוקי לשון התפילה וכהן, לשון המשנה. וכן את מאמרי החשובים שסייעו בהבנתם של פרטים מסוימים במסורת האשכנזית: כהן, ברייתא; כהן, בורא פרי הגפן; כהן, בינוני נפעל; כהן, מה חיינו; כהן, מניין; כהן, קביעות תקן. חומר מעניין וחשוב על מסורת זו הובא גם בפרק שכתב על הלשון המשותפת בערכת הלימוד "פה מדברים עברית" (כהן, פה מדברים עברית).

⁶⁰ שמש, צורות נפרד; שמש, המקורות; שמש, הריבוי השלם.

⁶¹ ויינרייך, ראשית ההברה; ויינרייך, העברית.

המסורות המאוחרות, ומסורת קדומה זו מקרבת אותנו לעבר הכרה של לשון חכמים המקורית.⁶² מכאן שלתיאור פרטיה הדקדוקיים של מסורת אשכנז במחקר המוגש כאן חשיבות גדולה בהשלמת התמונה הכוללת של מסורות הלשון ובהבנת היחס בינה לבין שאר המסורות.⁶³

1.4 תיאור המקורות והיקף הקורפוס

1.4.1 המקורות הישירים

מחקר זה התבסס אך ורק על מקורות שבכתב, ולא על מקורות מוקלטים. מטבע הדברים, השימוש במקורות כתובים ומנוקדים בלבד מגביל במידת מה את הידיעות שאפשר לשאוב לגבי דקדוקה של המסורת הנחקרת, ובמיוחד בתחום תורת ההגה. למרות זאת, כיוון שמסורת אשכנז עודנה מסורת חיה, ומערכי התנועות והעיצורים שלה ידועים היטב במחקר (ראו לעיל, §1.2.3), ישנו בסיס מחקרי ראוי להיכרותנו עם תורת ההגה האשכנזית, שעליו אפשר להשתית מחקר מקיף לדקדוקה. לבחירה במקורות שבכתב יש יתרון על פני המקורות המוקלטים, שכן הם קדומים יותר והודפסו ברחבי אשכנז עצמה. לעומת זאת, המקורות שבעל פה מאוחרים יותר (מן המחצית השנייה של המאה העשרים), וכבר מושפעים בחלקם מן העברית הישראלית.⁶⁴

מכורח המקורות הזמינים התמקד המחקר בשטח גאוגרפי ובתקופת זמן מצומצמים יחסית, והוא עוסק במסורת קריאת המשנה שנהגה בפולין ובאוקראינה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, כפי שהיא מתועדת בדפוס משנה שהודפסו שם בתקופה זו ואינם נגועים בתיקוני מדקדקים. להלן פירוט המקורות הישירים ששימשו במחקר זה:

א. **משניות עם עברי טייטש** (טע). מהדורת משנה הכוללת את כל ששת סדרי המשנה, מנוקדת במלואה ומלווה בתרגום ליידיש (המנוקד גם הוא במלואו).⁶⁵ בחלקו העליון של כל עמוד מובא טקסט המשנה בלא ניקוד, ובחלקו התחתון מובא התרגום ליידיש, ובו משולב הטקסט העברי המנוקד בצורת דיבור מתחיל.⁶⁶ החתימה בסוף סדר טהרות מלמדת ששם העורך הוא יוסף מאיר יעבץ. מהדורה זו הודפסה במקומות רבים ובזמנים שונים, ללא הבדלים בין ההדפסות השונות. עד כמה שעלה בידי לברר, ההדפסה הראשונה נעשתה בוורשה בשנת תרל"ז. המהדורה העיקרית שבה השתמשתי במחקר זה הודפסה גם היא בוורשה, כנראה בסביבות שנת תר"ע.⁶⁷ בהדפסה מאוחרת

⁶² ראו למשל: ילון, מבוא, עמ' 11–23; בר-אשר, מחקרים, א, עמ' 19–20.

⁶³ ואפשר שגם מחקר העברית החדשה ודרכי התגבשותה יצא נשכר מהתיאור הדקדוקי המובא כאן, שכן מסורת אשכנז השפיעה רבות על צורתן של המילים החז"ליות המשמשות כיום בעברית (השוו ש' שרביט, "מחקר לשון חז"ל – הישגים וצרכים", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 71). לאורך העבודה הערתי במקרים מועטים על הדמיון המתגלה בין מסורת אשכנז לבין העברית המדוברת כיום. לסיכום קצר של הדברים ראו §4.9.

⁶⁴ השוו למשל מישור, חקר, עמ' 107. מידת השפעתה של העברית הישראלית על מסורת אשכנז של ימינו עוד מצפה לעיון נרחב במחקר נפרד. על המקורות המוקלטים הזמינים במפעל מסורות הלשון ראו ק' פלמן, קטלוג התייעוד המוקלט (עדה ולשון, ג), ירושלים תשל"ח. ההקלטות המתוארות שם הועלו לאחרונה במלואן לאתר האקדמיה ללשון העברית, ויש בכך ברכה גדולה למחקר מסורות הלשון. על המיעוט היחסי של הקלטות מאת מסרנים אשכנזים ראו כהן, לשון המשנה, עמ' 73 הערה 2.

⁶⁵ הניקוד של היידיש מלא, גם במקומות שבהם כתיב היידיש המודרני מסתפק באימות קריאה; למשל: ווען, זיך, פון.

⁶⁶ לדוגמה ראו את הצילום שמביא מישור (חקר, עמ' 122).

⁶⁷ על פי ההערכה בקטלוג הספרייה הלאומית (מספר מערכת 002016176).

יותר של מהדורה זו (ניו יורק תש"ו) השתמש מישור במאמרו המפורסם.⁶⁸ הדפסה זו הועלתה במלואה לאתר האינטרנט "אוצר החכמה".

על פי הערכת, מהדורת משנה זו היא המקור החשוב ביותר שיש בידינו לחקר מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז. המסורת האשכנזית שלה ניכרת במובהק כמעט מכל מילה, היא חפה באופן כמעט מוחלט מתיקוני מדקדקים ורחוקה מאוד מדקדוק נורמטיבי. אין ספק שהיא מייצגת את מסורתו של הנקדן, שהיא מסורת אשכנזית איתנה בבירור. במהדורה זו השתמש מישור לא פעם במחקריו הראשוניים על המסורת האשכנזית.⁶⁹ אופייה העממי והיקפה הנרחב הם שעשו אותה למקור העיקרי ששימש במחקר זה.

ב. **חק לישראל** (חק). מערך ספרים המיועד ללימוד יומי של פרשיות השבוע, ומכיל קריאה יומית של פסוקי תורה, נביאים וכתובים, פרק אחד מן המשנה וקטע תלמוד. פרקי המשנה המצויים בחיבור זה מקיפים כשישים אחוזים מן המשנה כולה,⁷⁰ ולפיכך מדובר בקורפוס גדול למדי. בחינה של כמה דפוסים שונים של חק לישראל שהודפסו באשכנז בתקופה הנחקרת (סוף המאה התשע-עשרה) העלתה שכל הדפוסים שקטעי המשנה שלהם מנוקדים זהים לחלוטין זה לזה. המהדורה העיקרית שבה השתמשתי היא מהדורת צילום שהודפסה בניו יורק בשנת תש"ט.⁷¹ גם כאן כבעט, גוף המשנה אינו מנוקד והניקוד בא בדיבור המתחיל לפני התרגום ליידיש בתחתית כל עמוד.

הניקוד בקטעי המשנה של חק זהה כמעט לגמרי לניקוד של עט, עובדה שכבר עמד עליה מישור.⁷² ככל הנראה את שניהם ניקד אותו נקדן. למרות זאת אין הם זהים לחלוטין, ויש מקום להשוואה ביניהם. דמיון המתגלה בין שני החיבורים עוזר באישושן של צורות תמוהות לכאורה, ואילו ההבדלים המתגלים עשויים ללמד שבאחד החיבורים נפלה טעות, או שהנקדן הכיר שתי מסורות שונות של המילה. בשל הדמיון הרב בין עט לבין חק לא הקפדתי להעיר בכל מקום מניין לקוחות המובאות, ומובאות מן המשנה הבאות ללא ציון המקור יתייחסו לשני הדפוסים האלה גם יחד.

ג. **ליקוטי משניות**. שישה דפוסים שהודפסו בוורשה (1), בלמברג (17, 27, 37) ובז'יטומיר (11, 21) בין השנים תרל"ב ותרנ"א. כל אחד מהם מכיל 22 פרקי משנה, אחד לכל אות מן האל"ף-בי"ת, ותכליתם קריאה בבתי אבליים. בסוף כל אחד מהם נכללו גם ארבע משניות מן הפרק השביעי במסכת מקוואות (ד-ז), המרכיבות את ראשי התיבות נש"מ"ה. כל פרקי המשנה המצויים בדפוסים אלו מנוקדים במלואם, וגם בהם הניקוד הוא עממי לגמרי ורחוק מדקדוק נורמטיבי. אין ספק שהוא משקף את מסורת קריאת המשנה של הנקדנים, כלומר מסורת אשכנזית.

כל דפוס הליקוטים למעט 17 מכילים את אותם 22 פרקים. בל 17 לבדו מצויים ארבעה פרקים שאינם בדפוסים האחרים: סנהדרין א, מועד קטן ג, אבות ג ואבות ב. אלו באים כנגד הפרקים שלהלן בשאר הדפוסים, שאינם מצויים בל 17: נידה ז, דמאי ב, פסחים י ושבת כ.

⁶⁸ מישור, חקר.

⁶⁹ למשל: מישור, שם; מישור, כתב עת; מישור, טיפולוגיה; מישור, התנועות הספרדיות.

⁷⁰ המסכתות להלן מופיעות במלואן במהדורות של חק שבהן השתמשתי: ברכות, פאה, דמאי, כלאיים, שביעית, תרומות, שבת, עירובין, פסחים, סוכה, ביצה, יבמות, כתובות, סוטה (לרבות הברייתא בסופה), גיטין, קידושין, בבא קמא, בבא בתרא, בבא מציעא, סנהדרין, שבועות, עבודה זרה, זבחים, מנחות, חולין, מידות, קנים, אהלות, פרה, מקוואות וידיים. מסכתות אחדות מצויות רק בחלקן: נדרים (א-ג), בכורות (א-ג), תמיד (ד-ז) ונגעים (א-ז). להתאמתם של פרקי המשנה לפרשת השבוע בחק ראו נספח ב בסוף העבודה.

⁷¹ מספר המערכת שלה בספרייה הלאומית הוא 001920490.

⁷² מישור, חקר, עמ' 93.

על פי היקפם של פרקי המשנה בכל דפוסי הליקוטים נקבע הקורפוס העיקרי במחקר זה. על פי סדר המשנה, הוא כולל את הפרקים שלהלן: ברכות ב, ד, ה; דמאי ב; חלה ב; שבת ה, יז, כ, כא, כב, כג, כד; פסחים י; יומא ד, ח; סוכה א, ג; מועד קטן ג; נדרים ח; סנהדרין א; אבות ב, ג; חולין ז; פרה ט; מקואות ז; נידה ז; מכשירין ב.

מובן אפוא שלא שאפתי במחקר זה לכסות את כלל דקדוקה של מסורת קריאת המשנה האשכנזית. למרות זאת, גם המצאי בפרקים אלו התברר כמקיף למדי; הם מכילים מאות שמות כלליים ופרטיים שבצורתם נמצא עניין, עשרות מיליות ואת רוב הקטגוריות הפועליות. גם התופעות הפונולוגיות העולות מהם מספקות להבנת הרקע הפונולוגי של מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז.

1.4.2 מאפייני הניקוד של המקורות הישירים

כמה עניינים שונים ראויים לתשומת הלב בנוגע לשיטות הניקוד העולות מדפוסי המשנה האשכנזיים ששימשו כמקורות הישירים בעבודה זו.

1.4.2.1 מסורת ההגייה המשתקפת מן הניקוד

מבחינה פונטית אין כל ספק שהניקוד של דפוסי המשנה האשכנזיים שנחקרו כאן משקף מסורת הגייה אשכנזית, כלומר כזו המבחינה הבחנה ברורה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול. השימוש בסימנים האלה סדיר לחלוטין על פי הדקדוק הצפוי, למעט במעמד פוסט-טוני שבו התנועות חסרות ערך פונמטי (2.1.1§). החילופים המתגלים בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול אינם חופשיים כלל, והם מוסברים כתהליכים פונולוגיים בתנאים פונטיים ברורים וידועים (2.1.2§). השימוש הסדיר בסימנים אלו ודאי אינו נובע מעיון למדני, שהרי הניקוד של דפוסים אלו הוא כאמור עממי מאוד ורחוק מאוד מדקדוק נורמטיבי.

עדות ברורה להבחנה בין פתח לקמץ ובין צירי לסגול – נוסף על היעדר החילופים ביניהם – מספקים החילופים בין החטפים לבין התנועות המלאות (2.3.2§). פתח עשוי להתחלף בחטף פתח וסגול עשוי להתחלף בחטף סגול (או להפך), אך לעולם לא נמצא חילופים בין חטף פתח לקמץ או בין חטף סגול לצירי. מכאן שנקדני המשניות האשכנזיות קיימו הבחנה ברורה בין שני הצמדים של התנועות: פתח וחטף פתח לעומת קמץ, סגול וחטף סגול לעומת צירי.⁷³

1.4.2.2 ניקודם של פרקי משנה הנתונים להשפעות חיצוניות

במאה הששעשרה, ואולי עוד לפני, החלה פועלת באשכנז שרשרת של מדקדקים ששמו לעצמם למטרה לתקן את לשונם של סידורי התפילה האשכנזיים. עם המדקדקים הנודעים שפעלו בההדרת הסידורים מתקופה זו ואילך נמנים רבי שבתי סופר, רבי עזריאל ובנו רבי אליה, רבי זלמן הענא, יצחק סטנוב, רבי יעקב עמדין ויצחק זליגמן בער. הצד השווה שבמגמת פעולותיהם של כל המדקדקים היה "תיקונה" של לשון התפילה על פי הדקדוק המקראי.⁷⁴ שרשרת התיקונים הזאת הוגבלה באופן כמעט מוחלט לסידורי התפילה האשכנזיים, ורק במקרים מעטים היא נתנה אותותיה גם במסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז. כך נוצר למעשה פער ניכר בין לשונם

⁷³ להבדיל למשל מן ההגייה העולה מניקודו של כ"י פא, שבו החילופים המרובים בין קמץ, פתח וחטף פתח מלמדים שבמסורת הנקדנים תנועה אחת הייתה לשלושתם (הנמן, תורת הצורות, עמ' 11, 14–15).

⁷⁴ ראו בעיקר כהן, דקדוקי לשון התפילה; כהן, לשון המשנה. במקום אחר (שמש, המקורות, עמ' 207) שיערתי שהמרחק הרב שנוצר בין מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז לבין העברית המקראית הוא שהניע את שרשרת המדקדקים של סידורי התפילה.

המדוקדקת של סידורי התפילה האשכנזיים, המושתתים על דקדוק לשון המקרא, לבין מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז, שאופייה הוא עממי מאוד.

עם זאת, ואף על פי שדפוסי המשנה האשכנזיים שנחקרו כאן רחוקים מאוד מסידורי התפילה המדוקדקים, בפרקי משנה שנכללו בסידור התפילה עדויות רבות לסטייה מדרכה הרגילה של מסורת אשכנז ולקריאה מלומדת בהשפעתם של סידורי התפילה האשכנזיים.⁷⁵ לכך אפשר להוסיף משניות שנכללו בהגדה של פסח, ובעיקר במסכת פסחים, שגם בהן עדויות רבות לצורות מלומדות.

דוגמאות רבות לחריגות מן המסורת העממית בפרקים אלו הובאו לאורך העבודה. למען המחשת העניין אביא כאן כמה דוגמאות. במסכת ברכות: רַע (3.1.1§); בשבת ב ("במה מדליקין"): מְטַבֵּילִין (2.2.1.4§); עֲרֵבְתָם (2.2.2§); בפסחים י: מְטַבֵּילִין (2.2.1.4§), לְפָאֵר (2.2.2§), נְדָמוֹ, יֹאכְלוּ (3.2.1.1§); במסכת אבות: סִיג, רַבִּי, שְׁכָר, שְׁעָתָה (3.1.1§), שְׁיִסְמוּכוּ, שְׁמָעַתָּה (3.2.1.1§), הֶחָג (3.4§); בזבחים ה ("איזהו מקומן"): צָלִי (3.1.1§), אֶשֶׁס.⁷⁶

דוגמאות אלו מלמדות שלמרות המרחק הרב שבין המסורת העממית באשכנז בקריאת המשנה לבין לשונם המוקפדת של סידורי התפילה האשכנזיים, לא היו השתיים מנותקות לחלוטין זו מזו. סידורי התפילה שהכירו יהודי אשכנז ודאי הדהדו בראשם בעת קריאת פרקי המשנה שנכללו בסידורים, ומשום כך צורות מלומדות מתוכן יכלו לחדור אל מסורתם העממית. מנגד, יש להדגיש שהשפעתם של סידורי התפילה מחוץ לפרקים הנידונים היא מעטה ביותר, ואף בפרקים אלו ניכר לא פעם הבדל מובהק מן המצוי בסידורי התפילה. לסיכום הדברים ראו 4.6§.

במחקר זה נמנעתי כמעט לחלוטין מעיון בסידורי התפילה האשכנזיים.⁷⁷ היחס בין לשונם המדוקדקת לבין מסורת קריאת המשנה העממית של יהודי אשכנז עוד מצפה לעיון נרחב במחקר נפרד, שיוכל כעת לרוות מהממצאים במחקר המוגש כאן.

1.4.2.3 סימון הדגשים

שיטת סימון הדגשים בכל הדפוסים שנחקרו, ללא כל יוצא מן הכלל (ובכלל זה שש שיתואר להלן, 1.4.3§), היא זהה: דגשים, קלים כחזקים,⁷⁸ מסומנים אך ורק באותיות בכפ"ת.⁷⁹ דגשים קלים אינם מסומנים לעולם באותיות גימ"ל ודל"ת, ודגשים חזקים אינם מסומנים כלל למעט בארבע אותיות אלו. דוגמאות אחדות המשותפות לכל הדפוסים: גִּיד הַנֶּשֶׁה (חולין ז, א), דְּבוֹרִים (שבת כד, ג), צָאֲרוּ (פרה ט, ו), חֲזִיב (חולין ז, ג), לְמִדְתָּנוּ (ברכות ב, ה), מְבוֹשָׁל (מכשירין ב, ט), שְׁנִתְבָּשֵׁל (חולין ז, ד), והדוגמאות עוד מרובות. הדברים נוגעים לא רק לניקוד המשנה גופה, אלא גם לניקודן של מובאות מקראיות, שגם מהן עולה אותה שיטת ניקוד (וכנגד הניקוד הטברני

⁷⁵ השוו מישור, חקר, עמ' 90–91; שמש, צורות נפרד, עמ' 59.

⁷⁶ על דוגמה זו, שאינה בקורפוס הנחקר כאן, ראו שמש, צורות נפרד, עמ' 60. לדוגמאות אחרות ראו מישור, שם.

⁷⁷ פה ושם הערתי על המצוי בסידורו של בער "עבודת ישראל", שזמנו קרוב לזמנם של דפוסי המשנה הנחקרים כאן.

⁷⁸ מובן שהשימוש במונח "דגש חזק" כאן הוא דיאכרוני בלבד, שהרי ידוע שבמסורת האשכנזית המאוחרת בטלה ההכפלה (ראו 1.2.3§ לעיל).

⁷⁹ על הדגשים התנייניים בדפוסי למברג ראו להלן.

המסורתית). למשל: "מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו" (יומא ח, ט), "הושע השם את עמך את שארית ישראל" (ברכות ד, ד), "השור יסקל וגם בעליו יומת" (סנהדרין א, ד).⁸⁰

שיטת סימון הדגשים הזאת מאששת שני פרטים הידועים היטב על מסורת ההגייה האשכנזית, שנידונו לעיל (1.2.3S): ביטול ההכפלה והבחנה בין עיצור סותם לחוכך רק באותיות בכפ"ת. נוהג הניקוד הזה לא היה מוכר לי בעת קריאתם הראשונית של דפוסי המשנה האשכנזיים וסינון הדפוסים ששימשו במחקר זה, ולפיכך לא יכולתי להסתייע בו כקריטריון לסינון. אך מתברר ששיטת הניקוד הזאת מאפיינת את כל הדפוסים שמהם משתקפת מסורת לשונית אשכנזית אותנטית, ונראה שאין זה מקרה. הימצאותה בדפוסי משניות שנדפסו בארבע ערים שונות במרחב האשכנזי ולאורך כמה עשרות שנים מלמדת על שיטת ניקוד מושרשת היטב בדפוסי המשנה האשכנזיים המייצגים מסורת עממית ולא למדנית.⁸¹

עניין נוסף שיש להעיר עליו כאן הוא התיעוד המרובה מאוד לדגשים שאינם ממין הדקדוק בדפוסים 27 ו-37. בשני דפוסים אלו עדויות רבות לסימני דגשים באותיות שאינן בכפ"ת במקומות שבהם הדגשים אינם צפויים גם על פי כללי הדיגוש המקראיים. דוגמאות מ-27: זְהוּרִית (יומא ד, ב), טוּמְאָה (שבת יז, ג), הִיכָן (פסחים י, ו), אֶלְעֶזֶר (פרה ט, ז). וב-37: מִנֵּן (ברכות ה, ה), לִפְנֵי (שבת כ, ד), צָרִיף (סוכה א, יא), לִקְרָאֲתֵינוּ (פסחים י, ו), ועוד הרבה כיוצא באלה. נראה לי שדגשים אלו אינם ניתנים להסבר אלא כשגגות הדפסה. ככל הנראה מלמדים הם שהטקסט נכתב מלכתחילה בכתב יד, ונמסר למדפיסים הדיוטות שלא היו בקיאים בכללי הניקוד, ומשום כך נפלו טעויות לא מעטות בהדפסתם. עדות לכך עולה גם מן החילופים הרבים בין סימני ניקוד דומים, שיתוארו בסעיף הבא.

1.4.2.4 חילופים גרפיים בין סימני ניקוד דומים

בשלושת דפוסי למברג (17, 27, 37) מקרים רבים של חילופים גרפיים בין סימני ניקוד דומים: קמץ מתחלף בסגול ופתח מתחלף בצירי (ולהפך). ב-17 מצויים חילופים אלו רק בחמשת הפרקים האחרונים (החל מאות הקו"ף), ב-27 בעיקר בחציו הראשון, וב-37 לכל אורכו של הדפוס. דוגמאות אחדות מ-17: אָסוּר (נדרים ח, ב), הָעָם (שם, ד), שִׁיקְפָלוּ (שם), לֶאֱכֹל (שם, ו), עֵין (אבות ב, א), ועוד הרבה כיוצא בזה. חילופים כאלה עשויים גם הם ללמד שאת המשניות הדפיסו הדיוטות שלא הכירו את משמעותם של סימני הניקוד, ולכן נטו לבלבל בין סימנים דומים.

אדגיש שאין הדברים כאן נאמרים בגנותם של אותם דפוסים, אלא להפך: יש בכך כדי לחזק את אופיים העממי והבלתי מוקפד ואת חזקתם כמקורות מהימנים לחקר מסורת אשכנז העממית.

1.4.2.5 נטייה לניקוד של כל אותיות התיבה

בכמה קבוצות של מילים ניכרת בדפוסי המשנה האשכנזיים נטייה לניקוד של כל אותיות התיבה, ובכלל זה ניקוד של אותיות המשמשות כאימות קריאה ואינן מנוקדות בשיטות ניקוד אחרות של

⁸⁰ כדרך אגב אעיר כאן שעניין בפני עצמו, החורג מגבולותיו של מחקר זה, הוא הסטייה המתגלה לא פעם מן הניקוד המקראי המסורתי במובאות מקראיות. לדוגמה ראשונית ראו את שהערתי במקום אחר על הצורה דְּלָתוֹת במובאה מקראית, כנגד הניקוד במקרא דְּלָתוֹת (שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1). מובן שלא בכל מקום דחקה המסורת האשכנזית העממית את הניקוד המקראי המסורתי, כפי שתעיד למשל הצורה פְּחָלֵב במובאה מקראית, כנגד צורת הנסמך הרגילה חָלֵב (שמש, צורות נפרד, עמ' 60 והערה 52 שם).

⁸¹ העיר על כך מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 112.

העברית. הדברים אמורים בעיקר לגבי דפוסי הליקוטים, אך גם בעט ובחק עדויות מעטות לנטייה זו. המילים הנידונות מתחלקות לכמה קבוצות:

א. משקלי השם קטאי וקטאי. במשקל קטאי עדים אנו לעיתים לניקודה של האל"ף בפתח, כניקוד העיצור הקודם לה, למשל הַדְמָאִי (כל דפוסי הליקוטים בדמאי ב, ד). במשקל קטאי נטייה לניקוד האל"ף בפתח ולניקוד העיצור הקודם לה בשווא, כגון וְדָאִי (כל דפוסי הליקוטים במכשירין ב, י), וְפָאִי (עט, חק ודפוסי למברג בשבת כב, ג).

ב. המיליות **כאן ולאן**, שבהן גם האות הראשונה וגם האל"ף מנוקדות פעמים רבות בפתח: מְפָאֵן (דפוסי זיטומיר, ל' ול' בחלה ב, א), לָאֵן (ל' ול' בברכות ה, ה).

ג. צורות עבר נסתרת ובינוני יחידה בבניין נפעל בגזרת ל"א, כגון נְטַמְאֵת, נְמַצְאֵת, נְשָאֵת (ראו בהרחבה 3.2.9.2).

ד. יו"ד שוואית מיסודה לאחר אותיות שימוש, כגון בְיָמוֹת (ראו 3.4).

צורות ניקוד כאלה מוכרות גם ממקורות אחרים, ובהם ההגדה של פסח במחזור ויטרי שמסורתו קדם-אשכנזית, הקונקורדנציה למשנה של קוסובסקי, כ"י פ9 ומחזורי איטליה. על פי ההנחה המקובלת אין הן מלמדות על הגייה שונה מן הצורות ה"מקובלות" במסורות אחרות, אלא על נטייה למילוי הניקוד.⁸² מנגד, ריז'יק מציין שהצורה kaan מופיעה במילוני היידיש הקדומים, ומכאן משער שניקוד כעין פָאֵן מכוון גם הוא להכפלת התנועה.⁸³ נראה אפוא שהעניין עוד מצפה לליבון במחקרים מבוססי הקלטות. לפי שעה הנחת היסוד היא שצורות ניקוד מן הסוג שנידון כאן הן בבחינת כתיב בלבד, ואין הן מלמדות על הגייה מיוחדת של התיבות הנידונות.⁸⁴

1.4.2.6 עניינים שונים

אגע כאן בעוד שני עניינים זעירים הנוגעים לניקודם של הדפוסים הנחקרים:

א. סימון המפיק אינו סדיר כלל בכל הדפוסים, והוא מצוי רק במקרים מעטים. דוגמאות אחדות מעט: פָּה (ברכות ה, ג), שְאִינָה (שבת ה, ד), מְצָה (שבת כב, ג), ומנגד וְהִנְיָה (יומא ד, ג), וְכִנְיָנָה (יומא ח, ב), וּמְנַעְרָה (שבת כא, ג). אין פליאה גדולה בדבר, שהרי ידוע שה"א עיצורית נאלמה בהגייה האשכנזית במעמד סופי,⁸⁵ ומוכן שגם במקרים שבהם סומן המפיק הריחו בבחינת כתיב בלבד ואין הוא מכוון להגייה של ה"א עיצורית.

ב. הנקודות הדיאקריטיות בשי"ן מסומנות בדרך כלל, אך לא באופן עקיב לחלוטין. ספק רב אם בהיעדרן יש עניין פונטי. יש להודות שבאזורים מסוימים בתקופה הקדם-אשכנזית לא קיימו יהודי אשכנזי הבדל בין ש לבין ש', וכן ידוע שבאזורים מסוימים בדיאלקט האשכנזי הצפון-מזרחי מומשה

⁸² בראש, איטליה, עמ' 48–49; מישור, חקר, עמ' 111–112; ריז'יק, עד שהזנח, עמ' 74 הערה 3; ריז'יק, מסורות, עמ' 114–115; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 17.

⁸³ ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 335.

⁸⁴ ממסורת ליטא מביאה כ"ץ (ליטא): [mi,kanve'eilex] (מכאן ואילך, ברכות א, ב), [lav] (לאן, ברכות ב, א). כלומר תנועה יחידה ולא כפולה.

⁸⁵ מורג, מבטאים, עמ' 1132; מורג, העברית, עמ' 277; ביידר, דיאלקטים, עמ' 267; גלינר, מסורת ההגייה האשכנזית. מקובל להניח שהיעדר [h] במעמד סופי בגרמנית הוא שהשפיע על היאלמות הה"א במעמד זה בהגייה האשכנזית (ראו מורג, העברית, שם; ביידר, שם; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 27).

השייך תמיד כ"ס.⁸⁶ אך דברים אלו לא נאמרו מעולם לגבי הדיאלקטים האשכנזיים העומדים במוקדו של מחקר זה, כלומר הדיאלקט הדרום-מזרחי והמרכז-מזרחי; דומה שבאלו נהגה מאז ומעולם הבחנה בין ש לבין ש'. גם היעדר עדויות ברורות לחילופי ניקוד בין השתיים מלמד בוודאי על הבחנה פונטית ביניהן שנהגה במסורת הנקדנים.

1.4.3 מקורות עקיפים

לצד המחקר המקיף של המקורות הישירים שתוארו לעיל, נבדקו בבדיקה לא שיטתית כמה מקורות שמסורתם היא אשכנזית בחלקה ושימשו כמקורות מסייעים לממצאים מן המקורות הישירים. להלן תיאורם.

א. **דפוס טשרנוביץ תרכ"ב** (טש). דפוס המכיל את ארבע המסכתות הראשונות של המשנה (ברכות, פאה, דמאי וכלאיים). כפי שציין מישור, דפוס זה הועתק מדפוס ליוורנו (ל"ד) והותאם למסורתו האשכנזית של הנקדן, "אבל הסובסטרטא ה'חוץ-אשכנזי' גלוי לעין".⁸⁷ אין ספק גם שבדפוס זה נעשתה העתקה חלקית מדפוס אמסטרדם (אמ"ד), כפי שיעידו כמה תיבות חריגות שאינן תואמות לד"ל ובוודאי אינן משקפות מסורת אשכנזית: אָרְעו (כלאיים ז, ז), בְּעָלִים (פאה ז, ג), עָלִי (דמאי ג, ב), הָיִי (ברכות ט, ה), ועוד כמה כיוצא בזה.

הדמיון הגדול בין דפוס זה לבין דפוס אמסטרדם וליוורנו אינו מאפשר להשתמש בו כמקור ישיר למחקרה של מסורת אשכנז, וכל תיבה שניקודה זהה לאחד משני דפוסים אלו (או לשניהם) חשודה בהעתקה עיוורת מהם. מנגד, מקומות שבהם ניקודו של טש חורג משני הדפוסים מספקים עדות חשובה מאין כמותה למסורתו האשכנזית של הנקדן ולצורך שחש לשנות את הניקוד כדי להתאימו למסורת שהכיר, או לפליטות בלתי מודעות ממסורתו העממית. בדפוס זה השתמש כבר חנוך ילון באחדים ממחקריו, ונראה שגם הוא הסתייע בו כמקור עקיף להכרת מסורת אשכנז.⁸⁸

ב. **הרכיב העברי של היידיש**. היידיש, שפת הדיבור של יהודי אשכנז, מכילה כמות גדולה יחסית של מילים עבריות ביסודן.⁸⁹ חשובה ביותר לענייננו היא העובדה שהמילים העבריות שחדרו אל היידיש הן ברובן המוחלט מלשון חז"ל ולא מלשון המקרא.⁹⁰ הדבר מתבטא לא רק בשאלת הרובד הראשון של העברית שבו מתועדות המילים, אלא גם בתחומים אחרים: שימוש במילים נדירות במקרא שהפכו שגורות בלשון חכמים (כגון **לְבָנָה**, **תַּעֲנִית**), העדפה של מילים חז"ליות על פני נרדפותיהן המקראיות (כגון **יום טוב** ולא **מועד**, **יסורים** ולא **מכאוב**) ושימוש במילים במובן החז"לי ולא המקראי (כגון **מינהג**⁹¹ = 'הרגלי' ולא 'נהיגת מרכבה'). מכיוון שכך, יש להניח שהרכיב העברי של היידיש משקף מסורת אשכנזית קדומה של לשון חכמים. הדגש כאן הוא על קדמותה של מסורת זו, שכן יש להניח שהמילים העבריות שנקלטו ביידיש שימרו את צורתן הראשונית,

⁸⁶ ראו בין השאר: ויינרייך, שבתדיקער; מורג, מבטאים, עמ' 1134; אלדר, אשכנז, א, עמ' 97–103; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 26, 87–88.

⁸⁷ מישור, חקר, עמ' 90.

⁸⁸ למשל ילון, מבוא, עמ' 43–44.

⁸⁹ ההיקף המדויק של הרכיב העברי ביידיש תלוי בגורמים שונים, אך בהערכה כללית הוא מרכיב כ-12–20 אחוזים מהשפה (בִּרְנוֹן, העברית שביידיש, עמ' 139; קאן, יידיש, עמ' 692).

⁹⁰ בירנבאום, יידיש, עמ' 59; קאץ, היסוד השמי, עמ' 235–236; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 213–218 (3.8§).

⁹¹ הכתיב המלא יו"ד הוא הנהוג ביידיש בשם זה ובשמות אחרים במשקלי מ"ם תחילית (כגון "מיספר", "מיצווה"), כנגד הכתיב התקני בעברית בימינו; ראו למשל ויינרייך, מילון, עמ' 548. על תקני הכתיב ביידיש כיום ראו קאן, יידיש, עמ' 668–669.

ולא היו נתונות לשינויים כמו מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז.⁹² מכאן שכל התאמה המתגלה בין הרכיב העברי של היידיש לבין דפוסי המשנה האשכנזיים מלמדת על מסורות אשכנזיות ותיקות ומבוססות היטב. יש בכך כדי לפצות מעט על העובדה שידיעותינו על מסורתיה של העברית העממית באשכנז לפני המאה התשע-עשרה מעטות הן ביותר.⁹³

סקירת הרכיב העברי של היידיש נעשתה בעיקר על פי שלושה מילונים של היידיש,⁹⁴ וכן על פי הנאמר עליו בספרות המחקר.⁹⁵

במחקר זה אבחין בעקבות מ' ויינרייך בין המונחים "עברית ממש" ו"עברית מותכת ביידיש".⁹⁶ ב"עברית המותכת" הכוונה לאותם יסודות לשוניים שחדרו אל היידיש ומשמשים בה בדיבור יום-יומי, ואילו ה"עברית ממש" היא העברית בטקסטים המחוברים בעברית כפי שקוראם דובר היידיש. בהגדרה של "עברית ממש" נכנסת למעשה מסורת קריאת המשנה, העומדת במרכזו של מחקר זה. מונח זה ישמש כדי לבדל את מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז מן הרכיב העברי שבשפת דיבורם. ההשוואה בין השניים היא מטרה בפני עצמה, ותיסקר בהרחבה בסיכום העבודה (4.8S).

ג. **מילונים.** מרבית המילונים המוכרים של לשון חכמים או של העברית לדורותיה חוברו בידי מילונאים אשכנזים בתקופה שבה מתמקד מחקר זה (סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים). כאלה הם מילונייהם של פין, בן-יהודה, יסטרוב ולוי והקונקורדנציה למשנה של קוסובסקי.⁹⁷ ניקודם של מילונים אלו אינו נחשב לבעל ערך מדעי, ויש שזלזלו בו לגמרי וקבעו שהוא משובש.⁹⁸ אלא שעבור מחקר זה לניקודם של מילונים אלו חשיבות מרובה, שכן הוא עשוי ללמד על המסורת שהכירו המילונאים, כלומר מסורת אשכנזית. מכיוון שכך, כל התאמה המתגלה בין הניקוד במילונים אלו לבין המקורות הישירים שנחקרו כאן מבססת את טיבן של הצורות במקורות הישירים כמאפיינות את מסורת אשכנז.

לעיתים לא רבות העירו המילונאים על הבדל בין הניקוד שהביאו לבין מסורת אחרת שהכירו. דוגמה מאלפת לכך מספק ניקודה של צורת הריבוי **שלחין** במילונו של יסטרוב. הניקוד הראשי הוא שְלַחִין, אך בסוגריים העיר על ההגייה המסורתית שְלַחִין, וצורה זו תואמת את המצוי במקורות האשכנזיים הישירים.⁹⁹ מקרים כעין אלו מלמדים על דרכי העבודה של המילונאים: צורות המשקפות את המסורת העממית היו עשויות להשתרש לניקודם, אך לצידן ברור שנעשו גם

⁹² השו"ב ברגרין, עיונים, עמ' 79; מישר, חקר, עמ' 91; ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 316.

⁹³ השו"ב ויינרייך, העברית, עמ' 192.

⁹⁴ ויינרייך, מילון; הארקאוו; ניבורסקי.

⁹⁵ למשל במקורות שלהלן: בירנבאום, הרכיב העברי; ויינרייך, תולדות היידיש; ויינרייך, העברית.

⁹⁶ ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 134–135 (בלשונו: "לשו"קודש ממש" ו"לשו"קודש שבהיתוך").

⁹⁷ לצד מילונים אלו נבדק גם מילונו של בוקסטורף, שהודפס לראשונה ב-1639. ניקודו של בוקסטורף מתברר לא אחת כקרוב למסורת אשכנז בתקופה הנחקרת, אך יש שמתגלות בו גם צורות קדומות יותר, התואמות למצוי במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים; ראו למשל 3.1.1S, הערכים **חנווני** ו**מטלית**. בשל כך נראה שהוא יכול לשמש כחוליה מקשרת בין המסורת האשכנזית הקדומה למאוחרת.

⁹⁸ ראו למשל: קוטשר, מצב המחקר, עמ' 5 (ושם העלה את ההשערה שניקודו של לוי משקף את מסורת אשכנז); אבינרי, יד הלשון, עמ' 242–243. כדרך אגב אעיר שהערתו של אבינרי מוסבת דווקא על הניקוד במילונים האשכנזיים ירוקה, ירוקים, המתגלה כמסורת אשכנזית איתנה למדי, והמצוי במילונים מחזק זאת. אני מקווה להרחיב בכך במקום אחר.

⁹⁹ ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

פעולות של תיקון ועריכה על פי מסורות חיצוניות. משום כך אין המילונים יכולים לשמש כמקורות ישירים למחקרה של מסורת אשכנז, והשימוש בהם הוא כמקורות מחזקים בלבד.¹⁰⁰

חשיבות יתרה נודעת כאן לקונקורדנצייה למשנה של חיים יהושע קוסובסקי, שעל פי זיהויו של ריז'יק משקפת מסורת אשכנזית במידה רבה ביותר.¹⁰¹ הכוונה היא למהדורה הראשונה של הקונקורדנצייה, שכן במהדורה השנייה נעשו "תיקונים" רבים שהרחיקו את הניקוד מן המסורת העממית של המהדורה הראשונה.¹⁰² במחקר זה נבדק רק הניקוד של המהדורה הראשונה, ושלא כריז'יק לא השווייתי בין שתי המהדורות.¹⁰³

ד. **ניקודו של חנוך ילון במהדורת אלבק.** כידוע, ניקודו של ילון הוא אקלקטי ואינו משקף מסורת אחת במובהק.¹⁰⁴ למרות זאת אין ספק שהכיר היטב את מסורת אשכנז, הן כחוקר והן ממסורתו האישית, ולפיכך ניקודו עשוי לשקף לעיתים את מסורתנו. ההשוואה לניקודו של ילון לא נעשתה בשיטתיות, אלא רק במקרים שחשתי צורך במקור מסייע שיוסיף על הממצאים מן המקורות האחרים.

1.5 שיטת המחקר ומבנה העבודה

נקודת המוצא של מחקר זה היא סקירה מקיפה של כל מילה ומילה בפרקי הליבה שבקורפוס (לעיל, 1.4.1§) בהשוואה מדוקדקת בין כל המקורות הישירים. בכל מקום שהיה צורך נעשתה בדיקה מקיפה בשאר המשנה על פי ניקודם של עט ושל חק, וכן במקורות העקיפים שתוארו לעיל (1.4.3§).

כנהוג בספרי דקדוק, מחולקת העבודה לשני חלקים עיקריים: תורת ההגה (2§) ותורת הצורות (3§). כאמור לעיל (1.2.3§), פרקי תורת ההגה לא נועדו לברר מן היסוד את מערך התנועות והעיצורים במסורת אשכנז, שכן אלו ידועים בכללם והנאמר עליהם במחקר משמש כהנחות יסוד כאן. תכליתם של פרקים אלו אפוא היא בירורן של סוגיות פונולוגיות שעלו מתוך העיון בתורת הצורות.

פרקי תורת הצורות מחולקים, כמקובל, לחלקי הדיבר. בכולם נבחנו רק מילים המצויות בפרקי המשנה שבקורפוס, ולא עסקתי כמעט כלל במילים משאר המשנה על פי ניקודם של דפוסי המשנה המלאים. הסיבה לכך היא שהעדפתי להתמקד במילים שבהן יש בסיס השוואתי נרחב להצגה מקיפה יותר של הנתונים, ולא במסורת אשכנזית אחת ויחידה (כלומר מסורתם של עט ושל חק). מנגד, היקפם הנרחב של שני דפוסים אלו אפשר במקומות רבים הרחבה של יריעת הנתונים, הן בהיקריות אחרות במשנה של המילים הנחקרות והן במילים דומות במשנה מאותן קטגוריות מורפולוגיות.

¹⁰⁰ להערכה ראשונית של יחס ניקודם של המילונאים לממצאים מן המקורות האשכנזיים הישירים ראו שם, סעיף ד. לסיכום העניין ראו 4.1§.

¹⁰¹ ריז'יק, עד שהוזנח.

¹⁰² ראו שם.

¹⁰³ במקרים אחדים מתגלים במהדורה השנייה תהליכי תיקון התואמים לתיקונים מלומדים המצויים גם בדפוסי המשנה האשכנזיים, ויש בכך כדי ללמד על תיקון אשכנזי גורף (ראו למשל 2.1.5§, 3.1.2.6). מכיוון שכך, נראה שיש מקום במחקרים עתידיים להשוואה מקיפה בין השתיים על בסיס הממצאים שנאספו במחקר זה.

¹⁰⁴ ראו למשל ילון, מבוא, עמ' 23–24.

באופן טבעי, היחס למסורת אשכנז כאן הוא לא כאל מסורת מנותקת משאר המסורות, ומטרה עליונה של המחקר היא בחינת מקומה במפת המסורות השונות של לשון חז"ל. משום כך, כל דיון בפרקי תורת הצורות כרוך בהשוואה מתמדת למסורות האחרות, שרובן כבר זכו למחקרים מקיפים: כתבי היד המעולים של המשנה, מסורת הניקוד הבבלי, המסורות הספרדיות והתימניות ודפוסי המשנה העיקריים (ד"ל, א"מ¹⁰⁵ ובמידה מועטה יותר גם ד"ק).¹⁰⁵ דגש מיוחד ניתן לשאלת היחס בין המסורת האשכנזית המאוחרת למסורת הקדם-אשכנזית, שכן מתבקש לברר את היחס בין השתיים: באיזו מידה שימרה המסורת המאוחרת צורות לשון קדומות, ובאיזו מידה היא סטתה מהן.¹⁰⁶ השוואה מקיפה ככל האפשר נעשתה גם בין מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז לבין הרכיב העברי של היידיש, שכן גם היחס בין שניהם מעורר עניין רב.

¹⁰⁵ השפעתם של דפוסים אלו על מסורות הקריאה בעל פה של המשנה, ובעיקר השפעתו של ד"ל, ידועה היטב (ראו למשל: ממך, תיטואן, עמ' 104–107; שמש, המקורות, עמ' 196–198). להערכתו של ממך (שם, עמ' 104), היהודים המשכילים למדו בדרך כלל מתוך טקסטים בלתי מנוקדים, ואילו פשוטי העם למדו מתוך המשניות המנוקדות בד"ל. מקורותיו של דפוס זה ומסורת הלשון המיוצגת בו עוד משוערים למחקר מקיף; לפי שעה ראו ריז'יק, דפוס ליורנו. מקובל להניח שכשאר דפוס המשנה, גם ד"ל עבר עריכות שנועדו לקרב את לשונו ללשון העברית המקראית (ראו למשל ממך, שם, עמ' 105; גבאי, קושטא, עמ' 12–13 וההפניות שם). קביעה זו, הן לגבי ד"ל והן לגבי שאר דפוסים המשנה, עוד טעונה בירור ועיון יסודיים; ראו למשל גבאי, שם, עמ' 14–15.

¹⁰⁶ עיונים ראשוניים בסוגיה זו הובאו אצל אלדר, אשכנז, ב, עמ' 430–431. עליהם הוספתי גם אני מעט במקום אחר (שמש, המקורות, עמ' 189–193).

2. תורת ההגה

מאפייני היסוד של ההגייה האשכנזית סוכמו ברובם בפרקי המבוא (1.2.3§). מטרתם של הפרקים להלן אינה בירור יסודי של מערך התנועות והעיצורים של ההגייה האשכנזית, שכן אלו ידועים במחקר, והמבקשים לבררם ימצאו מבוקשם במבוא למחקר זה ובהפניות שהובאו שם. כפי שנאמר שם, מטרתו של חלק זה של העבודה היא עיונים בתופעות פונולוגיות שונות המאפיינות את מסורת אשכנז ועלו מתוך העיונים בתורת הצורות של מסורת זו.

2.1 תנועות ודירתנועות

2.1.1 טשטוש תנועות פוסט־טוניות

אחד מסימני ההיכר המובהקים של ההגייה האשכנזית ושל העברית המותכת בידיש הוא הטשטוש של תנועות פוסט־טוניות. תנועות בהברות שאחרי ההברה המוטעמת נקראות באשכנז פעמים רבות בתנועה מטושטשת, הקרובה לתנועה המרכזית [ə] ואינה בעלת ערך פונמטי.¹⁰⁷ על פי ההנחה המקובלת מקורה של ההגייה הבלתי פונמטית של תנועות פוסט־טוניות בהגייתן הדומה בגרמנית.¹⁰⁸

מ' ויינרייך וקאץ הצביעו על כך שהנטייה לטשטוש התנועה הפוסט־טונית מאפיינת בעיקר את העברית המותכת בידיש ופחות את העברית ממש.¹⁰⁹ כדוגמה הביאו את הצירוף "בְּרוּךְ אַתָּה", שהגייתו בתפילה היא [bórux áto] בתנועות סופיות פונמטיות, אך כשהוא מוזכר בשיחה בידיש הגייתו היא [bóræx átə] בטשטוש התנועות הסופיות.

מטבע הדברים מחקר זה, המתבסס על מקורות כתובים בלבד, אינו יכול ללבן את הסוגיה לחלוטין, והיא עוד מצפה למחקרים מבוססי הקלטות. ועם זאת, ישנן עדויות רבות גם במשניות המודפסות לכך שטשטוש התנועות הפוסט־טוניות מאפיין גם את מסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז, ולא רק את שפת הדיבור שלהם. עדויות לכך מגיעות מתנועות במעמד פוסט־טוני שבהן סימן ניקוד שאינו צפוי מצד הדקדוק; במקרים כאלה מסתבר שהתנועה הסופית נקראה בטשטוש, ומתוך רצון לנקד את כל הברות התיבה שוחזרה בניקוד תנועה כנגד הדקדוק.¹¹⁰ דוגמאות רבות מאוד לכך הובאו בכל פרקי תורת הצורות שלהלן, והן נקרות כמעט בכל משנה בדפוס המשנה האשכנזיים. בכוחן של דוגמאות אלו ללמד שטשטוש התנועה הפוסט־טונית אינו מאפיין רק את העברית שבידיש, כפי שהציגו זאת ויינרייך וקאץ, אלא גם את העברית ממש בקריאת המשנה.

הדוגמאות הבולטות ביותר לכך הן במקרים שבהם חל עירוב בין שתי קטגוריות מורפולוגיות בעקבות טשטוש התנועה הפוסט־טונית. כך למשל התערבבו בהגייה האשכנזית המשקלים קָטל

¹⁰⁷ ראו בין השאר: ברגרין, עיונים, עמ' 79; ויינרייך, העברית, עמ' 187; אלדר, אשכנז, א, עמ' 170; מישור, חקר, עמ' 100; קאץ, תורת ההגה, עמ' 57–60; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 632–633 (8.8.5§); ביידר, דיאלקטים, עמ' 329.

¹⁰⁸ ראו הפניות בהערה הקודמת, ובעיקר את דבריהם של אלדר ושל ביידר. כאמור בפרקי המבוא (1.2.3§), ההטעמה המלעילית הכללית באשכנז היא כנראה בהשפעה של חוקי ההטעמה הגרמניים.

¹⁰⁹ ראו הפניות בהערה הקודמת.

¹¹⁰ השוו מישור, חקר, עמ' 90.

וקוּטל כמעט לגמרי, ושמות רבים ששיוכם למשקל קָטל ודאי נוקדו במשניות האשכנזיות בצירי: רוֹטב, אוֹרז, רוֹבֵד וכיוצא בזה (ראו בהרחבה §3.1.2.7). דוגמה אחרת היא צורות נפעל בגזרת פ"י שבהן סומן צירי בהברה הסופית, כנראה בהיקש לצורות עבר של בניין פיעל: נִיטל, נִיפֵר, נִיפֵן (§3.2.5.2).

דוגמאות בולטות אחרות לטשטוש התנועה הפוסט-טונית מצויות בעוד שתי קטגוריות:

א. במילים המסתיימות בה"א ניכר בדפוסי המשנה האשכנזיים עירוב כמעט מוחלט בין קמץ לסגול בניקוד התנועה הסופית. חילופים אלו ודאי מלמדים שתנועה זו נקראה בטשטוש ולא כתנועה פונמטית. דוגמאות אחדות משמות העצם: שְמוֹנָה, עֶלָה, קָנָה (ראו דיון בהם בסעיף 3.1.1). בעיקר בולט הדבר בצורות בינוני בגזרת ל"י שבהן הקמץ או הסגול נוגדים במובהק את ההקשר התחבירי של הפועל. דוגמאות אחדות מלע"ז: "שנפשו של אדם מתאָה להן" (מכות ג, טו); "לא טוחנת ולא אוֹפָה" (כתובות ה, ה); "אינה גוֹבָה אלא כתובה אחת" (כתובות ט, ט); "אינה דוֹחָה את השבת" (שבת יט, א), "שכיר יום גוֹבָה כל הלילה, שכיר לילה גוֹבָה כל היום" (ב"מ ט, יא), "ובא השני ומצאו מְגוּלָה" (ב"ק ה, ו), ועוד הרבה כיוצא בזה. לדוגמאות נוספות ראו §3.2.10.

ב. שמות רבים בסיומת ז'ת מנוקדים במשניות האשכנזיות בחולם ולא בשורוק, כנראה בהיקש לסיומת הרבות הנפוצה ז'ת: אֶחָרִיזַת (למשל פאה ג, ו), הָאוּמָנוֹת (למשל קידושין ד, יד; לצד אוּמָנוֹת באותה משנה), וּגְמִילוֹת חסדים (פאה א, א 2x),¹¹¹ טְעוֹת (נדרים ט, י, לצד טְעוֹת במקומות אחרים), שוֹתְפוֹת (ב"ק ז, ה), ועוד הרבה כיוצא בזה. התיעוד של צורות כאלה לצד צורות בסיומת ז'ת מלמד שאין לראות בניקוד בחולם חלופה פונולוגית או מורפולוגית של הסיומת, אלא שחזור של תנועה מטושטשת. זאת ועוד, כשהתנועה הסופית באה במעמד פונמטי מתגלה השורוק המקורי: באחריותו (למשל כלאיים ז, ד), שְאוּמָנוֹתָן (קידושין ד, יד). גם בשמות חדהברתיים, שבהם התנועה הסופית נמצאת במעמד פונמטי, הניקוד הוא תמיד בשורוק, ואין כל תיעוד לחולם; דוגמאות אחדות לצורות המנוקדות כך בכל הדפוסים שנבדקו: בְּנָנוֹת (פסחים י, ד), שְזָכוֹת (אבות ב, ב), בְּרָשׁוֹת (סוכה ג, יד).¹¹²

למרות האמור כאן, ישנן עדויות לכך שגם תנועות פוסט-טוניות נקראות כתנועות פונמטיות, ואין לראות כל סימן ניקוד חריג או חריג לכאורה בהברות סופיות כעדות לטשטוש התנועה. למשל, השם **בצל** מנוקד דרך קבע בלע"ז בצל בצירי. הרואה לנגד עיניו רק את דקדוק המקרא עשוי להניח שהצירי הוא שחזור של תנועה מטושטשת, שהרי הצורה המקראית היא בְצָלִים בקמץ. אלא שגם לצורה בְצָל עדויות נרחבות במסורות אחרות של לשון חכמים,¹¹³ ובמקרה כזה יש להניח שסימן הצירי מלמד על הגייה פונמטית, או לכל הפחות על מסורת מושרשת של ניקוד. דוגמה זו מלמדת שאין הכרח לראות כל סימן חריג לכאורה בהברות פוסט-טוניות כעדות לתנועה סופית מטושטשת, ויש לבחון כל מקרה לגופו.

¹¹¹ השוו מישור, חקר, עמ' 96.

¹¹² יצוין שהסיומת ז'ת לציון שמות עצם מופשטים מוכרת במידה מסוימת מן העברית המקראית, לצד הסיומת השגורה יותר ז'ת; ראו בעיקר ר' כהן, שמות העצם המופשטים בעברית מקראית בסיומת ז'ת – איתורם (על פי רוב, לראשונה) וחקירתם (עבודת מוסמך), אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע תשע"ז. למיטב ידיעתי צורות שכאלה אינן מתועדות במסורת השו"ת של לשון חכמים, ואין סיבה להניח שהניקוד בחולם המצוי בדפוסי המשנה האשכנזיים משמר את הסיומת הקדומה הזאת. הממצאים מן המקרים שבהם תנועת הסיומת מצויה במעמד פונמטי, כלומר במילים חדהברתיות ובנטיית השמות, מלמדים שמסורת אשכנזי אינה מכירה אלא את הסיומת ז'ת בשורוק.

¹¹³ ראו למשל בראשן, תורת הצורות, עמ' 751.

2.1.2 חילופי תנועות

חילופי התנועות שיידונו בפרק זה משקפים חילופים נפוצים בתנאים פונטיים מוגדרים. לא דנתי כאן בחילופים בין סימני ניקוד בהברות פוסט-טוניות, שכן חילופים אלו מלמדים שהתנועות הסופיות במקרים אלו אינן פונמטיות, ולפיכך אין לדבר כאן על חילופים בין תנועות. חילופי ניקוד אלו נידונו בסעיף 2.1.1 לעיל.

2.1.2.1 קמץ טברני בהברה סגורה מוטעמת סופית

סוגיית המימוש של תנועת \bar{a} היסטורית בהברה סגורה מוטעמת סופית היא אחת הסוגיות הנכבדות ביותר במסורת אשכנז ובעברית שביידיש. בעוד הדקדוק הטברני של המקרא תובע במעמד זה תנועת קמץ (כגון יד, דג, קֶתֶב, קָלֶל), בעברית המותכת שביידיש ובמידה רבה גם בעברית ממש משמשת במקרים אלו התנועה $[a]$, כלומר פתח: יד, דג, קֶתֶב, קָלֶל וכיוצא בזה. הדברים אמורים רק לגבי הברות סגורות מוטעמות, שכן בהברות הפתוחות בנטיות מילים כעין אלה התנועה היא קמץ כצפוי: יֵדִים, דְּגִים, קֶתֶבִּים, קָלֶלִים.

על פי התאוריה המקובלת, תנועת הפתח המצויה בצורת היחיד היא שריד להגייה הקדם-אשכנזית, שלא קיימה הבחנה בין פתח לקמץ. מימושו של הקמץ בהגייה האשכנזית כ־ $[o]$ יסודו במעתק של $[ā]$ ל־ $[o]$, שהתרחש ביידיש בהברות פתוחות: $[klālim] < [klolim]$. התנועה בהברה הסגורה בצורות יחיד כמו "יד" או "כלל" הייתה תנועה קצרה, ומשום כך לא חל בה המעתק לתנועה האחורית, וכך נותרו צורות היחיד בתנועה המקורית $[a]$: $[klal]$.¹¹⁴

דברים אלו אמורים בעיקר לגבי העברית המותכת ביידיש. לגבי העברית ממש התמונה סבוכה יותר, וכפי שעולה מדפוסי המשנה שנחקרו כאן הדברים אינם כה מוחלטים. הסוגיה הנידונה נוגעת לשלוש קטגוריות דקדוקיות: (1) המשקל קָטֶל; (2) המשקל קָל ומיליות הבנויות במשקל זה (כגון **כאן**, **כך**); (3) צורות עבר ובינוני בבניין הקל מגזרת ע"ו (כגון **חל**, **חב**). בכל הקטגוריות האלה תיעוד רב לניקוד בפתח כנגד קמץ שב"דקדוק הטברני", אך לצידן תיעוד רב ביותר גם לקמץ, וכללית אפשר לומר שחל עירוב כמעט מוחלט בין פתח לקמץ בקטגוריות הנידונות, ללא סדירות או חוקיות צפויה מראש. העירוב מתגלה בעיקר במשקל קָל ובצורות הפועל מגזרת ע"ו, בעוד במשקל קָטֶל נטייה ברורה לעבר הצורה קָטֶל בפתח. להלן אציג את הממצאים מדפוסי המשנה שנחקרו כאן. הממצאים הם בעיקר על פי עט וזק, ובמידת האפשר גם מדפוסי הליקוטים ומטש.

המשקל קָל (לרבות מיליות)

תמיד בקמץ: אָב (החודש; פסחים ד, ה +); שָׁאָב (ברכות ט, ג +); שָׁם (ברכות ה, ד +); בָּהָר (כך בכל הדפוסים בנדרים ח, ד); הָעָם (כך בכל הדפוסים בשבת כב, ד).

¹¹⁴ את התאוריה הזאת היטיב להגדיר אילן אלדר (אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 106), שסיכם היטב את התאוריה המקובלת במחקר שהתפתחה החל מימיו של חנוך ילון. עוד לפניו כתבו רבים על סוגיה זו; ראו בין השאר: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21; ילון, מבוא, עמ' 19; מישור, חקר, עמ' 96; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 356–358 (7.4.18), 390 (7.16.48); כהן, ברייתא, עמ' 193–194; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 84. הסבר אחר לפשר הצורות קָלֶל–קָלֶלִים וכדומה מביא קאץ (תורת ההגה, עמ' 57–60). הסברו מבוסס על תאוריה שפיתח שאינה מקובלת עליי, שעל פיה ההגייה האשכנזית של ימינו לא התפתחה ממסורת בת חמש תנועות, אלא שמלכתחילה היו בה שבע תנועות. להרחבה בעניין זה ראו 1.2.3.

במילים אֶב, שָׁנָא וְשָׁם מסתבר שהקמץ הוא בהשפעת העיצור השפתי. ביידר מביא דוגמאות לצורות דומות מלהגים שונים של היידיש, כגון רָב או תָּו, ומשער שהמעתק חל בשלב מאוחר יחסית.¹¹⁵ יש להעיר שאין מדובר בכלל קבוע, שכן נמצאו גם צורות רבות שבהן פתח לפני עיצורים שפתיים, כגון לָאו או דָם (ראו להלן). הצורות הָעָם וְהָרָה נגררו אחר הכלל הידוע מן העברית המקראית שבו צורתם של שמות אלו משתנה מפתח לקמץ אחרי ה"א הידיעה; וראו גם הָהָג להלן.

תמיד בפתח: גָּג (סוכה א, יא +); דָּג (חולין ז, ה +); חָס ושלוש (עדות ה, ו; ידיים ג, ה); חָף (שבת ח, ו); מִיָּד (מכשירין ב, ה +); פָּאן (פסחים י, ד +); פָּךְ (ברכות ב, ב +); לָאו (ברכות ה, ה +); מֶן (אבות ה, ו); עָב (כלים כו, ו 2x); תָּם (למשל ב"ק א, ד). הצורות גָּג, דָּג, מִיָּד, פָּאן, פָּךְ ולאו נוקדו כך (או בדומה) גם בדפוסים הליקוטים. ראו דיון מורחב בהן בפרקי השם והמיליות להלן (3.1.1§, 3.3).

קמץ לצד פתח: אָב (הורה; פאה א, א [נוכן טש שם] +; וכן בכל דפוסים הליקוטים ביומא ד, א) לעומת אָב (יומא ג, ט +); אָח (יבמות ב, א +) לעומת אָח (יבמות ב, ו +); דָם (פסחים ה, ה +) לעומת דָם (עירובין י, יד +); הָחָג (עט וחך בסוכה ג, יג +) לעומת הָחָג (כל דפוסים הליקוטים שם);¹¹⁶ דָּ (פאה ד, י + [נוכן טש שם]) לעומת דָּ (פאה ג, ג + [נוכן טש שם]). העירוב בצורתו של שם זה מתגלה גם בדפוסים הליקוטים (3.1.1§); גָּם (ברכות ט, ב + [נוכן תמיד בטש ובל 1 במו"ק ג, א]) לעומת גָּם (פסחים ב, א +);¹¹⁷ פָּר לעומת פָּר (ראו פירוט בסעיף 3.1.1); פָּךְ (עט וחך בשבת יז, ה) לעומת פָּךְ (כל דפוסים הליקוטים שם).

המשקל קָטל

במשקל זה לא נמצאו כלל שמות עצם שנוקדו דרך קבע בקמץ במשניות האשכנזיות. בכל אחד מהשמות במשקל נמצאה לפחות עדות אחת לניקוד בפתח, וזוהי גם הדרך הנפוצה יותר.¹¹⁸

תמיד בפתח: גָּזַר דין (ערכין ג, ה +); גָּמַר מלאכתן (כך למשל בכל הדפוסים בשבת כב, ב); פָּבַר (עירובין ד, ב +); הָפַחַל (חולין ח, ג); קָסַת (כך למשל בכל הדפוסים במקוואות ז, ו); קָפַר (כלאיים ו, ד + [נוכן טש שם]); "מָקַק ספרים ומָקַק מטפחותיהם" (שבת ט, ו); סָפַר (כך למשל עט, חק ול 1 בסנהדרין א, ה); סָרַק (כלאיים ו, ג +); סָתַם (דמאי ו, יב + [נוכן טש שם]);¹²⁰ פָּגַם (כתובות ג, ד +); פָּחַת (ביצה ד, ג); פָּלַג המנחה (כך בכל הדפוסים בברכות ד, א); פָּקַק החלון (כך בכל הדפוסים בשבת יז, ז); פָּרַט (סוטה ד, א +); פָּרַס (יחזק' גמול'; כך למשל בכל הדפוסים ביומא ד, ד); צָבַת

¹¹⁵ ביידר, דיאלקטים, עמ' 308–309.

¹¹⁶ על צורה זו ראו דיון גם בסעיף 3.4.

¹¹⁷ בתרגום ליידיש בעט ובחך הניקוד הוא תמיד גָּם בפתח, גם כשבעברית נוקד בקמץ.

¹¹⁸ אין לדבר כאן על חילופי משקלים בין קָטל לבין קָטל, המוכרים ממסורות אחרות של העברית (ראו למשל בר אשר, תורת הצורות, עמ' 308–314), אלא על חילופים בין תנועות שהביאו לנפילתה של מערכת המשקלים המוכרת מן המקרא וממסורות אחרות של לשון חכמים. השוו בעניין זה את דבריי במבוא לפרק השם להלן, 3.1§. כמו כן, לא ראיתי לנכון להפריד בדיון כאן בין צורות נפרד לצורות נסמך. בעברית המקראית כידוע משמש המשקל קָטל בקמץ גם במעמד נסמך, כגון "כְּתַב הַדֵּת" (אסתר ד 8), "שָׁאָר יִשְׂרָאֵל" (ישעיהו י 20). חילופים כגון "שָׁרָף הערלה" לעומת "שָׁרָף העלים" באותה משנה (ראו להלן), ומנגד הסדירות המוחלטת בעט של שמות כגון פָּתַח בפתח גם בנסמך מלמדים שאין לייחס חשיבות למעמד התחבירי של השמות הנידונים כאן.

¹¹⁹ בטש תמיד סָרַק בקמץ, כנראה בעקבות ד"ל.

¹²⁰ אך בטש גם פעמיים סָתַם בקמץ (דמאי ג, א 2x). על הדגש בתי"ו ראו 2.2.1.1§.

(עירובין י, טו +); קָבַע (כך למשל בכל הדפוסים בברכות ד, א); קָלַח (פאה א, ג); ¹²¹קָנַס (כתובות ג, א); רָקַק מים (שבת יא, ד 3א); וְשָׁלַל הכובסים (פרה יב, ט), ¹²²שָׁלַל הכובסין (עוקצין ב, ו); שָׁטַר (פאה ג, ו + [וכן טש שם]).

קמץ לצד פתח: פָּלַל – כך בדרך כלל בעט (למשל בנדה ז, ה), אך ארבע פעמים נמצא הניקוד פָּלַל בקמץ (פאה ו, ד; יבמות יג, ד; נדרים יא, ט; כלים טז, ז). עירוב בין פָּלַל לפָּלַל מתגלה גם בטש ובדפוסים הליקוטאים; ראו 3.1.1. פָּתַב – כך תמיד בעט ובחֶק, אבל בדפוסים הליקוטאים הפָּתַב בקמץ (שבת כג, ב); פָּלַבַד לעומת פָּלַבַד (ראו את פירוט הנתונים בסעיף 3.3); מָנַת (פאה ה, ו +) לעומת מָנַת (כתובות יב, ב; אבות ד, ה [לצד מָנַת באותה משנה]); בטש: מָנַת (פאה ו, יא; דמאי ו, ג) לעומת מָנַת (פאה ה, ו). סָיַג לעומת סָיַג (ראו פירוט בסעיף 3.1.1); הִסָּפַג (עט במז"ק ג, ב) לעומת הִסָּפַג (ל' שם); בית הַפָּרַס לעומת הַפָּרַס (ראו פירוט בסעיף 3.1.1); וְהִקָּטַף (שביעית ז, ו) לצד לִקָּטַף (שם); שָׁאָר לעומת שָׁאָר (ראו פירוט בסעיף 3.1.1); בְּשָׂרָה הערלה (עורלה א, ז +) לעומת בְּשָׂרָה העלים (שם +).

גזרת ע"ו

תמיד בקמץ: בָּזַ (אבות ד, ג); דָּן (סנהדרין ב, א +); זָז (תענית ג, ח); זָן (נדרים ד, ג 3א); לָן (זבחים ט, ב +); לָשׁ (שבת ז, ב); מָל (שבת יט, ד +); סָד (ב"ב ב, א 2א); עָג (תענית ג, ח); רָץ (ב"ק ג, ו +); שָׁט (מכשירין ה, ב); שָׁם (תרומות יא, ט 2א).

תמיד בפתח: גָּף (מז"ק ב, א; שם, ב); דָּר (עירובין ו, ב +); חָב (ב"ק א, א; שם, ב); חָל (כך למשל בכל הדפוסים בסוכה ג, יג); חָס (כלאיים ו, ח; חגיגה ב, א); טָח (אהלות ו, ב +); סָח (שבועות ח, ג; שם, ו).

קמץ לצד פתח: דָּשׁ (תרומות ט, ג +) לעומת דָּשׁ (רק מעשרות א, ח); זָב (שבת א, ג +) לעומת זָב (ברכות ג, ו + [בטש שם זב]); זָר (כך למשל בכל הדפוסים בחלה ב, ה) לעומת זָר (סנהדרין ט, ו); זבחים ב, א); ¹²³חָס (שבת ב, ה 2א) לעומת חָס (ערכין ח, ד); סָף (שביעית ד, ט +) לעומת סָף (דמאי א, ד + [וכך גם בטש שם]); צָד (שבת ז, ב; שם יג, ה) לעומת צָד (עדיות ב, ה); צָף (סוטה ט, ב 2א) לעומת צָף (נזיר ט, ב). ¹²⁴

סיכום

בעוד בעברית המותכת בידיש המימוש של "קמץ טברני" בהברה סגורה מוטעמת סופית הוא [a] כמעט תמיד, הממצאים העולים מן הנתונים שהובאו כאן מלמדים שבעברית ממש במסורת קריאת המשנה חל עירוב כמעט מוחלט בין קמץ לפתח במעמד זה, ואין לדבר על סדירות מוחלטת במימושו של הקמץ ההיסטורי. כאמור, רוב העדויות לעירוב בין קמץ לפתח באות מן המשקל קָל

¹²¹ בטש קָלַח במשקל אחר.

¹²² בחק שם משקל אחר של השם: וְשָׁלַל (בנסמך שנוקד על דרך צורת הנפרד; ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד).

¹²³ מעניין שבחק בשתי משניות אלו זָר בקמץ, ולמעשה כך תמיד שם. רק בעט נמצאה הצורה בפתח.

¹²⁴ בחק צָף בפתח גם בסוטה שם, וכך תמיד אצלו.

בשמות, במיליות ובפעלים בגזרת ע"ו, ואילו במשקל קָטַל נטייה בולטת יותר לעבר קָטַל בפתח. נראה ששתי סיבות עיקריות הביאו לאיסדירות זו:

א. המתח שנוצר בין הדקדוק המקראי, התובע במעמד זה תנועת קמץ, לבין הצורות הנהוגות בשפת הדיבור, שבהן פתח, הביא לכך שהמילים במשקלים קָל וקָטַל נקראות במסורת אשכנז הן בקמץ והן בפתח. ההסבר של השפעת הדקדוק המקראי עשוי להסביר מדוע עיקר העירוב הוא במשקל קָל ופחות במשקל קָטַל; כידוע, המשקל קָטַל נדיר למדי בעברית המקראית, ותפוצתו הרבה בעברית החלה בספרי המקרא המאוחרים ובלשון חכמים.¹²⁵ משום כך מסתבר שהשמות במשקל זה הורגשו כחז"ליים במובהק, ולכן כללי הדקדוק המקראי לא חלו עליהם.

ב. הקמץ המתגלה בנטיות המילים, כגון דָּמִים, פָּלָלִים, עשוי היה להביא להיקש מנטיית המילה אל צורת היחיד שלה: דָּמִים בקמץ, ומכאן גם דָּם. מיליות כגון פָּאן, פָּךְ או לָאו אינן נוטות ככלל,¹²⁶ ולפיכך לא הייתה בהן נטייה בקמץ שהייתה עשויה להביא להיקש כזה, כך שאין תמה בעובדה שאלה נקראות תמיד בפתח במסורת אשכנז. ישנן גם עדויות להיקש דומה, מן הצורה הגרודה אל הנטייה, שהביא לפתח בנטיות במקום שבו צפוי קמץ; דוגמאות אחדות מלשון: לְזָבִים (למשל מקוואות א, ח), וְזָבָה (נידה ד, ז), קָלָחִים (פאה ג, ב). וכן בל' 1: דָּמוֹ (יומא ד, ג). ומסתבר שכך יוסברו גם צורות כגון דָּפִין, רָכָה וכדומה, שבהן פתח והיעדר דגש (2.2.1.8S).

למעשה העירוב בין פתח לקמץ בהברות סגורות מוטעמות הביא במקרים אחדים גם להגיית קמץ במקום שבו צפוי במובהק פתח; דוגמאות אחדות מלשון: הָפֵד (שבת א, ט; שביעית ח, ו, לצד פָּדַד באותה משנה), פָּגַל (סוטה ט, ב 2x), וְךָ (מנחות ח, ה 4x), דָּבֵשׁ (ראו 3.1.1S). גם מקרים אלו מלמדים על העירוב השורר באשכנז בין פתח לקמץ במעמד זה.

2.1.2.2 פתח < קמץ בקרבת אותיות הגרון

במילים רבות בעברית ממש במסורת אשכנז ובעברית המותכת בידיש ידוע מימוש של פתח או חטף פתח בתנועה [o] (קמץ) בקרבת עיצורי הגרון. הדוגמאות הרבות מצטרפות לכדי תופעה של ממש, אם כי ההסבר הפונולוגי לתופעה זו אינו נהיר.¹²⁷ בין הדוגמאות שהובאו למעתק של פתח לקמץ בתנאים הנידונים: אָדַר, אָהַר, בָּחורים, הָדַס, חָלוֹם, חָנוּךְ, חָצִי, נָחוּם, עָמוּד, קָדַחַת, תָּחַת, תָּעֲנִית.

בקורפוס הנחקר נמצא המעתק של פתח לקמץ בשמות הָדַס, חָצִי (3.1.1S) ואָדַר (3.1.3S). עיון בעט ובוחק העלה רק עוד דוגמאות מעטות: בָּעֶץ (כלים י, ב), בָּבֶעֶץ (כלים ל, ג 2x);¹²⁸ פָּנֶעַן (מכות ב, ד; לצד פָּנֶעַן בקידושין ג, ד); נָחוּם (כך תמיד, למשל בפאה ב, ו). החוקרים שעסקו בסוגיה זו בדרך כלל לא הפרידו בין העברית ממש לבין העברית המותכת. הממצאים מדפוסים המשנה האשכנזיים מלמדים שבעברית ממש התופעה נפוצה פחות מאשר בעברית המותכת, ובמקרים לא מעטים

¹²⁵ ראו למשל ז'ואון-מוראוקה, עמ' 229 (88EfS); בראשר, תורת הצורות, עמ' 350–351.

¹²⁶ כידוע, המילית לָאו משמשת בריבוי לעיתים רחוקות בספרות חז"ל (ראו למשל בריהודה, מילון, עמ' 2583). מעניין ששתי ההיקריות של צורת הריבוי במשנה (מכות ג, ט; שם, יא) נוקדו בלשון לָאוֹן בפתח, כנראה כגזירה ישירה מצורת היחיד.

¹²⁷ ראו בין השאר: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 22; ילון, מבוא, עמ' 20, 111–112; ברנון, יידיש, עמ' 270–271; מישור, חקר, עמ' 108; ריז'יק, עד שהזנח, עמ' 76; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 389 (7.16.3S); ביידר, דיאלקטים, עמ' 311–313.

¹²⁸ השוו ריז'יק, שם.

נמצא בהם פתח כנגד קמץ בעברית המותכת. למשל: המילית תַּחַת (3.3§); תַּעֲנִית (כך תמיד, למשל ר"ה א, ג); עֲמוּד (כך תמיד, למשל ברכות א, א;¹²⁹ מכות ג, יב); לְהַכְנִיס וכדומה, כנגד "אויף צו להכעיס" בידיש (3.2.2.3§).¹³⁰

נראה אפוא שהמעתק הנידון מאפיין את העברית המותכת בידיש יותר מאשר את העברית ממש במסורת אשכנז. למרות זאת לא נראה לי שיש לקבוע שהמעתק מאפיין את היידיש בלבד, ושכל עדות לו בעברית ממש מתפרשת כהשפעה של היידיש לעברית. דוגמאות כמו פֶּעץ או כְּנֶען שנמצאו הן במשניות האשכנזיות והן אצל קוסובסקי מלמדות שהמעתק יכול להתרחש באופן חופשי גם בתחומי העברית ממש, ללא תלות ישירה בידיש.

2.1.2.3 פתח < קמץ בסיומת הזוגי

בתיבות אחדות בדפוסים המשנה שנחקרו כאן מצוי קמץ בסיומת הזוגי כנגד פתח כצפוי. הדוגמאות כוללות את מִים, עֲרֵבִים וצִהָרִים (ראו דיון בהן בסעיף 3.1.1). עיון בצורות הזוגי בניקודו של עט חושף רק עוד צורות מעטות שבהן קמץ בסיומת זו: יָדִים (עירובין א, י), כנגד יָדִים בפתח בכל מקום אחר; פִּלָּאִים (ביצה א, י), כנגד פִּלָּאִים בפתח בכל ההיקריות האחרות. צורות אחדות נוקדו בקמץ גם אצל קוסובסקי: פִּלָּאִים (עמ' 948), צִהָרִים (עמ' 1505).

קריאה של צורות בסיומת הזוגי בקמץ במקום בפתח ידועה משמות אחדים בניבי היידיש השונים, וכפי הנראה בעיקר בידיש המערבית.¹³¹ ביידר כורך צורות אלו עם צורות בסיומת יָן, כגון יָן או עֵין, ומשער שהעיצור האפי הוא שהביא למעתק הפתח לקמץ.¹³² צורה המשמשת בקמץ בכל ניבי היידיש היא השם הפרטי אפֶּרִים, שממנו כידוע נוצר גם שם החיבה [frójka] המלמד גם הוא על קריאה בקמץ.¹³³

כידוע, סיומת הזוגי בקמץ משמשת בעברית המקראית במעמד הפסק, ולכן נוכל לומר לכאורה שצורות כגון מִים אינן משקפות מעתק של פתח לקמץ, אלא שימוש בצורות הפסק ללא קשר למעמדן התחבירי.¹³⁴ ועם זאת, דומני שההסבר של מעתק פונולוגי בהשפעת המ"ם השפתית מוטב כאן; צורות הפסק ככלל אינן משמשות במסורת קריאת המשנה באשכנז, ועל אחת כמה וכמה בתצורת השם, שבה העדויות לצורות הפסק מעטות מאוד, ומושפעות ברובן מסידורי התפילה המלומדים (3.1.2.5§). העובדה שקמץ מזדמן רק בסיומת הזוגי, ושאינו לו תיעוד בשמות אחרים הנחתמים בפתח וחיריק (כמו שמות במשקל קָל) מלמדת כנראה שיסודו של הקמץ בהשפעת העיצור השפתי. מכל מקום הממצאים מלמדים שתפוצתן של צורות אלו מועטה היא ביותר, ושבחלק המכריע של המקרים נשתמר הפתח המקורי של סיומת זו. במקרים של מִים ועֲרֵבִים, אפשר שהימצאותו של עיצור שפתי גם לפני הפתח תרמה אף היא למעתקו לקמץ.

¹²⁹ וכך גם במסורת ליטא במשנה זו לפי תיעודה של כ"ץ (כ"ץ, ליטא).

¹³⁰ להשערות של ילון (מבוא, עמ' 112) יסודה של הצורה להכעיס בקמץ הוא בהזדהות של הכ"ף הרפה לחי"ת במסורת ההגייה האשכנזית. הסבר אחר הציג לי ד"ר אורי מור: בעקבות היאלמות העי"ן נפתחה ההברה, ומשום כך נעתק הפתח לקמץ.

¹³¹ ביידר, דיאלקטים, עמ' 305–308.

¹³² ראו שם, עמ' 307. מסתבר שהתהליך הנידון כאן אינו קשור לצורה הידועה מן העברית המותכת בידיש "בעל-פִּית" בקמץ; ראו שם, עמ' 308.

¹³³ ראו למשל ניבורסקי, עמ' 30.

¹³⁴ השוו דברים דומים שכותב בראש (מחקרים, ב, עמ' 57) על העדויות המעטות למִים בכ"י פ. וראו גם ייבין, בבלי, עמ' 257.

2.1.2.4 פתח < סגול, קמץ > סגול בקרבת ח"ת

בתיבות מעטות בדפוסי המשנה האשכנזיים נמצאה התנועה [e] (סגול) במקום שבו ציפיה לפתח או לקמץ, ותמיד לפני או אחרי ח"ת: ¹³⁵ הַנְּחִימִין (עט, מכשירין ב, ח), הַנְּחִימִים (עט וחק, שביעית ח, ד), שְׁהִנְחִימִים (עט וחק, ידיים א, ה); הַחֲבִית (ל3, שבת יז, ה¹³⁶), חֲבִיז (עט, פרה ז, א; טהרות ד, י); חֲנוּנִי (נפוצ); מְחַצֵּאוֹת (עט וחק, תענית א, ו; ב"ב ג, א; ע"ז א, ז), ¹³⁷ פְּחוֹת (טש, כלאיים ב, ד). ואפשר שכך יוסברו גם ההיקריות המעטות של מְחַצָּה בסגול כנגד הצורה הנפוצה יותר בפתח.

מעתק של פתח או קמץ לסגול בקרבת ח"ת במסורת אשכנז לא נידון עד כה כמעט כלל במחקר. ביידר מציין שבימי הביניים עדויות רבות למימוש של פתח, חטף פתח או קמץ כתנועה מרכזית ([e] או [e]), ומביא דוגמאות רבות לכך מתעתיקים מהתקופה, כגון eheth = אֶתֶד, ezzit = עֶתִיד. ¹³⁸ ועם זאת, לדבריו הגבהת התנועה היא נחלת העבר, ואין היא משמשת עוד בידיש. ¹³⁹ אפשר שהממצאים המעטים שצוינו כאן מלמדים שבמאה התשעעשרה מעתק חלקי של פתח או קמץ לסגול בקרבת ח"ת עדיין נהג לעיתים נדירות בעברית האשכנזית.

הצורה חֲנוּנִי שצוינה כאן יוצאת דופן, שכן להבדיל מהעדויות האחרות למעתק הנידון בשם זה הצורה בסגול השתלטה לחלוטין במסורת אשכנז, וזהו הניקוד בדפוסי המשנה האשכנזיים בכל מקום. אם מקורו של הסגול אכן במעתק הנידון, נראה שמעתק זה התרחש באשכנז בתקופה קדומה יחסית, והביא להשתרשות הצורה חֲנוּנִי בסגול.

2.1.2.5 צירי < סגול בהברה סגורה מוטעמת

אחד ההבדלים הבולטים בין הגיית העברית ממש במסורת אשכנז לבין צורתן של המילים בעברית המותכת בידיש מתרחש במימוש של הצירי בהברה סגורה מוטעמת. בעוד בעברית ממש ממומש הצירי כדיפתונג [ej] בכל מעמד, בעברית המותכת בידיש נקרא הצירי כדיפתונג רק בהברות פתוחות, ואילו בהברות סגורות מוטעמות מימוש מונופתונגי: [e]. ¹⁴⁰ למשל, מילה כמו שֵׁד הגויה בעברית ממש [šejd], ואילו בעברית המותכת בידיש [šed]. ¹⁴¹

למרות החלוקה הדיכוטומית הזאת, ישנן עדויות להשפעות הדדיות של היידיש על העברית ולהפך. בדפוסי המשנה שנחקרו כאן נקרו ארבע מילים שבהן תיעוד רב לסגול בהברה הסגורה המוטעמת כנגד הציפיה לצירי:

¹³⁵ לדיון בכל השמות המצוינים כאן ראו § 3.1.1.

¹³⁶ בהנחה שאין זה שיבוש גרפי, הנפוץ בדפוס זה (§ 1.4.2.4).

¹³⁷ אך פעם אחת נוקדה צורת הריבוי הזאת בח"ת שוואית: מְחַצֵּאוֹת (ב"ב ד, ז). במקרה הזה אפשר להניח שהסגול אינו אלא תחליף גרפי של השווא הנע.

¹³⁸ ביידר, דיאלקטים, עמ' 300–304.

¹³⁹ ראו בעיקר עמ' 303 שם.

¹⁴⁰ קאץ, תורת ההגה, עמ' 57–60; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 84–85 וההפניות שם. לא נכנסתי כאן לשאלת ההבדלים הדיאלקטיים במימוש הצירי, שכן הפרטים אינם משנים את התמונה הכללית: בכל הלהגים מימוש בהברות סגורות מוטעמות הוא כדיפתונג בעברית ממש וכמונופתונג בעברית המותכת.

¹⁴¹ דברים דומים אמורים לגבי מימוש של החולם בהברות סגורות מוטעמות: בעברית המותכת בידיש [sof], אך בעברית ממש [soj] וכיוצא בזה. למרות זאת, אין בכוחי לברר סוגיה זו במסגרת העבודה הנוכחית, הנשענת על מקורות שבכתב בלבד, שכן הכתיב השגור של מילים אלו בוויז' גרר ניקוד בחולם בכל מקרה, ואין לדעת אם חולם זה מכון להגייה מונופתונגית או דיפתונגית (השוו מישור, חקר, עמ' 90; מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 113). לפיכך סוגיית החילופים בין [o] לבין [oj] במעמד זה עודנה מצפה למחקר נפרד, שיבוסס על הקלטות.

א. בן. לצורה זו במעמד נפרד תיעוד רב בעט ובחק, לא פעם לצד בן בצירי באותה משנה ממש. למשל: "וכאן תבן שואל אביו, ואם אין דעת בן אביו מלמדו" (פסחים י, ד; בכל דפוסים הליקוטים בן 2x); "נמצא כחו של בן גדול משל אב [...] וילדה הימנו בן, והלך תבן" (יבמות ז, ה), "הריני נזיר לכשיהיה לי בן, ונולד לו בן" (נזיר ב, ז), "הריני נזיר ונזיר כשיהיה לי בן [...] ואחר כך נולד לו בן [...] הריני נזיר כשיהיה לי בן ונזיר" (שם, ט), "איש כי ימות ויבן אין לו [...] בן קודם לבת, וכל יוצאי ירכו של בן קודמין לבת" (ב"ב ח, ב), וכיוצא בזה.

ב. גט. שם זה נפוץ במשנה, ועל פי התרשמותי ניקודו בעט ובחק הוא כמעט תמיד בסגול. למשל: "המביא גט ממדינת הים" (יבמות ב, ט), "כתובה ואין עמה גט" (כתובות ט, ט), "המביא גט בארץ ישראל" (גיטין א, ג), והדוגמאות עוד רבות. התיעוד של גט בצירי נדיר יחסית, ומצוי רק מעט (למשל "נותן גט לזו וגט לזו", יבמות ב, ו).

ג. יֵשׁ. לצורה זו בסגול תיעוד נרחב הן בעט והן בדפוסים הליקוטים; למשל: "אם יֵשׁ בה בנותן טעם" (חולין ז, ד), "ואם יֵשׁ בה רשות" (מכשירין ב, ו), "ואם יֵשׁ קשר" (שבת יז, ג: עט, חק, ל 1), ועוד. גם יֵשׁ בצירי מתועדת לא מעט, כגון "אם יֵשׁ בה רשות" (מכשירין ב, ה), "כל כסוי כלים שֵׁיֵשׁ להם בית אחיזה" (שבת יז, ח). הצורה יֵשׁ בסגול מצויה מעט גם בטש (למשל כלאיים ב, א; שם ה, א 2x), ותמיד כנגד ניקודו של ד"ל בצירי.

ד. תָּן. זוהי הצורה הנפוצה בעט ובחק (למשל תרומות ח, יא; ביצה ג, ח). לצידה יש גם תיעוד מועט לתָּן בצירי (למשל שבועות ז, א).

את שלוש המילים הראשונות מסתבר ביותר לפרש כהשפעה של היידיש על העברית. מילים אלו משמשות בעברית המותכת ביידיש בהגייה מונופתונית¹⁴², וככל הנראה צורתן המוכרת ביידיש חדרה למסורת קריאת המשנה והביאה למימושו של הצירי כסגול. השפעות דומות בכיוון ההפוך, כלומר של העברית ממש על העברית המותכת ביידיש, הביאו למימוש הצירי במקרים מסוימים בעברית המותכת כדיפתונג גם בהברה סגורה מוטעמת: תָּן, רִיק, אֵין ושמות האותיות פִּית ורִישׁ.¹⁴³

ההסבר של השפעה ישירה של היידיש על העברית אינו אפשרי במקרה של צורת הציווי תָּן, שכמובן אינה משמשת ביידיש. נראה שלגביה מתקבל על הדעת הסבר אחר, והוא השפעת העברית המקראית. צורת ציווי זו מנוקדת במקרא תָּן בסגול כשאחריה מקף, כגון "תָּן־לִי" (בראשית יד 21), "תָּן־זרע" (בראשית מז 19).¹⁴⁴ נראה שצורות אלו בעברית המקראית השפיעו על מסורת אשכנז והביאו לקריאה תָּן כנגד הציפייה לתָּן בצירי. למעשה הסבר זה אינו מוגבל רק למילה זו, ויפה כוחו גם לגבי בן ויֵשׁ: גם שתי מילים אלו מצויות במקרא בסגול בבואן בטעם מחבר: בן

¹⁴² על בן ראו ויינרייך, מילון, עמ' 693. על גט ראו ויינרייך, שם, עמ' 679; הארקאווי, עמ' 144. על יֵשׁ: ויינרייך, שם, עמ' 584; הארקאווי, עמ' 257.

¹⁴³ ביידיש, דיאלקטים, עמ' 319–320 והערה 340 שם. מנגד, מחבר "יתרון לאדם" מציין שביידיש נהוגה הצורה רִיק, כלומר במונופתונג ולא בדיפתונג (ראו מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 116). אפשר שהבדל דיאלקטי הוא, או שהצורה רִיק בצירי התפתחה ביידיש בשלב מאוחר יותר.

¹⁴⁴ ראו גזניוס–קאוטש, עמ' 48 (9ms).

כצורת נסמך ויש לפני מקף, כגון "יִשְׁלַל יְדִי" (בראשית לא 29), "יִשְׁלִי" (בראשית לג 9).¹⁴⁵ נראה אפוא ששני גורמים פעלו ביצירת הצורות בן, גט, יש ותן: הן השפעה של היידיש והן השפעה של העברית המקראית.

ועוד יוזכר כאן כינוי הגוף הפרוד לנסתרים, המנוקד בו פעם אחת הם (חלה ב, ו), לעומת הם בצירי במקומות אחרים שם. אפשר שניקוד זה נגרר אחר כינויי הגוף החבורים לנסתרים, כגון בָּהֶם וכיוצא בזה.

2.1.2.6 הנמכת תנועה (חיריק < סגול; חיריק < פתח; סגול < פתח; צירי < פתח)

בתנאים פונטיים ידועים ומוגדרים עשויה התנועה [i] להיות מונמכת במסורת אשכנז לתנועה [e] (סגול) או לתנועה [a] (פתח). במקרים מסוימים נמצא שגם סגול או צירי עשויים להיות מונמכים לפתח באותה סביבה פונטית. הנמכת התנועה הזו ידועה היטב ממסורת אשכנז והוגדרה כמתרחשת בהברות סגורות בקרבת העיצורים [r] ו-[x].¹⁴⁶ המעתק עשוי להתרחש גם בבוא עיצור חוצץ בין התנועה [i] לבין העיצור [r], כגון שְׁדָרָה < שְׁדָרָה.

בקורפוס הנחקר נמצאה התופעה במילים אָגְרוֹת, אַחַר (=אחר), מְדָרֶשׁ, קָצֵר (3.1.1§), טְבִרְיָא (3.1.3§), מְחַמַּת (3.3§) וגְרָגֵר (3.2.13§). דומה שיש לשייך לכאן גם את הצורה נְעֻנְעוּ (ראו שם), ולומר שהנמכת התנועה עשויה לחול גם לפני עי"ן; וראו דוגמאות נוספות שם (כגון קַעֲקַע, נְעַנְעַע). עיון בעט ובחק לא העלה עוד צורות רבות שבהן התרחשה הנמכת התנועה בתנאים אלו, ונראה שלמרות תפוצתה הרבה יחסית של התופעה אין מדובר במעתק קבוע וסדיר.

דוגמאות אחרות שנמצאו: מְדָרֶס (נפוץ, למשל חגיגה ב, ז; גם לצורה מְדָרֶס בחיריק תיעוד רב, למשל בשבת ו, ח); מְכָרָה (כתובות יא, ד 4x), מְכָרָן (שם +); שְׁדָרָה (כך תמיד בעט ובחק, למשל בחולין ג, א); הַבְרִיכָה (עט בכלאיים ז, א, לצד הברכה באותה משנה); כמעט כל ההיקריות של השורש רא"י בבניין הפעיל, כגון הַרְאָה (קידושין ג, ב), וְהַרְאָהוּ (כלאיים ו, ד). פעם אחת נמצאה צורה בפתח: הַרְאִיתִי (בכורות ה, ה).¹⁴⁷

הנמכת תנועה באותם תנאים פונטיים, כלומר לפני העיצורים [r] ו-[x], ידועה היטב מן הארמית.¹⁴⁸ האם אפשר להניח שהשפעה ארמית היא שהביאה למעתק זה באשכנז?

2.1.2.7 תנועת u היסטורית בהברה סגורה בלתי־מוטעמת

כידוע, מימושה של התנועה ההיסטורית [u] בהברה סגורה בלתי־מוטעמת הוא אחד מאבני הבוחן המובהקים המבדילים בין הטיפוסים השונים של לשון המשנה: בכתבי יד מן הטיפוס המערבי מימושה הוא לרוב [o], ואילו בכתבי יד מהטיפוס המזרחי מימושה הוא בדרך כלל [u].¹⁴⁹ לפני

¹⁴⁵ ועם זאת, ישנם גם שמות אחרים במקרא שמשקלם קל ומנוקדים בסגול במעמד נסמך, כגון "בלב־ים" (שמות טו 8), "ושְׁרִי־הַמּוֹת" (דברים לב 24). צורות אלו לא השפיעו על מסורת אשכנז בקריאת המשנה, והשמות האלה נקראים דרך קבע בצירי.

¹⁴⁶ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 24–25; אלדר, אשכנז, א, עמ' 46–48; ויינרייך, העברית, עמ' 189; ריזיק, המילים העבריות, עמ' 334–335; ביידר, דיאלקטים, עמ' 327. ראו הפניות נוספות בערך **מדרש**, 3.1.1§.

¹⁴⁷ רק פעם אחת נמצאה הצורה הַרְאָה בחיריק (פרה ז, ט).

¹⁴⁸ ראו למשל ב"ל, דקדוק ארמי, עמ' 42; קימרון, ארמית מקראית, עמ' 30.

¹⁴⁹ בראשון, מחקרים, א, עמ' 89–91.

הצגת הממצאים מן הקורפוס הנחקר, יש להעיר שפרשה זו מעט שונה במסורת אשכנז. כמה סיבות הביאו לכך:

א. ההטעמה המלעילית הכללית במסורת אשכנז הביאה לכך שברוב התיבות הנידונות בסוגיה זו ההברה שבה תנועת [u] היסטורית היא למעשה הברה מוטעמת (למשל בשמות **חֶכְמָה** או **חֹלְדָה**). למרות זאת הממצאים מאפשרים לדון בפרשת החילופים בין התנועות במעמד זה במסורת אשכנז על פי קני המידה של המסורות המלרעיות של העברית. החילופים בין התנועות [o] ו-[u] המתגלים בהברות סגורות שאינן מוטעמות במסורות מלרעיות אינם מצויים כמעט כלל בהברות מוטעמות סופיות, כלומר הברות שעליהן חלה ההטעמה בכל מסורות העברית. כך למשל, אין לדבר על חילופים חופשיים בין המשקלים קָטוֹל וקָטוֹל או קוֹל וקוֹל – כנגד החילופים החופשיים המתגלים למשל בצורות כמו בּוֹרְסִי לעומת בּוֹרְסִי. חריג בולט מכלל זה הוא השם **לוג** שבו חילופים תדירים בין חולם לשורוק ביחיד וברבים (ראו 3.1.1§).

ב. ביטול ההכפלה בהגייה האשכנזית (1.2.3§) הביא לכך שבמילים כגון **אומן** ההברה כבר אינה סגורה. למרות זאת החילופים המתגלים במילים כאלה בין התנועות [o] ו-[u] מלמדים שגם לאחר שההברה נפתחה נשמרו החילופים ההיסטוריים בין התנועות.

ג. גם במילים אחרות מתגלים חילופים בין [o] ל-[u] בהברות שנפתחו, כגון מוֹרְיִיס לעומת מוֹרְיִיס (> מוֹרְיִיס; ראו 2.1.6§) או מוֹלְיָאר לעומת מוֹלְיָאר (> מוֹלְיָאר; 2.3.1§). גם חילופים במעמד כזה מלמדים על שימור של מסורות קדומות באשכנז.

יש להעיר שהניקוד בחולם במעמד הנידון (כגון בּוֹלְמוֹס) אינו מלמד בהכרח על ההגייה הדיפתונגית [oj]. מסתבר שניקוד זה נגרר אחר הכתיב המלא, ואפשר שגם הוא מכוון אל המימוש המונופתונגי [o] (כהגייתו הרגילה של הקמץ)¹⁵⁰.

הממצאים מן המשניות האשכנזיות שנחקרו כאן מלמדים שבמסורת אשכנז אין כלל ברור במימושה של התנועה ההיסטורית [u] בהברה סגורה ("בלתימוטעמת"), ולמעשה כמעט בכל המילים בקורפוס הנחקר אין אחדות מוחלטת, ונמצא בהן ניקוד הן בחולם והן בשורוק. למשל: האוּמָנִין (ברכות ב, ד: עט, חק וכל דפּוּסִי הליקוּטִים) לעומת האוּמָנִין (טט); באַסְקוּטָלָא (מו"ק ג, ז: עט) לעומת באַסְקוּטָלָא (ל'1); ולוֹבְדָקִים (שבת ה, א: עט וחק) לעומת ולוֹבְדָקִים (כל דפּוּסִי הליקוּטִים). והוא הדין גם לגבי השמות **בולמוס**, **לוגין**, **מורייס**, **מורסן**, **סוב** בנטיותיו (סובן) ו**עוקץ** בנטיותיו (עוקצו); הנתונים פורטו בסעיף 3.1.1.

גם עירוב פנימי בתוך עט וחק מלמד על היעדר סדירות בסוגיה זו במסורת אשכנז. למשל: בפאה ד, ה מנקדים שניהם אוּמָן בחולם פעמיים (במובן 'שורת אבנים'), אך בנדרים ד, ד פְּאוּמָן בשורוק; בכתובות ז, י מנקד עט פעמיים בּוֹרְסִי בחולם, אך באותה משנה גם פְּבּוֹרְסִי בשורוק; בכלאיים ז, ג מנקדים שני הדפּוּסִים חֶרְבֵּן בקמץ (בחק חֶרְבֵּן), אך בגיטין ח, ה לְחוֹרְבֵּן בשורוק. והדוגמאות עוד רבות.

¹⁵⁰ השוו מישור, חקר, עמ' 90.

למרות האמור לעיל, נראה שבמסורת אשכנז נטייה לעבר המימוש של תנועת [u] היסטורית בהברה סגורה בתנועה [u] ולא בתנועה [o]. כך הוא ברוב המילים שנבדקו בלט ובחן, כגון אומנות (למשל קידושין ד, יד), אונקלי (למשל כלים יב, ב), אצטרובל (למשל זבים ד, ב), בורסקי (למשל ב"ב ב, ט), ועוד הרבה כיוצא בזה. קטגוריה דקדוקית מובהקת שבה התנועה היא תמיד שורוק היא בניין הופעל. השתלטות התנועה [u] בבניין זה ידועה כבר ממחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, וכך הוא גם ברוב המסורות המאוחרות האחרות.¹⁵¹

העדויות של [o] במעמד הנידון מעטות ביחס, ומצויות בעיקר בשתי קטגוריות מובהקות: (1) שמות מקראיים, כגון וְהַפְּטָנָה (שביעית ז, ה), חֲכָמָה (למשל אבות ג, יג), נָכְרִי (למשל חולין ז, ב), עֲרָלָה (למשל סוכה ג, ה), הַקְּדָקֵד (נגעים י, י 2x), קֶרֶן, שִׁפְכָה (למשל יבמות ח, א). (2) נטיית המשקל קָטָל: אָזְנוֹ (למשל ברכות ב, ג), אוֹנְסוֹ (למשל נזיר ט, ד), בּוֹשְׁתָה (למשל כתובות ד, א), גּוֹבְהָן (למשל עירובין ב, א), וכך כמעט בכל השמות במשקל זה. בשמות אחדים מתגלה נטייה בשורוק לצד הניקוד הנפוץ יותר בחולם, כגון חוֹטְמָה (ע"ז ד, ה) לעומת חוֹטְמוֹ (בכורות ו, ד), חוֹמְרוֹ (חלה ד, ה) לעומת חוֹמְרִי (זבים ב, א 2x), חוֹמְשָה (תרומות ו, א 2x) לעומת חוֹמְשָה (כריתות ה, ב), קָטְנוֹ (יומא ה, א) לעומת קָטוֹטְנָן (כתובות ב, י), ועוד מעט כיוצא בזה.

כללו של דבר, למרות אי-האחידות השוררת במסורת אשכנז בסוגיה הנידונה, אפשר לומר שיש בה נטייה די ברורה לעבר התנועה [u], בעוד התנועה [o] מצויה בעיקר בשתי קטגוריות דקדוקיות מוגדרות. מן הסתם זוהי תולדה של השפעה בבליית שחדרה למסורת האשכנזית.

2.1.2.8 חולם < שורוק

המעטק של חולם לשורוק במסורת אשכנז ובעברית המותכת בידיש ידוע היטב במחקר, וכבר נידון רבות.¹⁵² בין הדוגמאות שהביאו החוקרים למעתק זה: בשורה, מסכת יומא, תערובת, תרעומת,¹⁵³ תאומים, שיכורים. הממצאים מן המשניות האשכנזיות שנחקרו כאן מאפשרים להגדיר את תנאי המעתק כחל בהברה פתוחה מוטעמת.¹⁵⁴ ועם זאת, מעתק זה רחוק מסדירות, ובשמות רבים שבהם נמצא לו תיעוד ישנן עדויות במשניות האשכנזיות גם לתנועת חולם; למשל: פִּינוּנִית (אהלות ח, ב) לעומת פִּינוּנִי (נגעים ב, א), אַחוּרִים (חגיגה ג, א) לעומת לַאֲחוּרִי (יומא ו, ו), ועוד כיוצא באלה.

¹⁵¹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 379–380; בראשר, איטליה, עמ' 59; דודי, עיונים, עמ' 64–65; בראשר, מחקרים, א, עמ' 155–156; גבאי, קושטא, עמ' 112.

¹⁵² ראו למשל: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 25; ילון, מבוא, עמ' 21; פרמסלא, מפי יהודי הולנד, עמ' 39; בן-נון, יידיש, עמ' 277, 300–301; ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 235; אלדר, אשכנז, א, עמ' 32–36 (ובעיקר הערה 40 בעמ' 36–37 שם); מישור, חקר, עמ' 101; ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 76–77; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 364 (7.6.38) וההערות לסעיף זה בעמ' 385A; ביידר, דיאלקטים, עמ' 323–324. לרקעו הפונולוגי של המעתק ראו בעיקר אלדר, שם.

¹⁵³ על השמות **תערובת** ו**תרעומת** ראו גם כהן, תחילית ת, עמ' 495–499. בהערה 15 בעמ' 496 שם הזכיר גם הוא את מסורת אשכנז. להשערות צורת היחיד תערובת, המצויה כך במילונים של יסטרוב ושל לוי, יסודה בעירוב עם צורת הריבוי תערובות, שהגייתה באשכנז זהה בעקבות טשטוש התנועה הסופית.

¹⁵⁴ אעיר כאן שמעתק זה מתועד לכאורה גם בשמות שמשקלם בלשון חכמים המקורית היה קטול בקמץ מתקיים, ובמסורת אשכנז נקראים במשקל קטולות וכדומה. למשל: הַדְּרוֹכוֹת (תרומות ג, ד); לִלְקוּחוֹת (ביצה ג, ח); מְשֻׁחוֹת (כלים יד, ג). אין מדובר כאן במעתק של חולם לשורוק, אלא במשקל אחר של השמות (כנראה בהשפעת צורות הבינוני הפעול), המשמש גם במסורות מאוחרות אחרות של העברית; ראו בראשר, איטליה, עמ' 56; ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 81. גם הצורות הַשְּׁחִילוֹת, הַקְּצוּצוֹת והַקְּרוּדוֹת (כלים יא, ג) אינן מלמדות על המעתק הנידון; ראו בראשר, מחקרים, א, עמ' 72–75.

הממצאים מלמדים שהמעתק של חולם לשורוק חל בעיקר בשתי קטגוריות: (1) נטיות המשקל קטול והמשקלים הקרובים לו קטולָה וקטולית; (2) שמות שנשאלו משפות זרות או שמשקלם אינו שקוף.¹⁵⁵ ולהלן הממצאים:¹⁵⁶

המשקל קטול ומשקלים הקרובים לו: אָגוּזִים, אָגוּזִים; לֶאֱחֹרִיו וכדומה;¹⁵⁷ וּבְלוּרִיתוֹ (ע"ז א, ג);¹⁵⁸ הַבְּשׁוּרוֹת (ברכות ט, ב);¹⁵⁹ גְּרוּפִית;¹⁶⁰ דְּיוּרִין; זְבוּרִית (מקוואות י, א);¹⁶¹ חֲבוּרָה (ברכות ז, ה);¹⁶² חֲגוּרָה (עירובין ב, ד); הַפְּרוּטִיּוֹת (כלאיים ח, ה);¹⁶³ צְלוּחִית; צְנוּנוֹת (כלאיים א, ט; שבת ב, ב);¹⁶⁴ צְרוּרוֹת;¹⁶⁵ וְהַשְּׁעִיעִית (כלאיים א, א);¹⁶⁶ תְּאוּמִים (כריתות ב, ד).¹⁶⁷

שמות ממוצא זר או שמשקלם אינו שקוף: אֶפִיקְטוּזִין; אֶפְרוּדִיטִי (ע"ז ג, ד x4);¹⁶⁸ בִּימוּסִיאוֹת (ע"ז א, ז);¹⁶⁹ בִּינוּי;¹⁷⁰ הַגּוּבָאִי (ברכות ו, ג; סוטה ט, טו);¹⁷¹ הַגְּמְלוּנִין (שביעית ב, ח x2);¹⁷² זִיבּוּרִית (גיטין ה, א; שם, ב x2);¹⁷³ חֲלָלוֹגוֹת (שביעית ט, א);¹⁷⁴ בְּלִבְנוּנִית (נגעים ד, ד);¹⁷⁵ נַחְתוּמִים; בְּקוּלְמוּסוֹ (שבת א, ג);¹⁷⁶ קוּמוּס; הַקְּפִלוּטוֹת;¹⁷⁷ הַתְּרִמּוּדִית (נזיר ו, יא).¹⁷⁸

¹⁵⁵ ד"ר אורי מור העירני ששמות כעין אלה משקפים תופעות פונולוגיות אותנטיות, כיוון שאינם כפופים לכורח המערכת המורפולוגית של העברית או למסורות קריאה קדומות. מכיוון שכך נראה שאין פליאה גדולה שדווקא בהם מתגלה מעתק התנועות הנידון.

¹⁵⁶ דיון מורחב בשמות אגוז, אפיקטוזין, דיור, מבואות, מקצועות, נחתומים, צלוחית, קומוס וקנונים – ראו בסעיף 3.1.1.

¹⁵⁷ הצורה בשורוק נמצאה לי בעט 12 פעמים (למשל יומא ו, ו; ביצה ד, א), לצד מעל שלושים היקרויות של אֲחֹרִים וכדומה בחולם. מן היידיש מביא הארקאוי (עמ' 36) דווקא את הצורה אֲחֹרִים בחולם.

¹⁵⁸ ברוב המסורות תנועת חולם, ובכלל זה במחזורים הקדם-אשכנזיים (אלדר, אשכנז, א, עמ' 232). בשורוק ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 388), בוקסטורף (עמ' 165) ויסטורב (עמ' 171). יש להעיר שתנועת שורוק בשם הזה נמצאה גם בד"ל ובאמ"ת.

¹⁵⁹ וכך גם בטש שם, לרבות בתיבה שאינה בעט ובחך ("ועל פְּשׁוּרוֹת [ס"א שמועות] רעות").

¹⁶⁰ כך עט בכלים יב, ח, ובדומה ניקד חך בב"ב ה, ג גְּרוּפִית. אך עט שם גְּרוּפִית בחולם. בשורוק ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 473) ובוקסטורף (עמ' 246). אך יש להעיר שגם ד"ל ואמ"ת מנקדים את השם בשורוק.

¹⁶¹ בדומה נמצאה הצורה זְבוּרִית בשלושה מילונים (קוסובסקי, עמ' 597; בוקסטורף, עמ' 333; יסטורב, עמ' 378). בד"ל ובאמ"ת חולם.

¹⁶² בשורוק נוקד בכל מקום בעט, וכך גם בטש בברכות שם. זוהי גם הצורה שמביא הארקאוי (עמ' 224) מן היידיש. כידוע, במסורות הטובות הצורה היא חֲבוּרָה בחולם, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית (ראו את סיכומי של בראשר, תורת הצורות, עמ' 1329). גם ד"ק, ד"ל ואמ"ת מנקדים בשורוק, ולפיכך אין ודאות שהצורה האשכנזית חבוּרָה אכן משקפת את המעתק הנידון.

¹⁶³ כך גם בטש, ולמעשה גם בד"ל ובאמ"ת. בשורוק ניקדו גם שלושה מילונים (קוסובסקי, עמ' 1481; בוקסטורף, עמ' 902; בריהודה, מילון, עמ' 5145).

¹⁶⁴ היחיד מנוקד בעט צֶנוֹן בחולם. בדומה אצל בוקסטורף (עמ' 958): צֶנוֹן, צְנוּנוֹת. חך מנקד גם את הריבוי צְנוּנוֹת בחולם.

¹⁶⁵ כך בדרך כלל בעט ובחך, אך בשביעית ז, ג ניקדו צְרוּרוֹת בחולם. היחיד מנוקד צָרוֹר (למשל שבת ח, ו).

¹⁶⁶ בדומה בחך הַשְּׁעִיעִים. צורה בשורוק (שְׁעִיעִית או שְׁעִיעִים) מביאים כל המילונים (קוסובסקי, עמ' 1804; בוקסטורף, עמ' 1235; יסטורב, עמ' 1610; לוי, ד, עמ' 590; בריהודה, מילון, עמ' 7349). בטש וְהַשְּׁעִיעִית, מן הסתם בעקבות ניקודם של ד"ל ואמ"ת שם. מסתבר שהצורה המושרשת היטב במסורת אשכנז היא שהשפיעה על צורתו של השם בעברית בת ימינו.

¹⁶⁷ אך ביידיש שם המזל נקרא תְּאוּמִים בחולם (הארקאוי, עמ' 520; ניבורסקי, עמ' 496).

¹⁶⁸ וכך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 270). כיוון שעיקר התייעוד למעתק הנידון הוא כאמור בהברה מוטעמת, האם קיומו כאן מלמד שההטעמה היא למעשה קדם-מלעילית בשם זה?

¹⁶⁹ בכתבי היד בחולם, וכך גם בד"ל ובאמ"ת. בשורוק ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 389) ויסטורב (עמ' 162, לצד בִּימוּסִיאוֹת בחולם). עדות לשורוק מצויה גם במסורת תימן (היימנס, המילים השאלות, עמ' 68–69).

¹⁷⁰ כך בדרך כלל בעט (21x) ובחך, לצד תיעוד מועט של בִּינוּי וכדומה בחולם (4x). בִּינוּי הוא גם הניקוד של קוסובסקי (עמ' 360) וברייהודה (מילון, עמ' 527).

¹⁷¹ במסורות אחרות חולם (בראשר, תורת הצורות, עמ' 927).

¹⁷² ברוב המסורות חולם (כ"ץ, שביעית, עמ' 17). גרוס (פעלון ופעלן, עמ' 140 הערה 9) מביא עדות אחת לניקוד בשורוק, ומשער שיסודה השפעה ערבית.

¹⁷³ וכך גם בכל המילונים (קוסובסקי, עמ' 597; יסטורב, עמ' 390; לוי, א, עמ' 511; בריהודה, מילון, עמ' 1282).

¹⁷⁴ ברוב המסורות חולם (כ"ץ, שביעית, עמ' 90–91; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1427).

התופעה מתגלה גם בכמה שמות במשקלים אחרים: מְבוּאוֹת; מְקָצוּעוֹת, הִפְיִטוּמַת (נידה ה, ח); פְּרִיבוּאוֹת (ערכין ד, ג); קוּשִׁי, שׁוּפִי (ראו 3.1.2.4§); שְׁכֹנָה (נזיר ב, ג).¹⁷⁹ לכאורה אפשר לשייך לכאן גם את כינוי הרמז ז, אך לדעתי ראוי לו הסבר אחר; ראו 3.5.3§.

עדויות למעתק של חולם לשורוק מצויות גם בשתי קטגוריות פועליות: בניין נפעל בגזרת ע"י, כגון נְלוּשׁוֹת (3.2.7.2§), וציווי נוכחים בבניין הקל בצורת הפסק, כגון חֲתוּמוֹ (3.2.1.1§).

יש להעיר שבניבים מסוימים של היידיש, ובעיקר בידיש המערבית, עדות גם לחילופים דומים בכיוון ההפוך, כלומר למילים שבהן שורוק ממומש בתנועה [o], כגון ירושה = [jeróšə].¹⁸⁰ אין מדובר כאן במעתק רגיל של שורוק לחולם, שכן התנועה המונופתונגית [o] אינה המימוש הרגיל של החולם בניבים אלו. מקרים ודאיים שכאלו לא נמצאו לי במשניות האשכנזיות שנחקרו כאן, ומסתבר שתופעה זו אינה טיפוסית להגייה האשכנזית המזרחית.¹⁸¹

2.1.3 חִיטוּפִי תְנוּעוֹת

2.1.3.1 חִיטוּפִי פְרֵה־טוֹנִי

בתיבות אחדות בדפוסים המשנה שנחקרו כאן תיעוד לחיטופי תנועות פרה־טוניות, כלומר בהברה הקודמת להברה המלעילית המוטעמת. חיטופים כעין אלה ידועים בעברית ממש ובעברית המותכת ביידיש, אם כי תפוצתם המדויקת אינה נהירה. א' ויינרייך מציין שבעברית המותכת עדויות לחילופים בין תנועה מלאה לבין תנועה חטופה במעמד פרה־טוני, כגון פֶקֶשֶׁה לעומת פֶקֶשֶׁה (ba||bə), זִיוֹן לעומת זִיוֹן (bi||bə) או גְבֵאִים לעומת גְבֵאִים (ga||gə).¹⁸² עדויות לחילופים דומים מביא ריזיק מהפירוש לפרקי אבות של אנשל לוי וממילוני היידיש הקדומים, כגון יְסוּרִים / יְסוּרִים, פְּוֹנָה / פְּוֹנָה, תְּקֵנָה / תְּקֵנָה.¹⁸³ קאץ מציין מקרים מסוימים בהגייה האשכנזית שבהם ההטעמה מלרעית והתנועה הפרה־טונית נחטפת, כגון "ברוך אתה" = [brúx ətó].¹⁸⁴ מקרים כעין אלו לא נקרו לי בדפוסים המשנה שנחקרו כאן. חיטופי תנועות מתועדים רק בהברות פרה־טוניות, ושווא בהברה שבה צפויה ההטעמה (כלומר הברה מלעילית) מזדמן רק במילים בנות שלוש הברות או יותר (ראו 2.1.3.2§ להלן).¹⁸⁵

¹⁷⁵ כך מנקדים גם לוי (ב, עמ' 467) ובִּרְיֵהוּדָה (מילון, עמ' 2616). בדומה מביא הארקאווי (עמ' 271) מן היידיש את הצורה לְבָנוּנִית. בד"ל ובאמ"ד חולם.

¹⁷⁶ בכל המסורות חולם (היימנס, המילים השאולות, עמ' 191), וכך גם בד"ל.

¹⁷⁷ כך תמיד בעט (למשל מ"ש ב, א). בדומה אצל בוקסטרף (עמ' 1037–1038) קְפֶלוּט, קְפֶלוּטָא. בד"ל ובאמ"ד חולם, וכך גם בכל המסורות האחרות (היימנס, המילים השאולות, עמ' 223).

¹⁷⁸ בדומה בתרגום ליידיש בעט שם: "פון תְּרִמִּיד". הצורה בשורוק מצויה גם אצל קוסובסקי (עמ' 1866) ויסטרוב (עמ' 1648).

¹⁷⁹ בדומה משמשת ביידיש צורת הריבוי שיכורים (ויינרייך, מילון, עמ' 388; ניבורסקי, עמ' 472). בד"ל ובאמ"ד חולם, וכך גם במסורות אחרות (בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 962).

¹⁸⁰ אֶלְדֶּר, אֶשְׁכְּנֵה, א, עמ' 32–36; ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 235; ויינרייך, העברית, עמ' 250; ביידר, דיאלקטים, עמ' 324.

¹⁸¹ אפשר שהתיעוד היחיד שנמצא לצורה אפֶוֹנִין (לצד התיעוד הרב הרבה יותר לאפֶוֹנִין בשורוק) מלמד על מעתק זה, אך גם הסברים אחרים ייתכנו במקרה שלו. ראו 3.1.1§.

¹⁸² ויינרייך, העברית, עמ' 187–188.

¹⁸³ ריזיק, המילים העבריות, עמ' 342–343 והערה 154 שם.

¹⁸⁴ קאץ, תורת ההגה, עמ' 77–78.

¹⁸⁵ יוצאת דופן אפשרית היא הצורה היחידאית בעט פְּנָאִי, אך צורה זו בולטת בחריגותה, ומסתבר שהיא נוצרה בהשפעת השם הקרוב בהגייה פְּנָאִי. ראו דיון בה בסעיף 2.1.5 להלן.

יש לציין שחוקרי היידיש נוהגים לכרוך בסוגיית החיטוף הפרה־טוני גם את שאלת מימושו של חטף פתח בחי"ת, כגון חֶרטה לעומת חֶרטה.¹⁸⁶ סוגיה זו נידונה במחקר זה בנפרד, בפרק שיוחד לשאלת מימושי החטפים (2.3.2).

העדויות לחיטופים פרה־טוניים במסורת אשכנז אינן רבות, שכן מעטים הם המקרים בעברית שבהם תנועה מלאה בהברה פתוחה המצויה במרחק שתי הברות מן ההברה הסופית. לפיכך העדויות לחיטופים פרה־טוניים מזדמנות בשתי קבוצות עיקריות: (א) לפני עיצור מוכפל ביסודו; (ב) מילים הנחתמות בפתח גנוב. הצורה שִׁבּוּעוֹת כריבוי השם **שבוע** אינה שייכת לאחת הקבוצות האלה, והיא עומדת לבדה בקבוצה שלישית, של שמות בעלי קמץ מתקיים במסורות אחרות.¹⁸⁷ לדיון בה ראו 3.1.1 להלן.

לפני עיצור מוכפל ביסודו

ביטול ההכפלה בהגייה האשכנזית (1.2.3§) הביא לכך שתנועות שלפני עיצור שהיה מוכפל בעבר מצויות כעת בהברות פתוחות, כגון $sakónə < sakkónə$ (סִכְנָה). במצב כזה התנועה עשויה להיחטף ולהיות מנוקדת בשווא, המכוון כנראה לאפס תנועה או לתנועה החטופה [ə]. בסעיף 3.1.1 להלן יידונו בהרחבה הצורות לגיניו, סִכְנָה, סִקְאִים, פֶּרְשָׁה, רֶשֶׁאי וְתִקְלָה. עדויות נוספות בעט ובחק מזדמנות בעיקר בנטייתם של המשקלים קטול וקטל.

נטיית קטול: בְּקוּעוֹ (כלים יג, ג 2x) לעומת בְּקוּעִי (שם כט, ז); בְּזִירוּדָה (עט בשביעית ב, ג), בניקוד כנגד הכתיב;¹⁸⁸ "וְחִלּוּפֵי חִלּוּפִיהָ" (ברכות ג, א),¹⁸⁹ כנגד חִלּוּף ביחיד (למשל שביעית ד, ב); בְּבוּשִׁין (תענית ב, א); נְקוּדִים (תרומות ה, א; שם, ב; שם, ג);¹⁹⁰ נְשׂוּאִין – כך כמעט תמיד בעט ובחק, למשל כתובות א, ד או גיטין ח, ט;¹⁹¹ "צְבוּרֵי פִירוֹת", "צְבוּרֵי מַעוֹת" (ב"מ ב, ב). בחק הבי"ת דגושה בשתי התיבות: צְבוּרֵי. בפאה ו, ה ניקדו שני הדפוסים צְבוּרֵי; צְמוּקִים (למשל תרומות א, ט; מעשרות א, ו); קְשׂוּאִין (תרומות ח, ו; עט בשבת ט, ז). חק מנקד בשבת שם קְשׂוּאִין, וכך בכל מקום אחר בשני הדפוסים; "רְקוּעֵי זֶהָב" (שקלים ד, ד). ועוד אציין צורה שנמצאה רק אצל קוסובסקי (עמ' 1486): פְּרוּרִים.

נטיית קטל: זְקָקִין (מקוואות ט, ה);¹⁹² נִפְחִים (כלים יד, ג; כלים יז, ז) לעומת נִפְחִין (כלים טז, ו);¹⁹³ הִסְפִּנִים (שבת טו, א; שם, ב; כתובות ה, ו);¹⁹⁴ צְבָעִים (למשל פסחים ג, א; ב"מ ח, ו). פעם

¹⁸⁶ למשל ויינרייך, שם; אטלס, א, עמ' 34.

¹⁸⁷ לכאורה שייכים לכאן גם שמות שבלשון חכמים המקורית נשקלו במשקל קטול בקמץ מתקיים, אלא שמשקל זה לא שרד ברוב מסורות העברית המאוחרות. במקומו משמש בדרך כלל המשקל קטולות, כנראה בהיקש לצורת הבינוני הפעול. ראו הערה לגבי משקל זה בסעיף 2.1.2.8 לעיל.

¹⁸⁸ בחק שם בְּזִירוּדָה.

¹⁸⁹ בהיקרות הראשונה במשנה זו נחלקו עט וחק; עט: וְחִלּוּפִיהָ, אך חק: וְחִלּוּפִיהָ. מסתבר שגם ניקודו של חק מכוון לחטף פתח בחי"ת.

¹⁹⁰ וכך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 1227). וראו גם בראשר, תורת הצורות, עמ' 1000.

¹⁹¹ פעם אחת בלבד בעט וְנְשׂוּאִין בחיריק (ב"ב י, ד), אך בחק גם שם וְנְשׂוּאִין. נְשׂוּאִים הוא גם ניקודו של קוסובסקי (עמ' 1235), וזוהי גם הצורה שמביא הארקאזוי (עמ' 330) מן היידיש. הצורה נְשׂוּאִין מוכרת גם מכמה דפוסים מאוחרים אחרים, אך מסתבר שתניינית היא; ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 983. בד"ל תמיד נְשׂוּאִין.

¹⁹² צורה דומה מצויה גם בכ"י פט, אך בשאר המסורות זְקָקִין (בראשר, תורת הצורות, עמ' 1024).

¹⁹³ הצורה נִפְחִין שנמצאה פעם אחת מלמדת שהצורה היסודית היא נִפְחִין; יש שנחטפה התנועה הפרה־טונית (נִפְחִין), ויש שנסוגה ההטעמה לעבר הברה זו, ואחר כך נחטפה התנועה הפוסט־טונית (נִפְחִין). על היעדר הדגש בפ"א ארחיב בעתיד במקום אחר.

אחת בעט גם בבי"ת דגושה: צָבָעִין (ב"ב ב, ג), אך חָק גם שם: צָבָעִין. היעדר הדגש מתקשר כנראה לנטייה כללית של הגיית בי"ת רפה בשורש זה (2.2.1.4§); צָבָעִים (למשל עירובין י, ט; עדיות ג, ד);¹⁹⁵ קָבָעִים (כלים ב, ג); קָבָעִים (סנהדרין ט, ו).

משקלים אחרים: אֲבָטִיחַ (למשל כלאיים א, ח; תרומות ג, א), אֲבָטִיחִים (מעשרות ב, ו).¹⁹⁶

התהליך של ביטול ההכפלה וחיטופה של התנועה הקודמת ידוע היטב ממסורות אחרות של לשון חכמים. הדוגמאות הבולטות מכתבי היד הן סָכִין < סָכִין, שָׁפֹד < שָׁפֹד וצָפֹרֶן < צָפֹרֶן.¹⁹⁷ התופעה ידועה גם ממסורות מאוחרות יותר, ובעיקר המסורות הספרדיות.¹⁹⁸ לאור הידוע לנו על חיטופים כעין אלו במסורות האחרות של העברית, השאלה המתבקשת היא כיצד יש לפרש את היחס בין מסורת אשכנז לבין המסורות האחרות בסוגיה זו. במאמרי על מקורותיה של מסורת אשכנז הנחתי שיש לפרש חיטופים כאלה כעדות לצורה ספרדית שחזרה אל מסורת אשכנז,¹⁹⁹ אך עיון מעמיק יותר מעלה את ההשערה שחיטופים כאלה יכלו לצמוח גם עצמאית בהגייה האשכנזית לאחר ביטול ההכפלה. חילופים כעין צָבֹר, חָלוף ביחיד לעומת צָבֹרִי, חָלוּפִי בנטייה מלמדים כנראה על התפתחות אשכנזית עצמאית: בצורת היחיד ההברה היא מוטעמת ולא הייתה סיבה לחיטופה, ורק עם התקדמות ההטעמה בנטיות המילים ישנן עדויות לחיטוף התנועה.

מנגד, לא מן הנמנע להניח שכמה מהצורות שבהן מתועד חיטוף של תנועה אכן חדרו לאשכנז ממסורת חיצונית. דוגמה בולטת לכך היא הצורה פָּרָשָׁה, שכנראה לא נוצרה עצמאית באשכנז, שכן הצורה הנהוגה במסורת אשכנז היא פָּרָשָׁה. גם ההתאמה הגבוהה בעדויות לחיטופים לפני עיצור מוכפל ביסודו בין מסורת אשכנז לבין מסורות אחרות (סָכָנָה, רָשָׁאִי, תִּקְלָה) מעלה את החשד שמסורת חיצונית היא שהשפיעה על צורתן של מילים אלו באשכנז.²⁰⁰

נראה אפוא שאין הכרח להכריע לכאן או לכאן. חיטופים לפני עיצורים מוכפלים ביסודם יכלו להיווצר עצמאית במסורת אשכנז, אך גם להיות מושפעים ממסורת חיצונית, ויש לבחון כל מקרה לגופו.

במילים הנחתמות בפתח גנוב

הפתח הגנוב נוהג כתנועה לכל דבר בהגייה האשכנזית.²⁰¹ פירוש הדבר הוא שמילים דוֹהֲבֵרִית בייסודן הנחתמות בפתח גנוב הן למעשה תלת־הברתיות בהגייה האשכנזית, כגון שָׁלִיחַ = [šolīaχ]. במקרים כאלה התנועה הפרה־טונית עשויה להיחטף: שָׁלִיחַ. הממצאים מלמדים שחיטופים כאלה אינם יציבים כלל, ובמילים רבות תיעוד לשווא לעומת קיום התנועה.

¹⁹⁴ כך מנוקד בעט תמיד, אך חָק ניקד במסכת שבת הסֶפְנִין, הסֶפְנִים, ורק בכתובות ניקד כעט. על תנועת הנו"ן ראו 2.2.3§. גם כאן בולט היעדר הדגש.

¹⁹⁵ עדויות לצורה זו מצויות גם בכמה מההיקריות בכ"י 99 ובד"ל, אך במסורות הטובות רק צָמָרִים (בראשר, תורת הצורות, עמ' 1034).

¹⁹⁶ את החיטוף בצורת היחיד של שם זה אפשר לייחס גם לסיומו בפתח גנוב, אך את החיטוף בצורת הריבוי אין אפשרות אלא לשייך לקבוצת המילים שבהן החיטוף הוא לפני עיצור מוכפל ביסודו.

¹⁹⁷ ראו למשל קוטשר, מחקרים, עמ' תמט; בראשר, מחקרים, א, עמ' 156.

¹⁹⁸ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 198–200 וההפניות בהערות 109–110 שם.

¹⁹⁹ ראו שם.

²⁰⁰ ראו בהרחבה שם. ועוד אעיר כאן שאת הצורות צְמוּקִים ופְרוּרִים, המתועדות כאמור במקורות אשכנזיים אחדים, שמעתי פעמים רבות מפי סבתי, בת למשפחה ספרדית מן העיר העתיקה בירושלים, ועל פי עדותה אלו הצורות שנהגו במשפחתה. הרי לנו אפוא עדות נוספת לחיטופים לפני עיצורים מוכפלים המשותפים למסורת ספרד ולמסורת אשכנז.

²⁰¹ מישור, חקר, עמ' 106.

בפרקי תורת הצורות להלן יידונו בהרחבה הצורות גבוה, טפחים, מלים, שבוע, שלוח, שלים (3.1.1§), קבוע (3.2.11.1§)²⁰² וגייע (3.2.11.3§). עדויות אחרות מעט ומחק לחיטוף פרהטוני במילים הנחתמות בפתח גנוב: הפלוע (אהלות ג, ב); הרעוע (כלים ג, ה);²⁰³ ננים (סנהדרין ז, י); היציע (ב"ב ד, א);²⁰⁴ פתים (כלאיים ב, ו);²⁰⁵ קרח (גיטין ח, ט; שם, י 2x) לעומת קרח (בכורות ז, ב 2x); לשטים (חולין ט, ג; כלים כו, ה) לעומת שטים (כלים כח, ה 2x).²⁰⁶

2.1.3.2 נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסטטוני

בעוד ההטעמה האשכנזית היא כידוע מלעילית בעיקרה, בתיבות רבות שבדפוסים המשנה שנחקרו כאן עדויות לסימן שווא במקום שבו צפויה ההברה המוטעמת. דוגמאות רבות לכך הובאו בפרקי תורת הצורות שלהלן, ואציין כאן בקצרה כמה מהן: אוןזים, אומנין, אותיות, גרונגרת, דינרין, הורקניס, חביות, חנוני, כותבת, כיכרות, לולבו, סידרין, עופרה, פרפרת, פרשה, והדוגמאות עוד מרובות. בצורות אלו ובאחרות מסתבר להניח שההטעמה נסוגה לעבר ההברה הקדם-מלעילית, ולאחר מכן נחטפה התנועה הפוסטטונית: $\text{avózim}^* < \text{ávozim}^* < \text{ávzim}$. תהליך זה תואם לתהליך זהה המוכר היטב מן העברית המותכת ביידיש; בדוגמאות שהביאו לו החוקרים: פרשה, פלה (פלה), שותפים, אותיות, ועוד כיוצא בזה. כמה מהחוקרים נתנו דעתם לתהליך זה גם בעברית ממש במסורת אשכנז.²⁰⁷

יש להעיר שבדפוסים המשנה שנחקרו כאן התופעה מתגלה בעיקר בחיטופן של תנועות הנכתבות בכתב חסר, כגון פתח, קמץ או סגול. אך עדויות מן הרכיב העברי של היידיש מלמדות שחיטופן של תנועות פוסטטוניות עשוי להתרחש גם בתנועות אחרות, כגון $[\text{xásanə}]$ = חתונה; $[\text{bóxərim}]$ = בחורים. לפיכך מסתבר ביותר שממדי התופעה גדולים מאשר נחשף בדפוסים המשנה שנחקרו כאן, שבהם הכתיב השמרני עשוי היה להגביל את החופש שנטלו לעצמם הנקדנים בסימון התנועות בהתאם למסורתם.²⁰⁸ דוגמה בודדה לחיטוף שכזה בתנועה הכתובה לרוב בכתב מלא נמצאה לי בצורה ופרוץבלין באחד הדפוסים, כנגד ופרוץבולין באחרים (ראו דיון בסעיף 3.1.1). מכיוון שכך, הסוגיה עוד מצפה להרחבה במחקר שיתבסס על הקלטות ולא על מקורות כתובים. מכל מקום, גם מן המקורות הכתובים שנחקרו כאן אפשר להסיק מסקנות לגבי היקפה הנרחב מאוד של התופעה.

למרות היקפם הנרחב מאוד כאמור של חיטופים מהסוג הנידון כאן, קשה מאוד להצביע על תנאים פונטיים שבהם הם מתרחשים. הגדרתו המצומצמת של ברגרין ש"הקמץ שבין שתי

²⁰² מישור (חקר, עמ' 103) מציין שניקוד זה "קשה", ונראה שכעת בידינו הסבר מספק לו.

²⁰³ כך מנקדים גם קוסובסקי (עמ' 1654) ולוי (ד, עמ' 460). ואין להניח שהצורה נתפסה כשם תואר במשקל קטול, שכן לוי מציין במפורש שזוהי צורת בינוני סביל.

²⁰⁴ עדות לצורה בשווא מצויה רק בכ"י פ, בעוד בכל המסורות האחרות יציע (בראשר, תורת הצורות, עמ' 684–685). גם כאן עדות למשקל קטיל באה רק מכ"י פ, בעוד בכל המסורות האחרות פתים (בראשר, שם, עמ' 689).

²⁰⁵ במסורות הטובות בדרך כלל שטים, אך יש גם עדויות מעטות לשטים (בראשר, שם, עמ' 692–693). כפל הצורות בעט מלמד כנראה שהצורה בשווא היא התפתחות אשכנזית עצמאית.

²⁰⁷ ראו בין השאר: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19, 36–37; ילון, מבוא, עמ' 20; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 294; ברגרין, עיונים, עמ' 81; מישור, חקר, עמ' 114; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 377 (7.14§); ביידר, דיאלקטים, עמ' 276–278; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 207.

²⁰⁸ ניקוד כנגד הכתיב אינו מצוי כמעט בכלל בדפוסים המשנה האשכנזיים. לדוגמה נדירה ראו את התיבה פזירודה שהוזכרה לעיל (2.1.3.1§).

תנועות נתבטל על דרך פְּרָשָׁה < פְּרָשָׁה²⁰⁹ כמובן אינה מכסה את כל המקרים, שכן תנועה עשויה להיחטף גם כשאינה בין שתי תנועות: חֲנוּנִי, לֹבְדָקִים ועוד כיוצא בזה. אחד החוקרים היחידים שניסה להגדיר את התנאים הפונטיים שהביאו לנסיגת ההטעמה לעבר ההברה הקדם-מלעילית ולחיטוף התנועה הפוסט-טונית היה לייבל.²¹⁰ על פי התאוריה שהציע, ההטעמה האשכנזית היא מלעילית רק במקרים שבהם התנועה השנייה ארוכה מהתנועה הראשונה. לעומת זאת, ההברה המוטעמת היא הקדם-מלעילית במקרים שבהם שתי התנועות היו מלכתחילה קצרות (חֲתָנָה, חֲנָכָה), ששתיהן היו ארוכות (אֵימָתִי, יָרֹבִינִי) או שהראשונה ארוכה והשנייה קצרה (בּוֹגְרָת < בּוֹגְרָת, יוֹלָדָת < יוֹלָדָת). תאוריה זו אינה מוסכמת על כלל, וגם אינה עומדת במבחן המציאות. לייבל ניסה להחיל תאוריה של אורכי תנועות על מסורות אשכנזיות שבהן אורך התנועות אינו פונמטי, תוך כדי התבססות על ההבחנה בין "תנועה ארוכה" ל"תנועה קצרה" של ההגייה הספרדית.²¹¹ אלא שגם בהגייה הספרדית ההבחנה בין "תנועה גדולה" לתנועה קטנה" הייתה מלאכותית בלבד ולא פונמטית, ואין כל סיבה להניח שלהבחנה המלאכותית הזאת שנוצרה באסכולה הקמחיית הייתה השפעה כלשהי על מיקום ההטעמה במסורת אשכנז.²¹²

גם אם נתעלם מאורך התנועות ונניח שאיכותן היא שהשפיעה על מיקום ההטעמה במסורת אשכנז, עדיין לא נוכל להגדיר כלל שעל פיו סביבה פונטית מסוימת מושכת אליה את ההטעמה או לחלופין סביבה אחרת דוחה את ההטעמה וגורמת לנסיגתה להברה הקדם-מלעילית. לשם הדגמה בדקתי את כל צורות הבינוני יחידה של הבניין הקל במשנה על פי עט. מדובר בקטגוריה דקדוקית מובהקת, בעלת התבנית הברורה קוֹטְלָת הידועה מהמקרא, וכן בצורה נפוצה מאוד (כתשעים היקרויות במשנה); לפיכך היא מאפשרת לנסות לעמוד על חוקיות מסוימת בשאלת מקום ההטעמה וחיטופו של הסגול הראשון (קוֹטְלָת). על פי התאוריה של לייבל כל צורה בקטגוריה זו צריכה להיות במשקל קוֹטְלָת, אך הממצאים מלמדים שהדבר אינו כך. הצורה קוֹטְלָת אומנם נפוצה מאוד בניקודו של עט, אך לצידה עדויות רבות גם לקוֹטְלָת, לפעמים באותו שורש ובאותה משנה. למשל: צורת הבינוני מן השורש אכ"ל מנוקדת בדרך כלל אוֹקְלָת, אך שלוש פעמים נמצאה גם הצורה אוֹקְלָת, ובכלל זה באותה משנה לצד אוֹקְלָת (גיטין ו, ד). בדומה נמצאה באותה משנה הצורה קוֹדְמָת לצד קוֹדְמָת (ב"מ ב, יא) או עוֹדְפָת לצד עוֹדְפָת (כלים ד, ד). בשורשים לא מעטים תיעוד בלעדי או כמעט בלעדי לצורה קוֹטְלָת, כגון חוֹלְצָת (למשל יבמות ב, א), יוֹרְדָת (למשל סנהדרין ז, ב) או פוֹסְלָת (זבחים א, ד). אך לעומת זאת, בשורשים מסוימים נטייה ברורה לעבר קוֹטְלָת, אף על פי שמדובר בשלד תנועתי זהה. כאלה הם למשל הצורות אוֹמְרָת (45x), לעומת היקרות יחידה של אוֹמְרָת בשווא [כתובות יא, ד]), עוֹמְדָת (למשל גיטין ח, ב) או שוֹמְרָת (למשל סוטה ב, ה). כל זה מלמד שלתאוריה של לייבל אין מקום בנוגע לעברית ממש במסורת אשכנז, ויש להמשיך ולחפש תנאים פונטיים שיגדירו את הסביבה שבה העדפה להטעמה קדם-מלעילית.

למרות האמור לעיל, נראה שיש סביבה פונטית אחת הדוחה את ההטעמה וגורמת לנסיגתה לעבר ההברה הקדם-מלעילית, והיא הרצף [ij]. בירנבאום ומ' ויינרייך הזכירו כדרך משל את הצורות

²⁰⁹ ברגרין, עיונים, עמ' 81.

²¹⁰ לייבל, הטעמה, ובעיקר עמ' 69–71 שם.

²¹¹ כפי שהוא מציין במפורש בעמ' 70 למעלה.

²¹² על בעייתיות זו בתאוריה של לייבל כבר עמד ביידר (דיאלקטים, עמ' 277–278).

אוֹתוֹת (> אוֹתוֹת), מדבָּרִיּוֹת (> מדבָּרִיּוֹת) ופּוֹרַעֲנִיּוֹת (> פּוֹרַעֲנִיּוֹת).²¹³ הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים שהרצף הזה אכן עשוי לגרום לנסיגת ההטעמה ולחיתוף פוסט-טוני, אם כי אין בכך הכרח. כך למשל הצורה "מדבריות" מנוקדת בעט תמיד מדבריות בחיריק (למשל ביצה ה, ז), וכך גם הצורה "פורעניות" (אבות ה, ח). מנגד תנועת שווא לפני יו"ד במקום חיריק כצפוי נמצאה בצורות גְּדוּדִיּוֹת (עירובין ה, א), זְנוּיּוֹת (עירובין ד, ח; שם ה, א; לצד זְנוּיּוֹת בדמאי ז, ח), עֲדִיּוֹת (ב"ב ג, ד, לצד עֲדִיּוֹת במכות א, ט), עוֹגִיּוֹת (מו"ק א, א), בְּטוּבָה (ר"ה א, ז) ובכמה מההיקריות של "אותיות" ו"חביות" (ראו דיון בהן בסעיף 3.1.1 להלן).

יש לציין שעדויות לחיתוף הנידון מצויות גם כשהסביבה הפונטית אינה אידאלית, כלומר כשהחיתוף גורם לצרור עיצורים מצעי: מִפְּרָכָסֶת (אהלות א, ו), וּמִקְלָקֶלֶת (נדריס יא, יב), עֲכָבְרִין (למשל ב"מ ג, ז). סביבה לא אידאלית אחרת שבה מתגלה החיתוף היא בצורות בינוני מגזרת הכפולים: מוֹצָצָת (פרה ט, ג), חוֹשֶׁשֶׁת (למשל נידה ג, ג), מְסַנֶּנֶת (למשל שבת כ, ב), מְעוֹפֶפֶת (חולין יב, ג). במקרים נדירים יחסית מתגלה תנועת עזר שביקעה את צרור העיצורים שנוצר בעקבות החיתוף: לְשִׁלְשֶׁת (ראו דיון בשם זה בסעיף 3.1.1), תְּגַלְחָת (למשל מגילה א, ז), עוֹזְרָדִין (מעשרות א, ג; עוקצין א, ו).²¹⁴

נסיגת ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני מתרחשים כנראה גם בצורות החשודות כריבוי שלם, כגון אֵיבָרִים, קֶדְשִׁים. לשאלה זו נתתי דעתי בהרחבה במאמרי על הריבוי השלם במסורת אשכנז.²¹⁵

בתקווה שחוקרים עתידיים עוד ייתנו דעתם בהרחבה לסוגיה הנדונה, אציין כעת עדויות נוספות שנגלו לי בעט לנסיגת ההטעמה לעבר ההברה הקדם-מלעילית ולחיתוף התנועה הפוסט-טונית: אוֹצְרוֹ (ב"ב ב, ג), אוֹצְרוֹת (כלים טו, ה +); הָאֲנָסִין (סנהדרין ג, ג); בּוֹגְרֶת (כתובות ג, ח +); בְּיִתּוֹת (ביצה ה, ז 2x); בְּלִיָּין (כלים יז, א, לצד הַבְּלִיָּין בזבים ד, ב); בְּלִשֶׁת (ע"ז ה, ו); מְגוֹדְלוֹ (בכורות ז, ו), גוֹדְלָה (נידה ח, א); גוֹזְלוֹת (ב"מ א, ד +); הַגְּמָלִים (כתובות ה, ו);²¹⁶ וְהַגְּמָלֶת (סנהדרין י, ה); לְגַנְנִין (יומא ה, ו), הַגְּנָנִים (כלים יז, א); זַגְגִין (כלים ח, ט; שם כד, ח); זַפְתִּין (מקוואות ט, ז); חוֹתְמוֹת (שקלים ה, ג +), חֲטוּטָרֶת (חולין ט, ב), חֲטוּטָרֶת (בכורות ז, א); חֲחִיטִים (פסחים ד, ו); חֲחֲמִירִים (דמאי ד, ז +); חֲחֲמָרֶת (סנהדרין י, א); בְּחֻצָּבִים (מנחות ח, ז +); חֲתָנוֹ (כתובות ו, ב +); בְּטוּטָפֶת (שבת ו, א), וּבְטוּטָפֶת (שם, ה), לצד טוּטָפֹת (סנהדרין יא, ג); חֲטִיילִין (כתובות ה, ו); מִתְכָּת (עירובין א, ה +), מִתְכּוֹת (שביעית ה, ד +);²¹⁷ נִפְחִין (כלים טז, ו), לצד נִפְחִים (שם יד, ג); שֵׁם יִז, יִז;²¹⁸ חֲסִבְלִין (כלים כח, ט); סוּלְמוֹת (סוכה ה, ב); סִינִידִים (עדיות ב, ח);²¹⁹ סָרְגִים (כלים כד, ח); סִתְתִין (כלים כט, ז); עוֹבְרִים (תמורה א, ג +); עֲקָרִין (שבת יד, ג +), עֲקָרוֹ (עירובין ד, ז +); לְעֲכָבְרִין (ב"מ ג, ז +); עֲנֻקָלוֹת (עורלה א, ח); פִּקְחָת (יבמות יג, ח); הֲצִיָּדִין (מו"ק ב, ה);

²¹³ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 377 (7.14§). והשוו גם מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 121 והערה 71 שם (אלהיו, טוביה).

²¹⁴ הרי"ש קמוצה בכל המסורות האחרות בשם זה (בראשר, תורת הצורות, עמ' 1444–1445), ולכן מסתבר להניח שחל בה החיתוף הרגיל האופייני למסורת אשכנז, ואחר כך נבקע צרור העיצורים שנוצר בעזרת הפתח.

²¹⁵ שמש, הריבוי השלם, ובעיקר סעיפים ב וד שם.

²¹⁶ היקריות אחרות נוקדו הַגְּמָלִין מתוך עירוב עם השם גָּמַל. ראו 3.1.1§.

²¹⁷ זוהי הצורה במסורות הטובות (דמרי, קאופמן 2, עמ' 408), וגם בכמה מסורות מאוחרות יותר, למשל בכמה מההיקריות בד"ל (לצד מִתְכּוֹת). לאור צורת היחיד מִתְכָּת, מסתבר להניח שגם מִתְכּוֹת שבמסורת אשכנז התפתחה מִתְכּוֹת בתהליך הפונולוגי האמור.

²¹⁸ לדיון קצר בשם זה ראו סעיף 2.1.3.1 לעיל.

²¹⁹ בכל ההיקריות האחרות בעט (כגון כלים ח, ט) נוקד סִינִידִין ללא סימן ניקוד ביו"ד.

לְצִיָּרִים (נגעים ב, א); צִלְקָת (נגעים ט, ב); ²²⁰ קָדְרִין (ב"ק ג, ד); קִיָּצִין (כלים כו, ג); מקוואות ט, ז; שוֹפְרוֹת (שקלים ב, א+); הַשׁוֹתְפִין (תרומות ג, ג+) לצד היקרות יחידה של שוֹתְפִין (כלים יח, ט); שִׁיטִין (כלים ב, ג); תְּגִלְחָת (מגילה א, ז+); תְּגִרִין (ב"ב ו, 2x), תְּגִרִי (ב"מ ד, ג); תוֹבְרוֹת (כלים כה, א 2x); תוֹסֶפֶת (ביכורים ג, י+).

2.1.4 הפתח הגנוב

כפי שעולה מדפוס המשנה האשכנזיים שנחקרו כאן, מסורת אשכנז מקיימת את הפתח הגנוב באותם תנאים פונטיים שבהם הוא מתקיים במסורת טבריה, כלומר לפני האותיות אהח"ע בתיבות שאינן מסתיימות בפתח או בקמץ. למשל: יוֹדֵעַ, פְּתוּחַ, לְשִׁמוֹעַ, הִזִּיעַ, מְקָרִיעַ, טָפִיחַ, מְלִיחַ, שְׁבוּעַ, שְׁלִיחַ וכיוצא בזה.²²¹ התיבות שבהן לא סומן הפתח הגנוב מעטות מאוד ביחס, ונראה שאין לראותן אלא כשגגת ניקוד.

אחד מסימני ההיכר של מסורת הניקוד הארץ-ישראלית טברנית הוא היעדר פתח גנוב ברוב התנאים שבהם מקיימת אותו מסורת הניקוד הטברנית.²²² במחזורי התפילה הקדס-אשכנזיים, ששיטת ניקודם היא ארץ-ישראלית טברנית בעיקרה, שיטות שונות בקיומו או היעדרו של הפתח הגנוב.²²³ במחזור הקדום יותר, מן המאה השתי-עשרה, עודנה משתקפת שיטת הניקוד הארץ-ישראלית טברנית, והפתח הגנוב משמש רק אחרי חיריק וצירי מלא. המחזוריים המאוחרים יותר מסמנים את הפתח הגנוב בקביעות על פי התנאים של מסורת טבריה, אם כי גם בהם משתקפים הבדלים במימושו הפונטי של הפתח. מכל מקום, העדויות ממחזורי התפילה הקדס-אשכנזיים מלמדות שכבר בתקופתם נזנחה מסורת הקריאה הארץ-ישראלית טברנית מבחינת היעדרו של הפתח הגנוב, והשתלטה המסורת הטברנית, המקיימת פתח גנוב בקביעות.

אם נותרו במסורת אשכנז של ימינו שרידים להיעדרו של הפתח הגנוב, הרי שהם מעטים מאוד. דוגמה בולטת שנהוג לציין במחקר היא הצורה בעברית המותכת ביידיש [ójrəx] "אורח", אך מנגד ידועה מן היידיש גם הצורה [retséjəx] "רוצח", ולפיכך אין לראות בהיעדר הפתח הגנוב שב"אורח" כלל מוחלט.²²⁴ היעדר פתח גנוב מצוי לכאורה בצורות כעין מְסִייעַ, כנגד צורות בעלות פתח גנוב כגון מְסִייעַ.²²⁵ להערכתי אין צורות כגון [mesájə] מלמדות על שריד של מסורת שלא קיימה פתח גנוב בתנאים המוכרים, ויש לקשר את החילופים האלה לשאלת ההבדל בין צורות "הפסק" לצורות "הקשר"; ראו בהרחבה 3.2.1.1§.

היעדרו של פתח גנוב מוכר חלקית ממסורת תימן, ולהערכת מורג זוהי מורשה בבלי.²²⁶ לעומת זאת, רוב מסורות העברית האחרות נוהגות לקיים את הפתח הגנוב באופן תדיר באותם תנאים

²²⁰ החיריק בצד"י דורש עיון.

²²¹ לדוגמאות אחדות ראו את הפרק על פעלים מגזרת לה"פ גרונית (3.2.11§).

²²² אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 3.

²²³ אלדר, אשכנז, א, עמ' 81–88.

²²⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 20; דה־פריס, חלקה של העברית, עמ' 49–50; מישור, חקר, עמ' 106 הערה 111; ביידר, דיאלקטים, עמ' 278. תנועת הרי"ש של "רוצח" ביידיש משקפת כנראה תנועה שנחטפה, כפי שקורה לא פעם בתיבות הנחתמות בפתח גנוב (2.1.3.1§). צורת היחיד "אורח" אינה מזדמנת במשנה, אך בפרקי התלמוד בולק נקרתה לי שלוש פעמים הצורה אוֹרַח (ב"ב צח ע"ב, פרשת שמני), ונראה שזו משמשת גם בעברית ממש באשכנז.

²²⁵ השוו מישור, חקר, עמ' 106.

²²⁶ מורג, העברית, עמ' 128–134.

שבהם הוא משמש במסורת טבריה, ודומה שבסוגיה זו השתלטה המסורת הטברנית ודחקה מסורות קדומות אחרות.²²⁷

2.1.5 הדיפתונג הסופי aj

סוגיית שימור הדיפתונג הסופי aj לעומת פירוקו הריהי סוגיה נכבדת בכל מסורותיה של לשון חז"ל.²²⁸ גם לגבי מסורת אשכנז כבר העירו חוקרים אחדים על הנוהג בה בסוגיה זו.²²⁹ הפרשה מתגלה כמורכבת ומסקרנת במיוחד במסורת אשכנז, לא רק בגלל ההתרוצצות הנוהגת בה בין שימור הדיפתונג לבין פירוקו, אלא גם כיוון שמסורת זו מבחינה בין פתח לקמץ, ולהבחנה זו קשר הדוק לסוגיה הנידונה: הממצאים מלמדים שקיום הדיפתונג הסופי נהגה תמיד בפתח ([aj]), אך לעומת זאת, פירוק הדיפתונג נהגה תמיד בקמץ ([oj]), והחריגים המעטים מכך הם בבחינת מיעוט מבוטל. תפוצה זו חושפת פנים שונים ומגוונים בתולדותיה של מסורת אשכנז.

סוגיה הנוגעת לשמות הנידונים כאן אך שייכת לתחום הכתיב ולא להגה היא חלופות הניקוד המתגלות במקורות אחדים: דְּמָאִי, זְפָאִי וכיוצא בזה. נהוג להניח שצורות ניקוד אלו אינן מכוונות לחלופות צורניות, והן נוגעות למסורת הניקוד בלבד; ראו 1.4.2.5.

הממצאים

החלוקה העולה מן המקורות הישירים שנחקרו כאן היא ברורה: השמות במשקלים קְטָאִי וקְטָאִי הגויים כמעט תמיד בפתח ובשימור הדיפתונג, ובכלל זה שמות פרטיים במשקלים אלו. לעומתם שמות במשקלים אחרים הגויים בקמץ ובפירוק הדיפתונג. רק מעט שמות מתועדים בשתי הצורות. הממצאים להלן יובאו בעיקר לפי עט וחך.

תמיד יָאִי: לְגָנְאִי (יומא ג, יא); דְּמָאִי (דמאי ב, א +; וכך בכל דפוסי הליקוטים); וְדָאִי (מכשירין ב, י +; בדומה בכל דפוסי הליקוטים וְדָאִי); פעם אחת בלבד בעט ובחך נוקד הַוְדָאִי בחיריק (ראו 3.1.1); זְפָאִי (שם התואר; שבת כג, ג +, ובדומה בכל דפוסי הליקוטים);²³² זְפָאִי (השם הפרטי; שבת כב, ג +, ובדומה בכל דפוסי הליקוטים); טְבָאִי (חגיגה ב, ב; אבות א, ח 2x); יְנָאִי (אבות ג, ח +; וכן בל 1 שם); עֲזָאִי (ברכות ט, ד +; בדומה בטש שם: עֲזָאִי); עֲרָאִי (כלאיים ט, ב; בדומה בטש שם: עֲרָאִי); פְּנָאִי (ע"ז ה, ו; אהלות ז, ד); רְמָאִי (ב"מ ב, ז +); שְמָאִי (סוכה ג, ה +; בדומה בכל דפוסי הליקוטים); תְּנָאִי (דמאי ז, ג +; וכן בטש שם). רק שם אחד מצוי דרך קבע בסימנת יָאִי ואינו שייך למשקל קְטָאִי או קְטָאִי, והוא השם הפרטי ניתאי: יְנִיתָאִי (חלה ד, י +).

²²⁷ ראו בין השאר: מורג, בגדאד, עמ' 55; כ"ץ, גירבה, עמ' 87; בראשר, איטליה, עמ' 45–46; כ"ץ, חלב, עמ' 50–51; ממון, תיטואן, עמ' 89–90; ריז'יק, מסורות, עמ' 70–72; בראשר, מחקרים, א, עמ' 139 הערה 46, עמ' 157; יעקב, דרום תימן, עמ' 62–63.

²²⁸ על המסורות האחרות ראו בין השאר: מורג, העברית, עמ' 50–51, 207–208; בראשר, איטליה, עמ' 44, 47–49; ייבין, בבלי, עמ' 276–278; ריז'יק, מסורות, עמ' 140–142; בראשר, תורת הצורות, עמ' 80; מסטי, גניזה, עמ' 47–53.
²²⁹ למשל: מישור, חקר, עמ' 111–112; ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 331–332; ריז'יק, עד שהוזנח, עמ' 73–74; כהן, פה מדברים עברית, עמ' 228–229. על המסורת הקדם-אשכנזית ראו אלדר, אשכנז, א, עמ' 158–165; בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 314–315; מורג, הערות, עמ' 350.

²³⁰ כך גם בידיש (ויינרייך, מילון, עמ' 675; הארקאוי, עמ' 148).

²³¹ בטש בדרך כלל דְּמָאִי בקמץ, מן הסתם בעקבות הניקוד הרגיל של ד"ל ואמ"ד.

²³² פעם אחת בלבד בחך נוקד זְפָאִי (יבמות י, א), לעומת זְפָאִי גם שם בעט. הצורה זְפָאִי משמשת גם בידיש (הארקאוי, עמ' 220).

תמיד יָאִי : אָלעאָי (עירובין ב, ו); בְּרָקאָי (יומא ג, א; תמיד ג, ב); גּוּבָאִי (ברכות ו, ג; סוטה ט, טו); בדומה בטש בברכות שם: הַגּוּבָאִי; דָּגְלָאִי (תמיד ג, ח); דוּלְעָאִי (מקוואות ב, י); דוּסְתָאִי (אבות ג, ח +; וכן בל 1 שם); הָבָאִי (נדרים ג, א; שם, ב); בְּחָשָׁאִי (שקלים ה, ו 2א); חֲשָׁמוֹנָאִי (מידות א, ו); יוֹחָאִי (חגיגה א, ז); נְהוֹרָאִי (נזיר ט, ה 2א); אבות ד, יד); סְנָאִי (עדיות ז, ח); עוֹתָנָאִי (גיטין א, ה); שם ז, ז); עֲכָנָאִי (כלים ה, י); רְשָׁאִי (ברכות ה, ד +; ראו דיון מורחב בסעיף 3.1.1); תָּלָאִי (שבת ח, ב).

אי לצד יָאִי : וְהַבְנָאִי (ב"ק ט, ג) לעומת בְּנָאִי (כלים יד, ג);²³³ דִּינָאִי (סוטה ט, ט) לעומת דִּינָאִי (כלים ה, י); חֲכִינָאִי (אבות ג, ד) – כך תמיד בעט, אך ל 1 באבות שם: חֲכִינָאִי.

דיון

החלוקה החד־משמעית כמעט העולה מן המקורות הישירים שנחקרו מעלה שאלות רבות לגבי תפוצתן של הסיומות יָאִי וְאִי, היחס ביניהן ושאלת פירוק הדיפתונג לעומת שימורו. אני מהין להעלות כאן את התאוריה שלהלן, בתקווה שחוקרים אחרים ייתנו דעתם לסוגיה הנדונה בעתיד.

עדויות לפירוקי הדיפתונג הסופי [aj] מצויות במחזורי התפילה הקדס־אשכנזיים.²³⁴ גם אם נניח שניקוד כגון עָרָאִי או וְדָאִי נועד לציין יו"ד עיצורית ולא פירוק של הדיפתונג, כפי ששער למשל מורג,²³⁵ אפשר שבשלב מאוחר יותר נתפסה הנקודה כחיריק, ובקריאה על פי הניקוד היא נקראה בהגייה שהביאה לפירוק הדיפתונג.²³⁶ מכל מקום, עדויות אלו מלמדות שפירוקי הדיפתונג חלו באשכנז כבר בתקופה קדומה, קדס־אשכנזית. השערה זו מתחזקת לנוכח העובדה שצורות כגון *גְּנָאִי, בפתח ובפירוק הדיפתונג, אינן מצויות כמעט כלל במסורת האשכנזית המאוחרת. מכאן שאין אפשרות להניח את התהליך *גְּנָאִי < גְּנָאִי, וכל עדות לפירוק של הדיפתונג יש לייחס למסורת קדומה.

ומן הראוי להעיר כאן על עניין נוסף. אין להתעלם מן העובדה שהסוגיה הנדונה נוגעת אך ורק לשמות הנכתבים באל"ף, ואילו בצורות המסתיימות בדיפתונג [aj] אך נכתבות בלא אל"ף לא נמצאו כלל עדויות לפירוק הדיפתונג (כגון *אימתִי, *נכסִי וכיוצא בזה). מכיוון שכך, לא מן הנמנע להניח שהקריאה יָאִי נבעה מתוך תפיסה שהאל"ף נועדה לסמן עיצור ולא אם קריאה. תפיסה זו ככל הנראה עודדה גם היא את קריאת הסיומת הזו בפירוק הדיפתונג.

לאחר כינון ההגייה האשכנזית המאוחרת בת שבע התנועות נקראו השמות בסיומת זו בקמץ אך עדיין בפירוק של הדיפתונג, וכך נוצרה הסיומת [oji] [oʔi], שלהשערת שימשה במקור בכל השמות בסיומת יָאִי. מסתבר לדעתי שקמץ זה יסודו במסורת מזרחית שחדרה לאשכנז. הקריאה

²³³ הצורה בְּנָאִי חשודה ביותר. השם אינו מוכר בצורה זו מאף מסורת אחרת (ראו למשל בראש, תורת הצורות, עמ' 1020), ומסתבר ביותר שחלה כאן גרר מן השם הקרוב בהגייה פְּנָאִי.

²³⁴ אלדר, אשכנז, א, עמ' 158–165.

²³⁵ מורג, הערות, עמ' 350 (בעקבות בית־אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 314–315). וראו דיון מורחב אצל אלדר, שם.

²³⁶ את האפשרות הזאת הציע לי פרופ' מיכאל ריזיק. סימון היו"ד העיצורית בסופי תיבות בחיריק/מפיק הריהו מסימני ההיכר המפורסמים של שיטת הניקוד הארץ־ישראלית טברנית (אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 3). אלדר (שם, עמ' 13) מציין ששרידים של שיטת ניקוד זו "מהמים בכתבי יד אשכנזיים רבים אף מאוחר יותר"; אפשר שהנקודה תחת האל"ף או היו"ד היא אחד משרידים אלו, ובשלב שבו כבר נזנחה שיטת הניקוד הישנה ברובה נתפסה הנקודה כחיריק ונקראה בהתאם.

של הדיפתונג הסופי "אי בקמץ ולא בפתח, כנגד "הדקדוק הטברני" שבו הסיומת ההיסטורית [aj] מנוקדת דרך קבע בפתח, מתועדת בכמה מסורות מזרחיות, אם כי לא באופן מוחלט. בין השאר יש לה תיעוד בכ"י 79, בניקוד הבבלי ובמסורות תימן, לצד צורות ההגויות בפתח.²³⁷ נהוג להניח שהקמץ בסיומת זו משקף את התנועה המקורית [ā].²³⁸ בעוד שבמסורת המקרא הטברנית זו נעתקה לפתח מתוך הידמות התנועה ליו"ד הקדמית,²³⁹ בכמה ממסורות המזרח נשמרה התנועה הארוכה המקורית בגלגולה הרגיל לקמץ, ובעיקר במשקלי השם קָטַל (> qatāl) וקָטַל (> qattāl). לנוכח הסבר זה מתחזקת ההשערה שהקמץ המצוי במסורת אשכנז אינו מקורי, אלא פרי השפעה חיצונית. המשקל קָטַל בקמץ אינו משמש הלכה למעשה כמעט כלל באשכנז, והשמות בו נקראים כמעט תמיד בצורה קָטַל בפתח (2.1.2.1§). משום כך מסתבר פחות להניח שצורה כגון תְּלָאִי נוצרה מתוך היקש לצורה כגון פָּלַל, שהרי הצורה הנהוגה באשכנז היא פָּלַל. מכיוון שכך נראה שיש לראות בקמץ של הסיומת תְּלָאִי פרי השפעה מזרחית שחלה על מסורת אשכנז.

בשלב מאוחר יותר, מתוך תיקון מלומד, חל באשכנז מעבר נרחב מן הסיומת תְּלָאִי, בקמץ ובדיפתונג סופי מפורק, לסיומת תְּלָאִי, בפתח ובקיום הדיפתונג. מעבר זה לא חל במידה שווה בכל מסורות המשנה האשכנזיות, והממצאים מלמדים שמצד אחד יש לו עדויות קדומות מן המאה השש-עשרה, ומנגד גם במאה העשרים ניכרת התרוצצות בין שתי הסיומות. עדויות לנטייה ברורה לפתח מביא ריז'יק כבר מן המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות של אנשל לוי וממילוני היידיש הקדומים.²⁴⁰ מנגד מציין ריז'יק שבקונקורדנצייה של קוסובסקי במהדורתה הראשונה הסיומת תְּלָאִי עודנה נפוצה, בהתאמה כמעט מוחלטת לממצאים שהביא מישור מעט.²⁴¹ במהדורתו השנייה של קוסובסקי עדות ברורה לתיקון המלומד הנידון, וכל המילים שנוקדו תְּלָאִי במהדורה הראשונה "תוקנו" לסיומת תְּלָאִי. עדויות להתרוצצות בין שתי הסיומות מביא גם כהן ממילונים שבהם סובסטרט אשכנזי מראשית המאה העשרים, ובכלל זה ממילוניו של קאופמן, המציין במפורש: "קבלנו את הקרי תְּלָאִי וכתבנו רְשָאִי, אחראי, חקלאי [...] ; בטלנו לגמרי את הקרי תְּלָאִי".²⁴²

עדות חד-משמעית לתנודות בין שתי הסיומות במסורת אשכנז ולהכרעה לטובת הסיומת תְּלָאִי במשקלים קָטַל וקָטַל עולה מצורתו של השם **רְבַעִי**. שם זה, שצורתו בכל המסורות האחרות היא רְבַעִי, מתועד בניקוד זה בעט ובח רק בהיקרויות בודדות; צורתו הרגילה במסורת אשכנז היא רְבַעִי בפתח (ראו 3.1.1§), ונראה שמשתקף כאן תיקון יתר כחלק מאותו מעבר מלומד מן [oʔi] אל [aj].

ככל הנראה יסודו של ה"תיקון" המלומד הנידון הוא בהשפעה של העברית המקראית, הנוטה לנקד את הסיומת [aj] בפתח ולא בקמץ, כגון סינִי, ילְדִי, מְתִי.²⁴³ הסבר זה עשוי ללמד מדוע מוגבל המעבר המלומד הזה באופן כמעט מוחלט לשמות במשקלים קָטַל וקָטַל, כפי שעולה מן

²³⁷ מורג, העברית, עמ' 207–208; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 303, 322; בר-אשר, מחקרים, ב, עמ' 171; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 94–95; יעקב, דרום תימן, עמ' 400.

²³⁸ ראו קיסר, שם; בר-אשר, תורת הצורות, שם.

²³⁹ ראו בלאו, בעיות, עמ' 186.

²⁴⁰ ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 331–332.

²⁴¹ ריז'יק, עד שהוזנח, עמ' 73–74.

²⁴² כהן, פה מדברים עברית, עמ' 228–229.

²⁴³ השו"ר ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 332.

המקורות האשכנזיים שנחקרו כאן. משקלים אלו נתפסו ככל הנראה כעבריים במובהק, ומשום כך חשו חכמי אשכנז צורך בהקניית צורה עברית ראויה עבורם. לעומת זאת, רוב השמות שצורתם הקבועה נותרה אָי הם שמות זרים (דְּגֶלְאִי, דוֹסְתָאִי) או שמות שמשקלם אינו שקוף (בְּרֶקְאִי, גוֹבְאִי), ומשום כך הם נותרו בצורתם המקורית, ולא שוותה להם צורה עברית על דרך הדקדוק המקראי.

כללו של דבר: להערכתי פירוקי הדיפתונג הסופי [aj] חלו באשכנז כבר בתקופה קדומה, ובשלב מסוים, כנראה כהשפעה חיצונית, נקראו כל השמות בסיומת זו בקמץ ([oʔi] / [oji]). בשלב מאוחר יותר חל מעבר מלומד מן הסיומת אָי לסיומת אֵי, ובעיקר בשמות במשקלים העבריים קָטָאִי וקָטָאִי. מעבר זה לא חל במידה שווה בכל מסורות המשנה האשכנזיות וגם לא בבת אחת, ואף במקורות שנחקרו כאן עוד יש עדויות לשמות במשקלים אלו הנקראים בקמץ ולא בפתח (כגון רְשָׁאִי).

2.1.6 חילופי הדיפתונגים [aj] ו-[jo]

במילים אחדות שבהן במסורות אחרות הדיפתונג [jo] (י) נמצא במסורת אשכנז הדיפתונג [aj] (י). בקורפוס הנחקר כאן נמצא ניקוד כזה בצורות דִּינִיָּקִי ומוֹרִיָּס (מוֹרִיָּס), שייסקרו בהרחבה בפרקי הצורות (3.1.18). על חילופים אלו במסורת אשכנז הצביע מישור, שלמעשה מיצה את הנתונים מעט.²⁴⁴ ריזיק הצביע על צורות דומות גם בניקודו של קוסובסקי.²⁴⁵ מישור הטיל ספק אם מדובר במעתק פונולוגי ממש, והעלה את ההשערה שזוהי "הגייה שרירותית של כתיב דר-משמעיו".²⁴⁶

קשה לקבוע על סמך הנתונים שהביא מישור אם אכן מדובר במעתק פונולוגי, או שמא בקריאה על פי הכתיב. לגבי מסורת אשכנז יש להניח שהכתיב ביו"ד כפולה עשוי לגרור את הקריאה בדיפתונג [aj], שכן זהו הכתיב השגור של דיפתונג זה ביידיש.²⁴⁷

2.2 דגשים

2.2.1 דגשים והיעדרם באותיות בכפ"ת כנגד כללי הדקדוק

התופעה של דיגוש וריפוי באותיות בגדכפ"ת כנגד כללי הדיגוש של המקרא בנוסח טבריה ידועה היטב מכל מסורות הקריאה בעל פה של המשנה. גם לגבי מסורת אשכנז והעברית המותכת ביידיש כבר הוער שנוהגים בהן דגשים או היעדרם במקומות שאינם צפויים על פי הדקדוק.²⁴⁸

²⁴⁴ מישור, חקר, עמ' 108–109 (ראו שם את הפרטים המלאים). ניקודו של חק במילים שציין תואם לזה של עט בכל מקום. יש להעיר שהגדרתו ש"הדיפתונג [ja] נוטה להתחלף ב-[aj]" אינה מדויקת, שכן כל הדוגמאות הן של מילים שבהן היו"ד קמוצה במקורה, כלומר נִיָּר, מוֹרִיָּס, דִּינִיָּקִי וכיוצא בזה. לפיכך, אם אכן מדובר כאן במעתק של ממש, יש להגדירו כ-[jo] < [aj] (ולא *[[ja]).

²⁴⁵ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 77.

²⁴⁶ מישור, שם.

²⁴⁷ אני מודה לשופט של העבודה על שהציע לי את האפשרות הזאת.

²⁴⁸ למשל: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 23; ילון, מבוא, עמ' 70 הערה 59; מישור, חקר, עמ' 105; ברגרין, עיונים, עמ' 82–83; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 416A (הערות לסעיף 7.15.5); ביידר, דיאלקטים, עמ' 262–263.

בפרק זה אביא את הממצאים לדגשים או להיעדרם במקומות שאינם צפויים מצד הדקדוק על פי המקורות הישירים והעקיפים שנחקרו בעבודה זו. לא נתכוונתי כאן לשלמות; נקודת המוצא שלי הייתה המילים והקטגוריות הדקדוקיות שבפרקי הליבה שבקורפוס (1.4.1§) המתאפיינות בתופעה זו, ומשם הרחבתי את היריעה לממצאים מאותן קטגוריות דקדוקיות על פי עט, חק וטש. מסתבר שישנן קטגוריות דקדוקיות המתאפיינות בדגשים או בהיעדרם שלא נידונו כאן, והדבר משאיר פתח למחקרים עתידיים.

יש להעיר שהממצאים מן המקורות הישירים שנחקרו כאן בסוגיה זו אינם חד־משמעיים. אומנם סימונם של דגשים אינו מותיר מקום לספקות בנוגע למהות הפונטית שאליה התכוון הנקדן, אך היעדרם אינו כה מוחלט. דפוסי המשנה האשכנזיים אינם משתמשים בסימן הרפה, ויש בהם עדויות לא מעטות לסימני ניקוד שנשכחו או דהו. משום כך לא הובאו כאן עדויות יחידאיות לתיבות שבהן חסר לכאורה דגש, וההתמקדות כאן תהיה במילים שמהן עדויות נרחבות לדגשים או להיעדרם. מחקרים שיבוססו על הקלטות ולא על מקורות כתובים ודאי יוכלו ללבן כמה מהסוגיות שיידונו כאן.

2.2.1.1 דגשים לבידול פונטי

ההזדהות הפונטית בהגייה האשכנזית של הכ"ף הרפה לחי"ת ושל התי"ו הרפה לסמ"ך יצרה צירופי הגאים בלתי נוחים לקריאה בבוא כ"ף בסמוך לחי"ת ובבוא תי"ו בסמוך לסמ"ך או לשי"ן, כגון מִכְחֹל, סְתֵם או שְׁתִּיקָה. במקרים כאלה נוהגים יהודי אשכנז להגות את הכ"ף או את התי"ו כעיצור סותם במטרה ליצור בידול פונטי: מִכְחֹל, סְתֵם, שְׁתִּיקָה וכיוצא בזה. דגשים אלו בעברית ממש ובעברית המותכת בידיש ידועים היטב וכבר נידונו רבות במחקר.²⁴⁹ לדגשים כאלה יש עדויות כבר במחזורי התפילה הקדם־אשכנזיים, ואלדר רואה בהם עדות מחזקת לכך שמימושה של התי"ו הרפה בהגייה זו היה [t].²⁵⁰

עד כמה שעולה מספרות המחקר, נראה שלפנינו תופעה ייחודית למסורת האשכנזית.²⁵¹ אין תמה בדבר, שכן רוב בני עדות המזרח מקיימים הבחנה פונטית ברורה בין הכ"ף הרפה לבין החי"ת ובין התי"ו הרפה לבין הסמ"ך, ולפיכך אינם זקוקים לדגשים אלו.²⁵²

בקורפוס הנחקר נמצאו דגשים אלו בשמות **שתייה** ו**שתיקה** (3.1.1§). עיון בשאר פרקי המשנה על פי עט, חק וטש חושף שהצורות בעלות הדגשים הן הצפויות בתנאים פונטיים אלו, כלומר כשכ"ף

²⁴⁹ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 27; ילון, מבוא, עמ' 70 הערה 59; גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 212; אלדר, אשכנז, א, עמ' 106; מישור, טיפולוגיה, עמ' 58; בידר, דיאלקטים, עמ' 262–263.

²⁵⁰ אלדר, שם.

²⁵¹ מיותר לציין שדגשים מהסוג הזה ידועים היטב בעברית המדוברת של ימינו, כגון הפחיש, נכחד וכיוצא בזה; נראה שהתופעה היא אשכנזית ביסודה, וממסורת אשכנז חדרו דגשים אלו לעברית של ימינו. ועוד צריך עיון לגבי יסודותיה של התופעה בעברית בת ימינו. צורת השם **שכחה** (ראו להלן) מספקת דוגמה לכך שלא בכל פרט השפיעה המסורת האשכנזית על העברית החדשה, שכן הבידול הפונטי במסורת האשכנזית חל בדיגוש הכ"ף, ואילו בעברית המדוברת בימינו הבידול מתרחש בהנעת השווא הנח ([šixexá]).

²⁵² השו גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 212. על מימושה של החי"ת במסורות השונות ראו מורג, מבטאים, עמ' 1132–1133. לדבריו גם יהודים ספרדים בקהילות אירופה מממשים את החי"ת כעיצור וילוני חוכך אטום ([x]); למרות זאת אינני מכיר מסורות ספרדיות שבהן נוהגים דגשים כאלו.

באה בסמוך לחיית וכשתי"ו באה בסמוך לסמ"ך או לשי"ן, ואחד מן העיצורים נמצא באפס תנועה.²⁵³ ולהלן הממצאים משאר המשנה על פי דפוסים אלו.

חכ"ר : וְהַחֲפִירוֹת (ביכורים א, ב +).²⁵⁴ **כח"ל** : לְחָחֹל (שבת ח, ג), מְכָחֹל (כלים יג, ב; שם טז, ח). **כח"ש** : וּמְכָחִישוֹת (יבמות טו, ה), שְׁמִכְחִישִׁין (סנהדרין ה, ב).²⁵⁵ **סת"ו** : הַסְתִּינוּנוֹת (שביעית ט, ד +). **סת"ס** : סְתוּמָה (סוכה ה, ח +), סְתוּמִים (נזיר ד, ד +) סְתוּמוֹת (מ"ש א, ג +), הַסְתִּימָה (כלים ח, ח),²⁵⁶ סְתִים (דמאי ג, א +).²⁵⁷ **סת"ר** : הַסְתִּרִים (מקואות ח, ה +).²⁵⁸ **שכ"ח** : שְׁכָחוּ (פאה ה, ז +); על התצורה ראו 3.2.2.1s, שְׁשִׁכְחוּהוּ (פאה ה, ז +), שְׁכָחָה (פאה ד, ג +).²⁵⁹ **שת"י** : צורת השם שְׁתִּיגָה נידונה בהרחבה בסעיף 3.1.1. פרט לו נמצאה בלשט גם התיבה וּשְׁתִּיגָה (כלים א, ט), שבה לא סומן דגש בתי"ו. **שת"ק** : צורת השם שְׁתִּיקָה נידונה בסעיף 3.1.1. מן השורש הזה מצויים במשנה גם שְׁתִּיקִי (קידושין ד, א +) וצורת הציווי שְׁתִּיקוּ (שביעית ח, ט; שם, י; על השורוק ראו 2.1.2.8s). **שת"ת** : שְׁתוֹת (תרומות ד, ז +).

התיבה וּשְׁתִּיגָה שהוזכרה לעיל עומדת כמעט לבדה בין יוצאי הדופן בתופעה של דגשים אלו. פרט לה נמצאו רק עוד שני חריגים, ושניהם מן השורש שת"ל: שְׁתִּילִי (תרומות ט, ז), שְׁתִּלִּים (מעשרות ה, א).²⁶⁰ לכאורה חלה כאן השפעה של השם היחידאי במקרא **שתיל** ("כשתלי זיתים", תהילים קכח 3), אם כי אין להסביר מדוע השפעה זו לא חלה בצורות מקראיות אחרות שצוינו כאן.

2.2.1.2 דגשים אחרי אותיות שימוש

דיגושם של עיצורי בגדכפ"ת לאחר אותיות השימוש וכל"ב ידוע היטב מכל מסורות הקריאה בעל פה של המשנה,²⁶¹ ויש לו עדויות מעטות גם ממחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, האיטלקיים והקטלונים.²⁶² גם לגבי מסורת אשכנז כבר הוער שנוהגים בה דגשים בתנאים אלו,²⁶³ וכך גם לגבי צירופים קבועים בעברית המותכת ביידיש, כגון בְּבֹדֶד, לְתוֹרָה.²⁶⁴ דגשים אלו יוצרים כמובן סטייה מוחלטת מן הדקדוק המקראי, שבו אין כל עדות לדגשים במעמד כזה; והיטיב להגדיר זאת מורג.²⁶⁵

²⁵³ מסתבר שהמקרים הנידונים כאן מלמדים על הגיית השווא התחילי באפס תנועה, כגון [štika]. מנגד צורות כמו חֲכָמִים או חֲכִינָאִי מלמדות כנראה על הנעת החטף בתנועה מלאה. יש להעיר שבמילונו של בוקסטורף נמצא כמה פעמים דגש לבדול פונטי רק לאחר אות שימוש, כגון סְתִים כנגד בְּסְתִים (עמ' 780), שְׁתִּיקוּתָא כנגד לְשְׁתִּיקוּתָא (עמ' 1262). תפוצה זו עשויה לשפוך אור על אופן הגיית השווא במסורתו, וצריך עיון.

²⁵⁴ הצורך בדגש לבדול פונטי מלמד ללא ספק שהגיית החטף כאן היא באפס תנועה. ראו 2.3.2s. הצורה חֲפִירה משמשת גם ביידיש (ניבורסקי, עמ' 163).

²⁵⁵ בדומה ביידיש "מכחיש זיין" (ניבורסקי, עמ' 282).

²⁵⁶ בדומה ביידיש "סְתִימַת הגולל" (ניבורסקי, עמ' 362).

²⁵⁷ בטש גם סְתִים בקמץ 2x (2.1.2.1s). כך נוקד כאמור גם במילונו של בוקסטורף (עמ' 780) לאחר בִּי"ת היחס. סְתִים היא הצורה הנהוגה גם ביידיש (ויינרייך, מילון, עמ' 514; הארקאווי, עמ' 345).

²⁵⁸ היחיד נוקד סְתִר בתי"ו רפה כצפוי (למשל פסחים ו, ו). משורש זה נמצא אצל בוקסטורף (עמ' 781) סְתִיגָה, וזוהי הצורה הנהוגה גם ביידיש (ויינרייך, מילון, עמ' 514; הארקאווי, עמ' 345).

²⁵⁹ שם זה מנוקד גם בטש דרך קבע בכ"ף דגושה (עשרות פעמים). זוהי גם הצורה הנהוגה ביידיש (הארקאווי, עמ' 501; ניבורסקי, עמ' 472).

²⁶⁰ אך אצל בוקסטורף (עמ' 1261) משורש זה: דְּשְׁתִּילָא.

²⁶¹ מורג, העברית, עמ' 57–58; מורג, בגדאד, עמ' 25–29; כ"ץ, גרבה, עמ' 33–35; כ"ץ, חלב, עמ' 27–29; ממון, טיטואן, עמ' 77–78; יעקב, דרום תימן, עמ' 67–69.

²⁶² אלדר, אשכנז, א, עמ' 113–114; ריזיק, מסורות, עמ' 101–102; דודי, תרומתם של מחזורי קטלונים, עמ' 446–447.

²⁶³ כ"ץ, ליטא, עמ' 103–106; אלדר, שם; מישור, טיפולוגיה, עמ' 58; מישור, חקר, עמ' 96, 97; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית.

²⁶⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 23; ביידר, דיאלקטים, עמ' 263.

²⁶⁵ מורג, העברית, עמ' 57–58.

החוקרים שדנו בתפוצת התופעה במסורות אחרות הראו שבמסורות רבות הדיגוש או הריפוי בעיצורי בגדכפ"ת לאחר אותיות שימוש תלוי בטיב העיצור הבא לאחר אות השימוש: באותיות מסוימות הדיגוש נפוץ יותר, ואילו באחרות נטייה לריפוי העיצור.²⁶⁶ הממצאים מלמדים שבמסורת אשכנז אין חשיבות לזהות האות הבאה לאחר אות השימוש; כל אחת מהאותיות בכפ"ת עשויה להיות דגושה במעמד זה, ואין להצביע על נטייה לרפיון באחת מהן.

ככלל ניתן לומר שהנטייה הכללית במסורת אשכנז, כפי שעולה מן המקורות שנחקרו כאן, היא לדיגוש האותיות בכפ"ת לאחר אותיות השימוש כמעט תמיד. הפרטים שונים ממסורת משנה אחת לרעותה, אך על פי שני המקורות העיקריים שנחקרו כאן, עט וחק, אפשר לומר שדיגוש באותיות בכפ"ת לאחר אותיות שימוש הוא ברירת המחדל במסורת אשכנז. בשני דפוסים אלו ההגייה הסותמת היא הצפויה במעמד זה, ואילו ההגייה החוככת היא הנדירה יותר. דוגמאות אחדות מתוך פרקי המשנה שבקורפוס: וּבְכָל־בֵּית (שבת ה, ג), וּבְכָל־בֵּית (שבת ה, ב), וּפְרוֹזְבוּלִין (מו"ק ג, ג), וְתַפְאֶרֶת (אבות ב, א), כְּבִשָּׁר (חולין ז, ד), כְּפֹתֶיךָ (יומא ח, ב), לְפָתִיךָ (מכשירין ב, י), לְכַמֹּת (נידה ז, א), לְפָרְפֶרֶת (פסחים י, ג), לְתַפְלָתוֹ (ברכות ה, ד), בְּבִהְמָה (חולין ז, א), בְּכֶסֶּי (שבת יז, ח), בְּפִרְמָנִיָּא (שבת ה, א), בְּתַחֲיִית (ברכות ה, ב).

היעדר הדגשים במעמד זה בלעט מצוי בצירופים נפוצים, כגון בְּכָל (למשל נידה ז, ד), וְכָל (למשל יומא ח, ו),²⁶⁷ וְכָן (למשל חולין ז, ה), בְּפִי (ברכות ה, ה), שְׂבָכָל (אבות ב, ט). הוא הדין גם לגבי מיליות הבנויות כצירופי יחס, כגון לְפִי (למשל שבת יז, א), לְפָנֵי (למשל ברכות ה, ג), בְּפָנֵי (ברכות ה, ב). מנגד במיליות לתוך ובתוך התייחור לרוב דגושה, כגון לְתוֹךְ (שבת ה, ג), בְּתוֹךְ (יומא ד, ד).²⁶⁸

גם בפרקי משנה שניקודים מוקפד יותר (1.4.2.2S) תיעוד רב יחסית להיעדר דגשים,²⁶⁹ כגון בְּכָן (אבות ב, ח 4x; השוו בְּכָן, ביצה ג, ו), "במה בהמה יוצאה וּבְמָה אינה יוצאה" (שבת ה, א; שם, ג), וּכְשִׁמָּה (ברכות ב, ז; השוו וּכְשִׁיחִיזֹר, פאה ה, ד), וְתוֹלְעָה (אבות ג, א), וְתַחֲנוּנִים (אבות ב, יג). מנגד גם בפרקים אלו תיעוד רב לדגשים אחרי אותיות שימוש, ואף במסכת אבות, שניקודה לרוב רחוק מדרך המסורת העממית; למשל: וּבְטוֹב (אבות ג, טו), וְתַפְאֶרֶת (אבות ב, א), וּפְתִיחִי (אבות ג, יח), וּבְמִקּוֹם (אבות ב, ה).

דוגמאות אחרות אינן ניתנות להסברים פשוטים כאלה, ויש בהן כדי ללמד שכלל הדיגוש במעמד זה אומנם נפוץ באשכנז, אך אינו מוחלט; למשל: בְּכֶסֶּוֹתוֹ (דמאי ב, ג), וּבְשָׁר (נידה ז, א), וְכָה (יומא ד, ד 2x, לצד וְכָה באותה משנה), וּפְרִס (יומא ד, ד), וְכָלְכָלָה (שבת כא, א).

גם בט"ש תיעוד מרובה לדגשים אחרי אותיות השימוש. בכך הוא הולך כנגד שני הדפוסים שמהם העתיק, ד"ל ואמ"ד, שבהם על פי התרשמותי אין תיעוד בכלל לדגשים כאלו. מכאן שעדותו של ט"ש בסוגיה זו חשובה ביותר, ומלמדת עד כמה מושרשים דגשים אלו במסורת אשכנז. דוגמאות

²⁶⁶ ראו הפניות בהערות הקודמות.

²⁶⁷ אך בנטייה נמצא גם דגש, כגון בְּכָל־בֵּית (פרה ט, ז), וּפְרוֹזְבוּלִין (סוכה א, ה).

²⁶⁸ צורות דומות מביא ניבורסקי (עמ' 85) מן היידיש. מסתבר שההבדל בין לְפִי ודומיו לבין לְתוֹךְ הוא שבקבוצה הראשונה (לפי, לפני, בפני) התקבע שם העצם במילית בצורת הנסמך שלו, הרחוקה מצורת הנפרד (פה, פנים). מנגד השם **תוך** משמש בצורה תוֹךְ גם בנפרד (כגון "כל שאין לו תוֹךְ בכלי חרס", כלים ב, ג); מסתבר שהצירופים **לתוך** ו**בתוך** לא נתפסו כמיליות מאובנות, אלא כצירוף יחס חופשי המורכב מאות שימוש ושם עצם, ובמקרים כאלו הדגש צפוי כאמור.

²⁶⁹ השוו מישור, טיפולוגיה, עמ' 58.

אחדות שנאספו מן המסכתות ברכות ופאה על פי ניקודו: בְּרָקִים (ברכות ב, א), וְבִית (ברכות ח, א), וְבִי' (= ובית הלל; נפוץ, למשל ברכות ח, ב; שם, ד), וְשָׁמִים (ברכות ח, ה 2x), וְבָאֵלָן (פאה א, ה), וְבַפֶּאֶה (פאה ה, ה), וְתוֹךְ (פאה ד, י), כְּפִיצָה (ברכות ז, ב), והדוגמאות עוד מרובות.

התמונה בדפוסי הליקוטים מעט מורכבת יותר. בדפוסי למברג תיעוד רב יחסית לדגשים במעמד זה, אם כי אין לקבוע שדגשים אלו הם כלל גורף במסורתם. דוגמאות אחדות מל1: וְבַאֲמָצַע (ברכות ב, א), וְבָה (יומא ד, ד 2x; לצד וְכָה פעם אחת באותה משנה), לְבִיתוֹ (סוכה ג, ט), וְבַעֲבוּרָה (נדרים ח, ה), וְשָׁמִית (ברכות ב, ז), מְכַפֵּיצָה (חלה ב, ח), וְכָךְ (יומא ד, ב), בְּרָקִים (ברכות ב, א 2x), בְּרֹמְפָא (שבת ה, א), וּפְרוֹזְבֵּלִין (מו"ק ג, ג), בְּתַפְלָה (ברכות ב, ד), בְּתַחֲנִית (ברכות ה, ב), וְתִיקָן (חלה ב, ה), והדוגמאות עוד מרובות. בו התיעוד מועט הרבה יותר, ונמצאו בו רק דוגמאות מעטות לדגשים אחרי אותיות השימוש: בְּבִקְעָה (נדרים ח, ד 2x), לְבִית (נדרים ח, ז), מְכַפֵּיצָה (חלה ב, ח), לְתַפְלָה (ברכות ד, ב), לְתַפְלָתוֹ (ברכות ה, ד), לְתַרְנֻגְלִים (שבת כד, ג), וְבַתְּשָׁמִישׁ (יומא ח, א), לְתַרְוָמָה (פרה ט, ח; לצד לְתַרְוָמָה באותה משנה). מנגד בשני דפוסי ז'יטומיר אין תיעוד כמעט בכלל לדגשים במעמד כזה, ובכל אחד מהם נמצאה רק דוגמה אחת: וְכָמָה (1T: נידה ז, א), וְבַתְּשָׁמִישׁ (2T: יומא ח, א). לאור הממצאים הנרחבים משאר המקורות האשכנזיים שנחקרו כאן, נראה שניקודם של דפוסי ז'יטומיר אינו משקף את מסורת אשכנז בכללה בסוגיה זו, ומסתבר שהיעדרם של דגשים אחרי אותיות שימוש בדפוסים אלו מלמד שניקודם מלומד יותר. אפשר שהוא משקף נטייה במסורת המשנה של ז'יטומיר להקפדה יתרה בסוגיה זו ולהימנעות מכוונות מדגשים אלו.

כללו של דבר, הממצאים הנרחבים משלל המקורות האשכנזיים שנחקרו כאן, וכן העדות שעולה מן הרכיב העברי של היידיש, מלמדים שדגשים באותיות בכפ"ת אחרי אותיות השימוש הם נורמה באשכנז, ובמסורות אשכנזיות מסוימות אפשר לומר שהם ברירת המחדל והצורה הצפויה. למרות זאת הפרטים מלמדים שיהודי אשכנז מכירים גם צורות שבהן עיצורי בכפ"ת רפים אחרי אותיות השימוש, ושהדגשים במעמד זה אינם כלל מוחלט.

2.2.1.3 בכפ"ת בראש מילה אחרי תיבה הנחתמת בתנועה

גם בסוגיית הדגשים באותיות בגדכפ"ת בראש תיבה אחרי תיבה הנחתמת בתנועה מגלות מסורות הקריאה בעל פה של המשנה סטייה ברורה מן הדקדוק המקראי. במקרא כידוע במקרים אלו לא בא דגש באותיות בגדכפ"ת כאשר התיבות נמצאות בטעם מחבר. לעומת זאת, במסורות רבות של קריאת המשנה נטייה ברורה להגיית העיצורים כסותמים במעמד זה, גם כשהתיבות מצויות בקשר תחבירי הדוק.²⁷⁰ כך כבר במסורת הניקוד הבבלי בלשון חכמים,²⁷¹ וכן בכ"י 95 ובמחזורי התפילה האיטלקיים,²⁷² וזהו המצב גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים.²⁷³ גם לגבי מסורת

²⁷⁰ שבטיאל, מסורות, עמ' 232; מורג, העברית, עמ' 56–57; מורג, בגדאד, עמ' 19–20; כ"ץ, גירבה, עמ' 28–29; כ"ץ, חלב, עמ' 19–20; ממך, תיטואן, עמ' 74–76; דודי, תרומתם של מחזורי קטלניה, עמ' 446; יעקב, דרום תימן, עמ' 66–67.

²⁷¹ ייבין, בבלי, עמ' 340–341.

²⁷² בר-אשר, איטליה, עמ' 45; ריזיק, מסורות, עמ' 99–100.

²⁷³ אלדר, אשכנז, א, עמ' 108–113.

אשכנז של ימינו כבר הוער שנוהגים בה דגשים במעמד כזה,²⁷⁴ והוא הדין גם לגבי צירופים קבועים בעברית המותכת שביידיש, כגון "ראשי תיבות".²⁷⁵

הממצאים מדפוסי המשנה האשכנזיים שנחקרו כאן ברורים: הנטייה המוחלטת במסורת אשכנז היא בהגיית עיצורי בכפ"ת אחרי תיבה הנחתמת בתנועה כסותמים, ונמצאו רק חריגים מעטים שבהם לא סומנו דגשים. כנקודת מוצא השוויתי את ניקודם של הדפוסים האשכנזיים לניקודו של ד"ל, שבו נטייה מרובה לרפיונם של העיצורים במעמד זה. ב־121 תיבות בפרקי המשנה שבקורפוס אין ד"ל מסמן דגש במעמד זה, וכמעט במאה מתוכן נמצא דגש בכל המקורות שנבדקו.

כמחצית מן החריגים בדפוסי הליקוטים מתגלים אחרי המילה **לא**: "ולא בְּרָצוּעָה" (שבת ה, ד): 1T, 2T, 1L; "לא בָּאוּ" (דמאי ב, ג): 1, 2T, 2L, 3L; "לא תַעֲשֶׂה" (יומא ח, ח): 1, 1T, 2T, 1L, 2L; 3L; "לא בְּיָדָיו" (פרה ט, ח): 1T, 2T; "ולא בְּגוֹפּוֹ" (שם): 1T, 2T; "לא בְּיָדָיו" (שם, ט): 1, 1T, 2T, 2L, 3L; "ולא בְּגוֹפּוֹ" (שם): 1, 1T, 2T, 2L; "לא כּוֹבֵשִׁין" (שבת כ, ה): 1, 1T, 2T; "שלא תוֹסִיף" (שבת כג, ה): 1, 1T, 2T, 2L, 3L; "לא תִפְנֶה" (אבות ב, ד): 1L. ומסתבר שהתיבה ההומופוניית **לו** היא שהביאה לרפיון במקרים אחדים: "לו כֶּף" (חולין ז, א): 1; "לו תִּלְמִידָיו" (ברכות ב, ז): 3L.²⁷⁶ שאר הדוגמאות מצויות רק בכמה מן הדפוסים, ובאחדות מהן מתבקש להניח שהדגש נשכח או דהה, ושהיעדרו אינו משקף את ההגייה שאליה נתכוון הנקדן: "היה בּוֹ" (נידה ז, ב 2א): 1, 1T, 2T; "קורא בְּתוֹרָה" (ברכות ב, א): 1; "אישי כֶּהֱן" (יומא ד, א, היקרות א): 1, לצד "אישי כהן" באותה משנה; "בני בֵּיתוֹ" (שבת כג, ב): 1T, 2T. דוגמאות אחדות שנמצאו ב־1 יש לייחס כנראה לניקודה המלומד של מסכת אבות: "שרויה בִּינְיָהֶם" (אבות ג, ב); "דברי תוֹרָה" (שם, ג); "מרבה כְּשָׁפִים" (שם, ב, ז).

גם השוואה בין ד"ל לבין טש מלמדת על הנטייה הברורה באשכנז לדגשים במעמד זה; בתיבות רבות שבהן אין ד"ל מסמן דגש נמצא דגש בטש,²⁷⁷ כגון: "שבאו בְּנֵיו" (ברכות א, א), "הייתי בָּא בְּדָרְךָ" (שם, ג), "קורא בְּתוֹרָה" (שם, ב, א), "אלא בִּיּוֹם" (שם, ב), והדוגמאות עוד רבות.

החוקיות העולה מניקודם של עט ושל חק שונה משל דפוסי הליקוטים. הכלל בשני דפוסים אלו הוא ברור: הדגשים נעדרים מהם רק בתי"ו המשמשת כצורן תחילי בעתיד אחרי **לא**. למשל: "ולא תֹאכַל" (דמאי ה, י), "לא תִזְרַע" (שביעית ד, ב), "לא תִאָּחַר" (תרומות ג, ו), "לא תִנְשֵׂא" (ביכורים א, ה). למרות זאת גם בהם אין מדובר בכלל מוחלט, וישנן עדויות רבות לדגש בתי"ו במעמד זה: "שלא תִנָּץ" (ברכות ג, ה), "לא תִבּוֹר" (שביעית ה, ט), "לא תִרְם" (תרומות ג, ג), "שלא תִגְיַע" (מ"ש ה, ח), והדוגמאות עוד רבות. תי"ו אחרי **לא** שאינה צורן תחילי בפעלים דגושה תמיד בדפוסים אלו, כגון "ולא תִלָּם" (כלאים ב, ז), "ולא תִאָּנִים" (שביעית ח, ג). באותיות בכ"פ לא מצאתי בעט ובחק שום עדויות להיעדר דגשים, גם לא אחרי **לא**. דגשים אחרי תיבות המסתיימות בתנועה

²⁷⁴ כ"ץ, ליטא, עמ' 102.

²⁷⁵ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 23.

²⁷⁶ לעומת "לו תלמידיו" במשניות ה רז שם.

²⁷⁷ אם כי לעיתים גם בו לא סומן הדגש, שמא כהעתקה עיוורת מד"ל.

נמצאו בע"ט אף במסכת אבות המדוקדקת, כגון "אתה בָּא" (אבות ג, א), "דברי תוֹרָה" (שם, ב), "מרבֵּה בְּשָׂר" (שם ב, ז).²⁷⁸

הנטייה לרפיון של האותיות בגדכפ"ת דווקא אחרי המילה לא מוכרת גם ממסורות אחרות של העברית, כגון כ"י דיינארד ומסורות חלב ותימן.²⁷⁹ אפשר שמסורת אם משותפת היא שהביאה לנטייה זו בכמה מסורות נפרדות. מכל מקום אין פרטים אלו משנים את התמונה הכללית, והמסקנה המוחלטת היא שיהודי אשכנז נהגים להגות את האותיות בכפ"ת כדגושות בבואן אחרי תיבה המסתיימת בתנועה. כאמור, החריגים מכך מעטים מאוד ביחס.

2.2.1.4 הגייה סותמת או חוככת לכל אורך הנטייה

בשורשים מסוימים מתגלה במסורת אשכנז נטייה לשימור ההגייה הסותמת או החוככת של עיצורי בכפ"ת בכל נטיותיו של השורש, ובכלל זה בקטגוריות דקדוקיות הנוגדות את כללי הדיגוש של המקרא הטברני. במרבית המקרים מסתבר להניח שחל היקש לנטייה אחרת של השורש, שבה העיצור סותם או חוכך, והגייתו בנטייה זו השפיעה על הגייתו בכל נטיית השורש.²⁸⁰ תופעה דומה מתגלה גם במסורות אחרות,²⁸¹ אם כי הפרטים שונים ממסורת למסורת, ומרבית השורשים שבהם מתגלה התופעה במסורת אשכנז אינם נהגים כך במסורות אחרות.

נטייה לרפיון העיצורים מתגלה למשל בפועלי עה"פ בכפ"ת בבניין פיעל, אך יש להדגיש שתופעה זו שונה מן הבניין המוכר במחקר כפֶּעַל (או פִּעַל). ייחודו של בניין זה, המוכר היטב ממסורות אחרות של העברית, הוא בשינוי התנועה שלפני עה"פ, כגון וּמְאָבְּקִים או מְזַמְּמִין בכ"י ק.²⁸² למיטב ידיעתי צורות שכאלה אינן משמשות במסורת אשכנז כלל; רפיונם של עיצורי בכפ"ת בעה"פ של הבניינים הכבדים לא גרר שינוי של התנועה הקודמת, והיא נותרת בתנועתו הרגילה של הבניין, כגון בִּיבְרָה (ולא *בִּיבְרָה).

מרבית העדויות לתופעה זו במשניות האשכנזיות הן לרפיון העיצורים. דגשים כנגד כללי הדקדוק נדירים הרבה יותר, ומתועדים באופן כמעט מוחלט באות תי"ו, בעוד באותיות בכ"פ התיעוד לדגשים מועט ביותר. הממצאים משותפים בדרך כלל לכל המקורות שנבדקו, או לפחות לרובם, ויש בהם כדי ללמד על היקפה הנרחב של התופעה במסורת אשכנז.

הדוגמאות בממצאים להלן יובאו על פי ע"ט, אלא אם יצוין אחרת.

היקש לנטייה אחרת של השורש

אב"ק: מְאָבְּקִין (שביעית ב, ב). בדומה נוקד בכ"י ק שם מְאָבְּקִים; מסתבר שחל היקש לשם אָבְּק.²⁸³

²⁷⁸ לשם השוואה, בתיבות אלו ובאחרות לא סומן דגש בסידורו של בער.

²⁷⁹ בן-טולילה, מסורת, עמ' 47–48; כ"ץ, חלב, עמ' 19; יעקב, דרום תימן, עמ' 66–67.

²⁸⁰ השוו מורג, העברית, עמ' 59.

²⁸¹ מורג, שם; מורג, בגדאד, עמ' 29–32; כ"ץ, גירבה, עמ' 36–37; כ"ץ, חלב, עמ' 28.

²⁸² על בניין זה ועל פועל ונתפעל קלי העי"ן ראו אלדר, אשכנז, ב, עמ' 384–385; בראשר, איטליה, עמ' 125–127; בר-אשר, מחקרים, ב, עמ' 13–19.

²⁸³ ראו בראשר, איטליה, עמ' 70 הערה 361; בראשר, מחקרים, ב, עמ' 15.

בכ"ר : הפועל בְּכָרָה מזדמן פעמיים בנידה ז, ה, וכל המקורות מנקדים ללא דגש בכ"ף. זהו גם הניקוד הקבוע בע"ט ובח"ק בכל ההיקריות במסכת בכורות (למשל בְּכָרוּ [בכורות א, ג], בְּכָרָה [שם, ד]), אך מחוץ למסכת זו הכ"ף דגושה בהם דרך קבע (למעט בהיקריות האמורות במסכת נידה) : הַמְבַּכֶּרֶת (חולין ד, ב), שְׂבָכָרוּ (שביעית ט, ד), וכיוצא בזה. הפועל מצוי במקרא (כגון לְבַכֵּר, דברים כא 16), ואפשר שהגיית הכ"ף כעיצור חוכך תולדתה בהיקש לשם העצם בְּכֹר.

גב"י : הבי"ת רפה הן בבניין הקל (כגון לְגַבֹּת, כתובות ד, א) והן בנפעל (כגון נְגַבִּית, פאה ח, ז; נְגַבִּין, ב"ב ט, ד). בדומה נוקד בט"ש בפאה שם נְגַבִּית, כנגד ניקודו של ד"ל נְגַבִּית. צורה דומה בבי"ת רפה נמצאה במילונייהם של יסטרוב (עמ' 205–206) ושל לוי (א, עמ' 293). נראה שחל היקש לצורת הבינוני גֻבָּה הנפוצה במשנה (כגון כתובות ד, ז).

דב"ק : בי"ת רפה נמצאה רק בבניין פועל, המזדמן פעם אחת במשנה : שְׂמְדוּבְקִים (נגעים ח, ו; כד נוקד גם בח"ק שם). בבניינים אחרים הבי"ת דגושה, כגון מוֹדְבָקָת (אהלות י, ז). צורת פועל מזדמנת במקרא פעמיים, שתיהן בספר איוב (יִדְבָקוּ : לח 38; מא 9). אפשר שהבי"ת הרפה היא בהיקש לשם דְּבָק או לנטיית העבר של הבניין הקל דְּבַק.

זב"ל : הבי"ת רפה בע"ט ובח"ק כמעט בכל ההיקריות בבניין פיעל, כגון מְזַבְּלִין (שביעית ב, ב), לְזַבֵּל (שבת ח, ה 2x). פעמיים נמצאה צורה בבי"ת דגושה, בשתי תיבות סמוכות : "וְהַמְזַבֵּל מְזַבֵּל" (ב"מ י, ה). נראה שחל היקש לשם זָבַל.

חתי"י : צורת הבינוני "חותה" מזדמנת פעמים רבות ביומא ד. ע"ט ול 17 מנקדים שם חוֹתָה בתי"ו דגושה בכל ההיקריות, וכך גם בל 2 ובל 3 בכמה מההיקריות.²⁸⁴ ודפוס ייטומיר לא סימנו שם דגש. תי"ו דגושה מצויה בע"ט גם בשתי ההיקריות האחרות במשנה : וְחָתָה (תמיד א, ד), חוֹתָה (טהרות ז, ט). הפועל מקראי, ובשלוש מארבע ההיקריות במקרא התי"ו דגושה : לְחָתוּת (ישעיהו ל 14), יְחַתֵּף (תהילים נב 7), הִיחָתָה (משלי ו 27). רק בתיבה חָתָה (משלי כה 22) התי"ו רפה. מסתבר ששכיחותן של הצורות הדגושות במקרא הביא להשתרשות הנטייה בתי"ו דגושה במסורת אשכנז.

חתי"ך : התי"ו דגושה תמיד בע"ט ובח"ק בנטיית הבניין הקל, ולפחות פעם אחת בכל המקורות שנבדקו בשם העצם חֲתִיכָה, שייסקר בפרק השם להלן (3.1.18). דוגמאות לנטיית הבניין הקל : חֲתִיכוֹ (תרומות י, א), חוֹתִיכִין (שבת יח, ג), חֲתִיךְ (תמיד ד, ב). השורש יחידאי במקרא, ומזדמן רק בנטיית נפעל עבר, שבה התי"ו דגושה : נְחַתֵּךְ (דניאל ט 24). האם צורה זו היא שהביאה להשתרשות הצורה בתי"ו דגושה באשכנז?

טב"ל : הבי"ת רפה בשורש זה כמעט בכל ההיקריות בכל הבניינים בע"ט ובח"ק, אך מתברר שאין מדובר במסורת כלל-אשכנזית, שכן בדפוס הליקוטים הבי"ת דגושה במקומות שבהם הדיגוש צפוי על פי הדקדוק המקראי. לדוגמה : במקוואות ז, ו מנקד ע"ט הַטְבִּיל, מְטַבֵּיל, אך בכל דפוס הליקוטים שם : הַטְבִּיל, מְטַבֵּיל. הבי"ת הרפה מתגלה בע"ט ובח"ק בבניינים קל, הפעיל, הופעל ופיעל, ומסתבר שישודרה בהיקש לצורת העבר של הבניין הקל טָבַל. דוגמאות : תְּטַבֹּל (שבת ו, א),

²⁸⁴ אפשר שהנקדנים הבינו באמצע ניקוד הפרק שהצורה בתי"ו דגושה סוטה במובהק מהדקדוק המקראי, ולכן פסקו מהטלת דגש בשאר ההיקריות.

לְטָבֹל (ברכות ג, ה), הַמְטָבִיל (תרומות ב, ג), לְהַטָּבִיל (מקוואות א, ז), הוֹטָבִלוּ (מקוואות ה, ו).
החריגים שבהם הבי"ת דגושה במקומות הצפויים על פי הדקדוק מעטים מאוד, ומתגלים בעיקר
בפרקי משנה שניקודם מוקפד יותר. למשל: "אין אנו מְטָבִילִין" (פסחים י, ד), "ואין מְטָבִילִין את
הכלים" (שבת ב, ז, הפרק "במה מדליקין").

טפ"ח: הפ"א רפה בע"ט רק בכמה מההיקרויות בבניינים פיעל והפעיל, כגון וּמְטָפַח (תרומות יא,
ז), מְטָפַחַת (ב"ק ח, ו). בחק סומן בשתי תיבות אלו דגש (וּמְטָפַח, מְטָפַחַת), אך גם אצלו עדות
יחידה להיעדר הדגש: מְטָפַח (ע"ז ד, י). בביצה ה, ב מנקדים שני הדפוסים מְטָפַחִים בפ"א דגושה,
ובדומה מנקדים ע"ט ול 1 ארבע פעמים מְטָפַחוֹת במו"ק ג, ח-ט. אפשר שהיעדר הדגש נולד מהיקש
לצורת הבינוני "טופח" (למשל עדיות ד, ו).

טפ"ל: הפ"א רפה כנגד הדקדוק רק בבניין נפעל: לְנָטַפַּל (מכות א, ז 2x). מסתבר שבהיקש לנטיית
הקל של השורש.

כו"ן: הכ"ף רפה בבניין נתפעל כמעט בכל ההיקרויות בכל דפוסים הליקוטים, כגון נְתַכֵּין (נדרים ח,
ה), יְתַכֵּין (שבת כב, ג). גם בכל ההיקרויות האחרות בע"ט בשורש זה לא סומן דגש בכ"ף, כגון
מְתַכֵּין (פאה ו, יא), יְתַכֵּנוּ (כלאיים ט, ה; שם, ו). גם טש אינו מסמן דגש בהיקרות במסכת פאה,
אך בשתי ההיקרויות בכלאיים ניקד יְתַכֵּנוּ. צורה דומה מביא ויינרייך מן היידיש: miskhavan²⁸⁵.
אפשר שהיעדר הדגש יסודו בהיקש לנטיית השורש בבניינים פיעל ופועל, כגון יְכַנֵּין (ברכות ד, ה),
מְכַנֵּין (ברכות ט, ה).²⁸⁶

כפ"ר: צורת הנתפעל משורש זה מנוקדת דרך קבע בכ"ף רפה בע"ט ובחק: מְתַכֵּפֶר (סוטה ט, ו),
וּמְתַכֵּפֶר (סנהדרין ד, ה), וכיוצא בזה. גם כאן אפשר שחל היקש לנטיית השורש בבניין פיעל, כגון
מְכַפֵּרִין (יומא ח, ח).

כת"ש: התי"ו דגושה כמעט בכל ההיקרויות של הבניין הקל בעבר ובבינוני, כגון כּוֹתֵשׁ (פאה ב, ג),
שְׁכַתְּשָׁן (חולין ו, ז). רק בפרה יג, א ניקדו ע"ט וחק כּוֹתֵשִׁין ללא דגש. כּוֹתֵשׁ בתי"ו דגושה נמצא גם
בטש בפאה שם, אך בכלאיים ה, ג ניקד כּוֹתֵשׁ ללא דגש. הפועל יחידאי במקרא (תְּכַתֹּשׁ, משלי כז
22), ולצידו מצוי שם גם שלוש פעמים השם מְכַתֵּשׁ. הפועל והשם שניהם בתי"ו דגושה, ואפשר
שמכאן חדרה הנטייה לדיגוש התי"ו במסורת אשכנז בשורש זה.

נפ"י: צורת הפועל מנוקדת בע"ט ובחק תמיד ללא דגש בפ"א: מְנוֹפֶה (מנחות ו, ז 3x; שם י, ד). כך
נוקד גם בד"ל בפרק ו שם, אך בפרק י ניקד מְנוֹפֶה. הפועל נגזר מהשם נָפַה,²⁸⁷ ונראה שצורת השם
הביאה לנטיית הפועל בפ"א רפה.

סב"ך: רק פאה ז, ג: הוֹסִבָּךְ.²⁸⁸ מסתבר שבהשפעת השמות סִבֵּךְ או שְׂבָכָה.

²⁸⁵ ויינרייך, מילון, עמ' 536. וראו גם ביידר, דיאלקטים, עמ' 263. אבל אצל הארקאווי (עמ' 317): מְתַכֵּין. ניבורסקי
(עמ' 325) הביא את שתי הצורות.

²⁸⁶ אפשרות אחרת היא שהפענו של העיצור החוכך הקודם. השוו במקרא: יִפְגֹּשֶׁךְ (בראשית לב 18 בחלק מכתבי היד;
ראו הערות BHS על הפסוק). אני מודה לשופט של העבודה על הצעתו זו.

²⁸⁷ מורשת, לקסיקון, עמ' 232.

²⁸⁸ בטש שם הוֹסִבָּךְ בבי"ת דגושה.

עב"י : הבי"ת הרפה מצויה הן בפועל והן בפועל: מְעַבֵּן (מו"ק ב, ה), מְעַבְּנָה (סוכה ב, ב), מְעַבְּנָה (סוכה ד, ט). מְעַבְּנָה הוא הניקוד גם בד"ל בסוכה ב, אך בפרק ד ניקד מְעַבְּנָה. מסתבר שחל היקש לצורת הבינוני הפעל עָבָה או לשם עוֹבִי.

עב"ר : הכוונה היא רק לצורת הבינוני השמנית המְעַבֵּר (ט"י ד, ו).²⁸⁹ בנטיית פועל אחרות משורש זה הבי"ת דגושה כצפוי. אפשר שפירוש השם מלשון 'העברה'²⁹⁰ הוא שהביא לניקודו בבי"ת רפה.

צב"ע : רק נטיית המקור של הקל: לְצַבֹּעַ (שבת ט, ה; ב"ק ט, ד). נטיית העתיד היחידה במשנה דגושה בע"ט: יִצְבֹּעַ (שביעית ז, ג). מסתבר שגם ניקודו של השם צָבַע בבי"ת רפה מתקשר לכאן (ראו דיון בעניינו בסעיף 2.1.3.1 לעיל). ככל הנראה חל היקש לשם צָבַע.

קב"ע : הבי"ת רפה בע"ט הן בנטיית העתיד של הקל והן בעתיד של בניין נפעל: מְשַׁקְּבֵעַ (כלים כ, ו), שְׁתִּקְבְּעָה (נידה ט, י), יִקְבֵּעַ (חלה ד, יא; על התצורה ראו 3.2.2.2). מסתבר שכהיקש לצורת העבר קָבַע.

קפ"א : מְשַׁקְּפָה (מעשרות א, ז), יִקְפְּאָנָה (חק בתרומות ד, יא; ע"ט שם: יִקְפְּאָנָה). ומסתבר שגם השם מְקַפָּה שייך לכאן (ראו דיון בעניינו בסעיף 3.1.1 להלן). אפשר שהרפיון הוא בהיקש לנטיית העבר והבינוני של השורש.

קפ"ץ : הקל מזדמן פעם אחת: תִּקְפֹּץ (בי"ב ב, ה). גם הנפעל מזדמן פעם אחת (גיטין ה, ז), אך בו נחלקו ע"ט וחק: בע"ט וְנִקְפֹּץ, בחק וְנִקְפֹּץ. גם כאן מסתבר היקש לצורות העבר והבינוני של הקל.

רב"י : רק צורת המקור של הבניין הקל: וְלָרְבוּת (סוטה ד, ג). אולי בהיקש לשם התואר רַב, או בהשפעת הר"י (ראו להלן).

רב"ע : צורת הנפעל מנוקדת בע"ט ובחק תמיד ללא דגש בבי"ת: וְהִנְרַבֵּעַ (למשל זבחים יד, ב). צורה זו באה תמיד לאחר צורת הקל בבינוני "רובע", ומסתבר שהבי"ת הרפה נגררה מן הקל אל הנפעל. אפשרות אחרת היא שגם כאן הר"י היא שהביאה להגייה חוככת.

רת"ח : התי"ו רפה בע"ט ובחק בנטיית ההפעל והפועל: מְרַתְּחִי (כלים כה, ח), מְרַתְּחִין (שבת ג, ה), מְרַתְּחִת (ע"ז ד, י). כנראה בהיקש לנטיית הקל בעבר ובבינוני.

שפ"ת : את צורת המקור של הבניין הקל בביצה ד, ה מנקדים ע"ט וחק לְשַׁפֹּת, אך בכלים ו, ג ניקד ע"ט לְשַׁפֹּת. היעדר הדגש הוא כנראה בהיקש לנטיית הבינוני.

תב"ל : בשורש זה מתגלה סטייה מכללי הדיגוש הטברניים הן בתי"ו והן בבי"ת, אם כי ההגייה העולה מניקודו של ע"ט אינה אחידה. תי"ו דגושה מצויה שלוש פעמים בצורות הבינוני והמקור של בניין פועל: וְהִמְתַּבֵּל (עורלה ב, ד; שם, ו), לְתַבֵּל (שבת ט, ה; וכך גם בחק שם). אך בעורלה ב, טו ניקד ע"ט פעמיים לְתַבֵּל. אשר לניקוד הבי"ת, היא דגושה כאמור בשתי ההיקרויות בעורלה ב, אך

²⁸⁹ לדיון בשם זה וצורותיו המגוונות בכתבי היד ראו דמרי, קאופמן 2, עמ' 399–401.

²⁹⁰ השוו דמרי, שם.

בשאר ההיקריות בעט לא סומן דגש (על ההיקריות שהוזכרו אוסיף את וְתָבֵלוּ, עורלה ב, טו).
נראה שהן הדגש בתי"ו והן היעדרו מן הבי"ת נובעים מן השם שממנו נגזר השורש: תָּבַל.²⁹¹

תב"ע: גם בשורש זה מתגלה סטייה מדקדוק המקרא הן בתי"ו והן בבי"ת. צורת הנפעל מנוקדת בעט ובחק הַתְּבַע (שבועות ד, יב), בתי"ו דגושה ובבי"ת רפה. צורה דומה משמשת גם ביידיש: תְּבַע לצד תְּבַע.²⁹² מסתבר שנטיות הקל היא שהביאה לצורת הנפעל.

תח"ב: צורת המקור של הבניין הקל נוקדה בעט, בחק ובדפוס למברג לְתַחֵב בתי"ו דגושה (שבת יז, ב).²⁹³ הדגש הוא כנראה בהיקש לנטיות הקל והבינוני.²⁹⁴

תל"י: תי"ו דגושה מזדמנת בצורת העתיד של הבניין הקל והעבר והבינוני של בניין נפעל כמעט בכל ההיקריות בעט ובחק: יְתָלָה (כלים ט, ג), לְתָלוֹת (למשל פסחים ה, ט), נְתָלָה (למשל סוטה א, ח), וכיוצא בזה. רק פעמיים לא סומן בהם דגש בתי"ו: יְתָלָה (מקוואות ב, ג 2א). גם כאן נראה שנטיות השורש בעבר ובבינוני של הבניין הקל היא שהשפיעה.

תל"ש: תי"ו דגושה מזדמנת בעט ובחק בנטיות הקל בעתיד, הפיעל בבנינוני והנפעל בעבר ובעתיד: יְתָלוֹשׁ (מגילה ג, ג; פרה ב, ה), שְׁנַתְּלֶשׁ (מקוואות ה, ו), מְשַׁנְתְּלֶשׁ (עירובין י, ה), שְׁיַתְּלֶשׁוּ (ביכורים ג, א; על תצורת נפעל זו ראו 3.2.2.2§), מְתַלְשִׁין (יומא ו, ד). גם כאן מסתבר היקש לנטיות הקל בעבר ובבינוני.

תפ"ס: תְּפַס (שביעית ח, ז). כנראה בהיקש לנטיות הקל של השורש.

תפ"ר: בצורת המקור מתגלה סטייה מן הדקדוק המקראי הן בתי"ו הדגושה והן בפ"א הרפה: לְתַפֹּר (שבת ז, ב; שם יג, ב; ב"ק י, י). אך בצורת העתיד המצויה פעם אחת במשנה התי"ו רפה והפ"א דגושה כצפוי על פי הדקדוק: מְשַׁתְּפֶרֶם (כלים טז, ד). נראה שנטיות העבר והבינוני (תפֹּר, תופֹּר) היא שהביאה לצורה לְתַפֹּר.

תק"ע: מְתַקְעֹז (ר"ה ד, ח). גם כאן בהיקש לשאר הזמנים.

תר"ם: התי"ו דגושה בצורות העתיד והמקור של הבניין הקל והעבר של בניין נפעל בכל ההיקריות בעט ובחק: יְתַרֹם (למשל דמאי ה, י), לְתַרֹם (למשל תרומות א, ט), נְתַרְמָה (שקלים ב, א; שם, ב 2א). כנראה בהיקש לשם תְּרֹמָה שממנו נגזר השורש.

השפעת הסביבה הפונטית

בשורשים אחדים נראה שהסביבה הפונטית היא שהביאה להגייה חוככת. רוב הדוגמאות הן מבניין פיעל בגזרת הכפולים, ומסתבר בהן שהעיצור החוכך בלה"פ גרר גם הגייה של עה"פ כעיצור חוכך. יצוין שאין בכך הכרח גמור, שכן בעט נמצאו למשל גם הצורות מְגַבֵּב (למשל שביעית ט, ו) ומְסַתֵּת (שבת יב, א).

²⁹¹ השו"מ מורשת, לקסיקון, עמ' 383 והערה 3* שם.

²⁹² ניבורסקי, עמ' 340. אצל ויינרייך (מילון, עמ' 527) רק [nitbe], בתי"ו ובבי"ת דגושות.

²⁹³ ודפוס זייטומיר ניקדו לְתַחֵב.

²⁹⁴ על חילופי השורשים דח"ף/תח"ב ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 37; שרביט, תורת ההגה, עמ' 178, 330.

גפ"ף : המגפף (סנהדרין ז, ו), גיפפו (כלים טו, ב).

חכ"ך : מתחכך (ב"ק ד, ו). מסתבר שבהידמות לעיצור [x] המצוי לפני הכ"ף ואחריה.

סב"ב : ומסבבין (כלים א, ז).

סכ"ך : הפועל מסככין מצוי כמה פעמים בסוכה א, ובו לא סומן דגש ולו פעם אחת בכל דפוסים הליקוטים. זהו המצב בעט ובחך גם בצורת העבר וסיכך (סוכה א, ד; שם, י), אך בנטייה זו הכ"ף דגושה בדפוסים הליקוטים (וסכך וכדומה). כ"ף רפה מתגלה בעט ובחך גם בשתי צורות הפיעל האחרות במשנה: המסכך (כלאיים ז, ד), וסיכך (סוכה ב, ח). במקרה של שם זה מסתברת גם השפעה של שם העצם סכך.

שת"ק : הניקוד משתקין בברכות ה, ג מצוי כמעט בכל המקורות שנבדקו, ובכלל זה בטש כנגד ניקודו של ד"ל שם. וכך מנקדים עט וחך את נטיית הפיעל של שורש זה בכל מקום (מגילה ד, ט 3x; סנהדרין ה, ד). את צורת הנתפעל ניקדו שניהם נשתתק (גיטין ז, א). היעדר הדגש בשורש זה מסקרן, שכן בכל נטיותיו במקרא ובמשנה בבניין הקל התיי"ו דגושה, כך שאין אפשרות להניח היקש לנטיית הבניין הקל; במקרא מזדמן השורש רק בעתיד של הקל (כגון וישתק, יונה א 11), ובמשנה במסורת אשכנז התיי"ו דגושה מתוך בידול פונטי: שתוקו, שתיקה (ראו § 2.2.1.1 לעיל). האם אפשר להניח שהתיי"ו הרפה בצורה משתקין נולדה מתוך הידמות לשיי"ן השורקת?

עירוב בניינים

בשורשים אחדים מתגלים דגשים שיסודם בעירוב בין נטייה דגושה של העיצור בבניין אחד לבין הגייתו הרפה בבניין אחר. מרבית הדוגמאות הן לצורות פיעל בעבר שפה"פ שלהם נוקדה בקמץ. אין לדבר כאן על מעבר שלם מבניין פיעל אל הבניין הקל, שכן המעבר הוא חלקי בלבד: פה"פ נהגית בקמץ, אך הדגש בעה"פ נותר.²⁹⁵ נראה שהדוגמאות כאן מלמדות על נטייה למעבר מבניינים אחרים אל הבניין הקל, אם כי נטייה זו היא חלקית בלבד. עדות אחרת למעבר זה מתגלה בתצורת העתיד והמקור של בניין נפעל בדגם קטל; ראו § 3.2.2.2.²⁹⁶

סכ"ן : וספנתי: כך מנקדים עט וחך בברכות א, ג. בטש שם וספנתי בחיריק, וכך גם בקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא.²⁹⁷

פת"י : פתייתי (כתובות ג, ט). שאר ההיקרויות בעט ובחך מנוקדות בחיריק בפ"א.²⁹⁸

קב"ל : מרבית ההיקרויות בעט נוקדו בקו"ף חרוקה, אך שמונה פעמים נמצא הניקוד בקו"ף קמוצה: שקבלת (ר"ה ב, ח), קבלה (ב"מ ט, ו; שם, ט), קבלנו (עדות ח, ג), וקבלו (זבחים יא, ב), וקבלו (נגעים יד, ח), שקבל (שם 2x).

שב"ח : צורת העבר מצויה פעם אחת במשנה (סוטה ז, ח), ובה מנקדים עט וחך ושבחוהו.

²⁹⁵ השוו מישור, חקר, עמ' 110.

²⁹⁶ נראה שבמסורות אחרות עדויות לתופעה הפוכה, כלומר למעבר מן הבניין הקל לבניינים אחרים. ראו למשל ריזיק, מסורות, עמ' 170 וההפניות שם.

²⁹⁷ כ"ץ, ליטא.

²⁹⁸ מישור (חקר, עמ' 110 הערה 130) מציין שהניקוד פתייתי מצוי גם במהדורת בראשית רבה ממסורתו של עט.

דגש שיסודו עירוב בין משקלים מתגלה כנראה גם בנטיית העתיד של השורש הפי"ך: יופך. ראו 3.2.3.1§.

שורשים שונים

בשורשים שיידונו להלן סיבת הדגש או היעדרו אינה ודאית, ומצריכה עיון מעמיק יותר.

יב"ל: רק שביעית ב, ב: מִיבְּלִין. אפשר שכגררה מן הפעלים מִאַבְקִים וּמִזְבְּלִין באותה משנה (ראו דיון בהם לעיל).

מת"ח: מִמְתַּחֵן (מו"ק א, ח), לְמַתַּח (מקוואות י, ד). בצורת הנפעל נִמְתַּחוּת התיי"ו דגושה (בכורות ו, יא).

מת"ן: שְׁיִמְתוֹנו (טהרות ט, ה 2x).

נכ"ש: הכי"ף רפה תמיד בעט ובחק, למשל: לְנִכְשׁ (כלאיים ב, ה), נִכְשׁ (שם), הִמְנִכְשׁ (תרומות ט, ז). אפשר שהיעדר הדגש נולד מתוך מעבר חלקי לבניין הקל, כתופעה משלימה למעבר מפיעל לקל המשמר את הדגש אך ממיר את תנועת פה"פ (ראו לעיל). עדות לכך מתגלה בתיבות אחדות שנוקדו בבירור על דרך הבניין הקל: נִכְשׁ (בי"מ ה, י 2x), נִכְשׁ (שם בכלאיים ב, ה; כך נוקד גם בד"ל שם).

פכ"י: מִפְּכִין (שקלים ו, ג; מידות ב, ו).

תפ"ח: התיי"ו הדגושה מזדמנת בעט בנטיית העתיד של הקל והעבר של בניין נפעל: שְׁיִתְּפָחוּ (מקוואות ז, ז; אך בכל דפוסי הליקוטים שם שְׁיִתְּפָחוּ), וְנִתְּפָחוּ (טהרות ג, ד), שְׁנִתְּפָח (עוקצין ב, ח).²⁹⁹ בשתי צורות הנפעל הפי"א רפה כנגד הדקדוק המקראי. לכאורה מתבקש להניח גם כאן היקש לצורות העבר והבינוני של הבניין הקל, אלא שכאלו אינן מצויות במשנה כלל, והשורש עצמו אינו מצוי במקרא.

2.2.1.5 רפיון אחרי שווא נח

כידוע, במקרא הטברני האותיות בגדכפ"ת דגושות כמעט תמיד אחרי שווא נח, והחריגים מכך מעטים מאוד. נראה שזהו הכלל גם במסורות השונות של לשון חכמים, אך בכל המסורות מתועדים גם חריגים רבים מן הדקדוק המקראי, והגיית העיצורים כחוככים בבואם אחר שווא נח במקרים מסוימים.³⁰⁰ כידוע, חלק נכבד מן העדויות להיעדרם של דגשים אחרי שווא נח בא אחרי האות רי"ש.³⁰¹ הממצאים מלמדים שאין מסורת אשכנז יוצאת דופן מבחינה זו, וגם בה תיעוד נרחב להגיית עיצורי כפ"ת כחוככים אחרי רי"ש. ומסתבר שיש לקשור לתופעה זו גם את הנטייה היחסית לרפיון אחרי שאר העיצורים הקוליים. ולהלן הממצאים:

²⁹⁹ בכלים כ, ב ניקודו של עט אינו מחוור לי: וְנִתְּפָחָה. האם חל כאן היקש לצורות בניין נתפעל בגזרת ל"י? ³⁰⁰ ראו בין השאר: ביתאריה, מחזור וורמייזא, עמ' 326; מורג, העברית, עמ' 59–62; מורג, בגדאד, עמ' 20–24; כ"ץ, גירבה, עמ' 37–43; כ"ץ, חלב, עמ' 21–26; ממון, תיטואן, עמ' 79; מישור, חקר, עמ' 108; בראשר, תורת הצורות, עמ' 89–90; יעקב, דרום תימן, עמ' 73. ³⁰¹ ילון, מבוא, עמ' 39; קוטשר, מחקרים, עמ' שמח–שנא; בן-טולילה, מסורת, עמ' 48–49; בראשר, מחקרים, א, עמ' 140–141; בראשר, תורת הצורות, עמ' 88–89. להסבר הפונטי ראו קוטשר, שם, ובעיקר עמ' שמט.

אחרי ר: והאפרכס (כלים יד, ח), והאפרכס (שם ל, ד); ³⁰² לדרבן (כלים כה, ב), הדרבן (שם כט, ז); ³⁰³ חרבן (כלאיים ז, ג); ³⁰⁴ טרבול (פרה יב, ט); מרפסת (כך תמיד בעט ובחק, למשל עירובין ח, ג); ³⁰⁵ ערבן (נגעים יא, ד 2x); ³⁰⁶ ערבובגא (כלאיים ה, א); ³⁰⁷ פרבילי (ע"ז ד, ב), הפרביל (עוקצין א, ג); ³⁰⁸ צרכו (ראו 3.1.1s); קרפף (למשל עירובין ה, ב), קרפיפות (עירובין ט, א); תורפה (תרומות ח, ח 2x); ³⁰⁹ התורפה (נידה ח, א 3x). ³¹⁰ ואפשר שגם הצורות ברבית וסרבן קשורות לכאן. ³¹¹ דוגמאות מן הפועל: שפתפרכס (חולין ב, ו 2x), ומפרכסת (חולין ג, ג); הרבנה (תרומות יא, ח), והרבין (גיטין ז, א); ³¹² הרתיע (נזיר ה, ו), ונרתע (פרה ג, ג). והשוו גם רבי"ע ורבי"ע לעיל (2.2.1.4s).

אחרי ל: האילפס (למשל שבת ג, ה); ³¹³ דלפה (מידות ד, ו 2x); ³¹⁴ הדולבקי (ע"ז ה, ה 3x); ³¹⁵ החילתית (ראו 3.1.1s); פלכה (כתובות ט, ד); ³¹⁶ קלפי (ראו 3.1.1s).

אחרי מ: באמבטי (ראו 3.1.1s); שחממית (ב"ב ה, ו 2x); ופתימא (פסחים ב, ו). ³¹⁷

אחרי נ: אנפיקנון (מנחות ח, ג); ³¹⁸ עינבל (למשל נזיר ו, ב). ³¹⁹

אחרי עיצורים אחרים: הנדבך (ראו 3.1.1s); וקטבלגא (למשל אהלות ח, א), בקטבלאות (שקלים ג, ד 2x); ³²⁰ מרזב (פסחים ז, ב 2x); ³²¹ אספניא (סנהדרין ב, ד); והלפתן (בכורות ז, א); ³²² העוצבה (כלים כו, ז); ³²³ מקפה (ראו 3.1.1s); עקבו (ראו שם); הלשכה (למשל שקלים ג, ב). ³²⁴

³⁰² בדומה גם אצל יסטרוב (עמ' 109): אפרכסת (אפרכס).

³⁰³ אך בכלים ט, ו בעט: הדרבן. הבי"ת רפה גם במחזורים הקדס-אשכנזיים (אלדר, אשכנז, ב, עמ' 236). דיון מקיף בשם זה ראו אצל קוטשר, מחקרים, עמ' שמח-שנא.

³⁰⁴ אך בחק שם חרבן, ובדומה בגיטין ח, ה לחורבן בשני הדפוסים. אצל בוקסטורף (עמ' 241) חורבן וגם חרבן.

³⁰⁵ וכך ניקד גם בוקסטורף (עמ' 1129).

³⁰⁶ הבי"ת רפה בשם זה גם במסורות אחרות (ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 541).

³⁰⁷ וכך נוקד גם בטש שם, כנגד ניקודו של ד"ל ערבבגא. מן היידיש מביא ניבורסקי (עמ' 387) את הצורה בבי"ת דגושה דווקא.

³⁰⁸ וכך נוקד גם אצל בוקסטורף (עמ' 903). תיעוד לכ"ף רפה מצוי גם במסורות אחרות (ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 1473–1474).

³⁰⁹ וכך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 1867).

³¹⁰ לדיון בתיבות אלו ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 590.

³¹¹ ראו דיון בהן בסעיף 3.1.1. על ברכת ראו גם את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 204–205.

³¹² בב"ב ה, ח מנקדים עט וחך הרבנה, וניקוד זה אינו מחוור לי (בד"ל שם הרבנה). האם השם הפרטי הרבניס (על צורתו במסורת אשכנזי ראו 3.1.3s) הוא שגרר את הניקוד המוטעה בקמץ?

³¹³ וכך נמצא גם אצל בוקסטורף (עמ' 585).

³¹⁴ בדומה נוקד דלפה בשלושה מילונים (בוקסטורף, עמ' 278; יסטרוב, עמ' 311; לוי, א, עמ' 409).

³¹⁵ בדומה נמצאה צורה בפ"א רפה במילונים אחדים: דלפקי (קוסובסקי, עמ' 501); דולפקי (בוקסטורף, עמ' 278, לצד דולפקי בבי"ת דגושה); דלפקי (לוי, א, עמ' 410). הפ"א רפה גם בכ"י ק (ראו היימנס, המילים השאולות, עמ' 84).

³¹⁶ בדומה אצל יסטרוב (עמ' 1182) פלכו. הכ"ף רפה גם במסורות אחרות (ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 427).

³¹⁷ כך ניקדו גם בוקסטורף (עמ' 1291) ויסטרוב (עמ' 1677). ובדומה בד"ל ופתימא.

³¹⁸ העיצור [f] בשם זה מצוי למעשה כבר בשם היווני המקורי ὀμφάκτιον, וכנראה בהתאם לו הפ"א רפה כבר בכמה מכתבי היד, אם כי לא בכולם (ראו היימנס, המילים השאולות, עמ' 41–42). עדות לפ"א רפה מצויה גם בכמה מן המילונים האשכנזיים (קוסובסקי, עמ' 239; לוי, א, עמ' 113; בוקסטורף, עמ' 82).

³¹⁹ אך חק בפרה יב, ח: והענבל. עדות לבי"ת רפה מצויה גם בכתבי היד (היימנס המילים השאולות, עמ' 156; וראו גם עמ' 241 שם).

³²⁰ אך פעם אחת נמצא בעט דגש בבי"ת: קטבולגא (כלים טז, ד). גם בכתבי היד ק ופא הבי"ת רפה (היימנס, שם, עמ' 198–199).

³²¹ על ניקוד המ"ם ראו 2.3.1s. הבי"ת רפה גם אצל יסטרוב (עמ' 1458), וכך גם בכתבי היד ק ופא ובד"ל (בראשר, תורת הצורות, עמ' 586).

³²² עדות לתיי"ו רפה (בכתיב אחר של השם) מצויה גם בפא: והלפתס (ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 1445–1446 והערה 25 שם).

2.2.1.6 דגש אחרי שווא "מרחף"

לעיתים נדירות נמצאו בדפוסי המשנה שנחקרו כאן דגשים אחרי שווא נע שתנועתו התאפסה. כל שלוש הדוגמאות שנמצאו נקרות לאחר אותיות שימוש: לְדַפְנוֹת (ו: סוכה א, ה; אך בתרגום ליידש שם לְדַפְנוֹת), הַנְפְלִים (27, 37: נידה ז, ה). בשאר הדפוסים לא נקרו לי דגשים כאלו בכלל, ונראה שאין הם משקפים את דרכה הרגילה של מסורת אשכנז. אפשר שהם נוצרו כתיקוני יתר מקומיים, על פי התנהגותם הנפוצה של עיצורי בכפ"ת לאחר עיצור באפס תנועה. דומות לכך צורות כמו לְמַפְיָה בעברית של ימינו.

במסורת תימן העדויות לדגשים כאלה רבות יותר.³²⁵

2.2.1.7 דגשים בשמות שונים

בשמות אחדים שנשאלו מיוונית או שמשקלם אינו שקוף נמצאו במסורת אשכנז דגשים כנגד צורתם של השמות במסורות אחרות של העברית: אֶפּוֹתִיקִי (גיטין ד, ד; העניין הוא בדגש בתי"ו);³²⁶ הַבִּיבְרִין (שבת יג, ה 2א; ביצה ג, א 3א);³²⁷ וְנִקְלִיבִס (ע"ז א, ה);³²⁸ קִיבֶר (ראו 3.1.1); קִיתוֹן (ראו שם); הַרְבָּצֶל (כלים כ, א).³²⁹

בשם מִתְבָּן התי"ו דגושה והבי"ת רפה בניקודם של עט ושל חק (עירובין ז, ה), מסתבר שבהיקש לשם תְּבָן; וראו דוגמאות להיקשים דומים ממערכת הפועל בסעיף 2.2.1.4 לעיל.

2.2.1.8 נטיית המשקל קט

בשמות במשקל קט שעיצורם השני הוא בכפ"ת נמצא לא פעם בדפוסי המשנה האשכנזיים היעדר דגש בנטייה. נראה שמקורו בעירוב המשקלים קל וקט, ומסתבר שעירוב הפתח והקמץ בצורת היחיד של השם תרם לעירוב זה (ראו בהרחבה 2.1.2.1): דָּפִי (שבת יב, ה; נגעים יא, ט), הַדְפִין (כלים כב, ח);³³⁰ הַפְכִין (כלים ב, ב), פְּכוֹ (נגעים יב, ה);³³¹ רָכָה (למשל מנחות ג, ב).³³²

עדות דומה לעירוב המשקלים הנידון כאן מזדמנת בצורות כגון כגון זָבָה, זָבִים, שגם בהן פתח לפני עיצור חוכך; ראו שם.

2.2.2 תשלום הדגש

סוגיית תשלום הדגש במסורת אשכנז, מעבר להיותה בעלת חשיבות לגבי תיאורה הדקדוקי של המסורת, יש בה חשיבות רבה גם בתיאור תולדותיה הפונולוגיים. מרדכי מישור הראה, וחזר והראה, שבמקרים רבים אין מסורת אשכנז מקיימת תשלום דגש לפני רי"ש, ומכאן הסיק

³²³ בדומה אצל בריהודה (מילון, עמ' 4634): עֶצְבָה. ובדומה נוקד הַעֲיָצָבָה בכ"י פט ובד"ל (בראש, תורת הצורות, עמ' 1214).

³²⁴ ברפיון הכ"ף בשם זה דנתי במקום אחר (שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1).

³²⁵ ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 70–71.

³²⁶ על צורת השם במסורות השונות ראו היימנס, המילים השאלות, עמ' 53–54. עדות לתי"ו דגושה הביא רק מניקודו של הרב עמר, אם כי במשקל שונה: אֶפּוֹתִיקִי. הצורה אֶפּוֹתִיקִי בתי"ו דגושה נמצאה גם אצל יסטרוב (עמ' 101).

³²⁷ הבי"ת השנייה רפה בכל המסורות האחרות (היימנס, שם, עמ' 67).

³²⁸ הבי"ת רפה בכל המסורות האחרות, ובארמית הגלילית תיעוד גם לכתוב **ניקלווס** בווי"ו (היימנס, שם, עמ' 140).

³²⁹ הבי"ת רפה בכל המסורות האחרות (בראש, תורת הצורות, עמ' 1441).

³³⁰ על תיבה זו ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 180. ההגייה דָּפִים נהוגה גם ביידיש (בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 23; ביידר, דיאלקטים, עמ' 263; אך אצל ניבורסקי [עמ' 111]: דפִים).

³³¹ ראו דיון בשם זה בסעיף 3.1.1.

³³² בשם זה נמצאו בעט ובחק גם עדויות לכ"ף דגושה בנטיית, כגון רְכּוֹת (תמיד ד, ג 3א), הַרְכָה (חק בסנהדרין ז, ב).

שבתקופה שבה נהגה הכפלת עיצורים במסורת זו הוכפלה בה גם הרי"ש – כנגד מסורת המקרא הטברני, שאינה מקיימת הכפלה של הרי"ש אלא במקרים ספורים.³³³ אף על פי שמסקנותיי הסופיות בסוגיה זו תואמות את של מישור, וגם להשערתי נהגה במסורת אשכנז בעבר הכפלה של הרי"ש, הנתונים המלאים שאפרוס כאן שונים במקצת מאלה שהציג מישור. לשני פרטים חשובים ביותר לא נתן מישור את הדעת הראויה בנוגע לסוגיית תשלום הדגש:

א. היעדר תשלום הדגש אינו נוהג במסורת אשכנז רק לפני רי"ש, אלא גם לפני שאר העיצורים שאינם דגושים במסורת המקרא הטברני, ופעמים רבות כנגד כללי תשלום הדגש המוכרים משם. דוגמאות אחדות מעט: מִיָּאֲנוּ (יבמות א, א), לְמֵאֲנוּ (שם, ב), מְבוֹאֲרָא (ידיים ג, א), מְסוּאָבוֹת (חולין ב, ה), כְּמִבּוֹעֵר (מ"ש ה, ו), מְתִנְאֲשִׁים (ב"ק י, ב), ועוד הרבה כיוצא בזה. במקרים האלה אין כל אפשרות להניח שהיעדר תשלום הדגש מלמד על הכפלה שנהגה בעבר בעיצורים הגרונים, שהרי ההכפלה בהם בטלה זמן רב לפני כינונה של מסורת אשכנז, ולהבדיל מהכפלת הרי"ש, המוכרת גם ממסורות אחרות, רוב מסורות העברית אינן מכפילות את עיצורי הגרון.³³⁴ בכך נחלשת ההנחה שהיעדר תשלום דגש לפני רי"ש מלמד על הכפלת ההיסטורית.

ב. במסורות מסוימות אחרות שבהן נוהגת הכפלה סדירה של עיצורים אך אין הן מכפילות את הרי"ש עדויות רבות להיעדר תשלום דגש לפני הרי"ש. כזה הוא למשל ד"ל, שבו נמצאו צורות כגון אִירַע (פסחים ח, ו), גִירָשָׁה (יבמות ו, ו), מֶרַח (כלים י, ד), מְגוֹרָשָׁת (גיטין ז, ד), מְטוֹרָף (ברכות ה, ה) או מְסוֹרָס (נידה ג, ה). למעשה כבר במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים עדויות להיעדר תשלום דגש לפני רי"ש אך לא להכפלתה: זָרָם, חֶרְפוֹ, בְּחִירוֹפִים.³³⁵ והרי לנו עדות נוספת לכך שהיעדר תשלום דגש אינו מלמד בהכרח על הכפלה של הרי"ש.

שתי העובדות האלה עשויות להעיד שהיעדר תשלום דגש יכול להיווצר גם על דרך הצורה הרגילה של פעלים באותם בנינים: מְלַמֵּד וכדומה, ומכאן גם מְקַרֵּב. ההסבר הזה לכאורה מתאים ביותר למסורת אשכנז, שבה כידוע בטלה ההכפלה לחלוטין, ובכך הצטמצמו ההבדלים הפונטיים שבין [mek'Vræv] ל-[meláməd]. מישור דווקא מסביר כך את הפעלים שעיצורם השני אינו רי"ש, כגון מְבַאֵר, מְבַעֵר,³³⁶ אך אין הוא מסביר במה נבדלו צורות אלו מצורות כגון מְקַרֵּב, מְגַרֵּשׁ.

למרות האמור כאן, נראה שיש מספיק עדויות כדי לקבוע במידה גבוהה של ודאות שמסורת אשכנז אכן ידעה הכפלה של הרי"ש בעבר. כדי ללבן סוגיה זו אציג תחילה את הממצאים המלאים מן המקורות הישירים והעקיפים שנחקרו כאן בסוגיית תשלום הדגש לפני רי"ש ועיצורי הגרון. לאחר מכן אדון בהרחבה ביחס בין הממצאים המתגלים ממסורת אשכנז לבין שאר מסורות העברית. הממצאים יובאו לפי עט וחק, למעט במקומות שבהם צוין אחרת.

א. לפני אל"ף

פתח לעומת קמץ

³³³ מישור, כתב עת, עמ' 254; מישור, חקר, עמ' 102; מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 120.
³³⁴ כידוע, סופם של העיצורים אל"ף ועי"ן להיאלם לחלוטין בהגייה האשכנזית, ובמידה רבה גם של הה"א (1.2.3S). עדויות ראשונות לכך עולות כבר בתקופות קדומות באשכנז (אלדר, אשכנז, א, עמ' 71–73; קאץ, תורת ההגה, עמ' 69–70). בכך כמובן מתחזקת ההנחה שעיצורים אלו מעולם לא היו מוכפלים במסורת אשכנז.
³³⁵ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 324; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 39. לדוגמאות דומות ממחזורי התפילה האיטלקיים השוו ריזייק, מסורות, עמ' 225.
³³⁶ מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 120.

בשורש יא"ש בבניין נתפעל ובשורש מא"ן בבניין פיעל התנועה היא תמיד פתח לפני האל"ף:
 מְתִינְאֵשִׁים (ב"ק י, ב), נְתִינְאֵשִׁי (שם +), לְמִאֵן (יבמות א, ב), מְמִאֵנִין (שם יג, א) ועוד כיוצא בזה.
 בדומה משמשות בידיש צורות פועל במבנה הפרפרסטי "מפעל זיין" ללא תשלום דגש: ³³⁷ "מְבִאָר
 זיין", "מְנִאֵשׁ זיין זיך", "מְשָׂאל עצה זיין".³³⁸

ההיקרות היחידה מן השורש גא"י נוקדה בקמץ: נְתִנְאָה (סוטה א, ח). בשורש סא"ב בבניין נתפעל
 אין אחידות, ונמצאו עדויות רבות לפתח לצד קמץ: שְׂיִסְתָּאָבו (זבחים ח, א), וְנִסְתָּאָב (כריתות ו,
 ח), לצד שְׂיִסְתָּאָבו (פסחים ט, ח), וְנִסְתָּאָב (מנחות יג, ט). במקומות אחדים גם אין אחידות בין עט
 לבין חק, למשל: שְׂיִסְתָּאָב (עט בפסחים ט, ו) לעומת שְׂיִסְתָּאָב (חק שם). בפסחים י, ה מנקדים כל
 דפוסי הליקוטים לְפִאָר (קטע זה איננו בעט ובחק). ניקודו של פרק זה מושפע למדי מן ההגדה של
 פסח (1.4.2.2S), ונראה שאין ללמוד מכך על מסורת אשכנזית עממית.

חיריק לעומת צירי

העדות היחידה היא מצורות העבר ומשם הפעולה של השורש מא"ן, ובהן המ"ם תמיד חרוקה
 בעט ובחק: מְיִאָנו (יבמות א, א), מְיִאָנָה (שם, ב), וְהִמְאֵנִין (סנהדרין א, ג, וכך גם בל 1 שם) וכיוצא
 בזה. אך בל 1 גם וּמְיִאֵנִים בצירי (מו"ק ג, ג). גם לוי (ג, עמ' 5) מנקד את הפועל ואת שם הפעולה
 בחיריק: מְיִאָן, מְיִאָן. שם הפעולה מנוקד בחיריק גם במילונייהם של בוקסטורף (עמ' 593) ושל
 יסטרוב (עמ' 770). הפועל הוא מקראי, ובמקרא ניקודו בתשלום דגש כצפוי: מְאָן (שמות ז 14)
 וכיוצא בזה.

שורוק לעומת חולם

צורות הבינוני של בניין פועל מן השורשים בא"ר ושא"ר מנוקדות תמיד בשורוק: מְבוּאָר (ידיים ג,
 א), מְשִׁוּאָר (פאה ג, ג 2x+). השורש שא"ר נוקד בשורוק גם בטש שם, וכך למעשה גם בכל מקום
 בניקודם של ד"ל ואמ"ת.

לעומת זאת, בשורש סא"ב נטייה ברורה לתשלום דגש: מְסִוָּאָבוֹת (חגיגה ג, ג), מְסִוָּאָבוֹת (כלים ח,
 י; על תנועת האל"ף ראו 3.2.8.5S), וכך גם בדפוסי הליקוטים בחלה ב, ב. פעם
 אחת בלבד נמצא בעט ובחק הניקוד מְסִוָּאָבוֹת בשורוק (חולין ב, ה).

ב. לפני ה"א

שתי תיבות ראויות לתשומת לב בעניין זה: (א) שְׂדִיָּהָ (נידה ט, ו); (ב) וּמְזִוָּהָם (בכורות ו, יב).
 צורה אחרונה זו נוקדה דווקא בקובוץ/שורוק בכל המילונים: מְזִוָּהָם.³³⁹

מן היידיש מביא ויינרייך את הצורה מְבוּהָל בשורוק.³⁴⁰

לפני חיי"ת אין פרטים הראויים לציון.

³³⁷ על מבניהן של צורות פועל בידיש משורשים עבריים במקורם ראו למשל ויינרייך, העברית, עמ' 73–74.

³³⁸ ויינרייך, מילון, עמ' 538, 551, 558; הארקאווי, עמ' 291, 299.

³³⁹ קוסובסקי, עמ' 610; יסטרוב, עמ' 382; לוי, א, עמ' 515.

³⁴⁰ ויינרייך, מילון, עמ' 558.

ג. לפני עי"ן

בשמות הפעולה ביעור, מיעוט ושיעור נהג דרך קבע הניקוד בחיריק, וזהו המצב בכל הדפוסים בשמות **מיעוט ושיעור** (3.1.1§). כידוע, במסורות הטובות נהג באלה תשלום דגש, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית. לעומת זאת, ברוב המסורות המאוחרות הקריאה היא בחיריק.³⁴¹ במסורת אשכנז ידועה היטב הקריאה בחיריק, אם כי כהן הביא עדויות קדומות יותר (מן המאות השבע-עשרה–שמונה-עשרה) לקריאה בצירי,³⁴² וריזיק הראה שבמהדורה הראשונה של הקונקורדנצייה של קוסובסקי נוקד ביעור ושיעור.³⁴³ להשערתי ניקוד זה עשוי ללמד שבמסורות משנה באשכנז במאה התשע-עשרה עדיין נהגה הצורה בצירי. ניקודם של דפוסים המשנה שהודפסו באשכנז בתקופה זו מלמד שהצורות בחיריק הן מוחלטות במסורתם. אם אכן היו מסורות אשכנזיות שהכירו בתקופה זו את הצורות בצירי, הרי שאלה היו כנראה מעטות מאוד.

הפרטים היחידים האחרים הראויים לציון הם בשורש בע"ר בבנין פועל. במ"ש ה, ו מנקד עט כמבוער בשורק, אך בפסחים ב, ג מנקדים עט וחך כמבוער בחולם.

מן היידיש מביא הארקאווי את הצורה מכוער בחולם.³⁴⁴

ד. לפני רי"ש

פתח לעומת קמץ

בצורות הבינוני, העתיד והמקור של בנין פיעל, בבנין נתפעל ובשמות עצם אחדים נטייה ברורה בכל המקורות לפתח לפני רי"ש, כלומר היעדר תשלום דגש. העדויות לקמץ מעטות ביותר ביחס. להלן אביא דוגמאות אחדות מכל שורש המלמדות על הכלל.

אר"ח: מְאַרְחוֹ (דמאי ב, ג, וכך דפוסים הליקוטים), מְתַאַרְח / מְתַאַרְח (דמאי ב, ב, וכך בכל דפוסים הליקוטים ובט"ש). **אר"ס**: הַמְאַרְס (כתובות ד, ב), יְתַאַרְסו (יבמות ד, י), שְׁתַּתְּאַרְסָה (כתובות ג, ג). פעם אחת בלבד (סוטה ב, ו) נוקד בעט שְׁתַּתְּאַרְס בקמץ, לעומת שְׁתַּתְּאַרְס בפתח בחך שם.³⁴⁵ **גר"ש**: הַמְגַרְש (יבמות ג, ז), יַגְרֵש (גיטין ג, א) לַגְרֵש (גיטין שם), נְתַגְרֵשו (יבמות א, א). ובדומה ביידיש: "מְגַרֵש זיין".³⁴⁶ פעם אחת בלבד (סוטה ב, ו) נוקד בעט שְׁתַּתְּגַרֵש בקמץ, לעומת שְׁתַּתְּגַרֵש בפתח בחך שם; השוו את ההערה לשורש אר"ס לעיל. **זר"ד**: מְזַרְדִין (שביעית ב, ג). **זר"ך**: מְזַרְךְ (עט בשבת טז, ה), אך חך שם: מְזַרְךְ בקמץ. **זר"ש**: נְתַתְּרֵשָה (יבמות יד, א). **זר"ף**: יְטַרְפֵם (כל דפוסים הליקוטים בשבת כב, ו).³⁴⁷ **זר"י**: צורת פיעל מזדמנת בדפוסים הליקוטים בשבת כד, ג,³⁴⁸ וכתיבה הוא "ממרים" על דרך ל"י או "ממראין" על דרך ל"א. ל 2 ול 3 מנקדים מְמַרְאין ללא תשלום דגש, אך בשאר הדפוסים מְמַרְים או מְמַרְאין בקמץ. **זר"ח**: שְׁיַמְרַח (פאה א, ו), מְיַמְרַח

³⁴¹ ראו בין השאר: אלדר, אשכנז, ב, עמ' 104–111; דודי, עיונים, עמ' 85–86; בירנבאום, גניזה, עמ' 32.

³⁴² כהן, דקדוקי לשון התפילה, עמ' 263–265.

³⁴³ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 75.

³⁴⁴ הארקאווי, עמ' 303.

³⁴⁵ באותה משנה מצויה בעט גם הצורה שְׁתַּתְּגַרֵש בקמץ (ראו להלן), כנגד שְׁתַּתְּגַרֵש בפתח בחך. נראה אפוא שמדובר בתיקונים מלומדים מקומיים יותר מאשר מסורת של ממש.

³⁴⁶ ויינרייך, מילון, עמ' 557.

³⁴⁷ בעט שם יְטַרְפֵם בקל.

³⁴⁸ בעט שם "ממירין" בהפעיל (לכאורה מן אמ"ר).

(מעשרות א, ו), לְמַרְח (כלים י, ו),³⁴⁹ הַמֶּתְמַרְח (כלים י, ב). **מִרְס**: מְמַרְס (פסחים ה, ג), מְמַרְסִין (שביעית ב, י).³⁵⁰ אֶךְ בְּיוֹמָא ד, ג מְנַקְדִים עַט וְרוֹב דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים מְמַרְס בְּקֻמָּץ. בִּלְ7 מְמַרְס. **סִרְב**: מְסַרְב (נדרים ח, ז), מְסַרְבִין (שם) – כֹּךְ בְּכָל דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים. **סִרְג**: וּמְסַרְגִין (מו"ק א, ח). **סִרְט**: הַמְסַרְט (שבת יב, ד). **סִרְס**: וּמְסַרְס (ב"ב ה, ג). וְכֹךְ גַּם בִּיִּידִישׁ.³⁵¹ **עִרְב** (הן בְּמוֹבֵן 'עִרְבוּב' והן בְּמוֹבֵן 'הַתְקַנַּת עִירוּב'): מְעַרְבִין (ב"מ ד, יא), לְעַרְב (שם), מְעַרְבִין (דמאי א, ד; בִּטְשׁ שֵׁם מְעַרְבִין), שְׁנִתְעַרְבָה (פאה ה, ב, וְכֹךְ גַּם בִּטְשׁ שֵׁם), וְנִתְעַרְבוּ (דמאי ו, יב; בִּטְשׁ שֵׁם וְנִתְעַרְבוּ). פֶּעַם אַחַת בְּלֵבֵד נִמְצָא בַּחֲק הַנִּיקוּד בְּקֻמָּץ: שְׁנִתְעַרְב (חולין י, ג), אֶךְ בִּעַט גַּם שֵׁם שְׁנִתְעַרְב בִּפְתַח. **עִרְי** ('עִירוּס'): הַמְעַרָה (יבמות ו, א). **עִרְי** ('עִירוּי'): וּמְעַרָה (יומא ד, ד 3א). הַעִיין נִיקוּדָה בִּפְתַח בְּרוּב הַהִיקוּרִיּוֹת בְּדְפוּסֵי הַלִּיקוּטִים.³⁵² **פִּרְד**: נִתְפַּרְדּוּ (עורלה ג, ח). **פִּרְס**: נִתְפַּרְסוּ (עורלה ג, ח; ב"מ ז, ז). **פִּרְק**: מְפַרְקִין (שביעית ב, ב), לְפַרְק (עוקצין ב, ה 2א). אֶךְ בְּכָלִים יֵט, א מְנַקֵּד עַט הַמְפַּרְק בְּקֻמָּץ, וְצוּרַת הַנִּתְפַּעַל נִיקוּדָה בְּכָל הַמְקוּרוֹת שְׁנִתְפַּרְקוּ בְּקֻמָּץ (שבת יז, א). **פִּרְר**: מְפַרְר (פסחים ב, א). **פִּרְש** ('פִּירוּשׁ וּבִירוּר'): לְפַרְשׁ (מ"ש ד, ז), אֶפְרָשׁ (יבמות ח, ד). בִּיִּידִישׁ בְּאוּרַח חֲרִיג מְפַרְשׁ בִּיחִיד, אֶךְ מְפַרְשִׁים בְּרַבִּים.³⁵³ נִתְפַּרְשׁוּ ('ר"ה ב, ט). **פִּרְש** ('פִּרִּישָׁה וְהַפְרָשָׁה'): לְפַרְשׁ (נדרים ג, ו). אֶךְ עַט בִּטְי"ד, ה: הַמְפַּרְשׁ בְּקֻמָּץ. **צִרְד**: שְׁיִצְרִיף (פאה ח, ט, וְכֹךְ גַּם טִשׁ שֵׁם). **צִרְף**: מְצַרְפֵּן (חלה ב, ד) – כֹּךְ גַּם בְּכָל דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים. פֶּעַם אַחַת בְּלֵבֵד בִּעַט מְצַרְף בְּקֻמָּץ (מ"ש ד, יב). מְצַרְפִין (יומא ח, ב 3א) – כֹּךְ גַּם בְּכָל דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים. צוּרַת נִתְפַּעַל מְשׁוּרֵשׁ זֶה מְצוּיָה בְּמִשְׁנָה יוֹתֵר מִ140 פְּעָמִים, וּבִעַט נִיקוּדוֹ כְּמַעַט כּוֹלֵן בִּפְתַח: מְצַרְפִים (ברכות ז, ה) וְכִיוּצָא בִּזְהָ. פֶּעַם אַחַת בְּלֵבֵד נִמְצָאָה הַצּוּרָה בְּקֻמָּץ: מְצַרְפֵּן (כִּלָּאִים ב, א), אֶךְ בַּחֲק גַּם שֵׁם מְצַרְפֵּן בִּפְתַח. בִּטְשׁ מְצַרְפִין בִּפְתַח שְׁלוֹשׁ פְּעָמִים (ברכות ז, ה; פאה ו, ט 2א), אֶךְ פְּעָמִים רַבּוֹת מְצַרְפִין וְכִדּוּמָה בְּקֻמָּץ (ובְּכָלִל זֶה בְּאוּתָהּ מִשְׁנָה בְּפָאָה שֵׁם). **קִרְב**: וִיקְרְבוּ (מידות ב, ב 2א), וִלְקַרְב (עֲדִיּוֹת ח, ג). בְּדוּמָה בִּיִּידִישׁ: "מְקַרְב זִמְיִן".³⁵⁴ **קִרְד**: וּמְקַרְדִין (ביצה ב, ח). **קִרְא**: מְקַרָא (סוכה ג, י). כֹּךְ גַּם בְּדְפוּסֵי זִיטוּמִיר, אֶךְ בּוֹ מְקַרָא בְּקֻמָּץ.³⁵⁵ **קִרְי**: הַמְקַרָה (סוכה א, ח). אֶךְ בְּכָל דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים שֵׁם הַמְקַרָה בְּקֻמָּץ.³⁵⁶ **קִרְע**: וְנִתְקַרְעוּ (ב"ק ה, ו). **שִׁרְש**: אֶשְׁרֵשׁ (כִּלָּאִים ב, ד), מְשַׁרְשׁ (שם 2א). בִּטְשׁ אֶשְׁרֵשׁ וְכִדּוּמָה בְּקֻמָּץ.

הַרְשִׁימָה לַעֲלִיל הַתְּמַקְדָּה בְּשׁוּרְשֵׁים שְׁבָהֶם הַנְּטִיָּה הַבְּרוּרָה הִיא לַהֲיַעֲדֵר תְּשׁוּלֹם דָּגֵשׁ וְנִיקוּד בִּפְתַח. לְצַד הַחֲרִיגִים הַמַּעֲטִים שֶׁהוֹזְכְּרוּ בְּרִשְׁמָה זֶה, יִשְׁנֵם גַּם שׁוּרְשֵׁים אַחֲדִים שְׁבָהֶם הַנִּיקוּד הוּא תְּמִיד בְּקֻמָּץ: **אִרְר**: צוּרַת הַבִּינוּנִי בָּאָה בְּמִשְׁנָה רַק כְּפִרְפּוּזָה מְקַרָאִית (בְּמִדְבָר ה 18–27), וְאִין תְּמָה שְׁנִיקוּדָה הוּא תְּמִיד הַמְאָרְרִים (לְמַשֵּׁל סוּטָה ג, ה). **בִּרְד**: בְּשׁוּרֵשׁ זֶה תְּפוצָה בְּרוּרָה בִּעַט וּבַחֲק: בְּצוּרַת הַעֲבֵר אִין תְּשׁוּלֹם דָּגֵשׁ (רְאוּ לַהֲלֹן), אֶךְ בְּכָל שְׁאֵר הַזְּמַנִּים יֵשׁ – מְבַרְדֵּן (בְּרִכּוֹת א, ד),³⁵⁷ נְבַרְדֵּן (שם ז, ג), לְבַרְדֵּן (שם ט, ה), וְכִיוּצָא בִּזְהָ. גַּם צוּרַת הַנִּתְפַּעַל הַיַּחֲדָה בְּמִשְׁנָה נִיקוּדָה בְּקֻמָּץ: הַתְּבַרְכוֹ

³⁴⁹ בדומה אצל קוסובסקי: מְמַרְח (עמ' 1165).

³⁵⁰ וכך מְנַקֵּד גַּם קוסובסקי (עמ' 1166).

³⁵¹ ויינרייך, מילון, עמ' 543; הארקאווי, עמ' 307.

³⁵² באחדים מהם גַּם מְעַרָה – ראו 2.3.18.

³⁵³ ויינרייך, מילון, עמ' 539; ויינרייך, העברית, עמ' 192.

³⁵⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 538; הארקאווי, עמ' 314.

³⁵⁵ בדפוּסֵי לְמַבְרַג כְּנִרָאָה בְּנִיין הַפְּעִיל שֵׁם: מְקַרָא, מְקַרָא.

³⁵⁶ מְסַתְבֵּר שֶׁהַצּוּרָה מְקַרָה הִיא הַשְּׁפָעָה שֶׁל הַצּוּרָה הַמְקַרָאִית הַזֶּה בְּתַהֲלִילִים קֹד 3; הַשּׁוּ יַעֲקֹב, דְּרוּם תִּימָן, עמ' 51 וְהַפְּנִיּוֹת שֵׁם.

³⁵⁷ וכך גַּם בְּקִרְיָאָה שֶׁתִּיעֲדָה כ"ץ מְמַסּוּרָה לִיטָא שֵׁם (כ"ץ, לִיטָא).

(סנהדרין ב, א; בחק שם תתפרכו). **גר"ד**: מתגרדין (שבת כב, ו). כך גם ברוב דפוסי הליקוטים, אך בל¹: מתגרדין. **יר"א**: מתגרא (שבת ב, ה), המתגרא (סוטה ח, ה).

בניקוד השמות **הרג וחרם** (נדריס ג, ד) נחלקו עט וחק. עט: להרגין ולחרמין; חק: להרגין ולחרמין. נראה שבשם הראשון לא חל בעט תשלום דגש, אך בחק כן (תנועת השווא ברי"ש תוסבר כנראה כנסיגת ההטעמה אל ההברה הקדם-מלעילית וחיתוף התנועה הפוסט-טונית; ראו 2.1.3.2§). את השם השני קוראים שניהם במשקל קטלים ולא קטלים. במילוניו של לוי: הרגין, חרמין – שניהם ללא תשלום דגש.³⁵⁸ ניקוד השם **סרג** בעט מכוון כנראה למשקל קטל בהיעדר תשלום דגש: סרגים (כלים כד, ח; על השווא ברי"ש ראו 2.1.3.2§). גם השם קרר מנוקד בעט בפתח (ב"מ ו, א), ובדומה אצל קוסובסקי.³⁵⁹ לעומת זאת, בשמות **גרע וחרש** חל תשלום דגש: הגרע (כלים יב, ד), לחרש (ב"ק ט, ג +), חרשים (שבת ד, א +).

ריבוי השם **כר** מנוקד בעט, בחק ובטש פרים בפתח (כלאיים ט, ב, כלים כה, א).³⁶⁰ בהיקרות בכלים כ, א סימן הניקוד בעט אינו ברור, ואפשר שהוא שריד של קמץ (הפריים).

השם **קרחת** מנוקד בעט ובחק כמעט תמיד בפתח: קרחת (כלאיים ב, ט 3א), הקרחת (נגעים ג, ו) ועוד. רק את שתי ההיקרויות הראשונות במשנה (כלאיים שם) ניקדו שניהם קרחת בקמץ. בטש תמיד בקמץ (7א). גם בשם **פרשה** רוב העדויות הן להיעדר תשלום דגש; ראו דיון מורחב בו בסעיף 3.1.1.

ה"א הידיעה לפני רי"ש מנוקדת כמעט תמיד בקמץ, והחריגים המעטים שנוקדו בפתח כנראה אינם משקפים מסורת של ממש (3.4§).

חיריק לעומת צירי

גם בצורות העבר של בניין פיעל נטייה ברורה להיעדר תשלום דגש. העובדה שחלק נכבד מהדוגמאות הן בכתוב חסר (כגון בָּרַךְ) מלמדת שאין כל אפשרות לראות כאן "ניקוד על פי הכתיב", ויש להבין את הניקוד כמשקף מסורת של קריאה בחיריק.

אר"ס: אִירַס (יבמות ו, ד), אִירְסָה (כתובות ד, ב). **אר"ע**: אָרְעוּ (כלאיים ז, ז),³⁶¹ אִירַע (פסחים ח, ו; אבות ה, ה).³⁶² **בר"ך**: כאמור, רק בצורות העבר של שורש זה היעדר תשלום דגש; בִּירָךְ (ברכות ו, ב), בִּירָךְ (שם, ה). פעם אחת בעט גם בצירי: שִׁבְרָךְ (ר"ה ד, ט). **בר"ר**: בִּירַר (עירובין ד, ה). **גר"ר**: גִּרְרָה (פסחים א, ב), גִּירַר (שם ד, ט). **גר"ש**: גִּירַשׁ (יבמות ג, ז), גִּרְשָׁה (שם ד, יג) ועוד הרבה כיוצא בזה. הצורה בצירי נדירה מאוד: גִּרְשָׁה (חק ביבמות יג, ה, לעומת גִּרְשָׁה בעט שם), שִׁגְרָשְׁתִּי (שני הדפוסים בנדריס ב, ה), גִּרְשָׁתִּיָּה (שני הדפוסים בקידושין ג, ח 2א). **זר"ד**: וְזִירַד (ע"ז ג, י). **מר"ח**:

³⁵⁸ לוי, א, עמ' 490; שם, ב, עמ' 112.

³⁵⁹ והעיר על כך ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 75.

³⁶⁰ ניקודו של טש בא כנגד הניקוד הפריים בד"ל בכלאיים שם.

³⁶¹ ניקודו של טש שם אָרְעוּ זהה לזה של אִירַע, ואינו משקף מסורת אשכנזית. מכל מקום תיעוד רב לאל"ף חרוקה בשורש זה מצוי בד"ל ובאמ"ד (לצד אָרְעוּ וכדומה בצירי).

³⁶² בסידורו של בער שם אִירַע בצירי. ניקוד בחיריק מצוי גם אצל לוי (א, עמ' 172) ואצל יסטרוב (עמ' 124, לצד אִירַע בצירי).

שְׁמֶרַח (מעשרות א, ו), מִיֶּרַח (כלים י, ד).³⁶³ **מִרְקָה** (יומא ג, ד), מִיֶּרַח (אהלות יג, ג). **סִרְגָּה**: סִרְגָּה (כלים כב, ט). **עִרְבָה** (גם במובן 'ערבוב' וגם במובן 'התקנת עירוב'): עִרְבָה (אהלות י, א), עִרְבָה (עירובין ב, ו). לא במפתיע, בשבת ב, ז ('במה מדליקין') נוקד בשני הדפוסים עִרְבָה בתשלוש דגש.³⁶⁴ **עִרְבָה** (סוכה ד, ט), וְעִרְבָה (תמיד ה, ה). **פִּרְעָה**: פִּרְעָה, מִשְׁפִּירְעָה (כלים כא, א). **פִּרְשָׁה** (פירוש וברור): פִּרְשָׁה (מ"ש ד, ז), ופִּרְשָׁה (עדות ב, ה), פִּרְשָׁה (קנינים ג, ו). במנחות יג, א – ט 20 היקרויות של הפועל "פירשתי", ובכולן (למעט השתיים הראשונות בחק) נוקד פִּרְשָׁה בצירי. **פִּרְשָׁה** (פרישה והפרשה): ופִּרְשָׁה (שבועות ב, ד). **צִרְף**: צִרְף (מעשרות ב, ה), צִרְף (שם ג, ג).

רק בשורש אחד לא נמצאו כלל צורות בחיריק, והוא השורש קר"ב. צורת העבר היחידה במשנה נוקדה בעט וְקִרְבָּה (עדות ח, ז; לצד לְקִרְבָּה 5x באותה משנה).

היעדר תשלוש דגש מתועד גם בשם **גִּירְעוֹן**: וְגִירְעוֹן (קידושין א, ב; ערכין ט, ז). לעומת זאת, בשמות **קִירַח** ו**חִירַשׁ** כנראה חל תשלוש דגש; השם **קִירַח** מנוקד בעט קִירַח או קִירַח (על חיטוף התנועה ראו 2.1.3.1§), והשם **חִירַשׁ** נוהג במסורת אשכנז כשם סגולי (חִרְשִׁי), צורה שיסודה כנראה בצורה חִרְשִׁי, שבה חל תשלוש דגש (ראו בהרחבה 3.1.2.3§).

בשמות הפעולה במשקל קטול התמונה מסובכת יותר, ונמצאו עדויות רבות הן לחיריק והן לצירי. בחיריק: בִּירוֹצִיקָה (מנחות ט, ה 4x), גִּירוֹמִי (ב"ב ה, יא), קְזִירוֹדָה (חק בשביעית ב, ג),³⁶⁵ טִירוֹף (ברכות ה, ד; וכן בטש ובכל דפוסי הליקוטים),³⁶⁶ סִירוֹגִין (מגילה ב, ב),³⁶⁷ בְּקִרֹב (קידושין ד, יד). בצירי: אִירוֹסִין (פסחים ג, ז +), גִּירוֹשִׁין (יבמות ג, ח 4x), זִירוֹזִין (נדרים ג, א 2x), עִירֹב (עירובין ג, ב +), בְּפִירוֹשׁ (שביעית ו, ה +). בשם **פִּירוֹר** (שבת כא, ג) מתגלה איאחידות: בעט ובחק פִּירוֹרִין בחיריק, אך בכל דפוסי הליקוטים פִּירוֹרִין בצירי.

מ"ם השימוש לפני רי"ש מנוקדת כמעט תמיד בצירי, והחריגים המעטים שנוקדו בחיריק תולדתם היקש לצורות אחרות ולא עדות להכפלה היסטורית של הרי"ש (3.4§).

שורוק לעומת חולם

גם בבניין פועל ניכרת נטייה ברורה למדי להיעדר תשלוש דגש.

בִּרְץ: מְבוֹרֶץ (מנחות א, ב). **גִּרְשׁ**: מְגוֹרְשֶׁת (גיטין ז, ד). כך ניקדו גם יסטרוב ולוי.³⁶⁸ **טִרְף**: מְטוֹרֶף (ברכות ה, ה) – כך גם בכל דפוסי הליקוטים ובטש.³⁶⁹ הניקוד בשורוק מצוי בעט גם בקנינים ג, ו, אך חק מנקד שם מְטוֹרְפֶת בחולם. לעומת זאת, בגיטין ג, ד מנקד חק הַמְטוֹרְפֶת (עט שם: הַמִּיֶּטְרֶפֶת). הצורה מְטוֹרֶף משמשת גם ביידיש.³⁷⁰ **עִרְבָה** ('שקיעת השמש'): מְעוֹרְבָה השמש (נזיר ו, ו), בְּמְעוֹרְבֵי שמש (פאה ג, ז). **עִרְבָה** ('ערבוב'): מְעוֹרְבִין (פאה ג, א; וכך גם טש שם),

³⁶³ וכך מנקד גם לוי (ג, עמ' 248).

³⁶⁴ וכבר העיר על ניקוד זה מישור (כתב עת, עמ' 254). מעניין שבד"ל שם עִרְבָה בחיריק.

³⁶⁵ בעט שם ניקוד כנגד הכתיב: קְזִירוֹדָה; ראו 2.1.3.1§.

³⁶⁶ צורה זו נוהגת גם ביידיש (ויינרייך, מילון, עמ' 597).

³⁶⁷ החולם בעט דורש עיון, ואפשר שאין זו אלא שגגה.

³⁶⁸ יסטרוב, עמ' 273; לוי, א, עמ' 366.

³⁶⁹ בו מְטוֹרֶף בקובץ, סימן שאינו מצוי כמעט כלל בדפוסי המשנה האשכנזיים. אפשר שאת הטקסט העיצורי העתיק מדפוס שמסורתו הייתה "מְטוֹרֶף" בחולם חסר, ובהתאמה למסורתו האישית ניקד בקובץ.

³⁷⁰ הארקאוי, עמ' 298; ויינרייך, מילון, עמ' 551.

מְעוֹרְבוֹת (קנינים ב, ב), מְעוֹרְבֶת (מקוואות ה, ו). כך ניקד גם יסטרוב (עמ' 1110), וצורה דומה מביא הארקאולוג מן היידיש (עמ' 308). **ער"ב** ('התקנת עירוב'): מְעוֹרְבֶת, מְעוֹרְבֶת (שבת טז, ג). **ער"י**: ומְעוֹרָה (ט"י ג, א; עוקצין ג, ח 2x). בדומה אצל יסטרוב (עמ' 1116). **פר"ש**: בשורש זה נפוצה יותר הצורה בחולם: מְפוֹרְשִׁים (נזיר ד, ד), מְפוֹרְשִׁים (מידות ד, ב). הצורה בשורוק מצויה בעט ובחק רק בקינים ב, ד (מְפוֹרְשֶׁת, לְמְפוֹרְשֶׁת, מְפוֹרְשֶׁת). בקינים ג, ד מנקד עט ומְפוֹרְשֶׁת בשורוק, אך חק גם שם ומְפוֹרְשֶׁת בחולם. הצורה מְפוֹרֵשׁ בחולם משמשת גם ביידיש.³⁷¹ **קר"ב**: מְקוֹרְבִין (עדות ח, ז). צורה דומה משמשת ביידיש.³⁷²

לעומת זאת, בשורשים להלן נמצא רק הניקוד בחולם:

אר"ס: מְאוֹרְסֶת (נפוצ, למשל יבמות ט, ד). **בר"ך**: מְבוֹרָךְ (ברכות ז, ג; וכך גם בטש שם). **סר"ס**: מְסוֹרֵס (נידה ג, ה). **צר"ע**: מְצוֹרֵעַ (נפוצ, למשל מו"ק ג, א; וכך גם בל"ו שם). **קר"י** ('התקנת קורות'): מְקוֹרוֹת (מידות ב, ה 2x).³⁷³

ה. הכפלת הרי"ש במסורות העברית השונות

כידוע, העברית המקראית במסורת טבריה אינה מקיימת הכפלה של הרי"ש אלא בתיבות ספורות. להבדיל ממנה, במסורות רבות של לשון חכמים ידועה הכפלת הרי"ש בקטגוריות מורפולוגיות מסוימות שבהן צפוי הדגש על פי כללי הדקדוק הרגילים. סוגיה זו נידונה כבר רבות במחקר, וידועה בין השאר מכ"י פג וממסורות תימן, בגדאד, חלב, גירבה ומכנאס.³⁷⁴

מרבית החוקרים בני הדורות הקודמים התעלמו מן המצב במסורת אשכנז, שממילא אינה מכפילה עיצורים (1.2.3§), ומשום כך אין ללמוד ממנה לכאורה על הכפלה של הרי"ש. פרט למחקריו האמורים של מישור, גם חוקרים אחדים אחרים ציינו שבעברית המותכת ביידיש נטייה להיעדר תשלום דגש לפני רי"ש ואותיות הגרון.³⁷⁵ בין הדוגמאות שצינו החוקרים: מְקָרַב, מְצָרַף, מְנָאֵשׁ, מְבָאֵר, מְבַעַר, שְׁיַעוֹר, יְיָאוֹשׁ, פִּירוֹד, מְפָרֵשׁ, מְחָרַף, מְגָרֵשׁ, פֶּרֶשָׁה. ריזיק הצביע על נטייה זו גם בניקודו של קוסובסקי.³⁷⁶

קו משותף לכל מסורות העברית שבהן נוהגת הכפלה של הרי"ש הוא אי־אחידות מוחלטת בהכפלתה במקומות שבהם צפויה ההכפלה מצד הדקדוק. בכל מסורת המכפילה את הרי"ש מצויות קטגוריות דקדוקיות מסוימות שבהן נוהגת רי"ש יחידה, ואין הפרטים זהים בין מסורת אחת לרעותה. למשל, במסורת בגדאד הרי"ש אינה מוכפלת על פי רוב בפעלים המצויים במקרא, אך מגמה זו אינה מצויה במסורות ספרדיות אחרות.³⁷⁷ בשתי קטגוריות בולטות אין הרי"ש מוכפלת בכלל מסורות העברית: לאחר ה"א הידיעה ולאחר מ"ם השימוש. על פי ההנחה

³⁷¹ הארקאולוג, עמ' 311.

³⁷² הארקאולוג, עמ' 313; ויינרייך, עמ' 538.

³⁷³ האם צורת הריבוי קורות היא שהשפיעה על צורה זו?

³⁷⁴ ראו בין השאר: שבטיאל, מסורות, עמ' 211; מורג, למחקר מסורות העדות, עמ' 190–192; מורג, העברית, עמ' 32–36; מורג, בגדאד, עמ' 40–45; כ"ץ, גירבה, עמ' 52–58; כ"ץ, חלב, עמ' 31–36; ממון, תיטואן, עמ' 81–83; מורג, עיונים, עמ' 150–186; בראשר, מחקרים, א, עמ' 20, 155; בראשר, תורת הצורות, עמ' 99–100; יעקב, דרום תימן, עמ' 50–52; גבאי, קושטא, עמ' 28–29, 99–100.

³⁷⁵ ראו למשל: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21–22; ברנון, יידיש, עמ' 272–274; ריזיק, המילים העבריות, עמ' 328–331; ביידר, דיאלקטים, עמ' 312–313.

³⁷⁶ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 74–75.

³⁷⁷ ראו הפניות בהערה לעיל.

המקובלת, עליית יוקרתה של המסורת הטברנית של המקרא, שכאמור אינה נוהגת להכפיל את הרי"ש, הביאה לנסיגה מסוימת בהכפלת הרי"ש במסורות לשון חכמים.³⁷⁸

שלמה מורג קבע שהכפלת הרי"ש הנוהגת במסורות רבות של העברית יסודה במסורת בבלי שחדרה לתימן ולמסורות אירופה וצפון אפריקה.³⁷⁹ אומנם הבסיס התאורטי לקביעתו הופרך לחלוטין במחקרו של יודיצקי,³⁸⁰ אך למרות זאת קווי השיתוף הרבים שבין המסורות השונות, שאינן תלויות זו בזו ונוגדות בהכפלתה של הרי"ש את מסורת המקרא הטברני, מעלים את ההנחה שמסורת אם משותפת היא שהביאה להכפלה של הרי"ש בכולן.³⁸¹

ו. היחס בין מסורת אשכנז לשאר המסורות

מן הממצאים שהוצגו כאן עולה שבמסורת אשכנז נטייה ברורה להיעדר תשלום דגש לפני רי"ש. אך לאור שני הקשיים שהוצגו בראשית פרק זה, השאלה המתבקשת היא אם יש לפרש את הממצאים האלה כעדות להכפלה היסטורית של הרי"ש, או שמא כקריאה על פי הדגם הרווח של הבניינים והמשקלים הדגושים (בשורשים שעיצורם השני אינו גרוני). דומני שכמה שיקולים מטים את הכף לעבר האפשרות הראשונה:

א. היעדר תשלום הדגש לפני רי"ש מאפיין למעשה את כל המקורות האשכנזיים שנבדקו: עט, חק, טש, דפוסי הליקוטים, הרכיב העברי של היידיש וכן מילונים אחדים (ובעיקר קוסובסקי). תפוצתן של צורות שנולדו מתוך היקש מוגבלת בדרך כלל לתיבות בודדות במקורות מעטים, ואילו במקרה הזה התפוצה הנרחבת של היעדר תשלום הדגש מלמדת על תופעה ממש ולא על היקש מקומי.

ב. הממצאים של היעדר תשלום דגש, ובעיקר אלו העולים מעט ומחק, מלמדים על אחידות כמעט מוחלטת בסוגיה זו. הצורות החריגות המעטות שבהן חל תשלום דגש מוסברות לרוב כהשפעה מקראית של שורשים נפוצים, כגון מִכָּרֶךְ, מְבוֹרֶךְ או מצוֹרֶע, או של מונחים הלכתיים, כגון מאוֹרֶסֶת, פִּירֶשֶׁתִּי. בכוחה של האחידות הזאת ללמד על חזקתה של התופעה באשכנז. לעומת זאת, נראה שלפני אותיות הגרון האחידות בולטת פחות. התפוצה הנרחבת של נסִתָּאב לצד נסִתָּאב או של מסוֹאבות לצד מסוֹאבות מלמדת שבמקרים האלה כנראה חל היקש לתבניתם הרגילה של הבניינים נתפעל ופועל. השערה זו מתחזקת לנוכח צורות כגון מְשׁוֹאֶר בשורוק גם בניקודם של ד"ל ואמ"ד.

ג. הניקוד כנגד הניקוד המקראי המסורתי, ובעיקר בשמות עצם כגון קֶרַח או פֶּרִים ובשורשים הנפוצים במקרא כגון גר"ש, מלמד גם הוא על מקוריותן של צורות אלו באשכנז.

ד. בעוד ההסבר של היקש לצורות אחרות באותה תבנית צורנית עשוי להתאים לפעלים, הנוצרים תמיד במערכת צורנית מצומצמת של בניינים, לגבי שמות עצם הוא מסתבר פחות. צורות כגון פֶּרִים, סֶרְגִּים, קֶרַחִת, פֶּרְשָׁה או קֶרֶר אינן שקולות במשקלי שם נפוצים, ולפיכך יש לפרש את הפתח בהן כעדות להכפלה היסטורית של הרי"ש ולא כהיקש לשמות אחרים באותו משקל.

³⁷⁸ ראו למשל כ"ץ, גירבה, עמ' 58; מורג, עיונים, עמ' 158; בראשר, תורת הצורות, עמ' 100.

³⁷⁹ מורג, עיונים, עמ' 103–104.

³⁸⁰ יודיצקי, האם הכירו יהודי ספרד.

³⁸¹ דברים דומים משמיע ריזיק, המילים העבריות, עמ' 328–331.

הדברים אמורים בעיקר לגבי הצורות קָרַר וסָרְגִים. המשקל קָטַל, המזוהה לרוב כמשקל בעלי המקצועות, אינו יציב כלל באשכנז, וישנן עדויות רבות לצורות משנה שהסתעפו מצורת הריבוי המקורית קָטַלִים: נסיגת ההטעמה וחיתוף התנועה הפוסט-טונית (זָגְגִין, בִּלְגִין; § 2.1.3.2), חיתוף של התנועה הפרה-טונית (זָקְקִין, צָמְרִים; § 2.1.3.1) היעדר דגש בעה"פ (נִפְחִים, סִפְנִים, סִבְלִין; ראו שם) ופתח בעה"פ המלמד על הכפלה תניינית של לה"פ (סִפְנִין, בִּדְדִין; § 2.2.3).³⁸² כל זה יוצא ללמד שהצורות קָרַר וסָרְגִים לא נוצרו בהיקש לצורות אחרות במשקל קָטַל, ושהפתח בהן מלמד על הכפלה היסטורית של הרי"ש.

ה. מעל לכול בולטת כאן ההתאמה הגבוהה שבין הממצאים ממסורת אשכנז לבין נסיבות הכפלת הרי"ש במסורות אחרות. הכפלת הרי"ש בשמות העצם שצוינו כאן ידועה היטב ממסורות אחרות,³⁸³ וודאי אין זה מקרה שגם במסורת אשכנז עדויות לכך שהרי"ש הוכפלה בשמות אלו. גם הנטייה לתשלום דגש בצורות מקראיות נפוצות יחסית (מבֹרֶךְ, מצוֹרֶע) משותפת לאשכנז ולמסורות אחרות, וגם היא יכולה ללמד על מסורת אם משותפת למסורות שבהן נטייה כזו. נראה שהעדויות הבולטות ביותר לקווי השיתוף בין כלל המסורות היא היעדר הכפלה של הרי"ש אחרי ה"א הידיעה ומ"ם השימוש. כך כאמור נוהגות כל המסורות, ובכלל זה מסורת אשכנז, שאינה מקיימת תשלום דגש במקרים אלו. אילו היינו מאמצים את ההסבר של היעדר תשלום דגש בכל מקום כהיקש לצורות אחרות באותו משקל, היינו יכולים לצפות גם באותיות השימוש להיקש כזה: הַמֶּלֶךְ, הַמִּתִּים, ומכאן גם *הַרְאֻשִׁים, *הַרְחֻלוֹת. העובדה שבכל המסורות שבהן הכפלה של הרי"ש אין היא נכפלת במעמד זה מלמדת על מסורת אם משותפת, שממנה התפתחה גם מסורת אשכנז.

כללו של דבר, למרות הקשיים שהוצגו בראשית הפרק, כלל הנתונים שנפרסו כאן ושקילתם מלמדים במידה סבירה בהחלט שגם מסורת אשכנז ידעה בעבר הכפלה של הרי"ש, כפי שקבע מישור. ממצאים אלו מחזקים את הקשר של מסורת אשכנז לשאר המסורות של לשון חז"ל.

2.2.3 הכפלה תניינית

אומנם ההכפלה בטלה כידוע לחלוטין במסורת ההגייה האשכנזית (§ 1.2.3), אך ההבחנה הנהוגה בה בין קמץ לפתח מלמדת שבשמות מסוימים נהגה בעבר הכפלה תניינית בעיצור השורש הסופי או בעיצור המשמש כצורן. העדויות לכך מתגלות במקרים שבהם פתח כנגד הציפייה לקמץ, כגון דְּפָנוֹת, עֲדָשָׁה. יש שראו בפתח שבמקרים כאלה עדות להגייה הקדם-אשכנזית, שבה לא חלה הבחנה בין קמץ לפתח,³⁸⁴ אך אין זה מסתבר. התנאים לשרידים קדם-אשכנזיים כאלה מוגדרים וברורים, ואין הם חלים במקרים כאלה (§ 2.1.2.1). שתי עדויות ברורות תומכות בסברה שהפתח במקרים אלו מלמד על הכפלה תניינית של עיצור השורש השלישי שנהגה בעבר: (א) בצורת הריבוי

³⁸² השוו דברים דומים שכותב בראש (מחקרים, ב, עמ' 243–244) על "משקל הצבעים" קָטַל–קָטַלִים במסורות העברית השונות, משקל שאינו משמש הלכה למעשה בכתבי היד הקדומים. קביעתו שהנטייה ליצירת קשר בין משקל לבין משמעות כנראה לא הייתה קיימת בתודעתם של דוברי העברית או של מוסריה יפה כוחה לגבי "משקל המקצועות" קָטַל במסורת אשכנז; הנתונים כאן מלמדים שמשקל זה כנראה לא נתפס כמשמש במשמעות זו במסורת אשכנז.

³⁸³ לפרטים ראו את ההפניות הרבות בהערה לעיל.

³⁸⁴ ראו למשל סדן, תג למסורת, עמ' 423; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 40–41 והדברים שהביא בשם אבינרי שם.

דפנות ידועה הכפלת הנו"ן ממסורות רבות אחרות של העברית (ראו בהרחבה §3.1.1). (ב) בצורה עֲשֶׂים הבי"ת הדגושה מלמדת ללא ספק על הכפלת העיצור.³⁸⁵

הכפלה תניינית כזאת מתועדת כידוע כבר במקרא, כגון גְּמִלִים, קְטָנִים, שְׁפָנִים וכיוצא בזה.³⁸⁶ לגבי מסורת אשכנז כבר הוער שנוהגים בה שרידים כאלה להכפלה תניינית, והכפלה כזו מתועדת כאמור גם במסורות אחרות.³⁸⁷ בסעיף 3.1.1 יידונו בהרחבה הצורות אמבטי, אספנין, דפנות, נפשות (ביידיש בלבד) ועדשה. להלן אציג את הממצאים משאר המשנה על פי הדפוסים שנחקרו כאן:

אֶצְטִלִיתִי (גיטין ז, ה), אֶצְטִלִיתוֹ (שם);³⁸⁸ הַבְּדָדִים (כך תמיד בעט, למשל בטהרות ט, ח);³⁸⁹ גְּפָנִים (נפוץ בעט ובחק, למשל בכלאיים ו, א; אך גם לגְּפָנִים בקמץ תיעוד מועט, כגון פאה א, ח);³⁹⁰ חוּבְלָנִית (מכות א, י); חֲתָנִים (מגילה ד, ג; סוטה ט, יד);³⁹¹ לְבָדִים (כלאיים ט, ט);³⁹² בְּלָבָסִים (מעשרות ב, ח); מַעְצָדִין (ערכין ו, ג); הַסְפָּנִים (שבת טו, א; שם, ב; כתובות ה, ו);³⁹³ עֲשֶׂים (למשל שביעית ד, א);³⁹⁴ הַקּוֹלָנִית (כתובות ז, ו), קוֹלָנִית (שם);³⁹⁵ הַקְרָתְנִי (דמאי ו, ד);³⁹⁶ שְׁמָנִים (למשל מנחות ח, ד);³⁹⁷ וְהַשְּׁנָנִים (חק באהלות ח, ב);³⁹⁸ תְּרַנּוּדוֹת (ידיים ד, ו).

מיותר לציין שגם בנטיית השמות **גמל וקטן** עה"פ מנוקדת בפתח, כמצוי במקרא (כגון לְגִמְלִים, כלאיים ח, ד; קטנה, מכשירין ב, ה).

בולטת לעין העובדה שחלק ניכר מן העדויות הן לפתח לפני נו"ן (אספנין, דפנות, גפנים, חובלנית, חתנים, ספנים, קולנית, קרתני, שמנים, שנים). מסתבר שהנטייה להכפלה תניינית הייתה בעיקר לפני העיצורים השוטפים, כפי שמצוי כבר במקרא בצורות כגון גמלים, קטנים או אחרות.

³⁸⁵ למרות זאת מובן שאין לראות כל פתח במקום שבו צפוי קמץ כשריד להכפלה תניינית. פתח לפני עיצורי בכפ"ת חוככים ודאי אינו מלמד על הכפלה כזאת, שכן במצב כזה הציפייה היא לעיצור סותם. כזה הוא המצב למשל בצורה בעברית המותכת ביידיש חֲבֵר (§3.1.1) או בצורות כגון זָבֵה, זָבִים (§2.1.2.1). במקרים אלו ההסבר לפתח הוא אחר. מכל מקום השמות הנדונים כאן מצטרפים לקבוצה אחת (רובם המוחלט שקולים במשקל קטלים), וההסבר של הכפלה תניינית נראה ודאי לגביהם.

³⁸⁶ בי"ל, דקדוק עברי, עמ' 219.

³⁸⁷ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 40–41; מישור, חקר, עמ' 101; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 195. על מסורות אחרות ראו גם בר-אשר, מחקרים, ג, עמ' 58–60. וראו עוד את ההפניות בדיון על הצורה דפנות, §3.1.1.

³⁸⁸ בחק הלמ"ד שוואה בשתי התיבות: אֶצְטִלִיתִי, אֶצְטִלִיתוֹ. ביומא ז, א מנקד עט בקמץ: בְּאֶצְטִלִית. צורה בפתח ובלמ"ד דגושה מצויה גם אצל יסטרוב (עמ' 90): אֶסְטִלִית. בד"ל אֶצְטִלִיתִי וכיוצא בזה.

³⁸⁹ על תנועת הבי"ת ראו §2.1.3.1.

³⁹⁰ בטש תמיד גפנים בקמץ.

³⁹¹ צורה זו מוכרת היטב גם מן היידיש (וויינרייך, מילון, עמ' 604; הארקאווי, עמ' 232). בנטיית היחיד התי"ו שוואה (כגון חֲתָנִי, כתובות ו, ב), מתוך נסיגת ההטעמה וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (§2.1.3.2). הכפלת הנו"ן בצורת הריבוי מוכרת גם ממסורתם של יהודי מרוקו ואלג'יריה (בראשר, מחקרים, ג, עמ' 58).

³⁹² טש מנקד שם לְבָדִין, כנגד ניקודו של ד"ל לְבָדִים, וגם בניקודו עדות להכפלה תניינית של הדל"ת. עדות נוספת באה מן הצורה לְבָדִיה שמביא בוקסטורף (עמ' 568) מתרגום יונתן.

³⁹³ במסכת שבת מנקד חק פעמיים הספנים, אך בכתובות ניקד הספנים כעט. על תנועת הסמ"ך ראו §2.1.3.1.

³⁹⁴ זהו הניקוד בעט ובחק בכל מקום, וכך מנקדים גם שלושה מילונים (קוסובסקי, עמ' 1401; יסטרוב, עמ' 1124; לוי, ג, עמ' 707). בטש עֲשֶׂים בכלאיים ב, ה, אך בכלאיים ה, ז עֲשֶׂים. לצורה זו עדויות קדומות במסורת הקריאה האשכנזית; ראו כהן, עשבי בשמים, עמ' 149–150. הצורה בבי"ת דגושה מוכרת גם ממסורות אחרות של העברית; ראו כ"ץ, שביעית, עמ' 32.

³⁹⁵ וכך גם אצל קוסובסקי (עמ' 1549): קוֹלָנִית.

³⁹⁶ בטש הַקְרָתְנִי בקמץ.

³⁹⁷ כך בדרך כלל בעט ובחק, לצד תיעוד מועט לצורה שְׁמָנִים בקמץ (עט בביצה א, ט; חק בשבת ב, ב).

³⁹⁸ בעט שם וְהַשְּׁנָנִים.

2.3 שוואים וחטפים

2.3.1 הגיית השווא הנע

באופן טבעי, מחקר זה, המבוסס על מקורות כתובים בלבד, אינו יכול ללבן לחלוטין את סוגיית מימוש של השווא הנע במסורת ההגייה האשכנזית. למרות זאת, גם בדפוסי המשנה המנוקדים ישנם רמזים לדרך הגייתו של השווא, ובכוחם להניח יסודות לקראת מחקר שיבוסס על מקורות מוקלטים.

שווא / סגול, שווא / צירי

כידוע, השווא הנע במסורת אשכנז נקרא באפס תנועה במקומות שבהם הסביבה הפונטית מאפשרת צרור עיצורים. כאשר יש צורך בתנועת עזר לביקוע הצרור משמשת לרוב התנועה המרכזית [ə] או תנועה מרכזית קדמית הקרובה או זהה להגיית הסגול.³⁹⁹ עדויות מעטות למימוש השווא כ-[e] מצויות בטש, המנקד לעיתים סגול במקום שבו צפוי שווא: בְּסוֹף, שְׁכָנְגָדוּ.⁴⁰⁰ תופעה דומה מתגלה גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים.⁴⁰¹ אפשר שבעט עדויות לחילופים בכיוון ההפוך, של שווא במקום שבו צפוי סגול: גְּחָלִים, פְּחָמִים (ראו 3.1.1, הערך **גחלים**), שְׁדָרָךְ (נדרים ח, ה; שם, ו). אך מקרים אלו יכולים גם ללמד על חיטוף התנועה, ולא דווקא על התנועה [e]. מכל מקום, מימוש זה של השווא הנע במסורת אשכנז מבוסס היטב.

סימן השווא מתגלה בדפוסי המשנה האשכנזיים לא רק כנגד סגול, אלא גם כנגד צירי: מְעִים (ראו 3.1.1), הִקְרָקוֹן (תענית ג, ה), רְחִיִּים (שביעית ה, ט); ובמ"ם השימוש לפני רי"ש ואותיות הגרון: מְרוֹטְבוֹ (פסחים ז, ב 2א), וּמְחֻמְרֵי (חולין ח, א), מְאִימָתִי (סוכה ב, ט), מְאִהָבָה (סוטה ה, ה) ועוד כמה כיוצא בזה (כל הדוגמאות כאן הן מתוך עט). לעיתים נדירות נקרה גם צירי במקום שווא, כגון מְעֶשֶׂר (עט בדמאי ה, ג).⁴⁰²

מימוש של השווא כצירי ידוע היטב ממסורת ההגייה האשכנזית. נראה שהדוגמה המפורסמת ביותר לכך מגיעה משמו של סימן הניקוד הנידון: לצד ההגייה [švo] ידועה היטב גם ההגייה האשכנזית [šéjvə], ויש המעידים על שיטת הלימוד בחדר "שְׁוֹא א – אֵ". דוגמאות אחרות מן הרכיב העברי של היידיש כוללות את נָאָדֶר [vejódər] 'אדר שני', וְחָכֶם [vejxóxəm].⁴⁰³ על פי ההנחה המקובלת, מימוש זה של השווא צמח מתוך הגייתו המכוונת בתנועה [e] ולא באפס תנועה, וסופה של תנועה זו למשוך אליה את ההטעמה ולהיקרא בדיפתונג, כפי שקרה לכל [e] מוטעמת

³⁹⁹ כ"ץ, ליטא, עמ' 113–117; מורג, מבטאים, עמ' 1137–1138; קאץ, תורת ההגה, עמ' 74; ביידר, דיאלקטים, עמ' 329–330; גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית.

⁴⁰⁰ מישור, חקר, עמ' 99.

⁴⁰¹ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 316.

⁴⁰² בדומה נמצא אצל קוסובסקי: מְאָרְחוֹ (עמ' 274).

⁴⁰³ ילון, לתולדות, עמ' 55; כ"ץ, ליטא, עמ' 114–115; ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 327; ויינרייך, העברית, עמ' 182; ברגרין, עיונים, עמ' 62 והערה 3 שם; קאץ, תורת ההגה, עמ' 74; ביידר, דיאלקטים, עמ' 320–321.

ביידיש.⁴⁰⁴ יש הרואים גם בצורות כְּלִי וּפְרִי שביידיש עדות למימוש השווא כצירי, אך לדעתי ראוי להן הסבר אחר; ראו §3.1.2.4.

כפי הנראה, מהותו הפונטית הכפולה של השווא, הן כֵּ [ej] והן כֶּ [ej], אפשרה את השימוש בסימן זה הן כתחליף של סגול והן כתחליף של צירי. מעניין שגם במקומות שבהם נוקד צירי במקום שווא מוצאים ניקוד של אותיות השימוש כאילו הן קודמות לשווא, וכך בפרה ט, ה מנקד עט בְּמַעֲרָה בצירי ובבי"ת חרוקה. נראה שיסודה של צורה זו במסורת קריאה בבי"ת חרוקה, ולפיכך יש לראות בצירי חלופה גרפית בלבד של השווא.

סוגיה נכבדת יותר, שאין בכוחי לענות עליה לעת עתה, היא באילו תנאים מתרחשת הגיית השווא הנע כצירי, ובאילו תנאים מימושו הוא כסגול. סוגיה זו עוד מצפה למחקרים מבוססי הקלטות.⁴⁰⁵

שווא / חיריק

בשם **דְיוּרִין** תיעוד הן לדל"ת חרוקה והן לדל"ת שוואה: דְיוּרִין, דְיוּרִין (ראו בהרחבה §3.1.1). חילופים אלו מלמדים כנראה שלפני יו"ד עיצורית נטייה להגיית השווא בתנועה [i]. פרט לשם זה מצאתי עדות להגייה זו של השווא רק בעוד מילה אחת במשנה: מוֹלִיָאָר – כך מנקדים עט וחק בשבת ג, ד, כנגד הניקוד הרווח בלמ"ד שוואית בשאר המסורות.⁴⁰⁶ וכן נקרה לי בניקודו של חק בתלמוד: יְרֻמָּה (ב"מ פה ע"א). צורות כעין אלו מצויות גם בניקודו של קוסובסקי, ונראה שבכוחן ללמד על אופן הגיית השווא באשכנז במעמד זה.⁴⁰⁷

לפני אות גרונית: כתנועת הגרונית

במקרים אחדים מוצאים בדפוסים המשנה האשכנזיים תנועה מלאה כתנועתה של אות גרונית תוכפת במקום סימן שווא כצפוי. מימוש כזה של השווא ידוע היטב ממסורות אחרות של העברית, והוא מתקשר להיאלמותם של עיצורי הגרון. במקרה של מסורת אשכנז יש בכוחה של סוגיה זו להאיר היבטים הנוגעים ליחס שבין המסורת המאוחרת בת שבע התנועות לבין המסורת הקדומה בת חמש התנועות. הממצאים מעלים שלוש קבוצות בפרשה זו:

א. שווא לפני אות גרונית בפתח ממומש כפתח. במקרה כזה האות הגרונית עצמה עשויה להיות מסומנת בחטף פתח או בשווא במקום בפתח (על המימוש הפונטי של צורות הניקוד השונות ראו בסוף פרק זה): וְהַמְעַמֵּץ (> וְהַמְעַמֵּץ; שבת כג, ה: עט, חק), וּמַעְרָה (> וּמַעְרָה; יומא ד, ד: ל3), וּמַעְרָה (ל2 שם; על ניקוד הרי"ש ראו §2.1.1), מַעְשֵׁר (> מַעְשֵׁר; דמאי ב, ב: עט, חק), יַעֲרָה (> יַעֲרָה) (על היעדר תשלום הדגש ראו §2.2.2); פרה ט, א: עט, חק, 1T, 2T, 1L, שָׁאָר (> שָׁאָר) [על תנועת האל"ף ראו §2.1.2.1; נפוץ – ראו §3.1.1]. בדומה נמצאו בעט ובחק צורות אחדות משורשי פה"פ גרונית בבניין פיעל, ובעיקר מן השורשים ער"י ועש"ר; למשל: וּמַעְרָה (מ"ש ג, יג), לַעֲרוֹת

⁴⁰⁴ ראו הפניות בהערה הקודמת, ובעיקר את דבריהם של מקס ויינרייך, אוריאל ויינרייך וקאץ.

⁴⁰⁵ כ"ץ (ליטא, עמ' 117) מציין שהמימוש [ei] מצוי רק בראש תיבה, להבדיל מהמימוש [e] המופיע גם במעמד מצעי, אך אין הוא דנה בסביבה פונטית אפשרית שעשויה לגרום לכל אחד מהמימושים של השווא. רשף וגונן (שקיעים אשכנזיים, עמ' 254–255) ניסו לקשר בין מימוש השווא הנע כדיפתונג לבין קריאתן של אותיות השימוש וי"ו, בי"ת ולמ"ד; ואין בכך ממש, שהרי הממצאים כאן מלמדים בבירור שקריאת השווא כדיפתונג מתרחשת לא רק באותיות השימוש האלה, אלא גם בצורות אחרות.

⁴⁰⁶ השוויימנס, המילים השאולות, עמ' 129.

⁴⁰⁷ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 77–78.

(שם), יַעֲרָה (מקוואות ב, ז), שְׁנֵיעֶשֶׁר (דמאי ג, ב 2א), מַעֲשֶׂר (שם ה, ד), מַעֲשֶׂרִין (שבת ב, ז, לצד מַעֲשֶׂרִין באותה משנה), מְהַלֵּךְ (עירובין ה, ח), וּמְהַלֵּכֶת (עדיות ב, ז; על השווא בלמ"ד ראו §2.1.3.2) ועוד מעט כיוצא בזה.

ב. שווא לפני אות גרונית בקמץ ממומש כקמץ. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא השם **סאה**, שצורתו סָאָה במסורת אשכנז היא מוחלטת (ראו בהרחבה §3.1.1). דוגמה אחרת מגיעה מצורת הריבוי **רעמים** (ברכות ט, ב), שניקודה בטש הוא הֶרְעָמִים. צורה דומה תיעדה כ"ץ במסורת הקריאה של ליטא.⁴⁰⁸ בעט שם הֶרְעָמִים, צורה התואמת לקבוצה ג (ראו להלן). כ"ץ ציינה עוד את ההגייה [po'omim] = **פעמים**, התואמת גם היא לקבוצה זו.⁴⁰⁹ בעט מנוקד שם זה בדרך קבע פְּעָמִים בשווא.

לכאורה הצורות בקבוצה זו יכלו להיווצר בהגייה האשכנזית רק לאחר המעבר למסורת בת שבע התנועות ומימושו של הקמץ כ[ɔ], אך אין בכך הכרח. לא מן הנמנע להניח שהצורה סָאָה נוצרה כבר בהגייה הקדם־אשכנזית ([sa'a] < [saa] < [sā]), ובמעתק הרגיל של [ā] ל[ɔ], המאפיין את המעבר מן ההגייה האשכנזית הקדומה למאוחרת, התפתחה הצורה סָאָה בקמץ.⁴¹⁰ הדברים מוחלטים פחות לגבי רְעָמִים, שכן לצידה מתועדת כאמור גם הצורה רְעָמִים באשכנז. לפיכך אפשר שזו נוצרה בתקופה מאוחרת יותר, שבה הקמץ כבר נבדל מן הפתח.

ג. שווא לפני אות גרונית בקמץ ממומש כפתח. קבוצה זו היא הגדולה ביותר והמסקרנת ביותר. במקרים כאלה האות הגרונית עצמה מנוקדת לרוב בחטף פתח, ולעיתים נדירות יותר בשווא. פְּעָלִים: כך נוקדה הצורה הגרודה בכל מקום בעט (למשל סנהדרין א, ד), וכן פְּעָלִיָה (תמורה ד, א), אך הצורה חבורת הכינוי לנסתר נוקדה תמיד פְּעָלִיו (למשל ב"ק ד, ח). בל 1 פְּעָלִים (סנהדרין שם), וכך גם בטש (דמאי ו, ד; שם, ה); דָּאָה (עט באבות ב, ז; בל 1 שם: דָּאָה); טְהָרוֹת (נפוך, ראו §3.1.1); מַעֲרָה, מַעְרוֹת (נפוך, ראו שם); וְנָאָה: כך (או בדומה) בכל הדפוסים בשבת ה, א, אך בכלים כג, ב מנוקד עט נָאָה; נַעְרוֹת (עט: כתובות ג, א; נדרים יא, י);⁴¹¹ קַעְרָה (כלים כ, ה +), קַעְרָה (שבת טז, ז +), לצד היקרויות אחדות של קַעְרָה (למשל שבת ב, ד). בט"י ב, ג נמצאו שתי הצורות זו לצד זו:⁴¹² רָאָה: כך כמעט תמיד בעט (למשל ביכורים ב, י), וכן בידיש ובניקודם של בוקסטורף ויסטרוב.⁴¹³ פעם אחת בלבד נמצא בעט ניקוד אחר: הָרָאָה (חולין י, ד); הֶרְעָמִים (עט בברכות ט, ב); נטיות **שיער**: שְׁעָרוֹ (שבת י, ו), שְׁעָרָה (סוטה א, ה) ועוד הרבה כיוצא בזה. רק במכשירין א, ה נמצא בעט הניקוד שְׁעָרוֹ בקמץ; שְׁעָרוֹת: כך תמיד בעט, למשל בתרומות א, ג.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ כ"ץ, ליטא, עמ' 111.

⁴⁰⁹ ראו שם.

⁴¹⁰ השו"ו ויינרייך, העברית, עמ' 184.

⁴¹¹ וכך גם אצל קוסובסקי (עמ' 1218).

⁴¹² הצורה קַעְרָה ידועה גם מן היידיש (הארקאווי, עמ' 464; ניבורסקי, עמ' 439).

⁴¹³ ויינרייך, מילון, עמ' 410; הארקאווי, עמ' 470; בוקסטורף, עמ' 1073; יסטרוב, עמ' 1436.

⁴¹⁴ צורות אחדות שצוינו כאן, כגון פְּעָלִים או שְׁעָרוֹת, אפשר להסביר לכאורה כצורות ריבוי שלם. להערכתו ראוי להן ההסבר הפונולוגי הנידון כאן, ולא הסבר מורפולוגי; השוו בעניין זה את מאמרי שמש, הריבוי השלם, ובעיקר סעיף ב שם.

המימוש של שווא נע כתנועת העיצור הגרוני התוכף לו ידוע היטב ממסורות אחרות של העברית. כידוע, זהו מימושו הרגיל של השווא במסורת קריאת המקרא הטברנית,⁴¹⁵ והגייה זו ידועה גם ממסורת תימן,⁴¹⁶ מכ"י פ⁴¹⁷ וממחזורי התפילה האיטלקיים.⁴¹⁸ מורג קובע שרקעה הפונולוגי של הגייה זו היא התערערותם של עיצורי הגרון והעתקה טבעית של תנועת העיצור הגרוני אל השווא שלפניו.⁴¹⁹ משום כך אין פליאה גדולה בתפוצתה הרבה של הגייה זו במסורת אשכנז, שבה כידוע נאלמו העיצורים אל"ף ועי"ן לחלוטין, ובמידה רבה גם הה"א.

היאלמותם של עיצורי הגרון והעברת תנועתם אל השווא הקודם מתועדת גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, ויש לה הדים גם בספרי הדקדוק האשכנזיים הקדומים.⁴²⁰ בין השאר מצויות במחזוריים הקדם-אשכנזיים עדויות להגייה זו בכמה מילים שהגייתן זהה במסורת האשכנזית המאוחרת: רֶאָה, דָּאָה.⁴²¹ על הממצאים שהובאו מקבוצה ג אפשר להוסיף עוד שתי מילים מן הרכיב העברי של היידיש שעברו תהליך דומה ואינן מתועדות במשנה: טַעֲמִים וּשְׁאָלָה.⁴²² על הקריאה הנפוצה טַעֲמִים מעיד כבר אליהו בחור ב"התשב"י".⁴²³

לאור הצורות המצויות במחזוריים הקדם-אשכנזיים ולאור העובדה שיהודי אשכנז בימינו מקיימים הבחנה בין קמץ לפתח, השאלה המתבקשת היא כיצד יש לפרש את הצורות בקבוצה ג ואת החילופים מן הדגם קֶעֶרָה בקמץ / קֶעֶרָה בפתח. אם נאמר שצורה כמו קֶעֶרָה אכן משקפת מימוש של השווא בתנועת העי"ן, לכאורה נהיה חייבים לשער שצורה זו נוצרה בהגייה הקדם-אשכנזית, שבה לא הייתה הבחנה בין קמץ לפתח, ושניהם נקראו בתנועה [a]. השערה זו מתחזקת לנוכח העובדה שכמה מן הצורות שצינו כאן אכן מתועדות במחזוריים הקדם-אשכנזיים, כמו רֶאָה, טַעֲמִים או דָּאָה שהוזכרו לעיל. ועם זאת, דומני שחילופי הצורות המתועדים בדפוסים המשנה האשכנזיים מלמדים שחילופים מהסוג הזה עשויים להתרחש גם בהגייה האשכנזית המאוחרת המקיימת הבחנה בין קמץ לפתח. חילופים כגון בְּעָלִים/בְּעָלִים, מְעָרָה/מֶעָרָה, קֶעֶרָה/קֶעֶרָה או שְׁעָרוֹ/שְׁעָרוֹ מלמדים ששתי הצורות מוכרות במסורת אשכנז ומשמשות זו לצד זו. ואין הכרח לתלות חילופים אלו בהשפעה מקראית, שכן הם מתועדים גם בשם נֶאֱקָה, שאינו מצוי במקרא.

כיצד יוסברו אפוא חילופים אלו? יש שראו בפתח שבצורות אלו שריד לקמץ הקדם-אשכנזי, שהגייתו הייתה זהה לפתח.⁴²⁴ פתרון זה מסתבר פחות, שכן מימוש הקמץ הדקדוקי כפתח מוגבל באופן כמעט מוחלט להברות סגורות מוטעמות (2.1.2.1s), ואין זה המקרה כאן. להשערתי של מישור צורות אלו משקפות מעתק של המשקל פֶּעֶלָה למשקל פֶּעֶלָה,⁴²⁵ אך קשה להצביע על מעתק

⁴¹⁵ ראו בעיקר מורג, העברית, עמ' 160 ואילך.

⁴¹⁶ ראו שם, עמ' 167 ואילך.

⁴¹⁷ בר-אשר, איטליה, עמ' 79–83.

⁴¹⁸ ריזיק, מסורות, עמ' 172–174.

⁴¹⁹ מורג, שם, עמ' 172.

⁴²⁰ אלדר, אשכנז, א, עמ' 71–72.

⁴²¹ אלדר, שם, ב, עמ' 145, 153.

⁴²² ראו למשל ברגרין, עיונים, עמ' 62–63; ביידר, דיאלקטים, עמ' 314–315. על צורת השם שאלה ראו להלן.

⁴²³ ראו ביידר, שם, עמ' 316; וכן אלדר, אשכנז, ב, עמ' 44; שרביט, התשב"י, עמ' 371. ותמה אני מה צורך ראה שרביט בקביעה שיסודה של צורה זו בהטעמה המלעילית של מסורת אשכנז, שהרי עדויות לצורות דומות מצויות גם במסורות מלרעיות, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית (אלדר, שם).

⁴²⁴ ילון, מבוא, עמ' 71–72; ברגרין, עיונים, עמ' 62–63; ביידר, דיאלקטים, עמ' 316.

⁴²⁵ מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 123–124.

דומה בשמות שעיצורם השני אינו "גרונ", ומשום כך נראה שלפנינו חלופה פונולוגית ולא מורפולוגית.

נראה לי אפוא להציע כאן הסבר אחר. צורות אחדות מן הדגם הנידון כאן אכן נולדו באשכנז בתקופה קדומה, קדם-אשכנזית, שבה מימוש הפתח היה זהה למימוש הקמץ. כאלה הן למשל רָאָה, טַעֲמִים או דָּאָה, המתועדות כאמור במחזורי אשכנז הקדומים. צורות אלו יצרו חריגה מן הדקדוק המקראי, התובע צורות כעין דָּאָה, טַעֲמִים. חילופים אלו יצרו בקרב יהודי אשכנז את התפיסה שהמימושים [Cao] (טַעֲמִים) ו-[Caa] (טַעֲמִים) הם שתי וריאנטות פונטיות חופשיות העשויות להתחלף ביניהן. כך נוצרו גם צורות כגון מַעְרָה, בְּעָלִים, שְׁעָרָו וכיוצא בזה, שהוסיפו לשמש לצד מַעְרָה, בְּעָלִים ושְׁעָרָו המקוריות.⁴²⁶

נראה שכהתפתחות מאוחרת יותר נוצרו חילופים לא רק בין [Cao] ל-[Caa], אלא גם בין תנועות אחרות לבין [Caa]. כך למשל בר"ה ג, ה מנקד עט יְעָלִים, כנגד הצורה הצפויה יְעָלִים המצויה כך אצלו בכלאיים א, ו. ואולי כך תוסבר גם הצורה האשכנזית הידועה שְׁאָלָה כהתפתחות מן שְׁאָלָה. אם כי במקרה של שם זה גם הנחתו של ברגרין שמשתקף כאן משקל אחר של השם (> שְׁאָלָה) עודנה מסתברת.⁴²⁷

בדיון כאן התעלמתי משאלת המימוש הפונטי של הצירוף [aa]. ההיאטוס שנוצר בעקבות היאלמותם המוחלטת של עיצורי הגרון עבר גלגולים שונים בניבים השונים של אשכנז.⁴²⁸ מכל מקום, דומה שבין שמימושו [a], בין ש-[ā] ובין ש-[aj], נקדני המשניות האשכנזיות סימנוהו לרוב בפתח ובחטף פתח, כגון בְּעָלִים, ובמקרים נדירים יותר בפתח ובשווא, כגון קַעֲרָה. מסתבר שאין אלו אלא חילופים גרפיים בלבד המכוונים אל אותה ההגייה.

2.3.2 הגיית החטפים

מימושי החטפים במסורת אשכנז ובעברית המותכת בידיש נידונו רבות במחקר. הפרדה מתבקשת בסוגיה זו היא בין חטפים באות ח"ת, ההגויה כידוע כעיצור ענבלי, לבין חטפים באותיות אל"ף, ה"א ועי"ן, שכידוע נאלמו לחלוטין (או כמעט לחלוטין) במסורת אשכנז.

אשר לחטפים באל"ף, בה"א ובעי"ן, ידוע היטב שאלה ממומשים כתנועות מלאות בראש תיבה.⁴²⁹ דוגמאות רבות לכך נקרות בדפוס המשנה האשכנזיים במקומות שבהם סומנה תנועה מלאה במקום חטף; דוגמאות אחדות מעט: אֶשְׁיָרָה (סוכה ג, א), עֲצֻמוֹת (שבת כא, ג), אֶפְיָנִין (שם), אֶפְיָקוֹמֶן (פסחים י, ח), הַנְּאֶתֶן (אבות ב, ג), אֶחָרִים (שם, ד). בדומה מוצאים לעיתים גם חטפים במקום תנועות מלאות כצפוי, כגון אֶמֶת, עֶכְבָּה.⁴³⁰

⁴²⁶ מסתבר שתפיסה דומה הביאה לחילופים דומים גם בעברית המדוברת של ימינו (אם כי במימוש אחר של הקמץ); חלופות כגון דָּאָה / דָּאָה, גָּאָה / גָּאָה, לְהָקָה / לְהָקָה וכיוצא בזה נשמעות תדיר בעברית כיום.

⁴²⁷ ברגרין, עיונים, עמ' 62–63.

⁴²⁸ ראו באריכות ויינרייך, העברית, עמ' 184–186; ביידר, דיאלקטים, עמ' 316–317.

⁴²⁹ מישור, חקר, עמ' 103–104; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 392–394 (7.16.68).

⁴³⁰ ראו מישור, שם.

חטף במעמד מצעי באותיות אלו עשוי להיאלם לחלוטין, כגון [lámod] = לַעְמֹד, [táre] = טְהָרָה.⁴³¹ במקרים שבהם הוא נקרא בתנועה מלאה נוצר היאטוס, הממומש בדרכים שונות בניבים האשכנזיים השונים; ראו 2.3.1§ וההפניות שם. מכל מקום, ספק אם אפשר ללמוד על אופן ההגייה מדפוסי המשנה שנחקרו כאן, ויש להניח שחילופים כגון לְהָנוֹת לעומת לְהָנוֹת מכוונים אל אותה ההגייה.

התמונה מורכבת יותר בהגיית החטפים באות חִי'ית. ידוע היטב שעוד מתקופה קדומה ועד להגייה האשכנזית של ימינו ולעברית המותכת בידיש נוהגים יהודי אשכנז לממש חטפים בחי'ית במעמד מצעי באפס תנועה.⁴³² הדברים אמורים הן לגבי חטף הממיר שווא נע (כגון סוֹחֶטִין) והן לגבי חטף העשוי לבוא כתחליף לשווא נח, כגון מִחְזִיר. מסורת הגייה זו יצרה בתודעתם של יהודי אשכנז קשר פונטי הדוק בין סימני החטפים (ובעיקר חטף הפתח) ובין מימוש החי'ית באפס תנועה. לפיכך נוהגים יהודי אשכנז לסמן היעדר תנועה בחי'ית לא רק בסימן השווא, אלא גם בסימן חטף הפתח. פירוש הדבר למעשה הוא שאין ללמוד מדפוסי המשנה המנוקדים על אופן הגיית החטפים בחי'ית, שכן סימן של חטף באות זו הוא דרמשמעי ועשוי להתפרש הן כ־[a] והן כאפס תנועה. עדויות מפורשות למימוש החטף בחי'ית באפס תנועה באות רק ממקומות שבהם נוקד סימן שווא במקומו. דוגמאות אחדות מן הדפוסים השונים: שֶׁחֶחְשִׁיף (שבת כד, א – כל הדפוסים), מִחְשִׁיף (שם כג, ג: 1T, 2T, 1L), מִחְזִירִין (שם כב, ו: 5T), תִּחְזִיק (אבות ב, ח: 1L), וּמִנְחִין (מו"ק ג, ז: 5T), סוֹחֶטִין (שבת כב, א: 5T, 2L, 3L), הָאֲחֵרוֹן (שביעית ט, ה: 5T), יִפְחֹתוּ (פסחים י, א: 5T, 2L, 3L).⁴³³ מנגד, דוגמאות לפתח במקום חטף פתח בחי'ית במעמד מצעי לא נמצאו לי כלל בדפוסי המשנה האשכנזיים, ונראה שעובדה זו מלמדת שהגיית החטף במעמד זה היא תמיד באפס תנועה.

לעומת זאת, בראש מילה או אחרי מיליות המצטרפות לתיבה חטף פתח בחי"ת עשוי להתחלף הן בשווא והן בפתח. דוגמאות רבות לכך מצויות בדפוסי המשנה האשכנזיים, והן מלמדות על היעדר סדירות במימוש החטף במעמד זה. דוגמאות לשווא (הכול מתוך 101): הַחֲתִיכֹת (חולין ז, ה), הַחֲמֹר (שבת כד, א), הַחֲבָלִים (שם), בְּחֵרוּבִין (שם, ב), חָלָלוּ (חולין ג, א; שם, ב), חָלָלִי (קידושין ד, א 2x); חֲנוּד (בכורות ו, ג 2x; שם, יב 2x), חֲטִיבַת (מכות ב, ב). דוגמאות לפתח: חֲלִילִין (שבת כג, ד), בְּחִנוּכָה (מו"ק ג, ט), חֲגִיגָה (פסחים ו, ג), חֲדָשָׁה (שקלים ד, ו), חֲלָקָה (פרה ג, ח).⁴³⁴

שתי עדויות אחרות תומכות בעובדה שחטפים עשויים להיקרא באפס תנועה :

א. בתיבה וְהַתְּכִירוֹת (למשל ביכורים א, ב) ישנו דגש שנועד לבידול פונטי בין כ"ף רפה לבין חיי"ת (§2.2.1.1), דגש שלא היה בו צורך אילו החטף היה מונע.

⁴³¹ כ"ץ, ליטא, עמ' 119; ברגרין, עיונים, עמ' 80–81 הערה 19.

⁴³² ראו בעיקר ילון, הניית החטפים וכן: בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19; כ"ץ, לטא, עמ' 118–119; ביתאריה, מחזור וורמייזא, עמ' 312–313; מישור, חקר, עמ' 96, 97; ברגרין, עיונים, עמ' 22; ריזיק, עד שהוזנה, עמ' 75–76; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 392–393 (7.16.6§); ביידר, דיאלקטים, עמ' 331; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 18–19.

⁴³³ עדויות לשווא במקום חטף בשורשי עה"פ גרונית מצויות גם בפעלים אחדים אחרים בעלם בבניינים קל ונפעל, למשל: יִפְתּוּ (פאה ד, ה); נִמְחָקָה (סוטה ג, ג 3א); נִפְחָתָה (ב"מ י, ב; חולין ג, ב); שִׁנְפָּחָתָה (כלים ד, א); נִשְׁחָטָה (חולין ד, ה). מדובר כאן בתופעה שונה מצורות דומות המשמשות בעברית המדוברת כיום, שכן צורות כגון יִמְחָקוּ בימינו נוצרו כנראה כחיקש לגזרת השלמים (על דרך שִׁמְרוּ); השווא בצורות כאלה בימינו נקרא בתנועה המלאה [e] וההטעמה היא מלרעית. לעומת זאת, במסורת אשכנז ההטעמה היא מליעלית (על הברת הפועל הראשונה), והשווא

⁴³⁴ כאמור לעיל (2.1.3ס), חוקרי היידיש נוהגים לדון בסוגיית החילופים מהסוג של חֶרטה לעומת חֶרטה כחלק מדיון על חיטופי תנועות פרה־טוניות. עדויות לחילופים כאלה גם במילים חֶדֶה־ברתיות בדיעבד, כגון חֶנוֹת לעומת חֶנוֹת, מלמדות שלא עניין כאו לחיטופי תנועות. אלא למימוש סימני החטפים.

ב. בתיבות בודדות בדפוס המשנה שנחקרו כאן נמצאו סימני חטפים שאינם צפויים מצד הדקדוק. הדוגמאות כוללות את נָהֲגוּ (3.2.8.1§), לִהְנוֹת / לִהְנוֹת (3.2.6.1§), חֲדָשִׁים / חֲדָשִׁים וּמִחֻצָּה (3.1.1§). חילופים אלו נובעים ודאי ממימושם של החטפים באפס תנועה, ומתוך תפיסה של הנקדנים שכל סימני החטפים עשויים לציין היעדר תנועה, כך שממילא אין חשיבות לטיב החטף. תופעה דומה מתועדת גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים.⁴³⁵

כ"ץ מציינת שבמסורת ליטא חטף פתח בחי"ת בראש תיבה נקרא לרוב בתנועה מלאה, כגון חצות, חכמים, ורק לעיתים רחוקות באפס תנועה או במימוש אחר של השווא.⁴³⁶ מן העדויות שהובאו כאן מן הניבים האשכנזיים הדרום-מזרחיים והמרכז-מזרחיים ניכר שישנן עדויות רבות למימוש השווא באפס תנועה גם בראש מילה. האם הבדל דיאלקטי הוא, או שמא היקפו המצומצם יחסית של החומר שתיעדה הוא שהביא למסקנתה זו? מכל מקום, מכיוון שכאמור הממצאים מדפוס המושנה האשכנזיים אינם חד-משמעיים, הסוגיה עוד מצפה למחקר מקיף המבוסס על הקלטות.

⁴³⁵ אלדר, אשכנז, א, עמ' 67–68. ראו גם ריז'יק, מסורות, עמ' 59–60.

⁴³⁶ כ"ץ, ליטא, עמ' 118.

3. תורת הצורות

3.1 השם

מוגשים להלן שלושה פרקים העוסקים בתצורת השם. בפרק הראשון (§3.1.1) הובאו דיונים פרטניים בשמות עצם המצויים בפרקי המשנה שבקורפוס (§1.4.1) שבצורתם יש עניין, ובכלל זה שמות שנשאלו משפות זרות. להבדיל מן המקובל בספרי דקדוק, שמות העצם לא חולקו למשקלים, והדיון בהם מוצג על פי סדרם האלפביתי.⁴³⁷ הסיבה לכך היא התמורות הרבות שעברה מערכת המשקלים במסורת אשכנז, הנובעות ברובן מן התהליכים הפונולוגיים המאפיינים את המסורת הזו. ככלל אפשר לומר שמערכת משקלי השם המוכרת מן המקרא וממסורות אחרות של לשון חכמים קרסה במסורת אשכנז, ותחתיה קמה מערכת צורנית חדשה. במערכת זו אין חשיבות למיון המקובל למשקלים, שכן משקלי שם רבים התערבו והתמזגו עד שאין עוד אפשרות או צורך להבדיל ביניהם. מבין הגורמים העיקריים שהביאו להיערכות המחודשת של משקלי השם אמנה כאן את העיקריים:

א. טשטוש התנועות הפוסט-טוניות (§2.1.1), שהביא להתמזגות מוחלטת או כמעט מוחלטת בין כמה משקלי שם. דוגמה בולטת היא המשקלים קטל, קוטל וקוטל (§3.1.2.7).

ב. עירוב מוחלט בין פתח לקמץ במילים חד-הברתיות, שהביא לחילופים תדירים בין אָב לאַב, פֶּתַב ופֶּתֶב וכיוצא בזה (§2.1.2.1). שמות אלו כבר רחוקים ממשקליהם המקוריים, וגם חלוקה סינכרונית למשקלים הייתה מקרבת רחוקים, וכורכת למשל את יָד ואת חַג תחת משקל אחד, כנגד המצוי בשאר מסורות העברית.

ג. מעתק נפוץ של חולם לשורוק בהברות פתוחות מוטעמות (§2.1.2.8), שהביא למשל לטשטוש הגבולות בין המשקלים קטולָה וקטולָה.

ד. חיטופי תנועות (§2.1.3), שהביאו למשל לטשטוש ההבדלים בין קטיל לבין קטיל (שְׁלִיחַ / שְׁלִיחַ) או בין קטלָה לקטלָה (פְּרִשָּׁה / פְּרִשָּׁה), ואף יצרו תבניות שמניות חדשות שאין כדוגמתן במסורות אחרות של העברית (בּוֹגְרֵת, גְּרוֹגְרֵת).

ה. ביטול ההכפלה (§1.2.3), שהביא למשל להתמזגות המשקלים קטילָה וקטלָה או קטולָה וקטלָה.

בעקבות השינויים הרבים שחלו במערכת השם במסורת אשכנז לא ראיתי לנכון לחלק את השמות שנידונו כאן למשקלים, ומשום כך הם מובאים כאן בסדר אלפביתי וללא חלוקה. גם איהאחידות המתגלה לעיתים בין המקורות השונים הביאה להעדפה של דיונים בשמות ללא מיונם.

⁴³⁷ כתיבם של הערכים הוא הכתיב התקני של העברית בימינו, וכך למשל שם הערך הוא **צוהריים**. במקומות שראיתי צורך הפניתי לערכים מכתבים חלופיים.

הפרק השני של חלק זה של העבודה (3.1.2§) עוסק בכמה סוגיות כוללות בתצורת שם העצם, הנוגעות לכמה שמות ולא לשמות בודדים.⁴³⁸ הפרק השלישי (3.1.3§) עוסק בצורתם של השמות הפרטיים המצויים בקורפוס.

שמות כלליים ופרטיים שבצורתם לא נמצא עניין רוכזו בנספח א בסוף העבודה, ושם גם הובא ניקודם המתועד בדפוס המשנה האשכנזיים.

3.1.1 דיונים פרטיים בשמות עצם

אב (יומא ד, א 2x)

ע"נ ניקד פעמיים אב. בכל דפוס הליקוטים אב. ראו בהרחבה 2.1.2.1§.

אבוס (שבת כ, ג)

ע"נ וח"ק ניקדו האבוס. בכל דפוס הליקוטים האבוס.

במקרא היחיד הנפרד מנוקד אבוס בצירי (למשל ישעיהו א 3). כך גם במרבית המסורות של לשון חכמים, אך יש מסורות המכירות גם צורות חלופיות: אבוס, אבוס או אבוס. עיקר תיעודן של צורות אלו הוא באבות הטקסטים (ק, פא, וכן קטעי גניזה); הניקוד הבבלי, מסורת תימן וד"ל מכירים רק את הצורה המקראית אבוס,⁴³⁹ כמו מסורת אשכנז.

במקומות אחרים במשנה מנוקד ע"נ אבוס בשורוק (למשל נדרים ד, ד; כלים כ, ד). לפיכך יש לשער שהחולם במסכת שבת צמח מתוך שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§), ואין הוא משקף חלופה מורפולוגית של השם.

אבל (מו"ק ג, ז)

ע"נ ניקד לבית האבל. בל 1 לבית האבל.

ענייננו כאן בצירוף "בית האבל", שבניקודו נחלקו המסורות. בכתבי היד ק ופא ובדפוס קושטא וליוורנו הניקוד הוא תמיד "בית האבל".⁴⁴⁰ לעומת זאת, הצורה "בית האבל" מוכרת מכמה מסורות תימניות, לצד הצורה "בית האבל".⁴⁴¹ באנ"ד לרוב "בית האבל", אך פעם אחת גם "בית האבל" (מנחות י, ט).

⁴³⁸ לא נידונו כאן סוגיות שבהן כבר עסקתי במרוכז במקומות אחרים: היקש הנסמך לנפרד במשקלי שם הפותחים בקמץ (שמש, צורות נפרד); הריבוי השלם של השמות הסגוליים (שמש, הריבוי השלם), המעבר מהמשקל קטל למשקל סגולי (שמש, המקורות, עמ' 190–191) והמעבר מהמשקל מְקָטֵלָה למשקל מְקָטִילָה (שם, עמ' 191–193).

⁴³⁹ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 380; ייבין, בבלי, עמ' 919; בירנבאום, גניזה, עמ' 130.

⁴⁴⁰ יעקב, דרום תימן, עמ' 83.

⁴⁴¹ יעקב, שם.

ע"ט מנקד כאמור "בית האָבֶל" במו"ק, וכך גם במנחות י, ט. לעומת זאת, ארבע פעמים ניקד "בית האָבֶל": תרומות יא, י 2x; עירובין ח, א; כתובות ז, ה.⁴⁴² כאמור, כך ניקד גם ל' 1, וזהו גם הניקוד המובא אצל קוסובסקי (עמ' 8). נראה אפוא ששתי הצורות היו מוכרות באשכנז. הממצאים מכתבי היד מלמדים כנראה שהצירוף המקורי הוא "בית האָבֶל", ונראה שהחלופה הלקסיקלית "בית האָבֶל" התפתחה בשלב מאוחר יותר.

אָגוּז (סוכה ג, ז), אָגוּזִים (שבת יז, ב)

היחיד נוקד בע"ט פֶּאָגוּז, ובדומה בחק ובכל דפוסי הליקוטים פֶּאָגוּז. את צורת הריבוי במסכת שבת ניקדו ע"ט, חק ול' הָאָגוּזִים. 1, 1T, 2T, 2L, 3L: הָאָגוּזִים.

במקרא מילה יחידאית (שה"ש ו, יא), ושם אָגוּז. מסורות לשון חכמים נחלקו בצורת השם, הן בצורת היחיד שלו והן בצורת הריבוי. בצורת היחיד, לצד הצורה המקראית אָגוּז, מכירות המסורות האיטלקיות השונות גם את הצורות אָגוּז ואָגוּז.⁴⁴³ במסורת אשכנז נמצאה רק הצורה אָגוּז כבמקרא.⁴⁴⁴

צורת הריבוי אינה מזדמנת במקרא, ואין תמה שנחלקו המסורות בקריאתה. במרבית המסורות הצורה היא אָגוּזִים, צורת הריבוי הצפויה של אָגוּז. אך כמה מן המסורות מכירות גם צורות אחרות; הצורה אָגוּזִים באל"ף צרויה מתועדת בק לצד אָגוּזִים בחטף סגול, והיא היחידה בניקוד הבבלי. ככל הנראה היא משתקפת גם מן הכתיב המלא "אִיגוּזִים" בכתבי היד של התלמוד הבבלי.⁴⁴⁵

צורה חלופית אחרת היא אָגוּזִים בחטף פתח באל"ף. צורה זו מתועדת היטב ב9ט, במחזורי איטליה, בדפוסים האיטלקיים הקדומים ואף במסורת הקדם-אשכנזית – בכולם לצד הצורה הרגילה אָגוּזִים.⁴⁴⁶ במחזוריים האיטלקיים מתועדת גם צורה בשורוק: אָגוּזִים.⁴⁴⁷ אלדר סובר שהחילופים בין אָגוּז ביחיד לבין אָגוּזִים ברבים הם על דרך אָדום-אָדומי,⁴⁴⁸ אך יש להעיר שהמסורות המכירות את הצורה בחטף פתח מכירות לצידה גם את הצורה הרגילה בחטף סגול, ובכלל זה המסורת האשכנזית (ראו להלן).

ד"ל ואנ"ד מנקדים אָגוּזִים בחטף סגול ובחולם בכל מקום, ונדמה שבעקבותיהם הלכו כל דפוסי הליקוטים (למעט ל' 1). זוהי גם הקריאה שתיעד מישור, אך הוא ציין שהפענוח אינו ודאי.⁴⁴⁹ ע"ט⁴⁵⁰

⁴⁴² ניקודו של חק תואם לניקודו של ע"ט בכל מקום.

⁴⁴³ בראש, איטליה, עמ' 69; ריזיק, מסורות, עמ' 267; בראש, תורת הצורות, עמ' 364.

⁴⁴⁴ כך ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 22), בריהודה (מילון, עמ' 43), פין (א, עמ' 23), לוי (א, עמ' 20), יסטרוב (עמ' 11) ובוקסטורף (עמ' 13). החילופים בין פֶּאָגוּז לפֶּאָגוּז הרי הם גרפיים בלבד, שהרי ממילא דין חטף באל"ף כדין תנועה מלאה (2.3.25), וגם תנועת הכ"ף היא ממילא [e], בין שניקודה שווה ובין שניקודה סגול (2.3.15).

⁴⁴⁵ ייבין, בבלי, עמ' 908; ברויאר, העברית, עמ' 168–169; בראש, תורת הצורות, עמ' 364.

⁴⁴⁶ בראש, איטליה, עמ' 69; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 224–225; ריזיק, מסורות, עמ' 267; בראש, תורת הצורות, עמ' 364; ריזיק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 354–355.

⁴⁴⁷ ריזיק, מסורות, שם.

⁴⁴⁸ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 224–225.

⁴⁴⁹ מישור, חקר, עמ' 101.

⁴⁵⁰ וכמוהו חק, התואם לו בכל פרט בניקודו של שם זה.

מכיר ארבע צורות שונות בניקוד השם: האל"ף יכולה להיות בחטף פתח או בחטף סגול, והווי"ו יכולה להיות בחולם או בשורוק. הממצאים מלמדים שאין קשר בין ניקוד האל"ף לניקוד הווי"ו, וכל אחד מהשילובים מזדמן לפחות פעם אחת בעט: אָגוֹזִים 11x (למשל שבת ט, ה); אֶגוֹזִים 2x (למשל שביעית ז, ג); אֶגוֹזִים 2x (מעשרות א, ב 2x); אֶגוֹזִים 4x, לרבות ההיקרות הנזכרת במסכת שבת (למשל פאה א, ה).

נראה שהצורה השגורה במסורתם של עט וחך היא הצורה הרגילה, אָגוֹזִים. אך לצידה מכירה מסורת זו גם את צורות המשנה בחטף פתח ובשורוק. בשתי ההיקרויות בטש שורוק בווי"ו, אך תנועת האל"ף אינה אחידה: וְאֶגוֹזִים (פאה א, ה) בחטף סגול לעומת אֶגוֹזִים (פאה ד, א) בחטף פתח. בחטף פתח ובשורוק ניקד כאמור גם ל¹.

כללו של דבר: צורת היחיד של שם זה אחידה במסורת האשכנזית, והיא תמיד אָגוֹז. צורת הריבוי אינה אחידה, והמסורת מכירה מגוון רחב של צורות. הצורה הרגילה היא בדרך כלל אֶגוֹזִים, אך לצידה משמשות גם הצורות האחרות. חשוב לציין שהצורות החלופיות עומדות כנגד צורתו הקבועה של "ד", המנקד כאמור אָגוֹזִים בכל מקום. נראה שהצורות בחטף פתח משתלשלות מן המסורת האשכנזית הקדומה. חילופי החולם והשורוק ודאי נובעים מהמעטק הרגיל של חולם לשורוק בהברות פתוחות מוטעמות (2.1.2.8§), כפי שציין כבר מישור.⁴⁵¹ הצורה אֶגוֹזִים בשורוק נמצאה גם במילונייהם של פין ושל לוי.⁴⁵²

אווז (שבת כד, ג)

עט וחך ניקדו אָוּזִים. בדומה בכל דפוסי הליקוטים: אָוּזִין.

מסורות לשון חכמים נחלקו מאוד בצורתו של שם זה, והוא שקול במשקלים רבים ומגוונים.⁴⁵³ בכל העדים של מסורתנו הצורה היא אָוּזִין, וכך מנקדים עט וחך גם בחולין יב, א.⁴⁵⁴ צורה זו ודאי משקפת נסיגה של ההטעמה וחיתוף פוסטטוני (2.1.3.2§), אך אין ודאות מאיזו צורה היא השתלשלה: אָוּזִים במשקל קָטַל (לאחר ביטול ההכפלה) או שמא אָוּזִים – צורת ריבוי העשויה למשקלי שם רבים. צורת היחיד מנוקדת בעט אָוּז (בכורות ז, ד; שם, ו), וגם היא משקלה אינו שקוף.

יצוין שהצורה אָוּזִין מוכרת גם ממסורת תימן, אם כי שם גלולה הוא אחר, וככל הנראה זוהי צורת ריבוי שלם של שם סגולי.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ מישור, חקר, עמ' 101.

⁴⁵² פין, א, עמ' 23; לוי, א, עמ' 20. שאר המילונים מנקדים אָגוֹזִים בחטף סגול ובחולם, וכך גם קוסובסקי (עמ' 23).

⁴⁵³ ראו בריהודה, מילון, עמ' 93; ייבין, בבלי, עמ' 1063; בראשר, תורת הצורות, עמ' 792; יעקב, דרום תימן, עמ' 87.

⁴⁵⁴ העיר על צורה זו במסורת האשכנזית בריהודה (שם). המילונים האחרים אינם מכירים צורה זו, ודאי מכיוון שהיא חורגת מן הדקדוק הרגיל (כפי שציין בריהודה שם). קוסובסקי (עמ' 43) מנקד אָוּזִין.

⁴⁵⁵ בראשר, תורת הצורות, עמ' 792; יעקב, דרום תימן, עמ' 87.

אוכלין (שבת כב, א; יומא ח, ב; שם, ג)

עט, חק וכל דפוסה הליקוטים מנקדים בכל מקום אוכלין (אוכלין).

הצורה אוכלין כריבוי של השם אוכל ידועה היטב מן המסורת האשכנזית.⁴⁵⁶ ואכן, זהו הניקוד בכל המקורות שנבדקו, וכך מנקד עט בכל מקום אחר במשנה (מעל שמונים פעמים). ניקוד זה נמצא גם אצל קוסובסקי ובמילונייהם של יסטרוב ושל לוי.⁴⁵⁷ בשם זה עסקתי בהרחבה במקום אחר.⁴⁵⁸

אומן (ברכות ב, ד)

עט, חק וכל דפוסה הליקוטים: האומנין. טש: האומנין. אומנים בשווא היא גם הצורה שתיעדה כ"ץ במסורת ליטא.⁴⁵⁹

במקרא מילה יחידאית (שה"ש ז 2), ושם אמן. צורת הריבוי המוכרת מכל המסורות היא אומנים במ"ם קמוצה.⁴⁶⁰ הצורה אומנין בווי"ו שוואה ודאי היא התפתחות אשכנזית עצמאית, שיסודה נסיגה של ההטעמה וחיטוף פוסט-טוני (2.1.3.2§). זוהי הצורה המתועדת בכל מקום בעט ובחק (17x), ותמיד בשורוק.⁴⁶¹ טש ניקד בחולם (כנגד ניקודו של ד"ל האומנין).

בצורת היחיד, לצד הניקוד הרגיל בשורוק, נמצאה בעט ארבע פעמים גם צורה בחולם: באומן (כלים כו, א), אמן (ערכין ו, ג) וכדומה.⁴⁶² חילופים אלה מלמדים שהצורה הייתה שקולה ככל הנראה במשקל דגוש – אמן / אמן – כנגד ניקודם של מילונים רבים ללא דגש במ"ם.⁴⁶³ וראו עוד 2.1.2.7§.

אור (אבות ב, י)

עט, ל' : והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים.

השם המקראי אור שמר על צורתו במרבית המסורות של לשון חכמים.⁴⁶⁴ במסורות אחדות מתועדים חילופים מקריים של אור ואור, אך גם בהן אור היא הצורה הרווחת.⁴⁶⁵ לעומת זאת,

⁴⁵⁶ ילון, מבוא, עמ' 20; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 36; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 188.

⁴⁵⁷ קוסובסקי, עמ' 149; יסטרוב, עמ' 25; לוי, א, עמ' 74.

⁴⁵⁸ שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

⁴⁵⁹ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ד.

⁴⁶⁰ ייבין, בבלי, עמ' 973; בראש, תורת הצורות, עמ' 1082–1083; יעקב, דרום תימן, עמ' 88.

⁴⁶¹ וכך ניקד גם לוי (א, עמ' 97). הארקאוי (עמ' 29) מביא מן היידיש דווקא את הצורה אומנים במ"ם קמוצה.

⁴⁶² הצורה אמן שייכת לכאורה למשקל קטל, אך הסגול בה ודאי נובע משחזור של תנועה שניטשטשה (2.1.1§). על כך מלמד הניקוד אמן שצוין לעיל, וכן צורות כגון אמן (ב"מ ב, ב) וכדומה – כולן משתלשלות מצורת היסוד אמן / אמן.

⁴⁶³ כך ניקדו בריהודה (מילון, עמ' 103), יסטרוב (עמ' 27), פין (א, עמ' 136) ובוקסטרף (עמ' 64). גם בד"ל אומנים ללא דגש.

⁴⁶⁴ בראש, תורת הצורות, עמ' 211; ייבין, בבלי, עמ' 762.

⁴⁶⁵ ראו למשל ריזיק, מסורות, עמ' 244 והערה 31 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 89.

במסורת האשכנזית נדמה שאור בחולם היא הצורה היחידה; זהו ניקודם הקבוע של עט וחק (כשלושים פעמים), וכאמור כך נוקד פעם אחת גם בל¹. אינני מכיר מסורות אחרות שבהן אור החליפה את אור באופן גורף.

אורז (דמאי ב, א)

עט, חק וטש ניקדו בצירי: האורז x2. בכל דפוס הליקוטים האורז בסגול.

עט מנקד אורז בצירי כמעט בכל מקום, ורק פעם אחת (ט"י א, א) ניקד אורז בסגול. וראו עוד 3.1.2.7s.

אותיות (ברכות ב, ג)

עט, חק, טש, 1t, 2t, 1l, 2l, 3l: באותיותיה. 1: באותיותיה.

ענייננו כאן בניקודה של התייו⁴⁶⁶ הצורה אותיות בשווא, כפי שמצוי בו, מתועדת ארבע פעמים בעט (לצד אותיות בחיריק x6), והיא מוכרת גם מן הרכיב העברי של היידיש⁴⁶⁷. משתקף בה התהליך הידוע של נסיגת ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2s), ובמקרה הזה הרצף [ij] הוא שהביא לכך⁴⁶⁸.

אחר (ברכות ה, ג), אחרים (למשל דמאי ב, ב; פרה ט, ה)

כל הדפוסים (לרבות טש) מנקדים "יעבור אחר תחתיו".

מישור דן בניקודו של עט אחר, כנגד הציפייה לאחר בצירי, והעלה את ההשערה שהרי"ש היא שהביאה לניקוד זה (על דרך הארמית)⁴⁶⁹. דומה שהצדק עימו, שכן הניקוד אחר בפתח נמצא לפחות פעם אחת בכל המקורות שנבדקו, והוא מצוי עוד פעמים רבות בעט (למשל דמאי ג, ב; כלאים ג, ג; יבמות ד, יג). חילופים דומים מתועדים גם במסורת הניקוד הבבלי⁴⁷⁰, שבה אין לדבר על טשטוש התנועה הסופית. מסתבר אפוא שהניקוד אחר משקף הגייה פונטית בפתח (כלומר [axar] ולא [axər]). וראו עוד 2.1.2.6s.

⁴⁶⁶ הצורה "אותיות" ביו"ד (כנגד "אותות") היא כבר עובדה מוגמרת בדפוס המושנה (ראו למשל ברויאר, העברית, עמ' 241), ולפיכך בחילופים אלו אין עניין. על חילופים אלו ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 25; ברויאר, העברית, עמ' 241; וורמסר, תנחומא, עמ' 43; בראשר, תורת הצורות, עמ' 186–187.

⁴⁶⁷ ויינרייך, מילון, עמ' 765; בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19. מעניין שגם בייחודה (מילון, עמ' 120) מביא את הניקוד אותיות בשווא לצד אותיות.

⁴⁶⁸ בירנבאום, שם; וכן עמ' 28 שם.

⁴⁶⁹ מישור, חקר, עמ' 103 והערה 85 שם.

⁴⁷⁰ ייבין, בבלי, עמ' 1114.

צורת הריבוי של השם מנוקדת בדרך כלל אֶחָרִים או אֶחָרִים כצפוי, אך פעם אחת בל2 נמצאה צורה חריגה: לְאֶחָרִים (פרה ט, ה). בהנחה שהחטף נועד לסמן היעדר תנועה בחי"ת (2.3.2§), נראה שהניקוד מכוון אל ההגייה [áxrim], שתולדתה בתהליך הפונולוגי הנפוץ של נסיגת ההטעמה אל ההברה הקדם-מלעילית וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (2.1.3.2§).

איגרות (מו"ק ג, ג)

את צורת הנפרד ניקדו עט ול1 "אֶגְרוֹת של רשות". את הנסמך (באותה משנה) מנקד ל1 "אֶגְרוֹת שום אֶגְרוֹת מזון". בעט "אֶגְרוֹת שום אֶגְרוֹת מזון".

במקרא מנוקד הריבוי הן בנפרד והן בנסמך אֶגְרוֹת בגימ"ל שוואה. לדוגמה: "אֶגְרוֹת יתנו לי" (נחמיה ב 7); "אֶגְרוֹת המלך" (שם 9). כך גם במסורות אחדות של לשון חכמים, כגון כתבי היד ק, פ, פא ופט ודפוס אמ"ת, אך יש גם מסורות המכירות את הנפרד איגרות בקמץ: מסורת הניקוד הבבלי, מסורות התימנים, ד"ל ואף המסורת הקדם-אשכנזית.⁴⁷¹ לעומת זאת, במסורת האשכנזית הצורה היא איגרות בגימ"ל שוואה; כך מנקדים עט וחך בכל מקום (עוד פעמיים: שבת ח, ה; אהלות יז, ה), כך כאמור ניקד ל1, וכך גם ניקדו קוסובסקי ולוי.⁴⁷² צורה זו נבדלת כאמור הן מן המסורת הקדם-אשכנזית והן מד"ל. ככל הנראה הלכה המסורת האשכנזית המאוחרת בעקבות המקרא.

הסגול המתועד פעם אחת בעט (אגרות) הוא ככל הנראה בהשפעת העיצור [r]; ראו 2.1.2.6§.

איספנין (שבת כב, ב)

עט וחך ניקדו הַאִיסְפָּנִין. בכל דפוסי הליקוטים הַאִיסְפָּנִין.⁴⁷³

צורה דומה לזו שבמסכת שבת מצויה בעט גם במכשירין ו, ג: הַאִיסְפָּנִין. המילה נוצרה כשם ייחוס מן השם היווני Ἰσπανία (בלטינית Hispania), 'ספרד'.⁴⁷⁴ תיעודה במסורות לשון חכמים מגוון למדי,⁴⁷⁵ וגם המסורת האשכנזית אינה אחידה במסירתו. גם ד"ל אינו מגלה אחידות: בשבת ניקד הַאִיסְפָּנִין בחיריק, אך במכשירין הַאִיסְפָּנִין בפתח.

⁴⁷¹ ייבין, בבלי, עמ' 964 והערה 21 שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 225; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 1365–1366; יעקב, דרום תימן, עמ' 85–86. אלדר (שם) סובר שהקמץ הוא בהשפעת הצורה הארמית של השם.

⁴⁷² קוסובסקי, עמ' 22; לוי, א, עמ' 24. אך יסטרוב (עמ' 15): אגרות.

⁴⁷³ בל2 הַאִיסְפָּנִין, והסגול ודאי הוא שיבוש גרפי מקמץ (1.4.2.4§).

⁴⁷⁴ היימנס, המילים השאלות, עמ' 189–190.

⁴⁷⁵ ראו היימנס, שם. וכן ייבין, בבלי, עמ' 1071; בירנבאום, גניזה, עמ' 142–143; יעקב, דרום תימן, עמ' 356–357.

תנועת האל"ף היא חיריק במרבית המקורות האשכנזיים,⁴⁷⁶ אך בכל דפוסי הליקוטים בפתח. דומה שהלכו דווקא בעקבות ניקודו של ד"ל במסכת מכשירין ולא במסכת שבת.

תנועת הפ"א היא קמץ בכל דפוסי הליקוטים ובמילונים.⁴⁷⁷ אך עט וחק ניקדוה בפתח, אספנין, ובדומה להם ניקד קוסובסקי בפ"א פתוחה ובדגש בנו"ן אחריה: אספנין. אינני מכיר מסורת אחרת המנקדת את הפ"א בפתח ומדגישה את הנו"ן. במרבית המסורות הטובות הפ"א שוואית (האספנין וכדומה),⁴⁷⁸ והמסורת היחידה שבה הפ"א בתנועה, מסורת תימן, הוגה שם תנועת קמץ.⁴⁷⁹ גם בד"ל ובאמ"ד קמץ, וממילא ללא דגש אחריו. ועם זאת, תיעוד הפתח בשתי מסורות אשכנזיות נפרדות, זו של עט וחק וזו של קוסובסקי, מלמד ככל הנראה שהייתה מסורת אשכנזית שהגתה את הפ"א בפתח ולא בקמץ. נראה שזוהי עדות נוספה להכפלה תניינית של הנו"ן, כפי שעולה גם מצורות רבות אחרות במסורת אשכנזי, כגון חתנים או דפנות; ראו בהרחבה 2.2.3S.

הנו"ן מנוקדת בכל המקורות בחיריק, כנגד ניקודם של כתבי היד הטובים בקמץ או פתח.⁴⁸⁰ כך הוא הנהוג בכל דפוסי המשנה, כנראה מתוך תפיסה שהרכיב הסופי ין הוא צורן ריבוי.⁴⁸¹

אכסרה (דמאי ב, ה)

עט, חק, ו, 1T, 2T, 2L, 3L: אכסרה. טש: אכסרה.

אכסרה הוא הניקוד בעט גם בהיקרותו השנייה של השם במשנה (מ"ש ד, ב).

עיקר העניין בשם זה הוא בתנועת הסמ"ך. כ"י ק מנקד במסכת דמאי באכסרה בשווא, אך במ"ש ניקד אכסרה בסמ"ך קמוצה. בפ"א בשתי ההיקרויות תנועת [a] בסמ"ך (אכסרה, אכסרה), וכך נמצא גם בקטע גניזה בניקוד ארץ-ישראלי.⁴⁸² מסורות תימן מכירות רק את הצורה אכסרה בשווא,⁴⁸³ וכך ניקד גם ד"ל במסכת מ"ש. אך בדמאי ניקד אכסרה בצירי, ובעקבותיו הלך טש שם.

כאמור, בעט, בחק ובכל דפוסי הליקוטים מצויה רק הצורה אכסרה בשווא. כך ניקד גם ילון, וכן לוי במילונו (א, עמ' 77). פין ניקד אכסרה בצירי (א, עמ' 101), ובכך הלך כנראה גם הוא בעקבות ד"ל. צורה חריגה שלא מצאתי כדוגמתה במקומות אחרים הביא קוסובסקי (עמ' 151): אכסרה בפתח.⁴⁸⁴ ואיני יודע מה טיבו של ניקוד זה.

⁴⁷⁶ מלבד עט וחק שהוזכרו, כך מנקדים גם קוסובסקי (עמ' 249; אך בעמ' 1569 נראה שנגרר בעקבות ד"ל וניקד האספנין), פין (א, עמ' 168), לוי (א, עמ' 128), בוקסטורף (עמ' 94) וילון. ככל הנראה זו התנועה המקורית (השוו בירנבאום, גניזה, עמ' 142–143).

⁴⁷⁷ פין (שם); לוי (שם); בוקסטורף (שם). וכן אצל ילון.

⁴⁷⁸ ראו היימנס, המילים השאלות, עמ' 189–190.

⁴⁷⁹ ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 356–357.

⁴⁸⁰ היימנס, המילים השאלות, עמ' 189–190.

⁴⁸¹ יעקב, דרום תימן, עמ' 356–357.

⁴⁸² בירנבאום, גניזה, עמ' 258–259.

⁴⁸³ יעקב, דרום תימן, עמ' 323.

⁴⁸⁴ יסטרוב (עמ' 65) וביריהודה (מילון, עמ' 217–218) ניקדו אכסרה בקמץ.

אלונטית (שבת כב, ה)

בכל הדפוסים נוקד אֶלוֹנְטִיאוֹת, בְּאַלוֹנְטִיָּת.

השם נשאל מן היוונית λεῖντιον (בלטינית linteum), 'מטפחת, מגבת'.⁴⁸⁵ צורת היחיד אֶלוֹנְטִיָּת מקוימת בכל המקורות הישירים, ובדומה ניקדו ילון, קוסובסקי, ורוב המילונים אֶלוֹנְטִיָּת.⁴⁸⁶ דומה היא לנוסח ד"ל, המנקד בְּאַלְנְטִיָּת בפתח ודגש.⁴⁸⁷ אֶלוֹנְטִיָּת בחטף פתח היא הצורה גם במסורת דרום תימן.⁴⁸⁸ צורות אלו נבדלות מן המצוי באבות הטקסטים ושאר המקורות הקדומים, הגורסים כמעט לעולם "לונטית" וכדומה בלא אל"ף פרוסתית.⁴⁸⁹

גם בצורת הריבוי מגלים המקורות הישירים אחידות, ומנקדים כולם אֶלוֹנְטִיאוֹת. כך ניקד גם ילון, וגם כאן דומה הניקוד לגרסת ד"ל אֶלְנְטִיאוֹת.⁴⁹⁰ כנגד צורות אלו, שבהן היו"ד היא אם קריאה, מנקדים קוסובסקי ולוי את היו"ד בקמץ: אצל קוסובסקי (עמ' 174) אֶלוֹנְטִיאוֹת בטי"ת חרוקה ואצל לוי (א, עמ' 82) אֶלוֹנְטִיאוֹת בטי"ת שוואה.

אמבטי (מכשירין ב, ה)

עט, 17: בְּאַמְבְּטִי. 1, 11, 21: בְּאַמְבְּטִי. 27, 37: בְּאַמְבְּטִי.

צורה דומה, באל"ף ובבי"ת פתוחות, מצויה בעט גם בנדרים ד, ד (בְּאַמְבְּטִי) ובמקוואות ו, י (הָאַמְבְּטִי; וכך גם חק שם). בבי"ת פתוחה ניקדו גם קוסובסקי, פין ובִּיהוּדָה;⁴⁹¹ כנגדם ניקדו יסטרוב (עמ' 74) ולוי (א, עמ' 93) אֶמְבְּטִי בשוא בבי"ת.

השם נשאל ככל הנראה מן המילה היוונית ἄμβατή, 'מקום מרחץ'.⁴⁹² כמו במסורת האשכנזית, תנועת האל"ף היא פתח במרבית המסורות,⁴⁹³ וכך גם בד"ל ובאנ"ד.

עיקר ענייננו כאן הוא בתנועת הבי"ת. הצורה אמבטי בפתח מתועדת כאמור בכל המקורות הישירים, וכמעט בכל המקורות העקיפים. צורה זו אינה ידועה לי ממסורות אחרות, ודומה שלפנינו ייחוד אשכנזי. במסורות הטובות הבי"ת קמוצה או שוואה, ואין כל תיעוד לפתח ולדגש

⁴⁸⁵ היימנס, המילים השאולות, עמ' 34.

⁴⁸⁶ קוסובסקי, עמ' 174; יסטרוב, עמ' 68; לוי, א, עמ' 82. פין (א, עמ' 123) הביא שתי צורות יחיד חריגות, שלא מצאתי כדוגמתן במקומות אחרים: אֶלְנְטִיָּת, אֶלוֹנְטִיָּת.

⁴⁸⁷ אף על פי שהחבדל בין אֶל לֶאֱלֶה הריהו גרפי בלבד בהגייה אשכנזית, מעניין שאף אחד מן המילונים לא הביא צורה בפתח ודגש כניקודו של ד"ל.

⁴⁸⁸ יעקב, דרום תימן, עמ' 323.

⁴⁸⁹ היימנס, המילים השאולות, עמ' 34; בירנבאום, גניזה, עמ' 141.

⁴⁹⁰ ובדומה במסורת דרום תימן ובכמה מסורות ממרכז תימן אֶלוֹנְטִיאוֹת (יעקב, דרום תימן, עמ' 323).

⁴⁹¹ קוסובסקי, עמ' 196; פין, א, עמ' 130 (ולא ציין דגש בטי"ת); בִּיהוּדָה, מילון, עמ' 268. כך ניקד גם קוהוט (ערוך השלם, א, עמ' 112).

⁴⁹² היימנס, המילים השאולות, עמ' 36.

⁴⁹³ ראו היימנס, שם.

בטיי"ת.⁴⁹⁴ גם ד"ל מנקד אֶמְבֵּטִי בקמץ ובטיי"ת רפה, ומיותר לציין שגם במקור היווני ἔμβατι אין הכפלה. הניקוד הקבוע בפתח מלמד ככל הנראה על דגש היסטורי בטיי"ת.⁴⁹⁵ ראו עוד 2.2.3§.

הדפוסים 27 ול3 לא הטילו דגש בביי"ת. אינני מכיר מסורות אחרות ההוגות שם זה בביי"ת רפה, ובהנחה שאין זו אלא פליטת קולמוס, דומה שלפנינו עדות נוספה לרפיון באותיות בכפ"ת אחרי שווא נח (2.2.1.5§).

בתנועת הטיי"ת לא גילו המקורות המנוקדים אחידות, ודומה שהחיריק או הצירי נולדו משחזור תנועה מטושטשת (2.1.1§).

אנומלין (שבת כ, ב)

בכל הדפוסים נוקד אֶנוּמְלִין.

השם נשאל לעברית מן המילה היוונית οἰνόμελι, 'דבש מעורב בייין'.⁴⁹⁶ הוא נקרה גם בתרומות יא, א, ושם גורסים עט וחק יינומְלִים. ככל הנראה מקור ההבדל בטקסט העיצורי הוא דפוס אֶמְסֵטְרֵדֶם וליוורנו, שכתובם זהה לזה של עט וחק בשתי משניות אלו. ניקודם שם: אֶנוּמְלִין (שבת), יִנוּמְלִין (תרומות).

הניקוד אֶנוּמְלִין, באל"ף בתנועת חטף פתח (או פתח) ובנו"ן שרוקה מובא גם אצל קוסובסקי, פין וילון.⁴⁹⁷ לוי ובוקסטורף ניקדו את האל"ף בחיריק ואת הווי"ו בחולם.⁴⁹⁸

באבות הטקסטים וברוב המקורות הקדומים הכתיב הוא ביו"ד (ינומלין וכדומה) והניקוד אינו אחיד.⁴⁹⁹ תנועתה של הנו"ן במרבית המסורות הטובות היא צירי או חולם. מחוץ לאשכנז מצאתי ניקוד בשורוק רק במסורות תימן.⁵⁰⁰

אסטניס (ברכות ב, ו)

עט, חק, טש: אֶסְטָנִיס. 1, 1T, 2T, 1L, 2L, 3L.⁵⁰¹ אִיסְטָנִיס.

השם נשאל מן היוונית ἄσθενής, 'חלש, מועד לחלות'.⁵⁰² ניקוד דומה לצורה במסכת ברכות מצוי בעט ביומא ג, ה: אֶסְטָנִיס.⁵⁰³ זוהי גם הקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא,⁵⁰⁴ וכך נהוג גם

⁴⁹⁴ ראו היימנס, שם.

⁴⁹⁵ דגש זה נשמר כאמור במקורות שהקפידו על סימונו: הקונקורדנציה של קוסובסקי ומילון של בריהודה.

⁴⁹⁶ היימנס, המילים השאלות, עמ' 113–114.

⁴⁹⁷ קוסובסקי, עמ' 237; פין, א, עמ' 157. נראה שילון הלך גם הוא בעקבות ד"ל: במסכת שבת ניקד אֶנוּמְלִין ובתרומות יינומְלִין.

⁴⁹⁸ לוי, א, עמ' 67 (וציין גם את החלופה אֶנוּמְלִין); בוקסטורף, עמ' 79.

⁴⁹⁹ ראו היימנס, המילים השאלות, עמ' 113–114. וכן בירנבאום, גניזה, עמ' 140–141.

⁵⁰⁰ ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 324.

⁵⁰¹ לא הטיל ניקוד תחת הטיי"ת (אִיסְטָנִיס).

⁵⁰² היימנס, המילים השאלות, עמ' 44–45.

ביידיש.⁵⁰⁵ כך נוקד גם בכל המילונים, לעיתים לצד החלופה אֶסְתָּנִיס בתי"ו.⁵⁰⁶ באבות הטקטסים הצורה היא אֶסְטָנִיס וכדומה, באל"ף פתוחה, וכך גם במסורת מרכז תימן.⁵⁰⁷ הצורה אֶסְטָנִיס בחיריק ידועה מן המסורת הקדם-אשכנזית (שם אִיסְתָּנִיס בתי"ו), והיא מוכרת גם ממסורות ספרד ודרום תימן.⁵⁰⁸

אספנין

ראו איספנין לעיל.

אסקוטלא (מו"ק ג, ז)

עט: בֶּאֱסְקוּטְלָא. ל' : בֶּאֱסְקוּטְלָא.

צורתו של ל' 1 זהה לניקודם של אמ"ד וד"ל, וכך, בחולם, מנקד גם עט בשתי ההיקרויות האחרות במשנה: וְהָאֶסְקוּטְלָא, אֶסְקוּטְלָא (כלים ל, א). בשתי ההיקרויות במסכת כלים ניקדו אמ"ד וד"ל את האל"ף בסגול: אֶסְקוּטְלָא.

השם נשאל מן המילה הלטינית *scutella*, 'מגש או צלחת בצורה כמעט ריבועית'.⁵⁰⁹ צורתו כמעט בכל המסורות הידועות היא אֶסְקוּטְלָא וכדומה – האל"ף הפרוסתטית בפתח והווי"ו בשורוק.⁵¹⁰ נדמה שניקודו של עט בשורוק במסכת מועד קטן משמר מסורת קדומה, ואילו הניקוד בחולם במסכת כלים הולך בעקבות ד"ל. גם הצורה אֶסְקוּטְלָא שמביא קוסובסקי (עמ' 249) נראית כצורת כלאיים: הסגול באל"ף על פי אמ"ד וד"ל והשורוק ממסורת קדומה. במילונים צורות שונות ומגוונות.⁵¹¹

אפונים (שבת כא, ג)

עט וחק ניקדו אפונין. בכל דפוסי הליקוטים אפונין.

⁵⁰³ תחת הטי"ת שריד של סימן שלא הצלחתי לעמוד על טיבו. מסתבר שהיה זה שווא.

⁵⁰⁴ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ו.

⁵⁰⁵ ניבורסקי, עמ' 18.

⁵⁰⁶ ב"יהודה, מילון, עמ' 334 (וציין גם את החלופה אֶסְתָּנִיס); קוסובסקי, עמ' 248; יסטרוב, עמ' 58; פין, א, עמ' 171; לוי, א, עמ' 135; בוקסטורף, עמ' 89. גם ילון ניקד אֶסְתָּנִיס. על החלופה "אסתניס" בתי"ו ראו ברויאר, העברית, עמ' 110; היימנס, המילים השאלות, עמ' 247; שרביט, תורת ההגה, עמ' 154–155. בד"ל אֶסְתָּנִיס בטי"ת, ונדמה שכתוב זה השפיע על שאר הדפוסים.

⁵⁰⁷ היימנס, המילים השאלות, עמ' 44–45; מורג, למחקר מסורת העדות, עמ' 193. במרבית המסורות הטובות הנו"ן צרויה (היימנס, שם).

⁵⁰⁸ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 319 (והעיר שזוהי קריאת האשכנזים כיום); יעקב, דרום תימן, עמ' 319.

⁵⁰⁹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 50–51.

⁵¹⁰ היימנס, שם.

⁵¹¹ יסטרוב, עמ' 97; פין, א, עמ' 168; לוי, א, עמ' 131; בוקסטורף, עמ' 95. ילון: אֶסְקוּטְלָא. מאלפת ביותר הצורה החלופית שמביא יסטרוב (שם): אִיתְקוּטְלָא בתי"ו (לצד אֶסְקוּטְלָא). צורה כזו אינה ידועה לי ממסורות אחרות, ונדמה שהיא הושפעה מהגיית הרפה של התי"ו במסורתו האשכנזית, היתה כידוע להגיית הסמ"ך.

הצורה אֶפּוֹנִים בחטף פתח (או פתח) ובשורוק נוהגת באופן כמעט מוחלט בכל המקורות. כך מנקדים עט וחק כמעט בכל מקום (א7 בסך הכול),⁵¹² כך ניקד טש שלוש פעמים (פאה ג, ג; כלאיים ג, ב א7), זוהי הקריאה שתיעד מישור,⁵¹³ וכך ניקדו ילון, קוסובסקי וכל המילונים.⁵¹⁴ פעם אחת ויחידה נמצאה בעט ובחק צורה חריגה: בפאה ג, ג ניקדו שניהם בֶּאֱפּוֹנִים בחולם.

הצורה אֶפּוֹנִים בשורוק מצויה גם כמעט בכל המסורות הידועות האחרות.⁵¹⁵ הצורה בחולם אינה ידועה לי אלא משני קטעי גניזה שצינו ייבין ויעקב.⁵¹⁶ מישור הזכיר את ניקודם של עט וחק בֶּאֱפּוֹנִים בחולם, וציין שלפנינו שתי מסורות (בחולם לעומת הקריאה שתיעד בשורוק). הממצאים המוחלטים מכל המקורות האחרים ומדפוסים אלו עצמם מלמדים שאם אכן הייתה ידועה באשכנז הצורה אפּוֹנִים בחולם, הרי שתפוצתה הייתה מוגבלת ביותר. מכל מקום אין ספק שהצורה העיקרית במסורת זו היא אפּוֹנִים בשורוק.

אפיקומן (פסחים י, ח)

עט: אֶפּֿיקוֹמֶן. חק, ו, 1T, 2T, 27, 37: אֶפּֿיקוֹמֶן.

אֶפּֿיקוֹמֶן הוא הניקוד גם אצל ילון, קוסובסקי ורוב המילונים.⁵¹⁷

חומר רב על מוצאו היווני של שם זה וצורתיו במסורות השונות הובא בדיונו המקיף של היימנס.⁵¹⁸ עיקר דבריו: נהוג להניח שהמילה נשאלה מן המילה היוונית ἐπίκομον, שמובנה 'הוללני, חוגג'. במרבית המסורות חל בידול של שתי התנועות האחריות הרצופות, אך הבידול לא היה אחיד: יש שהפכו את התנועה [o] הראשונה ל-[i] (afikimon) ויש שהפכו את התנועה השנייה ל-[i] (afikomin). להשערות המסורות הקדומות, הן בארץ ישראל והן בבבל, מייצגות את הטיפוס afikimon, בעוד המסורות המאוחרות יותר, בספרד, באשכנז ובצפון אפריקה, את הטיפוס afikomin.

על פי ממצאיו של היימנס, הסיומת -מן מאפיינת רק את מסורות מזרח אירופה בעת החדשה. את השינוי בתנועה הסופית מ-[e] ל-[a] הוא מתארך למאה השבעעשרה, ומשער שיסודו בטשטוש התנועה הסופית.⁵¹⁹

⁵¹² כתיב חריג מצאתי בחק בגוף הטקסט בשביעית ב, ח: הפונין. אך בדיבור המתחיל המנוקד: אֶפּוֹנִין.

⁵¹³ מישור, חקר, עמ' 113.

⁵¹⁴ קוסובסקי, עמ' 269; יסטרוב, עמ' 100; פין, א, עמ' 178; לוי, א, עמ' 138; בוקסטורף, עמ' 103.

⁵¹⁵ ייבין, בבלי, עמ' 919; דמרי, קאופמן 2, עמ' 333; יעקב, דרום תימן, עמ' 98.

⁵¹⁶ ראו הפניות בהערה הקודמת.

⁵¹⁷ בן-יהודה, מילון, עמ' 348; קוסובסקי, עמ' 269; פין, א, עמ' 181; לוי, א, עמ' 142; בוקסטורף, עמ' 106. יסטרוב (עמ' 104) ניקד אֶפּֿיקוֹמֶן, וצורתו נראית למדנית.

⁵¹⁸ היימנס, המילים השאולות, עמ' 56–59. לדיונים אחרים ראו: אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 37; ברויאר, העברית, עמ' 290–291; ריזיק, מסורות, עמ' 306; יעקב, דרום תימן, עמ' 328.

⁵¹⁹ בכך הלך בעקבות ריזיק, מסורות, עמ' 306 הערה 348. הצעה אחרת שהביא לקמץ הסופי היא שיסודו באטימולוגיה העממית הנפוצה של אפיקומן כ"אפיקו קניי" – 'הוציאו כלים'.

הממצאים ממסורתנו מלמדים בבירור שבסוף המאה התשע־עשרה הצורה אֶפִּיקוֹמֶן כבר מוחלטת באשכנז.

אפיקורוס (אבות ב, יד)

עט: לֶאֱפִיקוֹרוֹס.⁵²⁰ ל' : לֶאֱפִיקוֹרוֹס.

בדומה מנקדים עט וחק בסנהדרין י, א וְאֶפִּיקוֹרוֹס. כך, באל"ף פתוחה ובפ"א דגושה, ניקדו גם ילון, קוסובסקי וכמעט כל המילונים.⁵²¹ צורה זו ידועה היטב במסורת אשכנז, והיא משמשת גם ביידיש.⁵²²

אפיקטוזין (שבת כב, ו)

עט, חק: אֶפִּיקְטוֹזִין. ו, 1T, 2T: אֶפִּיקְטוֹזִין. ל', 2L, 3L: אֶפִּיקְטוֹזִין.

שם זה, שמובנו 'סם הקאה', נקרה במשנה פעם אחת בלבד. צורותיו המתועדות מגוונות מאוד, וגם על מוצאו היווני אין הסכמה.⁵²³ ד"ל מנקד אֶפִּיקְטוֹזִין, ונדמה שבעקבותיו הלכו כל דפוסי הליקוטים, במעתק של חולם לשורוק (2.1.2.85).⁵²⁴

בירנבאום מציין שבענף הבבלי ובדפוסי המשנה נהוגה הסיומת זיזין בשם זה.⁵²⁵ ילון מנקד כתיב זה אֶפֶקְטוֹזִין, כלומר בווי"ו עיצורית, ובדומה ניקדו גם יסטרוב (עמ' 104) ולוי (א, עמ' 147) במילוניהם. שניהם הביאו גם צורה חלופית בפ"א: אֶפִּיקְטִיזִין (או אֶפִּיקְטִיזִין).⁵²⁶ אך עט וחק מנקדים כתיב זה בווי"ו חלומה, כלומר כאם קריאה ולא כעיצור. דומה שמעל לכול מלמד ניקוד זה על היעדר מסורת של ממש בשם זה.⁵²⁷

אפסר (שבת ה, א)

בכל הדפוסים נוקד בְּאֶפְסָר.

⁵²⁰ הפתח באל"ף נראה מעט כצירי, אבל מסתבר יותר לדעתי שזהו פתח שמעט מחלקו האמצעי נמחק. בתרגום ליידיש שם הניקוד הוא בבירור אֶפִּיקוֹרוֹס בפתח.

⁵²¹ קוסובסקי, עמ' 269; בן־יהודה, מילון, עמ' 349; יסטרוב, עמ' 104; פין, א, עמ' 181; לוי, א, עמ' 143. בוקסטורף (עמ' 107) ניקד אֶפִּיקוֹרוֹס, בחטף פתח, בפ"א רפה ובשורוק בווי"ו הראשונה.

⁵²² בן־יהודה, שם; ריזיק, מסורות, עמ' 305; ויינרד, מילון, עמ' 731. על המסורות האחרות ראו ריזיק, שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 329.

⁵²³ ראו את שלל הצורות וההצעות לגיזרון שהביא היימנס, המילים השאולות, עמ' 59–60.

⁵²⁴ ניקודו של קוסובסקי (עמ' 269) זהה לזה של ד"ל. בדומה ניקד פין (א, עמ' 181) אֶפֶקְטוֹזִין.

⁵²⁵ בירנבאום, גניזה, עמ' 140.

⁵²⁶ גם בוקסטורף (עמ' 106) הביא את שני הכתיבים, אך לא ניקדם.

⁵²⁷ וראו עוד יעקב, דרום תימן, עמ' 329 על מסורות אחרות.

אֶפְסָר הוּא הַנִּיקוּד גַּם אֶצֶל יִלּוֹן, קוֹסוֹבְסְקִי וְכָל הַמִּילּוֹנִים.⁵²⁸ כֵּךְ גַּם בְּאַנּוֹ"ד וּבְד"ל. בְּכַתְבֵי הַיָּד ק' וּפֶא בְּאַפְסָר בְּאַל"ף סְגוּלָה, וּבִמְסוּרֹת תִּימָן אֶפְסָר בַּחֲרִיק (אֶךְ אֶפְסָר בִּפְתַח בְּדִרוֹם תִּימָן).⁵²⁹

אֲרוּכָה (יּוֹמָא ד, ד), אֲרוּכּוֹת הַמִּיטָה (סוּכָה א, ח; שַׁבַּת כג, ה)

עֵט, חֶק וְכָל דְּפוּסֵי הַלִּיקוּטִים מִנְקָדִים אֲרוּכָה, בְּאַרוּכּוֹת הַמִּטָּה וְכַדּוּמָה בְּכָל מָקוֹם.

הַנִּיקוּד אֲרוּכָה, אֲרוּכִים וְכִיוּצָא בְּזֶה, בְּכ"ף רֶפֶה, נִמְצָא גַּם בְּקִרְיָא שְׁתִּיעֵדָה כ"ף מִמְסוּרֹת לִיטָא וּבִטְשׁ בְּבִרְכּוֹת א, ד,⁵³⁰ אֶצֶל קוֹסוֹבְסְקִי, בְּכָל הַמִּילּוֹנִים, בְּכָל מָקוֹם בַּחֶק וְכַמְעַט בְּכָל מָקוֹם בִּלְעֵט. פֶּעַם אַחַת בְּלֶבֶד בִּלְעֵט נִמְצָאָה הַצּוּרָה אֲרוּכָה בְּכ"ף דְּגוּשָׁה (כָּלִים יח, ה), לְעוֹמֶת 17 פְּעָמִים בְּלֹא דְגֵשׁ בְּכ"ף.⁵³¹ צוּרֹת הַיַּחֲדִיד מִנוֹקְדָת בִּלְעֵט וּבַחֶק אֲרוּכָה בְּכָל מָקוֹם (לְמִשָּׁל נִגְעִים י, א).

בְּמִקְרָא מִתּוֹעֵד הַשֵּׁם רַק בְּצוּרֹת הַנִּקְבָּה אֲרָכָה (x3, לְמִשָּׁל שְׁמ"ב ג 1). בְּאַבּוֹת הַטִּקְסָטִים שֶׁל הַמִּשְׁנָה הַיַּחֲדִיד מִנוֹקְדָה אֲרוּכָה, אֶךְ הַנְטִיּוֹת לְרֹב בְּכ"ף דְּגוּשָׁה: אֲרוּכִים וְכַדּוּמָה. הַצּוּרָה אֲרוּכִים וְכַדּוּמָה בְּכ"ף רֶפֶה מִתּוֹעֵדָת בַּעֲיָקָר בִּמְסוּרֹת מְאַחֲרוֹת. בְּדְפוּסֵי אִמְסִטְרָדָם וְלִיוֹרְנוֹ חֵל עִירוֹב בֵּין אֲרוּכִים לְאַרְוּכִים, וּבִכְמָה וְכַמָּה מְסוּרֹת בַּעַל פֶּה הַצּוּרָה הִיא רַק אֲרוּכִים בְּכ"ף רֶפֶה.⁵³² כֵּךְ נִהוּג בִּמְסוּרֹת תִּימָן, כֵּךְ עוֹלָה מִחְרוּזֵי שִׁירַת סִפְרָד, וְכֵךְ גַּם בְּמִחְזוּרֵי אֲשַׁכְנָזִים הַקְדוּמִים, אִם כִּי בִּהֶם יֵשׁ גַּם תִּיעוּד לְכ"ף דְּגוּשָׁה.⁵³³

מִן הַמִּצְטָאִים כֹּאן עוֹלָה בְּבִירוֹר שְׁקִרְיָאֵת הָאֲשַׁכְנָזִים הַנִּהוּגָה הִיא אֲרוּכָה, אֲרוּכּוֹת בְּכ"ף רֶפֶה. מִסְתַּבֵּר שֶׁהַסְטִיָּה הָאֶחָת וְהַיַּחֲדִידָה מְכַלֵּל זֶה שֶׁנִּמְצָאָה בִּלְעֵט הַלֶּכָּה בַּעֲקֻבּוֹת מְסוּרֹת אַחֶרֶת שֶׁהַכִּיר הַנִּקְדָן, כְּנִרְאָה ד"ל, הַמִּנְקָד אֶת הַשֵּׁם בְּכ"ף דְּגוּשָׁה בְּמִשְׁנָה זֹאת.

אֲרוֹן (שַׁבַּת כג, ד)

בְּכָל הַדְּפוּסִים נוֹקְדָה אֲרוֹן 2x.

בְּמִקְרָא צוּרֹת הַיַּחֲדִיד הַנִּפְרָד הִיא אֲרוֹן בַּחֲטָף פֶּתַח (מִל"ב יב 10; דִּה"ב כד 8), אֶךְ כְּשֶׁנוֹסֶפֶת ה"א הַיִּדְיעָה לִשְׁם נִיקוּדוֹ בְּקִמָּץ: הָאֲרוֹן (לְמִשָּׁל שְׁמוֹת כה 14, וְעוֹד הִרְבֵּה).⁵³⁴ לְעוֹמֶת זֹאת, בְּאַבּוֹת

⁵²⁸ קוֹסוֹבְסְקִי, עֵמ' 269; יִסְטְרוֹב, עֵמ' 106; פִּין, א, עֵמ' 179; לוי, א, עֵמ' 146; בּוֹקְסְטוֹרֶף, עֵמ' 105 (אֶצֶל אֶפְסָר בִּפְתַח בְּסִמ"ד). יִסְטְרוֹב, לוי וּבּוֹקְסְטוֹרֶף צִיֵּנוּ גַּם אֶת הַחֲלוּפָה אֶפְסָר בַּחֲרִיק.

⁵²⁹ יַעֲקֹב, דְּרוֹם תִּימָן, עֵמ' 99–100.

⁵³⁰ כ"ף, לִיטָא, בְּרִכּוֹת א, ד.

⁵³¹ וּבְכָלֵל זֶה גַּם בְּמִשְׁנָה הַתּוֹכֶפֶת, כָּלִים יח, ו, שְׁבָה נוֹקְדָה אֲרוּכָה.

⁵³² רָאוּ אֶת סִיכּוֹם הַדְּבָרִים אֶצֶל בְּרֵאשֶׁר, מַחְקִירִים, ב, עֵמ' 236.

⁵³³ אֶלְדֶּר, אֲשַׁכְנָז, ב, עֵמ' 231 (וְהַעִיר שְׁזוּהִי קִרְיָאֵת הָאֲשַׁכְנָזִים כִּיּוֹם); אֶלְדֶּר, שִׁטּוֹת נִיקוּד, עֵמ' 190; יַעֲקֹב, דְּרוֹם תִּימָן, עֵמ' 101. בְּמִחְזוּרֵי סִפְרָד "בְּאַרוּכּוֹת הַמִּטָּה" (דוּדִי, עֵינִיּוֹם, עֵמ' 91), וְכֵךְ גַּם בְּקִטְעַת גְּנִיזָה (בִּירְנֶבְאוֹם, גְּנִיזָה, עֵמ' 65).

⁵³⁴ הַתְּפוּצָה הַמְּשֻׁלְמָה הַזֹּאת חֲרִיגָה מְאֹד. נִרְאָה שֶׁהַשֵּׁם נוֹהֵג כְּשִׁמּוֹת אַחֵרִים שֶׁתּוֹנְעֵתָם הָרַשׁוּנָה מִשְׁתַּנָּה כֹּאשֶׁר נּוֹסֶפֶת לָהֶם תּוֹוִיַּת הַיִּידוּעַ: אֲרָךְ-הָאֲרָךְ, עִם-הָעֵם וְכִיוּצָא בְּזֶה (ב"ל, דְּקִדּוּק עֵבְרִי, עֵמ' 263–264 [m]; זִיאוֹן-מִוְרָאוּקָה, עֵמ' 104 [35fs]). מוֹרֵי פְּרוֹפ' דְּנִיָּאל סִיּוֹן הַעִירָנִי שֶׁהַצִּירוֹף "אֲרוֹן אֶחָד" בְּשֵׁנֵי פְּסוּקִים אֵלּוּ הוּא הַצּוּרָה הַיַּחֲדִידָה שְׁבָה מִזְדַּמֵּן הַיַּחֲדִיד הַנִּפְרָד, וְשִׁרְדִּיק בְּסִפְרֵי הַשּׁוֹרְשִׁים (עֶרֶךְ אֲרוֹן) בִּיקֶשׁ לְהַבִּין אֶת "אֲרוֹן אֶחָד" כְּצוּרֹת נִסְמָךְ, כְּלוֹמֵר "אֲרוֹן שֶׁל

הטקסטים של המשנה ניקוד האל"ף בצורה הנפרדת הבלתי־מיועדת הוא כמעט תמיד בקמץ.⁵³⁵ כך הוא דרך קבע ב99 (כלים יב, ד; שם, ה; אהלות ט, טו), בכל ההיקריות המנוקדות ב9א (שם גם בפתח), ובשבע מתוך תשע היקריות בק. פעמיים בלבד נמצא בק היחיד הנפרד אָרון בחטף פתח, בשתי משניות סמוכות בכלים יב (ד–ה).⁵³⁶ מכל זה עולה שבלשון חכמים הצורה אָרון בקמץ היא העיקר.

עט מנקד אָרון בקמץ בכל מקום, וכך מצוי גם בידיש⁵³⁷ ובמרבית המילונים.⁵³⁸

בולמוס (יומא ח, ו)

עט, ו, 11, 21, 27, 37 : בולמוס. 17 : בולמוס.

השם נשאל מן המילה היוונית βούλιμος, 'רעב חזק ביותר'.⁵³⁹ בתנועת [u] בהברה הראשונה ניקדו גם ילון, קוסובסקי, ומרבית המילונים.⁵⁴⁰ קריאתו של 17 בחולם עומדת לבדה, ואפשר שהושפע מניקודו של אֲנֹחַ בולמוס. וראו עוד 2.1.2.7§.

בֹּר (אבות ב, ה)

עט : בֹּר. 17 : בֹּר.

המילה מצויה במשנה בשני מובנים : 'אדם בער', כבמשנתנו, ו'שדה בלתי מעובד'. המובן הראשון מצוי גם במקראות ט, ו, וגם שם מנקד עט (וכמוהו חק) בֹּר. בשורוק ניקד גם את המובן השני (למשל פאה ב, א). גם ילון, קוסובסקי ומרבית המילונים מנקדים בֹּר בשורוק בשני המובנים.⁵⁴¹ לוי (א, עמ' 202) ניקד בֹּר, ויסטורב (עמ' 148) הציג בידול סמנטי : לאדם בֹּר בחולם, לשדה לא מעובד בֹּר בשורוק. אפשר שהלך בכך בעקבות ד"ל, המנקד בדרך כלל בֹּר בשני המובנים, אך בכלאיים ד, ט במובן 'שדה בלתי מעובד' ניקד הַבֹּר.

איש אחד' (והשווה "גערת אחד", ישעיהו ל 17). על פי דעה זו, אף שאינה מקובלת כיום, אין למעשה תיעוד ליחיד הנפרד במקרא. גזניס (ראו גזניס–קאוטש, עמ' 112) ביקש לתקן את הניקוד ל"אָרון אחד".

⁵³⁵ הצורות המיועדות ממילא קמוצות כמעט בכל ההיקריות בשלושת כתבי היד שבדקתי. יש להעיר על שתי היקריות חריגות : (1) בסוטה ח, א גורס ק הַאָּרֹן, ללא ניקוד באל"ף ובדגש באות השנייה (ספק רי"ש ספק דל"ת). (2) ק2 מנקד "ויהי בנסע הָאָרֹן", "ויהי בנסע הָאָרֹן" כשם הפרשה (ידיים ג, ה), אף על פי שהניקוד במקרא (במדבר י 35) הוא הָאָרֹן.

⁵³⁶ בשתייהן כחלק מן הצירוף "וְאָרֹן שלגרוסות"; אך בעדיות ג, ח ניקד "וְאָרֹן שלגרוסות" בקמץ.

⁵³⁷ ויינרייך, מילון, עמ' 719; הארקאווי, עמ' 92.

⁵³⁸ קוסובסקי, עמ' 276; יסטורב, עמ' 116; פין, א, עמ' 197. לוי (א, עמ' 161) ניקד אָרון וגם אָרון, ובוקסטורף (עמ' 120) ניקד רק אָרון.

⁵³⁹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 64–65.

⁵⁴⁰ קוסובסקי, עמ' 387; יסטורב, עמ' 146; פין, א, עמ' 275; לוי, א, עמ' 200. בוקסטורף (עמ' 164) הביא שני ניקודים : בולמוס וגם בולמוס. בניקוד התנועה הסופית אין אחידות, ודומה שחל בקריאתו של שם זה טשטוש של התנועה הסופית (2.1.1§).

⁵⁴¹ קוסובסקי, עמ' 352; פין, א, עמ' 245; בוקסטורף, עמ' 149.

באבות הטקסטים בור בשני המובנים.⁵⁴² מן הממצאים כאן עולה שבמסורת האשכנזית אין אחידות בצורת השם. עט וחק מנקדים כאמור בשורוק בשני המובנים, וכמוהם כמה מהמילונים, אך יש גם תיעוד לבור בחולם.

בטלה (אבות ג, ד)

עט, ל' : לְבַטְלָה.

כך מנקד עט עוד שלוש פעמים: עדיות א, ד; שם, ו;⁵⁴³ ההיקרות הראשונה בכתובות ה, ה. בהיקרות השנייה בכתובות שם שְׁהַבְטִילָה, כנראה כחילוף מוטעה עם צורת הבינוני הפִּעֵל (ראו 3.1.2.8§). חק ניקד בשתי ההיקרויות במשנה זו שְׁהַבְטִילָה.⁵⁴⁴

בְּטִילָה הוא הניקוד גם אצל קוסובסקי ובמרבית המילונים,⁵⁴⁵ וכך גם ברוב המסורות האחרות.⁵⁴⁶

בירור (מו"ק ג, ג)

עט: בירורין (בב"ת אין רואים ניקוד). ל' : בִּירוּרִין. ראו 2.2.2§.

בית

ראו בתים להלן.

בן

צורת הנסמך מנוקדת תמיד בסגול, כגון בֶּן דוסא (ברכות ה, ה), בֶּן עזריה (שבת ה, ד). צורת הנפרד מזדמנת בקורפוס שלוש פעמים בפסחים י, ד: "וכאן הבן שואל אביו ואם אין דעת בבן אביו מלמדו [...] ולפי דעתו של בן אביו מלמדו". עט מנקד בשתי ההיקרויות הראשונות בסגול (הֶבֶן, בֶּבֶן), אך בהיקרות השלישית בֶּן. בכל דפוסי הליקוטים צירי בשלוש ההיקרויות. ראו בהרחבה 2.1.2.5§.

⁵⁴² בראש, תורת הצורות, עמ' 212; 224–225.

⁵⁴³ על נוסח הדפוסים בשתי משניות אלו כנגד נוסח כתבי היד ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 1381 הערה 3.
⁵⁴⁴ ההקשר המלא: "רבי אליעזר אומר: אפילו הכניסה לו מאה שפחות, כופה לעשות בצמר, שהבטלה מביאה לידי זמה. רבן שמעון בן גמליאל אומר: אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה יוציא ויתן כתובתה, שהבטלה מביאתה לידי שיעמום".

⁵⁴⁵ קוסובסקי, עמ' 355; בריהודה, מילון, עמ' 517 (והעיר שזוהי קריאת האשכנזים); יסטרוב, עמ' 158: בְּטִילָה; פין, א, עמ' 255. כנגדם עומד בודד ניקודו של לוי (א, עמ' 212) בְּטִילָה.

⁵⁴⁶ ייבין, בבלי, עמ' 969; ריזיק, מסורות, עמ' 282; בראש, תורת הצורות, עמ' 1381; יעקב, דרום תימן, עמ' 106.

בעלים (סנהדרין א, ד)

עט, חק: בעלים. ל' : בעלים. ראו § 2.3.1.

בקיין (יומא ח, ה)

כל הדפוסים מנקדים בקיין x2. במסורות המזרח מוכרת הצורה בקיין וכדומה בקיום הקמץ. כך הוא בניקוד הבבלי ובמסורות תימן, בעוד באבות הטקסטים מאיטליה בקיים בחיטוף הקמץ.⁵⁴⁷ בד"ל בקיין, וכך ניקדו גם קוסובסקי וכל המילונים.⁵⁴⁸ גם ביידיש מוכרת ההגייה⁵⁴⁹. bekiim.

ברדלס (סנהדרין א, ד)

עט, חק: והפרדלס. ל' : והפרדלס. בצורה דומה מנקדים עט וחק שתי היקרויות נוספות של השם במשנה: והפרדלס (ב"ק א, ד; ב"מ ז, ט).

גם ילון, קוסובסקי וכמעט כל המילונים ניקדו בפתח בבית ובשווא בדל"ת.⁵⁵⁰ השם נשאל מן המילה היוונית *παρδαλις* (בלטינית *pardalus*), 'נמר או נקבת הנמר', וצורתו במרבית המסורות זהה לצורה האשכנזית: פתח בעיצור הראשון (בית או פ"א) ושווא ברי"ש ובדל"ת.⁵⁵¹

בריות (אבות ב, יא; שם ג, י)

עט ול' ניקדו הבריות x2. ראו § 3.1.2.6.

ברכת (ברכות ה, ב; פסחים י, ז; שם ט; מו"ק ג, ז)

עט, חק, טש וכל דפוסים הליקוטים מנקדים תמיד ברכת' ללא דגש בכ"ף. למשל: בברכת השנים (ברכות), ברכת השיר (פסחים).

הנסמך ברכת' בלא דגש בכ"ף מצוי בעט גם בכל מקום אחר במשנה (עוד 6 פעמים), וכך ניקדו גם חק וטש בברכות ג, ג. גם קוסובסקי ויסטורב ניקדו כך,⁵⁵² וזוהי גם הצורה שמביא הארקאולוגי (עמ'

⁵⁴⁷ ייבין, בבלי, עמ' 894; יעקב, דרום תימן, עמ' 112; בראשר, תורת הצורות, עמ' 711–712.

⁵⁴⁸ קוסובסקי, עמ' 412; יסטרוב, עמ' 186; לוי, א, עמ' 253; בוקסטורף, עמ' 178.

⁵⁴⁹ ויינרייך, מילון, עמ' 689.

⁵⁵⁰ קוסובסקי, עמ' 415; יסטרוב, עמ' 190; לוי, א, עמ' 261; בוקסטורף, עמ' 183. בתנועה הסופית מתגלה אי אחידות, והיא נוקדה במילונים בשלל צורות (ברדלס, ברדלס, ברדלס וכן הלאה). ודאי היטשטשה בקריאתם התנועה הסופית (§ 2.1.1), ולא נוצרה לה מסורת של כתיב וניקוד. ניקודו של פין (א, עמ' 311) חריג: בפרדלס בדל"ת קמוצה.

⁵⁵¹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 72. על החילופים בין ביי"ת לפ"א ראו שם, עמ' 236. וכן ברויאר, העברית, עמ' 120; שרביט, תורת ההגה, עמ' 300–301. על מסורות אחרות מתימן ראו גם יעקב, דרום תימן, עמ' 331.

135) מן היידיש. פירוש הדבר למעשה הוא שלא נמצאה ולו עדות אחת מן העדים הישירים והעקיפים לנסמך ברפ"ת בכ"ף דגושה, כפי שנוהג המקרא בנוסח טבריה.⁵⁵³

בכ"י ק הצורה היא ברפ"ת כבמקרא,⁵⁵⁴ וכך גם בד"ל בכל מקום. הצורה ברפ"ת בכ"ף רפה ידועה גם ממסורות תימן,⁵⁵⁵ וכן ממסורותיהם של יהודי חלב וג'רבה.⁵⁵⁶ יעקב מביא שתי אפשרויות למקורה של צורה זו: (א) האחדה של נטיית המילה על פי הצורות המקראיות בְּרַפְתִּי וכדומה;⁵⁵⁷ (ב) השפעה של הרי"ש, שכידוע עשויה לגרום לרפיון באותיות בג"ד כפ"ת אחריה.⁵⁵⁸ קווי השיתוף המתגלים בצורת הנסמך הנידונה בין מסורות אשכנז, תימן וספרד עשויים ללמד על מסורת משותפת קדומה שממנה התפתחו המסורות המאוחרות.

בשר ("בשר המת", נידה ז, א; "בשר צלי", פסחים י, ד)

בנידה ניקדו לט וכל דפוסים הליקוטים "ובְּשָׂר המת", "בְּשָׂר המת". בפסחים ניקדו כולם (לרבות חק) "בְּשָׂר צלי". על היקש הנסמך לנפרד בשם זה כתבתי במקום אחר.⁵⁵⁹

בתים (שבת כ, ה; פסחים י, ה; אבות ג, י; מכשירין ב, א; שם, י)

ברוב דפוסים הליקוטים בְּתִים, בְּתִי וכדומה, בבי"ת קמוצה. הצורה בְּתִים בפתח נמצאה בל' במכשירין ב, א ובל' ול' בצירוף "בעלי בתים" (שבת שם). בל' בְּתִים (למשל במכשירין שם) לצד בְּתִים (למשל במכשירין ב, י).

הצורה בְּתִים בפתח, כנגד הצורה המקראית בְּתִים קמץ, מוכרת היטב מן הרכיב העברי של היידיש במובן 'בתי תפילין',⁵⁶⁰ ומן הצירוף "בעלי בְּתִים".⁵⁶¹ בירנבאום ומ' ויינרייך התקשו בהסברה, ורק ציינו שזהו פתח ברכיב העברי של היידיש כנגד הציפייה לקמץ.⁵⁶²

בעברית ממש, כפי שהיא נמסרת לנו מהמקורות שנחקרו בעבודה זו, אין אחידות בצורת המילה. לצד הצורה המוכרת מן היידיש בְּתִים בפתח מצויה למכביר גם הצורה בְּתִים בקמץ, המוכרת מן המקרא ומשאר מסורות העברית. הצורה בפתח מתועדת כאמור במסכת אחת בשני דפוסים

⁵⁵² קוסובסקי, עמ' 417; יסטרוב, עמ' 195.

⁵⁵³ בניקוד הבבלי יש רק עדות מן הספרא לכ"ף דגושה, ומשאר התייעוד של הצורה אין לדעת אם הכ"ף דגושה או רפה בשל היעדר העקיבות בסימון הדגש בשיטת ניקוד זו.

⁵⁵⁴ בראש, תורת הצורות, עמ' 1303.

⁵⁵⁵ מורג, העברית, עמ' 153 הערה 2; שם, עמ' 188 הערה 3; רצהבי, אוצר, עמ' 43; יעקב, דרום תימן, עמ' 114.

⁵⁵⁶ כ"ף, חלב, עמ' 25.

⁵⁵⁷ מבחינת הדקדוק הצורה ברפ"ת היא כמובן הצורה הצפויה, שהרי השווה ברי"ש הוא כמובן שווה נע (השוו ב"ל, דקדוק עברי, עמ' 210[f]).

⁵⁵⁸ יעקב, שם.

⁵⁵⁹ שמש, צורות נפרד, עמ' 60.

⁵⁶⁰ ויינרייך, מילון, עמ' 685; הארקאווי, עמ' 137; ביידר, דיאלקטים, עמ' 282. בעמ' 121 מוסר הארקאווי את הריבוי בְּתִים בקמץ כמובן הרגיל (house), ולא כמובן המיוחד ליידיש.

⁵⁶¹ ויינרייך, מילון, עמ' 691; דהפריס, חלקה של העברית, עמ' 50.

⁵⁶² בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 356 (7.4.1§). ויינרייך (שם, עמ' 356–358) מביא את בְּתִים כחלק מרשימה ארוכה, שאינה ממוינת כלל, של מקרים כאלה. הוא מסביר את כולם כשרידים של מסורת שקדמה למסורת האשכנזית. וראו עוד עמ' 390 שם (7.16.4§); וכן 2.1.2.1§ לעיל.

מלמברג, אך במקומות אחרים הם מנקדים בקמץ, וכך מנקדים גם כל דפוסי הליקוטים האחרים בכל מקום. בעט ובחק אין אחידות, אף על פי שבשניהם נטייה קלה ביותר לעבר פתחים בפתח. הניקוד בקמץ נמצא בעט 35x ובפתח 42x. לא פעם מוצאים סתירה בין ניקודו של עט במשנה מסוימת לניקודו של חק שם, אף על פי שמסורתם אחידה היא ברובה. כך למשל בעירובין ה, ו ניקד עט פתחים בקמץ, ואילו חק ניקד שם פתחים בפתח.

כללו של דבר, דומה שבעברית ממש במסורת אשכנזי חל עירוב בין פתחים לפתחים, ושתי הצורות משמשות במסורת בלא התניה.

גבוה (סוכה א, ט ; שבת כ, ג)

עט מנקד גבוה בשווא בהיקרות השנייה בסוכה. ניקוד זה מצוי בעט ובחק בשבת. בכל דפוסי הליקוטים תמיד גבוה, וכך גם בדרך כלל בעט ובחק, אך לצד היקרויות רבות של גבוה בשווא. זוהי דוגמה בולטת לחיטוף תנועה במילים המסתיימות בפתח גנוב ; ראו 2.1.3.1§.

גג (סוכה א, יא)

כל הדפוסים מנקדים גג בפתח.

צורת הנפרד במקרא מתועדת רק בצירוף ה"א הידיעה, והיא הקג בגימ"ל קמוצה. על פי מסקנתו של יעקב, צורת הנטייה גגות וכדומה בגימ"ל דגושה מלמדת על הצורה הצפויה גג בנפרד, ולכן לדעתו השפיעה ה"א הידיעה על הניקוד הקג בקמץ (על דרך הקר ודומיו).⁵⁶³ היעדר מסורת מוחלטת מן המקרא לצורת היחיד הנפרד הביאה לעירוב בין גג לגג במסורות המבדילות בין פתח לקמץ.⁵⁶⁴

עט מנקד בכל מקום גג בפתח, וכאמור כך גם חק וכל דפוסי הליקוטים בסוכה א. נראה שלפנינו דוגמה נוספת לפתח בהברה סגורה מוטעמת כנגד הציפיה לקמץ (2.1.2.1§).

גזל (חלה ב, ה ; אבות ב, ז)

במסכת חלה ניקדו עט, חק וכל דפוסי הליקוטים גזל. כך ניקד גם ל' באבות, אך עט שם : גזל.

במקרא צורתו של השם גזל בנפרד (למשל ויקרא ה 21) וגזל בנסמך (למשל יחזקאל יח 18). זהו המצב גם במסורות הטובות של לשון חכמים (ק, פא, ניקוד בבלי, מסורת תימן), אך מסורות רבות אחרות מקיימות את הנפרד גזל (או גזל). צורת הנפרד הזאת מקוימת כבר בקטע גניזה של

⁵⁶³ יעקב, דרום תימן, עמ' 116.

⁵⁶⁴ ראו יעקב, שם ; ייבין, בבלי, עמ' 788 ; בראשר, תורת הצורות, עמ' 249.

המשנה, בניקוד ארץ־ישראלי, בדרום תימן ובמסורת ספרד, וזוהי גם הצורה במסורת הקדם־אשכנזית. במסורות אחדות, ובהן כ"י פס, מחזורי איטליה וד"ל, תיעוד לשני המשקלים בנפרד.⁵⁶⁵

עט⁵⁶⁶ מנקד כמעט בכל מקום גָּזַל בסגול, וזוהי כאמור הצורה בכל דפוסי הליקוטים במסכת חלה. במסכת אבות המדוקדקת ניקד עט פעמיים כצורה המקראית גָּזַל; לצד ההיקרות האחת שהוזכרה נמצאה צורה זו גם באבות ד, ז.⁵⁶⁷

פעם אחת נמצא בעט הניקוד וְגָזַל בצירי (שבועות ד, ה), לצד הניקוד וְגָזַל באותה משנה ממש. צורת הנסמך מזדמנת במשנה פעם אחת, באבות ה, ט, ושם מנקד עט "גָּזַל מתנות עניים". הצורה הנטויה הולכת בעקבות המשקל המקראי של השם, והיא מנוקדת בעט גָּזַלו (ב"ק ט, יב 2x).⁵⁶⁸

כמה מהמילונים הולכים בעקבות הניקוד המקראי, אך קוסובסקי (עמ' 449) ויסטורוב (עמ' 230) ציינו כצורת הנפרד את שתי האפשרויות: גָּזַל וגם גָּזַל (בשניהם בצירי). על החילופים גָּזַל–גָּזַל ראו עוד 3.1.2.3§.

גחלת (אבות ב, י), גחלים (יומא ד, ג)

באבות ניקדו עט ול' גִּחְלָתָן, גִּחְלִי אש. את הריבוי ביומא ניקד עט גִּחְלִים. בכל דפוסי הליקוטים גִּחְלִים.⁵⁶⁹

צורת הריבוי של שם זה מנוקדת בעט ובחק בדרך כלל בשווא בגימ"ל, כפי שנוקדה במסכת יומא (בעט 8x בסך הכול). לצידה מצויה מעט גם הצורה גִּחְלִים בסגול (בעט 4x). ניקוד דומה נמצא בעט ובחק בריבוי של שם העצם פחם: פִּחְמִין (כך בכל מקום, למשל שבת יט, א).

צורה זו, בשווא בגימ"ל כנגד סגול כצפוי, אינה ידועה לי ממסורות אחרות.⁵⁷⁰ גם אין לה אח ורע במסורות המשנה האשכנזיות מלבד מסורתם של עט וחק, שהיא על פי רוב אחידה. בסגול מנקדים גם קוסובסקי, יסטורוב ולוי.⁵⁷¹ מסתבר לדעתי שהשווא אינו אלא תחליף גרפי של סגול, ואפשר שניקוד זה נוצר מתוך תפיסה דקדוקית שעל פיה תנועת [e] הרחוקה מסוף המילה ראויה להינקד בשווא נע. לדוגמאות דומות אחרות ראו 2.3.1§.

עוד ראוי להתעכב כאן על הצורה גִּחְלָתָן, העומדת כנגד המקרא. צורה זו נגזרה לכאורה מן הנפרד *גִּחְלָה, אלא שזה אינו מתועד.⁵⁷² במקרא נטייתו של השם היא גִּחְלָתִי (שמי"ב יד 7), ובדומה

⁵⁶⁵ שבטיאל, מסורות, עמ' 218; ייבין, בבלי, עמ' 923; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 93–94; בירנבאום, גניזה, עמ' 187; ריזיק, מסורות, עמ' 264; יעקב, דרום תימן, עמ' 121; בראשר, תורת הצורות, עמ' 753; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 193.

⁵⁶⁶ וכמוהו חק, התואם לעט בניקודו של שם זה בכל ההיקרויות המצויות אצלו.

⁵⁶⁷ אך 17, שהשפעתו ממדקדי סידור התפילה פחותה מזו של עט, ניקד כאמור גם במסכת אבות גָּזַל.

⁵⁶⁸ כמדומני זוהי הצורה בכל המסורות (או לכל היותר גָּזַלו בקיום הקמץ), ואינני מכיר מסורת הקוראת גָּזַלו.

⁵⁶⁹ בל' גִּחְלִים, והקמץ בגימ"ל ודאי הוא שיבוש גרפי מסגול (1.4.2.4§).

⁵⁷⁰ ראו ייבין, בבלי, עמ' 971; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1363. וכן בראשר, מחקרים, ג, עמ' 61–67, ובעיקר עמ' 64–65 שם.

⁵⁷¹ קוסובסקי, עמ' 451; יסטורוב, עמ' 233; לוי, א, עמ' 321.

⁵⁷² ניקודו של היחיד הנפרד בעט הוא גִּחְלָתִי וגם גִּחְלָתִי; ראו עליו 2.1.3.2§.

מנוקד בכ"י ק במסכת אבות ג'ח'ל'תן.⁵⁷³ מסתבר שהניקוד בְּגִחְלָתָן הולך בעקבותיו של ד"ל, המנקד כך גם הוא. צורה דומה מתועדת במחזוריים איטלקיים אחדים, ולהשערות של ריז'יק זו צמחה מתוך היקש לצורות עקיצָתָן ולחישָתָן באותה משנה.⁵⁷⁴

גמטריאות (אבות ג, יח)

עט: וְגִמְטְרִיאוֹת. ל 1: וְגִמְטְרִיאוֹת.

השם אינו מתועד במקום אחר במשנה, ורבו ההצעות למקורו היווני.⁵⁷⁵ בכל המסורות הטובות הגימ'ל צרויה, וכך גם בד"ל (וְגִמְטְרִיאוֹת).⁵⁷⁶ הניקוד בגימ'ל חרוקה אינו מוכר לי אלא ממקורות אשכנזיים. כך ניקדו ילון וקוסובסקי במהדורתו השנייה,⁵⁷⁷ וכן פין ולוי.⁵⁷⁸ גם ביידיש השתרשה הצורה [gimatríe] בתנועה [i].⁵⁷⁹ הצורה ביידיש זהה לזו של עט ושל ל' בניקוד המ"ם, הטי"ת והרי"ש, ודומה לה ניקודו של פין וְגִמְטְרִיאוֹת. ילון, יסטרוב ולוי ניקדו את הרי"ש בשווא: וְגִמְטְרִיאוֹת וכדומה. ויש להודות ששתי הצורות דומות עד זהות.

כללו של דבר, נראה שלפנינו צורה ייחודית למסורת האשכנזית, שבה הגימ'ל בחיריק. אינני יודע מהו מקורה של צורה זו.⁵⁸⁰

גמי (שבת כד, ה)

עט⁵⁸¹, חק: בְּגָמִי. בכל דפוסי הליקוטים בְּגָמִי.

עט מנקד בסך הכול שבע פעמים גָמִי, אך פעמיים ניקד גָמִי בסגול (כלאיים ו, ט; כלים כב, ט). בכלאיים שם ניקד טו בְּגָמִי בסגול. גָמִי בשווא מצוי גם במילונייהם של בריהודה, יסטרוב ולוי.⁵⁸² בשאר המילונים גָמִי.⁵⁸³

המנקדים גָמִי הלכו כנראה בעקבותיו של ד"ל, המנקד כך בכל מקום.⁵⁸⁴ ראו עוד § 3.1.2.4.

⁵⁷³ בראש, תורת הצורות, עמ' 1363.

⁵⁷⁴ ריז'יק, מסורות, עמ' 283. על פי עדותו במסורת אשכנזי הצורה היא גִחְלָתָן (בהתבסס על ניקודם של ילון ושל בער), אך לאור הממצאים משני הדפוסים שנחקרו כאן יש מקום לבחון טענה זו מחדש. גִחְלָתָן הוא הניקוד גם אצל קוסובסקי (עמ' 451) ויסטרוב (עמ' 233).

⁵⁷⁵ היימנס, המילים השאלות, עמ' 78–79.

⁵⁷⁶ היימנס, שם; ריז'יק, מסורות, עמ' 306; יעקב, דרום תימן, עמ' 332.

⁵⁷⁷ ריז'יק, שם. במהדורה הראשונה של קוסובסקי (עמ' 461): גִמְטְרִיָא.

⁵⁷⁸ פין, א, עמ' 395; לוי, א, עמ' 324 (בשניהם לצד היחיד גִמְטְרִיָא בשווא).

⁵⁷⁹ ויינרייך, מילון, עמ' 678; הארקאווי, עמ' 145, 148.

⁵⁸⁰ האם יסודה בהשפעת שמה של האות גימ'ל! מכל מקום, מסתבר שצורה זו השפיעה על צורתו המוכרת של השם בעברית של ימינו.

⁵⁸¹ מהשווא בגימ'ל רואים רק שריד.

⁵⁸² בריהודה, מילון, עמ' 798; יסטרוב, עמ' 252; לוי, א, עמ' 340.

⁵⁸³ קוסובסקי, עמ' 461; פין, א, עמ' 394; בוקסטורף, עמ' 229 (גמי בצירי).

⁵⁸⁴ בראש, תורת הצורות, עמ' 63. על המסורות האחרות ראו בראש, שם; ייבין, בבלי, עמ' 877; פלמן, קוטל, עמ' 87–88; דודי, עיונים, עמ' 124; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 201–202; יעקב, דרום תימן, עמ' 124.

גמל (שבת ה, א; שם, ג; שם כד, ג)

בכל דפוסים הליקוטים תמיד גמל, גמלים כבמקרא. גם עט מנקד את הריבוי גמלים, אך בצורת היחיד בשלוש משניות אלו ניקד גמל בפתח. בחק גמל בשתי ההיקרויות בשבת ה, גמל בשבת כד.

הצורה גמל בפתח נמצאה בעט עוד שלוש פעמים (סוכה ב, ג; ב"מ ו, ה; ב"ב ב, יד).⁵⁸⁵ בכל מקום אחר (א6) הוא מנקד גמל, והריבוי אצלו הוא תמיד גמלים.

השם המקראי גמל שמר על צורתו כמעט בכל המסורות של לשון חכמים.⁵⁸⁶ הצורה גמל בפתח אינה ידועה לי ממסורות אחרות, וגם במסורת האשכנזית היא מצויה רק בעט ובחק. השם גמל במובן 'מוליך גמלים' אומנם עולה בלשון חכמים, אך לא סביר שהוא הביא לדחיקתה של הצורה המקראית גמל. נראה לי יותר שחל עירוב משקלים בשני השמות האלה, שהשפיעו זה על זה והביאו לכך שכל אחד מהשמות (בעל חיים ובעל המקצוע) שקול בשני המשקלים. ואכן, בשני מקומות שבהם הניקוד הצפוי הוא הגמלין (שבת טו, א; שם, ב – כך מנקד ד"ל שם) נמצא בעט הניקוד הגמלין.

חיזוק להשערה זו נמצא בצורתם של שני השמות קתף ופתף: גם כאן נמצא עירוב בין שני השמות, ולא פעם נמצא בעט הניקוד קתף במקום שבו צפוי הניקוד קתף (למשל פאה ז, ד; פסחים ה, ט א2). מנגד, במשנת כלים יב, ב, שבה הניקוד הצפוי הוא קתפין (ואכן כך מנוקד בד"ל) מנקד עט קתפין. וראו עוד 3.1.2.8§.

גמר (שבת כב, ב)

בכל הדפוסים נוקד "גמר מלאכתו".

הניקוד גמר בנסמך נמצא בעט ובחק בכל מקום, וכך מנקד גם טש פעמיים בפאה ה, ח. זוהי הצורה המוכרת גם מיידית,⁵⁸⁷ וכך ניקדו גם קוסובסקי, יסטרוב ולוי.⁵⁸⁸ הגייה זו ידועה היטב מן המסורת האשכנזית.⁵⁸⁹ את הצורה הנטויה ניקד עט גמרו (נזיר ז, ג), וכך הניקוד גם אצל קוסובסקי (עמ' 465).

במסורות הטובות בדרך כלל גמר או גמר. באמ"ד ובד"ל גמר, וזוהי קריאתם המסורתית של ספרדים.⁵⁹⁰ במסורת אשכנז הקדומה גמר (או גמר),⁵⁹¹ ואלדר רואה בקריאת האשכנזים כיום צורה המשתלשלת ממסורת אשכנז של ימי הביניים.⁵⁹²

⁵⁸⁵ חק מנקד גמל בפתח בב"מ ובב"ב, אך גמל בסוכה.

⁵⁸⁶ ייבין, בבלי, עמ' 948; בראש, תורת הצורות, עמ' 795.

⁵⁸⁷ ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 356 (7.4.1§); ויינרייך, מילון, עמ' 676.

⁵⁸⁸ קוסובסקי, עמ' 465; יסטרוב, עמ' 255; לוי, א, עמ' 343. יסטרוב ציין גם את צורת הנפרד החלופית גמר, וצורה זו נראית דקדוקית (התאמה לנסמך גמר) יותר מאשר שימור של מסורת.

⁵⁸⁹ ברגרין, עיונים, עמ' 30; ילון, פרקי לשון, עמ' 148; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 194.

⁵⁹⁰ ייבין, בבלי, עמ' 899; בראש, תורת הצורות, עמ' 322–323; יעקב, דרום תימן, עמ' 124–125.

⁵⁹¹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 77.

⁵⁹² אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 194.

הצורה גִּמְרוֹ בעט ואצל קוסובסקי נראית כצורת מקור נטוי. היא מצויה כך גם באמ"ד, בד"ל ובפס.⁵⁹³

גסטר (מכשירין ב, ג)

עט: גִּסְטָרִית. בכל דפוס הליקוטים: גִּסְטָרִית.

השם נשאל מן המילה היוונית γάστρα, 'החלק התחתון בכלי שבולט ככרס; כלי עם בליטה כזו'.⁵⁹⁴ גם צורת היחיד מנוקדת בעט בכל מקום בחיריק בגימ"ל: גִּסְטָרָא (למשל כלים ב, ו). וכך מנקדים גם אמ"ד וד"ל בכל מקום, וכן ילון, קוסובסקי ומרבית המילונים.⁵⁹⁵ כתבי היד ק ופר מנקדים את הגימ"ל בתנועת [a] כל מקום, אך בפא נמצאה צורה בחיריק לצד צורה בפתח, ובפס ובמסורת תימן רק חיריק.⁵⁹⁶ הניקוד בפתח המצוי בכל דפוס הליקוטים הולך כאמור כנגד ניקודם של אמ"ד וד"ל בחיריק. האם יש כאן שריד לצורה היוונית המקורית או לצורה בכתבי היד הטובים?

צורת הריבוי העולה במפורש מכל המקורות האשכנזיים היא ברי"ש חרוקה, כנגד ניקודם של אמ"ד וד"ל גִּסְטָרִית בקמץ. במסורות האחרות אין אחידות בתנועת הרי"ש, ויש עדויות לחיריק לצד קמץ.⁵⁹⁷

גרורת (שבת כב, ג)

עט, חק: גְּרוֹגֶרֶת. בכל דפוס הליקוטים שם: גְּרוֹגֶרֶת. את צורת הריבוי (שבת יז, ב) ניקדו הכול הגְּרוֹגֶרֶת.

צורת יחיד אינה מזדמנת בדפוס הליקוטים. היחיד גְּרוֹגֶרֶת בשווא מצוי עוד פעמים רבות בעט ובחק, וכך ניקדו גם קוסובסקי ופין, אף על פי שהצורה סוטה בבירור מכללי הדקדוק

⁵⁹³ בראש, תורת הצורות, שם.

⁵⁹⁴ היימנס, המילים השאלות, עמ' 80–81. על החילופים בין סמ"ך לצד"י בשם זה ("גסטר"א וכדומה) ובשמות אחרים שנשאלו מן היוונית ראו גם עמ' 253–255 שם. וכן שרביט, תורת ההגה, עמ' 195–196. נראה שהצורה "גסטר"א בסמ"ך היא כבר מוחלטת בדפוס המשנה, ועל כן לא ראיתי צורך להתעמק בסוגיה זו (אך בד"ר גם גסטר בצד"י; ראו היימנס, המילים השאלות, עמ' 80–81).

⁵⁹⁵ קוסובסקי, עמ' 468; יסטרוב, עמ' 240; פין, א, עמ' 404; בוקסטורף, עמ' 236. כנגד עומד לבדו ניקודו של לוי (א), עמ' 349–350 גִּסְטָרָא בפתח.

⁵⁹⁶ היימנס, שם.

⁵⁹⁷ ראו הפניות לעיל. התנועה הסופית הקודמת לסיומת הריבוי המורחב יות אינה אחידה בין המסורות, ודורשת עיון מעמיק שלא כאן המקום לברר מן היסוד. לבירורים ראשוניים בסוגיה זו ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 395–396 וההפניות בהערות 22–23 שם. על פי התרשמותי התנועה בעט ובחק היא כמעט תמיד חיריק, כגון ציציות (מנחות ג, ז), והאלקטיות (אהלות יח, י), וְהִגְזָרִית (שם ח, ב) וכיוצא בזה. לעיתים נדירות התנועה היא קמץ ולא חיריק: אומניות (חק בפסחים ד, ו; עט שם: אומניות), אונקליות (חק בפסחים ה, ט; בעט אין רואים ניקוד בלמ"ד), חֲרִיִּית (שני הדפוסים בסוכה ד, ו 2x). כשהסיומת היא אות ולא יות התנועה הקודמת לה נגררה אחרי הכתיב ונקראה כקמץ: לְפִינָאוֹת (עירובין ב, א), גְּזוֹנְטָאוֹת (למשל שבת יא, ב), דְּיוֹטָאוֹת (עירובין ח, יא).

הנורמטיביים.⁵⁹⁸ צורה זהה משמשת בידיש בצירוף "גרוגרת דרבי צדוק".⁵⁹⁹ צורה זו משקפת את התהליך הידוע של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

גרעינה (יומא ח, ב)

עט: וְגַרְעִינָה.⁶⁰⁰ בכל דפוס הליקוטים: וְגַרְעִינָה.⁶⁰¹

גרוס ושרביט הראו ש"גלעינים" בלמ"ד מאפיינת את הענף הארץ-ישראלי, ואילו "גרעינים" ברי"ש את הענף הבבלי.⁶⁰² בדפוסים מצויה בעיקר הצורה "גרעינים", והממצאים מעט אינם שונים: "גרעינים" אצלו הרוב (7x) "וגלעינים" מיעוט (4x, מתוכן שלוש בעוקצין ב, ב).⁶⁰³

דאגה (אבות ב, ז)

עט: דָּאָגָה. ל' : דָּאָגָה.

השם אינו מצוי במקום אחר במשנה, ואף כתבי היד גורסים כאן "דוון" ולא "דאגה" ("מרבה נכסים מרבה דוון").⁶⁰⁴

במקרא דָּאָגָה במשקל קְטָלָה (למשל ירמיהו מט 23). הצורה דָּאָגָה מצויה גם במחזורי אשכנז הקדומים (לצד דָּאָגָה),⁶⁰⁵ והיא ידועה היטב גם מן היידיש.⁶⁰⁶ ניקודו של עט משקף את ההגייה האשכנזית המוכרת, ואילו ל' הלך כנראה בעקבות המקרא. וראו עוד 2.3.1§.

דבש (שבת כב, א)

עט, חק: דְּבֶשׁ. בכל דפוס הליקוטים: דְּבֶשׁ.

ניקודם של עט וחק כאן מפתיע, לא רק בגלל צורתו של השם במקרא דְּבֶשׁ בפתח, אלא גם כיוון שצורת היחיד קְטַל בקמץ נדירה מאוד במסורת אשכנז, ובמקומה משמשת כמעט תמיד הצורה קְטַל בפתח (2.1.2.1§). בכל מקום אחר מנקד עט דְּבֶשׁ בפתח כצפוי, למעט הניקוד "ארץ זבת חלב

⁵⁹⁸ קוסובסקי, עמ' 474; פין, א, עמ' 418. ודומה לכך ניקודו של בוקסטורף (עמ' 239) גְרוֹגְרַת, שבו חל כנראה המעתק הנפוץ של חולם לשורוק (2.1.2.8§).

⁵⁹⁹ ניבורסקי, עמ' 101.

⁶⁰⁰ ניקוד זה נראה משובש למדי. ככל הנראה הפתח שתחת הכ"ף נועד להיות תחת הגימ"ל, והשווא של הווי"ו נועד לכ"ף.

⁶⁰¹ 27 ול' ניקודו וְגַרְעִינָה בסגול בתי"ו, ומסתבר שהוא שיבוש גרפי מקמץ (1.4.2.4§).

⁶⁰² גרוס, פעלון ופעלן, עמ' 176–178; שרביט, תורת ההגה, עמ' 240.

⁶⁰³ למעשה עט תואם בכל מקום לצורה בד"ל, למעט במשנה אחת: בשביעית ז, ג גורס ד"ל והגרעינין ברי"ש, אך עט (וחק) וְהַגְלִיעִינִין בלמ"ד.

⁶⁰⁴ ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 79–81.

⁶⁰⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 145; בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 329.

⁶⁰⁶ ברגרין, עיונים, עמ' 62–63; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 356 (7.4.1§); ויינרייך, מילון, עמ' 660.

וְדָבָשׁ בביכורים א, י, שוודאי הושפע מן המקרא. מסתבר שהניקוד בקמץ כאן הוא תולדת העירוב שבין קמץ לפתח במסורת אשכנזי בהברות סגורות מוטעמות. ראו בהרחבה שם.

דג (חולין ז, ה)

כל הדפוסים מנקדים כאן דג בפתח. ראו 2.1.2.1§.

דוחק (אבות ב, ג)

עט: דְּחָקוּ. ל' : דוֹחָקוּ.⁶⁰⁷

השם אינו מצוי במקרא, וצורתו במרבית המסורות היא דְּחָק–דְּחָקוּ. הצורה דְּחָק (או דְּחָק) מוכרת גם היא, אך בעיקר ממסורות מאוחרות.⁶⁰⁸

במסורת הקדם-אשכנזית דוֹחָק.⁶⁰⁹ הממצאים מן המסורת המאוחרת מלמדים גם הם ללא ספק על המשקל קֶטֶל. כך עולה מן הצורה הנטויה שצוינה לעיל, וכן מצורת היחיד בעט המצויה פעם אחת במשנה: מְדוֹחָק (מ"ש ב, ו). בדומה ניקדו גם ילון, קוסובסקי וכל המילונים,⁶¹⁰ וזוהי גם הצורה הידועה מן היידיש.⁶¹¹ אלדר מציין שאשכנזים בימינו הוגים דְּחָק (אבל "בדוחק"),⁶¹² אך צורה שכזו לא נמצאה לי אף לא באחד מן העדים הישירים, ומן העדים העקיפים רק שני מילונים מביאים אותה, וכצורת משנה בלבד.⁶¹³ על קריאת האשכנזים "זה הדוחק" בהגדה של פסח העיד שרביט.⁶¹⁴

דופן

ראו **דפנות** להלן.

דיור (סוכה א, ב)

עט, חק, ל' : דְּיֹרִין. ו, 1T, 2T, ל' : דְּיֹרִין.

⁶⁰⁷ מסתבר שהחטף בתיבה זו הוא תחליף של שווא, כלומר הניקוד מכוון להגייה [dóxka]. ראו 2.3.2§.
⁶⁰⁸ אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 40; פלמן, קוטל, עמ' 88–89; שרביט, אבות לשון, עמ' 202–203; ריז'יק, מסורות, עמ' 255; בראשר, תורת הצורות, עמ' 596; יעקב, דרום תימן, עמ' 131; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 37–38.
⁶⁰⁹ אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 40.
⁶¹⁰ קוסובסקי, עמ' 495; בריהודה, מילון, עמ' 919–920; יסטרוב, עמ' 284; פין, א, עמ' 450; לוי, א, עמ' 390; בוקסטורף, עמ' 269. בריהודה ופין ציינו גם את הצורה החלופית דְּחָק.
⁶¹¹ ויינרייך, מילון, עמ' 660; הארקאווי, עמ' 165.
⁶¹² אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 40.
⁶¹³ ראו הערה לעיל.
⁶¹⁴ שרביט, אבות לשון, עמ' 202–203.

דְּיוֹרִים בשווא בדל"ת ובשורוק בווי"ו הוא ניקודם הקבוע של עט וחק. כל העדים העקיפים ניקדו דְּיוֹרִין בחיריק. יש להניח ששתי הצורות מכוונות אל אותה ההגייה, בהנחה ששווא נע לפני יו"ד עיצורית נקרא כִּי [i] (2.3.1§). אשר לתנועת היו"ד, ילון, קוסובסקי ופין ניקדו בווי"ו שרוקה, ואילו יסטרוב, לוי ובוקסטורף ניקדו בחולם.⁶¹⁵

במסורות הטובות צורת השם אינה אחידה. בכ"י ק דְּיוֹרִים, וכך גם פעם אחת בפא ובפס, אך במקומות אחרים שם דְּיוֹרִין או דְּיוֹרִים.⁶¹⁶ בניקוד בבלי היקרות אחת של דְּיוֹרִים, ללא ניקוד בדל"ת, ואין לדעת לאיזה משקל מכוונת צורה זו.⁶¹⁷ בתימן ובמחזורי ספר דְּיוֹרִין.⁶¹⁸

בד"ל דְּיוֹרִים, ומסתבר שבעקבותיו הלכו המנקדים בשורוק. הצורה בחולם ידועה כאמור מפא ומפס, אך לא סביר שיש קשר ישיר בין מסורתם לבין הצורה האשכנזית בחולם, ונראה שזוהי התפתחות עצמאית במסורות אשכנזיות מסוימות.

דייתיקי (מו"ק ג, ג)

עט, ל' : דְּיִיתִיקִי.

ניקוד זה נמצא בעט ובחק בשתי היקרויותיו האחרות של השם במשנה (ב"מ א, ז ; ב"ב ח, ו). השם נשאל מן היוונית *διαθήκη*, 'צוואה', מסמך המקנה רכושי.⁶¹⁹ צורתו בכל המסורות הטובות היא דְּיִיתִיקִי, דְּיִיתִיקִי וכדומה – היו"ד בתנועת [a] והדל"ת שוואה או חרוקה.⁶²⁰ צורה דומה מצויה גם אצל קוסובסקי ובכל המילונים, ולא נמצא מקור עקיף המנקד דְּיִיתִיקִי כשני המקורות הישירים.⁶²¹

מישור רואה בניקוד דְּיִיתִיקִי עדות לחילופי הדיפתונגים [ja] ר [aj], הנפוצים במסורת אשכנז (וראו עוד 2.1.6§).⁶²² אך יש להודות שבמקרה זה ניקוד דומה מצוי גם באמ"ת (דְּיִיתִיקִי) ובד"ל (דְּיִיתִיקִי). גם יעקב ציין את הקריאות דְּיִיתִיקִי, דְּיִיתִיקִי וכדומה במסורות דרום תימן.⁶²³ לדעתו משתקף בה "מימוש 'טבעי' של הכתיב".

⁶¹⁵ קוסובסקי, עמ' 492 ; פין, א, עמ' 447 ; לוי, א, עמ' 402 ; בוקסטורף, עמ' 267. יסטרוב (עמ' 297) הפריד בין דְּיוֹרִין = dwelling לבין דְּיוֹר = inhabitant. את הניקוד דְּיוֹר הביא גם בריהודה (מילון, עמ' 924).

⁶¹⁶ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1062.

⁶¹⁷ ייבין, בבלי, עמ' 1065.

⁶¹⁸ יעקב, דרום תימן, עמ' 131–132 ; דודי, עיונים, עמ' 83.

⁶¹⁹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 88.

⁶²⁰ היימנס, שם.

⁶²¹ קוסובסקי, עמ' 499 ; יסטרוב, עמ' 294 ; פין, א, עמ' 453 ; לוי, א, עמ' 404 ; בוקסטורף, עמ' 273.

⁶²² מישור, חקר, עמ' 108.

⁶²³ יעקב, דרום תימן, עמ' 334.

דינר (דמאי ב, ה)

עט, חק: דינר. טש, ו, 1T, 2T, 2L, 3L⁶²⁴: דינר.

השם נשאל מן היוונית δηνάριον (בלטינית denarius), ובמסורות רבות הדל"ת צרויה: דינר.⁶²⁵ באמ"ד ובד"ל דינר בחיריק, וכך גם בכל העדים הישירים והעקיפים של המסורת האשכנזית.⁶²⁶ ניקוד הנו"ן אינו אחיד בעט ובחק, והוא נע בין סגול לקמץ. ודאי משתקפת כאן קריאה בתנועה סופית מטושטשת (2.1.1§).⁶²⁷

דירה ('התולעה שבתבואה'; פרה ט, ב)

בכל הדפוסים נוקד הדירה. המסורות הטובות נחלקו בצורתן של שם זה בין דירה לדירה.⁶²⁸ במסורת אשכנזי כאמור דירה בחיריק, וכך גם במילונים.⁶²⁹

דלעת (סוכה א, ד), דלועין (שבת כד, ד)

את היחיד במסכת סוכה ניקדו עט, חק וכל דפוסי הליקוטים הדילעת. בשבת כד, ד עט כותב ומנקד הדילועין בחיריק מלא. בחק ובכל דפוסי הליקוטים: הדילועין.

במסורות הטובות בדרך כלל דלעת, דלועים. במסורות אחדות עדות גם לדלועין.⁶³⁰ בעט ובחק כמעט תמיד דלעת, דלועין. בעט לבדו נמצאו שרידים מעטים למסורות הקדומות: לצד הצורה הדילועין שהוזכרה לעיל ממסכת שבת נמצא כתיב זה גם בגוף הטקסט בשבת ט, ז; אך בניקוד שם: דלועין. פעמיים נמצאה גם הצורה הטובה דלעת (כלאיים ג, ז; נדרים ו, א). בחק אין זכר לצורות האלה.

בד"ל צורות שונות ומגוונות לשם זה: דלעת לצד דלעת, דלועים. מגוון הצורות הזה השפיע ככל הנראה על טש, שמנקד אף הוא במגוון צורות, אם כי לרוב ללא חפיפה למשנה המקבילה בד"ל. לדוגמה: דלעת (כלאיים א, ב; ד"ל שם: דלעת); דלעת (כלאיים א, ח; ד"ל: דלעת); דלעת (כלאיים ג, ז; ד"ל: דלעת). אך בצורת הריבוי מנקד טש דרך קבע דלועים בשורוק, כנגד ניקודו של

⁶²⁴ בדל"ת אין רואים ניקוד.

⁶²⁵ היימנס, המילים השאלות, עמ' 88–89; ייבין, בבלי, עמ' 932; ריז'יק, מסורות, עמ' 306–307; יעקב, דרום תימן, עמ' 334–335.

⁶²⁶ ילון; קוסובסקי, עמ' 510; יסטרוב, עמ' 302; לוי, א, עמ' 399.

⁶²⁷ אומנס הריבוי והצורות הנטויות אינם בקורפוס, אך אעיר בקצרה שצורתם הקבועה של עט וחק היא דינרין בנו"ן שוואה, וכך גם נטיית היחיד דינרו (שבועות ז, ו); ראו 2.1.3.2§.

⁶²⁸ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1278; יעקב, דרום תימן, עמ' 132–133.

⁶²⁹ קוסובסקי, עמ' 493; בריהודה, מילון, עמ' 932; יסטרוב, עמ' 305; לוי, א, עמ' 403. וכך ניקד גם ילון.

⁶³⁰ ייבין, בבלי, עמ' 970; בירנבאום, גניזה, עמ' 26–27; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1368; יעקב, דרום תימן, עמ' 133.

ד"ל דְלֹעִים בחולס. נראה שמגוון הצורות בד"ל השפיע על המילונים, המנקדים גם הם בצורות מגוונות וללא אחידות.⁶³¹

כללו של דבר: הצורות העיקריות שנמצאו במקורות הישירים הן דְלֹעַת, דְלֹעִין. לצידן נמצאו שרידים מעטים למסורות טובות קדומות, ונדמה שצורתו של השם לא הייתה יציבה לחלוטין במסורות האשכנזיות. על כך יעידו גם שלל הצורות שנמצאו בטש ובמילונים.

בירנבאום משער שהקריאה דְלֹעִין בשווא נובעת מקריאה שגויה של הכתיב "דלועין" חסר היו"ד, המכוון מעיקרו לדְלֹעִין.⁶³²

דמאי (דמאי ב, א; שם, ד; סוכה ג, ה; מכשירין ב, י)

נט, חק וכל דפוס הליקוטים מנקדים תמיד דְמאי וכדומה. פעמים אחדות נמצא הניקוד דְמַאי בפתח גם באל"ף – ראו 1.4.2.5§. טש מנקד בשתי ההיקרויות במסכת דמאי דְמאי בקמץ.

דְמאי בפתח היא הצורה היחידה שנמצאה בעט ובחק, וזהו גם הניקוד אצל ילון, קוסובסקי ובכל המילונים.⁶³³ בטש עיתים בפתח ועיתים בקמץ, ככל הנראה בעקבות ד"ל. על סוגיית שימור הדיפתונג הסופי [aj] לעומת פירוקו ראו בהרחבה 2.1.5§.

דעת (ברכות ה, ב; פסחים י, ד; אבות ג, יז)

נט, חק וכל דפוס הליקוטים מנקדים דְעת בפסחים, וכך גם בעט ובלי במסכת אבות ("אם אין בינה אין דְעת, אם אין דְעת אין בינה"). בברכות ה, ב ניקדו הכול (לרבות טש) "בְּחוֹנֵן הַדְּעַת" בקמץ.

נט מנקד גם בכל מקום אחר דְעת בפתח. נראה שהניקוד "חונן הַדְּעַת" במסכת ברכות בא בהשפעת סידור התפילה המדוקדק, ואין הוא משקף את המעתק האשכנזי המוכר פתח < קמץ בקרבת אותיות הגרון (2.1.2.2§).

דפנות (סוכה א, א; שם, ה; שם, ט 2x)

נט, חק וכל דפוס הליקוטים מנקדים כמעט בכל מקום דְפנות בפ"א פתוחה. בהיקרות השנייה בסוכה א, ט מנקדים כל דפוס הליקוטים פרט לל 1 הַדְּפָנוֹת בקמץ. בו פעם אחת (סוכה א, ה) לְדְפָנוֹת בפ"א דגושה – ראו 2.2.1.6§.

⁶³¹ ראו קוסובסקי, עמ' 500; בריהודה, מילון, עמ' 946; יסטרוב, עמ' 311; פין, א, עמ' 459; לוי, א, עמ' 409; בוקסטורף, עמ' 278.

⁶³² בירנבאום, גניזה, עמ' 26–27.

⁶³³ קוסובסקי, עמ' 503; בריהודה, מילון, עמ' 958; יסטרוב, עמ' 312; פין, א, עמ' 464; לוי, א, עמ' 411.

צורת הריבוי דפנות בפתח מצויה דרך קבע בעט ובחץ. היא הובאה גם במרבית המילונים, בחלקם לצד צורות ריבוי אחרות.⁶³⁴ צורה זו ודאי מלמדת על נו"ן דגושה ביסודה; ואכן, עדות לצורה דפנות בנו"ן כפולה מצויה כבר במסורת הקדם-אשכנזית, וכן בקטע גגיזה אחד בניקוד בבלי, במסורות ספרדיות בעל פה ובד"ל (לצד דפנות בקמץ).⁶³⁵ ככל הנראה עירוב הצורות בד"ל הביא לכך שמרבית דפוסי הליקוטים ניקדו בהיקרות השנייה בסוכה א, ט דפנות בקמץ – כך בדיוק מנקד גם ד"ל שם, לעומת הניקוד בפתח בהיקרות הראשונה.⁶³⁶

הכפלת הנו"ן העומדת ברקע הצורה בפתח ודאי היא תניינית; ראו §2.2.3.⁶³⁷

הדס (סוכה ג, ב; שם, ד), הדסים (סוכה ג, ד)

את צורת היחיד ניקדו עט, חק וכל דפוסי הליקוטים למעט ו בה"א קמוצה: הָדָס (עט במשנה ב), הָדָס (דפוסי ז'יטומיר) או הָדָס (עט במשנה ד, חק ודפוסי למברג). בו הָדָס בחטף פתח ובדל"ת קמוצה. את הריבוי ניקדו הכול הָדָסִים.⁶³⁸

במקרא הָדָס (אפילו בהפסק, ישעיהו נה 13), הָדָסִים. כך גם בכתבי היד ק, פא ופס, אך בניקוד הבבלי, במסורת תימן ובדפוסי אמסטרדם וליורנו הָדָס, הָדָסִים במשקל קָטֹל.⁶³⁹ במסורת הקדם-אשכנזית תיעוד להָדָסִים לצד הָדָסִים.⁶⁴⁰

הצורות המשתקפות מן המסורת האשכנזית הולכות בדרך המשקל המקראי של השם, קָטֹל. בצורת היחיד הה"א קמוצה כמעט בכל המקורות הישירים (יוצא הדופן היחיד הוא כאמור ו, המנקד הָדָס בדומה לצורה המקראית), וכך גם ביידיש ובמילוניו של יסטרוב.⁶⁴¹ צורה זו משקפת את המעטק הנודע במסורת האשכנזית של פתח או חטף פתח לקמץ בקרבת אותיות הגרון; ראו §2.1.2.2. בולטת לעין איהאחידות בניקוד התנועה הסופית בין המקורות השונים, אף על פי שהשם הוא מקראי בעיקרו. נראה שלאחר מעטק התנועה הראשונה לקמץ לא נתפסה עוד צורת השם כמקראית, ולפיכך התרופפה מסורת הניקוד שלו.

הריבוי הוא הָדָסִים בפתח בכל המקורות, וודאי משתקפת כאן סמ"ך דגושה ביסודה, כראוי למשקלו המקראי של השם: קָטֹל.

⁶³⁴ בריהודה, מילון, עמ' 908 (לצד דופנים, דופני); יסטרוב, עמ' 287 (לצד דופנים); לוי, א, עמ' 417; בוקסטורף, עמ' 287. ילון, קוסובסקי (עמ' 511) ופין (א, עמ' 469–470) ניקדו דפנות בקמץ.

⁶³⁵ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 329; אלדר, אשכנז, ב' עמ' 40–41; ייבין, בבלי, עמ' 852; פלמן, קוטל, עמ' 91–94; דודי, עיונים, עמ' 102; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 195. הצורה אינה מוכרת מאבות הטקסטים של המשנה (ראו בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 458–459) או ממסורות תימן (ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 130).

⁶³⁶ אם כי בסוכה א, ה ניקדו כולם לדפנות בפתח כנגד ניקודו של ד"ל לדפנות בקמץ.

⁶³⁷ לפי שצורת היחיד והצורות הנטויות לא הזדמנו בקורפוס, לא ראיתי לנכון להביא נתונים על סמך מסורת אחת ויחידה (היא מסורתם של עט וחץ). בכל זאת אציין בקצרה את המצוי שם: היחיד הנפרד מנוקד לרוב דוֹפֶן, ומסתבר שצורה זו משקפת טשטוש של התנועה הסופית (2.1.1§). הריבוי בנטייה: וְדִפְנוֹתֵיהֶן. היחיד בנטייה: דוֹפְנָה (אהלות ט, טז א), אך באהלות יב, ז: דפנו. ככל הנראה צורה זו נגזרה לאחר מצורת הריבוי.

⁶³⁸ בל 1 הָדָסִים בפתח בה"א, והיינו הָדָס (2.3.2§). בחץ אין רואים ניקוד בדל"ת (הָדָסִים).

⁶³⁹ שבטיאל, מסורות, עמ' 218; ילון, מבוא, עמ' 22; ייבין, בבלי, עמ' 945; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 355; יעקב, דרום תימן, עמ' 138 (באמ"ד ובד"ל היחיד הָדָס בפתח, והיינו הָדָס).

⁶⁴⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 77–78, 237.

⁶⁴¹ ויינרייך, מילון, עמ' 642; ביידר, דיאלקטים, עמ' 312; יסטרוב, עמ' 334.

הנף (סוכה ג, יב)

עט, חק: הנף. 1, 11, 21, 27, 37: הנף. 2, 37: הנף.

גם בשתי ההיקריות האחרות במשנה מנקד עט הנף (ר"ה ד, ג; מנחות י, ה), וכך מנקד גם חק במנחות שם. ילון, קוסובסקי, בריהודה ופין ניקדו במשקל סגולי: הנף. אצל יסטרוב הנף.⁶⁴²

מסורות לשון חכמים נחלקו מאוד בצורתו של שם הפעולה הזה, וגם בין המסורות הטובות אין התאמה. בכ"י ק' הנף, אך בפא' הנף, וכך גם בניקוד בבלי ופעם אחת בפס (לצד הנף), ונראה שלכך מכוון גם הניקוד הנף המצוי במסורת הקדם-אשכנזית. כנגדו נמצא במסורת אשכנז הקדומה גם הנף, וכך גם במחזורי ספרד.⁶⁴³

בד"ל צורה חריגה: הנף בשתי תנועות צירי. יעקב משער שניקוד זה מכוון גם הוא לצורה הסגולית הנף.⁶⁴⁴ צורה כדוגמת הנף (או הנף), המתועדת במרבית המקורות הישירים, מצויה בכ"י פס (הנף) ובאמ"ת (הנף, הנף). קרובה לכך קריאתם המסורתית של ספרדים הנף, שעליה מעיד בריהודה.⁶⁴⁵ מסתבר שבמסורות הקוראות כך נתפסה הה"א כתווית היידוע, ומשום כך נקראה בפתח והנו"ן הוכפלה.

בריהודה, ובעקבותיו גם אלדר, מציינים שאשכנזים כיום קוראים הנף.⁶⁴⁶ אך הממצאים כאן מלמדים בבירור שלצד הצורה הסגולית רווחת באשכנז גם הצורה הנף בה"א פתוחה. אם אכן נתפסה הה"א שבצורה זו כה"א הידיעה, אפשר שההטעמה היא מלרעית, ובמצב כזה החילופים בין הנף בפתח לבין הנף בקמץ מתקשרים לחילופים בין שתי התנועות במילים חד-הברתיות (2.1.2.1§).

נדאי (יומא ח, ח; מכשירין ב, י 2x)

עט ניקד בשתי משניות אלו נדאי. בכל דפוסי הליקוטים נדאי.

הניקוד נדאי (או נדאי; ראו 1.4.2.5§) בפתח נמצא בעט ובחק כמעט בכל מקום, וכמעט לעולם ללא חיריק באל"ף. במשנה אחת ויחידה מצאתי בהם פירוק בחיריק של הדיפתונג הסופי: בהיקרות הראשונה בדמאי ה, יא נוקד הנדאי, לעומת הצורה הרגילה הנדאי בהיקרות השנייה. בפתח ניקד גם טש פעמיים במשנה זו, אך פעמיים (דמאי ג, ג; שם, ד) ניקד נדאי בקמץ. בד"ל קמץ בכל מקום.

⁶⁴² קוסובסקי, עמ' 1190; בריהודה, מילון, עמ' 1134; פין, ג, עמ' 181; יסטרוב, עמ' 358. אצל לוי (א, עמ' 481) הנף, ואיני יודע למה מכוון ניקוד זה – האם למשקל הקטל (הנף) שבו לא סומן הדגש, או שמא לצורה סגולית (הנף) שבה נוקד בטעות צירי במקום סגול.

⁶⁴³ ייבין, בבלי, עמ' 656; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 41; בראשר, איטליה, עמ' 24; דודי, עיונים, עמ' 113; יעקב, דרום תימן, עמ' 142; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 196.

⁶⁴⁴ יעקב, שם. ומעניין שעל פי עדותו שם כך קראו גם שלושה מסרנים מדרום תימן, ככל הנראה בעקבות ניקודו של ד"ל.

⁶⁴⁵ בריהודה, מילון, עמ' 1134.

⁶⁴⁶ בריהודה, שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 41; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 196.

וְדָאִי, וְדָאִי וכדומה היא הצורה גם בכל העדים העקיפים,⁶⁴⁷ וכך נהוג גם ביידיש.⁶⁴⁸ זו הצורה המצויה גם במחזורי אשכנז הקדומים, אך שם גם וְדָאִי.⁶⁴⁹ על סוגיית שימור הדיפתונג הסופי לעומת פירוקו ראו בהרחבה §2.1.5.

זוג ('פעמון'; שבת ה, ד)

בכל הדפוסים נוקד בְּזוּג. זוג בשורוק הוא הניקוד בעט עוד שלוש פעמים (שבת ו, ט [=ΠΠ]; נזיר ו, ב 2x), אך בפרה יב, ח מנקדים עט וחך הַזוּג בחולם. גם ילון ורוב המילונים ניקדו זוג, זוגין בשורוק.⁶⁵⁰ הגייה זו מוכרת במסורת אשכנז, והיא הרגילה גם בדפוסי המשנה.⁶⁵¹ במסורות הטובות זוג–זוגין.⁶⁵²

האם הצורה היחידה שנמצאה בעט בחולם היא פליטת קולמוס (שגררה גם לחק), או שמא מסורת של ממש לפנינו?

זיעה (מכשירין ב, א 5x; שם, ב 2x)

עט מנקד בכל מקום בחיריק: זִיעָתָּה וכדומה. בדפוסי הליקוטים בדרך כלל בצירי, אך יש גם עדויות לזיעה בחיריק: כך ניקדו ל' ול3 בהיקרות השנייה במשנה א ובהיקרות השנייה במשנה ב, ואפשר שלכך מכוון הניקוד הזיעתו שנמצא בכל המקורות בהיקרות האחרונה במשנה א.⁶⁵³

במקרא מילה יחידאית, ושם בְּזִיעָתָּה (בראשית ג 19). בצירי ניקדו גם כתבי היד ק ופ9, אך יש גם עדויות נרחבות מאוד לצורה זִיעָה בחיריק. כך הוא בניקוד בבלי, במסורת תימן, בפס ובדפוסי אמסטרדם וליורנו.⁶⁵⁴ אלדר ויעקב שיערו שהשינוי בצורת השם נובע מהשינוי בגזרה: יז"ע במקרא לעומת זז"ע בלשון חכמים.⁶⁵⁵

⁶⁴⁷ ילון; קוסובסקי, עמ' 593; יסטרוב, עמ' 372; פין, א, עמ' 527; לוי, א, עמ' 501.

⁶⁴⁸ הארקאוי, עמ' 199.

⁶⁴⁹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 83–84. על המסורות האחרות ראו קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 333–334.

⁶⁵⁰ בריהודה, מילון, עמ' 1302; קוסובסקי, עמ' 612–613; פין, א, עמ' 540. כנגדם עומדת בודדה עדותו של יסטרוב (עמ' 383): זוג, זוגין.

⁶⁵¹ ילון, מבוא, עמ' 75.

⁶⁵² ייבין, בבלי, עמ' 802; בראשר, מחקרים, ב, עמ' 291. במסורות תימן בדרך כלל זוג–זוגין, ללא הכפלה (יעקב, דרום תימן, עמ' 146).

⁶⁵³ עט, ל', ל': הַזִּיעָתָּה; ו', ו': הַזִּיעָתָּה; ז', ז': הַזִּיעָתָּה. הכתיב "הזיעתו" בכל העדים כאן מאלף ביותר. ההקשר: "נסתפג אחר כך הזיעתו טהורה". כ"י ק וד"ל כאן: "הזיע זיעתו". מסתבר שהכתיב "הזיעתו" בכל המקורות אינו משקף הפלוגרפיה, אלא הפלוגרפיה ממש ("הזיע זיעתו" < "הזיעתו"). השוו לדוגמה: "שניכנס" = "שני (> שאני) נכנס", כ"י ק בנדרים ח, ז; "שניסת" = "שאני נישאת", ספרי זוטא במדבר ל' 9 (עמ' 327 במהדורת הורוביץ). וראו עוד אפשרות, מבוא, עמ' 499.

⁶⁵⁴ ייבין, בבלי, עמ' 754; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1095–1096.

⁶⁵⁵ אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 199; יעקב, דרום תימן, עמ' 147. אלדר (שם) הציע גם שהצורה זִיעָה היא על דרך הארמית.

במחזורי אשכנז הקדומים זיעת וגם זיעת.⁶⁵⁶ בעט נוקד בכל מקום זיעה בחיריק, וכך כאמור גם בשניים מדפוסים למברג (לצד הצורה בצירי). הצורה בחיריק נמצאה גם במילונייהם של יסטרוב ולוי.⁶⁵⁷

זיר (שבת כד, ב)

בכל הדפוסים נוקד הזירין. זירין בחיריק הוא הניקוד בעט גם במעשות ד, ה, וכך ניקדו גם ילון, קוסובסקי וכל המילונים.⁶⁵⁸ במסורות הטובות תיעוד לזירין לצד זירין.⁶⁵⁹ בד"ל בחיריק בלבד.

זכאי (שבת כג, ג)

עט, חק, ל, ל, 2ל, 3ל : זכאי. ו, 1ל, 2ל : זכאי.

זכאי (או זכאי ; ראו 1.4.2.5§) בפתח הוא הניקוד הקבוע בעט, וכך נוקד גם השם הפרטי (3.1.3§). כך ניקדו גם כל העדים העקיפים, וכך גם בידיש.⁶⁶⁰

במחזורי אשכנז הקדומים עדות לזכאי בפירוק הדיפתונג הסופי.⁶⁶¹ על הסוגיה בהרחבה ראו 2.1.5§.

זכוכית (שבת יז, ה)

כל הדפוסים מנקדים זכוכית א, וזהו הניקוד בעט בכל מקום. כך ניקד גם ילון, וכך הניקוד בכל המילונים.⁶⁶² במסורות הטובות זכוכית בחולם, וכך גם במסורת הקדם-אשכנזית.⁶⁶³ בד"ל זכוכית בשורוק. ככל הנראה הניקוד בשורוק במסורות המאוחרות נובע מנוסח המקרא שהכירו הנקדנים. השם מצוי במקרא פעם אחת, באיוב כח 17 ; מהדורות המקרא המאוחרות מנקדות שם זכוכית בשורוק, אך בכ"י לנינגרד זכוכית בחולם.⁶⁶⁴ המסורות הקדומות שימרו כנראה את צורתו המקורית של השם ללא זיקה ישירה למקרא, ואילו המסורות המאוחרות הושפעו מצורת המקרא שהכירו.

⁶⁵⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 240–241.

⁶⁵⁷ יסטרוב, עמ' 395 ; לוי, א, עמ' 530. שניהם ציינו שהצורה המקראית היא זעה, כנראה כדי להדגיש שהצורה בלשון חכמים שונה ממנה.

⁶⁵⁸ קוסובסקי, עמ' 618 ; יסטרוב, עמ' 396 ; פין, א, עמ' 547 ; לוי, א, עמ' 532. יסטרוב ולוי ציינו גם את החלופה זיר בצירי.

⁶⁵⁹ ייבין, בבלי, עמ' 752 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 190 ; בראשר, תורת הצורות, עמ' 134–135 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 147–148.

⁶⁶⁰ ילון ; קוסובסקי, עמ' 623 ; יסטרוב, עמ' 397 ; פין, עמ' 550 : זכאי ; לוי, א, עמ' 535 ; בוקסטורף, עמ' 347 ; הארקאוו, עמ' 220.

⁶⁶¹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 84.

⁶⁶² בריהודה, מילון, עמ' 1332 ; קוסובסקי, עמ' 623 ; יסטרוב, עמ' 398 ; פין, א, עמ' 550 ; לוי, א, עמ' 536 ; בוקסטורף, עמ' 347.

⁶⁶³ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 240 ; ייבין, בבלי, עמ' 1054 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 148.

⁶⁶⁴ אלדר, שם.

זרדין (סוכה א, ה)

נט, חק: זרדין. בכל דפוס הליקוטים: זרדין.

הריבוי השלם של שם זה הוא הצורה היחידה שנמצאה בעט ובחק (שביעית ז, ה; שבת יח, ב; עוקצין ג, ד). בדפוס הליקוטים ובכל המילונים זרדים בריבוי השבור.⁶⁶⁵ בשם זה ובסוגיית הריבוי השלם עסקתי בהרחבה במקום אחר.⁶⁶⁶

חבית (למשל שבת יז, ה; שם כ, ב), **חביות** (שבת כא, ב; נדרים ח, ז)

הן היחיד והן הריבוי מנוקדים תמיד בכל המקורות בקמץ: חבית, חביות.

הניקוד חבית, חביות בקמץ הן ביחיד והן בריבוי הוא הרגיל בעט ובחק. גם טש מנקד פעמיים חביות (דמאי ז, ח x2), כנגד ניקודו של ד"ל חביות בחטף פתח, וכך ניקדו גם ילון ויסטורב (עמ' 419). במילונים האחרים הריבוי מנוקד בחטף פתח, ובאחדים כך גם היחיד.⁶⁶⁷

בכתבי היד ק ופא חבית, חביות, אך בפר חביות בקמץ, וכך גם בניקוד הבבלי ובמסורת תימן.⁶⁶⁸ קיום הקמץ בכל העדים הישירים של המסורת האשכנזית מלמד ככל הנראה על מסורת מזרחית שחזרה לאשכנז.⁶⁶⁹

בצורה אחת ויחידה נחטף הקמץ בשם זה בעט ובחק, והיא צורת היחיד בעלת כינוי חבור: חביתו (חגיגה ג, ז; ב"ק ג, ה; שם י, ד). הדגש בתינו בצורה זו מצוי גם בכתבי היד ק ופא,⁶⁷⁰ אך בד"ל חביתו ללא דגש. אפשר שלפנינו שימור של מסורת טובה.

פעמים אחדות בעט ובחק משתקפים בשם זה תהליכים פנימיים הייחודיים למסורת האשכנזית:

א. לא פעם נמצאה בשני הדפוסים הצורה חביות בשווא (למשל עט בדמאי ז, ח; חק בב"מ ז, ז), בדרך כלל ללא התאמה ביניהם. דומה שחל כאן התהליך המוכר של נסיגת ההטעמה וחיתוף פוסטיטוני, כנראה בהשפעת הרצף [ij] (השוו **אותיות** לעיל; וראו §2.1.3.2).

ב. פעמיים נמצאה בעט (אך לא בחק) הצורה חביות, בסגול במקום קמץ כצפוי (פרה ז, א; טהרות ד, י). ראו §2.1.2.4.

⁶⁶⁵ קוסובסקי, עמ' 634; יסטרוב, עמ' 411; פין, א, עמ' 575; לוי, א, עמ' 552.

⁶⁶⁶ שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

⁶⁶⁷ בריהודה, מילון, עמ' 1423 (חבית, חביות); קוסובסקי, עמ' 640–641 (חבית, חביות); פין, ב, עמ' 17 (חבית); לוי, ב, עמ' 4 (חבית, חביות); בוקסטורף, עמ' 362 (חבית, חביות).

⁶⁶⁸ ייבין, בבלי, עמ' 1053; יעקב, דרום תימן, עמ' 150–151.

⁶⁶⁹ בעניין זה הרחבתי במאמרי שמש, המקורות, עמ' 195.

⁶⁷⁰ יעקב, דרום תימן, עמ' 150–151. להשערתי השפיע השם המקראי חביתים.

חבלה (סנהדרין א, א)

עט, חק, ל' : וְחִבְּלוֹת. כך ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 642) ולוי (ב, עמ' 5), וכן במרבית המסורות.⁶⁷¹

חבר (למשל דמאי ב, ג), חבר עיר (ברכות ד, ז)

הניקוד הוא תמיד חֶבֶר בקמץ בכל המקורות, ובכלל זה בצירוף "חֶבֶר עיר", שבו כבר עסקתי במקום אחר.⁶⁷²

ביידיש נוהגת הצורה *xávar*,⁶⁷³ ואכן בתרגום ליידש בעט נוקד לעיתים חֶבֶר בפתח (למשל בדמאי ג, ג).⁶⁷⁴ צורה זו חריגה ביותר ביידיש, ולא נמצא לה הסבר מספק.⁶⁷⁵ הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים שלפנינו קו מבחין בין הרכיב העברי שביידיש לבין העברית ממש: ביידיש חבר, בעברית ממש חֶבֶר. דומה שהצורה המסורתית בעברית ממש הלכה בעקבות המקרא (למשל תהילים קיט 63) או בעקבות מסורות אחרות של לשון חכמים, ואילו הצורה ביידיש התפתחה בנתיב נפרד מן העברית.

החג (סוכה ג, יג)

עט וחק מנקדים החג. בכל דפוסי הליקוטים החג. בהיעדר ה"א הידיעה הצורה היא חג בפתח בכל המקורות (למשל סוכה שם).

החג הוא ניקודם הרגיל של עט ושל חק, ורק במסכת אבות נמצאה הצורה החג. נראה שחילופים אלו מתקשרים לחילופים הרגילים במסורת אשכנז בין קמץ לפתח בהברה סגורה מוטעמת סופית; ראו בהרחבה §2.1.2. וראו גם §3.4 על ניקודה של ה"א הידיעה.

חודשים (מו"ק ג, ט)

עט, ל' : חֻדְשִׁים.

חֻדְשִׁים בחטף קמץ הוא הניקוד בעט ובחק ברוב המקרים, אך יש גם חריגים, ופעמים רבות נמצא בשני הדפוסים הניקוד חֻדְשִׁים בחטף פתח (למשל יבמות ג, י; שם יא, ו). בתיבות אחדות אין התאמה בין שניהם, וכך למשל ביבמות ד, י מנקד עט פעמיים חֻדְשִׁים בחטף קמץ, אך חק שם:

⁶⁷¹ אדער, אשכנז, ב, עמ' 150; ייבין, בבלי, עמ' 897 והערה 59 שם; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1314; יעקב, דרום תימן, עמ' 151.

⁶⁷² שמש, צורות נפרד, עמ' 62.

⁶⁷³ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 356 (§7.4.1); מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 125. ריזיק (המילים העבריות, עמ' 341 הערה 140) הראה שזו הצורה כבר במילוני היידיש הקדומים.

⁶⁷⁴ אך לעיתים גם בתרגום חֶבֶר בקמץ, למשל בדמאי ב, ג. מסתבר שהושפעה צורה זו מן העברית.

⁶⁷⁵ ראו גם ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 418A (הערות לסעיף 7.16.3). לדעת ברנון (יידיש, עמ' 271) הפתח הוא היקש לצורת הריבוי חברים. וצריך עיון אם ישנן צורות אחרות בעברית המותכת ביידיש שבהן חל היקש דומה.

חֲדָשִׁים. פעם אחת בעט נמצא גם הניקוד חֲדָשִׁים בחטף סגול (כתובות ה, ו; בחק שם חֲדָשִׁים), ופעם אחת בחק נוקד חֲדָשִׁים בקמץ מלא (בעט שם חֲדָשִׁים).

חילופי החטפים מלמדים ככל הנראה על אפס תנועה בחי"ת (2.3.2§). הגייה זו תואמת גם לידוע על צורת ריבוי זו בעברית המותכת בידיש; כהגדרתו של ילון: "באידיש הוגים כידוע חֲדָשִׁים [...] בתנועה שהיא ספק פתח ספק חטף פתח".⁶⁷⁶ מילוני היידיש מציינים את ההגייה חֲדָשִׁים בתנועה המלאה [a].⁶⁷⁷ החילופים במימוש החטף בצורה זו תואמים לידוע על מימושם של חטפים בחי"ת בראשי מילים באשכנזי; יש שהם נהגים בתנועה מלאה, ויש שהגייתם היא באפס תנועה, וקשה להצביע על התניות ברורות לכל אחד מהמימושים (ראו בהרחבה 2.3.2§). מכל מקום חילופי ההגייה האלה הרחיקו את צורת הריבוי של חֲדָשִׁים מצורתו המקראית המקורית. תנועת המשקל המקורית מתגלה בצורה הנטויה חֲדָשִׁים (מגילה ג, ו).

חֲזָרָה (פסחים י, ג)

עט, ו, 1T, 2T, 27, 37: חֲזָרָה, וְחֲזָרָה. חק: חֲזָרָה, וְחֲזָרָה.

חֲזָרָה בחטף פתח הוא הניקוד גם בטש בשתי היקרויות במסכת כלאיים (א, ב 2א), וכך מנקדים גם כמעט כל המילונים.⁶⁷⁸ במסורות הטובות עדות לשני משקלים: חֲזָרָה לצד חֲזָרָה.⁶⁷⁹ מכיוון שבהגייה האשכנזית חטף פתח בחי"ת שבראש מילה עשוי להיות ממומש כתנועה מלאה (2.3.2§), ובהיעדר סימון של דגשים (1.4.2.3§), אין לדעת לאיזה משני המשקלים מכוון הניקוד שנמצא. בעט כאמור חֲזָרָה בחטף פתח בפסחים י, אך גם חֲזָרָה בפתח בכלאיים א, ב.

הריבוי מנוקד בעט חֲזָרִין וכדומה (למשל ע"ז ג, ח).

חֲטָם (זמם הגמלים; שבת ה, א)

עט, חק: חֲטָם. ו, 1T, 2T: חֲטָם. 17: חֲטָם. 27, 37: חֲטָם.

השם אינו מזדמן במקום אחר במשנה. אפשר שניקודם של כל העדים הישירים בפתח⁶⁸⁰ מכוון אל המשקל קָטַל, במימוש החטף של חֲטָם בתנועה מלאה (2.3.2§); בדומה ניקדו ילון, יסטרוב ולוי חֲטָם.⁶⁸¹ במילונים האחרים חֲטָם בקמץ,⁶⁸² כנראה בעקבות ד"ל.

⁶⁷⁶ ילון, הגיית החטפים, עמ' 34.

⁶⁷⁷ הארקאוו, עמ' 224; ניבורסקי, עמ' 150. על פי עדותו של דה־פריס (חלקה של העברית, עמ' 50) בידיש ההולנדית נהגת ההגייה בחי"ת קמוצה.

⁶⁷⁸ קוסובסקי, עמ' 680; יסטרוב, עמ' 447; פין, ב, עמ' 46; לוי, ב, עמ' 35; בוקסטורף, עמ' 380. בִּיְהוּדָה (מילון, עמ' 1499) ניקד חֲזָרָה, וכך גם ילון.

⁶⁷⁹ בִּרְאשֵׁי, תורת הצורות, עמ' 1170, 1363–1364. וראו גם ייבין, בבלי, עמ' 970; יעקב, דרום תימן, עמ' 156.

⁶⁸⁰ בשניים מדפוסים למברג לא הוטל ניקוד בחי"ת. האם בגלל היעדר מסורת בקריאתו של שם זה?

⁶⁸¹ יסטרוב, עמ' 450; לוי, ב, עמ' 39.

⁶⁸² בִּיְהוּדָה, מילון, עמ' 1512; קוסובסקי, עמ' 686; פין, ב, עמ' 53; בוקסטורף, עמ' 382.

חָטָם במשקל קָטָל היא הצורה במסורות הטובות,⁶⁸³ ואם נפרש את הניקוד חָטָם כמכוון אל צורה זו, אפשר שבאשכנז השתמרה צורתו הטובה של השם. ילון מעיד על קריאה אשכנזית אחרת: בחָטָם בחולם,⁶⁸⁴ אך זו לא נמצאה לי במקורות שבדקתי.

בולט לעין המגוון בניקוד התנועה הסופית. ודאי הוא משקף תנועה מטושטשת (2.1.1§) והיעדר מסורת ניקוד בשם זה.

חיה ('יולדת'; יומא ח, א)

כל הדפוסים מנקדים וְחַיָּה. במסורות הטובות צורתו של השם במובנים 'יולדת' ו'מיילדת' היא חַיָּה, בקמץ (וללא דגש ביו"ד), כניקוד המקרא בשמות א 19: חַיֹּת.⁶⁸⁵ בד"ל חַיָּה, וכך כאמור בכל העדים הישירים, וכן במילונים.⁶⁸⁶ זהו הניקוד שנמצא בע"ט גם בכלים כג, ד, וכן במובן 'מיילדת' בחולין ד, ג 2x. המסורת האשכנזית אינה מכירה אפוא את הצורה חַיָּה.

חלוק (נידה ז, ב 2x)

כל המקורות מנקדים חֲלוּק בשתי ההיקריות.

השם אינו מצוי במקרא. באבות הטקסטים צורתו חֲלוּק במשקל קָטוּל, אך בניקוד הבבלי חֲלוּק לצד חֲלוּק, ובמסורת תימן רק חֲלוּק במשקל קָטוּל.⁶⁸⁷

ע"ט מנקד בכל מקום חֲלוּק, חֲלוּקוֹ וכדומה, וכך גם כל המילונים.⁶⁸⁸ בד"ל בדרך כלל חֲלוּק, אך כמה פעמים נמצאה גם הצורה חֲלוּק (למשל כלים כט, ב). נראה שצורת המשנה הזאת לא חדרה למסורת האשכנזית.

חלתית (שבת כ, ג)

ע"ט, חק: החִילְתִּית. 1, 1I, 2I, 2L, 3L: החִלְתִּית.

המסורות הטובות נחלקו בניקודו של שם זה בתנועת החי"ת: באחדות חִלְתִּית בחיריק ובאחרות חִלְתִּית בפתח.⁶⁸⁹ בד"ל תמיד חִלְתִּית בחיריק, וכמוהו ניקדו דפוסי הליקוטים, ילון וכל

⁶⁸³ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 325. וראו גם ילון, מבוא עמ' 72–73; יעקב, דרום תימן, עמ' 157.

⁶⁸⁴ ילון, שם.

⁶⁸⁵ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 830–831; יעקב, דרום תימן, עמ' 157.

⁶⁸⁶ בריהודה, מילון, עמ' 1529; קוסובסקי, עמ' 689; יסטרוב, עמ' 451; פין, ב, עמ' 53; לוי, ב, עמ' 41.

⁶⁸⁷ ייבין, בבלי, עמ' 919; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 241–242; יעקב, דרום תימן, עמ' 159.

⁶⁸⁸ בריהודה, מילון, עמ' 1564; קוסובסקי, עמ' 712; יסטרוב, עמ' 465; לוי, ב, עמ' 65–66; בוקסטורף, עמ' 400.

⁶⁸⁹ דמרי, קאופמן 2, עמ' 416; יעקב, דרום תימן, עמ' 158.

המילונים.⁶⁹⁰ עט וחק מנקדים בחיריק גם במסכת ע"ז (ב, ו; ב, ז), אך בעט נמצא פעמיים גם הניקוד בפתח (ט"י א, ה; עוקצין ג, ה), כנראה בהשפעה של מסורת חיצונית.

התיי"ו ראשונה תמיד דגושה בכל המסורות, לרבות בד"ל. בעט ובחק התיי"ו לא סומנה בדגש אפילו פעם אחת, ואין ספק שהניקוד העקיב הזה מכוון לתיי"ו רפה. לא ידוע לי על מסורת אחרת הקוראת כך, ונראה שזוהי התפתחות פנימית במסורתם של דפוסים אלו (וראו עוד 2.2.1.5§).

חמה (סוכה א, א)

עט, חק, ל: 37; וְשַׁחֲמָתָה. 1, 1T, 2T, 1L, 2L: וְשַׁחֲמָתָה.

בדומה מנקד חק בסוכה ב, ב: מְחַמָּתָה.⁶⁹¹ ראו 2.1.3.2§.

חנווני (דמאי ב, ד; אבות ג, טז)

בדמאי: עט, חק, 2L, 2L', 3L: הַחֲנוּנִים. 1, 1T: הַחֲנוּנִים. טש: הַחֲנוּנִים.⁶⁹²

באבות: עט, ל' 1: וְהַחֲנוּנִי.

במסורות הטובות כידוע חֲנוּנִי בחי"ת פתוחה, וכך גם בד"ל ובמילוניו של בוקסטרופ.⁶⁹³ הצורה בסגול נחשבת למאפיינת את המסורת האשכנזית, ואכן זוהי הצורה המצויה בכל הדפוסים, למעט טש, שניקודו ודאי מושפע מד"ל. כך ניקדו עט וחק בכל מקום, וכן מרבית המילונים.⁶⁹⁴ חֲנוּנִי היא הצורה הנהוגה גם בידיש.⁶⁹⁵ עדות לצורה בסגול מביא ריז'יק ממחזורים איטלקיים המגלים קרבה למסורת אשכנז.⁶⁹⁶ על מקורו של הסגול ראו עוד 2.1.2.4§.

בשם זה תיעוד רב לנסיגת ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§): חֲנוּנִי בשווא בווי"ו. הוא נוקד כך בו וב1, ועוד פעמים רבות בעט (אך בחק תמיד חֲנוּנִי בקמץ).

חנות (אבות ג, טז)

עט: הַחֲנוּת. ל' 1: הַחֲנוּת.

⁶⁹⁰ בריהודה, מילון, עמ' 1605; קוסובסקי, עמ' 712; יסטרוב, עמ' 457; פין, ב, עמ' 93; לוי, ב, עמ' 68; בוקסטרופ, עמ' 401.

⁶⁹¹ בעט אין רואים ניקוד במ"ם בתיבה זו.

⁶⁹² בווי"ו אין רואים ניקוד.

⁶⁹³ בריהודה, מילון, עמ' 1648; גרוס, פעלון ופעלן, עמ' 160–161 והערה 12 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 301; ריז'יק, מסורות, עמ' 295; יעקב, דרום תימן, עמ' 161–162. גרוס (שם) מציין שהצורה חנווני בצירי מצויה פעם אחת בכ"י פא (מ"ש ד, ב [ולא מעשרות כפי שנכתב שם בטעות]), אך עיון בתצלום המעולה של כתב היד באתר "מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי" מעלה שהסימן תחת החי"ת הוא ככל הנראה חטף פתח ולא צירי.

⁶⁹⁴ קוסובסקי, עמ' 726; יסטרוב, עמ' 481; פין, ב, עמ' 110. לוי (ב, עמ' 80) ניקד חֲנוּנִי בקמץ, על פי הניקוד של חנות, והעיר שהצורה חנווני בסגול נוצרה מהצורה הקמוצה בגזירה לאחר. הממצאים מלמדים שלניקודו אין בסיס.

⁶⁹⁵ ניבורסקי, עמ' 169.

⁶⁹⁶ ריז'יק, מסורות, עמ' 295.

חֲנוּת (או חֲנוּת, חֲנוּת; ראו 2.3.2§) הוא הניקוד בעט ובחֶק כמעט בכל מקום. פעם אחת בלבד נמצאה בשניהם הצורה חֲנוּת, בשביעית י, א. חֲנוּת בחטף פתח ניקדו גם ילון וקוסובסקי (עמ' 726). בכל שאר המילונים חֲנוּת בקמץ, כצורה המתועדת בל' 697. גם בידיש משמשת הצורה חֲנוּת, בתנועת [a] שיסודה כנראה חטף פתח.⁶⁹⁸

בכל המסורות הטובות חֲנוּת בקמץ, וכך גם בד"ל.⁶⁹⁹ עדות (שאינה ודאית) לצורה חֲנוּת בחטף פתח מביא ריז'יק משני מחזורים איטלקיים.⁷⁰⁰

נראה שבמסורת אשכנז הצורה חֲנוּת בחטף פתח עיקר, כעדותם של עט, חק, קוסובסקי והרכיב העברי של היידיש. צורה זו נוצרה כנראה כגזירה לאחר מצורת הריבוי המקראית חֲנוּת. המנקדים בקמץ, ובכלל זה עט וחֶק עצמם פעם אחת, הושפעו ככל הנראה מד"ל.

חפושית (פרה ט, ב)

עט, חק: חפושית. בכל דפוסי הליקוטים נוקד חפושית.

השם אינו מזדמן במקום אחר במשנה. מסורות העברית אינן אחידות בניקודו, והן נעות בעיקרן בין חפושית לחיפושית.⁷⁰¹ באמ"ד ובד"ל חפושית, וכך גם בכל המקורות הישירים שנבדקו ובמילוניו של פין.⁷⁰² לעומת זאת, שאר המילונים ניקדו בחיריק ובפ"א דגושה,⁷⁰³ וכך ניקד גם ילון.

חצי (סנהדרין א, א)

עט, חק, ל: "נזק וְחָצִי נזק".

בדיקה מדגמית העלתה שחֶצִי בקמץ הוא הניקוד הקבוע בעט ובחֶק בכל מעמד תחבירי. לדוגמה: "חֶצִי קב" (כתובות יא, ד); "קב וְחָצִי" (פאה ח, ה). לעומתם טש מנקד חֶצִי בנפרד וגם בנסמך (למשל קב וְחָצִי, פאה שם), וניקודו ודאי הולך בעקבות ד"ל.

הצורה חֶצִי ידועה גם מן היידיש, למשל בביטויים "חֶצִי חודש" או "חֶצִי חִינֶם".⁷⁰⁴ יסודה הוא בוודאי חֶצִי בחטף פתח, ובמעתק הנודע של פתח או חטף פתח לקמץ (2.1.2.2§). פירוש הדבר הוא שבמקרה זה השתלטה צורת ה"הקשר" על כלל הנטייה; וראו עוד 3.1.2.4§.

משקלו הסגולי של השם מתגלה רק בנטיותיו. למשל: חֶצִיִּים (תרומות ד, יג), חֶצֶה (פאה ב, ז).

⁶⁹⁷ בריהודה, מילון, עמ' 1649; יסטרוב, עמ' 482; פין, ב, עמ' 110; לוי, ב, עמ' 80; בוקסטורף, עמ' 408.

⁶⁹⁸ ניבורסקי, עמ' 169.

⁶⁹⁹ ייבין, בבלי, עמ' 1059 והערה 67 שם; ריז'יק, מסורות, עמ' 296; יעקב, דרום תימן, עמ' 162.

⁷⁰⁰ ריז'יק, שם.

⁷⁰¹ בריהודה, מילון, עמ' 1633; ייבין, בבלי, עמ' 1054 והערה 47 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 163.

⁷⁰² פין, ב, עמ' 131. ניקודו הוא חפושית בשי"ן שמאלית, וראו את ההערה הבאה.

⁷⁰³ קוסובסקי, עמ' 732; יסטרוב, עמ' 459; לוי, ב, עמ' 96; בוקסטורף, עמ' 416. יסטרוב (שם) ניקד חפושית בשי"ן שמאלית, וכאמור בהערה לעיל גם אצל פין השי"ן שמאלית. ככל הנראה ניקוד זה נוצר כאטימולוגיה עממית, ואין הוא משקף מסורת של ממש. וראו בעניין זה גם את הערותיו של טורסיני אצל בריהודה, מילון, עמ' 1633.

⁷⁰⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 605; הארקאווי, עמ' 231; ביידר, דיאלקטים, עמ' 311.

חצר (יומא ח, ו)

עט, ו, 1T, 2T, ל', 2L, 3L: מְחַצֵּר כבד. את היקש הנסמך לנפרד בשם זה תיארתי במקום אחר.⁷⁰⁵

חרדל (שבת כ, ב)

עט, חק: חֲרָדֵל. ו, 1T, 2T, 2L, 3L: חֲרָדֵל.

במקומות אחרים במשנה מצויים בעט ניקודים שונים של תנועת הדל"ת.⁷⁰⁶ ככל הנראה לא הייתה לשם זה מסורת ניקוד, והניקוד הסופי משקף שחזור של תנועה פוסט-טונית מטושטשת (2.1.1§). להשערתי של מישור נובע הניקוד חֲרָדֵל בסגול מהיקש לשמות כמו ברָזֶל, כרָמֶל.⁷⁰⁷ במסורות הטובות בדרך כלל חֲרָדֵל או חֲרָדֵל.⁷⁰⁸

חרובין (דמאי ב, א; שבת כד, ב 2א)

בחק ובכל דפוסי הליקוטים חֲרוֹבִין בשלוש ההיקרויות. בעט חֲרוֹבִין בדמאי, ובשבת חֲרוֹבִין,⁷⁰⁹ פְּחֲרוֹבִין.

חֲרוֹבִין בחטף פתח ובשורוק הוא הניקוד הקבוע בעט, בחק ובטש. את צורת היחיד מנקדים עט וחק בדרך כלל חֲרוֹב או חֲרוֹב במשקל קטול.⁷¹⁰ פעמיים נמצא בעט גם ניקוד בחולם: חֲרוֹב (ב"ב ד, ח); חֲרוֹב (שם, ט), לצד חֲרוֹב בשורוק במשנה ט שם. אך בחק שורוק גם בהיקרויות אלו: חֲרוֹב.

את צורת היחיד חֲרוֹב הביאו גם יסטרוב ופין,⁷¹¹ ודומה שהיא עיקר במסורת אשכנז. מישור תיעד את הקריאה והחֲרוֹבין, המכוונת גם היא אל אותו משקל.⁷¹² בריהודה מעיר שקריאת האשכנזים היא חֲרוֹב,⁷¹³ אך דומה שניקוד זה מכון אל ההגייה xárev, כמימוש האפשרי של הניקוד חֲרוֹב.⁷¹⁴ המילונים האחרים מנקדים חֲרוֹב בקמץ.⁷¹⁵

⁷⁰⁵ שמש, צורות נפרד, עמ' 62.

⁷⁰⁶ מישור, חקר, עמ' 112.

⁷⁰⁷ מישור, שם. בסגול ניקדו גם פין (ב, עמ' 145) ולוי (ב, עמ' 106).

⁷⁰⁸ ייבין, בבלי, עמ' 983; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1445; יעקב, דרום תימן, עמ' 164.

⁷⁰⁹ בחי"ת אולי שריד של שווא.

⁷¹⁰ על החילופים בין שווא לחטף ראו 2.3.2§.

⁷¹¹ יסטרוב, עמ' 499; פין, ב, עמ' 143.

⁷¹² מישור, חקר, עמ' 101.

⁷¹³ בריהודה, מילון, עמ' 1744–1745.

⁷¹⁴ יצוין גם שדודי (עיונים, עמ' 125) מפקפק בצורה הספרדית שעליה מעיד בריהודה.

⁷¹⁵ קוסובסקי, עמ' 740; לוי, ב, עמ' 105; בוקסטורף, עמ' 421.

בצורתו של שם זה התפלגו מאוד מסורות הלשון העברית. במסורות הטובות בדרך כלל חרוב–חרובים או חרוב–חרובים במשקל קטול.⁷¹⁶ באמ"ד ובד"ל חרובין בחולם, ובולטת העובדה שהמקורות האשכנזיים לא הלכו בעקבותיהם, וניקדו כולם בשורוק.

האם החולם שנמצא פעמיים (בשתי משניות סמוכות, ובסמוך לניקוד בשורוק) בעט משקף מסורת של ממש, או שמא זוהי פליטת קולמוס, כפי שיעיד הניקוד בשורוק שם בחק?

חתיכה (חולין ז, ה 3א)

(א) עט, חק, ו, ל, 2, 3: חתיכה. 1T, 2T: חתיכה.

(ב) עט, חק, ו, ל: חתיכה. 2: חתיכה. 3: חתיכה. 1T, 2T: חתיכה.

(ג) עט, 2T, 2, 3: חתיכות. חק, ו, ל, 1: חתיכות.

הניקוד חתיכה בתי"ו דגושה מצוי לפחות פעם אחת בכל המקורות שנבדקו. כך מנקד עט בכל מקום, וזוהי הצורה הידועה גם ביידיש.⁷¹⁸ הדגש בתי"ו אינו ייחודי לשם זה, והוא מצוי בכלל הנטייה של השורש חת"ך; ראו 2.2.1.4§.

כידוע, במסורות הטובות מתקיים בידול בין שם הפעולה חתיכה לפרי הפעולה חתיקה.⁷¹⁹ בדפוסים המשנה אין זכר לצורה הדגושה, וניקודם הוא תמיד חתיקה.⁷²⁰ אין פלא שגם מסורת אשכנז אינה מכירה צורה זו.

טהרה (חלה ב, ג; מו"ק ג, א; שם, ב)

עט, ל, 1, 2 ול' מנקדים בחלה פטהרה, ובדומה מנקד ל' במו"ק לפטהרה, לפטהרה. 1T, 2T מנקדים בחלה פטהרה. במו"ק ג, א מנקד עט לפטהרה, אך במשנה ב לפטהרה.

שם זה נידון כבר רבות במחקר לשון חכמים, וכבר מזמן עמדו החוקרים על כך שצורתו בלשון זו שונה מן המצוי המקרא: במקרא פטהרה בקמץ וחטף קמץ, ואילו בלשון חכמים פטהרה בפתח וחטף פתח (ובמסורת תימן פטהרה בשווא).⁷²¹ צורה זו היא העיקרית גם במסורת הקדם-אשכנזית, לצד

⁷¹⁶ שבטיאל, מסורות, עמ' 225; ייבין, בבלי, עמ' 962; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1066; יעקב, דרום תימן, עמ' 164–165. על מסורות אחרות ראו גם דודי, עיונים, עמ' 125; דמרי, קאופמן 2, עמ' 374; מור, עברית יהודאית, עמ' 233 הערה 344.

⁷¹⁷ כך הוא, בה"א במקום בחי"ת, כנראה בשיבוש גרפי.

⁷¹⁸ הארקאוי, עמ' 232. המילונים ניקדו ללא דגש, ודאי מכיוון שצורה זו סוטה באופן בולט מן הדקדוק הנורמטיבי.
⁷¹⁹ שבטיאל, מסורות, עמ' 220; קוטשר, מחקרים, עמ' קלג–קלד; בראשר, איטליה, עמ' 62; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1228, 1346; יעקב, דרום תימן, עמ' 169.

⁷²⁰ בראשר, מחקרים, א, עמ' 314.

⁷²¹ שבטיאל, מסורות, עמ' 220; ילון, מבוא, עמ' 30; ייבין, בבלי, עמ' 494; בראשר, איטליה, עמ' 71–72; דודי, עיונים, עמ' 108–109; בירנבאום, גניזה, עמ' 309; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1201–1202; יעקב, דרום תימן, עמ' 170–171.

טְהָרָה בקמץ.⁷²² חוקרים אחדים העירו שגם קריאת האשכנזים היא טְהָרָה בפתח,⁷²³ וזוהי הצורה הנהוגה גם ביידיש.⁷²⁴

עט מנקד כמעט בכל מקום טְהָרָה בפתח, ועל משקל זה אפשר ללמוד גם מן הריבוי טְהָרוֹת (למשל חגיגה א, ח). תשע פעמים בלבד נמצא אצלו הניקוד טְהָרָה וכדומה בקמץ, לעומת 108 היקרויות בסך הכול של טְהָרָה ודומיו בפתח. אין ספק אפוא שהצורה בפתח היא העיקר במסורתו, וככל הנראה גם במסורת אשכנז בכלל, כפי שמלמדים גם דפוסי למברג והיידיש. בדפוסי ז'יטומיר ובו טְהָרָה, ככל הנראה בעקבות הצורה המקראית.

טוב (ברכות ה, ג; אבות ג, טו)

בברכות: עט, חק, טש, 1T, 2T, ל1, ל2, ל3: "ועל טוב יזכר שמך". 1: טוב.

באבות: עט: "וּבְטוֹב הָעוֹלָם נִדּוּן". ל1: וּבְטוֹב.

ענייננו בהיקרויות שבהן משמשת התיבה שם עצם ולא שם תואר. עט מנקד "ועל טוב יזכר שמך" גם במגילה ד, ט, והצירוף "זכור לטוב" מנוקד בחולם בכל מקום בעט ובחך (ב"מ ד, יב; ב"ב ח, ה; סנהדרין ב, ב). טוב בצירופים אלו הוא הניקוד גם אצל קוסובסקי (עמ' 775–776), שאינו מכיר כלל את הצורה טוב. גם ילון מנקד טוב בכל מקום, וכך עולה גם מניקודו של יסטרוב (עמ' 521).

במסורות האחרות ערוב בין טוב לטוב, אך ניכרת בהן נטייה לטוב בחולם.⁷²⁵ הממצאים מלמדים שהצורה טוב עיקר היא במסורת אשכנז. הצורה טוב שנמצאה פעם אחת בו ופעם אחת בל1 הושפעה אולי מן העברית המקראית.

טומאות (נידה ז, ד)

עט, ו, 1T, 2T, ל2, ל3: הטומאות.

במסורות הטובות הריבוי הוא לרוב טְמָאוֹת, בעוד הצורה טומאות מאפיינת את המסורות המאוחרות.⁷²⁶ במסורת הקדם-אשכנזית טְמָאוֹת,⁷²⁷ ואילו בכל העדים של המסורת המאוחרת טומאות, וכך גם ביידיש.⁷²⁸

⁷²² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 138–139.

⁷²³ בן-יהודה, מילון, עמ' 1849–1850; ברגרין, עיונים, עמ' 80–81.

⁷²⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21; ויינרייך, מילון, עמ' 601; הארקאוו, עמ' 236. אין מקום לקביעתו של מ' ויינרייך (תולדות היידיש, עמ' 356 [7.4.1§]) שטְהָרָה בפתח היא שריד לקריאה קדם-אשכנזית, בדומה לנד, כָּלל ודומיהם (2.1.2.1§). הקריאה טְהָרָה בפתח ודאי היא עדות לשימור מסורת טובה של לשון חכמים, ולא להתפתחות אשכנזית עצמאית. ככלל דומה שוויינרייך לא היה מודע לתהליכים המורפולוגיים והפונולוגיים שחלו בלשון חכמים, ולא פעם ברור שדקדוק המקרא עמד לנגד עיניו; השוו בעניין זה גם את ההערה על דבריו על חילופים מהסוג קָלִי–קָלִי (3.1.2.4§).

⁷²⁵ ייבין, בבלי, עמ' 762–763; ריז'יק, מסורות, עמ' 243; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 215; יעקב, דרום תימן, עמ' 171–172.

⁷²⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 139; בר-אשר, מחקרים, א, עמ' 142–143; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 1212–1213; יעקב, דרום תימן, עמ' 172; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 203.

טירוף (ברכות ה, ד)

הכול (לרבות טש) מנקדים הטיירוף בחיריק. ראו § 2.2.2.

טלית (שבת כג, א)

בכל הדפוסים נוקד טליתו 2x.

טלית בפתח וחיריק היא הצורה הקבועה בעט, וכך גם בצורת הריבוי: טליתות (למשל זבים ד, ה). הצורה הנטויה מנוקדת כאמור טליתו בלמ"ד חרוקה בכל המקורות, וכך מנקד עט בכל מקום אחר. אך חק ניקד גם פעמיים בצירי: טליתו (פרה ב, ג 2x), וכך ניקד גם טש בפאה ד, ג. רוב המילונים מנקדים את הטיית בפתח ואת הלמ"ד בחיריק בכל הנטיות.⁷²⁹ בידיש, לעומת זאת, ההגייה הידועה היא טליתים, בלמ"ד צרויה.⁷³⁰

בן־יהודה מעיד שקריאת האשכנזים היא טלית בחיריק.⁷³¹ אלדר דחה קביעה זו, וקבע שהתנועה הסופית בצורה הגרודה מטושטשת, ושאינן ללמוד על צורת השם במסורת אשכנז אלא מן הריבוי, שהוא על פי עדותו טליתים בצירי.⁷³² גם ברגרין ציין את קריאת האשכנזים בצירי, אך הדגיש שכוונתו היא לידיש.⁷³³ הממצאים ממסורתנו מלמדים שאין לדחות את עדותו של בן־יהודה. הצורה הנטויה בחיריק מתועדת לפחות פעם אחת בכל המקורות הישירים שנבדקו, והיא כאמור היחידה בעט, שאינו מנקד בצירי ולו פעם אחת. נראה שלפנינו עדות להבדל שבין הרכיב העברי שבידיש לבין העברית ממש: בידיש טליתים, ואילו בעברית ממש טליתו. ואם כך הוא, נוכל להסביר את הצורות המעטות שנמצאו בצירי כהשפעה של היידיש וחדירתה לתחום העברית. אפשרות אחרת היא השפעה של דפוסי אמסטרדם וליוורנו, המנקדים גם הם בצירי, אם כי בטיית קמוצה: טליתו. מכל מקום הקריאה האשכנזית בחיריק מבוססת דייה.

במסורת הקדם־אשכנזית טלית, טליתו.⁷³⁴ אפשר שהחיריק הנוהג במסורת המאוחרת יסודו בהתאמה לסיומת השגורה בעברית ית, כנגד הצורה החריגה טלית בצירי. מכל מקום ספק בעיניי אם הצורה טליתים שבעברית המותכת בידיש משמרת את הצורה שנהגה במסורת הקדם־אשכנזית. צורות ריבוי אחדות ברכיב העברי של היידיש נולדו ביצירה פנימית ובמנותק מצורן

⁷²⁷ אלדר, אשכנז, שם.

⁷²⁸ הארקאווי, עמ' 237.

⁷²⁹ קוסובסקי, עמ' 780; יסטרוב, עמ' 537; לוי, ב, עמ' 160. וכך ניקד גם ילון. פין (ב, עמ' 189) ובוקסטורף (עמ' 450) ציינו את הצורה בחיריק לצד טלית או טליתים בצירי.

⁷³⁰ ויינרייך, מילון, עמ' 597; הארקאווי, עמ' 241.

⁷³¹ בן־יהודה, מילון, עמ' 1878. בעקבותיו הלך בית־אריה (מחזור וורמייזא, עמ' 327–328).

⁷³² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 245. על דברים אלה חזר גם במקום אחר (אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 202).

⁷³³ ברגרין, עיונים, עמ' 79.

⁷³⁴ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 245.

הריבוי העברי המקורי, כגון תעניתים (ריבוי תענית) או חזירים (ריבוי חזיר), ונראה שזהו המצב גם בשם זה.⁷³⁵

המסורות האחרות נחלקו בצורתן של שם זה.⁷³⁶

טפח (שבת יז, ו; שבת כד, ה)

בפרק יז: עט, חק, לז, 37: בְּטָפִיחַ. ו, 1T, 2T: בְּטָפִיחַ. לז: בְּטָפִיחַ.

בפרק כד: עט, חק: בְּטָפִיחַ. ו, 1T, 2T: בְּטָפִיחַ. לז, 37: בְּטָפִיחַ.

לשם זה (ולשמות הקרובים אליו "תפ" ו"טפ") ייחד בראש דיון מקיף.⁷³⁷ עיקר דבריו: הצורה טָפִיחַ מאפיינת את המסורות הטובות, ואילו הצורות טָפִיחַ או טָפִיחַ מצויות במסורות טובות פחות.⁷³⁸ בד"ל טָפִיחַ.

הממצאים מן המסורת האשכנזית מלמדים שלשם זה לא הייתה מסורת אחידה, וכל הצורות האפשריות של הכתיב "טפח" מתועדות: טָפִיחַ, טָפִיחַ או טָפִיחַ. טָפִיחַ בקמץ הוא הניקוד גם אצל ילון, קוסובסקי ובריהודה.⁷³⁹ בשווא ניקדו יסטרוב, פין, לוי ובוקסטורף.⁷⁴⁰ הצורה הדגושה נמצאה רק בדפוסים הליקוטים מוורשה וז'יטומיר.

עט וחק מנקדים פעם בקמץ ופעם בשווא, ודומה שהצורה בשווא היא חלופה חופשית של הצורה בקמץ, בחיטוף תנועה השגור במילים המסתיימות בפתח גנוב (2.1.3.1S).

גרסתו של לז בשבת יז טָפִיחַ בווי"ו שרוקה אינה ידועה לי ממקורות אחרים.⁷⁴¹ מסתבר שיסודה שיבוש גרפי בין יו"ד לווי"ו וניקוד בשורוק מתוך סברה; ואם כך לפנינו עדות נוספה להיעדר מסורת בצורתו של שם זה.

יד (שבת יז, ב; אבות ג, טז)

בשבת: עט, חק, לז, 37: יָד. ו, 1T, 2T: יָד.

באבות: עט: יָד. לז: יָד.

⁷³⁵ ראו בידר, דיאלקטים, עמ' 339; וראו למשל את צורות הריבוי שמביא ויינרייך (מילון, עמ' 374) לשמות **תמצית** ו**תענית**. מסתבר שתנמה ליצירה זו קריאתן של ההברות הסופיות של צורות היחיד בתנועה מטושטשת (כגון [táləs]). השוו את הנאמר להלן על ריבוי השם **פנקס** וההפניות שם.

⁷³⁶ ראו בריהודה, מילון, עמ' 1878; שבטאל, מסורות, עמ' 221; ייבין, בבלי, עמ' 1066; בראש, מחקרים, א, עמ' 146; דמרי, קאופמן 2, עמ' 419–420; יעקב, דרום תימן, עמ' 173.

⁷³⁷ בראש, מחקרים, ב, עמ' 215–221.

⁷³⁸ וראו גם: בירנבאום, גניזה, עמ' 132; בראש, תורת הצורות, עמ' 684; יעקב, דרום תימן, עמ' 174.

⁷³⁹ קוסובסקי, עמ' 817; בריהודה, מילון, עמ' 1908.

⁷⁴⁰ יסטרוב, עמ' 546; פין, ב, עמ' 198; לוי, ב, עמ' 177; בוקסטורף, עמ' 460.

⁷⁴¹ השוו גולדברג, שבת, עמ' 312, 403.

טש מנקד פעם אחת בפתח (פאה ג, ג), אך פעמיים יד בקמץ (שם ד, י 2x). בידיש ההגייה היא יד בפתח, במובן 'יד לקריאת התורה' ובצירוף "יד אחת" = 'ברית'.⁷⁴² וראו עוד 2.1.2.1§.

נסמך הריבוי של שם זה מנוקד כמעט תמיד יְיָ כצפוי. בשני דפוסי זייטומיר נמצא פעם אחת הניקוד יְיָ (פרה ט, ט), לצד יְיָ באותה משנה ממש ובמקומות אחרים בדפוסים אלו. נראה שאפשר לצרף את הניקוד יְיָ למקרים אחרים במסורת אשכנז שבהם קמץ מתקיים בצורת הנסמך.⁷⁴³

יכולין (נידה ז, א), יכולה (חלה ב, ג)

בכל המקורות תמיד יכולין, יכולה בחולם. גם טש מנקד בפאה ב, ב יכולה, אך בברכות ג, ב ניקודו תמוה: יכולים ביו"ד קמוצה, כנגד ניקודו של ד"ל שם יכולים. גם בקריאה שתיעד מישור יכולה בחולם.⁷⁴⁴

ברוב כתבי היד הטובים יכולים, יכולה בשורוק (אך בפר בדרך כלל יכולים, יכולה בחולם), וכך גם בניקוד בבלי, במסורת תימן ובקטע גניזה.⁷⁴⁵ את השורוק נהוג להסביר כמעטק מחולם בהתקדמות הטעם, על משקל מְתוּק-מְתוּקִים. גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים נוקד יכולים, וכך נוקד גם ב"התשבי" של אליהו בחור.⁷⁴⁶ אך ב"נמוקים" לספר השורשים של רד"ק ניקד הבחור יכולים, וציין שההוגים יכולים טועים.⁷⁴⁷

הממצאים מלמדים שבמסורת אשכנז כיום הצורות הנהוגות הן יכולים, יכולה בחולם. לאור המצוי במחזורים הקדם-אשכנזיים ובניקודו הקדום של הבחור, אפשר ללמוד שבשלב מסוים השתנתה באשכנז הקריאה מיכולים בשורוק ליכולים בחולם. העובדה שכבר הבחור עצמו מציין שהצורה הראויה היא בחולם עשויה ללמד ששינוי זה החל בדורו. נראה שאת התפשטות הצורה בחולם יש לייחס למסורות הספרדיות או האיטלקיות. במחזורים הספרדיים הקדומים אין אחידות, ויש מהם המנקדים בחולם ויש בשורוק.⁷⁴⁸ באמ"ד ובכמה מהדפוסים האיטלקיים הקדומים הכ"ף חלומה,⁷⁴⁹ ועל פי בדיקתי גם בד"ל. ככל הנראה גם במסורות הספרדיות כיום נהוגה הצורה יכולה בחולם.⁷⁵⁰ נראה אפוא שהצורות בחולם נוסדו בתחומי ספרד ואיטליה ומשם חדרו לאשכנז.

⁷⁴² ויינרייך, מילון, עמ' 589; הארקאווי, עמ' 251.

⁷⁴³ ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד.

⁷⁴⁴ מישור, חקר, עמ' 104.

⁷⁴⁵ הנמן, תורת הצורות, עמ' 87; ייבין, בבלי, עמ' 445 והערה 17 שם; בראשר, איטליה, עמ' 77; בירנבאום, גניזה, עמ' 65; בראשר, תורת הצורות, עמ' 857. בדפוס קושטא תיעוד לשתי הצורות, אך עם עדיפות ברורה לצורה בחולם (גבאי, קושטא, עמ' 75).

⁷⁴⁶ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 330; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 419.

⁷⁴⁷ ראו אלדר, שם; ייבין, שם.

⁷⁴⁸ דודי, עיונים, עמ' 65; ריזיק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 353.

⁷⁴⁹ דודי, שם.

⁷⁵⁰ כ"ץ, שביעית, עמ' 30.

ים (מו"ק ג, א ; שם, ב)

עט: ה'ים. ל' 1: ה'ים. טש מנקד בכל מקום ים בקמץ (למשל ברכות ט, ב). בידיש ים בפתח.⁷⁵¹ וראו עוד 2.1.2.1§.

ימין (חולין ז, א)

עט, חק, 1T, 2T, ל' 1: ימין. 1, 2L, 3L: ימין.

עט וחק מנקדים את הצורה הגרודה ימין בקמץ בכל מקום, אך לאחר בי"ת היחס ימין (יבמות יב, ב ; מנחות א, ב), וניקוד זה משקף את הצורה הגרודה ימין.⁷⁵² מעניין שאותה תפוצה מצויה גם אצל קוסובסקי ויסטורוב.⁷⁵³

במקרא ימין בקמץ. כך גם ברוב המסורות של לשון חכמים, אך יש גם עדויות לא מעטות לצורות החלופיות ימין וימין.⁷⁵⁴ מעניין שגם בכ"י ק נוקד ימין במסכת יבמות שם.

במסורת הקדם-אשכנזית ימין.⁷⁵⁵ אלדר מצרף את השם לשמות אחרים ששקולים במקרא במשקל קטיל, ועברו למשקל קטיל במסורת הקדם-אשכנזית.⁷⁵⁶ במסורת האשכנזית הצורה הרווחת היא זו המקראית, אך יש גם עדויות לא מעטות לצורה ימין בשווא (בשני דפוסי ליקוטים מלמברג ובדפוס מוורשה, ובמסורתם של עט וחק לאחר בי"ת היחס), ואפשר שצורה זו ממשיכה את המסורת האשכנזית הקדומה.

ירך (חולין ז, א 2x ; שם, ב ; שם, ד), ירכו (מו"ק ג, ד)

בארבע ההיקריות במסכת חולין מנקדים עט, חק וכל דפוסי הליקוטים ירך. במו"ק מנקדים עט ול' 1 ירכו.

במקרא ירך בנפרד, ובנסמך ירך. ירך בשני סגולים הוא הניקוד הקבוע בעט. בנטייה ירכו וכדומה על דרך המשקל קטיל ; והשוו גזל לעיל. את צורת הנפרד ירך ציין גם קוסובסקי (עמ' 900), לצד ירך. שאר המילונים ניקדו כבמקרא.

⁷⁵¹ ויינרייך, מילון, עמ' 586 ; הארקאווי, עמ' 254.

⁷⁵² בד"ל בשתי משניות אלו : ימין.

⁷⁵³ קוסובסקי, עמ' 873–874 ; יסטורוב, עמ' 580 ("מה כתיבה ביי"). אצל לוי (ב, עמ' 244) רק ימין. בוקסטורף (עמ' 487) ניקד ימין וגם ימין, ודווקא את הצורה המקראית בקמץ לא הביא.

⁷⁵⁴ ייבין, בבלי, עמ' 891 ; בראשר, מחקרים, ב, עמ' 184.

⁷⁵⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 113.

⁷⁵⁶ אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 204. הדוגמאות האחרות שהביא (צניף, רביד, שריד) אינן מזדמנות במשנה, ולפיכך אין לדעת אם גם במסורת האשכנזית המאוחרת נוהגת הצורה בשווא.

במסורות הטובות של לשון חכמים יִרְךָ, יִרְךָ כבמקרא.⁷⁵⁷ הנפרד במשקל סגולי מצוי גם במסורת הקדם־אשכנזית, ודומה שהוא משקף מגמה כללית של המעבר קָטַל < קָטַל.⁷⁵⁸ ככל הנראה המסורת האשכנזית המאוחרת ממשיכה את המסורת הקדומה בצורתו של שם זה.

ירק (דמאי ב, ה; מכשירין ב, ו)

עט, חק וכל דפוסים הליקוטים מנקדים יִרְק. בטש יִרְק.

במקרא יִרְק וגם יִרְק במובנים קרובים.⁷⁵⁹ בכל המסורות האחרות של לשון חכמים משמשת רק הצורה יִרְק,⁷⁶⁰ וכך גם בד"ל. מסורת אשכנזי נבדלה משאר המסורות, והצורה בה היא תמיד יִרְק.⁷⁶¹ כך מנקד עט בכל מקום, וכך ניקדו גם כל המילונים.⁷⁶² החרג היחיד הוא טש, המנקד יִרְק בכל מקום, ודאי בעקבות ד"ל. זוהי דוגמה נדירה יחסית במסורת אשכנזי לשם שצורתו הושפעה מהעברית המקראית.⁷⁶³

ישנה (סוכה א, א)

כל הדפוסים מנקדים "סוכה יִשְׁנָה" x2.

הצורה יִשְׁנָה או יִשְׁנִים בצירי, במקום בקמץ כצפוי, מצויה עוד כמה פעמים בעט ובחֶק: "חרובין חדשים שכבשן ביין יִשְׁן, ויִשְׁנִים בחדש" (שביעית ז, ז); "מתרומה חדשה, ואם לא מן היִשְׁנָה" (שקלים ד, ה); "קנקנים יִשְׁנִים" (ב"מ ג, ח); "ויִשְׁנִים טהורה, שהכל הולך אחר היִשְׁנִים" (כלים יט, ו). בכל מקום אחר הניקוד הוא בקמץ (יִשְׁנָה, יִשְׁנִים), וכך נוקדה גם צורת היחיד (יִשְׁן).

הצורה בצירי מקבלת ביסוס מכל המקורות הישירים שנבדקו. אינני מכיר מסורות אחרות ההוגות כך, ודומה שלפנינו צורה אשכנזית ייחודית (המשמשת לצד הצורה בקמץ כצפוי). דומה שחל עירוב בין שם התואר יִשְׁן לצורת הבינוני הפעל יִשְׁן = 'נס'. ואכן נמצאו בעט צורות בקמץ במובן 'נס': "שהיה יִשְׁן תחת המטה" (סוכה ב, א); "ויִשְׁן עמו במטה" (נדרים ד, ד). ראו עוד 3.1.2.8§.

כוש (ימוט של פלך'; שבת יז, ב)

בכל הדפוסים נוקד הכּוּשׁ.

⁷⁵⁷ ייבין, בבלי, עמ' 923; בראש, תורת הצורות, עמ' 758.
⁷⁵⁸ אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 95; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 205; ריז'יק, עד שהוזנח, עמ' 81; שמש, המקורות, עמ' 190–191.
⁷⁵⁹ על ההבדל הסמנטי ביניהם ראו בריהודה, מילון, עמ' 2161–2162; קדרי, מילון, עמ' 466; מור, עברית יהודאית, עמ' 225 הערה 292.
⁷⁶⁰ ייבין, בבלי, עמ' 936–937; בראש, תורת הצורות, עמ' 800; יעקב, דרום תימן, עמ' 178.
⁷⁶¹ כך מעיד גם מישור (חקר, עמ' 113).
⁷⁶² קוסובסקי, עמ' 900; יסטרוב, עמ' 597; לוי, ב, עמ' 268; בוקסטורף, עמ' 499.
⁷⁶³ ראו שמש, המקורות, עמ' 189.

עט ניקד כמעט בכל מקום בשורוק (9 בסך הכול). פעם אחת ויחידה ניקד הפוש בחולם (כלים ט), (ח), לצד פוש בשורוק באותה משנה ממש. בשורוק ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁷⁶⁴

במסורות הטובות פוש בשורוק, ובדפוס קוטשא וליורנו ברך כלל פוש בחולם.⁷⁶⁵ הממצאים מלמדים שבמסורת האשכנזית הצורה הרגילה היא פוש בשורוק, ודומה שלפנינו שימור של מסורת טובה. הצורה היחידה שנמצאה בעט בחולם הושפעה אולי מניקודו של ד"ל.⁷⁶⁶

כותבת (יומא ח, ב 2x)

עט מנקד פעמיים פותבת, וכך מנקד גם 11 בהיקרות הראשונה. בל 27 ול 31 בהיקרות הראשונה פותבת. בהיקרות השנייה ניקדו כל דפוסים הליקוטים לככותבת בשני סגולים.

פותבת בשווא בתי"ו הוא הניקוד בעט בכל מקום. קרוב לכך ניקודו של לוי פותבת.⁷⁶⁶ צורה זו ודאי התפתחה מן פותבת, שהיא הצורה המוכרת משאר המסורות,⁷⁶⁷ בתהליכים של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

כותל (סוכה א, י; שם, יא)

חך וכל דפוסים הליקוטים מנקדים פותל בצירי. עט מנקד בצירי במשנה י ובסגול במשנה יא.

פותל בצירי הוא הניקוד בעט בדרך כלל, וכך ניקד גם טש בכלאיים ו, ז. פעמים אחדות נמצאה בעט הצורה בפתח: פותל (למשל אהלות ו, ג). רק עוד פעם אחת נמצאה שם הצורה בסגול: הפותל (מכשירין ד, ג, לצד הניקוד בצירי באותה משנה). מסתבר שכל הצורות האלה מכוונות אל אותה ההגייה, מעין [kójsə].⁷⁶⁸ על חילופי הניקוד בתנועה הסופית ראו 3.1.2.7§.

במקרא מילה יחידאית (שה"ש ב 9), ושם פתלנו במשקל קטל. מסורות לשון חכמים נחלקו בצורת השם, ויש תיעוד רב לפותל לצד פותל.⁷⁶⁹ הממצאים של צורת היחיד מן המסורת האשכנזית אינם חד-משמעיים בנוגע למשקלו של השם. הד לצורה פותל מצוי גם אצל קוסובסקי ואצל יסטרוב, שצינו צורה זו לצד פותל בסגול.⁷⁷⁰

הריבוי בעט מנוקד בדרך כלל פתלים (למשל פסחים ה, ט), אך פעם אחת גם שפפתלים (כלים יב, ג). נראה שאף זו עדות לעירוב בין המשקלים קטל וקוטל במסורת האשכנזית.

⁷⁶⁴ קוסובסקי, עמ' 939; בריהודה, מילון, עמ' 2308; יסטרוב, עמ' 626; פין, ב, עמ' 371; לוי, ב, עמ' 310.

⁷⁶⁵ בירנבאום, גניזה, עמ' 29; בראשר, תורת הצורות, עמ' 216–217; יעקב, דרום תימן, עמ' 183.

⁷⁶⁶ לוי, ב, עמ' 436. בריהודה (מילון, עמ' 2309) מעיר על ניקוד זה, וסובר שהוא נועד "כדי להשוותה קצת להשם הארמי קשבא"; ואין זה מסתבר. בשאר המילונים פותבת.

⁷⁶⁷ בריהודה, מילון, שם; ייבין, בבלי, עמ' 942; יעקב, דרום תימן, עמ' 183.

⁷⁶⁸ בדומה לכך מצוי ביידיש הצירוף "כותל מערב", והגיתו כעדותו של ויינרייך (מילון, עמ' 582) היא koyl-
maaro'vi.

⁷⁶⁹ ראו ייבין, בבלי, עמ' 852; פלמן, קוטל, עמ' 69–71; בראשר, תורת הצורות, עמ' 573; יעקב, דרום תימן, עמ' 184–185.

⁷⁷⁰ קוסובסקי, עמ' 1015–1016; יסטרוב, עמ' 627. בשאר המילונים רק פותל.

כיכרות (שבת כג, א)

עט, חק, ל'2, ל'3: כפרות. ו, 1T, 2T, ל'1: כפרות.

כפרות בשווא הוא הניקוד בעט כמעט תמיד (מעל עשרים פעמים). פעמיים בלבד נמצאה שם צורת הנפרד כפרות בקמץ (עדיות ב, ז; כלים יז, ג).

במקרא כפרים בנפרד (למשל מל"ב ה 5; "ככרות" מצויה רק בנסמך), ובדומה ברוב המסורות של לשון חכמים כפרות.⁷⁷¹ הצורה כפרות אינה ידועה לי אלא משני קטעי גניזה שצינו ייבין ובירנבאום.⁷⁷² יש להניח שהצורה בשווא היא התפתחות עצמאית במסורת אשכנז, ודאי בעקבות התהליך הרגיל של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסט־טוני (2.1.3.2§).

כינה

ראו להלן כנה.

כלי (שבת כב, ג), **כלי ריקם** (פרה ט, ו), **כלי חמדה** (אבות ג, יד)

את הנפרד מנקדים עט וחק כלי בצירי. בכל דפוסי הליקוטים כלי בסגול. את צורת הנסמך מנקדים הכול כלי בכ"ף שוואה.⁷⁷³

את צורת היחיד הנפרד מנקד עט כלי בכל מקום, וזוהי גם הצורה המוכרת ביידיש.⁷⁷⁴ דפוסי הליקוטים ניקדו כלי בסגול, וכך גם קוסובסקי ויסטרוב (לצד החלופה כלי).⁷⁷⁵ על חילופים אלו ראו 3.1.2.3§.

את צורת הנסמך מנקד עט כמעט בכל מקום כלי. שלוש פעמים נמצאה אצלו צורת הנסמך כלי: "כלי קיבול" (כלים ז, ב); "כלי בית קיבול" (כלים יא, ט); "כלי קיבול" (כלים כז, א).⁷⁷⁶ צורות אלו מלמדות ככל הנראה על עירוב בין צורת הנפרד לנסמך במסורתו. מכל מקום יש בהן כדי ללמד כמה חזקה אצלו הקריאה כלי – כנגד צורת הנפרד המקראית כלי.

כידוע, אחד ההבדלים הצורניים המובהקים בין לשון המקרא ולשון חכמים הוא בהתנהגותם של השמות הסגוליים בגזרת ל"י – במקרא לרוב קטי במעמד הקשר וקטי במעמד הפסק, ואילו בלשון חכמים בשמות רבים השתלטה הצורה קטי על כלל הנטייה (ראו בהרחבה 3.1.2.4§). גם בשם זה

⁷⁷¹ בראש, תורת הצורות, עמ' 953–954; יעקב, דרום תימן, עמ' 150–151.

⁷⁷² ייבין, בבלי, עמ' 966; בירנבאום, גניזה, עמ' 301.

⁷⁷³ בל 1 בפרה "כלי ריקם" כנסמך הריבוי.

⁷⁷⁴ ברגרין, עיונים, עמ' 80; ויינרייך, מילון, עמ' 581; הארקאווי, עמ' 262.

⁷⁷⁵ קוסובסקי, עמ' 951; יסטרוב, עמ' 641.

⁷⁷⁶ אך בכלים יז, טו ניקד "כלי קיבול".

הצורה הנהוגה במרבית המסורות היא פְּלִי בנפרד בכל מעמד (ובנסמך פְּלִי).⁷⁷⁷ מכאן שמסורת אשכנז ממשיכה קו של מסורת טובה של לשון חכמים בצורתו של שם זה.⁷⁷⁸

כלכלה (שבת כא, א; נדרים ח, ד; שבת כ, ג)

עט, חק וכל דפוסים הליקוטים מנקדים פְּלִפְלָה, פְּלִפְלָה, בקמץ בכ"ף השנייה.

פְּלִפְלָה היא הצורה בעט ברוב המקומות, וכך ניקדו גם טש (למשל פאה ז, ג), ילון וכל המילונים.⁷⁷⁹ פעם אחת נמצאה בעט הצורה הפְּלִפְלָה (מעשרות ד, ב), ומסתבר שחלו כאן נסיגה של ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

במסורות הטובות פְּלִפְלָה – הכ"ף השנייה בפתח והלמ"ד אחריה דגושה.⁷⁸⁰ באמ"ד ובד"ל כלכלה בקמץ וללא דגש, וכך גם במסורות תימן.⁷⁸¹ במסורת אשכנז כאמור כלכלה.

כלל (למשל נידה ז, ה; דמאי ב, ג)

בעט ובחק כמעט תמיד פְּלִל בפתח. בדפוסים הליקוטים פעם פְּלִל ופעם פְּלִל, ללא אחידות. גם טש מנקד פְּלִל בדמאי שם. בצורת הנסמך (אבות ב, ט) מנקדים עט ול' "שְׁפָּלִל דבריו" פעמיים.

ביידיש פְּלִל בפתח.⁷⁸² וראו בהרחבה 2.1.2.1§.

כמון (דמאי ב, א)

עט, חק, ו, 1T, 2T : וְהַכְּמוֹן. 2L, 3L, טש⁷⁸³ : וְהַכְּמוֹן.

כְּמוֹן בפתח הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁷⁸⁴ זוהי צורתו המקראית של השם (למשל ישעיהו כח 25). באמ"ד ובד"ל כְּמוֹן בקמץ, ובעקבותיהם הלכו ככל הנראה טש ודפוסים למברג. במסורות הטובות בדרך כלל כְּמוֹן.⁷⁸⁵

⁷⁷⁷ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 72; ייבין, בבלי, עמ' 872–873; ריז'יק, מסורות, עמ' 252–253; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 616–619.

⁷⁷⁸ חוקרי היידיש נוהגים להסביר את הצורה פְּלִי בעברית המותכת כהתפתחות מן פְּלִי, והסבר זה אינו מקובל עליי; ראו 3.1.2.3§.

⁷⁷⁹ קוסובסקי, עמ' 977–978; בריהודה, מילון, עמ' 2400; יסטרוב, עמ' 643; פין, ב, עמ' 363; לוי, ב, עמ' 337.

⁷⁸⁰ ייבין, בבלי, עמ' 979; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 1419–1420.

⁷⁸¹ בר-אשר, שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 188.

⁷⁸² ויינרייך, מילון, עמ' 581; הארקאווי, עמ' 263.

⁷⁸³ בווי"ו השנייה אין רואים ניקוד.

⁷⁸⁴ קוסובסקי, עמ' 978; יסטרוב, עמ' 646; לוי, ב, עמ' 344.

⁷⁸⁵ בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 328, 1062–1063. וראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 133; יעקב, דרום תימן, עמ' 188–189.

כנה ('תולעת'; פרה ט, ב)

עט, חק, 1: וְהִפְנָה. 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: וְהִפְנָה.

במקרא מצוי השם פְּנִים, אך לדעת בראשון אין קשר לשם במשנה זו.⁷⁸⁶ השם אינו מצוי במקום אחר במשנה, והמסורות נחלקו בקריאתה של תיבה זו. בכתבי היד ק, פ, ט, ו ואנטונין וְהִפְנָה וכדומה, בתנועת [a] בכ"ף. לעומת זאת, בפד וְהִפְנָה, ובד"ל וְהִפְנָה ללא דגש.⁷⁸⁷

מרבית דפוסי הליקוטים מנקדים בחיריק, וכך גם כל המילונים.⁷⁸⁸ לעומת זאת, עט, חק וו ניקדו בפתח. לפי שצורה זו סוטה הן מד"ל והן מן השם המקראי פְּנִים, האם אפשר להניח ששלושתם שימרו מסורת טובה בצורתו של שם זה, כעדותם של כ"י ק וכתבי יד אחרים?

כנסיות (אבות ג, י)

עט, 17: בתי פְּנִסוֹת.

כך מנקד עט בכל מקום, לרבות צורת היחיד פְּנִסָּה באבות ד, יא, וכך מצוי גם בכל המילונים.⁷⁸⁹ גם במסורת הקדם-אשכנזית פְּנִסָּוִת (לצד פְּנִסָּוִת),⁷⁹⁰ וכן בד"ל. במסורות האחרות צורות שונות.⁷⁹¹

כסת (מקוואות ז, ו)

עט: וְהִפְסֵת. 1, 1T, 2T: וְהִפְסֵת.⁷⁹² חק, 1L, 2L, 3L: וְהִפְסֵת.

פְּסֵת בפתח הוא הניקוד בעט כמעט בכל מקום, וכך ניקד גם טש בברכות ח, ג. פעם אחת נמצאה בעט צורה חריגה: וְהִפְסֵת (כלים טז, ד). לא מצאתי אישור לניקוד זה במקורות אחרים, ומסתבר שאין זו אלא משוגה. צורת הריבוי מנוקדת בעט ובטש כריבוי שלם של שם סגולי: פְּסֵתוֹת (למשל כלאיים ט, ב),⁷⁹³ ובדומה נטיית היחיד היא כשל שם סגולי: פְּסֵתוֹ (למשל תמיד א, א).

⁷⁸⁶ בראשון, תורת הצורות, עמ' 1158.

⁷⁸⁷ ראו את סיכום הדברים אצל בראשון, תורת הצורות, עמ' 1158.

⁷⁸⁸ קוסובסקי, עמ' 982; יסטרוב, עמ' 633; פיין, ב, עמ' 401; לוי, ב, עמ' 348.

⁷⁸⁹ קוסובסקי, עמ' 989; יסטרוב, עמ' 650; פיין, ב, עמ' 404; לוי, ב, עמ' 354–355.

⁷⁹⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 127.

⁷⁹¹ ראו ייבין, בבלי, עמ' 930; שרביט, אבות לשון, עמ' 230–231; ריז'יק, מסורות, עמ' 308; בראשון, תורת הצורות, עמ' 1496; יעקב, דרום תימן, עמ' 190–191.

⁷⁹² האם מקרי הוא שבדפוסים אלו אין רואים דגש בכ"ף, או שמא מסורת הגייה בכ"ף רפה לפנינו?

⁷⁹³ ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

הצורה קֶסֶת ידועה היטב כצורה השגורה במסורת אשכנז,⁷⁹⁴ וטיבם האשכנזי של המקורות שנבדקו מקבל אישור מהניקוד הקבוע של שם זה.⁷⁹⁵ במסורות האחרות אין אחדות בצורת השם.⁷⁹⁶

כף ('אגודת ירק'; שבת כד, ב)

בעט הקיפין בפ"א דגושה. חק וכל דפוסילי קוטסים מנקדים הקיפין ללא דגש.

בפ"א דגושה ניקד גם יסטרוב.⁷⁹⁷ ילון ולוי ניקדו קיפין ללא דגש.⁷⁹⁸ גם המסורות האחרות נחלקו בדיגושה של הפ"א.⁷⁹⁹ ועם זאת, יש להודות שבכתבי יד ובדפוסים רבים לא תמיד קל לדעת אם הפ"א דגושה או רפה, בשל צורתה של האות המקשה על זיהוי הדגש.⁸⁰⁰

כפיפה (שבת כ, ב)

עט, חק: ובכפיפה. 1, 1T, 2T, 2L, 3L: ובכפיפה.

כפיפה בחיריק הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁸⁰¹ במסורות הטובות קפיפה או כפיפה בצירי.⁸⁰² הצורה בחיריק מצויה גם בדפוסים אמסטרדם וליוורנו, ונראה שהיא נוצרה בתקופה מאוחרת.

כפל (סנהדרין א, א)

עט, חק, ל: תשלומי כפל.

השם מצוי במשנה רק כחלק מהצירוף הזה, והוא מנוקד דרך קבע בעט ובחק כפל. כך הניקוד גם בתרגום ליידיש בדפוסים אלו, וזוהי גם הצורה הנהוגה ביידיש.⁸⁰³ ילון והמילונים ניקדו כפל בסגול.⁸⁰⁴

⁷⁹⁴ ילון, מבוא, עמ' 70–71.

⁷⁹⁵ כל המילונים ניקדו קֶסֶת במשקל העברי של השמות הסגוליים.

⁷⁹⁶ ראו ילון, שם. וכן ייבין, בבלי, עמ' 827; צורבל, קטל, עמ' 298; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 111–113; בראשר, תורת הצורות, עמ' 417–418; יעקב, דרום תימן, עמ' 191–192.

⁷⁹⁷ יסטרוב, עמ' 635. את הצורה ממסכת שבת הביא תחת הערך קיפה.

⁷⁹⁸ לוי, ב, עמ' 374. אצל קוסובסקי (עמ' 997) צורה חריגה: כפיין בפתח (ודגש). כצורת משנה ציין את הכתיב "הכיפין", אך לא ניקד אותו.

⁷⁹⁹ ראו ייבין, בבלי, עמ' 779; בירנבאום, גניזה, עמ' 133–134; בראשר, תורת הצורות, עמ' 157; יעקב, דרום תימן, עמ' 186.

⁸⁰⁰ השוו כדרך משל את ההבדלים בקריאה בצורה שמוסר כ"י פא: בראשר (שם) מציין שכתב היד שוקל את השם במשקל פיל (כלומר מנקד קיפין ללא דגש), ולעומתו יעקב (שם, הערה 730) מציין שבסריקה המעולה של כתב היד אפשר לראות כמעט בוודאות דגש בפ"א.

⁸⁰¹ קוסובסקי, עמ' 996; בריהודה, מילון, עמ' 2490; יסטרוב, עמ' 659, 1401; פין, ב, עמ' 423; לוי, ב, עמ' 383; בוקסטרף, עמ' 546.

⁸⁰² בירנבאום, גניזה, עמ' 137–138; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1297–1298; יעקב, דרום תימן, עמ' 192. על החילופים בין כ"ף לקו"ף ראו גם שרביט, תורת ההגה, עמ' 129–130.

צורת היחיד נקריית במקרא פעם אחת (איוב מא 5), ושם בכפף. צורה סגולית משמשת גם במסורת תימן, בכ"י פט ובדפוסים אמסטרדם וליוורנו. לעומת זאת, בניקוד בבלי ובכ"י פא "תשלומי כפף". בכ"י ק בדרך כלל כפף, אבל ארבע פעמים כפף.⁸⁰⁵

הצורה בצירי (כנגד כפף בסגול במקרא) משמשת גם במסורת תימן. קיסר משער שהמעבר מן הצורה המקראית בסגול לצורה המשנאית נועד לצורך בידול סמנטי.⁸⁰⁶ על החילופים בין כפף לכפף במסורת האשכנזית ראו גם § 3.1.2.3.

כר (שבת כ, ה; שם כא, ב; שם כג, ה; מקוואות ז, ו)

עט, חק ול 1 מנקדים תמיד כר, וכך בכל מקום בעט ובחק. בשאר הדפוסים אין אחידות, והם נעים בין כר בפתח לכר בקמץ. נראה שזוהי עדות נוספה לעירוב בין פתח לקמץ בהברה סגורה מוטעמת סופית, כפי שקורה פעמים רבות במסורת אשכנז (§ 2.1.2.1). ועם זאת, חילופים בין שתי התנועות מצויים גם במסורות אחרות של העברית.⁸⁰⁷

על צורת הריבוי משם זה ראו § 2.2.2, ס"ק ד.

כרכר ('שבט האורגים'; שבת יז, ב)

עט, חק, ל⁸⁰⁸: הכפף. ל, 1T, 2T, ל: הכפף. ל: הכפף.

בשתי ההיקריות האחרות במשנה מנקדים עט וחק את הכ"ף הראשונה בפתח: הכפף (שבת ח, ו); כפפור (ע"ז ג, ט, כנגד "כרכר" בגוף הטקסט). לולן ניקד כפפור בפתח, ובדומה גם בוקסטורף, קוסובסקי ויסטרוב.⁸⁰⁹ לעומתם ניקדו לוי ופין כפפד או כפפור בחיריק.⁸¹⁰ התנועה הסופית מגוונת מאוד במקורות הישירים ובמילונים, ונראה שאין ליחס לה חשיבות (§ 2.1.1).

השם נשאל מן המילה היוונית *καρκίδος*, צורת גניטיב של *καρκίς*, 'שבט אורגים'.⁸¹¹ ברוב המסורות הכ"ף הראשונה בפתח, אך גם לצורה בחיריק תיעוד מועט.⁸¹² בד"ל כפפור בפתח.

כללו של דבר, צורת השם אינה אחידה במסורת אשכנז, ונראה שלא התקבע לו ניקוד קבוע. המגוון הרחב בניקוד התנועה הסופית מאשש גם הוא את היעדר היציבות בצורת השם.

⁸⁰³ הארקאוי, עמ' 265; ניבורסקי, עמ' 223.

⁸⁰⁴ קוסובסקי, עמ' 995; בריהודה, מילון, עמ' 2492; יסטרוב, עמ' 660; לוי, ב, עמ' 379.

⁸⁰⁵ ייבין, בבלי, עמ' 923; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 49–50; בראשר, תורת הצורות, עמ' 418, 759.

⁸⁰⁶ קיסר, שם.

⁸⁰⁷ ייבין, בבלי, עמ' 798; בראשר, תורת הצורות, עמ' 257; יעקב, דרום תימן, עמ' 193.

⁸⁰⁸ החיריק = שריד של פתח?

⁸⁰⁹ בוקסטורף, עמ' 554; יסטרוב, עמ' 670; קוסובסקי, עמ' 1001.

⁸¹⁰ לוי, ב, עמ' 405; פין, ב, עמ' 438.

⁸¹¹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 120.

⁸¹² ראו היימנס, שם. וכן ייבין, בבלי, עמ' 1073; בירנבאום, גניזה, עמ' 33; יעקב, דרום תימן, עמ' 342–343.

כרשינה (שבת כ, ג)

עט, חק, ו, 1T, 2T, 2L, 3L : הפְּרָשִׁינִין.⁸¹³

פְּרָשִׁינִים הוא הניקוד בעט בכל מקום. צורת היחיד : פְּרָשִׁנָה (בכורות ו, א). כך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁸¹⁴ במסורות הטובות הנו"ן דגושה, והשי"ן עיתים פתוחה ועיתים חרוקה.⁸¹⁵

כרתי (סוכה ג, ו)

עט, חק, ל' : כְּרָתִי. ו, 1T, 2T : כְּרָתִי. 2L, 3L : כְּרָתִי.

בדומה ניקדו עט וחק לְכָרְתִי בברכות א, ב – ללא דגש בתי"ו. טש מנקד שם לְכָרְתִי בתי"ו דגושה, וודאי הלך בעקבות ד"ל. כְּרָתִי בתי"ו רפה הוא הניקוד גם אצל ילון, קוסובסקי ויסטרוב,⁸¹⁶ וכך גם בקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא.⁸¹⁷ נראה שצורה זו היא עיקר באשכנז, וגם ילון מעיד על קריאה זו בפי אשכנזים.⁸¹⁸ בְּרִיָּהוּדָה מעיר שהקריאה המסורתית של אשכנזים (וספרדים) היא כְּרָתִי,⁸¹⁹ וכבר ילון חלק על קביעתו.⁸²⁰ הממצאים כאן מאששים את עדותו של ילון. הניקוד בתי"ו דגושה בלל 2L וכלל 3L הולך כנראה גם הוא בעקבות ד"ל.

במסורות הטובות **כרתן**, ואילו **כרתי** מאפיינת את דפוסי המשנה. ניקודן אינו אחיד במסורות השונות.⁸²¹

כתב (שבת כג, ב)

עט, חק, ל' : כְּתָב. ו, 1T, 2T, 2L, 3L : כְּתָב.

כְּתָב בפתח היא הצורה בעט בכל מקום, וכך נהוג גם בידיש.⁸²² וראו עוד 2.1.2.1§.

⁸¹³ שני סימני החיריק אינם נראים בהדפסה. הכתיב (והצורה בחק) מלמדים שגם עט כיוון לצורה פְּרָשִׁינִין.
⁸¹⁴ קוסובסקי, עמ' 1003 ; בְּרִיָּהוּדָה, מילון, עמ' 2528 ; יסטרוב, עמ' 673 ; פין, ב, עמ' 438 ; לוי, ב, עמ' 417 ; בוקסטורף, עמ' 557–558 (את צורת היחיד ניקד פְּרָשִׁין, פְּרָשִׁין). אף אחד מהמילונים לא הטיל דגש בנו"ן.
⁸¹⁵ ראו ייבין, בבלי, עמ' 986 ; ריז'יק, מסורות, עמ' 308–309 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 134 ; בראשר, מחקרים, א, עמ' 146 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 195.
⁸¹⁶ קוסובסקי, עמ' 1004 ; יסטרוב, עמ' 675 (צורת משנה לצד כְּרָתִי, כְּרָתִין). במילונים האחרים צורות אחרות הרחוקות מצורה זו : פין, ב, עמ' 442 : כְּרָתִי ; לוי, ב, עמ' 418 : כְּרָתָה, ובריבוי כְּרָתִין ; בוקסטורף, עמ' 558 : כְּרָתִי, כְּרָתִי.
⁸¹⁷ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ב.
⁸¹⁸ ילון, מבוא, עמ' 43–44.
⁸¹⁹ בְּרִיָּהוּדָה, מילון, עמ' 2535.
⁸²⁰ ילון, שם.
⁸²¹ ראו קוטשר, מחקרים, עמ' צח ; גרוס, פעלון ופעלן, עמ' 104–105 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 213 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 195.
⁸²² ויינרייך, מילון, עמ' 579.

לגין (שבת כ, ב)

עט, חק: בָּלְגִין. 1, 1T, 2T, 2L, 3L: בָּלְגִין.

בפתח נוקד בעט⁸²³ כמעט בכל מקום, לרבות בצורה הנטויה לְגִינו (ע"ז ה, א). את הריבוי ניקד עט בשווא: לְגִינִין (כלים ל, ד). לכאורה זו מלמדת על היחיד לְגִין בקמץ, אך אפשר גם שישודה בחיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו (2.1.3.1§).⁸²⁴ פעמיים הביאו עט וחק צורה חלופית: לְגִינָה (ע"ז ה, ה 2א), כנגד הצורה בד"ל שם לְגִין.

במילונים בדרך כלל לְגִין–לְגִינִין.⁸²⁵ כך ניקד גם קוסובסקי, אך הביא גם את הערך לְגִינָה–לְגִינָה, שאליו שייך את שתי ההיקרויות האמורות ממסכת ע"ז ואת ההיקרות בתרומות ט, ה.⁸²⁶

ניקודם הקבוע כמעט של עט וחק לְגִין בפתח ודאי מלמד על גימ"ל דגושה ביסודה, כפי שניקד קוסובסקי פעם אחת. אינני מכיר מסורות אחרות ההוגות שם זה בגימ"ל דגושה. במסורות הטובות לְגִין, לְגִינִים, וכך גם בד"ל. גם במקור היווני והלטיני של המילה עיצור [g] יחיד: *lagna, λᾶγνος*.⁸²⁷ דומה שלפנינו מסורת אשכנזית פרטית, שאף אינה מצויה במקורות האשכנזיים האחרים שנבדקו כאן (אולי למעט צורת המשנה שהביא קוסובסקי).

לובדקים (חמור לאודיקי; ⁸²⁸שבת ה, א)

עט, חק: לֹבְדָקִים. 1, 1T, 2T, 2L, 3L: לֹבְדָקִים. 1L: לֹבְדָקִים.

צורה דומה נוקדה בעט ובחק גם בכלאיים ח, ד: הִלְבְּדָקִים בשורוק. טש מנקד שם הִלְבְּדָקִים, כנגד ניקודו של ד"ל הִלְבְּדָקִים. במסכת שבת ניקד ד"ל לִבְדָקִים. במילונים נוקד השם במגוון צורות, הנראות מלומדות ברובן.⁸²⁹

גם במסורות האחרות שלל צורות.⁸³⁰

⁸²³ ובחק, התואם לו בכל מקום בניקודו של שם זה.

⁸²⁴ בדומה מנוקד בחק בארמית של התלמוד: "איתרא בָּלְגִינָא קיש קיש קריא" (ב"מ פה ע"ב). אצל ניבורסקי (עמ' 18): [בעל־אִינע].

⁸²⁵ יסטרוב, עמ' 692; פין, ב, עמ' 480; לוי, ב, עמ' 475. אצל בוקסטורף (עמ' 571): לְגִין, לְגִינָא.

⁸²⁶ קוסובסקי, עמ' 1053. מקובל לפרש את "לגנה" שבמסכת תרומות כערוגה' (ראו למשל את פירושו של אלבק על משנה זו), ודומה שקוסובסקי השתבש כאן.

⁸²⁷ היימנס, המילים השאלות, עמ' 122–123 (וראו שם על המסורות הטובות). וראו גם ייבין, בבלי, עמ' 891; יעקב, דרום תימן, עמ' 343.

⁸²⁸ על סיכום ההצעות לפירושו ראו לאחרונה א' יודיצקי ונ' שובל־דודאי, "לפתרון התיבות 'אבהטס' ו'אמבטיס'", לשוננו פ (תשע"ח), עמ' 493–496, ובעיקר עמ' 493 וההפניות שם.

⁸²⁹ קוסובסקי, עמ' 1049: לֹבְדָק, לֹבְדָקִס, לֹבְדָקֶת; יסטרוב, עמ' 705: לִיבְדָקִס; פין, ב, עמ' 484: לֹבְדָקִים; לוי, ב, עמ' 479: לֹבְדָקִס, לִיבְדָקֶס; בוקסטורף, עמ' 568: לֹבְדָקִים, לֹבְדָקִס (ללא ניקוד).

⁸³⁰ ראו אפשטיין, מבוא, עמ' 97–99; ילון, מבוא, עמ' 73; בירנבאום, גניזה, עמ' 170; יעקב, דרום תימן, עמ' 343. וראו גם שרביט, תורת ההגה, עמ' 310.

לוג (מקוואות ז, ה)

עט מנקד כאן לוגין 2x. בחק ובכל דפוס הליקוטים לוגין 2x.

צורת השם בעט ובחק אינה קבועה כלל, ושניהם נעים תדיר בין לוג–לוגין בחולם ללוג–לוגין בשורוק. לרוב יש התאמה בין שני הדפוסים, אך לא בכל מקום, וכך למשל במקוואות ב, ו מנקד עט פעמיים לוגין בחולם, לעומת לוגין בשורוק בשתי ההיקרויות בחק.

בטש מזדמנות שתי היקרויות, אחת ביחיד ואחת בריבוי, ושתיהן מנוקדות בשורוק: לוג (פאה ח, ה), לוגין (דמאי ז, ד). לעירוב בין לוג ללוג הדים גם במילונייהם של יסטרוב (עמ' 694) ופין (ב, עמ' 479): ביחיד לוג, אך בריבוי לוגים או לָגים – ללא דגש בגימ"ל. אצל קוסובסקי (עמ' 1069) כלל הנטייה של השם היא בחולם, וגם אצלו ללא דגש: לוג, לוגָה, לוגים.

במקרא רק לג ביחיד. במסורות הטובות של לשון חכמים הגימ"ל דגושה בנטייה, ותנועת הלמ"ד תלויה בדרך כלל בטיפוס המסירה, כרגיל בסוגיה זו (2.1.2.7§): חולם (=קמץ קטן) בטיפוס המערבי, שורוק (=קובוץ) בטיפוס המזרחי.⁸³¹ במסורות המאוחרות הגימ"ל אינה דגושה, אך תנועת הלמ"ד עודה נעה בין חולם לשורוק, כנראה כשריד לצורה הדגושה. הצמד לוג–לוגין מקוים כבר בדפוס ליוורנו הקדומים, ועוד קודם לכן יש לו תיעוד.⁸³²

צורת היחיד לוג בשורוק אינה ידועה לי אלא מדפוס קושטא, ושם זהו ניקודה הקבוע.⁸³³ ריזייק מציין שלא מצא כדוגמתה במקומות אחרים, והינה לפנינו עדות משלושה מקורות אשכנזיים (עט, חק וטש) לקיומה גם במסורת האשכנזית, אם כי לצד לוג בחולם. מסתבר שהעירוב בין החולם לשורוק החל בצורת הריבוי של השם, וממנה הוא נגרר גם לצורת היחיד. בכללו של הדבר, שתי הצורות, לוג–לוגין ולוג–לוגין, משמשות במסורת אשכנז בערבוביה וללא עקיבות.

לוגמה (יומא ח, ב)

בכל הדפוסים נוקד לוגִמְיוֹ.⁸³⁴ זהו הוא הניקוד בעט גם בשתי ההיקרויות האחרות במשנה (מעילה ד, ה; כלים יז, יא), וכך ניקדו גם ילון ורוב המילונים.⁸³⁵ גם בד"ל לִגְמִיו בתנועת [u]; במרבית המסורות האחרות תנועת [o].⁸³⁶

לולבו (סוכה ג, יג), לולביהן (סוכה ג, ח 2x; שם, ט; שם, יג)

סוכה ג, יג: עט, חק: לִלְבֹּב 2x. ל, 1T, 2T, ל', 2', 3': לִלְבֹּב 2x.

⁸³¹ ילון, מבוא, עמ' 67 הערה 47; בראשר, מחקרים, ב, עמ' 215.

⁸³² ריזייק, דפוס ליוורנו, עמ' 209–210; יעקב, דרום תימן, עמ' 197.

⁸³³ ריזייק, שם.

⁸³⁴ בלז בהיקרות הראשונה: לוגִמְיוֹ (דגש במ"ם; ראו 1.4.2.3§).

⁸³⁵ יסטרוב, עמ' 694; פין, ב, עמ' 480; לוי, ב, עמ' 476; בוקסטורף, עמ' 571. קוסובסקי (עמ' 1053) הביא צורה חריגה: לוגִמְא, לוגִמְיוֹ. ואיני יודע מניין ניקוד זה.

⁸³⁶ בראשר, תורת הצורות, עמ' 574; יעקב, דרום תימן, עמ' 197.

סוכה ג, ח: עט, חק, ו, 1T, 2T: לולביהן. ל, 2L, 3L: לולביהן.

סוכה ג, ט: עט, חק, ו, 1T, 2T, 3L: לולביהן. ל: לולביהן.

סוכה ג, יג: עט, חק: לולביהן. ל, 2L, 3L: לולביהם. ו, 1T, 2T, ל: לולביהם.

צורת היחיד מנוקדת תמיד לולב בכל המקורות, ואין בה עניין; עניינו כאן בקיומו של הקמץ בלמ"ד השנייה.

בצורת היחיד עם כינוי חבור מנקדים עט וחק לולבו בשווא, ובדומה לולבי בסוכה ד, ד. משתקף כאן התהליך של נסיגת ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§). בכל המקורות האחרים לולבו, וכך ניקד גם קוסובסקי (עמ' 1078–1079).

הריבוי הגרוד מזדמן במשנה פעם אחת, בעורלה א, ז, ושם מנקד עט וְהַלּוּבִים בקמץ. מעניין שבצורה זו לא נחטפה תנועת הלמ"ד השנייה, להבדיל מצורת היחיד עם כינוי חבור.

בצורת הריבוי עם כינוי חבור נחלקו המקורות בין לולביהם ללולביהם. במרבית המקורות הקמץ נחטף בצורה זו (לולביהם); כך בעט (לרבות צורת הנסמך לולבי, למשל בשביעית ז, ה), בחק ובדפוס הליקוטים מוורשה ומז'יטומיר. כך ניקדו גם ילון וקוסובסקי (שם), וכך עולה גם מניקודו של פין (ב, עמ' 491) לולבי. הצורה לולביהם מצויה דרך קבע בל¹. בשני הדפוסים האחרים מלמברג (ל, 3L) אין אחדות: פעמיים ניקדו לולביהם ופעם אחת לולביהן. קיום הקמץ בנטיית הריבוי עולה גם מניקודם של יסטרוב (עמ' 698) ולוי (ב, עמ' 486) לולבי.

ההבדלים בקיום הקמץ בשם זה עולים גם מן הרכיב העברי של היידיש. ניבי היידיש נחלקו בצורת הריבוי של שם זה: יש ההוגים [lulóvim] ויש ההוגים [lúlves]⁸³⁷. גם דוברי היידיש הנוקטים את צורת הריבוי העברית "לולבים" אינם מראים אחדות בצורת השם, ויש תיעוד ל-[lulóvim] לצד [lúlvim]⁸³⁸.

בכל המסורות הטובות הבי"ת דגושה בנטיית השם: לולבים, וכך גם במסורת הקדם-אשכנזית.⁸³⁹ בדפוס המשנה לא נותר זכר לצורות אלו, והבי"ת בהם רפה: לולבִים. אין פלא שגם המסורת האשכנזית המאוחרת אינה מכירה צורה בבי"ת דגושה.⁸⁴⁰

לחה (פרה ט, ב)

בכל הדפוסים נוקד לְחָה בצירי. זהו הניקוד בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁸⁴¹ גם ביידיש לְחָה בצירי.⁸⁴²

⁸³⁷ ויינרייך, העברית, עמ' 79. במילוני היידיש רק לולבים (ויינרייך, מילון, עמ' 571; הארקאווי, עמ' 272; ניבורסקי, עמ' 233).

⁸³⁸ אטלס, ג, עמ' 154.

⁸³⁹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 254. וראו גם שבטיאל, מסורות, עמ' 219; ייבין, בבלי, עמ' 949–950; בראשר, איטליה, עמ' 62; דודי, עיונים, עמ' 90–91; בראשר, תורת הצורות, עמ' 937–938; יעקב, דרום תימן, עמ' 198.

⁸⁴⁰ צורה כזו מצאתי רק במילוניו של בוקסטורף (עמ' 580), וספק רב אם אפשר לייחסה למסורת אשכנזית מאוחרת.

בכ"י ק ובד"ל דרך קבע לְחָה בצירי – שֵׁם במשקל הסגולי qitl. במסורת הניקוד הבבלי בדרך כלל לְחָה, ובדומה בפר לְחָה – שֵׁם במשקל הסגולי qatl.⁸⁴³ מסורת אשכנז, המבחינה בין צירי לסגול, מכירה רק את הצורה בצירי.

לחי (שבת כג, ה)

בכל הדפוסים הִלְחִי בסגול.⁸⁴⁴

לְחִי בסגול הוא הניקוד בעט בכל מקום. במקרא לְחִי בנסמך, בהקשר ובהפסק משני, לעומת לְחִי בהפסק ראשי. לעומת זאת, במסורות לשון חכמים לְחִי בכל מעמד,⁸⁴⁵ ונראה שהמסורת האשכנזית משמרת מסורת טובה. וראו עוד 3.1.2.4§.

לשון (יומא ד, ב)

עט, 2ל, 3ל: "לְשׁוֹן של זהורית". 1, 1T, 2T, 1ל: "לְשׁוֹן של זהורית".

שם זה מנוקד דרך קבע בעט ובחק לְשׁוֹן, ובכלל זה במעמד נסמך, כגון "לְשׁוֹן הקודש".⁸⁴⁶ גם דפוסים אמסטרדם וליוורנו מנקדים במשנה זו לְשׁוֹן.

עדויות לצורת הנפרד לְשׁוֹן מצויות גם בניקוד הבבלי, כגון "לְשׁוֹן אחר", "בְּלְשׁוֹן נקייה".⁸⁴⁷ מסתבר שבמקרה זה מבנה הסמיכות המפורקת "לשון של זהורית" הביא בכמה מהדפוסים לניקוד השם כצורת הנסמך (המקראית) לְשׁוֹן.⁸⁴⁸

לשלשת (שבת כא, ב)

עט: לְשֻׁלְשֶׁת.⁸⁴⁹ חק: לְשֻׁלְשֶׁת. 1, 1T, 2T, 1ל: לְשֻׁלְשֶׁת.⁸⁵⁰ 3ל: לְשֻׁלְשֶׁת.⁸⁵¹

השם אינו מזדמן במקום אחר במשנה. ילון ניקד לְשֻׁלְשֶׁת בחיריק, וכמוהו כל המילונים.⁸⁵²

⁸⁴¹ קוסובסקי, עמ' 1075; בריהודה, מילון, עמ' 2649; יסטרוב, עמ' 702; פין, ב, עמ' 497; לוי, ב, עמ' 492; בוקסטורף, עמ' 576.

⁸⁴² הארקאוי, עמ' 275.

⁸⁴³ בראשר, מחקרים, ג, עמ' 66; ייבין, בבלי, עמ' 801; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1158–1159. וראו גם יעקב, דרום תימן, עמ' 199.

⁸⁴⁴ בל 1ה"א בצירי (הלחי), והוא ודאי שיבוש גרפי מן פתח (1.4.2.4§).

⁸⁴⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 72–73; ייבין, בבלי, עמ' 873; בראשר, תורת הצורות, עמ' 620–621; יעקב, דרום תימן, עמ' 200; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 194–195.

⁸⁴⁶ ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד, עמ' 66.

⁸⁴⁷ ייבין, בבלי, עמ' 913–914.

⁸⁴⁸ ודומה לכך השימוש בשם **מקום** בצורת הנסמך לפני שמות תואר ושי"ן הזיקה במסורות אחרות, כגון "מקום המוצנע", "מקום ש". ראו על כך את מאמרי שמש, צורות נפרד, עמ' 68 הערה 97 וההפניות שם.

⁸⁴⁹ בשי"ן אין רואים ניקוד.

⁸⁵⁰ החיריק בלמ"ד הראשונה כמעט ואינו נראה.

⁸⁵¹ בלמ"ד השנייה אין רואים ניקוד. האם הנקודה הדיאקריטית של השי"ן היא למעשה חולם? ראו עוד להלן.

בכתבי היד ק' ופא' לְשִׁלְשֶׁת בפתח. בדפוס אמסטרדם וליורנו לְשִׁלְשֶׁת בחיריק, ובמסורות תימן תיעוד לשתי הצורות.⁸⁵³ ככל הנראה אִנּוּ ד וּד"ל השפיעו על הצורה בדפוס הליקוטים ובמילונים, המנקדים כולם בחיריק. מסתבר אפוא שֵׁנֵט וּחָק משמרים מסורת טובה של קריאה בפתח בהברה הראשונה.

בעֵט ובחֶק הלמ"ד השנייה בשווא, וודאי משקף ניקוד זה נסיגה של ההטעמה וחיטוף פוסט-טוני (> לְשִׁלְשֶׁת; ראו 2.1.3.2§). בחֶק נוקדה השי"ן בפתח, ומסתבר שהוא נוצר כתנועת עזר לאחר היווצרותו של צרור העיצורים (> *לְשִׁלְשֶׁת). אפשר שזוהי גם מסורתו של עֵט, אך כאמור ניקוד השי"ן אינו נראה בדפוס זה.

בשניים מדפוס למברג אין רואים ניקוד בלמ"ד השנייה. לכאורה אפשר שהנקודה הדיאקריטית בשי"ן השנייה היא למעשה חולם חסר, אך מכיוון שהצורה לשל(ו)שת אינה ידועה מאף מסורת אחרת, פתרון זה נראה דחוק. אפשר אפוא שגם במסורתם של דפוסים אלו חלה נסיגה של ההטעמה וחיטוף של התנועה, ואולי גמגמו הנקדנים ולא ידעו כיצד לבטא בניקוד את הצורה שבמסורתם (מעין [liš^əlšəs], אם השערת נכונה).

מאכל (שבת כ, ה; שם כא, ג)

הצורה הנפוצה בשתי משניות אלו היא "מֵאֶכֶל בהמה" בקמץ; כך מנקדים עֵט, חֶק ול' בשתייהן, 2I ול' בפרק כ ול' בפרק כא. בשאר הדפוסים "מֵאֶכֶל־בהמה". מאכל בקמץ הוא הניקוד בעֵט ובחֶק בכל מקום (עוד 5x). ראו 3.1.2.2§.

מבוי (נידה ז, ב)

עֵט, I, 1I, 2I, ל', 3I: בְּמַבּוּי, הַמַּבּוּי.

מבוי בשורוק הוא הניקוד בעֵט ובחֶק כמעט בכל מקום. פעם אחת בלבד נמצאה בשניהם הצורה בחולם, בשבת טז, א: לְמַבּוּי. במילונים נוקד בחולם בלבד: מְבּוּי, מְבּוֹאוֹת.⁸⁵⁴

לכאורה אפשר לומר שלתנועה הסופית אין משמעות פונמטית, ושאין החולם או השורוק בדפוסים המשניות שנבדקו אלא שחזור של תנועה שהיטשטשה (2.1.1§); אלא שהניקוד בשורוק מצוי בכל דפוס הליקוטים וכמעט בכל מקום בעֵט ובחֶק, וגם בריבוי נמצאה פעם אחת צורה בשורוק:

⁸⁵² קוסובסקי, עמ' 1088; יסטרוב, עמ' 720; פין, ב, עמ' 525; לוי, ב, עמ' 527; בוקסטורף, עמ' 590. אך בריהודה (מילון, עמ' 2745) ניקד לְשִׁלְשֶׁת בפתח, והעיר ש"כך מנוקד במשנה כ"י עם גוף פירוש הערבי של הרמב"ם".

⁸⁵³ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1411–1412; יעקב, דרום תימן, עמ' 202.

⁸⁵⁴ קוסובסקי, עמ' 349; בריהודה, מילון, עמ' 2768; יסטרוב, עמ' 724; פין, א, עמ' 241; לוי, ג, עמ' 8. בוקסטורף (עמ' 146) ניקד מְבּוּי בשווא (וגם מְבּוֹא בקמץ), ואינני יודע מניין ניקוד זה.

וּבְמִבּוֹאוֹת (תרומות יא, י). צורת הריבוי השנייה שנקרית במשנה נוקדה בעט ובחֶק וּבְמִבּוֹאוֹת בחולם (פסחים ד, ד).⁸⁵⁵

מסתבר אפוא שהניקוד בשורוק מלמד על הגייה פונמטית, ולא על תנועה סופית מטושטשת. כמעט בכל המסורות האחרות מְבוֹי בחולם,⁸⁵⁶ ויש להניח שהצורה בשורוק היא התפתחות אשכנזית עצמאית, המשותפת כאמור לכל המקורות הישירים שנבדקו. נראה שיש לייחס אותה למעתק חולם < שורוק הנפוץ במסורת אשכנז (2.1.2.8s). מעתק זה מצוי באופן כמעט מוחלט בהברות פתוחות מוטעמות, ומשום כך אפשר שיסודו בצורת הריבוי מבואות, וממנה נגרר השורוק גם אל צורת היחיד.⁸⁵⁷

מְגוּפָה (שבת כב, ג)

עט: אין נוקבין מְגוּפָה של חבית.⁸⁵⁸ חק, ו, 1T, 2T: מְגוּפָה. ל⁸⁵⁹, 2: מְגוּפָה. ל⁸⁶⁰3: מְגוּפָה. מְגוּפָה בשורוק וללא דגש הוא הניקוד בעט בכל מקום. כך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁸⁶¹ זוהי הצורה גם במרבית המסורות האחרות.⁸⁶²

הצורה בפ"א דגושה מזדמנת רק בדפוסי למברג. מחוץ לאשכנז מצאתי כדוגמתה רק בקטע גניזה של משנה זו, ובו הניקוד מְגוּפָה.⁸⁶³ בירנבאום משער בעקבות ייבין שהדגש בפ"א נוצר בהשפעת העיצור החיכי הקודם,⁸⁶⁴ אך ספק בעיניי אם אפשר להחיל הסבר זה על מסורת אשכנז המאוחרת. נראה יותר שהדגש במסורתם של דפוסי למברג משקף מעבר מגזרת ע"ו לגזרת הכפולים.

מְגִירָה (שבת יז, ב)

עט, חק, ל¹, ל², 3: מְגִירָה. ו, 1T, 2T: מְגִירָה.

⁸⁵⁵ במסורות הטובות מְבוֹאוֹת בקיום הקמץ, אך בכל דפוסי המשנה מְבוֹאוֹת בשווא (בראש, לשונות ראשונים, עמ' 125–127).

⁸⁵⁶ ראו בראש, שם; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 11 הערה 3. מְבוֹי או מְבוֹאוֹת בשורוק מצאתי במסורות מעטות מתימן, לצד הצורה הרווחת יותר בחולם; ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 202–203.

⁸⁵⁷ אפשרות אחרת היא להניח שהדיפתונג הסופי [oj] נקרא בפירוק (מעין [oji] או [oʔi]), ומשום כך התנועה הייתה למעשה בהברה פתוחה מוטעמת, וכך הייתה בתנאים פונטיים אידאליים למעתק הנידון. כדי לבסס השערה זו יש לבדוק במקורות מוקלטים אם אכן יש נטייה לפירוקו של הדיפתונג [oj] במסורת ההגייה האשכנזית.

⁸⁵⁸ המפיק בה"א תולדתו כנראה שגגה, שנולדה מתוך אייבהנה של תחביר המשפט ותפקיד התיבה. מעניין שגם בכ"י ק נוקד כך; במאגרים נוספה הערה שהערך מְגוּפָה נקבע בניגוד לניקוד בכתב היד.

⁸⁵⁹ במ"ם כנראה שווא (הנקודה העליונה שלו מחוקה כמעט לגמרי).

⁸⁶⁰ ניקוד המ"ם נראה כחריק, אך זאת השורה התחתונה של העמוד, ואפשר שהנקודה התחתונה של השווא יצאה מן ההדפסה. מנגד, השווא בדפוס זה מורכב בדרך כלל משתי נקודות צמודות זו לזו ולא מנקודות מופרדות.

⁸⁶¹ קוסובסקי, עמ' 446; בריהודה, מילון, עמ' 2780; יסטרוב, עמ' 726; פין, א, עמ' 367; לוי, ג, עמ' 13.

⁸⁶² ייבין, בבלי, עמ' 1025; דמרי, קאופמן 2, עמ' 404 הערה 136.

⁸⁶³ בירנבאום, גניזה, עמ' 149.

⁸⁶⁴ בירנבאום, שם.

במקרא הטברני מְגִרָה, וכך גם בניקוד הבבלי למקרא.⁸⁶⁵ גם ד"ל מנקד מְגִרָה בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁸⁶⁶ גם כל המסורות האחרות שמרו על צורתו המקראית של השם.⁸⁶⁷

לעומת זאת, במסורת אשכנז חל שינוי מפליג בצורת השם, וניכרת בה אי-אחידות. דפוס הליקוטים מוורשה ומז'יטומיר ניקדו את השם כצורתו המקראית, אך לעומתם בדפוס למברג נוקדה הגימ"ל בחיריק, וכך מנקד גם חק בכל מקום (המקומות האחרים אצלו: שביעית ד, ו; חולין א, ב).

הגדיל לעשות עט, המנקד את השם בלא פחות מחמש צורות שונות: מְגִרָה (רק ההיקרות האמורה בשבת יז); מְגִרָה 2x (ביצה ד, ג; כלים יג, ד); מְגִרָה 1x (שביעית ד, ו); מְגִרָה, מְגִרָה 2x (ערכין ו, ג; כלים כא, ג); מְגִרָה 1x (חולין א, ב). מסתבר שהצירי כאן הוא תחליף של שווא (ראו 2.3.1§), ולפיכך אפשר לקשור ניקוד זה עם הניקוד מְגִרָה שצוין לעיל. בכלים יד, ג נוקד מְגִרָה – הניקוד בגימ"ל אינו נראה.

הניקוד בחיריק מתקשר למעבר נרחב שחל במסורת אשכנז מהמשקל מְקִטְלָה למשקל מְקִטְלָה.⁸⁶⁸ הצורות שנמצאו בעט בצירי מלמדות שמעבר זה לא היה מוחלט במסורתו. הצורות שבהן המ"ם בפתח מסקרנות, ונראה שהן מלמדות על חילופי גזרות בשם זה, מגזרת הכפולים לגזרת פ"נ. אינני מכיר מסורות אחרות הקוראות כך.

מגִרָה (שבת יז, ב)

עט, חק: מְגִרָה. 1, 1T, 2T, 17, 27, 37: מְגִרָה.

במקרא מילה יחידאית, ושם מְגִרָתִיהֶם (יואל א 17). בלשון חכמים צורה שונה של השם, וכמעט כל המסורות גורסות מְגִרָה.⁸⁶⁹ כך ניקדו כאמור כל דפוס הליקוטים, וכך ניקדו גם דפוס אמסטרדם וליוורנו בכל מקום, ילון ורוב המילונים.⁸⁷⁰

עט מנקד גם הוא מְגִרָה בצירי פעמיים (תמיד ב, א; כלים יג, ד), אך שלוש פעמים ניקד מְגִרָה בחיריק (שבת שם; שקלים ח, ב; כלים כט, ח), וכך כאמור ניקד גם חק בהיקרות היחידה שנמצאה בו.

זוהי דוגמה נוספת למעבר ממְקִטְלָה בצירי למְקִטְלָה בחיריק שחל במידה מסוימת במסורת אשכנז.⁸⁷¹

⁸⁶⁵ ייבין, בבלי, עמ' 1007.

⁸⁶⁶ קוסובסקי, עמ' 473; בריהודה, מילון, עמ' 2790; יסטרוב, עמ' 728; פין, א, עמ' 417; לוי, ג, עמ' 20; בוקסטרופ, עמ' 247.

⁸⁶⁷ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 157; כ"ץ, שביעית, עמ' 38.

⁸⁶⁸ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 191–193.

⁸⁶⁹ ייבין, בבלי, עמ' 1001, 1014; יעקב, דרום תימן, עמ' 204.

⁸⁷⁰ בריהודה, מילון, עמ' 2792; יסטרוב, עמ' 730; לוי, ג, עמ' 21. קוסובסקי (עמ' 473) ניקד מְגִרָה כצורתו המקראית של השם, וגם פין (א, עמ' 415) כך את השם המקראי והמשנאי תחת ערך אחד (מְגִרָה).

⁸⁷¹ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 191–193.

מדרש (ברכות ד, ב; דמאי ב, ג)

בשתי ההיקריות בא השם כחלק מן הצירוף "בית המדרש". טש וכל דפוסים הליקוטים מנקדים מְדָרֶשׁ בשתייהן, וכך מנקד גם עט בדמאי. בברכות ניקד מְדָרֶשׁ בחיריק, וזהו הניקוד בחק בשתי ההיקריות האלה.

מְדָרֶשׁ בסגול הוא ניקודו של טש גם בדמאי ז, ה. בעט לרוב מְדָרֶשׁ (11x), אך שלוש פעמים מְדָרֶשׁ בחיריק. בחק חמש היקריות בחיריק וחמש בסגול. לא פעם יש אי-התאמה בין שניהם, וכך למשל בשבת טז, א מנקד עט בסגול וחק בחיריק. נראה שמסורתם של דפוסים אלו מכירה את שתי הצורות, אך הנטייה הברורה היא לעבר מְדָרֶשׁ בסגול. על כך מלמדת גם העובדה שבידיים ד, ד ניקד עט מְדָרֶשׁ בחיריק, אך בתרגום ליידיש שם נוקד מְדָרֶשׁ בסגול. במילוני היידיש רק מְדָרֶשׁ בסגול.⁸⁷²

במקרא מְדָרֶשׁ בחיריק פעמיים (דה"ב יג 22; שם כד 27), אם כי בהוראה שונה.⁸⁷³ בכתבי היד של המשנה וברוב הסיפורים צורת השם היא כבמקרא, אך גם לצורה מְדָרֶשׁ בסגול תיעוד נרחב: היא מצויה כבר במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים (לצד מְדָרֶשׁ בחיריק), במחזורי ספרד הקדומים ובד"ל, וזוהי גם הגייתם המסורתית של ספרדים כיום.⁸⁷⁴

את הסגול נהוג לייחס להשפעתו של העיצור [r]; ראו בהרחבה §2.1.2.6.

מוהל / מוחל (מקוואות ז, ד)

עט: מוּחֵל. חק, ו, 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: מוּחֵל.

מוּחֵל בחי"ת צרויה הוא הכתיב והניקוד בעט בכל מקום. בחק נקרה השם עוד פעם אחת (מקוואות ז, ג), ושם כבמשנה ד הוא גורס ומוּחֵל.

החילופים בין מוּחֵל למוּחֵל ידועים כבר מכתבי היד הקדומים של המשנה, ומסתבר שגם בדפוסים לא התקבעה צורה אחידה לשם זה.⁸⁷⁵ במילונים בעיקר מוּחֵל, אך חלקם מביאים גם את הכתיב מוּחֵל.⁸⁷⁶

אשר לניקוד השם, בכל המקורות הישירים התנועה הסופית היא צירי. במילונים בדרך כלל מוּחֵל/מוּחֵל, אך יש שניקדו גם מוּחֵל בסגול.⁸⁷⁷ נראה שכל הניקודים האלה מכוונים בעיקרם למשקל הסגולי קוּטֵל. ניקוד המשקל קוּטֵל בצירי בתנועה הסופית נפוץ מאוד במקורות הישירים

⁸⁷² ויינרייך, מילון, עמ' 557; הארקאוו, עמ' 292; ניבורסקי, עמ' 254.

⁸⁷³ ראו דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 15 הערה 17.

⁸⁷⁴ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 325; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 169–170; דודי, קטלוגיה, עמ' 62; שרביט, אבות לשון, עמ' 193–194. על מאבקם של מדקדקי הסיפור האשכנזיים בצורה בסגול ראו שרביט, שם.

⁸⁷⁵ ראו אפשטיין, מבוא, עמ' 1233; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 600–602; שרביט, תורת ההגה, עמ' 69–70.

⁸⁷⁶ ב"הודה, מילון, עמ' 2830, 2911; יסטרוב, עמ' 739–740; לוי, ג, עמ' 39.

⁸⁷⁷ ראו הפניות בהערה הקודמת; וכן קוסובסקי, עמ' 1114; פיין, ג, עמ' 36; בוקסטרף, עמ' 605.

שנבדקו (3.1.2.7§), ומסתבר שגם שם זה נוהג כשמות האחרים שניקודם הוא קוּטל. מאלפת ביותר העבודה שלמרות העיצור ה"גרוני" בפ"א השורש הניקוד בצירי/סגול נפוץ מאוד, כנגד הצורה הדקדוקית הצפויה בפתח (מוֹהֵל / מוֹחֵל). נראה שאובדן ההגייה הגרונית של החי"ת והיאלמותה של הה"א הם שהביאו לכך.⁸⁷⁸

גם ברוב המסורות האחרות משקל סגולי.⁸⁷⁹

מוצאי שבת (ברכות ב, ה), **מוצאי שביעית** (מכשירין ב, יא)

הצורה הרגילה היא מוֹצָאִי בקמץ. הצורה מוֹצָאִי בשווא מצויה בל2 וב37 במכשירין, ואולי גם בל7 בברכות (הסימן תחת הצד"י אינו ודאי).

מוֹצָאִי בקמץ הוא הניקוד בעט בכל מקום, ובכלל זה בתרגום ליידיש (למשל התרגום "מוֹצָאִי שביעית", שביעית ד, ב). כך מנקד גם טש פעמיים (דמאי ד, א 2x), וזו גם הקריאה שתיעדה כ"ץ במסורת ליטא.⁸⁸⁰ לעומת זאת, ביידיש נהוגה הצורה מוֹצָאִי, למשל בצירופים "מוצאי יום טוב", "מוצאי כיפור" או "מוצאי שבת".⁸⁸¹ בירנבאום מסביר את הצורה ביידיש כנסיגה של ההטעמה וחיטוף תנועת הצד"י;⁸⁸² ואם כך הן ההגייה הנהוגה ביידיש והן הניקוד מוֹצָאִי בשניים (או שלושה) מדפוסים למברג אינם משקפים חיטוף של הקמץ בהתרחקות הטעם, אלא את התהליך הפונולוגי הרגיל של נסיגת ההטעמה וחיטוף התנועה (2.1.3.2§).

במקרא מוֹצָאִי בקמץ מתקיים (למשל ישעיהו מא 18), וכך גם במסורות אחרות של לשון חכמים.⁸⁸³ ייבין מציין תיבה אחת בספרא שבה נוקד מוֹצָאִי, ומשער שזהו תיקון יתר.⁸⁸⁴

נראה שהממצאים כאן מלמדים על היעדר הסדירות של המעטק הפונולוגי הנידון: הוא עשוי להתרחש, אך ללא חוקיות צפויה מראש.

מוריִיס ('מי מלח'; יומא ח, ג)

עט: מוֹרִיִיס. l, 1t, 2t, 2l, 3l: מוֹרִיִיס. l7: מוֹרִיִיס.

במקומות אחרים במשנה מנקדים עט וחק מוֹרִיִיס בחולם (בדרך כלל) או מוֹרִיִיס בשורוק (פעם אחת) – הסימנים הם תמיד יִרִיִיס.

⁸⁷⁸ עיון בעט העלה עוד צורות מעטות שבהן נוקד סגול במקום פתח בסיומת סגולית שבה העיצור השני הוא חי"ת: מִשְׁבָּחָת (סוטה ג, ה; ב"ק ה, ד; אבל בערכין ו, ה: מִשְׁבָּחָת 2x); בּוֹחֵל (נידה ה, ז, היקרות ב; בהיקרות א שם בּוֹחֵל); סוֹרְחָת (כלים ל, ד). פעם אחת נמצאה צורת תערוכת: מְלָחָת (אהלות ג, ז; באהלות יג, א: מְלָחָת). השוו תופעה דומה במסורת גירבה ובדפוס קושטא: כ"ץ, גירבה, עמ' 195–197; גבאי, קושטא, עמ' 84–85.

⁸⁷⁹ פלמן, קוטל, עמ' 49–50; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 600–602.

⁸⁸⁰ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ה.

⁸⁸¹ ויינרייך, מילון, עמ' 554; הארקאווי, עמ' 295; מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 119.

⁸⁸² בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 20.

⁸⁸³ ייבין, בבלי, עמ' 1022; ריזיק, מסורות, עמ' 300.

⁸⁸⁴ ייבין, שם.

השם נשאל מן היוונית $\alpha\lambda\mu\upsilon\rho\acute{\iota}\varsigma$ (בלטינית *muria* או *muries*), וצורתו במסורות האחרות היא מוֹרְיָיס או מוֹרְיָיס.⁸⁸⁵ הניקוד מוֹרְיָיס אינו מצוי אלא במסורת אשכנז. ודאי הוא משקף התפתחות אשכנזית פנימית, בחילופים השגורים של הדיפתונגים [jɔ] ו-[aj].⁸⁸⁶ תנועת היו"ד נוצרה כנראה מתוך פירוק של צרור העיצורים הסופי שנוצר לאחר המעטק האמור (*murájs* < murájæs*).

החילופים בין החולם לשורוק חוזרים כנראה לתקופה שבה ההברה הראשונה הייתה סגורה (*מוֹרְיָיס); ראו 2.1.2.7§. הצורה מוֹרְיָיס בשווא כניקודו של ל' אינה מוכרת לי ממקומות אחרים. נראה שהיא משקפת חיטוף פרה־טוני, שהתאפשר בשל היעדר מסורת כתיב וניקוד בשם זר זה.⁸⁸⁷

מורסן (שבת כד, ג), מורסנן (חלה ב, ו)

את הצורה הגרודה בשבת מנקדים ע"ט וכל דפוסי הליקוטים לְמוֹרְסָן. בחק בשורוק: לְמוֹרְסָן. את הצורה הנטויה בחלה ניקד ע"ט פעמיים בסמ"ך שוואית: ומוֹרְסָנָן, מוֹרְסָנָן. בכל דפוסי הליקוטים בקמץ: ומוֹרְסָנָן, מוֹרְסָנָן.

גם במקומות אחרים במשנה נעים ע"ט וחק בין מורסן למורסן ללא עקיבות (2.1.2.7§).⁸⁸⁸ הצורה מורסנן בע"ט משקפת נסיגה של ההטעמה וחיטוף פוסט־טוני (2.1.3.2§), אך בשבת ז, ד מנקדים ע"ט וחק ומוֹרְסָנָן בקמץ, כניקודם של כל דפוסי הליקוטים במסכת חלה.

מזון (שבת כב, א)

ע"ט, ו, 2I, 2L, 3L: מזון שלש סעודות. 1I: מזון. את היקש הנסמך לצורת הנפרד בשם זה תיארתי במקום אחר.⁸⁸⁹

מזלג (שבת יז, ב)

ע"ט, חק: המְזָלָג. ו, 1I, 2I, 2L, 3L: המְזָלָג. ל' : המְזָלָג.

בכתבי היד שולטת הצורה **מרגז** (או **מלגז**), הנחשבת למאפיינת את הענף הארץ־ישראלי. בדפוסים **מזלג**, צורה הנחשבת בבליית.⁸⁹⁰

אשר לניקוד השם, במקרא מְזָלָג ביחיד, אך בריבוי מְזָלָגוֹת.⁸⁹¹ בדפוסי אמסטרדם וליוורנו מְזָלָג בכל מקום, וכך ניקדו גם המילונים.⁸⁹² כך כאמור ברוב דפוסי הליקוטים, וכך ניקד גם ע"ט פעמיים

⁸⁸⁵ היימנס, המילים השאולות, עמ' 129–130. וראו גם: ייבין, בבלי, עמ' 984; יעקב, דרום תימן, עמ' 346.

⁸⁸⁶ ראו מישור, חקר, עמ' 108. וראו עוד 2.1.6§.

⁸⁸⁷ על חיטופים פרה־טוניים בכללם במסורת אשכנז ראו 2.1.3.1§.

⁸⁸⁸ פעם אחת בע"ט (בהיקרות הראשונה בפסחים ב, ז) נדמה שבוי"ו הוטלו גם חולם וגם שורוק: המוֹרְסָן. על המסורות האחרות ראו גרוס, פעלון ופעלן, עמ' 53–54.

⁸⁸⁹ שמש, צורות נפרד, עמ' 67.

⁸⁹⁰ בירנבאום, גניזה, עמ' 31; שרביט, תורת ההגה, עמ' 253.

בכלים יג, ב. אך במסכת שבת ניקדו עט וחק מְזָלָה, צורה שאינה ידועה לי ממקומות אחרים. מסתבר שהיא נוצרה על פי צורת הריבוי המקראית מְזָלָה. גם ניקדו של 17 אינו מוכר ממקומות אחרים; נראה שצורה זו נוצרה כבינוני של בניין פיעל. נראה שמגוון הצורות בשם זה מלמד על היעדר מסורת מושרשת בקריאתו.

מחצה (למשל מכשירין ב, ג; שם, ד)

עט וכל דפוסי הליקוטים מנקדים תמיד מְחָצָה או מְחָצָה (מעל עשרים פעמים בקורפוס).⁸⁹³ מְחָצָה או מְחָצָה בפתח הוא הניקוד בלעט כמעט בכל מקום (כ־140 היקרויות בסך הכול). רק ארבע פעמים, בשתי משניות סמוכות (גיטין ח, ב–ג) ניקד מְחָצָה בסגול. לעומתו חק מנקד גם שם מְחָצָה בפתח. החילופים בין מְחָצָה לִמְחָצָה הרי הם גרפיים בלבד – יש לשער ששניהם מכוונים אל ההגייה [máxtsa] באפס תנועה בחי"ת (2.3.2§).

טש ניקד שלוש פעמים במ"ם סגולה (פאה ה, ה: לְמְחָצָה; פאה ח, ו: מְחָצָה 2x), ובכך ודאי הלך בעקבות ניקודו של ד"ל. לעומת זאת, הוא ניקד פעמיים בפתח, אם כי בחטף סגול בחי"ת: מְחָצָה, לְמְחָצָה (כלאיים ט, א). יש לשער שדין חטף הסגול כאן כדין חטף פתח, כלומר אפס תנועה, והעיקר כאן הוא ניקוד המ"ם בפתח, כנהוג במסורת האשכנזית.⁸⁹⁴

במקרא מְחָצָה 2x (במדבר לא 36, 43). כמעט כל המסורות של לשון חכמים מקיימות צורה אחרת: מְחָצָה או מְחָצָה בפתח.⁸⁹⁵ בכלל זה נמנית המסורת הקדם־אשכנזית, והממצאים מן המסורת המאוחרת מלמדים בבירור על שימור של מסורת טובה, כנגד ניקודם של ד"ל ומחזורי התפילה האשכנזיים מְחָצָה כבמקרא.⁸⁹⁶

מחרישה (שבת יז, ד)

בכל הדפוסים נוקד מְחָרִישָׁה בחיריק, וזהו הניקוד בלעט בכל מקום (10x בסך הכול). במקרא שלוש פעמים (בשני פסוקים סמוכים בשמ"א יג), ושם במשקל מְקַטְלָה. כך גם במסורות הטובות של לשון חכמים.⁸⁹⁷ אך יש גם מסורות המכירות את הצורה מחרישה בחיריק: כך נוקד

⁸⁹¹ לדעת HALOT (עמ' 565) זהו אותו שם עצם; ב־BDB (עמ' 272) שני ערכים שונים: מְזָלָה ומְזָלָה.

⁸⁹² קוסובסקי, עמ' 625; יסטרוב, עמ' 755; לוי, ג, עמ' 66.

⁸⁹³ במכשירין ב, ח מנקד עט מְחָצָה לְמְחָצָה, וספק אם יש לסגול משמעות פונטית (2.1.1§).

⁸⁹⁴ זוהי דוגמה מאלפת לדרך ניקודו של טש: חטף הסגול ודאי הועתק מניקודו של ד"ל, אך מבחינת המנקד הוא נקרא כנראה באפס תנועה, ולא הרגיש המנקד צורך לתקנו לחטף פתח. אך את תנועת המ"ם חש צורך לשנות כדי להתאים את הצורה למסורתו האשכנזית. על חילופי חטפים כעין אלה ראו גם 2.3.2§.

⁸⁹⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 170; ייבין, בבלי, עמ' 1018 הערה 79; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 20 והערה 30 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 211.

⁸⁹⁶ אלדר, שם.

⁸⁹⁷ ייבין, בבלי, עמ' 1001; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 21 הערה 34.

בכ"י פט⁸⁹⁸, במחזורי אשכנז הקדומים⁸⁹⁹ ובדפוס אמסטרדם וליוורנו, וזוהי גם הצורה שמביאה כ"ץ ממסורות ספרד השונות.⁹⁰⁰ המסורת האשכנזית המאוחרת ממשיכה בשם זה את המגמה שהחלה כבר במסורת הקדומה, ובה שמות רבים במשקל מְקַטְלָה עברו למשקל מְקַטְלָה.⁹⁰¹

מטוטלת (שבת ה, ג)

עט, חק: בְּמִטּוֹטְלָת. ו, 1T, 2T, ל: בְּמִטּוֹטְלָת. ל, 37: בְּמִטּוֹטְלָת.

הכתיב בעט ובחק בכל מקום הוא "מטוטלת" (ולא "מטולטלת"), ובניקודו אין עקיבות. בכלאיים ו, ט ובתמיד ה, ד מנקדים שניהם מְטוֹטְלָת בחולם, אך בכלים יב, ח מנקד עט וְהַמְטוֹטְלָת בשורוק. טו ניקד בכלאיים שם מְטוֹטְלָת בשורוק.

גם במילונים אין אחידות, לא בכתיב השם ולא בניקודו. קוסובסקי, פין ויסטרוב ציינו את שני הכתיבים, אך לוי, בריהודה ובוקסטורף רק את הכתיב "מטוטלת".⁹⁰² גם הניקוד אינו אחיד: ילון, קוסובסקי, פין ולוי ניקדו בשורוק (מְטוֹטְלָת או מְטוֹטְלָת), ולעומתם בריהודה, יסטרוב ובוקסטורף ניקדו בחולם (מְטוֹטְלָת או מְטוֹטְלָת).

גם במסורות האחרות אין אחידות בכתיב השם ובניקודו.⁹⁰³ נראה שמקורות המסורת האשכנזית שנבדקו הכירו כמה מסורות אחרות, והצורות השונות משמשות בהם בערבוביה וללא הבחנה.

מטלית (שבת כד, ה)

בכל הדפוסים נוקד הַמְטָלִית בחיריק.

במרבית המסורות הצורה היא מְטָלִית בצירי, ובכלל זה בדפוס קושטא וליוורנו. זוהי גם קריאתם המקובלת של ספרדים כיום.⁹⁰⁴ גם במסורת הקדם-אשכנזית מְטָלִית.⁹⁰⁵

עט מנקד כמעט בכל מקום מְטָלִית בחיריק, וכך ניקד גם חק בב"ק י, י. אך פעם אחת נמצאו בעט כתיב וניקוד שונים מן הרגיל: הַמְטָלִית (כלים כו, ב). גם בגוף הטקסט שם "המטלת" בלא יו"ד. בירנבאום מסרטט את התפתחות ניקוד המילה במסורת אשכנז: במחזורי אשכנז הקדומים ובמילוניו של בוקסטורף מטלית, אצל לוי מְטָלִית לצד מְטָלִית, ואצל יסטרוב מטלית בלבד.⁹⁰⁶ הניקוד מְטָלִית שנמצא בעט פעם אחת ומובא גם אצל לוי מעיד לדעתי שאין הניקוד מְטָלִית מלמד

⁸⁹⁸ דמרי, שם.

⁸⁹⁹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 257.

⁹⁰⁰ כ"ץ, שביעית, עמ' 27–28.

⁹⁰¹ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 191–193.

⁹⁰² קוסובסקי, עמ' 779, 781; פין, ב, עמ' 183; יסטרוב, עמ' 766; לוי, ג, עמ' 86; בריהודה, מילון, עמ' 2946; בוקסטורף, עמ' 446.

⁹⁰³ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 210; בירנבאום, גניזה, עמ' 164–165; יעקב, דרום תימן, עמ' 212.

⁹⁰⁴ בריהודה, מילון, עמ' 2948; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 290; ייבין, בבלי, עמ' 1020 והערה 85 שם; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 22 והערה 37 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 103 והערה 58 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 212.

⁹⁰⁵ אלדר, שם.

⁹⁰⁶ בירנבאום, שם.

על הגייה פונמטית של חיריק בהברה הסופית. מסתבר הרבה יותר שזהו ניקוד על פי הכתיב, לאחר טשטוש התנועה הפוסט-טונית (2.1.1§) ובהתאמה לסיומת הנפוצה בעברית ית; ואכן הכתיב הנהוג במקורות רבים המנקדים בצירי הוא "מטלית" ביו"ד (כך למשל בד"ל).⁹⁰⁷

מטפחות (מו"ק ג, ב 3x)

עט: מטפחות הידים,⁹⁰⁸ ומטפחות הספרים, ומטפחות הספג. ל 1: מטפחות, ומטפחות, ומטפחות.

מטפחת במ"ם פתוחה הוא הניקוד בעט בכל מקום (23x בסך הכול). כך ניקד גם חק ברוב המקומות, אך פעם ניקד בִּמְטַפַּחַת בחיריק (חולין ח, ב). גם טש מנקד מְטַפַּחַת בפתח (כלאיים ט, ג 4x), כנגד ניקודו של ד"ל בחיריק.

השם מצוי פעמיים במקרא, ובשתייהן המ"ם בחיריק (ישעיהו ג 22; רות ג 15). למיטב ידיעתי כך נהוג גם במסורות האחרות של לשון חכמים,⁹⁰⁹ וכך כאמור מנקד גם ד"ל. הצורה מְטַפַּחַת בפתח אינה ידועה לי אלא ממסורת הניקוד הבבלי,⁹¹⁰ אלא שבמסורת זו כידוע לא חלה לרוב הידקקות בשמות במשקלי מ"ם תחילית.⁹¹¹ ספק בעיניי אם אפשר לטעון שמסורת בבלי חדרה לתחומי אשכנז והשתרשה בה לחלוטין, עד כדי כך שבשלושה מקורות ישירים היא דחקה לגמרי את הצורה המקראית מְטַפַּחַת בחיריק. אילו היה כך, היינו מצפים למצוא את הצורה מְטַפַּחַת גם במקורות אחרים שהושפעו ממסורת בבל, כמו דפוס המשנה האיטלקיים או מסורות תימן. אלא שגם בהם הצורה המשמשת היא מְטַפַּחַת בחיריק. נראה לי אפוא שהצורה מְטַפַּחַת בפתח היא פרי התפתחות אשכנזית עצמאית.

מחוץ לשם **מטפחת** מצאתי בעט ובחק צורה ממשקלי מ"ם תחילית בפתח כנגד כל המסורות האחרות רק בעוד שני שמות: מְדַלְעוֹת ומְקַשָּׁאוֹת (שביעית ב, א; שם, ב); בכתבי היד ק ופא ובד"ל מְדַלְעוֹת, מְקַשָּׁאוֹת, וגם במקרא מְקַשָּׁה (למשל ישעיהו א 8).⁹¹² קשה להצביע על סיבה פונטית שהביאה לצורות אלו, ששתיים מהן נוהגות כאמור כנגד הצורה המקראית (מטפחת, מקשה). וצריך עיון.

אשר לתנועת הפ"א בריבוי: במקומות שצוינו בעט ובל 1 הניקוד הוא מטפחות, וכך כאמור גם בטש. אך ברוב המקרים ניקודו של עט הן בנפרד והן בנסמך הוא מטפחות בצירי; לדוגמה: "מְטַפַּחַת הידים" (כלאיים ט, ג); מְטַפַּחַת (מגילה ג, א). לכאורה אפשר לומר ששתי הצורות מכוונות אל אותה ההגייה, ושהצירי הוא תחליף גרפי של שווא (2.3.1§); אלא שבצורה בצירי

⁹⁰⁷ ובצדק מעיר בירנבאום (שם) שהשינוי במסורת האשכנזית אינו דווקא בהגייה, ואפשר שהוא רק בניקוד. ספק אפוא אם אפשר לייחס את השתרשות ההגייה מטלית בחיריק בעברית של ימינו דווקא למסורת האשכנזית שבעל פה.

⁹⁰⁸ בפ"א אין רואים דגש, אך בכל מקום אחר במשנה ניקד עט מטפחת בדגש, וכך גם תמיד במקורות האחרים. מסתבר שבתביבה יחידה זו הדגש נשכח, דהה או סומן בצמוד לאות עצמה (והשוו את ההערה לשם כף לעיל). עדויות לפ"א רפה בשם זה מצויות במסורות גירבה ובגדאד, כחלק מתופעה מקיפה יותר של רפיון הפ"א לאחר טי"ת בשווא נח במסורות אלו; ראו מורג, בגדאד, עמ' 21; כ"ץ, גירבה, עמ' 39 והערה 2 שם.

⁹⁰⁹ ראו למשל דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 22–23; יעקב, דרום תימן, עמ' 212–213.

⁹¹⁰ ייבין, בבלי, עמ' 1017.

⁹¹¹ ייבין, שם, עמ' 995–996.

⁹¹² את שני השמות האלו מנקדים כל המילונים בחיריק במ"ם, וכך ניקדו גם את השם מטפחת.

ההטעמה צפויה להיות עליו, כלומר [matpéjxas]; ואילו בצורה בשווא מסתבר שההגייה היא מעין [mátpxas].⁹¹³ לפיכך נראה שאלו הן שתי חלופות מורפולוגיות שונות. מכל מקום שתיהן שונות מן הצורה המקראית: מִטְפָּחוֹת (ישעיהו ג 22). הצורה בצירי אינה ידועה לי ממקומות אחרים. לצורה בשווא עדות בניקוד בבלי⁹¹⁴ ובמסורת תימנית אחת, אך במרבית המסורות התימניות מטפחות,⁹¹⁵ וכך גם באמ"ד ובד"ל.

מיאון (סנהדרין א, ג; מו"ק ג, ג)

בסנהדרין: עט, חק; וְהַמֵּאוֹנִין. ל 1: וְהַמֵּאוֹנִין.

במו"ק: עט; וְהַמֵּאוֹנִים. ל 1: וְהַמֵּאוֹנִים.

מיאון בחיריק הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך מנוקדות גם צורות הפועל בבניין פיעל משורש זה. גם יסטרוב, בוקסטרופ ולוי ניקדו מיאון בחיריק.⁹¹⁶ ראו בהרחבה 2.2.2, ס"ק א.

הצורה מיאונים בחולם שנמצאה פעם אחת בעט, שבה התנועה במעמד פונמטי, אינה ידועה לי ממקומות אחרים. מסתבר שאין זו אלא שגגה.

מים

הניקוד הרגיל הוא מִים בפתח. הצורה מִים בקמץ מצויה מעט; כך מנקדים 1, 1T, 2T, ל 2 בפרה ט, ו ("יעל פני הַמִּים"), וכן ל 2 במשנה ט שם ("יעל גבי הַמִּים"). בכל מקום אחר מנקדים דפוסי הליקוטים מִים בפתח, וכך מנקד גם עט בכל ההיקרויות שנבדקו בפרקים שבקורפוס.

ספק בעיניי אם אפשר לייחס את הניקוד בקמץ לצורת הפסק. אומנם בפרה ט, ו הניקוד בקמץ בא במעמד של הפסק משני ("ולא ישיטם על פני המים, ולא יעמוד בצד זה"), אך ניקודו של ל 2 הַמִּים בקמץ במשנה ט שם בא במעמד ודאי של הקשר: "אפר כשר שנתנו על גבי המים שאינם ראויים לקדש".⁹¹⁷ לכן נראה לי יותר שהקמץ הוא בהשפעת המ"ם השפתית; ראו 2.1.2.3.

⁹¹³ מחקר המבוסס על הקלטות ודאי יסייע בפתרון שאלה זו.

⁹¹⁴ ייבין, בבלי, עמ' 1017.

⁹¹⁵ יעקב, דרום תימן, עמ' 212–213.

⁹¹⁶ יסטרוב, עמ' 770; לוי, ג, עמ' 5; בוקסטרופ, עמ' 593.

⁹¹⁷ ואכן, במשנה ו התיבה "המים" מוטעמת בכ"י T9 בזקף לציון הפסק, ובמשנה ט במקף לציון הקשר.

מיעוט (סוכה ג, ו)

בכל הדפוסים נוקד מעוטו בחיריק. הניקוד בחיריק מצוי בעט בכל מקום, וכך מנקד גם טש בדמאי א, ב. זהו הניקוד גם בכל המילונים.⁹¹⁸ וראו בהרחבה 2.2.2§, ס"ק ג.

מכבש (שבת כ, ה)

עט, חק, ו, 1T, 2T, 2L, ל⁹¹⁹: מכבש.

זוהי צורת השם במסורות האחרות,⁹²⁰ וכך ניקד גם עט עוד פעמיים (כלים כא, ג; זבים ד, ז). אך פעם אחת (כלים טז, ז) ניקד והמכבש, כצורת בינוני של בניין פיעל.

מליח (שבת כב, ב)

עט וחק ניקדו המליח בשווא. בכל דפוסים הליקוטים המליח בקמץ.

מליח בשווא הוא הניקוד בחק בכל מקום (3x בסך הכול), לרבות שתי היקרויות שבהן מנקד עט מליח בקמץ (ברכות ו, ז 2x). בעט נמצאו בסך הכול חמש היקרויות בשווא ושלוש בקמץ. החילופים בין שתי הצורות בולטים במיוחד במשנת נדרים ו, ג, שבה נוקד בהיקרות הראשונה והשלישית מליח בשווא, אך בהיקרות השנייה מליח בקמץ.

מליח בקמץ היא הצורה גם בטש בברכות שם, וכך ניקדו גם ילון וכמה מהמילונים.⁹²¹ במילונים אחרים מליח בשווא.⁹²²

ברוב המסורות האחרות מליח בקמץ.⁹²³ ככל הנראה זוהי גם צורת היסוד במסורת האשכנזית, אלא שמתוך חילופים פונולוגיים נוצרה גם הצורה מליח בשווא. החילופים בין שתי הצורות במסורתו של עט, ובכלל זה בתוך משנה אחת (נדרים שם) מלמדים שיש לראות בצורה בשווא חלופה פונולוגית, שנוצרה בעקבות חיטוף של תנועה במילים המסתיימות בפתח גנוב (2.1.3.1§), ולא חלופה מורפולוגית.

מלך (ברכות ה, א; יומא ח, א; אבות ג, א)

עט, חק, טש וכל דפוסים הליקוטים מנקדים תמיד מלך בסגול. זוהי הצורה בעט בכל מקום, וכך גם בתרגום ליידיש שם. ראו בהרחבה 3.1.2.3§.

⁹¹⁸ קוסובסקי, עמ' 1155; בריהודה, מילון, עמ' 3153; יסטרוב, עמ' 777; פין, ג, עמ' 94; לוי, ג, עמ' 188.

⁹¹⁹ בבי"ת ספק צירי ספק פתח.

⁹²⁰ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 25 הערה 48.

⁹²¹ קוסובסקי, עמ' 1134; בריהודה, מילון, עמ' 3039; פין, ג, עמ' 61.

⁹²² יסטרוב, עמ' 790; לוי, ג, עמ' 126; בוקסטרף, עמ' 614.

⁹²³ ייבין, בבלי, עמ' 891; בראשר, תורת הצורות, עמ' 685–686; יעקב, דרום תימן, עמ' 214.

ממון (סנהדרין א, א), ממון חברך (אבות ב, יב)

עט ול 1 ניקדו ממונות, ממון חברך. גם חק מנקד ממונות.

ממונות, ממונה וכדומה בקמץ מתקיים הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך מנקד גם טש בברכות ט, ה (ממונה). זוהי גם הצורה אצל ילון ובכל המילונים,⁹²⁴ וכך נהוג גם בידיש.⁹²⁵ גם בכל המסורות האחרות הקמץ מתקיים בשם זה,⁹²⁶ ומכאן שבמסורת אשכנז השתמרה צורה טובה.

מנהג (סוכה ג, יא)

עט וחק מנקדים "מנהג המדינה" בקמץ. בכל דפוסי הליקוטים מנהג בפתח.

הניקוד מנהג בקמץ בצורת הנסמך נמצא בעט גם בב"ב י, א. בכל מקום אחר ניקד מנהג בפתח. גם אצל קוסובסקי (עמ' 1186) מנהג בקמץ. הצורה בקמץ נוצרה כנראה מתוך היקש של הנסמך לנפרד. ראו בהרחבה 3.1.2.2.

מסורת (אבות ג, יג)

עט, ל 1 : מסורת.⁹²⁷

בשקלים ו, א ניקד עט מסורת בשווא. ניקוד כזה לא נמצא לי במקורות אשכנזיים אחרים; המילונים נחלקו בין מסורת בקמץ⁹²⁸ לבין מסורת בפתח.⁹²⁹ בפתח נוקד גם בפירוש לפרקי אבות של אנשל לוי.⁹³⁰ ככל הנראה המנקדים בפתח הלכו בעקבות ד"ל, ואילו המנקדים בקמץ הלכו בעקבות ניקודה של המילה היחידאית במקרא מסורת (יחזקאל כ 37).

איהאחידות הזאת מצויה כבר במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים,⁹³¹ וגם מדקדקי הסידור האשכנזי נחלקו בניקודו של השם.⁹³² אפשר שניקודו של עט במסכת אבות הלך בעקבות הניקוד בסידור שהכיר שניקד גם הוא כך,⁹³³ ואילו הצורה מסורת בשווא במסכת שקלים משקפת את מסורתו האמיתית של הנקדן; אך הממצא דל מכדי להעלות מסקנות ודאיות. ברחיים דן בהרחבה במשמעות השם במקרא ובלשון חכמים, ודחה את שני הניקודים המקובלים מסורת ומסורת.

⁹²⁴ קוסובסקי, עמ' 1137; יסטרוב, עמ' 794; פין, ג, עמ' 70; לוי, ג, עמ' 139.

⁹²⁵ ניבורסקי, עמ' 291.

⁹²⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 257–258 (והעיד שכך קריאת האשכנזים כיום); ייבין, בבלי, עמ' 914 והערה 125; ריז'יק, מסורות, עמ' 266–267; יעקב, דרום תימן, עמ' 215; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 851–852. במסורות אחדות קיום הקמץ מוגבל לחלק מן הנטייה, אך הממצאים מלמדים שבמסורת האשכנזית הקמץ מתקיים בנטיית השם בכללה.

⁹²⁷ על חילופי הנוסח בתיבה זו ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 232.

⁹²⁸ כך ניקדו קוסובסקי (עמ' 1152), פין (ג, עמ' 90) וילון.

⁹²⁹ זהו ניקודם של יסטרוב (עמ' 805), לוי (ג, עמ' 178) ובוקסטורף (עמ' 626, לצד מסורה בקמץ).

⁹³⁰ ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 345.

⁹³¹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 258–259.

⁹³² שרביט, אבות לשון, עמ' 232.

⁹³³ זהו למשל הניקוד בסידורו של בער.

לדעתו הצורה העדיפה היא מְסוּרָת, ⁹³⁴ אם כי צורה זו אינה מצויה באף כתב יד. ⁹³⁵ מעניין שדווקא במקור אחד של מסורת אשכנז נמצאה הצורה שבה תמך בַּחֲחִיִּים. ודאי אין כאן המשך של מסורת קדומה, אלא התפתחות אשכנזית עצמאית.

מְסִיק (נדרים ח, ג)

נט, ו, 27, 37: הַמְסִיק. 1T, 2T, 17: הַמְסִיק.

מְסִיק בפתח הוא הניקוד בעט גם בחלה ג, ט. כך ניקדו גם לוי ובוקסטורף, ⁹³⁶ אך ילון ושאר המילונים ניקדו בקמץ. ⁹³⁷

גם המסורות האחרות נעות בין מְסִיק בקמץ למְסִיק בפתח ודגש, ובד"ל למשל מתועדות שתי הצורות. ⁹³⁸ בדפוס המושג (למעט ד"ל) התקבעה הצורה מְסִיק, ⁹³⁹ אך הממצאים מלמדים שבמסורת אשכנז נשמרה גם הצורה הקדומה במשקל קָטִיל לצידה של הצורה במשקל קָטִיל.

מְסִנָּת (שבת כ, ב)

נט: בְּמִסְנָת. ⁹⁴⁰ 1T, 2T, 27, 37: בְּמִסְנָת.

כצורת בינוני של בניין פיעל (מְסִנָּת) נוקד בעט עוד פעמיים (כלים יד, ח; שם כה, ג), וזהו הניקוד גם בכל המילונים (מְסִנָּת). ⁹⁴¹

הצורה מְסִנָּת משמשת גם בכתבי היד הטובים ובמסורת דרום תימן. צורה במשקל שמני מצויה בכ"י פט (מְסִנָּת), בדפוס אמסטרדם וליוורנו ובמסורת מרכז תימן (מְסִנָּת). ⁹⁴² הממצאים מלמדים שצורת הבינוני מְסִנָּת היא העיקרית במסורת אשכנז; מסתבר שניקודם של דפוסים הליקוטים נגרר אחר ד"ל.

מִסָּר (שבת יז, ד)

נט וחך מנקדים מִסָּר. בכל דפוסים הליקוטים מִסָּר.

⁹³⁴ בַּחֲחִיִּים, מסורה ומסורת, ובעיקר עמ' 289 שם.

⁹³⁵ כפי שציין שרביט, אבות לשון, עמ' 232.

⁹³⁶ לוי, ג, עמ' 175; בוקסטורף, עמ' 625. ניקודו של בוקסטורף הוא מְסִיק, ללא דגש בסמ"ך ובצירי. נראה שצורה זו משקפת הגייה אשכנזית, שבה בטלה ההכפלה והיטשטשה התנועה שאחרי הטעם (1.2.3§§, 1.1.2).

⁹³⁷ קוסובסקי, עמ' 1152; בריהודה, מילון, עמ' 3116; יסטרוב, עמ' 807; פין, ג, עמ' 89.

⁹³⁸ ראו בירבנאום, גניזה, עמ' 192–193; בראשר, תורת הצורות, עמ' 727–728.

⁹³⁹ בירבנאום, שם.

⁹⁴⁰ על השווא בניין ראו 2.1.3.2§.

⁹⁴¹ בוקסטורף, עמ' 759; יסטרוב, עמ' 809; קוסובסקי, עמ' 1275; פין, ג, עמ' 343; בריהודה, מילון, עמ' 3127.

⁹⁴² ראו יעקב, דרום תימן, עמ' 217.

צורה זהה (מִסָּר) ניקד עט גם בכלים כא, ג. בדומה ניקדו ילון וכל המילונים מִסָּר.⁹⁴³

במסורות הטובות מִסָּר,⁹⁴⁴ וזו הצורה המתבקשת מצד הדקדוק, שהרי שורשו של השם נס"ר, ובדומה מנוקדת המילה המקבילה במקרא מִשְׁוֹר (ישעיהו י 15).⁹⁴⁵ ועם זאת, יש גם מסורות המכירות את הצורה הסגולית מִסָּר; כך מנקד כ"י פט פעם אחת, כך הוא הניקוד בד"ל, וכך במסורות אחדות מתימן.⁹⁴⁶ לפי עדותו של בריהודה זוהי קריאתם המסורתית של ספרדים.⁹⁴⁷ מסתבר שדפוס הליקוטים הלכו בעקבות ניקודו של ד"ל, ואילו עט, חק וכל המילונים שימרו את צורתו הטובה של השם.

מעזיבה (סוכה א, ז)

כל הדפוסים מנקדים מְעִזְיָה בחיריק. זהו הניקוד בעט בכל מקום (א15), וכך ניקדו גם כל המילונים.⁹⁴⁸

בכל המסורות הטובות מְעִזְיָה בצירי.⁹⁴⁹ הניקוד מְעִזְיָה בחיריק מצוי גם באמ"ד ובד"ל, וכן במסורת אחת מתימן.⁹⁵⁰ הממצאים מלמדים שזוהי הצורה הרגילה במסורת האשכנזית, ודומה שלפנינו דוגמה נוספת למעבר מהמשקל מְקִטְלָה למשקל מְקִטְלָה.⁹⁵¹

מעיים (שבת כב, ו; פרה ט, ה)

הניקוד הרגיל בדפוס הליקוטים הוא מְעִים, בְּמַעֲיָה. בשבת מנקדים עט וחק מְעִים בשווא, ובדומה מנקד עט בפרה בְּמַעֲיָה – בחיריק ובמ"ם צרויה (בחק שם בְּמַעֲיָה כבשאר הדפוסים).

הניקוד בעט הוא בדרך כלל מְעִים בצירי, כניקודו של השם במקרא. אך עוד פעמיים נמצאה שם הצורה מְעִים בשווא (זבחים ו, ה; שם, ו; וכן ניקד חק שם), ופעמיים נוספות נמצאה הצורה בְּמַעֲיָה – המ"ם בצירי אך הבי"ת בחיריק, כאילו אחריה שווא (יבמות ז, ה; אהלות ז, ו). החילופים בין השווא לצירי ודאי הם גרפיים בלבד ולא פונטיים (2.3.1§). על כך מלמד בוודאות הניקוד בְּמַעֲיָה, המעיד על הגייה שביסודה שווא.

⁹⁴³ קוסובסקי, עמ' 1216; יסטרוב, ע' 811; פין, ג, עמ' 223; לוי, ג, עמ' 176; בוקסטרף, עמ' 688.

⁹⁴⁴ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 91–92.

⁹⁴⁵ ועם זאת, יש לציין שהשורש נס"ר (נש"ר) אינו משמש מחוץ לשני שמות אלו לא במקרא ולא במשנה, וגם שמות העצם ממנו נדירים (משור יחידאית במקרא, מסר מצויה פעמיים במשנה). בכך נוצר פתח לשינוי משקלו של השם ולסטייה משורשו המקורי. וראו דוגמאות אחרות לתופעה זו אצל יעקב, דרום תימן, עמ' 217.

⁹⁴⁶ דמרי, שם; יעקב, שם.

⁹⁴⁷ בריהודה, מילון, עמ' 3198.

⁹⁴⁸ קוסובסקי, עמ' 1317; בריהודה, מילון, עמ' 3157; יסטרוב, עמ' 814; פין, ג, עמ' 418; לוי, ג, עמ' 186; בוקסטרף, עמ' 796. ילון ניקד מְעִזְיָה בצירי (מלא).

⁹⁴⁹ ייבין, בבלי, עמ' 1001 והערה 30 שם; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 37; בירנבאום, גניזה, עמ' 67; יעקב, דרום תימן, עמ' 219. ייבין (ובעקבותיו גם בירנבאום) מציין שבכ"י ק במקום אחד נוקד מעזיבה בחיריק (ב"ב ב, ב), אך עיון בתצלום המעולה של כתב היד מלמד שגם שם נוקד מעזיבה בצירי, אלא שנקודתו הימנית דהתה מעט.

⁹⁵⁰ יעקב, שם.

⁹⁵¹ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 191–193.

מסתבר לדעתי שהניקוד בשווא נוצר כתיקון יתר, מתוך תפיסה שתנועת [e] (או [ej]) הרחוקה מסוף המילה ראויה להינקד בשווא.⁹⁵² הניקוד בַּמְעִיָּה מאלף אפוא, שכן הוא מלמד שהצורה בשווא הפכה בתודעת המנקד לצורתו העיקרית של השם, כאמור כנגד הצורה המקראית (השוו למשל בַּמְעִיָּה, במדבר ה' 22).⁹⁵³

מערה (שבת כב, ה; מקוואות ז, י), **מערות** (מכשירין ב, א)

את היחיד ניקד עט מַעְרָה, וכל דפוס הליקוטים מַעְרָה. בַּחֲקֵי מַעְרָה בשבת, הַמַּעְרָה במקוואות. את צורת הריבוי ניקדו הכול וּמַעְרֹת.

מַעְרָה, מַעְרֹת הוא הניקוד בעט ברוב המקומות, אך כמה פעמים נמצאה גם הצורה מַעְרָה. גם ביידיש נהוגה ההגייה מַערה, מַערות.⁹⁵⁴ ראו בהרחבה § 2.3.1.

הצורה הַמַּעְרָה שנמצאה פעם אחת בַּחֲקֵי נראית צורת כלאיים בין מַעְרָה לַמַּעְרָה.

מעשה (למשל ברכות ב, ה; שבת כב, ג)

הניקוד מַעֲשֶׂה בצירי נמצא לפחות פעם אחת בכל אחד מן הדפוסים שנבדקו, לצד מַעֲשֶׂה בסגול. מַעֲשֶׂה בצירי נמצא פעמיים גם בטש (כלאיים ז, ה 2x).

מישור מציין, וכנראה בצדק, שלניקוד בצירי אין משמעות פונטית.⁹⁵⁵ ועם זאת, הניקוד הזה נמצא לפחות פעם אחת בכל המקורות הישירים שנבדקו, וכיוון שהוא חורג במובהק מניקודו המקראי של השם, יש להניח שהוא משקף מסורת ניקוד קדומה, שיסודה כנראה בתקופה שבה התנועה הסופית הייתה במעמד פונמטי. חיזוק לסברה זו נמצא במסורת הניקוד הבבלי, שבה רווח הניקוד מַעֲשֶׂה בצירי לצד הניקוד בפתח (=סגול).⁹⁵⁶

מפרע (ברכות ב, ג; נידה ז, ב 3x)

בעט בכל מקום לַמַּפְרַע בפתח, ובכלל זה בשתי היקרויות נוספות (מגילה ב, א; מקוואות ב, ב). זהו הניקוד העקיב גם בדפוס ז'יטומיר, פעם אחת בל' (ברכות), וכן אצל ילון וברוב המילונים.⁹⁵⁷ הניקוד לַמַּפְרַע בחיריק נמצא דרך קבע בשניים מדפוסים למברג, וכך מנקד גם יסטרוב (עמ' 822).

⁹⁵² והשוו גחלים לעיל.

⁹⁵³ השוו תיקוני יתר בעברית המדוברת של ימינו, כגון בְּהִלָּה במקום הצורה התקנית בְּהִלָּה. המקרה שלפנינו הוא דוגמה מאלפת למיעוט השפעתו של המקרא על המסורת האשכנזית המאוחרת (וציינתי זאת במאמרי שמש, המקורות, עמ' 187).

⁹⁵⁴ הארקאוי, עמ' 310; ניבורסקי, עמ' 301.

⁹⁵⁵ מישור, חקר, עמ' 108.

⁹⁵⁶ ייבין, בבלי, עמ' 1004.

⁹⁵⁷ קוסובסקי, עמ' 1484; בריהודה, מילון, עמ' 3218; פין, ד, עמ' 98; לוי, ג, עמ' 202; בוקסטרף, עמ' 912.

בשני מקורות תיעוד לשתי הצורות: חק מנקד בפתח במסכת ברכות, אך במקוואות ניקד לְמִפְרָע בחיריק. ו' ניקד פעם אחת בפתח (בהיקרות השלישית במסכת נידה), אך שלוש פעמים בחיריק.

במסורות האחרות לְמִפְרָע בפתח, ובכלל זה במסורת הקדם־אשכנזית.⁹⁵⁸ זהו גם ניקודם של אִמְ"ד וד"ל. הצורה בחיריק אינה ידועה לי אלא ממסורות אשכנזיות, וגם בהן הניקוד הזה אינו מוחלט. נראה שזוהי התפתחות אשכנזית פנימית, לצד הצורה הקדומה בפתח.

מצודה (אבות ג, טז)

נט ול' מנקדים וּמְצוּדָה בשורוק. זהו הניקוד בעט ובחק בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.⁹⁵⁹

במקרא מְצוּדָה וגם מְצוּדָה. דמרי הראתה שכתבי היד של המשנה מהטיפוס המערבי נוטים לצורה מְצוּדָה בחולם, ואילו בטיפוס המזרחי ובמסורות המאוחרות נטייה לְמְצוּדָה בשורוק.⁹⁶⁰ מְצוּדָה בשורוק הוא הניקוד גם באִמְ"ד, בד"ל ובמחזורי איטליה,⁹⁶¹ והממצאים מלמדים בבירור שזוהי הצורה הנהוגה במסורת אשכנז.

מקוה (למשל יומא ח, ט; שבת כד, ה; מקוואות ז, ה)

הניקוד השולט בכל הדפוסים הוא מְקוּה בווי"ו קמוצה. החריגים מכך מעטים: ביומא ח, ט ניקדו 27 ול' 3 מְקוּה (ראו להלן) ובשבת כד, ה מנקד ל' מְקוּה. מְקוּה בקמץ הוא הניקוד בעט בכל מקום.

במקרא במובן 'בריכת מים' הנפרד הוא מְקוּה (ישעיהו כב 11) והנסמך מְקוּהָ (3x). במובן 'תקווה' הנפרד מנוקד מְקוּה (עזרא י 2). ברוב המסורות הטובות של לשון חכמים הצורה היא מְקוּה בסגול,⁹⁶² וכך גם במסורת הקדם־אשכנזית.⁹⁶³ ועם זאת, גם לצורה מְקוּה בקמץ בסיס איתן: זוהי הצורה הנהוגה בניקוד הבבלי בלשון חכמים, וכך נהוג גם במסורות תימן.⁹⁶⁴ גם בקטע גניזה בניקוד טברני נמצאה הצורה מְקוּה.⁹⁶⁵

הממצאים מן המסורת האשכנזית מלמדים בבירור על הצורה מְקוּה בקמץ. אף על פי שתנועת הווי"ו ככל הנראה אינה במעמד פונמטי (2.1.1§), יציבותו המוחלטת כמעט של הניקוד הזה מלמדת ללא ספק שלפנינו לכל הפחות מסורת של ניקוד, שביסודה כנראה מסורת של הגייה

⁹⁵⁸ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 254; ייבין, בבלי, עמ' 999; יעקב, דרום תימן, עמ' 201.

⁹⁵⁹ קוסובסקי, עמ' 1506; יסטרוב, עמ' 823; בוקסטורף, עמ' 943. לוי (ג), עמ' 207 ניקד מְצוּדָה וגם מְצוּדָה.

⁹⁶⁰ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 73–74.

⁹⁶¹ ריזיק, מסורות, עמ' 305.

⁹⁶² ייבין, בבלי, עמ' 1002, 1018–1019 והערה 82 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 135; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 100–101.

⁹⁶³ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 171–172.

⁹⁶⁴ ייבין, שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 221–222.

⁹⁶⁵ בירנבאום, גניזה, עמ' 135.

בקמץ. לפנינו אפוא קו בבלי שחדר אל המסורת האשכנזית המאוחרת. חשוב להדגיש שבכך נבדלת מסורת אשכנז מד"ל, המנקד מְקֻנָּה (או מְקֻנָּה).

במובאה במסכת יומא נגררו שניים מדפוסים למברג אחר לשון הפסוק המצוטט: "ואומר: 'מְקֻנָּה ישראל יי' (ירמיהו יז 13). מה מְקֻנָּה מטהר את הטמאים, אף הקדוש ברוך הוא מטהר את ישראל".⁹⁶⁶

מקום נדרו (נדרים ח, ד), **במקום סכנה** (ברכות ד, ד), **ובמקום שאין אנשים** (אבות ב, ה)

נט וחק מנקדים מְקֻנָּה, וכך גם ל בברכות. בנדרים ניקד ל מְקֻנָּה, וזהו הניקוד בכל דפוסים הליקוטים בנדרים ובברכות. באבות מנקדים נט ול "ויבְמְקֻנָּה שאין אנשים".

את צורתו של שם זה בנסמך ולפני שי"ן הזיקה במסורת אשכנז פירטתי בהרחבה במקום אחר.⁹⁶⁷

מקידה ('כלי חרס'; שבת כד, ה)

נט, חק, 11, 21, ל: המְקִידָה. 1, 2, ל: המְקִידָה.

ניקוד דומה נמצא במילונו של בוקסטורף, וזהו גם אחת הצורות שמביא בריהודה בערכו (לצד מְקִידָה ומְקִידָה).⁹⁶⁸ במילונים האחרים מְקִידָה או מְקִידָה, כנראה בהשפעת הצורה בד"ל המְקִידָה.

ברוב המסורות הטובות מְקִידָה. הצורה מְקִידָה, כניקודו של ד"ל, נהוגה גם במסורת תימן.⁹⁶⁹ כל המקורות הישירים שנבדקו מנקדים בחיריק, והכתיב "מקדה" שנמצא בשלושה עדים מלמד שהמילה כנראה הייתה דגושה מיסודה במסורת אשכנז. דומה אפוא שמסורתנו שימרה את צורתה הטובה של השם.⁹⁷⁰

מקלה (פרה ט, ז)

בכל הדפוסים נוקד מְקֻלָּה. זהו ניקודו של נט בכל מקום (עוד שלוש פעמים),⁹⁷¹ וכך ניקדו גם ילון ורוב המילונים.⁹⁷²

⁹⁶⁶ השוו גרירה דומה בניקוד הבבלי (ייבין שם) ובקריאה שתיעד יעקב (שם).

⁹⁶⁷ שמש, צורות נפרד, עמ' 67–68.

⁹⁶⁸ בוקסטורף, עמ' 977 (מְקִידָה בדל"ת דגושה); בריהודה, מילון, עמ' 3262 (מְקִידָה).

⁹⁶⁹ ייבין, בבלי, עמ' 1006; בירנבאום, עמ' 135; יעקב, דרום תימן, עמ' 222.

⁹⁷⁰ אפשרות אחרת היא שהשם מצטרף לשמות אחרים שבהם חל מעבר ממשקל מְקֻטֵּלָה למשקל מְקֻטֵּלָה (ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 191–193). ועם זאת, נראה לי שאפשרות זו מסתברת פחות, שכן גם בד"ל, המתאפיין גם הוא במעבר זה (ראו שם), הצורה היא מקדה בצירי.

⁹⁷¹ בכלים ט, ג הניקוד במ"ם אינו נראה.

⁹⁷² קוסובסקי, עמ' 1566; יסטרוב, עמ' 831; פין, ד, עמ' 264. אצל לוי (עמ' 222) ובוקסטורף (עמ' 1010) מְקֻלָּה.

במסורות הטובות מְקָלָה.⁹⁷³ במסורת הקדם־אשכנזית מְקָלָה,⁹⁷⁴ ואילו בד"ל מְקָלָה. ככל הנראה מרבית המקורות של המסורת האשכנזית הלכו בעקבות ד"ל.⁹⁷⁵

מקפה (שבת יז, ה)

בכל הדפוסים נוקד מְקָפָה במ"ם פתוחה ובפ"א רפה וקמוצה, וזהו הניקוד בעט בכל מקום. במסורות הטובות המ"ם בחיריק.⁹⁷⁶ בכלל זה נמנות עדויות מן הניקוד הבבלי,⁹⁷⁷ למרות נטייתה הברורה של מסורת ניקוד זו לקרוא שמות במשקלי מ"ם תחילית בפתח במ"ם. עדות למ"ם בפתח יש במסורות אחדות מתימן (לצד מְקָפָה בחיריק), וזהו גם ניקודו של ד"ל.⁹⁷⁸ בכל העדים הישירים של מסורת אשכנז הניקוד הוא כאמור בפתח, וכך גם ברוב המילונים.⁹⁷⁹

במרבית המסורות המנוקדות המקפידות על סימון דגש (או רפה) הפ"א דגושה,⁹⁸⁰ וכך גם בד"ל. עדות ודאית לפ"א רפה מצויה בכ"י ק2: מְקָפָה.⁹⁸¹ גם בקריאות אחדות שתיעד יעקב של מסרני דרום תימן עדות לרפיון הפ"א,⁹⁸² וכך גם בקריאה אחת במסורת תיטואן.⁹⁸³ לדעת דמרי (ובעקבות ייבין) נובע רפיון הפ"א מהשפעה של המסורת הבבלית, הנוטה לרפות פ"א לאחר כ"ף או קו"ף.⁹⁸⁴ אם צדקה בהשערות, נראה שגם המסורת האשכנזית המאוחרת הושפעה ממסורת בבל. עדות לרפיון הפ"א מצויה בעט ובחֶק גם בצורות פועליות מן השורש קפ"א (2.2.1.4§).

תנועת הפ"א היא קמץ בכל המקורות הישירים שנבדקו ובכמה מהמילונים. הניקוד מְקָפָה מצוי אצל יסטרוב לצד מְקָפָה, וזוהי הצורה היחידה אצל קוסובסקי, פין ובוקסטורף.⁹⁸⁵ במרבית המסורות האחרות מְקָפָה, ומסתבר שהניקוד בסגול במילונים נובע מטשטוש של התנועה הסופית (2.1.1§).

מקצוע ('סכין לחיתוך תאנים'; נדרים ח, ד)

עט, ו, 27, 37: המקצועות. 1T, 2T, 17: המקצועות.

⁹⁷³ דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 102; יעקב, דרום תימן, עמ' 223.

⁹⁷⁴ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 172.

⁹⁷⁵ להשערות של יעקב (שם) השפיע הפועל המקראי מְקָלָה (דברים כז 16) על ניקודו של ד"ל.

⁹⁷⁶ דמרי, קאופמן 2, עמ' 395–396.

⁹⁷⁷ ייבין, בבלי, עמ' 1007.

⁹⁷⁸ מורג, העברית, עמ' 59; יעקב, דרום תימן, עמ' 224.

⁹⁷⁹ קוסובסקי, עמ' 1579; פין, ד, עמ' 292; בוקסטורף, עמ' 1034; לוי, ג, עמ' 224. יסטרוב (עמ' 831) וילון ניקודו מְקָפָה בחיריק.

⁹⁸⁰ דמרי, קאופמן 2, עמ' 395–396.

⁹⁸¹ דמרי, שם.

⁹⁸² יעקב, דרום תימן, עמ' 224.

⁹⁸³ ממן, תיטואן, עמ' 79.

⁹⁸⁴ דמרי, שם.

⁹⁸⁵ ראו הפניות בהערה לעיל.

מסתבר ששם זה קשור בשם המקראי מְקָצְעוֹת, הנקרה פעם אחת בישעיהו מד 13, ומובנו דומה ('סכין לגילוף עץ').⁹⁸⁶ ילון וכל המילונים הלכו בעקבות המקרא וניקדו מְקָצוּעַ או מְקָצוּעָה.⁹⁸⁷

השם אינו מזדמן במקום אחר במשנה. בכ"י ק המְקָצְעוֹת, בפא המְקָצְעוֹת.⁹⁸⁸ בדומה לפא מנקד ד"ל המְקָצְעוֹת, וכך ניקד גם בריהודה במילון.⁹⁸⁹ הצורה המְקָצְעוֹת בכמה מהעדים זהה לצורתו של כ"י ק, ונבדלת מהצורה במקרא ובד"ל. מסתבר אפוא שהמנקדים כך שימרו מסורת טובה. גם הניקוד המְקָצְעוֹת שנמצא בעדים אחרים נבדל מהמקרא ומד"ל; מסתבר לדעתי שיסודו בצורה מְקָצְעוֹת בחולם, במעק המוכר של חולם לשורוק בהברה פתוחה מוטעמת (2.1.2.8§).

מראה מים (מקוואות ז, ד), כמראה היין (מקוואות ז, ה), כמראה המים (שם)

במשנה ד מנקדים הכול "מְרָאָה מים".⁹⁹⁰ כך מנקדים טט, חק ול 1 גם בשתי ההיקרויות במשנה ה. בשאר דפוסים הליקוטים שם מְרָאָה פעמיים.

עירוב בין צורות הנפרד לצורות הנסמך בשם זה מצוי גם בניקוד הבבלי.⁹⁹¹ על הסוגיה בכללה ראו בהרחבה 3.1.2.2§.

מרדעת (שבת ה, ב; שם, ד)

כל הדפוסים ניקדו מְרַדְעַת בשתי ההיקרויות. כך ניקד גם טט פעמיים בכלאיים ט, ד, וכך ניקדו גם כל המילונים.⁹⁹² גם ברוב המסורות האחרות מְרַדְעַת.⁹⁹³

מרחץ (מכשירין ב, ב; שם, ה)

כל הדפוסים מנקדים מְרַחֵץ או מְרַחֵץ.

על צורתו של שם זה במסורות השונות נכתב כבר רבות, וכבר מזמן הראו חוקרים שצורתו במסורות הטובות היא מְרַחֵץ במשקל מְקֻטֵּל.⁹⁹⁴ גם במסורת הקדם-אשכנזית מְרַחֵץ.⁹⁹⁵ לעומת

⁹⁸⁶ HALOT, עמ' 628.

⁹⁸⁷ קוסובסקי, עמ' 1583; יסטרוב, עמ' 831; פין, ד, עמ' 301; לוי, ג, עמ' 226; בוקסטורף, עמ' 1042.

⁹⁸⁸ בראשר, מחקרים, ג, עמ' 151–150.

⁹⁸⁹ בריהודה, מילון, עמ' 3286–3287 (הוא מפריד בין השם המקראי לשם החז"ל).

⁹⁹⁰ בל 1 מְרָאָה בחיריק, ודאי כשיבוש גרפי מפתח (1.4.2.4§).

⁹⁹¹ ייבין, בבלי, עמ' 1002–1003.

⁹⁹² יסטרוב, עמ' 837; פין, ד, עמ' 381; לוי, ג, עמ' 244; בוקסטורף, עמ' 1095.

⁹⁹³ ייבין, בבלי, עמ' 1017; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 51 והערה 133 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 225–226.

⁹⁹⁴ שבטיאל, מסורות, עמ' 235; ייבין, בבלי, עמ' 999 והערה 23 שם; דמרי, מ"ם תחילית, עמ' 144–148; בירנבאום, גניזה, עמ' 302; בראשר, מחקרים, א, עמ' 147 והערה 123 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 226.

⁹⁹⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 290–291.

זאת, מִרְחָץ היא הצורה הרווחת בדפוסי המשנה, וזוהי קריאתם המסורתית הידועה הן של אשכנזים והן של ספרדים.⁹⁹⁶

מִרְחָץ או מִרְחָץ הוא הניקוד בעט בכל מקום; החילופים בין הקמץ לפתח מלמדים על תנועה סופית מטושטשת (2.1.1§). גם בכל המילונים נוקד מִרְחָץ,⁹⁹⁷ וכך נהוג גם בידיש.⁹⁹⁸

משמע (סנהדרין א, ו)

עט, חק, ל: מִשְׁמַע.

מִשְׁמַע הוא הניקוד בעט גם במקומות אחרים, ובנטייה: מִשְׁמַעו (למשל סוטה ח, ה).⁹⁹⁹ גם בידיש נהוגה הגייה זו,¹⁰⁰⁰ ובדומה ניקדו רוב המילונים מִשְׁמַע.¹⁰⁰¹

גם ברוב המסורות האחרות מִשְׁמַע בפתח, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית.¹⁰⁰² מסורות אחדות קוראות מִשְׁמַע בחיריק, כנראה בהשפעת השם המקראי מִשְׁמַע שמובנו 'שמיעה'.¹⁰⁰³

משמרת ('מסנת יין'; שבת כ, א 2x)

עט, ו, 1T, 2T ניקדו כצורת בינוני של פיעל: מִשְׁמַרְת. ל' ו 3L: מִשְׁמַרְת.

מִשְׁמַרְת הוא הניקוד בעט בכל מקום (עוד ארבע פעמים), וכך ניקדו גם כל המילונים.¹⁰⁰⁴

הצורה מִשְׁמַרְת כבינוני של בניין פיעל משמשת במרבית המסורות, ובכלל זה באמ"ד ובד"ל.¹⁰⁰⁵ ניקודם של דפוסי למברג חריג ביותר, ומסתבר שנוצר בהשפעת השם המקראי מִשְׁמַרְת מלשון 'שמירה', שכמובן אינו הולם את ההקשר.

משתה (חלה ב, ז)

עט, ו, 1T, 2T, ל': לְמִשְׁתָּה בנו. ראו 3.1.2.2§.

⁹⁹⁶ אלדר, שם; בריהודה, מילון, עמ' 3325–3326; כ"ץ, שביעית, עמ' 89; דודי, עיונים, עמ' 115–117.

⁹⁹⁷ קוסובסקי, עמ' 6148; יסטרוב, עמ' 841; פין, ד, עמ' 410; לוי, ג, עמ' 249; בוקסטורף, עמ' 1111.

⁹⁹⁸ הארקאווי, עמ' 314; ניבורסקי, עמ' 314.

⁹⁹⁹ מעניינת האחידות בניקוד התנועה הסופית בפתח (משמע), כנגד הדקדוק הנורמטיבי התובע כאן תנועת קמץ. אף על פי שמסתבר שהתנועה אינה במעמד פונמטי (2.1.1§), יש להניח שהעקיבות בניקוד בשלושה מקורות שונים מלמדת לכל הפחות על מסורת של ניקוד בפתח. האם העי"ן היא שהביאה לניקוד זה? גם בדרום תימן נהוגה ההגייה מִשְׁמַע בפתח (יעקב, דרום תימן, עמ' 228); להשערות של יעקב השפיע הצירוף הארמי "קא משמע לך".

¹⁰⁰⁰ ויינרייך, מילון, עמ' 537; הארקאווי, עמ' 316.

¹⁰⁰¹ קוסובסקי, עמ' 1772; יסטרוב, עמ' 856; בוקסטורף, עמ' 1221 (מִשְׁמַע).

¹⁰⁰² ייבין, בבלי, עמ' 1012; אלדר, אשכנז, עמ' 173; יעקב, דרום תימן, עמ' 228.

¹⁰⁰³ ראו הפניות בהערה הקודמת. כך נוקד גם במילון של לוי (ג, עמ' 283).

¹⁰⁰⁴ קוסובסקי, עמ' 1777; בוקסטורף, עמ' 1221; יסטרוב, עמ' 856; בריהודה, מילון, עמ' 3401.

¹⁰⁰⁵ יעקב, דרום תימן, עמ' 228–229.

נאקה (שבת ה, א)

עט, ו, 11, 21, ל, 27: וְנֶאֱקָה. חק: וְנֶאֱקָה. ל3: וְנֶאֱקָה.

בהיקרותו השנייה של השם במשנה (כלים כג, ב) מנקד עט נֶאֱקָה. על החילוף בין נֶאֱקָה לְנֶאֱקָה ראו 2.3.15.

כידוע, במסורות הטובות הצורה היא נָקָה ללא אל"ף.¹⁰⁰⁶ נֶאֱקָה היא הצורה באמ"ד, בד"ל ובמסורות מאוחרות אחרות.¹⁰⁰⁷ בכמה מהמילונים השתמרה הצורה הקדומה נֶאֱקָה.¹⁰⁰⁸ אחרים מנקדים נֶאֱקָה.¹⁰⁰⁹

נביא (סנהדרין א, ה)

עט, ל1, חק: נְבִיא השקר. את ההיקש בצורת הנסמך של שם זה אל צורת הנפרד תיארתי במקום אחר.¹⁰¹⁰

נדבך (ברכות ב, ד)

עט, חק: ו, 11, 21, ל, 27: הַנְּדִבֵּךְ. ל3: הַנְּדִבֵּךְ. טש: הַנְּדִבֵּךְ.

ללא דגש בבי"ת ניקד עט עוד פעמיים (מידות ג, ז; זבים ה, ב), אך פעמיים הטיל דגש בבי"ת (כלים כ, ה; אהלות יד, א). במסורת ליטא בקריאה שתיעדה כ"ץ נדבך בבי"ת רפה.¹⁰¹¹ בכל המילונים הבי"ת דגושה.¹⁰¹² בארמית המקראית נְדִבֵּךְ, נְדִבֵּכִין (עזרא ו 4), ובדומה בכ"י ק ובדרך כלל ב97; אך פעם אחת ב97 נמצאה הצורה נְדִבֵּכִין בבי"ת רפה (אהלות יד, א).¹⁰¹³ בד"ל תמיד נדבך בבי"ת דגושה. על רפיון בכפ"ת אחרי שווא נח ראו בהרחבה 2.2.1.5.

ועוד יש להעיר כאן על ניקוד הנו"ן בעט. במסכת ברכות נוקד כאמור הַנְּדִבֵּךְ בחיריק, וכך גם באהלות שם. אך שלוש פעמים נוקד נְדִבֵּךְ בפתח (מידות, כלים, זבים). אינני מכיר מסורות אחרות ההוגות כך, ונראה שזוהי התפתחות אשכנזית עצמאית.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁶ ילון, מבוא, עמ' 71–72; ייבין, בבלי, עמ' 758; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1114.

¹⁰⁰⁷ ראו הפניות בהערה הקודמת; וכן יעקב, דרום תימן, עמ' 231.

¹⁰⁰⁸ קוסובסקי, עמ' 1170; לוי, ג, עמ' 436; בוקסטורף, עמ' 699.

¹⁰⁰⁹ בריהודה, מילון, עמ' 3474; יסטרוב, עמ' 867 (וציין גם את הצורה נְקָא).

¹⁰¹⁰ שמש, צורות נפרד, עמ' 63.

¹⁰¹¹ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ד.

¹⁰¹² קוסובסקי, עמ' 478; בריהודה, מילון, עמ' 3530; יסטרוב, עמ' 877; פין, א, עמ' 425; לוי, ג, עמ' 340; בוקסטורף, עמ' 254.

¹⁰¹³ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1434.

¹⁰¹⁴ האם יש קשר לפתח המצוי בדפוס זה במקום חיריק כצפוי בצורות כגון מִטְפַּחַת, מִקְשָׁה וכדומה? ראו דיון לעיל בערך מִטְפַּחַת.

נזק (סנהדרין א, א)

עט, 17: נזק 2א. נזק בסגול הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם ילון ורוב המילונים.¹⁰¹⁵

במקרא מילה יחידאית (אסתר ז 4), ושם נזק בצירי. במסורת התימנים נזק בקריאה במגילת אסתר, אך נזק בלשון חכמים.¹⁰¹⁶ הנתונים מלמדים שהמצב במסורת אשכנז זהה: הניקוד בכל המקורות הישירים וברוב העקיפים הוא נזק בסגול, כנגד הניקוד המקראי נזק. בהנחה שהניקוד בסגול אכן מלמד על הגייה פונטית (3.1.2.3§), נראה שלפנינו שימור של מסורת טובה.

נחתום (חלה ב, ז), נחתומים (דמאי ב, ד; מכשירין ב, ח)

את היחיד בחלה מנקדים הכול נחתום. את הריבוי מנקדים עט, חק ו17 הנחתומים וכדומה בשורוק. טט ושאר דפוסי הליקוטים ניקדו הנחתומין בחולם. במכשירין ניקד עט את הנו"ן בסגול: הנחתומין.

בצורת היחיד נחלקו עט וחק, ומצויות בשניהם שתי הצורות: הן נחתום בחולם והן נחתום בשורוק. נתונים אלו מלמדים שהניקוד אינו משקף הגייה פונטית, אלא שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§). לפיכך ענייננו כאן בצורת הריבוי בלבד.

בכל דפוסי הליקוטים הריבוי הוא נחתומין, וכך מנקדים גם טט וכמעט כל המילונים.¹⁰¹⁷ לעומתם מנקדים עט וחק את הריבוי בשורוק כמעט בכל מקום: נחתומין (8א בסך הכול). פעם אחת בלבד נמצאה בשניהם הצורה נחתומים בחולם (ב"מ ח, ו). בדומה ניקד גם יסטרוב (עמ' 897) נחתום, נחתומין (אך את הצורה הארמית ניקד נחתומין).

ברוב המסורות האחרות נחתום–נחתומים.¹⁰¹⁸ מסורת חריגה מציג כ"י 79: נחתום–נחתומים.¹⁰¹⁹ מכיוון שהצורה הדגושה ייחודית לכ"י זה, מסתבר שהחילופים המצויים במסורת האשכנזית בין נחתומים לנחתומים אינם מלמדים על מ"ם דגושה ביסודה, אלא על מעתק של חולם לשורוק בהברה פתוחה מוטעמת (2.1.2.8§). מסתבר שבמסורתם של עט וחק הייתה תפוצתו של המעתק הזה נרחבת יותר מאשר בשאר המסורות האשכנזיות.

הצורה נחתום בסגול בנו"ן מתועדת בעט ובחק עוד פעמיים (שביעית ח, ד; ידיים א, ה). איני מכיר צורה כזאת ממסורות אחרות, ונראה שזוהי התפתחות פנימית במסורתם של שני דפוסים אלו. האם החי"ת היא שהשפיעה על מעתק הפתח לסגול? ראו 2.1.2.4§.

¹⁰¹⁵ קוסובסקי, עמ' 1194; בוקסטורף, עמ' 671. לוי (ג, עמ' 366) ציין את נזק בסגול לצד נזק בצירי. אצל יסטרוב (עמ' 892) רק נזק.

¹⁰¹⁶ שבטאל, מסורות, עמ' 217; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 122–123; יעקב, דרום תימן, עמ' 232–233.

¹⁰¹⁷ קוסובסקי, עמ' 1198; פין, ג, עמ' 195; לוי, ג, עמ' 376; בוקסטורף, עמ' 674. בריהודה (מילון, עמ' 3621) ציין שתי צורות ריבוי: נחתומים וגם נחתמים; ואין לדעת אם ניקוד הצורה השנייה מכוון אל נחתומים או אל נחתמים.

¹⁰¹⁸ בראשר, שלושה משקלי שם, עמ' 92–93.

¹⁰¹⁹ בראשר, שם, עמ' 86.

ניע (נידה ז, א)

נט, ו, 1T, 2T, 2L, 3L: וְהִנֵּיעַ. זוהי הצורה הרגילה בדפוסים המשנה ובמילונים. ברוב כתבי היד צורות אחרות.¹⁰²⁰

נסר (סוכה א ו)

בכל הדפוסים נוקד בְּנֶסֶרִים, נָסֶר. זוהי הצורה בכל המילונים¹⁰²¹ וברוב המסורות האחרות.¹⁰²²

נפלים (נידה ז, ד; שם, ה)

נט מנקד פעמיים הַנְּפָלִים, וכך מנקדים גם שני דפוסים ז'יטומיר במשנה ה. שאר דפוסים הליקוטים ניקדו בשתי המשניות הַנְּפָלִים.¹⁰²³

נְפָלִים בריבוי שלם היא הצורה הרגילה בעט ובחזק (עוד 4x). בצורה זו עסקתי בהרחבה במקום אחר.¹⁰²⁴ פעם אחת (בכורות ח, א) ניקד עט הַנְּפָלִים במשקל קְטָלִים. האם משקל ריבוי חריג של שמות סגוליים לפנינו, או שמא התחלפו בכתיבתו השווא והצירי?

נפשות (יומא ח, ו; סנהדרין א, א; שם, ד)

כל הדפוסים מנקדים תמיד נְפָשׁוֹת בקמץ. זהו הניקוד בעט בכל מקום,¹⁰²⁵ וכך מנקד גם טש בברכות ו, ח. בידיש משמשת דווקא הצורה [nefášas] בתנועה [a], המלמדת ככל הנראה על הצורה המשוחזרת נְפָשׁוֹת בפתח ודגש אחריו.¹⁰²⁶ צורה זו לא נמצאה לי בעברית במקורות שנבדקו, ואפשר שלפנינו קו מבחין בין העברית שביידיש לעברית ממש. על ההכפלה התניינית המשתקפת מן הצורה שביידיש ראו עוד 2.2.3§.

במחזוריים הקדם־אשכנזיים עדות נרחבת גם לריבוי השלם נְפָשׁוֹת,¹⁰²⁷ וגם זה לא נמצא לי במקורות של המסורת המאוחרת.¹⁰²⁸

¹⁰²⁰ ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 642; שרביט, תורת ההגה, עמ' 74; יעקב, דרום תימן, עמ' 234.
¹⁰²¹ קוסובסקי, עמ' 1216; בן־יהודה, מילון, עמ' 3699; יסטרוב, עמ' 919; פין, ג, עמ' 223; לוי, ג, עמ' 410; בוקסטרף, עמ' 688.

¹⁰²² ייבין, בבלי, עמ' 820; בראש, תורת הצורות, עמ' 509–510; דודי, עיונים, עמ' 98–99; יעקב, דרום תימן, עמ' 235.

¹⁰²³ 2L ול' הַנְּפָלִים בפ"א דגושה; ראו 2.2.1.6§.

¹⁰²⁴ שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

¹⁰²⁵ ובכלל זה "נפשות" במובן 'מצבות' (עירובין ח, א).

¹⁰²⁶ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 21–22; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 357 (7.4.1§); ויינרייך, מילון, עמ' 525; הארקאוו, עמ' 330; ביידר, דיאלקטים, עמ' 309.

¹⁰²⁷ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 49–50.

¹⁰²⁸ על עניין זה הערתי במאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ב. כפי שנראה, בסוגיית הריבוי השלם לא המשיכה המסורת האשכנזית המאוחרת את הקדומה (ראו שם).

נקליט (סוכה א, ג)

כל הדפוסים מנקדים נְקִלְיָטִי המטה. כך ניקד עט גם בשני מקומות אחרים במשנה (כלים יב, ב [נְקִלְיָטִין]; כלים יח, ג [נְקִלְיָטִי]). גם ילון מנקד כך, וזוהי הצורה בכל המילונים.¹⁰²⁹

המילה נשאלה מן השם היווני ἀνάκλητον, 'משענת של כיסא או כורסה', וברוב המסורות הטובות צורתה היא נְקִלְיָטִי וכדומה בנו"ן חרוקה.¹⁰³⁰ במסורת תימן נְקִלְיָטִים,¹⁰³¹ וכך גם באמ"ד ובד"ל. הממצאים מלמדים שגם במסורת האשכנזית הצורה היא נְקִלְיָטִים בפתח.

נשר ('עלים הנושרים מן הסכך'; סוכה א, ג)

עט, חק, 1T, 2T, ל', 1L, 2L, 3L: הִנָּשֵׁר. 1: הִנָּשֵׁר. את צורת הריבוי מנקד עט הִנָּשָׁרִים (פסחים ד, ח).

צורתו של שם זה אינה אחידה בין מסורות העברית. הצורה הסגולית נִשָּׁר מצויה גם בכתבי היד פא 9ט, והיא הרגילה בדפוס המשנה.¹⁰³² ילון מציין שזוהי קריאתם המסורתית של אשכנזים וספרדים, אם כי יש אשכנזים מעטים המכירים צורות אחרות: נִשָּׁר או נִשָּׁר.¹⁰³³ למרות זאת אני בספק אם הצורה החריגה בו הִנָּשֵׁר מלמדת על המשקל קָטֵל, בחלופה גרפית של שווא בסגול (2.3.1S). במצב כזה היינו מצפים לשי"ן בפתח (*הִנָּשֵׁר), כראוי להתנהגותו הרגילה של המשקל קָטֵל במסורת אשכנזי (2.1.2.1S). נראה לי אפוא שהקמץ בשי"ן בדפוס זה אינו אלא שיבוש גרפי מסגול (השוו 1.4.2.4S), ושגם הוא כיוון לצורה הסגולית נִשָּׁר.

צורה סגולית מצויה גם אצל קוסובסקי, יסטרוב ובוקסטורף.¹⁰³⁴ לוי (ג, עמ' 454) ופיין (ג, עמ' 275) ניקדו נִשָּׁר במשקל קָטֵל.

סאה (יומא ד, ד; מקוואות ז, ד; שם, ו)

במסכת יומא מנקדים ו, 1T, 2T ול' 1 סָאָה. בשאר ההיקרויות ניקדו סָאָה בסמ"ך קמוצה, וזהו הניקוד בכל הדפוסים האחרים בשלוש המשניות האלה.

הניקוד סָאָה נמצא גם בכל ההיקרויות של צורת היחיד בטש (9x), אך בריבוי: סָאִין (פאה ח, ז). הממצאים מעט מוחלטים כמעט לגמרי: הצורה סָאָה בקמץ מצויה בו 98 פעמים, ולעומתה סָאָה

¹⁰²⁹ קוסובסקי, עמ' 1227; יסטרוב, עמ' 933; פיין, ג, עמ' 249; לוי, ג, עמ' 439; בוקסטורף, עמ' 700. לוי הוא היחיד המציין גם צורה חלופית: נִקְלִיטִין בחיריק.

¹⁰³⁰ היינס, המילים השאולות, עמ' 140–141. על התנועה [i] כנגד [a] במילה היוונית המקורית ראו גם עמ' 260 שם.

¹⁰³¹ יעקב, דרום תימן, עמ' 347.

¹⁰³² בן-יהודה, מילון, עמ' 3842; דודי, עיונים, עמ' 99; בראשר, תורת הצורות, עמ' 664; יעקב, דרום תימן, עמ' 237.

¹⁰³³ ילון, מבוא, עמ' 23.

¹⁰³⁴ קוסובסקי, עמ' 1237; יסטרוב, עמ' 942 (נִשָּׁר בצירי לצד נִשָּׁר בסגול); בוקסטורף, עמ' 707. מעניין שקוסובסקי מנקד את השורש נש"ר כולו בשי"ן שמאלית, ובכלל זה את השם הנידון: נִשָּׁר. איני מכיר מסורות אחרות הנוהגות כך, ונראה שאין זו אלא סברה מלומדת של קוסובסקי (אולי על פי השם המקראי מִשֹּׁר?), ולא מסורת של ממש. על מקור השורש נש"ר ראו מורשת, לקסיקון, עמ' 235 והערות שם.

בשווא מצויה 12 פעמים בלבד, מתוכן שבע בשלוש משניות סמוכות במסכת תרומות (ה, א–ג), כנגד ניקודו של חק סָאָה בכל אותן שבע היקרויות. צורת הריבוי מנוקדת בעט אך ורק בקמץ: סָאִין (18א). נטיית היחיד: סָאָתוּ (שביעית ה, ח). הזוגי: סָאָתִים בכל מקום.

במקרא סָאָה, סָאִים, סָאָתִים, וכך גם במסורות הטובות של לשון חכמים.¹⁰³⁵ במסורות אחדות סָאָה בצירי, למשל בכ"י פס ובד"ל.¹⁰³⁶ הצורה סָאָה בקמץ, שהיא בלי ספק הצורה השולטת במסורת האשכנזית, אינה ידועה לי ממסורות אחרות. ככל הנראה היא משקפת הגייה של השווא הנע כתנועת העיצור הגרוני התוכף; ראו בהרחבה 2.3.15. ההסבר הפונולוגי הזה אינו תקף לגבי צורת הריבוי סָאִין, ונראה שזו נגזרה ישירות מצורת היחיד סָאָה, ואינה גלגול של צורת הריבוי המקראית סָאִין.

סגוס (מקוואות ז, ו)

עט וחק מנקדים הֶסְגוּס. בכל דפוסי הליקוטים הֶסְגוּס.

השם נשאל לעברית מן היוונית σάγος (בלטינית sagus, sagum), 'מעיל גס, מעיל צמר'.¹⁰³⁷ בצורתו נחלקו מאוד מסורות העברית, ומסורות רבות מציגות יותר מצורה אחת של השם.¹⁰³⁸ גם במסורת האשכנזית אין אחדות; עט מנקד עוד שלוש פעמים סָגוּס, אך פעם אחת (אהלות טו, א) סָגוּס בחולם, כנגד ניקודו של חק סָגוּס גם שם. בד"ל סָגוּס במשנה הנידונה במקוואות ובכלים כט, א, אך שלוש פעמים סָגוּס. מסתבר שניקוד דפוסי הליקוטים במקוואות הולך בעקבות ניקודו של ד"ל במשנה זו.

צורתם השגורה של עט ושל חק סָגוּס אינה מוכרת לי ממקורות אשכנזיים אחרים. ברוב המילונים הניקוד הוא סָגוּס,¹⁰³⁹ ואילו ילון ניקד סָגוּס – צורה שלא נקרתה באף מקור אשכנזי שנבדק, זולת ההיקרות האחת שהוזכרה בעט.

סגן (יומא ד, א 2x), סגן הכהנים (אבות ג, ב)

הניקוד הוא תמיד סָגָן, סָגָן־הכהנים.

סָגָן הוא הניקוד בעט ובחק בכל מקום – הן בנפרד והן בנסמך, הן בעברית והן בתרגום ליידיש. זוהי גם הצורה הנהוגה ביידיש על פי תיעודו של הארקאווי (עמ' 333). ואולם ביידיש משמשת גם הצורה הסגולית סָגָן (או סָגָן): כך נקרא ממלא המקום של הגבאי או הפרנס, ופעולתו מכונה "סָגָן־

¹⁰³⁵ ייבין, בבלי, עמ' 769–770; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1088–1089.

¹⁰³⁶ בראשר, שם.

¹⁰³⁷ היימנס, המילים השאולות, עמ' 142.

¹⁰³⁸ ראו היימנס, שם. וכן ייבין, בבלי, עמ' 916; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 280–281; יעקב, דרום תימן, עמ' 348.

¹⁰³⁹ כך ניקדו קוסובסקי (עמ' 1259); בריהודה (מילון, עמ' 3946); פיין (ג, עמ' 300), יסטרוב (עמ' 953) ולוי (ג, עמ' 477). בוקסטורף (עמ' 722) ניקד סָגוּס.

שטיין¹⁰⁴⁰. בדומה, "בעל סֶגֶן" (סֶגֶן) בידיש הוא עובד בבית הכנסת העומד לצד הקורא.¹⁰⁴¹ במחזורים הקדם-אשכנזיים סֶגֶן (סֶגֶן) וגם סֶגֶן.¹⁰⁴² לא מן הנמנע להניח שהצורות הסגוליות בידיש שימרו את אחת הצורות שנהגו באשכנז בעבר, ואילו הצורה סֶגֶן בעברית ממש שימרה צורה אחרת שנהגה באשכנז. ואפשר שהשתרשותה בעברית ממש יסודה בניקודו הקבוע של ד"ל סֶגֶן במשקל זה.

כידוע, גם מסורות העברית האחרות נחלקו בצורתן של שם זה.¹⁰⁴³

סדין (סוכה א, ג; שבת כ, ה)

17 מנקד בסוכה סדין בקמץ. כל שאר הדפוסים ניקדו בשתי המשניות סדין בפתח.

הניקוד סדין בפתח נמצא בלש 12 פעמים, ובכלל זה היקרות אחת של צורת הריבוי סדינין (כלים כד, יג). לעומת זאת, צורת היחיד סדין נמצאה ארבע פעמים, ופעם אחת נמצאה צורת הריבוי סדינין (כלים כט, ב). חק מנקד בכל מקום סדין בפתח (5x), לרבות פעם אחת שבה מנקד עט בקמץ (אהלות ח, א). נראה אפוא שהצורה סדין עיקר היא במסורת אשכנז. על צורה זו העיד גם מחבר "יתרון לאדם".¹⁰⁴⁴

במקרא סדין (משלי לא 24), סדינים (3x). אף על פי שהשם מקראי הוא, במסורות רבות של לשון חכמים מתועדות צורות אחרות שלו. עדות לצורה הדגושה סדין מצויה פעמיים בד"ל (בשאר המקומות סדין) ובמסורת אחת מדרום תימן.¹⁰⁴⁵ במסורות אחדות עדות גם לסדין במשקל קטיל.¹⁰⁴⁶ כאמור, גם המסורת האשכנזית סטתה מן המקרא, והצורה העיקרית בה היא סדין, שביסודה כנראה המשקל הדגוש קטיל.

סוב (חלה ב, ו)

עט מנקד וסובין בחולם. בכל דפוסים הליקוטים וסובין בשורוק.

רק כאן נמצא בלש הניקוד בחולם. בשלוש ההיקרויות האחרות מנקדים עט וחק בשורוק ובבי"ת דגושה: סובין, סובין (תרומות יא, ה; שבת ז, ד; שם ח, ד). גם ברוב המילונים שורוק (או קובוץ) ובבי"ת דגושה,¹⁰⁴⁷ וכך ניקד גם ילון. על החילופים בין חולם לשורוק במעמד זה ראו 2.1.2.7s.

¹⁰⁴⁰ ברגרין, עיונים, עמ' 27–28, וההפניות בהערה 23 שם.

¹⁰⁴¹ אטלס, ג, עמ' 72.

¹⁰⁴² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 50–51.

¹⁰⁴³ ראו בעיקר ברגרין, עיונים, עמ' 26–32. וכן ייבין, בבלי, עמ' 927; ריזיק, מסורות, עמ' 262; בראשר, תורת הצורות, עמ' 424–425; יעקב, דרום תימן, עמ' 238.

¹⁰⁴⁴ מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 119.

¹⁰⁴⁵ בראשר, איטליה, עמ' 73–74; יעקב, דרום תימן, עמ' 239.

¹⁰⁴⁶ ראו הפניות בהערה הקודמת. וכן ייבין, בבלי, עמ' 892.

¹⁰⁴⁷ קוסובסקי, עמ' 1258; בריהודה, מילון, עמ' 3900; יסטרוב, עמ' 960; בוקסטורף, עמ' 713. פין (ג, עמ' 293) ציין שתי חלופות: סדין לצד סובין. אצל לוי (ג, עמ' 485) רק סובין.

במסורות הטובות הבי"ת רפה והווי"ו לרוב שרוקה: סוֹבִין.¹⁰⁴⁸ בד"ל צורות בשלושה משקלים שונים, המלמדות אולי על מסורת רופפת: סוֹבִין, סוֹבִין, סוֹבִין.¹⁰⁴⁹ נראה שבמסורת אשכנז התקבעה צורה אחת יחידה, במשקל קט: סוֹבִין, סוֹבִין.¹⁰⁵⁰

סוֹדְרִין (שבת כ, ב)

עט, חק: בְּסוֹדְרִין. 1, 1I, 2I, 2L, 3L: בְּסוֹדְרִין.

סוֹדְרִין בשווא בדל"ת היא הצורה בעט ובחק בכל מקום. בחק תמיד בשורוק, וכך בדרך כלל גם בעט, אך פעמיים נוקד בעט סוֹדְרִין בחולם (סנהדרין ו, א 2x). את צורת היחיד (סנהדרין ז, ב; שם, ג) ניקד עט סוֹדְרִין וחק סוֹדְרִין.¹⁰⁵¹

השם נשאל מן היוונית σουδάριον (לטינית sudarium), 'מגבת, מטפחת', וצורתו בכל המסורות הידועות היא סוֹדְרִין בדל"ת קמוצה.¹⁰⁵² הצורה סוֹדְרִין שנמצאה במסורתנו ודאי משקפת נסיגה של ההטעמה וחיטוף התנועה שאחרי הטעם (2.1.3.2§).

סיטון (דמאי ב, ד)

הכול (לרבות טש) מנקדים הִסְיטוֹנוֹת. הניקוד בחולם הוא הרגיל בעט. פעם אחת נמצאה צורה בשורוק, אך במעמד בלתי פונמטי: הִסְיטון (דמאי ה, ו; ראו 2.1.1§). גם במסורות האחרות סיטון.¹⁰⁵³

סייג (אבות ג, יג)

עט: סִיג 4x. ל' 1: סִיג 4x.

בעורלה א, א ניקד עט לִסִיג פעמיים, וזוהי כמובן הצורה הצפויה במסורת אשכנז (2.1.2.1§). הניקוד סִיג בקמץ נמצא גם באבות א, א, והוא נובע ודאי מהשפעתה של מסכת זו מסידור התפילה המדוקדק (1.4.2.2§). מעניין שזו הצורה שנקלטה בידיש לפי עדותו של ניבורסקי.¹⁰⁵⁴

גם ברוב המסורות האחרות משקל קָטל/קָטל.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁸ ייבין, בבלי, עמ' 763 והערה 42 שם; בראש, תורת הצורות, עמ' 217–218; יעקב, דרום תימן, עמ' 240.

¹⁰⁴⁹ בראש, שם.

¹⁰⁵⁰ מסתבר שמסורת אשכנז השפיעה על צורתו המוכרת של שם זה בעברית של ימינו.

¹⁰⁵¹ צורת "יחיד" זו אינה מצויה כמובן בכתבי היד, שהרי "סוֹדְרִין" היא בעצמה צורת יחיד (ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 228), ולפיכך גם בשתי משניות אלו בסנהדרין הצורה בכתבי היד היא "סוֹדְרִין". היחיד "סוֹדְרִין" ודאי נוצר כגזירה לאחר, מתוך תפיסה שהסיומת ין היא צורן הריבוי.

¹⁰⁵² היימנס, המילים השאולות, עמ' 144. וראו גם: ייבין, בבלי, עמ' 1074; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 308–309; יעקב, דרום תימן, עמ' 348.

¹⁰⁵³ היימנס, המילים השאולות, עמ' 145–146.

¹⁰⁵⁴ ניבורסקי, עמ' 353–354. אך על פי עדות "יתרון לאדם": סיג (מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 116).

סיכוך (למשל סוכה א, ד; שם, ט)

בעט ובחק תמיד סיכוך או סיכוך ללא דגש. בדפוס הליקוטים סיכוך וכדומה בכ"ף דגושה.
סיכוך ללא דגש בכ"ף היא הצורה בעט ובחק בכל מקום. כך מנקדים שניהם גם את הפועל בבניין פיעל משורש זה, למשל: וְסִיכַךְ (סוכה א, ד). לעומת זאת, בדפוס הליקוטים סיכוך בכ"ף דגושה,¹⁰⁵⁶ וכך גם בכל המילונים.¹⁰⁵⁷ גם במסורות האחרות סיכוך.¹⁰⁵⁸ עדויות לכ"ף רפה במסורת אשכנז מצויות גם בצורות פועליות משורש זה; ראו 2.2.1.4§.

סכנה (ברכות ד, ד)

עט, ו, 11, 21, 27, 37: סְכָנָה. ל' 1, ט: שְׁכָנָה.

עט מנקד כמעט בכל מקום סְכָנָה, אך פעם אחת (שבת יט, א) וּפְסָכָנָה, בנסיגת ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§). הצורה סְכָנָה שנמצאה בל' ובטש מלמדת לכאורה על חילופים בין המשקלים קְטָלָה וקְטָלָה,¹⁰⁵⁹ אלא שהדגש בכ"ף ודאי מלמד שיסוד הצורה הוא סְכָנָה במשקל קְטָלָה. גם בידיש תיעוד לסְכָנָה לצד סְכָנָה.¹⁰⁶⁰ ראו בהרחבה 2.1.3.1§.

במסורות האחרות סְכָנָה.¹⁰⁶¹

סנהדרין (סנהדרין א, ו 2x), סנהדריות (שם, ה)

היחיד: עט, חק¹⁰⁶²: סְנֵהְדִּין, לְסֵנְהֶדְרִין. ל' 1: סְנֵהְדְּרִי, לְסֵנְהֶדְרִין.

הריבוי: עט, חק: סְנֵהְדִּיּוֹת. ל' 1: סְנֵהְדִּיּוֹת.

בעט בדרך כלל סְנֵהְדִּין, ופעם אחת (מידות ה, ד) סְנֵהְדְּרִי. סְנֵהְדִּין הוא הניקוד גם בכל המילונים,¹⁰⁶³ וזו גם הצורה הנהוגה בידיש.¹⁰⁶⁴ המילונים שהביאו את הכתיב "סנהדרי" נחלקו בניקוד הרי"ש: אצל קוסובסקי ולוי סְנֵהְדְּרִי בחיריק, ואילו אצל יסטרוב סְנֵהְדְּרִי בצירי. מסתבר שהחלופות האלה מלמדות על טשטוש התנועה הסופית (2.1.1§). את צורת הרבים "סנהדריות"

¹⁰⁵⁵ ייבין, בבלי, עמ' 903; ריזיק, מסורות, עמ' 261; בראשר, תורת הצורות, עמ' 333; יעקב, דרום תימן, עמ' 242.
¹⁰⁵⁶ רק פעם אחת בדפוס אחד (21 בסוכה א, ד) אין רואים דגש בכ"ף. אך מכיוון שגם בווי"ו אין רואים ניקוד בתיבה זו, אפשר שהניקוד בתיבה כולה דחה, ולפיכך ספק אם עדות זו ודאית (ובשאר ההיקריות בדפוס זה נראה כאמור דגש בבירור).

¹⁰⁵⁷ קוסובסקי, עמ' 1267; בריהודה, מילון, עמ' 4036; יסטרוב, עמ' 979; פין, ג, עמ' 323; לוי, ג, עמ' 523.

¹⁰⁵⁸ בראשר, תורת הצורות, עמ' 984; יעקב, דרום תימן, עמ' 243.

¹⁰⁵⁹ השוו בירנבאום, גניזה, עמ' 133; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1380.

¹⁰⁶⁰ ניבורסקי, עמ' 356.

¹⁰⁶¹ ייבין, בבלי, עמ' 969; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1382; יעקב, דרום תימן, עמ' 243.

¹⁰⁶² בהיקרות הראשונה בגוף הטקסט: סנהדרי.

¹⁰⁶³ קוסובסקי, עמ' 1275; יסטרוב, עמ' 1005; פין, ג, עמ' 342; לוי, ג, עמ' 553; בוקסטורף, עמ' 758.

¹⁰⁶⁴ הארקאווי, עמ' 341.

מנקדים רוב המילונים בחיריק ברי"ש (סנהדריות), כמו עט וחק וכנגד ל¹⁰⁶⁵. בד"ל סנהדריות, ומסתבר של הלך בעקבותיו.

במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים סנהדרים¹⁰⁶⁶.

סעודה (שבת כב, א ; אבות ג, טז)

הניקוד בכל הדפוסים הוא סעודה, סעודות.

סעודה בשורוק הוא הניקוד בעט ובחק בכל מקום, וכך מנקד גם טש (למשל ברכות ו, ו). זהו הניקוד בכל המילונים¹⁰⁶⁷, וזוהי גם הצורה הנהוגה בידיש¹⁰⁶⁸.

כידוע, במסורות הטובות הצורה היא סעודה בחולם¹⁰⁶⁹. במסורת הקדם-אשכנזית עדות לסעודה לצד סעודה¹⁰⁷⁰. הממצאים מלמדים שבמסורת המאוחרת משמשת רק הצורה סעודה בשורוק.

ספג (מו"ק ג, ב)

עט : מטפחות הספג. ל¹ : הספג. על החילופים בין פתח לקמץ ראו §2.1.2.

הצירוף "מטפחות הספג" מצוי גם בכלאיים ט, ג, וגם שם מנקד עט (וכמוהו חק) הספג. טש מנקד שם הספג, ובכך ודאי הלך בעקבות ד"ל. ילון מנקד ספג, אך במילונים נהוגה הצורה הסגולית "מטפחות הספג"¹⁰⁷¹. בכתבי היד ק ופא אין אחידות: בכלאיים ניקדו ספג, אך במו"ק ספג. ספג היא הצורה הנהוגה גם במסורת תימן¹⁰⁷².

בשאר המקומות במשנה מנקד עט ספוג, כנהוג בשאר המסורות¹⁰⁷³.

ספק (יומא ח, ו)

בכל הדפוסים נוקד "ספק נפשות" א². את היקש הנסמך לנפרד בשם זה תיארתי במקום אחר¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁶⁵ כך ניקדו קוסובסקי, פין, לוי ובוקסטרופ. יסטרוב לבדו מנקד סנהדריות, סנהדראות בקמץ.
¹⁰⁶⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 309. על המסורות האחרות ראו: היימנס, המילים השאולות, עמ' 152; ייבין, בבלי, עמ' 1074; יעקב, דרום תימן, עמ' 350.
¹⁰⁶⁷ קוסובסקי, עמ' 1276; בריהודה, מילון, עמ' 4132; יסטרוב, עמ' 1009; פין, ג, עמ' 345; לוי, ג, עמ' 561; בוקסטרופ, עמ' 762.
¹⁰⁶⁸ ויינרייך, מילון, עמ' 517; הארקאווי, עמ' 341.
¹⁰⁶⁹ ייבין, בבלי, עמ' 910–911; שרביט, אבות לשון, עמ' 235–236; ריז'יק, מסורות, עמ' 278; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1330–1331; ריז'יק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 354; יעקב, דרום תימן, עמ' 246.
¹⁰⁷⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 134–135; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 211.
¹⁰⁷¹ כך ניקדו קוסובסקי (עמ' 1276), בריהודה (מילון, עמ' 4144) ויסטרוב (עמ' 1011). לוי (ג, עמ' 565) ניקד ספג, ונראה שגם הוא הלך בעקבות ד"ל; טורסיני (בתוך בריהודה, שם) רואה בניקודו טעות.
¹⁰⁷² יעקב, דרום תימן, עמ' 246.
¹⁰⁷³ ראו היימנס, המילים השאולות, עמ' 154.

ספר ("מטפחות הספרים"; מו"ק ג, ב)

עט, ל' : ומטפחות הספרים.

צירוף זה מזדמן פעמיים גם בכלאיים ט, ג. עט, חק וטש מנקדים שם את ההיקרות הראשונה "מטפחות הספרים", אך בהיקרות השנייה "ומטפחות הספרים". ילון מנקד את ההיקרות הראשונה בכלאיים הספרים, ואת ההיקרות השנייה שם ובמו"ק : הספרים.

החילופים בין ספרים לספרים בצירוף זה תלויים בפירוש המשנה, ואינם נוגעים למעשה לדקדוק.¹⁰⁷⁵

סקאי (שבת יז, ב)

עט וחק מנקדים סקאים. בכל דפוסי הליקוטים סקאים.

בכלים יג, ה ניקד עט סקין, ובכך ודאי הלך בעקבות ניקודו של ד"ל.¹⁰⁷⁶ ילון וכל המילונים ניקדו סקאים וכדומה,¹⁰⁷⁷ וכך צורת השם במסורות הטובות.¹⁰⁷⁸ הצורה סקאים בשווא בעט ובחק במסכת שבת משקפת חיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו; ראו 2.1.3.1s.

סרבן (ברכות ה, ג)

עט, חק, טש וכל דפוסי הליקוטים ניקדו סרבן ללא דגש בבי"ת.

סרבן הוא גם ניקודו של בוקסטורף (עמ' 773), אך בכל המילונים האחרים סרבן בבי"ת דגושה.¹⁰⁷⁹ גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים סרבן,¹⁰⁸⁰ וכך גם במחזורים ספרדיים.¹⁰⁸¹ במסורת תימן עדות לסרבן לצד סרבן,¹⁰⁸² ובד"ל סרבן (השם יחידאי במשנה).

מן הממצאים כאן עולה שהצורה העיקרית במסורת אשכנז הרי היא סרבן בבי"ת רפה, ומסתבר שצורה זו ממשיכה מסורת אשכנזית קדומה, כפי שעולה מן המחזורים הקדם-אשכנזיים. הצורה סרבן בבי"ת דגושה המצויה כמעט בכל המילונים האשכנזיים נולדה כנראה מתוך תקן מלומד או בהשפעת ניקודו של ד"ל. הימצאותה בכל המילונים בני המאה התשע-עשרה ותחילת המאה

¹⁰⁷⁴ שמש, צורות נפרד, עמ' 62–63.

¹⁰⁷⁵ ראו את פירושו של אלבק למו"ק ג, ב. וכן בראש, תורת הצורות, עמ' 1029–1030.

¹⁰⁷⁶ ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 1030.

¹⁰⁷⁷ בריהודה, מילון, עמ' 4194; קוסובסקי, עמ' 1282; יסטרוב, עמ' 1019.

¹⁰⁷⁸ בירנבאום, גניזה, עמ' 37; בראש, תורת הצורות, עמ' 1030; יעקב, דרום תימן, עמ' 247.

¹⁰⁷⁹ קוסובסקי, עמ' 1283; יסטרוב, עמ' 1022; לוי, ג, עמ' 584; בריהודה, עמ' 4200; פין, ג, עמ' 360.

¹⁰⁸⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 182.

¹⁰⁸¹ דודי, עיונים, עמ' 120.

¹⁰⁸² ייבין, בבלי, עמ' 1045 הערה 18; יעקב, דרום תימן, עמ' 247.

העשרים מלמדת שתקן זה השתרש היטב באשכנז, אך הניקוד סָרְבָן ללא דגש בכל דפוס המשנה מתקופה זו מלמד שתקן זה לא חדר למעשה למסורת העממית של קריאת המשנה.

עדשה (שבת כא, ג)

עט: עֲדָשִׁים. חק: עֲדָשִׁין. ו: עֲדָשִׁים. 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: עֲדָשִׁים.

עֲדָשָׁה, עֲדָשִׁים וכדומה, בדל"ת פתוחה, הוא הניקוד בעט כמעט בכל מקום (29א). פעמיים בלבד נמצאה בו הצורה עֲדָשִׁים בקמץ (עורלה ב, ז; שבת ז, ד).¹⁰⁸³ גם טש מנקד וְעֲדָשָׁה (כלאיים ח, ה), כנגד ניקודו של ד"ל וְעֲדָשָׁה בקמץ.

במקרא עֲדָשִׁים בקמץ, וכך גם במסורות לשון חכמים.¹⁰⁸⁴ הצורה עֲדָשָׁה בפתח היא בלי ספק הצורה העיקרית במסורת אשכנז. ברקע צורה זו עומדת ככל הנראה הכפלה תניינית של השי"ן; ראו 2.2.3§.

עובר (יומא ח, ה)

עט, ו, 1T, 2T, 1L, 2L: עוֹבֶרָה. 3L: עוֹבֶרָה.¹⁰⁸⁵

בדומה מנקדים עט וחק בפרה ג, ב עוֹבֶרָת. בכל המילונים הצורה היא עוֹבֶרָה, ורוב המילונאים ציינו במפורש שזוהי צורה מקוצרת מן הבינוני מְעוֹבֶרָה.¹⁰⁸⁶ גם ילון מנקד עֲבֶרָה, לדבריו כדרך קריאת האשכנזים.¹⁰⁸⁷ מדבריו למדים אנו שצורה זו, המצויה בכל המקורות הישירים, מבוססת היטב במסורת האשכנזית.¹⁰⁸⁸ יש להניח שהיא התפתחה מן עוֹבֶרָה, בנסיגה של ההטעמה ובחיטוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

במחזורים הקדם-אשכנזיים עוֹבֶרָה.¹⁰⁸⁹ במסורות האחרות שלל צורות אחרות.¹⁰⁹⁰

עוקץ (סוכה ג, ו)

כל הדפוסים מנקדים כאן עוקצו.

¹⁰⁸³ ניקוד השם בחק תואם למצוי בעט בכל מקום.

¹⁰⁸⁴ ייבין, בבלי, עמ' 905; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1306.

¹⁰⁸⁵ מסתבר שהסגול הוא שיבוש גרפי מקמץ (1.4.2.4§).

¹⁰⁸⁶ קוסובסקי, עמ' 1297; בריהודה, מילון, עמ' 4294; יסטרוב, עמ' 1047; פין, ג, עמ' 385 (תחת הערך עב"ר); לוי, ג, עמ' 613. דעה דומה משמיע סגל (דקדוק, עמ' 117).

¹⁰⁸⁷ ראו ילון, מבוא, עמ' 85.

¹⁰⁸⁸ גם אלדר (אשכנז, ב, עמ' 264) מעיד שזוהי קריאת האשכנזים.

¹⁰⁸⁹ אלדר, שם.

¹⁰⁹⁰ ראו בין השאר: אלדר, שם; ילון, מבוא, עמ' 85; בירנבאום, גניזה, עמ' 58–59; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1358–1359; יעקב, דרום תימן, עמ' 251.

צורת היחיד מנוקדת בעט ובחך בדרך כלל עוקץ, ופעם אחת בעט גם עוקץ בסגול; על חילופים מסוג זה ראו § 3.1.2.7. שלוש פעמים מצויה בעט צורת יחיד בשורוק: עוקץ (יומא ב, ג), עוקץ (יומא ב, ז 2x). נטיית היחיד בעט היא עוקצה וכדומה בכל מקום; הריבוי הנפרד: העוקצים (עוקצין א, ו); נטיית הריבוי: עוקציר / עוקציר, ועוקצירין.¹⁰⁹¹

נראה לי שהנתונים מעט ומחך מלמדים שהשם הוא סגולי בעיקרו. צורה סגולית ניקד גם ילון, וכך גם קוסובסקי, פין ובוקסטורף.¹⁰⁹² יסטרוב ולוי ניקדו את היחיד עוקץ, ובן-יהודה הביא את שתי הצורות.¹⁰⁹³ הניקוד עוקץ בשורוק שנמצא בעט שלוש פעמים מלמד ככל הנראה שגם במסורתו הייתה מוכרת צורה זו, אלא שהיא נדחתה בדרך כלל מפני הצורה הסגולית עוקץ. גם בידיש נהוגה הצורה בחולם [ojkets] במובן 'כמות מועטה', ושם המסכת משמש בהגייה עוקצין.¹⁰⁹⁴

בריבוי השלם עוקצים כניקודו של עט עסקתי בהרחבה במקום אחר.¹⁰⁹⁵ צורה זו ידועה כהגייתם של אשכנזים בימינו.¹⁰⁹⁶ במחזורים הקדם-אשכנזיים ריבוי שלם: עקצים.¹⁰⁹⁷

גם המסורות האחרות נחלקו בצורתו של שם זה.¹⁰⁹⁸

עין הרע (אבות ב, יא)

עט, ל' : עין הרע.

זהו הניקוד גם אצל ילון וקוסובסקי (עמ' 1319), וכן בד"ל. אך אצל יסטרוב (עמ' 1071): עין הרע. בידיש מוכרות שתי הצורות.¹⁰⁹⁹ בהגייה "עין הרע" משמשת עין לכאורה במין זכר; לעניין זה ייחד ברגרין דיון.¹¹⁰⁰

עינוי ('זמרה'; מו"ק ג, ט)

עט, ל' : עינוי. כך גם בד"ל ובמילונים.¹¹⁰¹

¹⁰⁹¹ על חילופי החולם והשורוק במעמד זה ראו § 2.1.2.7.

¹⁰⁹² קוסובסקי, עמ' 1389; פין, ג, עמ' 505; בוקסטורף, עמ' 822.

¹⁰⁹³ יסטרוב, עמ' 1057; לוי, ג, עמ' 687–686; בן-יהודה, מילון, עמ' 4680.

¹⁰⁹⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 511; ניבורסקי, עמ' 372.

¹⁰⁹⁵ שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

¹⁰⁹⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 54–55.

¹⁰⁹⁷ אלדר, שם.

¹⁰⁹⁸ ייבין, בבלי, עמ' 861; פלמן, קוטל, עמ' 75–77; דודי, עיונים, עמ' 104; בראשר, תורת הצורות, עמ' 579; יעקב, דרום תימן, עמ' 251.

¹⁰⁹⁹ ויינרייך, מילון, עמ' 511; ניבורסקי, עמ' 374. אך אצל הארקאוו (עמ' 348) רק עין הרע.

¹¹⁰⁰ ברגרין, עיונים, עמ' 179–180.

¹¹⁰¹ על מסורות אחרות ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 986; יעקב, דרום תימן, עמ' 252.

עלה (למשל סוכה ג, א; סוכה ג, ב)

הניקוד הרווח בכל הדפוסים הוא עֲלִי, עֲלִיָּה וכדומה. היוצאים מכלל זה מעטים: ל3 מנקד עֲלִי פעמיים בסוכה ג, א; עט, חק, ול3 מנקדים עֲלִיָּה בשתי ההיקרויות בסוכה ג, ג, וכך גם ל2 בהיקרות הראשונה.

למעט שתי ההיקרויות החריגות בסוכה ג, ג מנקדים עט וחק בפתח בכל מקום (מעל ארבעים פעמים). צורת היחיד מנוקדת בשניהם תמיד עֲלָה בלמ"ד קמוצה (למשל מעשרות ג, ג), ולא נמצא כלל תיעוד לצורה עֲלָה בסגול. הדברים אמורים גם לגבי צורת הנסמך של השם, למשל: "עֲלָה הלוח" (שביעית ז, א). נסמך הריבוי מנוקד עֲלִי או עֲלִי, ואין זה אלא הבדל גרפי (2.3.2§).¹¹⁰² גם טש מנקד את הריבוי הנפרד בפתח: פֶּעֱלִים (פאה ז, ג);¹¹⁰³ הֶעֱלִין (כלאיים א, ט). את נסמך הריבוי ניקד עֲלִי (דמאי ג, ב), כנראה בעקבות ניקודו ה"ספרדי" של אט"ד שם.

הממצאים מלמדים בבירור שהצורה בפתח היא הרגילה במסורת האשכנזית. צורה זו מוכרת גם מן הניקוד הבלבי וממסורת תימן, והיא עומדת כמובן כנגד הצורה המקראית עֲלָה בקמץ.¹¹⁰⁴ הצורה בפתח מוכרת היטב ממסורת אשכנז. מורג הזכיר אותה בקצרה,¹¹⁰⁵ וסדן ייחד לה דיון מקיף, שבו הביא דוגמאות רבות מאוד לצורה זו בכתיבתם של סופרי אשכנז בתקופת ההשכלה.¹¹⁰⁶ סדן מעלה את השאלה אם הפתח בשם זה נובע משריד קדם-אשכנזי, כגון חריף, פֶּתִים וכדומה (ראו 2.1.2.1§). מכיוון שהצורה בפתח ידועה היטב ממסורות בבל ותימן, נראה לי שמוטב להניח שאין מדובר בשריד למסורת שלא הבחינה בין קמץ לפתח, אלא שלפנינו צורה בבילית שחדרה למסורת אשכנז. להשערות של ייבין הדגש בא להבחין בין השם עֲלָה לבין נטיות מילת היחס על.¹¹⁰⁷ אם נאמץ את הסברו של ייבין, אין תמה שהצורה עֲלִים מצויה דווקא במסורות המבחינות בין קמץ לפתח (בבל, תימן, אשכנז), ואין לה זכר במסורות ספרדיות.¹¹⁰⁸

הצורה עֲלָה בלמ"ד קמוצה, שהיא כאמור היחידה שנמצאה במקורות הישירים, מתועדת היטב גם בכתיבתם של סופרי ההשכלה.¹¹⁰⁹ ולא רק זאת, אלא שבכתיבתם אף נוצרה ממנה צורת הנסמך עֲלֵת, כאילו היה השם שקול במשקל הנקבי קָלָה. בדפוס המשנה האשכנזיים לא מצאתי תיעוד לצורה זו – צורת הנסמך היא כאמור עֲלָה. מסתבר שהסיבה היא הכתיב העיצורי המסורתי של המשנה, שהוא שמרני הרבה יותר מסימני הניקוד. סדן משער שצורה זו הגיעה מפירוש מקובל של הפסוק "כי תהיו כְּאֵלָה נובלת עֲלָה" (ישעיהו א 30) שעל פיו נושא המשפט הוא עֲלָה = 'העלים שלה', והנשוא הוא "נובלת", כלומר מינו של השם נקבה.¹¹¹⁰ הסבר זה נראה לי דחוק; מוטב לדעתי להניח שהקמץ נובע מטשטוש של התנועה הסופית, ומשתקפת כאן מגמה כללית של ניקוד שמות שניקודם המסורתי הוא פֶּה בקמץ במקום בסגול (ראו 2.1.1§).

¹¹⁰² פעם אחת נמצאה בלע"ז הצורה החריגה הֶעֱלָה (מכשירין א, ד) – העי"ן בפתח אך ה"א הידיעה בסגול. כנראה מעין תיקון יתר, או העתקה חלקית ממסורת הקוראת הֶעֱלָה בקמץ. ראו עוד 3.4§.

¹¹⁰³ כך הוא, בסגול בבי"ת, כנראה כהעתקה חלקית מניקודו של אט"ד שם פֶּעֱלִים.

¹¹⁰⁴ מורג, העברית, עמ' כז; ייבין, בבלי, עמ' 965 והערה 22 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 254.

¹¹⁰⁵ מורג, שם, הערה 6.

¹¹⁰⁶ סדן, תג למסורת, עמ' 422–424.

¹¹⁰⁷ ייבין, בבלי, עמ' 965.

¹¹⁰⁸ על הצורה באבות הטקסטים של המשנה ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 825–826. גם בד"ל עֲלָה וכדומה.

¹¹⁰⁹ סדן, שם.

¹¹¹⁰ סדן, שם.

עפר (חלה ב, ב)

עט, ל' : עֶפֶר חוצה לארץ. ל, 1T, 2T, ל', 3L : עֶפֶר. את היקש הנסמך לנפרד בשם זה תיארתי במקום אחר.¹¹¹¹

עקב (ברכות ה, א)

עט, חק, ו, טש : עֶקֶבוֹ. 1T, 2T, ל', 3L : עֶקֶבוֹ.

צורת הנפרד בעט ובחק היא עֶקֶב (למשל יבמות יב, א). בנטייה מתועדים שני משקלים : (א) עֶקֶבוֹ – כך נוקד כאמור בברכות, וכך מנוקד עוד פעמיים (בכורות ז, ו ; כלים כו, ד) ; (ב) עֶקֶבוֹ – פעמיים (סוטה ח, ו ; נידה ח, א). גם אצל בוקסטורף עֶקֶב.¹¹¹²

הצורה עֶקֶב מצויה כבר במחזורים הקדם־אשכנזיים.¹¹¹³ ברוב המסורות האחרות עֶקֶב כבמקרא, אך גם לצורה הסגולית עדויות מעטות.¹¹¹⁴ נראה שלפנינו עדות נוספה למעבר ממשקל קָטל למשקל סגולי במסורת האשכנזית.¹¹¹⁵ מעניין שלהבדיל מירד, שנטייתו היא תמיד יִרְכוֹ, בשם **עקב** הצורה הסגולית משמשת (אם כי חלקית) גם בנטיות השם ולא רק בצורת הנפרד.

ערבון (אבות ג, טז)

עט : "הכל נתון בְּעֶרְבוֹן". ל' : בְּעֶרְבוֹן.

שרביט הראה שהנוסח המקורי של תיבה זו היה ככל הנראה "בערבין", צורת ריבוי של שם העצם **ערב** (שמשקלו המקורי כנראה קָטל), אך בהשפעת שם העצם המקראי עֶרְבוֹן השתלטה במסורות המאוחרות הצורה בְּעֶרְבוֹן.¹¹¹⁶ לנוכח דברים אלו אין הפתעה בנוסח "בערבון" בשני המקורות הישירים, אך ניקודו של ל' מעורר תמיהה, שהרי הניקוד הצפוי הוא עֶרְבוֹן כבמקרא. האם הצורה עֶרְבוֹן שנמצאה בל' מלמדת על שריד לנוסח המקורי עֶרְבִין, או שמא אין זה אלא שיבוש?

עריבים (יומא ד, ד ; סוכה ג, ט)

ביומא מנקדים הכול הֶעֱרִיבִים, וכך מנקדים גם ל, 2L, ול' בסוכה. שאר הדפוסים שם : הֶעֱרִיבִים.

¹¹¹¹ שמש, צורות נפרד, עמ' 61.

¹¹¹² בוקסטורף, עמ' 820. לצד ניקוד זה הביא את הצורה החלופית עֶקֶב, ותמה אני מדוע ראה לנכון לערב את שם האיבר ושם התואר המקראי תחת ערך אחד.

¹¹¹³ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 97.

¹¹¹⁴ ייבין, בבלי, עמ' 924 ; בראש, תורת הצורות, עמ' 764 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 255–256.

¹¹¹⁵ ראו את מאמרי שמש, המקורות, עמ' 190–191.

¹¹¹⁶ שרביט, אבות לשון, עמ' 233–234. ראו גם ריזיק, מסורות, עמ' 260.

עט מנקד עוד ארבע פעמים הַעֲרָבִים בקמץ, ובכל שאר הפעמים (כעשרים) ניקד הַעֲרָבִים בפתח. ההבדל בין שתי הצורות אינו תלוי במעמד התחבירי; כך למשל במנחות ד, ד הניקוד הוא הַעֲרָבִים בפתח במילה החותמת את המשנה, שהיא במעמד ודאי של הפסק. ביומא ג, ז מצויים שני הניקודים במעמד תחבירי זהה: "ובין הַעֲרָבִים הנדוין של שמונה מאות זוז [...] ובין הַעֲרָבִים של שנים עשר מנה".

מסתבר שהקמץ הוא בהשפעת המ"ם השפתית; ראו 2.1.2.3§.

עריבה (כלי ללוש בו בצק; שבת יז, ה)

בכל הדפוסים נוקד עֲרִיבָה א. עֲרִיבָה, עֲרִיבַת בצירי הוא הניקוד בעט בכל מקום. כך ניקדו גם ילון ורוב המילונים,¹¹¹⁷ אך בוקסטורף וקוסובסקי ניקדו עֲרִיבָה בחיריק.¹¹¹⁸ גם במסורות האחרות עֲרִיבָה בצירי.¹¹¹⁹

ערכין (סנהדרין א, ג)

עט, חק, ל: הַעֲרָכִין. עֲרָכִין בריבוי שלם היא הצורה בעט בכל מקום.¹¹²⁰

פושרין (נידה ז, א; שבת כ, ג)

בכל הדפוסים פוֹשְׁרִין, וכך נוקד גם במילונים.¹¹²¹

פוֹשְׁרִין היא הצורה גם בדפוסי אמסטרדם וליוורנו, וכן בניקוד בבלי, בכ"י פא ובדרך כלל בכ"י ק. אך לצד צורה זו מוכרות גם מסורות אחרות של שם התואר המועצם הזה. בשבת כ, ג מנקד ק פּוֹשְׁרִין, וזוהי הצורה הנוהגת במסורת תימן. בפד פוֹשְׁרִין.¹¹²² הממצאים מלמדים שצורות אלו אינן נוהגות במסורת אשכנז, השוקלת את שם התואר במשקל הבינוני הפועל.

פחות (שבת כא, ג; חלה ב, ח)

כל הדפוסים ניקדו בשתי משניות אלו פְּחוֹת.

¹¹¹⁷ בריהודה, מילון, עמ' 4706; יסטרוב, עמ' 1117; לוי, ג, עמ' 695.

¹¹¹⁸ בוקסטורף, עמ' 825; קוסובסקי, עמ' 189.

¹¹¹⁹ ייבין, בבלי, עמ' 898; כ"ץ, שביעית, עמ' 83–84; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1291; יעקב, דרום תימן, עמ' 258.

¹¹²⁰ ראו בהרחבה את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

¹¹²¹ קוסובסקי, עמ' 1492; יסטרוב, עמ' 1248; לוי, ד, עמ' 151.

¹¹²² ייבין, בבלי, עמ' 440; בירנבאום, גניזה, עמ' 136; יעקב, דרום תימן, עמ' 262.

פחות בחולם הוא הניקוד בעט בדרך כלל, אך יש שנמצאו בו גם צורות בשורוק (למשל כלאיים ה, ב א2). ברוב המקומות שבהם מנקד עט פחות בשורוק הניקוד במשנה המקבילה בחק הוא פחות בחולם. בטש נוקד פחות בברכות ז, א, אך פעמיים פחות בכלאיים שם, כנראה בעקבות ד"ל.¹¹²³

קשה לומר אם הניקוד בחולם או בשורוק אכן מלמד על הגייה פונטית, שהרי התנועה מצויה במעמד בלתי פונמטי (2.1.1§). ועם זאת, ילון ואלדר העידו שאשכנזים המקפידים שלא לטשטש את התנועה שאחרי ההטעמה הוגים פחות בחולם.¹¹²⁴ הנטיות בעט הן תמיד בשורוק: פחותה וכדומה (למשל עירובין ח, ט).

ברוב המסורות הטובות פחות, אך גם לצורה פחות עדויות קדומות; כך למשל מנקד כ"י פ9 את צורת היחיד.¹¹²⁵ במחזור וורמייזא "ובפחות שבכלים".¹¹²⁶ לדעת אלדר זוהי צורת נסמך שלא במבנה הקלסי של צירוף סמיכות.¹¹²⁷ מכל מקום צורה זו מלמדת שגם במסורת הקדם-אשכנזית הייתה נהוגה הצורה בשורוק, להבדיל מהמסורת המאוחרת, שבה כאמור שולטת הצורה בחולם.

פטם (שבת כ, ד)

בכל הדפוסים נוקד הפטם.

כאן המובן הוא 'שור לפיטום'. במובן 'מפטם בהמות ועופות' (עירובין י, ט) מנקדים עט וחק פטמין. במסורות רבות התערבבו שני המובנים לשם אחד, ושניהם מנוקדים במשקל קטל. כך למשל מנוקד בכ"י ק, וכן בד"ל.¹¹²⁸ הממצאים מלמדים שבמסורת האשכנזית חלה הבחנה בין שני המובנים, אם כי בחלוקה שאינה דווקא צפויה: לכאורה היה אפשר לצפות שדווקא בעל המקצוע יהיה מנוקד במשקל קטל,¹¹²⁹ אך הממצאים מלמדים בבירור שלמשקל זה שויד דווקא המובן 'שור לפיטום'. ועם זאת, אין המסורת האשכנזית יחידה בחלוקה הזאת: הניקוד פטמין במובן בעל המקצוע מצוי גם במסורת הניקוד הבבלי,¹¹³⁰ ואפשר שצורה בבליית חדרה למסורת האשכנזית. אפשרות אחרת היא שגם פטמין התפתחה מן פטמין, בחיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו

(2.1.3.1§).¹¹³¹

¹¹²³ בכלאיים ב, ד מנקד טש פחות בסגול, ואפשר שזו עדות נוספה למעתק של קמץ לסגול בקרבת חי"ת (2.1.2.4§).

¹¹²⁴ ילון, פרקי לשון, עמ' 171; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 268.

¹¹²⁵ בראשר, תורת הצורות, עמ' 901–902. לדעתו של בראשר זהו מעבר משני מפות אל פחות, בהשפעת החולם של ברזוגו יותר. על המסורות האחרות ראו ייבין, בבלי, עמ' 448; בירנבאום, גניזה, עמ' 114–115; יעקב, דרום תימן, עמ' 262.

¹¹²⁶ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 332; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 268.

¹¹²⁷ אלדר, שם.

¹¹²⁸ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1032. וראו גם: בירנבאום, גניזה, עמ' 136–137; יעקב, דרום תימן, עמ' 263.

¹¹²⁹ כך הוא למשל ניקודו של בריהודה (מילון, עמ' 4895): פטם = 'אדם שאומנותו לפטם'; פטם = 'שור לפיטום'. ובדומה ניקד ילון: הפטם (שבת כ, ד); שפפמין (עירובין י, ט).

¹¹³⁰ ייבין, בבלי, עמ' 967.

¹¹³¹ וראו עוד את שהערתו בסעיף 2.2.2, ס"ק ו, לגבי עמעום התפיסה של המשקל קטל באשכנזי כמשקל בעלי המקצועות. ועוד יוער שבמשקל קטל שקולים גם שמות תואר ולא רק שמות בעלי מקצוע, כגון "שור נח" (שמות כא 29, 36). כיוון שכך, שקילת שם התואר דווקא במשקל קטל אינה כה מפתיעה.

פטמה (סוכה ג, ו)

בכל הדפוסים נוקד פִּטְמָתוֹ.

המובן כאן הוא הכפתור שבראש הפרי, ובדומה מנוקד מובן זה בעט עוד פעמיים: וְהִפְיִטְמָא (עוקצין א, ב), הִפְיִטְמָא (שם ב, ג). את המובן 'פטמת האישה' מנקד עט במשקל אחר: הִפְיִטְמָת (נידה ה, ח).¹¹³² בצורה דומה מפריד קוסובסקי בין שני המובנים: פִּטְמָא של צמחים, פִּטְמָת של אישה.¹¹³³

במסורות האחרות צורות מגוונות לשני המובנים.¹¹³⁴ נראה שבמסורת האשכנזית השתרשו שתי צורות ברורות, המובחנות זו מזו במובן השם.

פירור (שבת כא, ג)

עט וחק מנקדים פִּירוֹרִין בחיריק. בכל דפוסים הליקוטים פִּירוֹרִין בצירי.

בצירי מנקדים גם רוב המילונים.¹¹³⁵ אצל קוסובסקי (עמ' 1486) דווקא פִּירוֹרִים בשווא, שיסודו כנראה חיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו (2.1.3.1§). ראו עוד 2.2.2§.

פך (שבת יז, ה)

עט וחק מנקדים הִפְךָ בפתח. בכל דפוסים הליקוטים הִפְךָ בקמץ. על חילופי התנועה בצורה הגרודה ראו 2.1.2.1§. בנטיות השם מציג עט צורות חריגות: הִפְכִין (כלים ב, ב), פִּכּוֹ (נגעים יב, ה).

במקרא מזדמן השם רק בצורת הנסמך פִּיךָ (השמן), ולפיכך משקלו אינו שקוף. ברוב המסורות הפ"א דגושה בנטייה (פִּכִין וכדומה), כלומר השם שקול במשקל קט. אך יש גם עדויות למשקל קל: בכ"י ק נמצאה פעם אחת הצורה פִּכּוֹ (לצד פִּכִין), וד"ל מנקד פִּכּוֹ, פִּכִים.¹¹³⁶

הצורות בפתח בפ"א אך ללא דגש בכ"ף שנמצאו בעט מלמדות על צורת כלאיים בין שני המשקלים. אין זו הדוגמה היחידה בעט לתופעה זו; צורות דומות מצאתי גם בנטיות השמות רָךְ וְךָ, למשל: הִרְכָּה (סנהדרין ז, ב), הִדְפִין (כלים כב, ח). וראו עוד 2.2.1.8§.

פלג ('חצי'; ברכות ד, א)

הכול (לרבות טש) מנקדים "פִּלְג המנחה".

¹¹³² השורוק הוא כנראה מעתק מחולם (2.1.2.8§).

¹¹³³ קוסובסקי, עמ' 1436. וכך מנקד גם פין (ד, עמ' 29).

¹¹³⁴ בריהודה, מילון, עמ' 4896; ייבין, בבלי, עמ' 864; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1175, 1189–1190, 1366, 1373–1374; יעקב, דרום תימן, עמ' 263.

¹¹³⁵ יסטרוב, עמ' 1171; פין, ד, עמ' 103; לוי, ד, עמ' 140; בוקסטורף, עמ' 917.

¹¹³⁶ ייבין, בבלי, עמ' 793; בראשר, תורת הצורות, עמ' 262.

גם את צורת הנפרד מנקד ע"פ פֿלג (מ"ש ד, ח). כך ניקדו גם ילון, קוסובסקי (עמ' 1443) ופין (ד, עמ' 38), ובדומה משמש ביידיש הצירוף "פֿלג-גוף" במובן 'חצי בן אדם'.¹¹³⁷ ברוב המסורות הטובות פֿלג בנפרד ופֿלג בנסמך.¹¹³⁸ במסורות תימן פֿלג בנפרד ובנסמך.¹¹³⁹

במסורת הקדם-אשכנזית פֿלג בנפרד.¹¹⁴⁰ בד"ל פֿלג הן בנפרד והן בנסמך, וסטו מהם מסורות אשכנז של ימינו. טורסיני מעיד שקריאת האשכנזים היא פֿלג בנפרד ופֿלג בנסמך,¹¹⁴¹ ותמה אני על דבריו, שהרי צורת הנפרד הצפויה בהגייתם של אשכנזים היא פֿלג בפתח (2.1.2.1§); ואכן כך נוקד במרבית המקורות שבדקתי.¹¹⁴² מסתבר שהושפעה צורה זו מן הצורה הארמית המקבילה פֿלג. זו מתועדת כבר בארמית המקראית (בנסמך): "ופֿלג עדן" (דניאל ז 25).

פנקס (אבות ג, טז)

עט, ל 17 : וְהַפִּנְקָס.

הניקוד בקמץ אינו מלמד כנראה על הגייה פונטית בצורה הגרודה (2.1.1§), שכן בשבת יב, ד מנקד עט פֿנְקָס בסגול. ועם זאת, בנטיות הקו"ף קמוצה: פֿנְקָסו (למשל שבועות ז, א). בריבוי: פֿנְקָסוֹת (כלים כד, ז).

ברוב המילונים פֿנְקָס בצירי,¹¹⁴³ וכך גם ברוב המסורות הטובות.¹¹⁴⁴ במסורת הקדם-אשכנזית תיעוד לשתי צורות: פֿינְקָס, פֿינְקִיסוֹ לצד פֿנְקִיסים.¹¹⁴⁵ חוקרים אחדים הצביעו על קיומן של שתי צורות במסורת האשכנזית כיום: פֿנְקִיסים לצד פֿנְקָסים.¹¹⁴⁶ לדעת ויינרייך מקור הכפילות הזאת בטשטוש התנועה הסופית בצורת היחיד [pínkas], העשויה לשתי צורות הריבוי.¹¹⁴⁷ הצורות הנטויות בעט ובחֶק בקמץ (פנקסו וכדומה) מלמדות שבמסורתם זוהי הצורה המוכרת.

¹¹³⁷ ניבורסקי, עמ' 399.

¹¹³⁸ ייבין, בבלי, עמ' 843; בראשר, תורת הצורות, עמ' 474.

¹¹³⁹ קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 60–61; יעקב, דרום תימן, עמ' 264–265.

¹¹⁴⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 55.

¹¹⁴¹ בריהודה, מילון, עמ' 4936 הערה 2. בעקבות טורסיני הלך גם אלדר (שם), מבלי לתת את הדעת שפֿלג בקמץ סוטה מכללי ההגה הרגילים של מסורת אשכנז.

¹¹⁴² גם חלקה השני של הערתו של טורסיני, שגם ספרדים קוראים פֿלג בנפרד ופֿלג בנסמך, אינו מסתבר; הרי ספרדים אינם מבחינים בין קמץ לפתח.

¹¹⁴³ יסטרוב, עמ' 1165; קוסובסקי, עמ' 1459; פין, ד, עמ' 60 (וציין גם את הצורה פֿנְקָס בקמץ); לוי, ד, עמ' 66. בוקסטורף (עמ' 878) ניקד פֿנְקָס בפתח.

¹¹⁴⁴ היימנס, המילים השאלות, עמ' 175; ייבין, בבלי, עמ' 1075 והערה 51 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 34; יעקב, דרום תימן, עמ' 352–353.

¹¹⁴⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 312. הכתיב "פנקיסים" ודאי מלמד שגם הסופר של המחזור כיוון לקריאה בצירי.

¹¹⁴⁶ ילון, פרקי לשון, עמ' 171; ויינרייך, העברית, עמ' 187 הערה 93; אלדר, שם. כך עולה גם מן הנתונים הסותרים שהביאו ויינרייך והארקאווי במילונייהם: אצל ויינרייך (מילון, עמ' 495) pinkeysim, אך אצל הארקאווי (עמ' 369) פֿינְקָסִים. ניבורסקי (עמ' 398) הביא את שתי הצורות.

¹¹⁴⁷ ויינרייך, העברית, שם.

פקיע (שבת כד, ב)

הכול מנקדים "פְּקִיעִי עמיר", וזו הצורה הנהוגה ברוב המסורות. במסורות מזרחיות אחדות (ניקוד בבלי, מרכז תימן) פְּקִיעִי.¹¹⁴⁸

פקק (שבת יז, ז)

בכל הדפוסים נוקד "פְּקִק החלון". כך ניקדו גם ילון וקוסובסקי,¹¹⁴⁹ וכן ברוב המסורות.¹¹⁵⁰

פרוזבול (מו"ק ג, ג)

נט: וּפְרוֹזְבֹּלִין. ל' 1: וּפְרוֹזְבֹּלִין.

נט אינו אחיד בניקוד הווי"ו הראשונה בשם זה, ומצויות בו צורות הן בחולם והן בשורוק. לדוגמה: פְּרוֹזְבֹּל (פאה ג, ו); פְּרוֹזְבֹּל (שביעית י, ד). חילופים כעין אלה אופייניים לתנועת [u] בהברה סגורה בלתי מוטעמת מיסודה (2.1.2.7§). גם בתנועה הסופית אין אחדות, והיא עשויה להיות בחולם או בשורוק; ודאי משתקף כאן שחזור של תנועה שהיטשטשה (2.1.1§). צורת הריבוי, שבה התנועה מצויה במעמד פונמטי, מזדמנת רק במשנה האמורה במסכת מועד קטן, ושם כאמור מנקד נט בשורוק. הצורה וּפְרוֹזְבֹּלִין בל' משקפת כנראה נסיגה של ההטעמה וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

הבי"ת דגושה תמיד בכל המקורות שנבדקו, ובכלל זה במילונים.¹¹⁵¹ במסורות הקדומות עדויות נרחבות גם לבי"ת רפה לצד הצורות בבי"ת דגושה.¹¹⁵²

פרומביא ('רתמת ראש'; שבת ה, א)

נט, חק, ל', ל': בְּפְרוֹמְבִּיא. ו, 1T, 2T, ל': בְּפְרוֹמְבִּיא.

החילופים כאן נוגעים למעשה רק לדגש בפ"א או להיעדרו (2.2.1.2§). את השם עצמו מנקדים כל המקורות הישירים בצורה זהה, וכך מנקד נט גם בכלים יא, ה. זהו גם הניקוד שנמצא במרבית המילונים.¹¹⁵³

פְּרוֹמְבִּיא היא צורת השם גם ברוב המסורות האחרות.¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁸ ייבין, בבלי, עמ' 893 והערה 44 שם; בראש, תורת הצורות, עמ' 739; יעקב, דרום תימן, עמ' 268.

¹¹⁴⁹ קוסובסקי, עמ' 1473. פין (ד, עמ' 81) מנקד פְּקִק בקמץ, ואצל יסטרוב (עמ' 1212) צורה סגולית: פְּקִק.

¹¹⁵⁰ ייבין, בבלי, עמ' 900; בראש, תורת הצורות, עמ' 340; יעקב, דרום תימן, עמ' 268.

¹¹⁵¹ יסטרוב, עמ' 1218; קוסובסקי, עמ' 1479; פין, ד, עמ' 87; לוי, ד, עמ' 106; בוקסטורף, עמ' 898.

¹¹⁵² היימנס, המילים השאלות, עמ' 179–180.

¹¹⁵³ יסטרוב, עמ' 1220; פין, ד, עמ' 92; לוי, ד, עמ' 118; בוקסטורף, עמ' 904. קוסובסקי (עמ' 1482) ניקד פְּרוֹמְבִּיא בחיריק בבי"ת, ומסתבר שצורה זו התפתחה מפרומביא בשווא, שבה נהגה השווא בתנועה [i] לפני העיצור [j] (2.3.1§).

פרס ("בית הפרס"; נידה ז, ה)

עט, ל'1, ל'2, ל'3: בית הפרס. ל'1, ל'2, ל'3: בית הפרס.

הפרס בפתח הוא הניקוד הקבוע בעט, וכך מנוקד שם גם בתרגום ליידיש. צורת הריבוי מנוקדת שם כריבוי שלם של שם סגולי: פרסות (אהלות יח, ב). גם בכל המילונים הניקוד הוא פרס (באחדים פרס בקמץ).¹¹⁵⁵ על החילופים בין פרס לפרס ראו §2.1.2.1.

צורה במשקל קטל או קטל מצויה גם ברוב המסורות הטובות.¹¹⁵⁶ בד"ל פרס, אך מסורות אשכנז לא נגררו אחריו, והצורה הבלעדית בהן היא פרס (פרס).

פרס ('חצי, גמולי'; יומא ד, ד 2x)

כל הדפוסים מנקדים פרס פעמיים.

פרס הוא הניקוד בעט כמעט בכל מקום, וכך מנקד טש גם בפאה ח, ה. פעם אחת נמצאה בעט צורה חריגה: ופרס (עדות ג, ג). מסתבר שבתודעת הנקדן התערבבו השם הנידון והפועל פרס, ושואין מדובר בצורה חלופית של השם.¹¹⁵⁷ גם ברוב המילונים פרס או פרס.¹¹⁵⁸

המסורות האחרות נחלקו בצורתן של שם זה, ולא אחת מתועדות בהן שתי צורות: פרס לצד פרס/פרס.¹¹⁵⁹ נראה שבמסורת האשכנזית התקבעה צורה אחת ויחידה, במשקל קטל.

פרפרת (פסחים י, ג), **פרפרותיו** (שבת כג, ב), **פרפראות** (אבות ג, יח)

את היחיד ניקדו חק, ל'1, ל'2: לפרפרת.¹¹⁶⁰ ל'2, ל'3: לפרפרת. את נטיית הריבוי מנקדים הכול לפרפרותיו. את הריבוי הגרוד מנקדים עט ול'1 לפרפראות.

הצורה לפרפרת בשווא בפ"א השנייה מצויה בעט גם בהיקרות הראשונה בברכות ו, ה, וכך מנקד טש בכל מקום (א4, כולן בברכות שם). זוהי כמובן צורה אשכנזית מובהקת, שבה חלה נסיגה של ההטעמה וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (§2.1.3.2). הצורה לפרפרת שנמצאה בשניים מדפוסים

¹¹⁵⁴ הימנס, המילים השאולות, עמ' 181. על היחס בין הצורה העברית למקור היווני φορβεία ראו גם עמ' 285 שם. ראו גם יעקב, דרום תימן, עמ' 355.

¹¹⁵⁵ יסטרוב, עמ' 1233; קוסובסקי, עמ' 1483; פין, ד, עמ' 94; לוי, ד, עמ' 123; בוקסטורף, עמ' 907.

¹¹⁵⁶ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 342–343; יעקב, דרום תימן, עמ' 270.

¹¹⁵⁷ השו"ת §3.1.2.8.

¹¹⁵⁸ יסטרוב, עמ' 1233; קוסובסקי, עמ' 1483; פין, ד, עמ' 94; בוקסטורף, עמ' 907. לוי (ד, עמ' 124) ניקד פרס, אולי כדי להבדיל מן השם בצירוף "בית הפרס".

¹¹⁵⁹ ראו בעיקר בירנבאום, גניזה, עמ' 256–257. וכן ייבין, בבלי, עמ' 900–901; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 342, 514; יעקב, דרום תימן, עמ' 270.

¹¹⁶⁰ בעט אין רואים ניקוד תחת הפ"א השנייה בתיבה זו.

למברג משקפת כנראה את אותו התהליך; הפתח הסופי בצורה זו נובע משחזור של תנועה שהיטשטשה, ונדמה שהוא בא לשוות לצורה מראה של צורת נסמך בסיומת הנקבית יֵת.

אשר לצורת הריבוי, גם במסורות אחרות מצויה הצורה "פרפראות" באל"ף (או "פרפריות" ביו"ד בענף הארץ־ישראלי) לצד "פרפרותיו" בלא הגה מעבר.¹¹⁶¹

פרשה (פסחים י, ד), פרשת העבור (ברכות ד, ד)

בפסחים מנקדים הכול הפְּרָשָׁה.¹¹⁶² בברכות מנקדים עט וחֶק "פְּרָשֶׁת העבור". בטש ובכל דפוסים הליקוטים: פְּרָשֶׁת.

הניקוד פְּרָשָׁה, פְּרָשֶׁת הוא המצוי בעט ובחֶק ברוב היקרויות השם. לא פעם מנוקדת בשניהם התנועה הסופית בסגול: פְּרָשָׁה (למשל תענית ד, ג), פְּרָשֶׁת (למשל סוטה ז, ח). סגול זה ודאי מוצאו בתנועה פוסט־טונית שהיטשטשה; מסתבר ששכיחותו הגבוהה של השם ביידיש, שבה הוא נהגה [párše],¹¹⁶³ היא שהביאה לניקוד זה. פעם אחת נמצאה בשני הדפוסים צורה חריגה: בְּפְרָשֶׁת דרכים (חולין ד, ז).¹¹⁶⁴

הצורה פְּרָשָׁה ידועה היטב כקריאתם של אשכנזים בשם זה.¹¹⁶⁵ נהוג להניח שחל בה התהליך המוכר של נסיגת ההטעמה וחיתוף התנועה הפוסט־טונית (2.1.3.2§),¹¹⁶⁶ אך יושם אל הלב שבמקרה כזה המקור המשוער הוא פְּרָשָׁה בפ"א פתוחה, ולא פְּרָשָׁה בקמץ. צורה זו אינה מפתיעה במיוחד לנוכח הממצאים האחרים בשאלת תשלום הדגש לפני רי"ש (2.2.2§).

הצורה פְּרָשֶׁת שנמצאה פעמיים בעט ובחֶק מלמדת על היחטפות של תנועה בהברה סגורת דגש מיסודה. על תופעה זו ראו בהרחבה 2.1.3.1§.

צוהריים (אבות ג, י)

עט, ל' : צְהָרִים. ברי"ש קמוצה נוקד השם בעט גם בנגעים ב, ב. מסתבר שהקמץ הוא בהשפעת המ"ם השפתית; ראו 2.1.2.3§.

¹¹⁶¹ ייבין, בבלי, עמ' 977; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1412–1413; יעקב, דרום תימן, עמ' 271.

¹¹⁶² בל 37 אין רואים ניקוד בפ"א (הפְּרָשָׁה).

¹¹⁶³ ויינרייך, מילון, עמ' 486; הארקאווי, עמ' 380; ביידר, דיאלקטים, עמ' 310.

¹¹⁶⁴ בחֶק בְּפְרָשֶׁת בפ"א דגושה.

¹¹⁶⁵ בריהודה, מילון, עמ' 5254–5255 והערותיו של טורסיני שם. טורסיני משער שהמנקדים פְּרָשָׁה (כלומר, רוב מסורות העברית) הלכו בעקבות צורתו המקראית של השם, ואולי דווקא הגיית האשכנזים פְּרָשָׁה מלמדת על הצורה המקורית. השערה זו משוללת כל יסוד לדעתי.

¹¹⁶⁶ ברגרין, עיונים, עמ' 81; מישור, חקר, עמ' 114; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 207.

צורך (למשל שבת יז, ד א3; שבת כד, ה), **צרכי המת** (שבת כג, ה), **צרכיהם** (ברכות ד, ד)

את היחיד מנקדים הכול צורך או צורך. בנטיית הריבוי: "צרכי המת", צרכיהם בכל הדפוסים.

צורת היחיד הגרודה צורך בצירי היא עדות נוספת לחילופי המשקלים קטל-קוטל במסורת האשכנזית (3.1.2.7§).

במסורות רבות הכ"ף בשם זה דגושה או רפה שלא על פי כללי הדקדוק הנורמטיביים: מצד אחד עדויות רבות לצרכו וכדומה, בכ"ף רפה אחרי שווא "נח", ומנגד עדויות נרחבות גם לצרכי וכדומה, בכ"ף דגושה אחרי שווא "מרחף".¹¹⁶⁷ בנטיית הריבוי לא נמצאו לי צורות בכ"ף דגושה במקורות הישירים – בכל דפוסים הליקוטים ובכל מקום בעט הצורה היא צרכיהן וכדומה. כך מנקדים גם יסטרוב וקוסובסקי, אך אצל פין: צרכיהם.¹¹⁶⁸

נטיית היחיד אינה מזדמנת בקורפוס, ולפיכך אין לי מקורות להשוואה. אעיר רק שבעט הצורה היא תמיד צרכו וכדומה – ללא דגש בכ"ף. כך מנקד גם טש פעמיים בכלאיים ז, ז (צרכה, צרכו).¹¹⁶⁹

צילה (סוכה א, א)

עט וחק מנקדים מצלטה בשווא בלמ"ד. בכל דפוסים הליקוטים מצלטה בקמץ.

בדומה מנקדים עט וחק בסוכה ב, ב וְשִׁצְלָתָהּ. במסורתם של דפוסים אלו חלה בשם זה נסיגה של ההטעמה וחיתוף פוסטיטוני (2.1.3.2§), בעוד בשאר המקורות השתמרה ההטעמה בהברת המלעיל.

ציר (יומא ח, ג)

הכול מנקדים ציר בחיריק. זהו הניקוד בעט בכל מקום, ובכלל זה בתרגום ליידיש שם. כך ניקדו גם כמעט כל המילונים.¹¹⁷⁰ במסורות הטובות ציר (צִיר) בצירי. הצורה ציר מצויה במסורת תימן, והיא הנהוגה בדפוסים המשנה.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁷ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 56; פלמן, קוטל, עמ' 21–24; כ"ץ, שביעית, עמ' 3; ריז'יק, מסורות, עמ' 256; יעקב, דרום תימן, עמ' 273–274; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 214.

¹¹⁶⁸ יסטרוב, עמ' 1271; קוסובסקי, עמ' 1519; פין, ד, עמ' 208.

¹¹⁶⁹ בשתי ההיקרויות נוקד ללא דגש גם בד"ל.

¹¹⁷⁰ יסטרוב, עמ' 1280; קוסובסקי, עמ' 1509; פין, ד, עמ' 172; לוי, ד, עמ' 187; בוקסטורף, עמ' 950. יוצא הדופן היחיד הוא בריהודה (מילון, עמ' 5615), המנקד צִיר, ציר.

¹¹⁷¹ ייבין, בבלי, עמ' 756; בירנבאום, גניזה, עמ' 194; בראשר, תורת הצורות, עמ' 162–163; יעקב, דרום תימן, עמ' 275–276.

צלוחית (פרה ט, א)

הכול מנקדים צלוחית בשורוק. זהו הניקוד בעל ובהק כמעט בכל מקום (כעשרים פעמים). פעם אחת בלבד נמצאה בשניהם צורה בחולם: צלוחית (מידות ב, ו).

במקרא מילה יחידאית (מל"ב ב 20), ושם צלוחית. כך גם במסורות לשון חכמים,¹¹⁷² ובכלל זה בדפוסי משנה כאמ"ד ו"ל. הצורה צלוחית בשורוק אינה ידועה לי אלא ממסורות אשכנזיות. כך כאמור מנקדים כל המקורות הישירים כמעט תמיד, וכך ניקד גם בוקסטורף במילונו.¹¹⁷³ ככל הנראה צורה זו משקפת את המעתק של חולם לשורוק בהברה פתוחה מוטעמת (2.1.2.8§).¹¹⁷⁴

צלי (פסחים י, ד)

ניקודם של כל הדפוסים אחיד: "אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי".

השם מנוקד צלי בעל בכל מקום, למעט היקרות אחת שבה הוא משמש כשם תואר: "ואינו נאכל אלא צלי" (זבחים ה, ח). ניקוד זה אינו נובע כנראה מההבדל הסמנטי, שכן גם במובאה מפסחים י השם משמש כנראה כשם תואר.¹¹⁷⁵ סביר יותר שהצורה צלי במשנת זבחים שם נובעת מהימצאותו של פרק זה ("איזהו מקומן") בסידור התפילה, ולפיכך הוא נגוע בתיקוני מדקדקים (1.4.2.2§).¹¹⁷⁶ גם קוסובסקי (עמ' 1510) מנקד צלי.

במקרא צלי בנפרד (ישעיהו מד 16), צלי בנסמך (שמות יב 8, 9). גם ברוב המסורות של לשון חכמים צלי היא צורת הנפרד, וכך גם בד"ל.¹¹⁷⁷ צורת הנפרד צלי מצויה בכ"י פ, ויש לה תיעוד מועט במסורות מתימן ובמחזורים איטלקיים.¹¹⁷⁸ במסורת אשכנז נראה שזוהי הצורה העיקרית. אפשר שחלה כאן השפעה של צורת הנסמך המקראית צלי, שהשתלטה על צורת הנפרד במסורת זו.¹¹⁷⁹

צפצה (סוכה ג, ג)

עט, 11, 21, 17: וְהִצְפֹּצְפָה. חק, ו, 27: וְהִצְפֹּצְפָה. 37: וְהִצְפֹּצְפָה.¹¹⁸⁰

¹¹⁷² ראו למשל ייבין, בבלי, עמ' 1054.

¹¹⁷³ בוקסטורף, עמ' 952. בשאר המילונים צלוחית בחולם כבמקרא.

¹¹⁷⁴ מסתבר שהצורה האשכנזית של שם זה היא שהביאה להגייה הנפוצה בימינו צלוחית בשורוק, כנגד הצורה התקנית צלוחית בחולם, המנוקדת כך בכל המילונים של האקדמיה ללשון העברית.

¹¹⁷⁵ אין ללמוד על כך מניקוד השם הקודם "בשר", שכן בְּשֶׁר־ היא גם צורת הנסמך של השם במסורת אשכנז (ראו בשר לעיל). ועם זאת, עדות לתפיסת "צלי" במשנה זו כשם תואר באה מן התרגום ליידיש, וכך למשל תורגם בעל "גיבֶרֶאטין פֶּלִיש".

¹¹⁷⁶ ומנגד בפסחים י, בקטע המוכר היטב מן ההגדה של פסח ולפיכך נתון אף הוא להשפעה אפשרית של מדקדקים, נוקד צלי.

¹¹⁷⁷ ייבין, בבלי, עמ' 895; בראש, תורת הצורות, עמ' 713–714.

¹¹⁷⁸ בראש, שם; ריזיק, מסורות, עמ' 269–270; יעקב, דרום תימן, עמ' 276.

¹¹⁷⁹ גם כאן מסתבר שהצורה האשכנזית היא שהשפיעה על הגייתו הנפוצה של השם בעברית בת ימינו, כנגד הצורה התקנית צלי.

¹¹⁸⁰ בצד"י השנייה ספק קמץ ספק שווא. אני נוטה לקמץ.

במקרא מילה יחידאית (יחזקאל יז 5), ושם צִפְּצָה בקמץ.¹¹⁸¹ גם במשנה מילה יחידאית. בכתבי יד אחדים הכתיב הוא "צפצפת", אך גם לכתוב "צפצפה" תיעוד קדום, וכך נהוג בדפוסי המשנה ובמילונים.¹¹⁸²

הצורה צפצפה בשווא בצד"י השנייה משקפת את התהליך המוכר של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסטטוני (2.1.3.2§). הממצאים מלמדים שבשם זה התהליך לא חל באופן גורף, אלא רק בכמה מהמסורות האשכנזיות.¹¹⁸³

צָרִיף (סוכה א, יא)

עט וחק מנקדים צָרִיף בשווא. בכל דפוסי הליקוטים צָרִיף בקמץ.

צורת הריבוי נוקדה בעט ובחק צָרִיפִין (מעשרות ג, ז; אהלות יח, י). צורת היחיד צָרִיף מצויה כך גם אצל בריהודה ויסטורב.¹¹⁸⁴ קוסובסקי, לוי ובוקסטורף ניקדו צָרִיף,¹¹⁸⁵ ואצל פין (ד, עמ' 221) אין אחידות: הערך מנוקד צָרִיף, אך במובאה ממסכת סוכה ניקד צָרִיף.

במסורות הטובות צָרִיף במשקל קָטִיל. הצורה צָרִיף מצויה במסורת תימן, ובכלל זה בצורת הריבוי צָרִיפִין. בד"ל צָרִיף ביחיד, צָרִיפִים בריבוי.¹¹⁸⁶

מסתבר שדפוסי הליקוטים ואחדים מהמילונים הלכו בעקבות ד"ל, ואילו עט, חק והמילונים האחרים שימרו מסורת טובה.

קָבַע (ברכות ד, א; שם, ד; אבות ב, יג)

כל הדפוסים מנקדים תמיד קָבַע. זהו הניקוד הקבוע בעט (עוד שלוש פעמים), וכך מנקד גם ילון. בכל המילונים קָבַע.¹¹⁸⁷ הצורה קָבַע ידועה כהגייתם המסורתית של אשכנזים.¹¹⁸⁸

בכתבי היד ק ופא עדות לשתי הצורות: קָבַע לצד קָבַע. ברוב המסורות הטובות קָבַע / קָבַע.¹¹⁸⁹ קָבַע היא הגייתם המסורתית של ספרדים,¹¹⁹⁰ והצורה המצויה בכל מקום בד"ל. מסתבר שהמילונים הלכו בעקבות ד"ל, בעוד כל המקורות הישירים ניקדו את השם כצורתו המוכרת

¹¹⁸¹ כך נוקד גם במקרא בניקוד בבלי (ייבין, בבלי, עמ' 978).

¹¹⁸² בראשר, תורת הצורות, עמ' 1413.

¹¹⁸³ בכל המילונים צפצפה בקמץ כבמקרא.

¹¹⁸⁴ בריהודה, מילון, עמ' 5636; יסטורב, עמ' 1302.

¹¹⁸⁵ קוסובסקי, עמ' 1522; לוי, ד, עמ' 222; בוקסטורף, עמ' 966.

¹¹⁸⁶ ייבין, בבלי, עמ' 882; בראשר, תורת הצורות, עמ' 718; יעקב, דרום תימן, עמ' 279.

¹¹⁸⁷ יסטורב, עמ' 1311; קוסובסקי, עמ' 1530; פין, ד, עמ' 217; לוי, ד, עמ' 240; בוקסטורף, עמ' 974. בריהודה (מילון, עמ' 5713) הביא את שתי הצורות.

¹¹⁸⁸ ילון, מבוא, עמ' 23; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 82. אלדר מעיר שיש גם משניות אשכנזיות שבהן נוקד קָבַע, ואיני יודע לאילו משניות התכוון.

¹¹⁸⁹ ייבין, בבלי, עמ' 901; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 82; בראשר, תורת הצורות, עמ' 525–526; יעקב, דרום תימן, עמ' 279.

¹¹⁹⁰ ילון, שם; אלדר, שם.

במסורת אשכנז. נראה שבשם זה שימרה המסורת האשכנזית את הצורה הידועה מרוב המסורות הטובות.

קבר (שבת כג, ד)

הכול מנקדים כאן קָבֶר בסגול. זהו הניקוד גם בטש (כלאיים ב, י), וברוב המקומות בעט. ארבע פעמים נוקד בעט קָבֶר בצירי (פסחים ח, ח; אהלות טז, א; שם, ב; אהלות יז, ג). בשלוש הראשונות מתוכן מנקד חק קָבֶר בסגול, אך באהלות יז, ג ניקד גם הוא קָבֶר בצירי. קָבֶר היא הצורה הנהוגה בידיש.¹¹⁹¹ וראו בהרחבה §3.1.2.3.

קודשים (למשל שבת כג, ב; ברכות ד, ה)

בדפוס הליקוטים תמיד קָדָשִׁים. טש מנקד "קדשי הקדשים" (ברכות ט, ה), וזוהי גם הצורה היחידה אצל קוסובסקי (עמ' 1541–1542). בעט מגוון של צורות; בעיקר רווחות בו שתי צורות עיקריות: קָדָשִׁים (84x) וקָדָשִׁים (57x). שתי צורות אחרות מצויות בשכיחות נמוכה הרבה יותר: קָדָשִׁים (5x) וקָדָשִׁים (2x). מבחינה פונטית אין הבדל בין הצורה האחרונה לבין קָדָשִׁים בקמץ, ולפיכך ארבע צורות הניקוד האלה מכוונות אל שלוש צורות הגייה: [kódšim], [kodóšim] ו[kdóšim]. לא פעם מצויות שתי הצורות העיקריות (קָדָשִׁים וקָדָשִׁים) זו לצד זו באותה משנה (למשל בזבחים ט, ה). פעמים רבות מוצאים גם אי־התאמה בין עט לבין חק, אף על פי שמסורתם בעיקרה אחת היא (1.4.1§); כך למשל בפרקים ה–ז במסכת זבחים רווח בעט הניקוד קָדָשִׁים, לעומת קָדָשִׁים בחק. תיעודה של הצורה קָדָשִׁים זניח מאוד יחסית; ארבע מחמש ההיקריות שלה באות בשבועות א (וקָדָשִׁיו), ועוד אחת בזבחים יב, ד (הקָדָשִׁים).

במסורות אחדות צורת השם תלויה בצירוף שבו הוא מצוי – יש המבחינים בין "קדשי קדשים" לבין "קדשים קלים" (ראו להלן). לעומת זאת, במסורת האשכנזית ההבחנה בין קָדָשִׁים לקָדָשִׁים אינה תלויה בהקשר; כך למשל בעדיות ח, ו מנקד עט גם "קדשי קדשים" וגם "קָדָשִׁים קלים", אך בעורלה ב, יז הוא מנקד הן "קדשי קדשים" והן "קָדָשִׁים קלים". גם בידיש תיעוד לשתי הצורות (קָדָשִׁים לצד קָדָשִׁים), כנראה ללא תלות בצירוף שבו מצוי השם.¹¹⁹² כך עולה גם מן התרגום לידיש בעט, המנקד פעם קָדָשִׁים ופעם קָדָשִׁים, ללא עקיבות.

המסורות האחרות נעות בין קָדָשִׁים, קָדָשִׁים וקָדָשִׁים. באחדות מהן הבחירה בצורה תלויה בגורמים שונים; למשל: יש מסורות הקוראות קָדָשִׁים רק אחרי וי"ו החיבור (וקָדָשִׁים), וכאמור,

¹¹⁹¹ ויינרייך, מילון, עמ' 427; הארקאוו, עמ' 448.

¹¹⁹² ראו ויינרייך, מילון, עמ' 427; ומנגד הארקאוו, עמ' 449; בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19.

יש המבחינות בין "קדשי קדשים" ל"קדשים קלים".¹¹⁹³ גורמים אלו אינם ממלאים תפקיד במסורת האשכנזית.

הצורה קִדְּשִׁים אינה ידועה לי אלא ממסורת אשכנז, וישנן שתי אפשרויות לפירושה. האחת היא לראות בה ריבוי שלם של שם סגולי והאחרת להניח שחל בה התהליך של נסיגת ההטעמה וחיתוף התנועה הפוסט-טונית (2.13.2§). בירנבאום מצדד באפשרות השנייה.¹¹⁹⁴ מכיוון שצורות הריבוי השלם הן יציבות וקבועות כמעט תמיד במסורת אשכנז, ולעומת זאת התהליך של נסיגת ההטעמה וחיתוף התנועה רחוק מלהיות סדיר, נראה לי שהצדק עם בירנבאום, ושאכן הצורה קִדְּשִׁים משקפת את התהליך של נסיגת ההטעמה והחיתוף, ואין לראות בצורה זו צורת ריבוי שלם.¹¹⁹⁵

קוליס (ידג מקרל'; שבת כב, ב)

עט, חק: וקוליס האיספנין. ו, 1T, 2T, 3L: וקוליס. ל, 1, 2L: וקוליס.

ניקוד זהה מצוי בעט גם במכשירין ו, ג.

השם נשאל מן היוונית *κολία* (בלטינית *colias*), ובהתאם למילה המקורית, הצורה ברוב המסורות היא קולִיִּס, קולִיִּס וכדומה.¹¹⁹⁶ הצורה קוליס בעט ובחק מצויה גם באמ"ת במכשירין שם, אך במסכת שבת ניקד אמ"ת וקולִיִּס כשאר המסורות. מסתבר לדעתי שמקורה של הצורה קוליס בחילופים גרפיים בין הסמ"ך החותמת את התיבה לבין מ"ם, ומתוך תפיסה שהרכיב הסופי ים הוא צורן ריבוי.¹¹⁹⁷ צורה זו מלמדת על היעדרה של מסורת ממשית בקריאתו של שם זה, אך מעניין שבדומה מנקד גם קוסובסקי קוליס.¹¹⁹⁸

קומוס (פרה ט, א)

בכל הדפוסים נוקד קומוס.

השם נשאל מן המילה היוונית *κόμμι* (בלטינית *gummi, cummis*), 'שרף של עץ'.¹¹⁹⁹ כל המקורות מנקדים בשורוק בהברה הראשונה, וכך מנקד עט כמעט בכל מקום אחר במשנה (5x בסך הכול). אך פעם אחת ניקד בְּקוֹמוֹס בחולם (סוטה ב, ד), וכך ניקד גם חק שם. המילונים נחלקו בניקוד

¹¹⁹³ ייבין, בבלי, עמ' 853–854; פלמן, קוטל, עמ' 24–29; דודי, עיונים, עמ' 104; ריז'יק, מסורות, עמ' 255–256; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 582; יעקב, דרום תימן, עמ' 280.

¹¹⁹⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19.

¹¹⁹⁵ ראו הרחבה בעניין זה במאמרי שמש, הריבוי השלם.

¹¹⁹⁶ היימנס, המילים השאלות, עמ' 189–190. וראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 142–143; יעקב, דרום תימן, עמ' 356–357.

¹¹⁹⁷ כאמור, גם בתיבה השנייה של הצירוף, איספנין, ישנן עדויות לתפיסת המילה כצורת ריבוי (ראו בערכו לעיל).

¹¹⁹⁸ קוסובסקי, עמ' 1569. בשאר המילונים קולִיִּס, קולִיִּס וכדומה.

¹¹⁹⁹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 193.

התנועה הראשונה: יסטרוב, קוסובסקי, בוקסטורף ופין ניקדו קומוס בשורוק, ולעומתם לוי ניקד קומוס בחולם, וכמוהו גם ילון.¹²⁰⁰

למראית עין החילופים בין קומוס לבין קומוס מתקשרים לחילופים הרגילים בין תנועות אלו בהברה סגורה (2.1.2.7§), ולכאורה הם מלמדים על הברה סגורת דגש ביסודה (*קומוס). אלא שחלק ניכר מהמסורות האחרות אינן מכילות את המ"ם בשם זה; ד"ל מנקד קומוס ללא דגש, וכך גם בכל המילונים¹²⁰¹ וכן בפא ובמסורות תימן.¹²⁰² יש להניח שגם המסורת האשכנזית לא ידעה הכפלה של המ"ם בשם זה, ולפיכך נדמה שלפנינו עדות לחילופים בין שתי התנועות בהברות פתוחות מוטעמות (2.1.2.8§). דומה אפוא שהצורה היסודית קומוס בחולם נעתקה על פי רוב לקומוס במסורת האשכנזית, והתיעוד המועט של קומוס משמר אולי מסורת קדומה, או הולך בעקבות ניקודו של ד"ל.

בקצרה אעיר שהתנועה הסופית אינה אחידה, ולצד הניקוד קומוס בשורוק נמצא בלעט כמה פעמים גם הניקוד קומוס בחולם. מן הסתם נקראה התנועה הסופית בטשטוש (2.1.1§), ולא הייתה למילה מסורת ניקוד מוכרת שתיצור אחידות בניקודה של התנועה.

קומס (למשל נדרים ח, א; שם, ה)

עט מנקד תמיד קומס, וכך ניקד גם ל' בנדרים ח, א. בשאר ההיקרויות בל' קומס בקמץ, וכך גם בשאר דפוסי הליקוטים בכל מקום (10x בסך הכול).

הניקוד קומס בחולם ובצירי נמצא בלעט בכל מקום אחר במשנה, למעט בנדרים א, ב; שם ניקד קומס, קומח, קומס. לעומתו ניקד חק גם שם קומס בצירי (וכן קומח, קומס), וכך גם בכל מקום אחר אצלו.

במסורות הטובות בדרך כלל קומס במשקל קטל.¹²⁰³ בפט קומס במשקל קוטל ובד"ל קומס במשקל קוטל – בשניהם הנו"ן אינה דגושה.¹²⁰⁴ במסורת האשכנזית מצאתי רק צורות בחולם; מלבד העדים הישירים כך ניקדו כל המילונים,¹²⁰⁵ וכן ילון במהדורת אלבק. למעט בוקסטורף, הכול ניקדו קומס בקמץ, ודומה שצורה זו משמרת מסורת ניקוד קדומה. בוקסטורף, בדומה לעט ולחק, ניקד קומס בצירי. נדמה לי שצורה זו היא תולדה של תנועה סופית שהיטשטשה (2.1.1§), אולי בהתאמה לצורות בינוני פועל. אין היא ידועה לי ממסורות אחרות.

¹²⁰⁰ יסטרוב, עמ' 1332; קוסובסקי, עמ' 1571; בוקסטורף, עמ' 1020; פין, ד, עמ' 278; לוי, ד, עמ' 265.

¹²⁰¹ ראו הפניות בהערה הקודמת.

¹²⁰² ייבין, בבלי, עמ' 1076 והערה 57 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 357.

¹²⁰³ ייבין, בבלי, עמ' 973–974; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1077–1078.

¹²⁰⁴ בראשר, שם.

¹²⁰⁵ בריהודה, מילון, עמ' 5853; יסטרוב, עמ' 1335; קוסובסקי, עמ' 1576; לוי, ד, עמ' 267; בוקסטורף, עמ' 1026.

קופה (דמאי ב, ה)

עט, חק, טש, ו, 37 : וְקוּפֹת. 2T, 1T, 27 : וְקוּפֹת.

בעט קופה בפ"א דגושה בכל מקום, למעט שתי היקרויות במנחות י, א שבהן אין רואים דגש : קופות 2x. אך באותה משנה נוקד גם וּבְקוּפָה בפ"א דגושה. בחק דגש כמעט בכל מקום, לרבות ההיקרויות האמורות במנחות ; אך פעם אחת אצלו קופה (ב"מ ב, ח). לאור האחידות המוחלט כמעט בניקודם של דפוסים אלו, מסתבר בעיניי שההיקרויות הבודדות של "קופה" ללא דגש אינן מלמדות על צורה אחרת במסורת השם, אלא על סימן דגש שדהה או נשכח.

בטש אין אחידות : פעם אחת בדמאי ניקד כאמור בפ"א דגושה, וכך נוקד אצלו עוד פעמיים (דמאי ה, ז ; כלאיים ט, י). אך פעמיים הוא מנקד בלא דגש : הקופה, וְהַקּוּפָה (פאה ח, ז). בשתי ההיקרויות במשנה זו מנקד ד"ל הַקּוּפָה בדגש, וטש למעשה סוטה מניקודו. ועם זאת, גם בד"ל תיעוד נרחב לצורה קופה בלא דגש ; צורה זו נמצאה 15 פעמים בדפוס זה, לעומת 29 פעמים שניקד קפה בפ"א דגושה. גם קוסובסקי מנקד קופה ללא דגש.¹²⁰⁶ לעומת זאת, מן היידיש מביא ניבורסקי (עמ' 433) את הצירוף "קופה של שרצים" בפ"א דגושה.

דודי מציין שגם באמ"ת קופה בפ"א רפה,¹²⁰⁷ אך הוא לא נתן את הדעת לכך שסימון הדגשים אינו עקיב כלל בדפוס זה. במסורות הטובות קופה בפ"א דגושה.¹²⁰⁸ נראה ששתי הצורות מוכרות במסורת אשכנז, אם כי ניכרת נטייה ברורה לעבר קופה בפ"א דגושה.

קופר (שבת ה, ד)

בכל הדפוסים נוקד הקופר.

שמה של חיה זו מזדמן גם בכלאיים ח, ה, ושם הכתיב בעט, בחק ובטש הוא "הקופד" בדל"ת. עט וחק ניקדו שם הקופד בקמץ, ואילו טש הקופד בפתח. צורה דומה (קופד או קופד) מובאת ברוב המילונים.¹²⁰⁹ קוסובסקי (עמ' 1579) ציין שתי צורות, קופד וקופר, ובשתיהן לא הטיל דגש בפ"א.

החילופים בין "קופר" ל"קופד" ידועים היטב גם מכתבי יד ודפוסים אחרים. בכ"י ק אף מתועד תיקון של רי"ש לדל"ת בהופעה במסכת שבת.¹²¹⁰ אשר לצורת השם, באבות הטקסטים (ק, פא) משקלו קָטַל : הקופד, הקופד וכדומה, וכך כנראה גם בקטע גניזה ובספרא בניקוד בבלי. במסורת תימן הפ"א רפה : קופד או קופד, ובדומה מנקד ד"ל בכלאיים קופד ובשבת קופד.¹²¹¹ נראה שמסורת אשכנז שימרה בשם זה את הצורה המצויה במסורות הטובות.

¹²⁰⁶ קוסובסקי, עמ' 1555. בשאר המילונים קופה.

¹²⁰⁷ דודי, עיונים, עמ' 89.

¹²⁰⁸ דודי, שם ; בר־אשר, מחקרים, ב, עמ' 286.

¹²⁰⁹ בריהודה, מילון, עמ' 6058 ; יסטרוב, עמ' 1337 ; לוי, ד, עמ' 270 ; בוקסטורף, עמ' 1035.

¹²¹⁰ ילון, מבוא, עמ' 75 ; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1078–1079.

¹²¹¹ ייבין, בבלי, עמ' 974 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 167 ; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1078–1079 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 280.

קורדום

ראו קורדום להלן.

קורדימא (שבת כב, ו)

עט, חק, ו, 2י, 1ל, 2ל, 3ל: לקורדימא. 1ז: לקורדימא.

זוהי גרסת הדפוסים, בעוד בכתבי היד "לפילומא"¹²¹² הכתיב "קורדימא" מנוקד בצורה דומה בכל הדפוסים, למעט חילופים בהברה הראשונה בין התנועות [o] ו-[u] (2.1.2.7s).¹²¹³

קורטוב

ראו קורטוב להלן.

קורנס (שבת יז, ב)

עט, חק: קורנס. ו, 1ז, 2י, 1ל, 2ל, 3ל: קורנס.

מקובל לגזור את השם מיוונית, אם כי אין הסכמה לגבי המילה היוונית המקורית.¹²¹⁴ כתיבו של השם בכל המסורות הוא "קורנס", וכתוב זה מנוקד בדרך כלל בתנועת [a] בנו"ן (קורנס וכדומה), אם כי יש גם עדויות מעטות לקורנס בתנועה [e], ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית.¹²¹⁵ הכתיב "קורנס" בווי"ו אינו מוכר לי מאף מסורת אחרת. מעניין שזהו גם הכתיב במילונו של לוי (ד, עמ' 276), המנקד קורנס. לכאורה ניקוד התנועה הסופית בחולם אינו אלא שחזור של תנועה שהיטשטשה (2.1.1s), אלא שהכתיב בווי"ו, כנגד הצורה המוכרת בכל המסורות הכתובות האחרות, מלמד לדעתי על הגייה פונטית של החולם. אפשר שתולדתו בהידמות לחולם שבהברה הראשונה.¹²¹⁶

התנועה הראשונה מנוקדת בחולם בעט גם בכלים יג, ד (קורנס).¹²¹⁷ פעם אחת (שבת יב, א) נראה שנוקדו חולם ושורוק כאחד: קורנס. בחק שם רק שורוק (קורנס). על החילופים בין התנועות במעמד זה ראו 2.1.2.7s.

¹²¹² היימנס, המילים השאולות, עמ' 196–197. ראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 142.

¹²¹³ ראו הפניות בהערה הקודמת; וכן יעקב, דרום תימן, עמ' 359. כך ניקדו גם ילון וקוסובסקי (עמ' 1596).

¹²¹⁴ היימנס, המילים השאולות, עמ' 197–198.

¹²¹⁵ היימנס, שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 317. ראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 34; יעקב, דרום תימן, עמ' 359.

¹²¹⁶ יצוין שבכמה מההצעות האטימולוגיות לשם זה ישנה תנועה אחורית בהברה האחרונה (ראו היימנס, שם). אך בהיעדר תיעוד קדום לכתיב "קורנס", ספק אם זה משתלשל ישירות מהמילה היוונית המקורית.

¹²¹⁷ בהיקרות נוספת (כלים כט, ו) ניקוד התיבה דהוי וקשה לזיהוי.

קטן (למשל שבת כב, ו; שם יז, ב)

כל הדפוסים מנקדים תמיד קטן. הצורה קטון אינה מצויה כלל בדפוסים המשנה, ואין תמה שאינה משמשת גם במסורת אשכנז.¹²¹⁸

קיבר (מכשירין ב, ח)

נט, ו, 11, 12¹¹⁹, 21, 22, 37: קיבר א. 17: קיבר א.

בדומה מנקדים גם קוסובסקי ופין (קבר), וקרובות לכך הצורות שהביא בוקסטורף (קיבר, קיבור).¹²²⁰ יסטרוב (עמ' 1354) ולוי (ד, עמ' 241) ניקדו קיבר בבי"ת רפה.

השם נשאל ככל הנראה מן המילה היוונית κίβητος (בלטינית cibarius), 'פשוט', ובעיקר כתיאור ללחם גס (לחם שחור).¹²²¹ במרבית המסורות צורתו קיבר, הקו"ף בצירי והבי"ת רפה. כך מנקד גם ילון. באמ"ד ובד"ל קיבר – חיריק ובי"ת רפה.

הממצאים מהמקורות הישירים של המסורת האשכנזית חד־משמעיים: קיבר בחיריק ובי"ת דגושה. איני מכיר מסורות אחרות הקוראות כך, ונראה שזוהי התפתחות אשכנזית עצמאית.

קינוף (סוכה א, ג)

בכל הדפוסים נוקד הקינוף.

השם נשאל מן היוונית κωνωπεῖον (לטינית conopeum), 'מיטה בעלת כילה להגנה מפני יתושים'.¹²²² במסורות השונות חילופים בתנועה הסופית של השם בין חולם לשורוק.¹²²³ בהגייה האשכנזית כנראה אין חשיבות פונטית לניקוד (2.1.1§), אך למרות זאת בולטת העובדה שכל המקורות הישירים ניקדו בחולם.

קיסום ('קיסוס'; סוכה א, ד)

נט וחק מנקדים הקיסום בחולם. בכל דפוסים הליקוטים הקיסום בשורוק.

¹²¹⁸ ראו את דיונו המקיף של בראשר, מחקרים, ג, עמ' 222–236. וכן בירנבאום, גניזה, עמ' 290; בראשר, תורת הצורות, עמ' 844–846.

¹²¹⁹ בהיקרות השנייה אין רואים ניקוד בקו"ף.

¹²²⁰ קוסובסקי, עמ' 1532; פין, ד, עמ' 220; בוקסטורף, עמ' 976. מסתבר שניקוד ההברה הסופית אצל בוקסטורף הוא שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§), או ניסיון להתאים את השם למשקל עברי.

¹²²¹ היימנס, המילים השאולות, עמ' 201.

¹²²² היימנס, המילים השאולות, עמ' 204–205.

¹²²³ היימנס, שם; דודי, עיונים, עמ' 141; יעקב, דרום תימן, עמ' 361.

הכתיב הוא "קיסוס" במ"ס בעט גם בשתי הופעות אחרות (כלאיים ה, ח; אהלות ח, א), וכך גם בחק ובטש בכלאיים שם. כתיב זה ידוע גם ממקורות אחרים.¹²²⁴ התנועה הסופית מנוקדת בחולם בעט גם באהלות שם, אך בכלאיים ניקד וְקִיסוֹס בשורוק, וכך גם בחק ובטש. סביר להניח שהניקוד אינו מלמד על הגייה פונטית (2.1.1§).¹²²⁵

קיתון (יומא ד, ה)

הכול מנקדים קִיתוֹן 2x בתי"ו דגושה. זהו הניקוד בעט כמעט בכל מקום (5x בסך הכול), אך בכלים יד, א ניקד פעמיים קִיתוֹנוֹת ללא דגש. בתי"ו דגושה ניקדו גם קוסובסקי, פין, בוקסטורף וילון.¹²²⁶ צורה זו ידועה היטב כהגייתם המסורתית של אשכנזים.¹²²⁷ להשערתי של ילון זהו דגש "קל", בדומה לדגש במילים כמו חתיכה או שפוד (2.2.1.7§);¹²²⁸ ואכן, גם במסורת תימן התי"ו דגושה, אך בדגש קל ולא במכפל.¹²²⁹

השם נשאל מן היוונית κῶθων, 'כלי לשתייה, כוס', וצורתו במסורות הטובות היא קִיתוֹן בתי"ו רפה.¹²³⁰

קליפה (שבת כא, ג)

עט, חק, ו: ¹²³¹ וקליפין. 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: וקליפין.

ברוב ההיקריות בעט ובחק קִלִּיפָה בפ"א דגושה. אך יש גם עדויות להיעדר דגש, ומעניין שכל עדות להיעדרו מצויה רק באחד הדפוסים ולא באחר: בשביעית ז, ג מנקד עט פעמיים קִלִּיפִי, אך בחק שם: קִלִּיפִי. בשבת ז, ד ופעמיים בשבת ט, ה מנקד עט מְקִלִּיפִי, קִלִּיפִי, אך חק בשלוש היקריות אלו: מְקִלִּיפִי, קִלִּיפִי. שאר העדויות להיעדר דגש בעט הן במסכתות שאינן מצויות בחק (כגון מ"ש א, ג). נראה אפוא ששתי הצורות, קִלִּיפָה לצד קִלִּיפִי, מוכרות במסורתם.

קִלִּיפָה ללא דגש הוא הניקוד בכל המילונים.¹²³² לעומת זאת, בידיש מוכרת הצורה קִלִּיפָה בפ"א דגושה במובן 'רוח רעה, שד, אישה רעה'.¹²³³

¹²²⁴ היימנס, המילים השאולות, עמ' 205–206; יעקב, דרום תימן, עמ' 361–362.

¹²²⁵ על ניקוד ההברה הסופית במסורות האחרות ראו את ההפניות בהערה הקודמת.

¹²²⁶ קוסובסקי, עמ' 1605; פין, ד, עמ' 343; בוקסטורף, עמ' 1007. אצל יסטרוב (עמ' 1371) ולוי (ד, עמ' 303) קיתון ללא דגש.

¹²²⁷ ילון, מבוא, עמ' 69–70.

¹²²⁸ ילון, שם.

¹²²⁹ יעקב, דרום תימן, עמ' 362.

¹²³⁰ היימנס, המילים השאולות עמ' 206–207.

¹²³¹ בווי"ו אין רואים ניקוד.

¹²³² קוסובסקי, עמ' 1570; יסטרוב, עמ' 1377; פין, ד, עמ' 274; לוי, ד, עמ' 318. בוקסטורף (עמ' 1017) ניקד קִלִּיפָה בצירי, ואיני יודע מניין ניקוד זה.

¹²³³ ויינרייך, מילון, עמ' 419; הארקאווי, עמ' 460; ניבורסקי, עמ' 437.

במסורות הטובות קליפה בפ"א דגושה, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית.¹²³⁴ הצורה בפ"א רפה מתועדת גם במסורות חלב וג'רבה.¹²³⁵ בד"ל קְלִיפָה ללא דגש, ונראה שמסורת אשכנז הלכה חלקית בעקבותיו.

קלפי (יומא ד, א)

עט, ל', ל', 2ל, 3ל : בְּקִלְפִי. ו, 1ל, 2ל : בְּקִלְפִי.

בפ"א רפה נוקד בעט גם ביומא ג, ט, אם כי שם בצירי : וְקִלְפִי. כך ניקד גם קוסובסקי (עמ' 1571), אם כי מסיבה לא ברורה ניקד את הקו"ף בקמץ : קְלִפִי. ילון ושאר המילונים ניקדו קְלִפִי בדגש וחיריק.¹²³⁶ בידיש ידועות שתי צורות : קְלִפִי וגם קְלִפִי.¹²³⁷

השם נשאל מן היוונית *καλπα*, 'גביע למשיכת גורלות', וצורתו במסורות הטובות היא בפ"א דגושה.¹²³⁸ גם במסורת הקדם-אשכנזית הפ"א דגושה.¹²³⁹ עדויות לפ"א רפה באות מכמה מסורות בעל פה, כמו מסורות תימן.¹²⁴⁰ במקורות הישירים של המסורת האשכנזית נמצאה כאמור רק הצורה קלפי ללא דגש.

התנועה הסופית אינה במעמד פונמטי (2.1.1§) ולפיכך ספק אם יש חשיבות לחילופים בין החיריק לצירי. אך יוער שחילופים כאלו מצויים כבר במסורות הטובות של לשון חכמים.¹²⁴¹

קנה (שבת יז, ג)

עט, חק, 1ל, 2ל, 3ל : קְנָה. ו, ל', 2ל : קְנָה.

הניקוד קְנָה בקמץ מצוי בעט ובחק פעמים רבות, ובכלל זה בצורות נסמך, כגון "קְנָה המידה" (מקוואות ב, י).¹²⁴² לניקוד זה עדויות מעטות גם במסורות תימן.¹²⁴³ נראה שלפנינו דוגמה נוספת במסורת האשכנזית לניקוד בקמץ במקום סגול בהברה פוסט-טונית (2.1.1§).

¹²³⁴ ייבין, בבלי, עמ' 944 והערה 218 שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 132; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1348; יעקב, דרום תימן, עמ' 284.

¹²³⁵ כ"ץ, שביעית, עמ' 66–67.

¹²³⁶ יסטרוב, עמ' 1381; פין, ד, עמ' 274; לוי, ד, עמ' 319.

¹²³⁷ ויינריך, מילון, עמ' 419; ניבורסקי, עמ' 438. אצל הארקאוי (עמ' 461) רק קְלִפִי ללא דגש.

¹²³⁸ היימנס, המילים השאולות, עמ' 211–212. וראו הערות 1884–1885 שם.

¹²³⁹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 316.

¹²⁴⁰ מורג, העברית, עמ' 61; ייבין, בבלי, עמ' 1075–1076 והערה 56 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 363.

¹²⁴¹ היימנס, המילים השאולות, עמ' 211–212.

¹²⁴² ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד, עמ' 70 והערה 109 שם.

¹²⁴³ ייבין, בבלי, עמ' 925; יעקב, דרום תימן, עמ' 286.

קנון ('סל'; מו"ק ג, ז)

עט: בָּקָנוֹן. ל 1: בָּקָנוֹן.

צורת יחיד אינה מזדמנת במקום אחר במשנה. את צורת הריבוי מנקד עט הקנונים 3x (למשל כלים טז, ג), בשורוק שהוא כנראה מעתק מחולם (2.1.2.8§).¹²⁴⁴ ילון והמילונים מנקדים בחולם הן ביחיד והן בריבוי: קָנוֹן, קְנוֹנִים.¹²⁴⁵

נהוג לגזור את השם מן היוונית, אך אין הסכמה מהי המילה היוונית המקורית.¹²⁴⁶ בכתבי היד ק ופא קָנוֹן ביחיד, קְנוֹנִין בריבוי.¹²⁴⁷ בצורה דומה נוקד גם בד"ל. במסורות אחרות צורות שונות.¹²⁴⁸ מסתבר שהצורות בעט מלמדות על שימור מסורת טובה. הצורה בל 1 אינה מוכרת לי ממקום אחר, ונראה שנעשה שם ניסיון להתאים את השם למשקל עברי, מתוך היעדר מסורת בקריאתו.

קנקנתום (פרה ט, א)

ההבדלים בין המקורות מתגלים רק בתנועה הסופית, שהיא ממילא בלתי פונמטית (2.1.1§). עט וחק מנקדים וְקִנְקִנְתוֹם בשורוק, ואילו כל דפוסי הליקוטים וְקִנְקִנְתוֹם בחולם.

הכתיב "קנקנתום" בשתי נוסחאות ובמ"ס סופית הוא המצוי בעט בכל מקום, וניקודו בחולם או בשורוק. זהו גם הכתיב והניקוד אצל ילון, קוסובסקי ופין.¹²⁴⁹ אצל בוקסטורף רק קְלִקְנִתוֹם בלמ"ד ובסמ"ך סופית, ויסטרוב ולוי ציינו את שתי החלופות.¹²⁵⁰

השם נשאל מן היוונית *χάλκανθος*, 'תמיסה של ויטריוול (חומצה גופרתית), בצבע כחול, המשמשת כדיו'.¹²⁵¹ צורתו בכתבי היד הטובים היא "קלקנתוס", בלמ"ד ובסמ"ך, וניקודו קְלִקְנִתוֹם, קְלִקְנִתוֹם וכדומה.¹²⁵² קנקנתום היא הצורה בד"ל, ונראה שהמסורת האשכנזית הלכה בעקבותיו.¹²⁵³

קפדן (אבות ב, ה)

עט, ל 1: הקפָּדָן.

¹²⁴⁴ לכאורה אפשר גם לטעון שבצורת היחיד קָנוֹן החולם הוא שחזור של תנועה סופית מטושטשת (2.1.1§), אלא שגם במסורות אחרות, שאינן מתאפיינות בטשטוש תנועה פוסט-טונית, עדות לחולם ביחיד ולשורוק בריבוי (ראו להלן).

¹²⁴⁵ קוסובסקי, עמ' 1577; יסטרוב, עמ' 1389; לוי, ד, עמ' 335 (הריבוי אצלו בקמץ מתקיים: הקְנוֹנִין).

¹²⁴⁶ היימנס, המילים השאלות, עמ' 216–217. ראו גם שטאדל ושמשי, מילים שאולות, עמ' 65 והערה 138 שם.

¹²⁴⁷ היימנס, שם.

¹²⁴⁸ קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 286; יעקב, דרום תימן, עמ' 364.

¹²⁴⁹ קוסובסקי, עמ' 1578; פין, ד, עמ' 290.

¹²⁵⁰ בוקסטורף, עמ' 1018; יסטרוב, עמ' 1382 (קְלִקְנִתוֹם [קְלִקְנִתוֹם], קָנִי); לוי, ד, עמ' 321 (קְלִקְנִתוֹם, קְלִקְנִתוֹם).

¹²⁵¹ היימנס, המילים השאלות, עמ' 220.

¹²⁵² היימנס, שם. וראו גם ייבין, בבלי, עמ' 1076; יעקב, דרום תימן, עמ' 364–365.

¹²⁵³ גם במסורת דרום תימן זו הצורה הנוהגת (יעקב, שם).

הצורה בפ"א דגושה נוהגת גם בידיש,¹²⁵⁴ וכך נוקד גם במילונו של פין.¹²⁵⁵ בדומה מנקד עט את השם **עבדן** בבי"ת דגושה (למשל עבדן, כלים כו, ח).

במסורות תימן הפ"א רפה,¹²⁵⁶ ואילו בד"ל וברוב המחזורים האיטלקיים הפ"א דגושה.¹²⁵⁷ במחזורי ספרד עדות לקפדן, עבדן לצד עבדן.¹²⁵⁸ על ההבדלים בין קריאתם של תימנים ללא דגש לקריאתם של אשכנזים וספרדים בדגש העיר כבר ילון.¹²⁵⁹ ככל הנראה זהו קו שיתוף נוסף בין מסורות ספרד ואשכנז, המלמד על מסורת קדומה משותפת לשתייהן.

קציר (נדריס ח, ד)

כל הדפוסים ניקדו הקציר, "קציר חטים", "קציר שעורין". בניקודן של תיבות אלו דנתי במקום אחר.¹²⁶⁰

קצר (אבות ב, טו)

עט, ל7: קצר.

עט מנקד עוד פעם אחת הקצר (פרה יב, א). שלוש פעמים ניקד קצר בפתח (נגעים י, א x3). חק תואם לו בניקודן של ארבע התיבות האלה. בנקבה ובריבוי הצד"י תמיד בקמץ: קצרה וכדומה (למשל יומא ד, ד). בכל המילונים קצר ביחיד, וברובם קצרה וכיוצא בזה בקמץ.¹²⁶¹

כידוע, במקרא השם מזדמן בצורת הנסמך בלבד, שאינה מלמדת על צורת הנפרד: קצר (למשל איוב יד 1), קצרי (למשל מל"ב יט 26). מסורות לשון חכמים נחלקו בצורת היחיד הנפרד. במסורות הטובות הצורה היא לרוב קצר, וכך גם במסורת הקדם-אשכנזית. הצורה קצר מצויה במסורת תימן, במחזורי איטליה ובד"ל, אם כי גם בהם הנקבה היא בקמץ: קצרה.¹²⁶²

הממצאים מהמסורת האשכנזית מלמדים על הצורה קצר בצירי.¹²⁶³ נראה שהלכה מסורת זו בעקבות המסורות המזרחיות או האיטלקיות, או, כדעתו של כהן, מתוך עיון דקדוקי בעקבות

¹²⁵⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 416; הארקאוי, עמ' 465.

¹²⁵⁵ פין, ד, עמ' 293. בשאר המילונים קפדן בפ"א רפה (ובדל"ת דגושה) – קוסובסקי, עמ' 1579; בוקסטורף, עמ' 1035; יסטרוב, עמ' 1398; לוי, ד, עמ' 351; בריהודה, מילון, עמ' 6058.

¹²⁵⁶ מורג, העברית, עמ' 60; יעקב, דרום תימן, עמ' 286.

¹²⁵⁷ ריזיק, מסורות, עמ' 293.

¹²⁵⁸ דודי, עיונים, עמ' 39, 121.

¹²⁵⁹ ילון, מבוא, עמ' 49. בדומה גם טורסיני בתוך בריהודה, מילון, עמ' 6058.

¹²⁶⁰ שמש, צורות נפרד, עמ' 64.

¹²⁶¹ קוסובסקי, עמ' 1585; יסטרוב, עמ' 1408; פין, ד, עמ' 306; לוי, ד, עמ' 364. צורה חריגה מנקד בוקסטורף (עמ' 1043): קצר, ובנקבה קצרה בצירי. ככל הנראה נגזרה צורת הנקבה אחר היחיד, שכן ברוב המסורות קצר אבל קצרה (ראו להלן).

¹²⁶² מורג, העברית, עמ' 126; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 90; ייבין, בבלי, עמ' 938; שרביט, אבות לשון, עמ' 216–217; ריזיק, מסורות, עמ' 260; בראשר, תורת הצורות, עמ' 820; יעקב, דרום תימן, עמ' 287.

¹²⁶³ רשף וגונן (שקיעים אשכנזיים, עמ' 246–247) מצביעות על צורה זו גם בפי דוברים אשכנזים בתקופות מאוחרות יותר, לצד קצר בקמץ.

המצוי במקרא.¹²⁶⁴ מסתבר שגם הניקוד קצר בפתח שנמצא שלוש פעמים יסודו בקצר בצירי, במעתק לפתח בהשפעת העיצור הסופי [r]. ראו 2.1.2.6§.

קרדום (שבת יז, ב)

עט, חק: וְקֹרְדֹם. ו, 1T, 2T: קרדום. ל, 17: וְקֹרְדֹם. ל, 37: קרדום.

תנועה אחורית בהברה הראשונה של השם נמצאה בעט עוד ארבע פעמים. שלוש פעמים ניקד קרדום בחולם (מעילה ה, א; כלים כ, ג; שם כט, ד), ופעם אחת קרדום בשורוק ובפתח בדל"ת (כלים יג, ג). בכל שאר ההיקריות (11x) ניקד את הקו"ף בפתח, למשל: בְּקֹרְדֹם (שביעית ד, ו); בְּקֹרְדֹמוֹת (פאה ד, ד). בְּקֹרְדֹמוֹת הוא הניקוד גם בטש שם, ובדומה מנקד קוסובסקי (עמ' 1595) בפתח את כל צורות השם. יסטרוב (עמ' 1412) ולוי (ד, עמ' 372–373) ציינו את שתי הצורות (קרדום, קרדום; בריבוי רק קרדומות).

שם זה נידון כבר רבות במחקר, וחוקרים רבים הצביעו על מעתק התנועה הקדמית לאחורית בשם זה בהשפעת העיצור [r]: במקרא קרדמו, קרדמות בפתח, ואילו במסורות רבות של לשון חכמים מתועדת גם צורת היחיד "קורדום".¹²⁶⁵ התנועה האחורית מקוימת גם בדפוסי המשנה.

הממצאים מלמדים שבמסורת האשכנזית חל המעתק האמור בהיקף מצומצם למדי. תנועה אחורית נמצאה רק במקרים שבהם הכתיב הוא מלא וי"ו ("קורדום"), ואילו הניקוד *קרדום וכדומה אינו מצוי כלל. מסתבר אפוא שהתיעוד של קרדום במסורת אשכנז הושפע רק מן הכתיב השמרני, ואין הוא משקף את דרכה הרגילה של מסורת זו. נראה שהלכה המסורת בעקבות צורתו המקראית של השם.

קרויא (דלעת יבשה'; שבת יז, ו)

עט, חק: שְׁבִקְרוּיָה. ו, 1T, 2T: שְׁבִקְרוּיָה. ל, 17, 27, 37¹²⁶⁶: שְׁבִקְרוּיָה.

הניקוד קירויָה (קרויָה) מצוי בעט ובחק גם בפרה ה, ג, אך בכלים ג, ה מנקד עט במשקל שונה: הִקְרוּיָה. צורה קרובה לקרויָה מנקדים ילון ויסטרוב (עמ' 1413): קרויָה. בשאר המילונים צורה שונה: קוסובסקי (עמ' 1597) מנקד קרויָה וקרוב לכך ניקודם של בריהודה, לוי ובוקסטרף קרויָא.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ כהן, פה מדברים עברית, עמ' 227–228.

¹²⁶⁵ ראו בין השאר: ייבין, בבלי, עמ' 987 והערה 33 שם; בראשר, איטליה, עמ' 19; ברויאר, העברית, עמ' 166; שרביט, אבות לשון, עמ' 243; בירנבאום, גניזה, עמ' 31–32; ריזיק, מסורות, עמ' 290; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1459–1460; יעקב, דרום תימן, עמ' 288; שרביט, תורת ההגה, עמ' 408.

¹²⁶⁶ דגש בקו"ף (1.4.2.3§).

¹²⁶⁷ בריהודה, מילון, עמ' 6170; לוי, ד, עמ' 373; בוקסטרף, עמ' 1054. בריהודה ולוי ציינו גם את הניקוד קרויָה בפתח.

לכמה מהצורות שנמצאו במסורת האשכנזית עדויות גם במסורות אחרות. הצורה קְרוּיָה משמשת בכתבי היד ק, פא ופ, וכן בד"ל. פעם אחת בק גם קְרוּיָה, ונראה שמשקלה דומה לצורה שנמצאה במקורות האשכנזיים קְרוּיָה – הראשונה בתשלוש דגש והשנייה ללא תשלוש. למשקל זה עדויות גם במסורות תימן.¹²⁶⁸

לצורות בווי"ו עיצורית (קְרוּיָה וכדומה) לא מצאתי עדויות במסורות אחרות. נראה שזהו ניקוד על פי הכתיב, ואין הוא מבוסס על מסורת של ממש. גם שלל הצורות שנמצאו במקורות האשכנזיים מלמדים על היעדר מסורת קריאה בשם זה.

קְרִטוּב (מקוואות ז, ה 3x)

בהיקרות הראשונה: עט, ו, ל, 2ל, 3ל: קְרִטוּב. 1ז, 2ז: קְרִטוּב. חק: קְרִטוּב.

היקרויות ב-ג: עט, ו, 1ז, 2ז, ל, 2ל, 3ל: קְרִטוּב. חק: קְרִטוּב.

הכתיב בגוף הטקסט בעט הוא "קְרִטוּב" בכל מקום, אך פעמיים כתיב התיבה המנוקדת הוא בווי"ו, כנגד הכתיב בגוף הטקסט, והניקוד הוא קְרִטוּב (מקוואות ז, ב). בשאר המקומות ניקד קְרִטוּב בפתח. חק תואם לעט בניקוד השם בכל מקום, אך פעם אחת (מנחות יב, ד) כתב בגוף הטקסט "קְרִטוּב" בווי"ו (וניקד קְרִטוּב). ילון מנקד קְרִטוּב בכל מקום, וזוהי גם הצורה היחידה אצל קוסובסקי (עמ' 1598). שאר המילונים ציינו צורה הן בפתח והן בתנועה אחורית (חולם או שורוק).¹²⁶⁹

מעטק הפתח לתנועה אחורית בשם זה מתועד היטב גם במסורות אחרות, ובכלל זה במסורת הקדם-אשכנזית.¹²⁷⁰ בדומה לשם קְרִדוּם לעיל, גם כאן מלמדים הממצאים שבמסורת האשכנזית ניכרת העדפה לצורה קְרִטוּב בפתח. להבדיל מקְרִדוּם, בשם זה כמובן אין להניח השפעה מקראית, שהרי השם אינו מצוי במקרא.

קְרִיָּאָה (ברכות ב, ה 2x; שם, ח; אבות ב, יג)

כל הדפוסים מנקדים "קְרִיָּאָה שמע" וכיוצא בזה.¹²⁷¹ קְרִיָּאָה הוא הניקוד בעט, בחק ובטש בכל מקום. גם הצורה הנוהגת בידיש [krišme] מלמדת על הצורה קְרִיָּאָה (ולא קְרִיָּת).¹²⁷² ראו בהרחבה 3.1.2.6§.

¹²⁶⁸ ראו בראש, תורת הצורות, עמ' 1336–1337; יעקב, דרום תימן, עמ' 288.

¹²⁶⁹ יסטרוב, עמ' 1416; פין, ד, עמ' 324; לוי, ד, עמ' 375; בוקסטורף, עמ' 1055 (קְרִטוּב, קְרִטוּב – ללא ניקוד). ניקוד תנועת הטי"ת אינו אחיד כלל בין המקורות, ונראה שאין הוא אלא שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§). הגדיל לעשות פין (שם), שניקד קְרִטוּב בקמץ – צורה שאינה מוכרת לי ממקורות אחרים.

¹²⁷⁰ ראו בין השאר: אלדר, אשכנז, ב, עמ' 273; ייבין, בבלי, עמ' 1069; בראש, תורת הצורות, עמ' 1466; יעקב, דרום תימן, עמ' 288–289; שרביט, תורת ההגה, עמ' 404.

¹²⁷¹ לעיתים הסתפקו בראשי התיבות ק"ש.

¹²⁷² ויינרייך, מילון, עמ' 414; הארקאווי, עמ' 467.

קרניים (שבת ה, ד)

כל הדפוסים מנקדים כאן קרְנִיָּה x2.

קרְנִיָּם, קרְנִיָּו וכדומה היא הצורה בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם המילונים.¹²⁷³ זוהי הצורה המשמשת בדרך כלל במקרא, אך בספר דניאל קרְנִיָּם (למשל ח 3), קרְנִיָּו (ח 7). הצורה קרְנִיָּם, הבנויה על פי צורת הריבוי (בדומה ללְחִיָּם במקרא ובמסורות אחרות של לשון חכמים), היא המשמשת במרבית המסורות של לשון חכמים, הן הקדומות והן המאוחרות.¹²⁷⁴ אך במסורת הקדם־אשכנזית מתועדת הצורה המצויה בספרי המקרא הקדומים: קרְנִיָּו, קרְנִיָּו.¹²⁷⁵ אפשר שהמסורת המאוחרת המשיכה את דרכה של הקדומה, וגזרה את צורת הזוגי מן היחיד: קרְנִיָּם ולא קרְנִיָּם.

רבי

דפוסי הליקוטים מנקדים כמעט בכל מקום רְבִי בחיריק. מצאתי רק חריגות מעטות מכלל זה:

א. בשבת כד, ה מנקד רְבִי בשווא. האם ניקוד זה מכוון אל ההגייה האשכנזית המוכרת [rébā] (ראו להלן)?

ב. במסכת אבות מנקד ל 1 כמה פעמים רְבִי בפתח (למשל באבות ב, ח כמה פעמים, לצד רְבִי בחיריק). העובדה שמכל דפוסי הליקוטים נמצאה הצורה בפתח רק במסכת אבות, הנגועה בתיקוני מדקדקים (1.4.2.2§), מלמדת שבמקומות שניקד ל 1 בפתח הלך בעקבות סידור התפילה, ואין הצורה רְבִי משקפת את מסורתו הרגילה.

על פי התרשמותי גם טש מנקד רְבִי בחיריק בכל מקום. לעומת זאת, בעט ובחזק המצב סבוך הרבה יותר, ובשני דפוסים אלו מצויות הצורות רְבִי בפתח לצד רְבִי בחיריק בלא עקיבות ברורה.¹²⁷⁶

בשם זה רבו עד מאוד מסורות ההגייה, וכבר נכתב עליו רבות במחקר.¹²⁷⁷ אדגיש כאן רק את הדברים החשובים למסורת האשכנזית: במסורת הקדם־אשכנזית הצורה היא רְבִי.¹²⁷⁸ מעדויותיהם

¹²⁷³ קוסובסקי, עמ' 1598; יסטרוב, עמ' 1422; לוי, ד, עמ' 383.

¹²⁷⁴ שבטאל, עמ' 226; ייבין, עמ' 843–844 והערה 74 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 57; בראשר, תורת הצורות, עמ' 475; יעקב, דרום תימן, עמ' 289 והערה 1375 שם.

¹²⁷⁵ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 57.

¹²⁷⁶ יש להעיר שבנוסחה "רבי פלוני אומר" בשני דפוסים אלו ניקודה של התיבה "רבי" מצוי בדרך כלל כחלק מהתרגום ליידיש. לדוגמה: בשבת ה, ב נוסח המשנה הוא "רבי יהודה אומר עזים יוצאות צרורות ליבש", והחלק המנוקד משלב בין יידיש לעברית: "רְבִי יְהוּדָה זָאגט (עזים יוצאות צרורות ליבש)". ועם זאת, לא מצאתי קשר בין הימצאות התיבה כחלק מהתרגום ליידיש לבין ניקודה – הניקוד יכול להיות רְבִי או רְבִי גם בדיבור המתחיל של נוסח המשנה וגם בתרגום.

¹²⁷⁷ ראו בין השאר: בריהודה, מילון, עמ' 6375–6376; קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 41–42; קוטשר, ישעיהו, עמ' 48–49; ברגרין, עיונים, עמ' 81; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 274–275; בראשר, איטליה, עמ' 40–41; ייבין, בבלי, עמ' 794–795; מישור, חקר, עמ' 99; דודי, עיונים, עמ' 127; דמרי, קאופמן 2, עמ' 240–241; שרביט, אבות לשון, עמ' 194–195; בירנבאום, גניזה, עמ' 326; כהן, ברייתא, עמ' 187–191; ריזיק, מסורות, עמ' 311–314; מסטי, גניזה, עמ' 92–94; בראשר, תורת הצורות, עמ' 275–276; יעקב, דרום תימן, עמ' 290–291; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 39–40.

¹²⁷⁸ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 274–275.

של מדקדקי הסידורים האשכנזיים אנו למדים על קיומן של כמה צורות שנהגו באשכנז: רְבִי (כבמסורת הקדומה), רְבִי וְרָבִי.¹²⁷⁹ הצורה רְבִי היא גם זו שנהגה בסידורים האשכנזיים הקדומים,¹²⁸⁰ וזוהי כאמור הצורה השלטת באופן כמעט מוחלט בדפוסי הליקוטים בני המאה התשעעשרה. הצורה רְבִי בפתח נוצרה באשכנז מתוך סברה מלומדת של מדקדקי הסידורים,¹²⁸¹ והיא חדרה בתפוצה מוגבלת גם אל המסורת העממית. על תפיסתה כצורה מלומדת אפשר ללמוד מתפוצתה בדפוסי המשנה שנבדקו: מכל דפוסי הליקוטים היא מצויה רק פעמים אחדות במסכת אבות, ובמסורתו של עט רְבִי הוא הניקוד היחיד במסכת זו. ועם זאת, הצורה רְבִי מצויה בעט ובחק פעמים רבות גם במסכתות אחרות, ונדמה שבמסורתם הצורה רְבִי בפתח קנתה לה אחיזה גדולה יותר מאשר במסורת המשתקפת מדפוסי הליקוטים. מהתרשמות כללית נראה לי שרְבִי בפתח נפוצה יותר בשני דפוסים אלו מאשר רְבִי בחיריק.

חוקרים רבים הצביעו על הצורה הנהוגה במסורת אשכנז רְבִי ([rēbā]) בסגול,¹²⁸² וזוהי גם הקריאה שתיעד מישור (לצד רְבִי בפתח).¹²⁸³ זו גם הצורה הנהוגת בידיש.¹²⁸⁴ מעניין שצורה זו לא נמצאה לי כמעט כלל במקורות הישירים שחקרתי. בדפוסי הליקוטים אין היא מצויה כלל, ובעט ובחק היא מזדמנת רק לעיתים נדירות ביותר, למשל בחק בעירובין א, ב (בעט שם רְבִי) או כמה פעמים כחלק מהתרגום לידיש של השם **רב** (למשל כתובות ב, י; מכות ב, ב). מישור מציין שכך מנוקד בתרגום לידיש במדרש רבה ממסורתו של נקדן עט.¹²⁸⁵ אפשר שהניקוד רְבִי שנמצא פעם אחת בו מלמד על הגייה זו, אם כי לא נקרו לי עדויות במילים אחרות לשווא המחליף סגול בהברה מוטעמת.¹²⁸⁶ אומנם לצורה בסגול תיעוד במסורות קדומות (כגון כ"י ק),¹²⁸⁷ אך אין אפשרות להניח שצורה זו במסורת אשכנז משמרת מסורת קדומה, שהרי הצורה הרווחת באשכנז היא כאמור רְבִי או רָבִי. לפיכך אפשר שצדק בְּיִהוּדָה בהשערותו, שהסגול בצורה רְבִי במסורת אשכנז הוא אלופון של חיריק או של פתח (וכדבריו: "מבטא מטושטש").¹²⁸⁸ שאלה מתבקשת שאין בכוחי לענות עליה היא אם הניקוד הנפוץ רְבִי בחיריק אכן מלמד על ההגייה הפונטית [rībā], או שמא הוא משמר מסורת ניקוד קדומה, בעוד המנקדים כך הגו למעשה מעין [rēbā]. סוגיה זו מצפה למחקר נרחב שיבוסס על הקלטות ולא על משניות מנוקדות.

¹²⁷⁹ שרביט, אבות לשון, עמ' 194–195; כהן, ברייתא, עמ' 187–191 ובעיקר הערה 30 שם.

¹²⁸⁰ כהן, שם.

¹²⁸¹ כהן, שם.

¹²⁸² בְּיִהוּדָה, מילון, עמ' 6375–6376; קוטשר, מבעיות המילונות, עמ' 41–42; קוטשר, ישעיהו, עמ' 48–49; ברגרין, עיונים, עמ' 81; מסטיי, גניזה, עמ' 93.

¹²⁸³ מישור, חקר, עמ' 99.

¹²⁸⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 409; הארקאוי, עמ' 473; ביידר, דיאלקטים, עמ' 328 והערה 377 שם.

¹²⁸⁵ מישור, שם.

¹²⁸⁶ אך אפשר גם שהשם **רבי** נעשה אנקליטי ובעל הטעמה משנית (כאן כחלק מהצירוף "רבי צדוק"), כפי שהציע לי ד"ר אורי מור. במצב כזה הסבירות להחלפה של סגול בשווא גבוהה יותר.

¹²⁸⁷ ראו למשל בראש, איטליה, עמ' 40–41; בראש, תורת הצורות, עמ' 275–276.

¹²⁸⁸ בְּיִהוּדָה, מילון, עמ' 6375–6376.

רביעה ('גשם'; נדרים ח, ה)

בכל הדפוסים נוקד רביעה בחיריק 2x. כך מנקדים עט וחק בכל מקום, וכן טש שלוש פעמים (פאה ח, א 2x; כלאיים ב, ג). זה גם הניקוד אצל ילון ובכל המילונים.¹²⁸⁹

בכ"י ק רביעה בצירי, וזוהי גם הצורה במחזורי אשכנז הקדומים.¹²⁹⁰ בשאר כתבי היד רביעה לצד רביעה, ובניקוד הבבלי רק רביעה.¹²⁹¹ גם בד"ל ובמסורות הספרדיות רביעה בחיריק,¹²⁹² וכך עולה גם מן המסורת האשכנזית המאוחרת.

רבעי (סנהדרין א, ג)

עט, חק: רבעי. ל 1: רבעי.¹²⁹³

רבעי הוא הניקוד בעט ובחק כמעט בכל מקום. שלוש פעמים בלבד נמצא בהן הניקוד רבעי, כולן בפרה א, א. בטש (פאה ז, ו) רבעי, כנגד ניקודו של ד"ל שם רבעי בקמץ. גם לוי מנקד במילוניו רבעי.¹²⁹⁴

במסורות האחרות הצורה היא רבעי, וכך כאמור גם בד"ל.¹²⁹⁵ הצורה האשכנזית רבעי בפתח נוצרה כנראה כתיקון יתר לאחר התרופפות הגרוניות. מן השמות בסיומת [aj] יש שהתגלגלו במסורת האשכנזית ל-[oji], ויש שנותר בהם הדיפתונג הסופי [aj] (2.1.5§). עם היאלמות העיצור הגרוני [ʕ] בשם זה נוצרה הסיומת המאפיינת שמות כמו רשא, בנאי. נראה שמתוך מגמה של מעבר מהסיומת [oji] לסיומת [aj] עבר גם השם הזה את אותו התהליך: רבעי < רבעי.¹²⁹⁶

רבעים (חלה ב, ו 2x)

כל דפוס למברג מנקדים בהיקרות הראשונה רבעים, וכך מנקד ל 1 לבדו בהיקרות השנייה במשנה זו. צורה זוהי מצויה בעט בעדיות א, ב. בכל שאר הדפוסים בשתי ההיקרויות בחלה רבעים בקמץ.

ברוב המסורות הצורה היא רבעים,¹²⁹⁷ והיא כמובן צרות הריבוי המתבקשת של שם סגולי. אך גם בד"ל צורה חריגה: רבעים. ראו עוד 3.1.2.1§.

¹²⁸⁹ בריהודה, מילון, עמ' 6382; קוסובסקי, עמ' 1629; יסטרוב, עמ' 1442; פין, ד, עמ' 366; לוי, ד, עמ' 418; בוקסטורף, עמ' 1085.

¹²⁹⁰ בראשר, תורת הצורות, עמ' 1292–1293; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 129.

¹²⁹¹ בראשר, שם; ייבין, בבלי, עמ' 886.

¹²⁹² על המסורות הספרדיות ראו כ"ץ, שביעית, עמ' 98.

¹²⁹³ על ניקוד העיין בתיבה זו ובדומות לה ראו 1.4.2.5§.

¹²⁹⁴ לוי, ד, עמ' 420. בשאר המילונים רבעי.

¹²⁹⁵ בריהודה, מילון, עמ' 6396; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 276; ייבין, בבלי, עמ' 1050; יעקב, דרום תימן, עמ' 292.

¹²⁹⁶ השוו מישור, חקר, עמ' 111–112.

¹²⁹⁷ פלמן, קוטל, עמ' 29–30.

רובד (יומא ד, ג)

הכול מנקדים כאן הַרֹבֵד בצירי 2x. כך מנקד עט בכל מקום. את הריבוי ניקד רֹבְדִים (תמיד א, א; מידות א, ח). רֹבְדִים היא צורת הריבוי גם אצל ילון ובכל המילונים,¹²⁹⁸ אך בצורת היחיד נחלקו המקורות: קוסובסקי ופין ניקדו רֹבְד, אך פין ניקד את המובאות השונות רֹבֵד בפתח. בפתח ניקד גם בוקסטורף. ילון ולוי ניקדו רֹבֵד בצירי, ויסטרוב רֹבֵד בסגול.

שם זה הוא דוגמה מובהקת לעירוב המשקלים שחל במסורת האשכנזית (§3.1.2.7). הממצאים משלל המקורות עשויים להעיד על כל אחד מהמשקלים: קֹטֵל, קֹטֵל או קֹטֵל. קשה מאוד לדעת אם נהגה מלכתחילה צורה אשכנזית אחת סדירה בשם זה, ובאיזה משקל נשקל השם במקורו במסורת זו.

במסורות האחרות שלל צורות.¹²⁹⁹

רובע

ראו **רבעים** לעיל.

רווח (סוכה א, ח)

עט: רִינֹח. חק, ו, 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: רִינֹח.

בשאר המקומות במשנה מנקד עט רִינֹח בסגול מלא יו"ד (4x). כך ניקדו גם כל המילונים (רִינֹח או רִינֹח, אך בכל מקרה לא בצירי בדרך כלל),¹³⁰⁰ וזוהי גם הצורה המוכרת בידיש המזרחית.¹³⁰¹ אך מן היידיש ההולנדית הביא דה־פריס תיעוד ל־[rɛjvəx], כלומר רִינֹח בצירי.¹³⁰²

במקרא רִינֹח 2x (בראשית לב 17, אסתר ד 14). במסורות הטובות של לשון חכמים רִינֹח בצירי,¹³⁰³ ואפשר שגם הכתיב "ריוח" בכתבי יד טובים שאינם מנוקדים מלמד על צורה זו.¹³⁰⁴

¹²⁹⁸ קוסובסקי, עמ' 1626; יסטרוב, עמ' 1455; פין, ד, עמ' 361; לוי, ד, עמ' 412; בוקסטורף, עמ' 1080 (רובדים ללא ניקוד; מסתבר שהכתיב מכוון לצורה זו). על ניקודו של ילון ראו גם: ילון, מגילות, עמ' 98.

¹²⁹⁹ ראו אלדר, אשכנז, ב, עמ' 57–58; פלמן, קוטל, עמ' 57–58; ייבין, בבלי, עמ' 855 והערה 100 שם; בראשר, תורת הצורות, עמ' 584–586; יעקב, דרום תימן, עמ' 292; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 216.

¹³⁰⁰ בריהודה, מילון, עמ' 6477; קוסובסקי, עמ' 1642; יסטרוב, עמ' 1457; לוי, ד, עמ' 432; בוקסטורף, עמ' 1098. יסטרוב לבדו הביא את הצורה החלופית רִינֹח בצירי, לצד רִינֹח בסגול.

¹³⁰¹ ויינרייך, מילון, עמ' 408; הארקאווי, עמ' 474.

¹³⁰² דה־פריס, חלקה של העברית, עמ' 51.

¹³⁰³ ייבין, בבלי, עמ' 822 והערה 24 שם; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 62–63; בראשר, תורת הצורות, עמ' 546–547; יעקב, דרום תימן, עמ' 294.

¹³⁰⁴ ראו שמש, תצורת השם, עמ' 45.

הממצאים מן המסורת האשכנזית מלמדים שהצורה העיקרית היא רֶחַח בסגול. אפשר שהעדויות המעטות לרֶחַח בצירי הן חלק מן התופעה הכללית של המעבר קָטַל < קָטַל במסורת האשכנזית (3.1.2.3§), ולא דווקא שימור של מסורת טובה. גם מן הכתיב "ריוח" ביו"ד אין הכרח ללמוד על צורה בצירי; אפשר שהוא נועד לבדל את השם מרֹחַ.

רוטב (חולין ז, ה 2א)

מרבית הדפוסים מנקדים רוטב בשתי ההיקרויות. 27 ניקד בהיקרות הראשונה וְרוטב. 1 ניקד בהיקרות השנייה וְרוטב.¹³⁰⁵

רוטב בצירי הוא הניקוד בעט ובחֶק בכל מקום. בנטייה (פסחים ז, ב 2א) מנקד עט פעם חולם ופעם שורוק: מְרוטב, מְרוטב.¹³⁰⁶ חילופים אלו מלמדים שהשם הוא סגולי ביסודו, שכן אין הם צפויים בצורות בינוני פועל. ניקוד היחיד הנפרד בצירי מלמד אפוא על חילופים בין המשקלים קוֹטַל וקָטַל (3.1.2.7§).

גם ברוב המסורות האחרות השם שקול במשקל סגולי.¹³⁰⁷

רחב (סוכה א, ו)

עט, חק, 1T, 2T: רחב. 1, 2L, 3L: רחב. 1L: רחב.

את צורת היחיד מנקד עט כמעט תמיד רחב בחי"ת פתוחה. פעם אחת בלבד נמצאה הצורה רחב בצירי (עירובין א, א), ואילו הצורה רחב בקמץ לא נמצאה כלל בדפוס זה. בטש פעם אחת רחב בפתח (כלאיים ב, ח, ההיקרות השנייה), וארבע פעמים רחב(ו) בחולם מלא או חסר. צורת הנקבה בשני הדפוסים היא רחב. גם קוסובסקי מנקד רחב בפתח ורחב בקמץ, וכאמור כך גם בדפוסים הליקוטים מזיטומיר. מתברר אפוא שניקוד זה מבוסס היטב במסורת אשכנז, ואפשר שהוא מלמד על הגייה פונטית של החי"ת בפתח, למרות הימצאה במעמד פוסט-טוני (2.1.1§). לכל הפחות הוא מלמד על מסורת מושרשת של ניקוד, שבבסיסה כנראה גם מסורת הגייה.

במקרא רחב (איוב ל 14), רחב, וכך גם בניקוד בבלי למקרא ובאבות הטקסטים של המשנה.¹³⁰⁸ בד"ל היחיד מנוקד תמיד רחב בשני פתחים; האם כיוון לצורה סגולית מלעילית, או שמא הפתחים הם פרי חלופה עם קמץ, וגם ניקוד זה מכוון אל רחב במלרע?

עדויות לצורות אחרות מוצאים במסורות מזרחיות. בניקוד הבבלי בלשון חכמים עדויות לרחב בחולם, ואולי גם לרחב בצירי. רחב היא גם הצורה הנוהגת במסורת תימן.¹³⁰⁹ עדות לצורה רחב

¹³⁰⁵ בבי"ת סומן דגש, וספק רב אם יש לו משמעות פונטית. נראה שהוא שייך לקבוצת הדגשים שסומנו בשוגג בדפוסים הליקוטים (1.4.2.3§). אפשר שנגרר מן הבי"ת הפותחת את התיבה התוכפת (פְּנוֹתָן).

¹³⁰⁶ על ניקודה של המ"ם ראו 2.3.1§. חק מנקד בשתי התיבות מְרוטבו בצירי. על היעדר הדגש בבי"ת ראו 2.2.1.5§.

¹³⁰⁷ פלמן, קוטל, עמ' 59–60; ייבין, בבלי, עמ' 855; בראשר, תורת הצורות, עמ' 586–587; יעקב, דרום תימן, עמ' 292.

¹³⁰⁸ ייבין, בבלי, עמ' 938 והערה 200 שם; בראשר, תורת הצורות, עמ' 820.

בפתח מביא יעקב ממסורת אחת מדרום תימן, ומשער שהיא מכוונת לפועל בעבר.¹³¹⁰ גם מסורות אלו, שבהן צירי, פתח או חולם בצורת היחיד, מטות את הנקבה והריבוי בקמץ: רַחְבָּה, רַחְבִּים. אין מדובר בחריגה גדולה, שכן כך ניטה גם שם התואר קצר (ראו לעיל), ובדומה גם בַּצֵּל–בַּצָּלִים.¹³¹¹

ניקודו של טש בחולם, המתבטא לא אחת גם בכתוב "רחוב" בווי"ו ושונה כאמור מהצורות בד"ל, הושפע כנראה ממסורת בבלי. הצורה הרווחת ברוב המקורות האשכנזיים האחרים, רַחְבּ בפתח, הושפעה כנראה גם היא ממסורות מזרחיות, אף על פי שברובן כאמור רַחְבּ בצירי. נראה שלא צורתו של שם יחיד זה היא שהושפעה, אלא המגמה המזרחית בכללה: בשמות תואר רבים במסורת תימן ובמסורת הניקוד הבבלי משמש המשקל קָטַל בפתח, כגון בָּטַל, יָשָׁן.¹³¹² אפשר שמתוך נטייה מזרחית זו צמחה הצורה האשכנזית רַחְבּ בפתח.

17 גורס כאמור רַחְבּ במקום רַחְבּ, ואין הוא לבדו. החילוף בין שם התואר לשם העצם מצוי הרבה פעמים גם בעט בהשוואה לנוסח כ"י ק או ד"ל. לדוגמה: בכלאיים ה, ג מנוקד בד"ל וְרַחְבָּה פעמיים, ואילו בעט וְרַחְבָּה. באותה משנה מצוי בכ"י ק הכתיב "ורחב", המכוון כנראה גם הוא אל שם העצם, כנגד ניקודו של נקדן כתב היד וְרַחְבּ.¹³¹³

רע (ברכות ה, ה 2x; סנהדרין א, א 2x; אבות ב, ט 3x; שם, יא 2x)

בברכות מנקדים הכול רע פעמיים. בסנהדרין: עט: רע 2x. ל: רע 2x. באבות ב, ט מנקד עט רע פעמיים ופעם אחת רע, ובדומה במשנה יא ניקד הָרַע לצד הָרַע. ל' מנקד בקמץ בכל ההיקריות במסכת זו.

עט מנקד כמעט בכל מקום רע בפתח (כארבעים פעמים). החריגים היחידים נמצאו במשניות הנגועות בתיקוני מדקדקים (1.4.2.2§): "ביצר טוב וביצר רע" (ברכות ט, ה; כך נוקד שם גם בחק ובטש); "אחד שהוציא שם רע" (ערכין ג, ה, לצד "במוציא שם רע" באותה משנה); "לשון הָרַע" (שם). וכאמור כך נוקד גם במסכת אבות (לצד רע בפתח). רע בפתח הוא הניקוד גם במילונים,¹³¹⁴ וזוהי גם הצורה המשמשת בידיש.¹³¹⁵ אין ספק אפוא שזוהי הצורה העיקרית במסורת אשכנז.

במקרא רע וגם רע, וחילופים דומים מתועדים גם במסורות לשון חכמים.¹³¹⁶ אין תמה שבמסורת האשכנזית הצורה היא רע בפתח, שכן ידוע ששמות רבים במשקל קל נקראים בפתח במסורת אשכנז (2.1.2.1§).¹³¹⁷

¹³⁰⁹ מורג, העברית, עמ' 126; ייבין, שם; שרביט, אבות לשון, עמ' 217; יעקב, דרום תימן, עמ' 293.

¹³¹⁰ יעקב, שם.

¹³¹¹ ראו יעקב, שם.

¹³¹² מורג שם.

¹³¹³ בראשר, תורת הצורות, עמ' 820.

¹³¹⁴ קוסובסקי, עמ' 1643; יסטרוב, עמ' 1485; לוי, ד, עמ' 458.

¹³¹⁵ הארקאוו, עמ' 479; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 357 (7.4.1§).

¹³¹⁶ ייבין, בבלי, עמ' 797–798; בראשר, תורת הצורות, עמ' 277–278; יעקב, דרום תימן, עמ' 295.

רעי (גללים; שבת כ, ד)

הכול מנקדים כאן הָרְעִי בצירי.¹³¹⁸ גם ברוב המקומות האחרים במשנה הכתיב והניקוד בעט זהים: רְעִי (מכות ג, יד 2x; כלים יז, ב 2x). אך פעם אחת הכתיב הוא באל"ף והניקוד שונה: וְהָרְעִי (מכשירין ו, ז).¹³¹⁹ ילון וכל המילונים כותבים ומנקדים רְעִי, בעי"ן וברי"ש שוואית.¹³²⁰ החילופים בין רְעִי לְרְעִי מתקשרים לתופעה הכללית של שמות במשקלים קָטִי/קָטִי – ראו 3.1.2.4§.

חילופי הכתיב בין "ראי" באל"ף ל"רעי" בעי"ן מתועדים גם במקורות האחרים, ובכלל זה באבות הטקסטים של המשנה.¹³²¹ הממצאים מלמדים שאין הבדל בשם זה בין ארץ ישראל לבבל, ולא פעם בכתב יד אחד מתועדות שתי הצורות.¹³²²

אשר לניקוד השם, בכל המסורות הטובות הצורה היא רְעִי או רְעִי (או "ראי" באל"ף), כלומר צורת ה"הפסק" התשלטה על כלל הנטייה.¹³²³ במסורות תימן משמשת בדרך כלל צורת ה"הקשר", רְעִי בשווא.¹³²⁴ נראה אפוא שהמסורת האשכנזית המשתקפת במקורות הישירים שנבדקו משמרת לרוב צורה טובה.

רצון חכמים (שבת ה, ד), רצון אחרים (אבות ב, ד)

עט וחק מנקדים "רְצֹון חכמים". בכל דפוסי הליקוטים בְּרָצֹון. באבות מנקדים עט ול' "רְצֹון אחרים". את היקש הנסמך לצורת הנפרד בשם זה תיארתי במקום אחר.¹³²⁵

רשאי (ברכות ה, ד; סוכה ג, יא; שבת כג, ג), רשאיין (ברכות ב, ד; דמאי ב, ד 2x)

עט, חק וכל דפוסי הליקוטים מנקדים בכל המשניות האלה רְשָׁאִי, רְשָׁאִין. בטש רְשָׁאִי, רְשָׁאִין.

¹³¹⁷ ואכן ויינרייך (תולדות היידיש, עמ' 357 [7.4.1§]) רואה בשם זה עדות נוספה לפתח במקום שבו הדקדוק הטברני תובע קמץ. יש לציין שמבחינה סינכרונית ההברה היא כמובן פתוחה בעקבות נשילת העיצור הגרוני (ra < ra'). אפשר שלפנינו עדות לכרונולוגיה יחסית במסורת אשכנז: התקבעות צורות כעין אלה בפתח במקום בקמץ קדמה להיאלמות העיצורים הגרוניים. השוו את דבריו של קאץ (תורת ההגה, עמ' 69) על ההגייה האשכנזית "נע ונד" בפתח.

¹³¹⁸ על מובן השם במשנה זו ראו את פירושו של אלבק. וכן ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 266; בראשר, תורת הצורות, עמ' 625–626 והערה 155 שם. ראו גם את ההערה הבאה.

¹³¹⁹ למעט שבת כ, ד, התרגום ליידיש של שם זה הוא "צואה" בכל מקום, לרבות ההופעה במסכת מכשירין. מכאן שהנקדן לא ראה ב"רְעִי" שם נבדל מן "רְעִי". במסכת שבת תרגומו מלמד דווקא שתפס את השם במובן 'בהמה הרועה במרעה'. מכל מקום ניקודו זהה לניקוד רְעִי במובן 'גללים'.

¹³²⁰ קוסובסקי, עמ' 1654; יסטרוב, עמ' 1487; פין, ד, עמ' 431; לוי, ד, עמ' 459. רק יסטרוב ציין גם צורה חלופית: רְעִי.

¹³²¹ ייבין, בבלי, עמ' 874; בראשר, תורת הצורות, עמ' 625–626; שרביט, תורת ההגה, עמ' 100–101.

¹³²² ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 138–139. מסקנותיו הולכות כנגד טיעוניהם של בנדויד ונאה.

¹³²³ ייבין, שם; בראשר, שם.

¹³²⁴ ייבין, שם; קיסר, תצורת השם, עמ' 219–220; יעקב, דרום תימן, עמ' 295.

¹³²⁵ שמש, צורות נפרד, עמ' 68.

רְשָׁאִי בשווא ברי"ש ובחיריק באל"ף הוא הניקוד בע"ט ובח"ק כמעט בכל מקום (מעל ארבעים היקרויות). ארבע פעמים נמצא בע"ט הניקוד ברי"ש פתוחה: רְשָׁאִי (ב"ק ח, ו 2א), רְשָׁאִים (ב"ב ו, ו), רְשָׁאִין (אבות ד, ח). גם חק מנקד בפתח בשתי ההיקרויות בב"ק, אך בב"ב שם ניקד רְשָׁאִים בשווא. מכל מקום צורות אלו הן מיעוט מבוטל ביחס לתפוצתה הנרחבת של רְשָׁאִי בשווא. רְשָׁאִי בשווא ובקמץ היא גם הקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא.¹³²⁶

טש מנקד בכל מקום רְשָׁאִי בפתח, ובכך הלך כנראה בעקבות ניקודו של ד"ל. עם זאת, יש לציין שבד"ל האל"ף אינה מנוקדת בחיריק, כלומר הדיפתונג הסופי לא התפרק בו. בכך מראה טש בכל זאת קרבה למקורות האשכנזיים האחרים. ברוב המילונים רְשָׁאִי בפתח.¹³²⁷ אצל קוסובסקי רְשָׁאִי בסיומת [oji], כמו בשאר המקורות הישירים שנבדקו (אך בפתח ברי"ש).¹³²⁸

במסורות האחרות בדרך כלל משקל קטאי הדגוש, והדיפתונג הסופי מתקיים או מתפרק על פי הנהוג בכל מסורת.¹³²⁹ גם במסורת הקדם-אשכנזית רְשָׁאִי.¹³³⁰ את השווא הנע ברי"ש ודאי יש לייחס לחיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו (2.1.3.1§). על פירוקו של הדיפתונג הסופי ראו בהרחבה 1331.2.1.5§

רְשׁוֹת ('הרשאה'; למשל סוכה ג, יד; סנהדרין א, ה), **רְשׁוֹת** ('שלטון'; מכשירין ב, ה; שם, ו; אבות ב, ג)

במובן 'הרשאה' מנקדים הכול רְשׁוֹת.¹³³² במובן 'שלטון' מנקדים רוב הדפוסים רְשׁוֹת, אך בשתי ההיקרויות במכשירין מנקדים 17 ול3 רְשׁוֹת.

גם טש מנקד את המובן 'הרשאה' בשווא: רְשׁוֹת (פאה ו, ט), לְרְשׁוֹת (דמאי ו, י). ההבחנה בין רְשׁוֹת 'הרשאה' לְרְשׁוֹת 'שלטון' מקוימת גם בניקודו של ילון ובכל המילונים.¹³³³ לעומת זאת, בידיש משמשת רק הצורה רְשׁוֹת בשווא בשני המובנים.¹³³⁴

הבחנה בין שני המובנים אינה מצויה באבות הטקסטים של המשנה (ק, פא, פא, פא), המנקדים רְשׁוֹת בכל מקום. ההבחנה מצויה בניקוד הבללי, במסורות תימן ובסידורי איטליה ואשכנז.¹³³⁵ הממצאים מרוב המקורות האשכנזיים שנבדקו מלמדים שגם במסורת אשכנז חלה ההבחנה הזאת. ועם זאת, בידיש משמשת רק הצורה רְשׁוֹת בשני המובנים, וכך נמצא גם בשניים מדפוסים

¹³²⁶ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ד.

¹³²⁷ כך ניקדו יסטרוב (עמ' 1498); פין (ד, עמ' 453); ולוי (ד, עמ' 471). אצל בוקסטורף (עמ' 1133) רְשָׁאִי בקמץ (וללא חיריק באל"ף).

¹³²⁸ קוסובסקי, עמ' 1661. ראו בהקשר זה את דבריו של ריז'יק, עד שהוזנח, עמ' 73–74.

¹³²⁹ ייבין, בבלי, עמ' 969; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 325–327; בירנבאום, גניזה, עמ' 264; ריז'יק, מסורות, עמ' 281; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1047–1048; יעקב, דרום תימן, עמ' 297.

¹³³⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 85.

¹³³¹ בשם זה דנתי בהרחבה במאמרי שמש, המקורות, עמ' 198–200.

¹³³² בכלל זה נמנתה התיבה במו"ק ג, ג ('ואגרות של רשות'), ששויכה במאגרים לשני ערכים: רְשׁוֹת ('הרשאה') וגם רְשׁוֹת ('שלטון'). ראו גם את פירושו של אלבק למשנה זו. ילון, המפריד בניקודו בין רְשׁוֹת לְרְשׁוֹת (ראו להלן) מנקד כאן רְשׁוֹת בשווא.

¹³³³ קוסובסקי, עמ' 1661, 1665; יסטרוב, עמ' 149; לוי, ד, עמ' 472–473; בוקסטורף, עמ' 1133.

¹³³⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 401; הארקאוו, עמ' 483.

¹³³⁵ שרביט, אבות לשון, עמ' 187–188; ריז'יק, מסורות, עמ' 297; יעקב, דרום תימן, עמ' 297.

למברג. אפשר שלפנינו קו מבחין בין העברית המותכת בידיש לבין העברית ממש, ואם כך אולי מלמד ניקודם של דפוסי למברג על השפעה של היידיש על העברית.

שאר

שבת ה, ג: עט, חק, ל7: שְׁאָר כל הבהמות. ו, 1T, 2T: שְׁאָר. ל7, 3L: שְׁאָר.

ברכות ב, ו: עט, חק, ו, 1T, ל7, 2L, 3L: כְּשֶׁאָר כל אדם. 2T, טש: כְּשֶׁאָר.

ברכות ב, ז: עט, ו, חק, ל7, 2L, 3L: כְּשֶׁאָר כל העבדים. 2T, 1T, טש: כְּשֶׁאָר.

סוכה ג, יג: עט, ו, 1T, 2T, ל7, 2L, 3L: וְשֶׁאָר ימות החג. חק: וְשֶׁאָר.

פסחים י, ד: עט, חק, ו, 1T, 2L, 3L: שְׁאָר ירקות.

מו"ק ג, ב: עט: וְשֶׁאָר כל אדם. ל7: וְשֶׁאָר.

שתי צורות עיקריות משמשות בעט: שְׁאָר וְשֶׁאָר – כל אחת נקרתה מעל 50 פעמים. לצידן משמשת גם שְׁאָר בקמץ, אם כי בתפוצה נמוכה יותר באופן ניכר: היא נמצאה פחות מעשרים פעמים, רובן המכריע בתחילת המשנה (ובעיקר במסכתות שביעית ותרומות). בהמשך המשנה היא נעלמת כמעט לגמרי. בטש תיעוד הן לשְׁאָר והן לשֶׁאָר, אך הנטייה היא לצורה בפתח.

הצורה הצפויה במסורת ההגייה האשכנזית היא שְׁאָר בפתח, כדרך שמות אחרים שמשקלם ההיסטורי קטל (2.1.2.1§). הצורה שְׁאָר בקמץ ודאי היא השפעה של לשון המקרא, ואין תמה שתפוצתה נמוכה יחסית. הצורה שְׁאָר בפתח בשי"ן מלמדת על הגיית השווא הנע בתנועתו של העיצור הגרוני התוכף (2.3.1§).

שבוע (נדרים ח, א 3x)

עט: שְׁבוּעָה, הַשְּׁבוּעָה, שְׁבוּעָה. בכל דפוסי הליקוטים נוקד בקמץ: שְׁבוּעָה, הַשְּׁבוּעָה, שְׁבוּעָה.

הצורה שְׁבוּעָה בשווא היא הנפוצה בעט (א63), ולמעשה היא מצויה הרבה יותר מאשר שְׁבוּעָה בקמץ (א11). גם בצורת הריבוי השי"ן לרוב שוואה (א12), ורק ארבע פעמים נמצאה הצורה שְׁבוּעוֹת בקמץ. הצורה שְׁבוּעוֹת ידועה גם מרוב ניבי היידיש כשמו של החג.¹³³⁶

הצורה שְׁבוּעָה בשווא יסודה כנראה בנטייה במסורת עט לחיטוף תנועה במילים הנחתמות בפתח גנוב (2.1.3.1§). חיטוף הקמץ בצורת הריבוי שְׁבוּעוֹת נובע גם הוא כנראה מחיטוף פרהיטוני (ראו שם). צורה זו מצויה גם אצל קוסובסקי (עמ' 1678–1679), המנקד את היחיד שְׁבוּעָה בקמץ.

¹³³⁶ אטלס, א, עמ' 34. וראו גם כהן, פה מדברים עברית, עמ' 224–225.

שבח (פסחים י, ד), שבחן (אבות ב, ח)

בפסחים ניקדו הכול בְּשִׁבְחָה. באבות ניקד עט שְׁבַחְךָ ובדומה ניקד ל' שְׁבַחְךָ.

שְׁבַח הוא הניקוד בעט בכל מקום, לרבות בצורת הנסמך (כתובות ח, ה). הצורות הנטויות הן תמיד על דרך המשקל קָטַל, כלומר שְׁבַחְו וכדומה. ניקוד זה נמצא גם אצל קוסובסקי (עמ' 1672). בשאר המילונים שְׁבַח.¹³³⁷ שְׁבַח היא גם הצורה המשמשת בידיש, אך נראה שגם שְׁבַח מצויה שם.¹³³⁸

חוקרים רבים ציינו שבמסורתם של יהודי אשכנז נהגות שתי צורות בתפוצה משלימה: שְׁבַח בתפילה, שְׁבַח בקריאת התלמוד.¹³³⁹ הממצאים מן המקורות הישירים מלמדים ששְׁבַח נהגת גם בקריאת המשנה.

במסורת הקדם-אשכנזית שְׁבַח וגם שְׁבַח, אך בנטייה רק שְׁבַחְו.¹³⁴⁰ במסורות האחרות כידוע משמשות הצורות שְׁבַח ושְׁבַח בערבוביה, ולא פעם נמצאו שתייהן באותה מסורת.¹³⁴¹

שבר (שבת כב, ו)

הכול מנקדים הַשְּׁבֵר בסגול, וזהו הניקוד בעט גם בט"י ד, ז. כך ניקדו גם כל המילונים,¹³⁴² וכך הצורה גם בידיש.¹³⁴³

במקרא שְׁבֵר וגם שְׁבֵר בשתי הוראות קרובות.¹³⁴⁴ במסורת האשכנזית כאמור רק שְׁבֵר בסגול, וכך גם במסורות אחרות של לשון חכמים המבחינות בין צירי לסגול.¹³⁴⁵

שוּב (שבת כד, ג)

עט: שְׁבִשׁוּבָךְ, 1, 1T, 2T, 1L, 2L, 3L: שְׁבִשׁוּבָךְ. חק: שְׁבִשׁוּבָךְ.

בצורת היחיד אין כל אחידות בניקוד התנועה הסופית בעט, ולצד הצורה בצירי מצויות גם צורות בקמץ (למשל ב"ב ב, ה) ובפתח (למשל ביצה א, ג). ניקוד התנועה הסופית בשם זה ודאי הוא

¹³³⁷ יסטרוב, עמ' 1512; פין, ד, עמ' 472 (את הנטייה ניקד שְׁבַחְו); לוי, ד, עמ' 495; בוקסטורף, עמ' 1147.
¹³³⁸ ויינרייך (מילון, עמ' 398) מביא רק את הצורה שְׁבַח, וכמוהו בירנבאום (הרכיב העברי, עמ' 19). הארקאווי (עמ' 486) וניבורסקי (עמ' 462) הביאו את שתי הצורות. בירנבאום (שם) סובר ששְׁבַח נוצרה מן שְׁבַח, בהתקדמות ההטעמה ובנשילת התנועה הראשונה. ואין זה מסתבר כלל.

¹³³⁹ טורסיני בתוך בריהודה, מילון, עמ' 6833; ילון, פרקי לשון, עמ' 147–148; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 59–60; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 217–218.

¹³⁴⁰ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 333; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 59–60.
¹³⁴¹ ילון, מבוא, עמ' 19; ברגרין, עיונים, עמ' 30; צורבל, קטל, עמ' 303; ייבין, בבלי, עמ' 901; דודי, עיונים, עמ' 99–101; בירנבאום, גניזה, עמ' 296; ריזיק, מסורות, עמ' 263; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 346, 448–449; יעקב, דרום תימן, עמ' 299.

¹³⁴² קוסובסקי, עמ' 1683; יסטרוב, עמ' 1517; לוי, ד, עמ' 502.
¹³⁴³ הארקאווי, עמ' 487; ניבורסקי, עמ' 463.

¹³⁴⁴ על ניסיון להפריד בין ההוראות ראו קדרי, מילון, עמ' 1053. המילונים האחרים כרכו את שני הניקודים תחת ערך אחד (BDB, עמ' 991; HALOT, עמ' 1405).

¹³⁴⁵ ייבין, בבלי, עמ' 833; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 167–169; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 433.

שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§). בצורת הריבוי בעט הבי"ת תמיד שוואה: שוֹבְכִין (פסחים ד, ז), שוֹבְכוֹת (למשל ב"ב ג, א). גם במילונים אין אחידות בניקוד התנועה הסופית בצורת היחיד. בריבוי ניקדו קוסובסקי ויסטורב שוֹבְכוֹת, שוֹבְכִין בקמץ, אך לוי שוֹבְכִין בשווא בבי"ת.¹³⁴⁶

שם זה הוא דוגמה מאלפת לעירוב המשקלים קָטֵל, קוֹטֵל וקוֹטֵל במסורת אשכנז. שלל הצורות המתועדות עשוי להתאים לכל אחד ממשקלים אלו, ואין לדעת לאיזה משקל מכוון כל ניקוד. ראו בהרחבה 3.1.2.7§.

במסורות הטובות בדרך כלל שוֹבְךָ, שוֹבְכִין.¹³⁴⁷ במסורת אשכנז הכ"ף רפה בריבוי, וכך גם בד"ל.

שובר (מו"ק ג, ג)

עט, 17: וְשׁוֹבְרִין.

בצורת היחיד בעט תמיד צירי: שוֹבֵר (למשל גיטין ח, ח). בנטיות הבי"ת שוואה: שוֹבְרִי (למשל כתובות ט, ט), שוֹבְרִים (ב"מ א, ז). כך גם ברוב המילונים.¹³⁴⁸ הממצאים מלמדים ככל הנראה שבעיקרו השם שקול במשקל קוֹטֵל, וזוהי גם הצורה במסורת הקדם-אשכנזית.¹³⁴⁹ אלא שאין בכך ודאות, והצורות המתועדות עשויות להעיד גם על המשקלים קָטֵל או קוֹטֵל – ראו 3.1.2.7§.

המסורות האחרות נעות בין שוֹבֵר, שוֹבֵר ושוֹבֵר, ולעיתים קרובות מצויות שתי צורות או יותר באותה מסורת.¹³⁵⁰

שום ('אומדן'; מו"ק ג, ג)

עט, 17: "אגרות שום".

שום בשורוק הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך נוקד גם במילונים.¹³⁵¹ שום היא הצורה גם במסורות הטובות, ואילו בד"ל שום בחולם.¹³⁵² מכאן שבמסורת אשכנז השתמרה הצורה הטובה של השם, והיא לא נגררה אחר הצורה בד"ל.

¹³⁴⁶ קוסובסקי, עמ' 1673; יסטורב, עמ' 1528; פין, ד, עמ' 474; לוי, ד, עמ' 497; בוקסטורף, עמ' 1148.
¹³⁴⁷ ייבין, בבלי, עמ' 949; בירנבאום, גניזה, עמ' 139; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 934; יעקב, דרום תימן, עמ' 301–302.
¹³⁴⁸ קוסובסקי, עמ' 1683; יסטורב, עמ' 1529; לוי, ד, עמ' 502. פין (ד, עמ' 483) מנקד שוֹבֵר, שוֹבְרִין. בוקסטורף (עמ' 1153) ניקד את היחיד שוֹבֵר; את הריבוי לא ניקד, אך הכתיב "שוברין" שהביא מכוון כנראה גם הוא אל ההגייה שוֹבְרִין.
¹³⁴⁹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 277.
¹³⁵⁰ פלמן, קוטל, עמ' 77–78; ייבין, בבלי, עמ' 942; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 587–588; יעקב, דרום תימן, עמ' 302.
¹³⁵¹ בריהודה, מילון, עמ' 6972; קוסובסקי, עמ' 1696; יסטורב, עמ' 1535; לוי, ד, עמ' 520.
¹³⁵² בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 221; יעקב, דרום תימן, עמ' 302.

שורשים (אבות ג, יז)

נט, ל' : וְשָׁרְשֵׁי.

צורת הריבוי חבורת שְׁרָשִׁי בקמץ מצויה עוד פעם אחת בעט (עירובין י, ח). לצידה מצויה חמש פעמים הצורה שְׁרָשִׁים, ובכלל זה הצורה הנטויה שְׁרָשִׁיָּה (עוקצין א, ג). בנסמך הריבוי מתועדות בעט שלוש צורות : שְׁרָשִׁי (2x), למשל מעילה ג, ז, שְׁרָשִׁי (4x), למשל עוקצין א, ב היקרות (א) וְשָׁרְשִׁי (פעם אחת : עוקצין א, ב היקרות ב).

צורת ריבוי נפרד בשי"ן שוואית מצויה גם אצל קוסובסקי,¹³⁵³ ועל פי תיעודם של ויינרייך וניבורסקי כך נוהגת בידיש צורת הריבוי במובן 'שורש דקדוקי'.¹³⁵⁴

במקרא שְׁרָשִׁים בקמץ בשי"ן, וכך גם ברוב המסורות של לשון חכמים.¹³⁵⁵ עדות לצורות שְׁרָשִׁים וְשָׁרְשִׁים מביאה פלמן משתי קריאות מבגדאד וממרוקו, אך היא סוברת שיסודן בטעות.¹³⁵⁶ גם בד"ל נוקד פעם אחת שְׁרָשִׁים (עוקצין ב, י), לצד שְׁרָשִׁים בשאר ההיקרויות במשנה. הממצאים מלמדים שבאשכנז שְׁרָשִׁים היא צורה מושרשת היטב, וודאי אין לראות בה טעות. כיוון שהיא כמעט ואינה מתועדת במסורות אחרות, נראה שהיא התפתחה באשכנז באופן עצמאי. לצידה משמשת עדיין הצורה המקראית שְׁרָשִׁים.

מעניין לציין שאף על פי שמשקלם של השמות **קודש** ו**שורש** זהה, הרי שבאשכנז התפתח כל אחד מהם בצורה נפרדת. צורות הריבוי השגורות של **קודש** הן קְדָשִׁים או קְדָשִׁים, ולצידן תיעוד מועט מאוד לקְדָשִׁים (ראו לעיל); יש להניח שקְדָשִׁים היא המקורית וקְדָשִׁים התפתחה ממנה. לעומת זאת, בריבוי השם **שורש** לא נמצאה לי ולו פעם אחת הצורה שְׁרָשִׁים,¹³⁵⁷ בעוד לשְׁרָשִׁים תיעוד נרחב יחסית.

שחרית (יומא ד, ד ; סוכה ג, ט ; אבות ג, י)

בשלוש המשניות האלה הניקוד הרווח הוא שְׁחֲרִית בחטף פתח. נט מנקד ביומא בְּשַׁחֲרִית, וכך מנקד ל' באבות.

מהניקוד בחטף פתח אין לדעת אם החי"ת נעה או לא, שכן חטף פתח מחליף פעמים רבות שווא נח במסורת הניקוד האשכנזית (2.3.2§). לעומת זאת, הצורות שנמצאו בשווא בחי"ת מלמדות בבירור על ההגייה [šáxr̥as]. זוהי הצורה הנהוגה גם בידיש.¹³⁵⁸

¹³⁵³ קוסובסקי, עמ' 1825. הנסמך אצלו : שְׁרָשִׁי.

¹³⁵⁴ ויינרייך, מילון, עמ' 395 ; ניבורסקי, עמ' 468. אך אצל הארקאווי (עמ' 492) שְׁרָשִׁים.

¹³⁵⁵ פלמן, קוטל, עמ' 31–32 ; ייבין, בבלי, עמ' 856 ; ריזיק, מסורות, עמ' 256 ; בראשר, תורת הצורות, עמ' 589. במסורות הספרדיות נוהג "קמץ גדול" בשי"ן, כלומר [šarašim].

¹³⁵⁶ פלמן, שם, הערה 96.

¹³⁵⁷ צורת הנסמך שְׁרָשִׁי שנמצאה פעם אחת בעט עשויה גם לנפרד שְׁרָשִׁים או שְׁרָשִׁים, ואין ללמוד ממנה דבר.

¹³⁵⁸ ויינרייך, מילון, עמ' 395 ; הארקאווי, עמ' 493.

שטר (מו"ק ג, ג 2א ; שם, ד)

עט ול 1 מנקדים בשלוש ההיקרויות שטר.

שטר בקמץ מתקיים הוא הניקוד בעט בכל מקום. הקמץ מתקיים גם בצורה שטרותיו (למשל שביעית י, ב), וכך ניקד גם יסטרוב (עמ' 1555). קוסובסקי ניקד במהדורה הראשונה שטר, אך בשנייה תיקן לשטר. ¹³⁵⁹ קיום הקמץ בנטייתו של שם זה ידוע במסורת אשכנז בקריאה בתלמוד, כנגד הצורה שטר הנהוגה בתפילה. ¹³⁶⁰ הממצאים מלמדים שגם בקריאת המשנה נהוגה הצורה בקמץ מתקיים.

גם ברוב המסורות הטובות הקמץ מתקיים: שטר, שטרותיו וכיוצא בזה. ¹³⁶¹ בכלל זה נמנית המסורת הקדם-אשכנזית, שגם בה תיעוד לצורה שטר. ¹³⁶² הצורה שטר נהוגה במקצת ממסורות תימן ובד"ל. ¹³⁶³ הרי לפנינו שימור של צורה טובה במסורת האשכנזית המאוחרת, שכנראה המשיכה את דרכה של המסורת הקדומה בקריאתו של שם זה.

שיח ('בור'; מכשירין ב, א)

עט, ל 1, ל 2, ל 3: שיחין. ל 1, ל 2, ל 3: שיחין.

שיח, שיחין בשי"ן שמאלית הוא הניקוד בעט ובחץ כמעט בכל מקום (כ-15 היקרויות). פעם אחת בלבד נמצאה בעט הצורה שיחין בשי"ן ימנית (מקוואות א, ד), ומסתבר שדווקא בכך נגרר אחר מסורת חיצונית, שכן הניקוד במשנה המקבילה בחץ הוא שיחין בשי"ן שמאלית.

במקרא שיחה, שיחות בשי"ן ימנית, ובדומה הצורה היא שיח כמעט בכל המסורות של לשון חכמים. ¹³⁶⁴ גם בד"ל בדרך כלל שיח, אך שלוש פעמים נמצא שם גם הניקוד בשי"ן שמאלית, ובכלל זה במשניות האמורות במכשירין (ב, א) ובמקוואות (א, ד). אפשר שצורה זו הושפעה מהשם המקראי שיח, אך בעוד בד"ל היקרויותיה מעטות, במסורת האשכנזית זוהי הצורה השולטת. ועם זאת, תיעוד לשיחין בשי"ן ימנית נמצאה בדפוסים הליקוטים מוורשה ומז'יטומיר, וכך מנקדים גם כל המילונים. ¹³⁶⁵

שילוח (יומא ד, ב)

עט, ל 1, ל 2, ל 3: "בית שילוח". ל 1, ל 2, ל 3: שילוח.

¹³⁵⁹ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 80.

¹³⁶⁰ ילון, מבוא, עמ' 19 הערה 37; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 80.

¹³⁶¹ ייבין, בבלי, עמ' 901–902; בירנבאום, גניזה, עמ' 301; בראשר, תורת הצורות, עמ' 347–348.

¹³⁶² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 80.

¹³⁶³ קיסר, פֶּעֶל, עמ' 231; בראשר, תורת הצורות, עמ' 347–348; יעקב, דרום תימן, עמ' 305.

¹³⁶⁴ ייבין, בבלי, עמ' 753; בראשר, תורת הצורות, עמ' 146; יעקב, דרום תימן, עמ' 306.

¹³⁶⁵ בריהודה, מילון, עמ' 7064; קוסובסקי, עמ' 1711; יסטרוב, עמ' 1559; לוי, ד, עמ' 545.

הצורה הגרודה מנוקדת בעט שלוח (חולין יב, א 3x). השווא בצורה שלוחו יסודו כנראה בחיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו; ראו בהרחבה §2.1.3.1.

שינה (אבות ג, י)

עט: שינה. 17: שינה.

שינה בחיריק הוא הניקוד בעט עוד פעמיים (יומא א, ד; סנהדרין ח, ה).¹³⁶⁶ זוהי גם הצורה המשמשת בידיש, על פי עדותו של בירנבאום.¹³⁶⁷

ברוב המסורות שינה בצירי כבמקרא, אך עדות לשינה בחיריק באה ממסורת תימן.¹³⁶⁸ כיוון שאין להניח השפעה של מסורת תימן על מסורת אשכנז, יש להניח שבכל מסורת התפתחה צורה זו בנפרד.

שיעור (למשל סוכה ג, ז; חלה ב, ה)

הניקוד הוא שיעור בחיריק בעט, בחק, בכל דפוסי הליקוטים ובטש (פאה א, א; שם, ב; שם, ג). זוהי גם הצורה המשמשת בידיש,¹³⁶⁹ וכך ניקדו גם כמעט כל המילונים.¹³⁷⁰

על סוגיית תשלום הדגש בשמות במשקל זה ראו בהרחבה §2.2.2, ס"ק ג.

שיר ('שרשרת'; שבת ה, א 4x)

הכול מנקדים בחיריק: בְּשִׁיר 3x, הַשִּׁיר.

בחיריק ניקד גם יסטרוב (עמ' 1568). בשאר המילונים שִׁיר בצירי,¹³⁷¹ וכך ניקד גם ילון, לדבריו כדרך קריאתם של ספרדים ותימנים וכניקוד כתבי היד הטובים.¹³⁷²

השם מתועד כבר במקרא פעם אחת, ושם צורתו וְהַשִּׁירוֹת (ישעיהו ג 19). בצירי מנקדים כאמור גם כתבי היד הטובים, וכך גם במסורת תימן.¹³⁷³ שִׁיר בחיריק מצויה בכ"י פט ובדפוסי קושטא וליוורנו. נראה שהמסורת האשכנזית הלכה בעקבות T"ל, וגם בה השם הגוי בחיריק. ניקודם של

¹³⁶⁶ בחק אין רואים ניקוד בשי"ן בהיקרות בסנהדרין, אך בקטע מן התלמוד שם (סוכה מא ע"ב [פרשת וילך]) נמצא הניקוד שינת בחיריק 2x.

¹³⁶⁷ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 22. במילוני היידיש לא מצאתי שם זה.

¹³⁶⁸ ייבין, בבלי, עמ' 770; בראשר, תורת הצורות, עמ' 1104; יעקב, דרום תימן, עמ' 306.

¹³⁶⁹ ויינרייך, מילון, עמ' 388; הארקאווי, עמ' 502.

¹³⁷⁰ בריהודה, מילון, עמ' 7349; יסטרוב, עמ' 1565; פין, ד, עמ' 26; לוי, ד, עמ' 591; בוקסטורף, עמ' 1236. דווקא קוסובסקי (עמ' 1805) ניקד שיעור בצירי; ראו ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 75.

¹³⁷¹ בריהודה, מילון, עמ' 7454; קוסובסקי, עמ' 1711; לוי, ד, עמ' 549; בוקסטורף, עמ' 1183.

¹³⁷² ילון, מבוא, עמ' 74.

¹³⁷³ ייבין, בבלי, עמ' 756; בראשר, תורת הצורות, עמ' 165; יעקב, דרום תימן, עמ' 307.

המילונים בצירי כנראה אינו מלמד דווקא על סטייה ממסורת זו, אלא על הליכה בדרך הצורה המקראית של השם.

שכבה (נידה ז, א)

נט, ו, 11, 21, 27 : וְהִשְׁכַּבְתָּ זָרַע. ¹³⁷⁴ 37 : וְהִשְׁכַּבְתָּ.

ניקודו של 37 בבי"ת דגושה אינו מוכר לי מאף מקום אחר. נט מנקד בכל מקום שְׁכַבְתָּ בבי"ת רפה, וכך כמובן גם במקרא ובמסורות האחרות. ¹³⁷⁵ בהנחה שאין מדובר בשגגה, אפשר שנעשה כאן ניסיון מקומי להתאים את השם לכללי הדקדוק הטברניים, ולנקד בבי"ת דגושה אחרי שווא נח. מכל מקום ברור שצורה זו אינה מאפיינת את מסורת אשכנז.

שכר (למשל אבות ב, ב ; שם ג, ב), **שכר עבירה** (אבות ב, א), **שכר פעולתך** (אבות ב, יד ; שם טז)

את צורת הנפרד מנקד נט שְׁכָר (אבות ג, ב ; שם ב, טו ; שם טז) וגם שְׁכָר (אבות ב, ב). ל' מנקד שְׁכָר (ב, ב ; שם, טו ; שם, טז) וגם שְׁכָר (ג, ב). את הנסמך מנקד נט שְׁכָר בשלוש ההיקריות שבקורפוס. בל' 1 שְׁכָר א, ובמשנה טז ניקד "שְׁכָר פעולתך".

השם נקרה בפרקי המשנה שבקורפוס רק במסכת אבות, ואין בכך כדי ללמד על צורתו האוטנטית במסורת אשכנז, שהרי מסכת זו נגועה בתיקוני מדקדקים (1.4.2.2S). הממצאים בעט ובחך בשאר המשנה ברורים הרבה יותר : צורת הנפרד השגורה בשני דפוסים אלו היא שְׁכָר, כפי שנמצא מעט גם במסכת אבות. הצורה המקראית שְׁכָר מצויה רק במסכת אבות ובשני צירופים כבולים : "נושא שְׁכָר" (למשל ב"ק ד, ט) ו"שומר שְׁכָר" (למשל ב"מ ו, ו). בכל מקום אחר נוקד הנפרד שְׁכָר (בעט 22x). בטש נוקד שְׁכָר בנפרד (דמאי ו, ה) ושְׁכָר בנסמך (פאה ז, ח), ובכך ודאי הלך בעקבות המקרא או בעקבות ד"ל.

הצורה שְׁכָר ידועה היטב כצורה המשמשת בידיש, ¹³⁷⁶ והממצאים מלמדים שכך גם בעברית ממש במסורת אשכנז. ¹³⁷⁷ בירנבאום ראה בְּשָׁכָר עדות להתקדמות ההטעמה להברת המלרע וחיתוף פרה-טוני, אך התקשה להסביר מדוע חלה התופעה דווקא בשמות מסוימים ולא באחרים. ¹³⁷⁸ מכל מקום הצורה שְׁכָר מבוססת היטב באשכנז.

¹³⁷⁴ כך, בה"א הידיעה לפני צורת נסמך, הוא הנוסח גם בד"ל ואצל קוסובסקי (עמ' 1712). מסתבר שנגררה התיבה אחרי שאר המילים במשנה זו הפותחות בה"א הידיעה ("הזוב והניע והרוק והשרץ והנבלה והשכבת זרע").

¹³⁷⁵ בראש, תורת הצורות, עמ' 1194.

¹³⁷⁶ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 19 ; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 357 (7.4.1S) ; ביינדר, דיאלקטים, עמ' 282 ; ויינרייך, מילון, עמ' 417 ; הארקאווי, עמ' 503 ; רשף וגונן, שקיעים אשכנזיים, עמ' 247–248.

¹³⁷⁷ ויינרייך (תולדות היידיש, עמ' A369 [הערות לסעיף 7.4.1]) מעיר שאלהו בחור כנראה הכיר עדיין את הצורה שְׁכָר בקמץ.

¹³⁷⁸ בירנבאום, שם.

עוד מן הראוי להעיר כאן על צורת הנסמך "שְׁכָר פעולתך" שנמצאה פעם אחת בל¹. ככל הנראה משתקפת כאן התופעה המוכרת במסורת אשכנז של צורות נסמך על דרך הנפרד;¹³⁷⁹ אך אפשר גם שמהדהדת כאן לשון הפסוק "כי יש שְׁכָר לפעולתך" (ירמיהו לא 16).

שליח ציבור (ברכות ה, ה)

עט, חק: "שְׁלִיחַ צבור". טו, ו, 11, 21, 22, ל, 37: "שְׁלִיחַ צבור".

את צורותיו המתועדות של שם זה במסורת אשכנז תיארתי במקום אחר.¹³⁸⁰ במחילה אתקן מעט את הנתונים שהצגתי שם: בתיאור הנתונים החסרתי ארבע מובאות נוספות של הצירוף "שליח בית דין" (יומא א, ה; גיטין ג, ו; ב"ק ט, ה; מכות ב, ב). בשלוש הראשונות מנקד עט שְׁלִיחַ, אך במסכת מכות ניקד "שְׁלִיחַ בית דין". מכאן שגם הנסמך שְׁלִיחַ נמצא בדפוס זה. בכך יש כמובן עדות מחזקת לטיעון הכללי של היקש הנסמך לצורת הנפרד.

באותו מאמר¹³⁸¹ העליתי כמה אפשרויות לפשר הצורה שְׁלִיחַ בשווא. כעת נראה שלפנינו אפשרות נוספת, והיא חיטוף של תנועה במילים הנחתמות בפתח גנוב; ראו 2.1.3.1§.

שליח (עובר; חולין ז, א)

הכול מנקדים בְּשִׁלִּיל 2x. זהו הניקוד בעט ובחֶק גם בשתי הופעותיו האחרות של השם במשנה (זבחים ג, ה; חולין ט, ב), וכך ניקדו גם ילון ורוב המילונים.¹³⁸²

ברוב המסורות האחרות שְׁלִיל בקמץ, וזוהי גם הצורה בד"ל. אך גם לשְׁלִיל בשווא עדויות קדומות, ובכלל זה היקרות אחת בכ"י ק.¹³⁸³

שמונה (ברכות ד, ג)

הכול (לרבות טו) מנקדים כאן "שְׁמוֹנָה עשרה" 4x.¹³⁸⁴

שְׁמוֹנָה בקמץ הוא הניקוד בעט בכל מקום, ולא נמצאה לי אפילו פעם אחת הצורה שְׁמוֹנָה בסגול.¹³⁸⁵ הדברים אמורים לא רק לגבי שם המספר שְׁמוֹנָה עשרה (למשל תענית ב, ב), אלא גם

¹³⁷⁹ ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד.

¹³⁸⁰ שמש, צורות נפרד, עמ' 65.

¹³⁸¹ שם, הערה 80.

¹³⁸² קוסובסקי, עמ' 1738; לוי, ד, עמ' 563; בוקסטרופ, עמ' 1198. יסטרוב (עמ' 1583) ופין (ד, עמ' 577) ניקדו שְׁלִיל. בריהודה (מילון, עמ' 7161) ציין את שתי הצורות.

¹³⁸³ ייבין, בבלי, עמ' 894; בראשר, תורת הצורות, עמ' 693; יעקב, דרום תימן, עמ' 309.

¹³⁸⁴ בדפוסים הליקוטים 3x, ובהיקרות הרביעית נכתב י"ח.

¹³⁸⁵ התעלמתי כאן מן ההיקרות באבות ה, כא: "בן שְׁמוֹנָה עשרה לחופה". משנה זו אינה מנוסח המשנה המקורי (ראו אפשטיין, מבוא, עמ' 978), וברור שניקוד זה מושפע ממקור חיצוני, כדרכו הרגילה של עט בניקודה של מסכת אבות. ומדגיש זאת הכתיב חסר הווי"ו.

לגבי סתם "שמונה", אפילו במקומות שבהם ברור שהשם הנספר הוא ממין נקבה; למשל: "שְׁמוֹנֶה אֲמוֹת" (כלאיים ד, ח), "שְׁמוֹנֶה מאות" (יומא ג, ז), "שְׁמוֹנֶה ברכות" (שם ז, א). צורות דומות מצויות בטש, לעיתים לצד שְׁמוֹנֶה בסגול באותה משנה ולפני אותו שם עצם: "שְׁמוֹנֶה אמות" (כלאיים ו, ו 2x) לצד "שְׁמוֹנֶה אמות" (שם), ועוד כיוצא בזה.

נראה שניקוד התנועה הסופית נובע משחזור תנועה מטושטשת, ומתוך מגמה של ניקוד הסיומת זה בקמץ במקום בסגול (2.1.1§).

שמן (שבת יז, ה)

עט, חק, ל, 17: 35: שְׁמֶן. 1, 11, 21: שְׁמֶן. 27: שְׁמֶן.¹³⁸⁶

השם בא במשנה זו במעמד ודאי של הפסק (המילה האחרונה במשנה). בשבת כג, א מנקדים עט וכל דפוס הליקוטים שְׁמֶן בסגול במעמד של הפסק משני ("שואל אדם מחברו כדי יין וכדי שְׁמֶן, ובלבד שלא יאמר לו [...]").

הצורה שְׁמֶן בקמץ היא עדות נדירה יחסית לצורות הפסק במסורת קריאת המשנה באשכנז. ראו 3.1.2.5§.

שעת (נידה ז, ב 2x; אבות ב, ג 2x)

כל הדפוסים מנקדים בכל ההיקרויות שְׁעָתָה.

שְׁעָתָה בשני פתחים הוא ניקוד צורת הנסמך בעט כמעט בכל מקום (100x). שש פעמים בלבד נמצאה הצורה שְׁעָתָה בשווא בשי"ן, שלוש מתוכן במסכת אבות, הנגועה בתיקוני מדקדים (1.4.2.2§). שלוש ההיקרויות האחרות מזדמנות בפרקים מוקדמים יחסית של המשנה (פאה ד, ז; שם, ח; ביכורים ב, ו), ובהמשך המשנה צורה זו נעלמת כליל. שְׁעָתָה הוא גם הניקוד בטש בכל מקום, וכך ניקד גם קוסובסקי (עמ' 1803–1804). זוהי גם הצורה הנהוגה בידיש, בצירופים כגון "שְׁעָתָה הדחק", "שְׁעָתָה הכושר".¹³⁸⁷

הצורה הנטויה מנוקדת בעט ובטש בכל מקום כדרך נטייתם של שמות סגוליים: בְּשַׁעְתָּו, בְּשַׁעְתָּו וכדומה,¹³⁸⁸ וכך גם אצל קוסובסקי.¹³⁸⁹

על הגיית האשכנזים שְׁעָתָה, שְׁעָתָה מעידים טורסיני וילון,¹³⁹⁰ ואפשר ללמוד עליה גם מדבריהם של מדקדי סידורי התפילה האשכנזיים.¹³⁹¹ בסידורים האשכנזיים נהוגה כיום הצורה ה"מתוקנת" שְׁעָתָה, כפי שאפשר ללמוד גם מהניקוד בעט במסכת אבות.¹³⁹²

¹³⁸⁶ בשי"ן ספק קמץ ספק סגול.

¹³⁸⁷ הארקאווי, עמ' 513; ניבורסקי, עמ' 486.

¹³⁸⁸ על החילופים בין שווא לחטף פתח ראו 2.3.2§.

¹³⁸⁹ קוסובסקי, שם. יסטרוב (עמ' 1609) ניקד את הנסמך שְׁעָתָה, אך את הנטיות על דרך הסגוליים: שְׁעָתָה וכדומה. גם פין (ד, עמ' 20) ניקד שְׁעָתָה.

גם במסורת הקדס־אשכנזית נהגה צורת הנסמך שֶׁצֶת במלעיל, אך בנטיות שֶׁצֶתָּה וכדומה בקמץ מתקיים.¹³⁹³ תפוצה זו מצויה גם בניקוד הבבלי.¹³⁹⁴ ברוב המסורות הטובות הצורה היא שֶׁצֶת, שֶׁצֶתוּ במשקל קָלָה בקמץ מתקיים.¹³⁹⁵ הצורה שֶׁצֶת אינה מצויה באף מסורת חיה, ואין ספק שנוצרה מתוך סברה מלומדת.

שפוד (סוכה א, ח)

נט, חק, ו, 1T, 2T, 2L, 3L: בִּשְׁפֹּדִין. ל' 1: בִּשְׁפֹּדִין.

שֶׁפֹּד בשווא בשי"ן ובפ"א דגושה הוא הניקוד בעט בכל מקום. צורה זו ידועה היטב כהגייתם של אשכנזים.¹³⁹⁶ קוטשר שיער שהדגש הוא שריד לצורה המקורית שֶׁפֹּד,¹³⁹⁷ אך לעומתו ציין יעקב שבמילים רבות הוגים אשכנזים דגש אחרי שווא בתחילת מילה, ושיער ששֶׁפֹּד התפתחה למעשה מן שֶׁפֹּד.¹³⁹⁸ יש לציין שאומנם דגש לאחר שווא הפותח מילה אינו דבר נדיר במסורת אשכנז, אלא שלרוב דגש כזה בא לצורך בידול פונטי (2.2.1.1s), ואין זה המקרה כאן. אפשרות אחרת שהעלה יעקב לפשר הדגש בפ"א היא השפעה של השם הקרוב ביידיש שֶׁפִּיז, ואף זה מסתבר.¹³⁹⁹

יש להעיר שפ"א דגושה לאחר שי"ן בשווא נע תחילי מצויה בעט ובחק גם בניקוד השם שפיר, כגון שֶׁפִּיר (בכורות ג, א), שֶׁפִּירִים (אהלות ז, ה). הזהות במבנה ההברתי התחילי של שני השמות מעלה את החשד שיסוד הדגש בסביבה הפונטית של הפ"א; וצריך עיון.

ברוב המסורות הטובות הצורה היא שֶׁפֹּד. בהשוואה לצורת השם בערבית ובסורית נהוג להניח שיסודה שֶׁפֹּד, בביטול ההכפלה ובחיטוף התנועה הקודמת.¹⁴⁰⁰ גם במסורת הקדס־אשכנזית זו הצורה המתועדת.¹⁴⁰¹

צורתו של ל' בחיריק ובחולם אינה מוכרת לי ממקומות אחרים, ואיני יודע מניין ניקוד זה.

שפירות (מכשירין ב, ג)

¹³⁹⁰ בריהודה, מילון, עמ' 7342; ילון, מבוא, עמ' 117.
¹³⁹¹ ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 201–202.
¹³⁹² ראו שרביט, שם; ילון, שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 279.
¹³⁹³ בית־אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 334; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 279.
¹³⁹⁴ ייבין, בבלי, עמ' 758.
¹³⁹⁵ ראו בעיקר את דיונו המקיף של ילון, מבוא, עמ' 117–123. וכן: שבטיאל, מסורות, עמ' 222; בר־אשר, איטליה, עמ' 64; דודי, עיונים, עמ' 128; שרביט, אבות לשון, עמ' 201–202; בירנבאום, גניזה, עמ' 258; ריז'יק, מסורות, עמ' 244; בר־אשר, מחקרים, א, עמ' 148; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1115–1116; יעקב, דרום תימן, עמ' 310.
¹³⁹⁶ קוטשר, מחקרים, עמ' תמט; יעקב, שתי החלטות, עמ' 2–3.
¹³⁹⁷ קוטשר, שם.
¹³⁹⁸ יעקב, שם.
¹³⁹⁹ ואכן, שֶׁפִּיז היא המילה המשמשת לתרגום של שפוד בעט.
¹⁴⁰⁰ בריהודה, מילון, עמ' 7375; שבטיאל, מסורות, עמ' 219; ייבין, בבלי, עמ' 916; קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 256–254; דודי, עיונים, עמ' 81 והערה 44 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 68; בר־אשר, מחקרים, ב, עמ' 254, 266–267; יעקב, דרום תימן, עמ' 312.
¹⁴⁰¹ בית־אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 334; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 280.

הכול מנקדים כאן "מי שפִּיכּוֹת" א3.

בכתבי היד קופט במשנה זו שפִּיכּוֹת בצירי, ונראה שלכך מכוון גם הכתיב בפא "שפכּוֹת". לעומת זאת, בד"ל ובכ"י ת שפִּיכּוֹת בחיריק.¹⁴⁰² בניקוד בבלי "מי שפִּיכּוֹת",¹⁴⁰³ וכך ניקדו גם קוסובסקי (עמ' 1813) ויסטרוב (עמ' 1616). המקורות האשכנזיים הישירים הלכו כנראה בעקבות ד"ל.

שקאי

ראו **סקאי** לעיל.

שרייה (נידה ז, א)

בכל הדפוסים נוקד כאן שְׁרִייתָן. בדומה נוקד בעט במ"ש ב, ג מְשֻׁרִיתָה, וכך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 1821). ראו בהרחבה §3.1.2.6.

שתייה (יומא ח, א; שם, ג; נדרים ח, ז)

עט ול1 מנקדים תמיד שְׁתִּיָּה בתי"ו דגושה, וכך ניקד גם ל2 בנדרים. בשאר הדפוסים שְׁתִּיָּה ללא דגש.

שְׁתִּיָּה בתי"ו דגושה הוא הניקוד בעט ובחק בדרך כלל, אך בשתי היקרויות (ביצה ב, ה; שבועות ג, ד) ניקדו שניהם לְשִׁתִּיָּה ללא דגש. הצורה בתי"ו דגושה משמשת גם בידיש.¹⁴⁰⁴ דגש זה ודאי נוצר לצורך בידול פונטי בין העיצורים [š] ו[ʃ] (=ת); ראו בהרחבה §2.2.1.1.

האם ניקודם של רוב דפוסים הליקוטים ללא דגש באמת מכוון אל ההגייה [šsija], או שמא זהו ניקוד שמרני שאינו מלמד על הגייתם המדויקת של הנקדנים? יוער שכל הנקדנים של דפוסים הליקוטים לא נמנעו מלנקד שְׁפּוֹד, אף על פי שגם ניקוד זה חורג במובהק מכללי הדקדוק העבריים (הטברניים). אפשר שעצם הימצאות השם **שתייה** במקרא (אסתר א 8) היא שגרמה במקרה שלו לניקוד מסורתי יותר.

שתיקה (אבות ג, יג)

עט, ל7: שְׁתִּיקָה. כך מנקדים עט וחק בכל מקום, וכך נהוג גם בידיש.¹⁴⁰⁵ ראו בהרחבה §2.2.1.1.

¹⁴⁰² בראש, תורת הצורות, עמ' 1246.

¹⁴⁰³ ייבין, בבלי, עמ' 1058–1059.

¹⁴⁰⁴ הארקאווי, עמ' 519; ניבורסקי, עמ' 489.

¹⁴⁰⁵ הארקאווי, עמ' 520; ניבורסקי, עמ' 489.

תחייה (ברכות ה, ב)

עט, חק, ל' 1, ל' 3: בְּתַחֲיִית הַמֵּתִים. ו, 1T, 2T, ל' 2: בְּתַחֲיִית. טש: בְּתַחֲיִית.

תְּחִיַּת בחיריק הוא הניקוד בעט גם בסנהדרין י, א, וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.¹⁴⁰⁶ גם בידיש נהוג הצירוף "תחיית המתים".¹⁴⁰⁷

במסורות הטובות הצורה היא תְּחִיַּת, בעוד תְּחִיַּת בחיריק נחשבת לצורה מאוחרת.¹⁴⁰⁸ במסורת הקדם־אשכנזית כמעט תמיד תְּחִיַּת, ויש רק תיעוד בודד לתְּחִיַּת בקמץ.¹⁴⁰⁹ נראה אפוא שיסודה של הצורה בחיריק באשכנז כבר בתקופה קדומה.

תקלה (פרה ט, ה; ברכות ד, ב)

עט, חק ודפוס הליקוטים מוורשה ומזייטומיר מנקדים בשתי ההיקרויות תְּקֵלָה. דפוס למברג מנקדים בשתיהן תְּקֵלָה, וכך מנקד גם טש בברכות.

תְּקֵלָה הוא הניקוד בעט ובחק גם בסנהדרין ז, ד. זוהי גם הצורה הנוהגת בידיש, וכך ניקדו קוסובסקי, יסטרוב ובוקסטורף.¹⁴¹⁰ לעומתם ניקדו ילון, בְּרִיהוּדָה, פִּין ולוי תְּקֵלָה.¹⁴¹¹ הממצאים מלמדים ששתי הצורות, תְּקֵלָה ותְּקֵלָה, מוכרות במסורת אשכנז, אם כי אין מקור המכיר את שתיהן, וכל אחד דבק בצורה אחת בלבד. נראה שגם בידיש מוכרות שתי הצורות, על פי עדויותיהם הסותרות של הארקאווי ושל ניבורסקי.¹⁴¹²

במסורות הטובות הצורה היא תְּקֵלָה, אך רווחת הדעה שאין זו הצורה המקורית של השם, מכיוון שהמשקל קְטֵלָה מזוהה עם בניין פיעל, בעוד הפועל תק"ל אינו ניטה בבניין זה. נראה שקוטשר היה הראשון להניח כך, ולהשערנו נוצרה הצורה תְּקֵלָה כ"עזר כנגדה" של תְּקֵנָה.¹⁴¹³ בעקבותיו הלכו חוקרים רבים.¹⁴¹⁴ בר־אשר שיער שהצורה תְּקֵלָה נוצרה עוד כשלשון חז"ל הייתה מדוברת.¹⁴¹⁵

מחוץ לכתבי היד הטובים מוכרות גם צורות אחרות של השם. הגייתם המסורתית של בני תימן היא תְּקֵלָה, ובריבוי תְּקֵלֹת.¹⁴¹⁶ במסורות ספרדיות נוהגת הצורה תְּקֵלָה, וכך נוקד גם בד"ל, ואולי

¹⁴⁰⁶ קוסובסקי, עמ' 689; יסטרוב, עמ' 1661; פִּין, ב, עמ' 59.

¹⁴⁰⁷ ניבורסקי, עמ' 500.

¹⁴⁰⁸ ילון, פרקי לשון, עמ' 382–383; בר־אשר, איטליה, עמ' 64; ייבין, בבלי, עמ' 1032; ברויאר, העברית, עמ' 134; דודי, עיונים, עמ' 119; שרביט, פרקי מחקר, עמ' 204; יעקב, דרום תימן, עמ' 315.

¹⁴⁰⁹ אלדר, אשכנז, ב', עמ' 283.

¹⁴¹⁰ קוסובסקי, עמ' 1857; יסטרוב, עמ' 1691; בוקסטורף, עמ' 1301.

¹⁴¹¹ בְּרִיהוּדָה, מילון, עמ' 7878; פִּין, ד, עמ' 113; לוי, ד, עמ' 662.

¹⁴¹² אצל הארקאווי (עמ' 524) תְּקֵלָה, אך אצל ניבורסקי (עמ' 509): [טעקאָלע].

¹⁴¹³ קוטשר, מחקרים, עמ' קכ.

¹⁴¹⁴ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 155–156; בר־אשר, מחקרים, ב, עמ' 26 הערה 208; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1384; יעקב, דרום תימן, עמ' 318.

¹⁴¹⁵ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1385.

¹⁴¹⁶ שבטיאל, מסורות, עמ' 220; יעקב, דרום תימן, עמ' 318.

גם בהיקרות אחת מסופקת בניקוד בבלי.¹⁴¹⁷ מסתבר שהמקורות האשכנזים שניקדו כך הלכו בעקבות ד"ל. אומנם נהוג לשער שזוהי הצורה המקורית, אך לא מן הנמנע להניח שגם תְּקָלָה, לפחות במסורות מסוימות, נוצרה מן הצורה תְּקָלָה, בתהליך הפונולוגי המוכר של חיטוף לפני עיצור מוכפל ביסודו (2.1.3.1§).

תקרה (סוכה א, ז)

עט, 11, 21, ל, 37 : תקרה. ו, 1418 : 27 : תקרה.¹⁴¹⁹

תְּקָרָה הוא הניקוד בעט בכל מקום, וכך ניקדו גם כל המילונים.¹⁴²⁰ זוהי גם הצורה בכל כתבי היד הטובים.¹⁴²¹ במסורת תימן ובמחזורי ספרד הקדומים הצורה היא תְּקָרָה, ובדפוסים המשנה (לרבות ד"ל) תְּקָרָה.¹⁴²²

הרי לפנינו שימור של צורה טובה במסורת אשכנז, שלא נגררה בשם זה אחר הצורה השגורה בדפוסים המשנה, אלא שימרה את הצורה המתועדת בכתבי היד הטובים.

3.1.2 סוגיות כוללות בתצורת השם

3.1.2.1 צורות הריבוי של שמות סגוליים

בצורות הריבוי של השמות הסגוליים הזכריים והנקביים עדים אנו לכמה משקלי ריבוי במסורת אשכנז. הדרך הרגילה היא כמובן קְטָלִים / קְטָלוֹת, כגון יְלָדִים, נְפָשׁוֹת,¹⁴²³ שְׁפָחוֹת. לצידה מוצאים כמה צורות ריבוי אחרות.

הריבוי השלם ("הארמי")

בסעיף 3.1.1 לעיל נידונו הצורות אוֹכְלִין, אֲבָרִים, פְּסָתוֹת, נְפָלִים, עוֹקְצִים, עֲרָכִין, קְדָשִׁים ושׁוֹבְרִין. לסוגיה רבת הפנים של צורות ריבוי כעין אלה ייחדתי דיון נפרד במקום אחר.¹⁴²⁴

קְטָלִים / קְטָלוֹת

הצורה רְבָעִים בצירי כריבוי של רֹבַע מזדמנת לפחות פעם אחת בדפוסים עט, ל, 17, ול, 37 (לפירוט הנתונים ראו 3.1.1§). לא נתקלתי בשמות סגוליים אחרים שצורת הריבוי שלהם היא קְטָלִים, אולי למעט היקרות אחת של השם נְפָלִים (ריבוי נָפַל; ראו 3.1.1§); אך אפשר גם שזו נולדה כשגגה מן הצורה הרווחת בעט נְפָלִים. לעומת נְפָלִים, את הצורה רְבָעִים אין אפשרות לראות

¹⁴¹⁷ ייבין, בבלי, עמ' 969; בראש, תורת הצורות, עמ' 1384–1385.

¹⁴¹⁸ ברי"ש ספק סגול ספק קמץ. אני נוטה לסגול.

¹⁴¹⁹ הסגול ודאי הוא שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§).

¹⁴²⁰ בריהודה, מילון, עמ' 7893; קוסובסקי, עמ' 1596; יסטרוב, עמ' 1694.

¹⁴²¹ דודי, עיונים, עמ' 119; יעקב, דרום תימן, עמ' 319.

¹⁴²² ראו הפניות בהערה הקודמת; וכן מורג, כתב יד, עמ' 204; שבטיאל, מסורות, עמ' 221.

¹⁴²³ על הצורה הנהוגה ביידיש נפשות בפתח ראו 2.2.3§, 3.1.1.

¹⁴²⁴ שמש, הריבוי השלם.

כמשוגת ניקוד, ובעיקר כשזו מתועדת בארבעה דפוסים שונים. איני יודע מניין הגיעה צורה זו, אך אפשר שהיא קשורה לצורה בד"ל רביעים בחיריק. המשקל קטילים כריבוי של משקל סגולי ידוע מעט מן המקרא, ממגילות מדבר יהודה ומלשון חז"ל.¹⁴²⁵ הדוגמה הבולטת מלשון חכמים היא נֶקֶץ-נְזִיקִים, וכך אכן נוקד בלעט בהיקרות היחידה של צורת הריבוי במשנה (ב"ק א, א).

במשקל זה שקולה לכאורה גם הצורה פְּרָדוֹת כריבוי של פְּרָדָה (ב"ב ה, א 2x). צורת היחיד אינה מזדמנת במשנה, אך על פי הצורה המקראית פְּרָדָה (למשל מל"א א 33) צורת הריבוי הצפויה היא פְּרָדוֹת, וכך אכן נוקד בד"ל ובכ"י ק.¹⁴²⁶ נראה שהושפע ניקודו של עט בשם זה מצורתו של השם פְּרָדָה, פְּרָדִים במובן 'יונים' – כך מנקד עט, למשל במנחות יב, ה.¹⁴²⁷ נראה אפוא שהצורה פְּרָדוֹת היא דוגמה נוספת לעירוב משקלים בשמות שכתובם זהה (3.1.2.8s), ואין היא מלמדת על קטילים / קטלות כריבוי של שם סגולי.

אפשר שהמשקל קטילים משקף צורת משנה של קטילים בחיריק, אם כי נראה שכל תיעודו מוגבל לשם אחד בלבד.

קטילים / קטלות

בשמות סגוליים אחדים מוצאים את צורת הריבוי קטילים או קטלות, בפתח כנגד הצפי לקמץ. בשמות כעין אלו שעיצורם השלישי בכפ"ת העיצור דגוש כצפוי. הדוגמאות כוללות את דְּפָנוֹת, עֶשְׂפִים, לְבָדִים וּשְׁמִינִים.

נראה שבשמות אלו אין מדובר במשקל חלופי של ריבוי שמות סגוליים, אלא בשריד להכפלה תניינית העשויה להתרחש גם במשקלי שמות עצם אחרים. על התופעה בכללה ראו בהרחבה 2.2.3s.

צורות אחרות

צורת הריבוי של השם מְנָחָה בלעט ובחק היא דרך קבע מְנָחוֹת.¹⁴²⁸ בנסמך מְנָחוֹת (זבחים י, ח 2x), אך בנטייה מְנָחוֹתֵיהֶן (סוטה ג, ו 2x). מְנָחוֹת הוא הניקוד גם בתרגום ליידיש בלעט, וזהו גם הניקוד במילון של הארקהאוי (עמ' 306). צורה זו אינה מוכרת לי ממסורות אחרות של העברית. בכל שאר המסורות מְנָחוֹת, כצורת הריבוי הרגילה של שם סגולי. הצורה מְנָחוֹת נראית כצורת כלאיים בין הריבוי השבור מְנָחוֹת לבין הריבוי השלם מְנָחוֹת. נראה שהתפתחה באופן עצמאי במסורת אשכנז.

¹⁴²⁵ ראו בין השאר: קוטשר, ישעיהו, עמ' 288; בן-דוד, קטילים; דמרי, קאופמן 2, עמ' 271; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 48–49.

¹⁴²⁶ בראש, תורת הצורות, עמ' 1190.

¹⁴²⁷ במסורות הטובות פְּרִידָה או פְּרָדָה (ייבין, בבלי, עמ' 944; בראש, תורת הצורות, עמ' 1257), וכך גם בד"ל. הצורה פְּרָדוֹת (ובמידת מה גם היחיד פְּרָדָה במקום הצורה הדקדוקית פְּרָדָה) משמשת גם בעברית המדוברת של ימינו, ומסתבר שאף היא נוצרה בהשפעתו של שם אחר – פְּרָדָה = 'עזיבה'.

¹⁴²⁸ פעם אחת בלבד (מנחות ח, ד, היקרות ב) מצאתי בלעט את הצורה מְנָחוֹת בשווא בנו"ן. זו נולדה כנראה בתהליך הרגיל של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסטטוני (2.1.3.2s). חק מנקד גם שם מְנָחוֹת. בטש המְנָחוֹת (דמאי א, ג), ודאי בעקבות ד"ל.

3.1.2.2 צורות נפרד במעמד נסמך

בסוגיה זו עסקתי בהרחבה במאמרי "צורות נפרד במעמד נסמך במסורת אשכנז המאוחרת",¹⁴²⁹ שבו עמדתי על הסדירות שבהיקש הנסמך לנפרד במסורת אשכנז בשמות הפותחים בקמץ בהברה פתוחה (כגון "שְׁלִיחַ צִיבור"). באותו מאמר הזכרתי בקצרה סוג אחר של היקשים כאלה: שמות במשקלי מ"ם תחילית שבהם ההברה הסופית של הנסמך מנוקדת בקמץ (ובגזרת ל"י בסגול), כגון "מאֲכָל בהמה", "מִרְאָה מים".¹⁴³⁰ צורות אחדות כאלו נקרו אף הן בקורפוס הנחקר. להלן פירוט הנתונים.

א. "מִאֲכָל בהמה". כך מנקדים עט, חק, ל7 ול2 בשבת כא, ג, ועט, חק, ז2 ול2 בשבת כ, ה.¹⁴³¹ מִאֲכָל־ היא צורת הנסמך הקבועה של השם הזה בכל מקום במשנה בעט ובחק (למשל "מִאֲכָל פוליטיקין", תרומות ב, ה).

ב. "כְּמִנְהַג המדינה". כך מנקדים עט וחק בסוכה ג, יא. ניקוד דומה נמצא בשניהם בב"ב י, א, אך בכל מקום אחר ניקודו מְנַהֵג בפתח. גם קוסובסקי (עמ' 1186) מנקד כְּמִנְהֵג בקמץ.

ג. "מִרְאָה מים" (מקוואות ז, ד), "כְּמִרְאָה היין" (שם, ה), "כְּמִרְאָה המים" (שם). הניקוד בסגול נמצא לפחות פעם אחת בכל הדפוסים שנבדקו במובאות אלו, אך יש המנקדים כמה מהן כְּמִרְאָה־ בצירי. הניקוד מִרְאָה־ נמצא בעט גם בשתי ההיקרויות האחרות של צורת הנסמך ("מִרְאָה דם", זבחים ח, ו; "מִרְאָה לובן", נגעים ד, א).

ד. "לְמִשְׁתָּה בנו". כך מנקדים כל הדפוסים בחלה ב, ז, וזהו הניקוד בעט גם בשתי ההיקרויות האחרות של צורת הנסמך (שביעית ז, ד; כריתות ג, ז).

ניקוד התנועה הסופית בצורות אלו מלמד לכאורה על הגייתה כתנועה מטושטשת (2.1.1§), אלא שנראה שהניקוד בשמות אלו בכללם יציב למדי. כך למשל לא נמצאה לי בשמות **מאכל**, **מראה** ו**משתה** אפילו פעם אחת צורת נפרד בפתח כמו *מאכל או בצירי כמו *משתה – צורות הנפרד של שמות אלו מנוקדות דרך קבע מִאֲכָל, מִרְאָה, מִשְׁתָּה.¹⁴³² נראה לי אפוא שיש לפרש צורות כגון "מאכל בהמה" כהיקש של הנסמך לנפרד.

עיון שטחי בעט העלה עוד כמה דוגמאות אחרות לתופעה זו. למשל: "מִאֲפָה סאה" (עירובין ז, י), "מִשְׁקָה תרומה" (ט"י ב, ב), "לְמִזְרַח העיר" (ב"ב ב, ט), "מִמְכָּר עולם" (מגילה ג, ב). ועם זאת, ולהבדיל מהיקש הנסמך לנפרד בשמות הפותחים בקמץ בהברה פתוחה, בשמות במשקלי מ"ם תחילית אין מדובר בתופעה קבועה, ונמצאו לה חריגות לא מעטות. למשל: "מִחְנֶה הארון" (סוטה ח, א), "מִהֶלֶךְ יום אחד" (מ"ש ה, ב), "מוֹתֵר חרבן הכרם" (כלאיים ז, ג), "בְּמִיטֵב הארץ" (ב"ק א, א), "וּבְמִסְפָּר הדורות" (עדות ב, ט). ובדומה בשמות בסיומת ך: "כְּמִנְיָן ימות החמה" (נזיר א, ז), "בְּנִין בית המקדש" (תענית ד, ח).

התופעה הנידונה מתגלה בשמות אלו ודומיהם גם במסורות אחרות המבדילות בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול/פתח. בכך כוונתי למסורות המזרח: כתבי היד בניקוד הבבלי ומסורות הקריאה של

¹⁴²⁹ שמש, צורות נפרד.

¹⁴³⁰ שם, עמ' 54.

¹⁴³¹ בשבת כ, ה מנקד ל7 מִאֲכָל, והסגול ודאי הוא שיבוש מקמץ (1.4.2.4§).

¹⁴³² השם **מנהג** מזדמן במשנה בנסמך בלבד.

בני תימן. כך למשל מציין ייבין שבשם **מראה** חל לא אחת עירוב בין הנפרד לנסמך בניקוד הבבלי. ממסורת דרום תימן מציין יעקב את הצורות "מַעֲשֶׂה לחם הפנים", מַאֲכָל, מְנַהֵג.¹⁴³³

הממצאים מדפוס המושג האשכנזיים מלמדים שהיקש הנסמך לנפרד בקבוצת השמות הנידונה יציבים יחסית. אף על פי שהתנועה הסופית כנראה אינה במעמד פונמטי, הניקוד הסדיר של ההברה הסופית בקמץ (או בסגול בגזרת ל"י) בשמות אחדים מלמד לכל הפחות על מסורת ניקוד מושרשת, שביסודה כנראה מסורת הגייה קדומה. מכיוון שבתקופה הקדם-אשכנזית לא הייתה חשיבות לניקוד התנועה הסופית בשמות אלו, יש להניח שההתקבעות של צורות הנסמך המוקשות לנפרד השתרשה באשכנז רק לאחר המעבר למסורת בת שבע תנועות. וכיוון שהממצאים חופפים בחלקם למצוי במסורות המזרח, יש יסוד להנחה שמקורה של תופעה זו במסורת הגייה מזרחית שהונחלה באשכנז.

3.1.2.3 המעבר קָטַל < קָטַל

כידוע, בקבוצה מוגדרת ויחסית מצומצמת של שמות סגוליים שניקודם במסורת הטברנית וברוב המסורות של לשון חכמים קָטַל נוהגת בעברית המותכת בידיש הגייה בדיפתונג בהברה הראשונה (qejtel וכדומה), כאילו היה ניקודם קָטַל.¹⁴³⁴ רוב החוקרים שעסקו בסוגיה זו נתנו דעתם רק לעברית המותכת בידיש, ולא לעברית ממש. קאץ, שדן בתופעה בדיאלקטים השונים של העברית ממש והעברית המותכת בידיש, מעלה תמונה מורכבת ומסובכת,¹⁴³⁵ וספק אם בכוחם של המקורות המנוקדים הנחקרים במחקר זה לחשוף את ממדי הסוגיה בעברית ממש באשכנז.

קאץ מצביע על שלוש קבוצות עיקריות בסוגיה זו:¹⁴³⁶

א. שמות שבניקוד הטברני משקלם קָטַל, בעברית המותכת ובעברית ממש בדיאלקט המרכזי (הכולל בעיקר את פולין) התנועה הראשונה היא [ej], ובדיאלקט הצפון-מזרחי (ליטא, לטביה ובלרוס) התנועה היא [e]. לקבוצה זו שייך למשל השם בָּגֶד, שצורתו בדיאלקט המרכזי [béjgəd] ([béjgəd]), ואילו בדיאלקט הצפון-מזרחי צורתו [béged] [béged]. יש להדגיש שהקריאה [ej] בשמות בקבוצה זו אינה המימוש הרגיל של צירי בדיאלקט האשכנזי המזרחי; מימושו בדיאלקט זה הוא [aj]. שמות אחרים שמשייך קאץ לקבוצה זו: חָסֶד, פָּלָא, קָרָן, רָגַע, טָבַע, זָמַר.

ב. שמות שמשקלם במקרא הטברני קָטַל, ובשני הדיאלקטים נקראים במימוש הרגיל של הצירי: [aj] בדיאלקט המרכזי, [ej] בדיאלקט הצפון-מזרחי. לדוגמה: השם חָלֶק נקרא בדיאלקט המרכזי [xájlek] ([xájlek]), ואילו בדיאלקט הצפון-מזרחי [xéjlek] ([xéjlek]). בשמות בקבוצה זו אין למעשה פרטים מפתיעים, והם משקפים את ההתנהגות הרגילה של הצירי בעברית המותכת ובעברית ממש. דוגמאות אחרות שמביא קאץ לקבוצה זו: גִּרְעָדָן, חָרֶם, חֶשֶׁק, שֶׁבֶט, סֶפֶר, שֶׁכֶּל.

¹⁴³³ יעקב, דרום תימן, עמ' 202, 216, 377.

¹⁴³⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 27; דה-פריס חלקה של העברית, עמ' 54; ברנר, העברית שביידית, עמ' 140–141; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 391–392 (7.16.5S), 671 (9.6.3S); ביידר, דיאלקטים, עמ' 317–319; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 84–85; מישור, התנועות הספרדיות, עמ' 123.

¹⁴³⁵ קאץ, סגוליים.

¹⁴³⁶ שם, עמ' 10–12.

ג. שמות שמשקלם במקרא הטברני קָטָל, ובהם הבדל מהותי בין העברית המותכת לעברית ממש בשני הדיאלקטים. כדוגמה לקבוצה זו, השם חָדָר נקרא בעברית המותכת בדיאלקט המרכזי [xájdər], כלומר במימוש הרגיל של הצירי בדיאלקט זה, אך בעברית ממש הוא נקרא [xéjdər]. ההבדל בדיאלקט הצפון־מזרחי בקבוצה זו בולט עוד יותר: בעברית המותכת השמות בקבוצה זו נקראים בדיפתונג, ואילו בעברית ממש בתנועה רגילה; במקרה הזה: [xéjdər] בעברית המותכת, [xéder] בעברית ממש. השמות האחרים שמשייך קאץ לקבוצה זו וגם בהם התפלגות דומה: כָּפָל, פָּגַר, פָּסַח, קָבַר, שָׁקַץ, צָלַם.

בדיאלקט הדרום־מזרחי (הכולל בעיקר את אוקראינה) קאץ אינו דן כלל, שכן הדיפתונגים [aj] ו־[ej] התמזגו בו להגייה הקבועה [ej] בכל מעמד.¹⁴³⁷

דפוסי המשנה שנחקרו בעבודה זו הודפסו ברובם באוקראינה, ויש להניח שניקודם משקף מסורת אשכנזית דרום־מזרחית.¹ שמוצאו בוורשה, משקף לכאורה את המסורת המרכז־מזרחית, אך בסוגיה זו לא נמצא כל הבדל בינו לבין הדפוסים מז'יטומיר, למברג וטשרנוביץ. שיוכם של עט וחק לאחת המסורות אינה ודאית, אך בכל מקרה ניקודם בסוגיה זו תואם כמעט לחלוטין את המצוי בשאר הדפוסים. להלן אציג את הממצאים מדפוסי המשנה האשכנזיים בשמות שבהם הצביעו החוקרים על המעבר מקָטָל לקָטָל. יש להניח שהניקוד בסגול שנמצא בדפוסים אלו משקף הגייה מונופתונגית, ואילו הניקוד בצירי משקף הגייה בדיפתונג; אך לאור התמונה המסובכת שהוצגה לעיל אין בכך ודאות מוחלטת, והסוגיה עוד דורשת בירור במחקר שיתבסס על מקורות מוקלטים.

הממצאים מדפוסי המשנה האשכנזיים שנחקרו מלמדים שבשמות הנידונים הנטייה היא לעבר המשקל קָטָל בסגול. זהו הניקוד היחיד שנמצא בשמות **זבל**, **חסד**,¹⁴³⁸ **מלך**, **פסח**, **פרק** ו**צלם**, וכמעט בכל ההיקריות של **רווח** (על שם זה ראו את פירוט הדברים בסעיף 3.1.1). השם **מלך** מנוקד בסגול לא רק בעברית, אלא גם בתרגום ליידיש (בדרך כלל אַמְלֶךְ). השם היחיד שאין אחידות בניקודו, הן בתוך העברית ממש והן בין העברית לבין התרגום ליידיש בדפוסי המשנה, הוא **קבר**. הניקוד של נוסח המשנה העברי הוא בדרך כלל קָבַר בסגול, לעומת קָבַר בצירי בתרגום של המילה המקבילה ליידיש. מעט פעמים נמצאה גם בעברית הצורה קָבַר בצירי (ראו 3.1.1§).

בשם אחד נמצאה מחלוקת בעניין זה בין מסורת עט וחק לבין דפוסי הליקוטים, והוא השם **כלי**: בעט ובחק תמיד פָּלִי בצירי, ולעומת זאת, בכל דפוסי הליקוטים פָּלִי בסגול (שבת כב, ג; על השתלטותה של צורת ההפסק על הנטייה ראו 3.1.2.4§). ככל הנראה נגררה הצורה בעט ובחק אחר צורת הריבוי פָּלִים בצירי, בעוד דפוסי הליקוטים הלכו אחר צורת ההפסק המקראית פָּלִי בסגול (למשל ירמיהו יב 2). גם את השם **פרי** מנקדים עט וחק פָּרִי בצירי (למשל שביעית א, א),

¹⁴³⁷ שם, עמ' 7.

¹⁴³⁸ השם מצוי במשנה רק כפרפרזה למקרא ("בארך אפים ברב חסד", שבועות ד, יג). גם במילוני היידיש ניקודו בסגול (וויינרייך, מילון, עמ' 606; הארקאווי, עמ' 230).

ולא מן הנמנע להניח שאילו היה שם זה מזדמן בדפוס הליקוטים היינו מוצאים שם את הניקוד
פְּרִי בַסְגוּל.¹⁴³⁹

מכל השמות שהוזכרו במחקר בהקשר הזה, הניקוד קָטַל נמצא באופן קבוע רק בשלושה שמות:
ושט, חדר וסדר. השם **ושט** אינו מצוי במקרא, וצורתו במסורות אחרות היא וְשֵׁט בסגול.¹⁴⁴⁰ עט
וחק מנקדים דרך קבע וְשֵׁט, וזהו הניקוד גם אצל קוסובסקי ולוי.¹⁴⁴¹ השם **סדר** מצוי במקרא רק
בצורת הריבוי סְדָרִים (איוב י 22), ובמסורות רבות של לשון חכמים נהוגה הצורה סְדָר בסגול.¹⁴⁴²
נראה שהצורה סְדָר בצירי במסורת אשכנז מבוססת היטב; זהו הניקוד בעט ובחק בכל מקום
(למשל ב"ב ח, ב), וכך ניקדו גם קוסובסקי, יסטרוב ולוי.¹⁴⁴³ השם היחיד כאן הסוטה במובהק מן
המצוי במקרא הוא **חדר**, שניקודו בעט ובחק הוא תמיד חֲדָר בצירי (למשל ב"ב ג, ז).

הממצאים כאן מתיישבים היטב עם דבריו של ביידר לגבי ההתארגנות המחודשת (בלשונו:
"renorming") שעברה היידיש המזרחית בשמות הנידונים. בשמות רבים חלה בלהגים שונים של
היידיש המזרחית סטנדרטיזציה של המשקל קָטַל, וכנראה בהשפעת העברית המקראית הם
נוהגים כעת במשקל קָטַל.¹⁴⁴⁴ לדבריו, הדיאלקטים המערביים של היידיש שימרו את הצורות
במשקל קָטַל יותר מאשר הדיאלקטים המזרחיים.¹⁴⁴⁵ משלושת השמות שניקודם הקבוע בדפוסים
האשכנזיים הוא קָטַל כנגד הציפייה לקָטַל, לשניים אין מסורת ניקוד מושרשת מן המקרא (**ושט**,
סדר), ורק השם **חדר** סוטה בצורתו מן השם המקראי. מסתבר שתפוצתו הנרחבת של שם זה
במרחב האשכנזי במובן של 'מוסד לימוד' היא שהביאה לשימור הצורה חֲדָר בצירי.

עדות ברורה לתהליך הרגרסיבי הנידון מספק ניקוד השם **חירש** בעט ובחק: הניקוד בשני דפוסים
אלו הוא כמעט תמיד חֲרֵשׁ בשני סגולים (למשל תרומות א, א).¹⁴⁴⁶ הצורה המקראית חֲרֵשׁ זהה
בהגייתה האשכנזית לצורות במשקל קָטַל, כגון סָפֵר, בהנחה שהצירי הסופי נהגה בתנועה
מטושטשת (2.1.18). נראה שכחלק מהמעבר הכללי מקָטַל לקָטַל עבר השם **חירש** את אותו
התהליך במעין תיקון יתר, והפך גם הוא לשם במשקל קָטַל. השערה זו מסתברת ביותר, שכן אין
הצורה הסגולית של שם זה מוכרת ממסורות אחרות,¹⁴⁴⁷ ויש להניח לגביה התפתחות פנים-
אשכנזית. מן היחיד חֲרֵשׁ נוצרה גם נטייה של שמות במשקל סגולי: הריבוי השלם חֲרָשִׁים (למשל
יבמות יד, ג)¹⁴⁴⁸ וצורת הנקבה חֲרָשֶׁת (למשל יבמות יג, ח), שהפתח בה הוא כנראה על דרך מְלָךְ—

¹⁴³⁹ על כפל הצורות בשמות אלו ביידיש (פְּרִי לצד פְּרִי, פְּרִי לצד פְּרִי) העיר ברגרין (עיונים, עמ' 80). והביא את דבריו של מאיר מדן (שם, הערה 15) שיהודי אוקראינה הוגים שמות אלו בסגול ואילו יהודי גליציה המערבית בצירי.

¹⁴⁴⁰ ייבין, בבלי, עמ' 818; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 463.

¹⁴⁴¹ קוסובסקי, עמ' 593; לוי, א, עמ' 505.

¹⁴⁴² ראו ייבין, בבלי, עמ' 829; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 425–426; יעקב, דרום תימן, עמ' 240.

¹⁴⁴³ קוסובסקי, עמ' 1260; יסטרוב, עמ' 958; לוי, ג, עמ' 483.

¹⁴⁴⁴ ביידר, דיאלקטים, עמ' 319.

¹⁴⁴⁵ ואכן, דה־פריס (חלקה של העברית, עמ' 54) מציין שביידיש ההולנדית עדיין נהוג המשקל קָטַל בשמות אלו.

¹⁴⁴⁶ בעט נמצא הניקוד חֲרֵשׁ ארבע פעמים בלבד (גיטין ב, ה 2א; שם, ו; סנהדרין ח, ד), לעומת 48 היקרויות של חֲרֵשׁ. חק מנקד גם בהיקרויות בגיטין שם חֲרֵשׁ, ורק בסנהדרין שם נמצא אצלו הניקוד חֲרֵשׁ. את הצורה הסגולית מביא גם הארקאוי במילון (עמ' 231): חֲרֵשׁ־שוטה־זקן.

¹⁴⁴⁷ השוו ייבין, בבלי, עמ' 964; בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 945–946. על פי התרשמותי גם בד"ל חֲרֵשׁ.

¹⁴⁴⁸ על צורת ריבוי זו ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

מִלְכָּה. ¹⁴⁴⁹ דוגמות דומות למעבר מִקְטָל לִקְטָל ביידיש מביא מישור מעדותו של מחבר "יתרון לאדם". ¹⁴⁵⁰

כאמור, אין בידי אלא לפרוש את הנתונים שנמצאו במקורות שבכתב שנחקרו כאן, ולהסיק מהן מסקנות ראשוניות. סוגיה זו עוד מצפה לבירור מקיף שיתבסס גם על הקלטות ועל מסורות של העברית האשכנזית הצפון-מזרחית.

3.1.2.4 השמות הסגוליים בגזרת ל"י

אחד ההבדלים הצורניים הידועים בין לשון המקרא ללשון חכמים הוא בהתנהגותם של השמות הסגוליים בגזרת ל"י. במרבית השמות בגזרה זו (אם כי לא בכולם) נוהגת בעברית המקראית תפוצה משלימה: במעמד הפסק נוהגות הצורות קָטִי, קְטִי או קִטִי, ואילו במעמד הקשר משמשת הצורה קִטִי. ¹⁴⁵¹ לעומת זאת, ברוב המסורות הטובות של לשון חכמים תפוצה שונה, ובמרבית השמות משמשת צורה אחת בלבד, ללא תלות במעמד התחבירי: קָטִי או קִטִי (קְטִי, קִטִי). בשמות רבים השתלטה צורת ההפסק על כלל הנטייה, ודחקה את צורת ההקשר לחלוטין.

לפרשה זו ייחד בראש דיונים מקיפים, והוא הצביע על שלוש קבוצות עיקריות בכתבי היד הטובים: ¹⁴⁵² (א) שמות המשמשים רק במשקל קָטִי; (ב) שמות המשמשים רק במשקל קִטִי / קְטִי / קָטִי; (ג) שמות המתועדים בשני המשקלים. הקבוצה האחרונה נדירה למדי. קבוצה רביעית שציין נדירה עוד יותר, והיא שמות שצורתם תלויה במעמדם התחבירי. אלדר הראה שגם במסורת הקדם-אשכנזית נטייה חזקה לשימוש בצורות ההפסק בכל מעמד. ¹⁴⁵³ גם במסורת הניקוד הבבלי נטייה כללית לצורות ההפסק בלשון חז"ל, כגון קָכִי, פָּרִי, קָרִי, אם כי מגמה זו מובהקת פחות מאשר במסורות אחרות, וכך למשל בשמות כלי וחצי נפוצה יותר צורת ההקשר. ¹⁴⁵⁴ מסורת תימן נבדלה משאר המסורות, ובה נוהגת ברוב השמות דווקא צורת ההקשר, בעוד שמות הנוטים על דרך צורת ההפסק נדירים למדי במסורת זו. ¹⁴⁵⁵ במסורת אשכנז המאוחרת סוגיה זו טרם זכתה לטיפול מקיף, אך ברגרין ציין כמה צורות מן היידיש הנוהגות על דרך צורת ההפסק: פָּלִי, פָּרִי, "שְׁתִי וערב". ¹⁴⁵⁶

בסעיף 3.1.1 נסקרה צורתם של השמות גמי, חצי, כלי, לחי ורעי. על אלו אוסיף כעת נתונים משאר השמות הסגוליים בגזרת ל"י במשנה, בעיקר על פי עט וחק.

ארי: בעט תמיד אָרִי, וכך מנקד גם ל' בסנהדרין א, ד. כך נוקד גם בכ"י ק. ¹⁴⁵⁷

גדי: בעט תמיד גָּדִי (למשל כלאיים ד, ד; וכך גם בטש שם). זהו המצב גם בניקוד הבבלי ובכ"י ק. ¹⁴⁵⁸

¹⁴⁴⁹ אם כי מסורת הכתיב "חרשת" בתי"ו מנעה יצירת צורת נקבה "טהורה" כעין *תְּחָשָׁה. וכבר ציין זאת מישור (התנועות הספרדיות, עמ' 121).

¹⁴⁵⁰ מישור, שם, עמ' 122–123.

¹⁴⁵¹ ראו ב"ל, דקדוק עברי, עמ' 577; ז'ואון-מוראוקה, עמ' 278 (96As–qS).

¹⁴⁵² בראש, מחקרים, ב, עמ' 44–47; בראש, תורת הצורות, עמ' 606–609, 629–630, 638.

¹⁴⁵³ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 70–76 (ובעיקר עמ' 76 שם).

¹⁴⁵⁴ ראו ייבין, בבלי, עמ' 871–879.

¹⁴⁵⁵ קיסר, תצורת שם העצם, עמ' 198–199, 226–227.

¹⁴⁵⁶ ברגרין, עיונים, עמ' 80.

¹⁴⁵⁷ בראש, תורת הצורות, עמ' 611.

גמי : אין אחידות בצורת השם, ויש תיעוד נרחב לגמי לצד גמי ; ראו § 3.1.1.

דלי : בעט תמיד דלי, וכך גם בכ"י ק. ¹⁴⁵⁹ אך שם המזל נוהג בידיש בצורה דלי בסגול. ¹⁴⁶⁰

חולי : בעט ובחק תמיד חולי (למשל גיטין ז, ג), ¹⁴⁶¹ וכך גם בידיש ¹⁴⁶² ואצל קוסובסקי (עמ' 698).
יסטורב (עמ' 468) ולוי (ב, עמ' 57) ציינו את הצורות חלי לצד חולי. במסורות האחרות בדרך כלל חולי. ¹⁴⁶³

חורי ('לחם שנאפה על גבי גחלים'): בעט ובחק ניקוד חריג: וְחָרִי (ביצה ב, ו; עדיות ג, י). לכאורה הקמץ בצורה זו הוא חלופה גרפית של חטף קמץ, ולפנינו צורת ההקשר חרי, אלא שאפשרות זו דחוקה לדעתי. במצב כזה היינו יכולים לצפות לתיעוד אחד לפחות לצורה בחטף קמץ, וזו כאמור אינה בנמצא. זאת ועוד, גם בד"ל בעדיות שם נוקד וְחָרִי (לעומת וְחָרִי במסכת ביצה), וצורה זו ידועה גם ממסורת מרוקו (לצד חורי). ¹⁴⁶⁴ נראה לי אפוא שהצורה חרי משקפת משקל אחר של השם. ואין זה השם היחיד שבו נמצא המשקל קטי כחלופה של המשקלים קטי/קטי; השוו להלן **טני**, **טפי וכרי**. ¹⁴⁶⁵ בכ"י ק וְחָרִי (ביצה), וְחָרִי (עדיות). ¹⁴⁶⁶ קוסובסקי (עמ' 741) ויסטורב (עמ' 440) ניקדו חורי.

חצי : הצורה חצי מבוססת היטב באשכנז. ראו את פירוט הדברים בסעיף 3.1.1.

טני : עט וחק מנקדים תמיד טני (למשל תמיד ו, א). במילונים צורות אחרות: קוסובסקי (עמ' 810) ופיין (ב, עמ' 194) ניקדו טני, ואילו יסטורב (עמ' 541) ולוי טני (ב, עמ' 168). בכתבי היד הטובים טני, ובד"ל טני אבל ביידוע הטני. ¹⁴⁶⁷ הבחנה זו אינה מקוימת כאמור בדפוסים האשכנזיים.

טפי : בעט ובחק תמיד טפי (למשל פרה ו, ג). בריהודה, קוסובסקי ויסטורב ניקדו טפי. ¹⁴⁶⁸

יופי : עט וחק מנקדים את הנפרד יופי (סוכה ד, ה 2x). בפאה ו, ו ניקדו "יופי כח", "יופי כח", וכך גם בטש שם. לתיבות אלו ייחד ילון דיון מעמיק. ¹⁴⁶⁹ בדומה בידיש יופי. ¹⁴⁷⁰

כלי : צורת ההפסק פלי (או פלי – ראו § 3.1.2.3) מבוססת היטב באשכנז; ראו את פירוט הדברים בסעיף 3.1.1. וינרייך וביידר ראו בצורות [kélja] ו[péjra] בידיש מימוש חריג של שווא (שבצורות

¹⁴⁵⁸ ייבין, בבלי, עמ' 871; בראש, תורת הצורות, עמ' 632–633.

¹⁴⁵⁹ בראש, תורת הצורות, עמ' 614.

¹⁴⁶⁰ ניבורסקי, עמ' 109.

¹⁴⁶¹ בשקלים ה, א–ב ניקד עט פעמיים "חולי מעים", כנגד הצורה חלי בכתבי היד ובד"ל. ראו על כך פלמן, קוטל, עמ' 12–10.

¹⁴⁶² הארקאווי, עמ' 225; ניבורסקי, עמ' 152.

¹⁴⁶³ ייבין, בבלי, עמ' 878; בראש, תורת הצורות, עמ' 639.

¹⁴⁶⁴ פלמן, קוטל, עמ' 121.

¹⁴⁶⁵ והשוו גם בראש, תורת הצורות, עמ' 609.

¹⁴⁶⁶ בראש, תורת הצורות, עמ' 639–640. לדעתו של בראש הצורה וְחָרִי היא שיבוש מן וְחָרִי בחטף קמץ (כפי שיעיד ניקוד הווי"ו).

¹⁴⁶⁷ בראש, תורת הצורות, עמ' 614–615.

¹⁴⁶⁸ בריהודה, מילון, עמ' 1908; קוסובסקי, עמ' 818; יסטורב, עמ' 546. על שם זה (ועל השמות הקרובים לו **טפיח** ו**תפיח**) ראו את דיונו המקיף של בראש, מחקרים, א, עמ' 215–221.

¹⁴⁶⁹ ילון, מבוא, עמ' 137–140. וראו גם בראש, תורת הצורות, עמ' 640.

¹⁴⁷⁰ ניבורסקי, עמ' 192.

פְּלִי וּפְרִי) כדיפתונג [ej],¹⁴⁷¹ והתעלמו לחלוטין מההתפתחויות בשמות אלו שחלו בלשון חכמים. לדעות אלו אין מקום, ואין ספק לדעתי שיסודן של הצורות פְּלִי וּפְרִי בהשתלטותה של צורת ההפסק על נטיית השם.¹⁴⁷²

כרי ('ערמה'): בעט ובחק תמיד פְּרִי (למשל תרומות ג, ה), וכך ניקדו גם קוסובסקי, פין ויסטורוב.¹⁴⁷³ אצל לוי פְּרִי, וניקוד זה נמצא בִּקְ פעמיים לצד הניקוד הרגיל פְּרִי.¹⁴⁷⁴ הצורה פְּרִי נדירה יחסית במסורות האחרות, אך זהו הניקוד הקבוע בד"ל.¹⁴⁷⁵

עובי: עט וחק מנקדים תמיד עוֹבִי בצירי. צורתו הגרודה של השם מזדמנת במשנה רק בנסמך (למשל "עובי החומה", פסחים ז, יב; "בעובי המרדע", אהלות טז, א). אפשר שנתפסה צורה זו כצורת ריבוי בנסמך, ומכאן ניקוד הבי"ת בצירי.¹⁴⁷⁶ קוסובסקי ולוי ניקדו עוֹבִי, ויסטורוב ציין צורה זו לצד עָבִי.¹⁴⁷⁷ גם במסורות האחרות נהוגה הצורה עוֹבִי.¹⁴⁷⁸

עוני: בעט מְעוֹנִי (אבות ד, ט א), וכך ניקדו גם כל המילונים.¹⁴⁷⁹ גם בכ"י ק ובד"ל ע(ו)נִי.

עלי: עט מנקד עָלִי (ביצה א, ה; תענית ד, ה), וכך גם חק בביצה שם. אך קשה לומר אם ניקוד זה אכן מכוון לצורת ההפסק, שכן אין למעשה הבדל בהגייה האשכנזית בין עָלִי לעָלִי (2.3.2§).

פרי: עט וחק מנקדים תמיד פְּרִי בנפרד (למשל שביעית א, א) וּפְרִי בנסמך, וצורת נסמך זו נמצאה גם בטש (למשל ברכות ו, א). על הצירי ראו 3.1.2.3§, והשוו גם את ההערות לשם כלי לעיל. הצורה פְּרִי (או פְּרִי) נהוגה גם בידיש.¹⁴⁸⁰ יסטרוב ולוי ציינו הן את הצורה פְּרִי והן את אחת מצורות ההפסק: פְּרִי (יסטרוב, עמ' 1225) או פִּרִי (לוי, ד, עמ' 114). קוסובסקי (עמ' 1476) מבחין בשם זה בין פְּרִי בהקשר לפְּרִי בהפסק, שלא כהרגלו בשמות הסגוליים בגזרת ל"י. כאמור, הבחנה זו אינה מקוימת בדפוסי המשנה האשכנזיים. גם במסורות אחרות נהוגה צורת ההפסק.¹⁴⁸¹

צבי: בעט תמיד צָבִי (למשל מ"ש ג, יא), וכך גם בכל המסורות האחרות למיטב ידיעתי.¹⁴⁸²

קושי: בנידה ד, ו מנקד עט פעמיים "בדם הקוֹשִׁי" בשורוק. באותה משנה ניקד פעמיים גם שוֹפִי (ראו להלן). הניקוד קוֹשִׁי בשורוק נמצא גם אצל קוסובסקי ופין,¹⁴⁸³ כנגד קוֹשִׁי בחולם בכל

¹⁴⁷¹ ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 380 (7.14.1§); ביידר, דיאלקטים, עמ' 320–321.

¹⁴⁷² לטיב התנועה הראשונה (סגול או צירי) אין חשיבות כאן לדעתי, אף על פי שצורת ההפסק המקראית היא פְּלִי, פְּרִי בסגול. חילופים אלו ודאי מתקשרים לחילופים הרגילים בין המשקלים קָטֵל וְקָטֵל (3.1.2.3§). השוו עוד בהקשר זה את ביקורתי על דעתו של ויינרייך לגבי צורת השם טְהָרָה באשכנז (3.1.1§).

¹⁴⁷³ קוסובסקי, עמ' 1000; פין, ב, עמ' 430; יסטרוב, עמ' 666.

¹⁴⁷⁴ בראשר, תורת הצורות, עמ' 619.

¹⁴⁷⁵ בראשר, שם.

¹⁴⁷⁶ וממילא באה התנועה הסופית במעמד בלתי פונמטי (2.1.1§). הצורות הנטויות מנוקדות בנטייה הצפויה של שמות סגוליים, למשל עָבִי (שקלים ח, ה). הצורה עוֹבִי אינה ידועה לי ממסורות אחרות (ראו פלמן, קוטל, עמ' 17–18).

¹⁴⁷⁷ קוסובסקי, עמ' 1292; לוי, ג, עמ' 609; יסטרוב, עמ' 1047.

¹⁴⁷⁸ פלמן, קוטל, עמ' 17–18; בראשר, תורת הצורות, עמ' 643.

¹⁴⁷⁹ קוסובסקי, עמ' 1377; יסטרוב, עמ' 1055; לוי, ג, עמ' 670.

¹⁴⁸⁰ ברגרין, עיונים, עמ' 80; ויינרייך, מילון, עמ' 488; הארקאווי, עמ' 378.

¹⁴⁸¹ ייבין, בבלי, עמ' 873; כ"ץ, שביעית, עמ' 1; בראשר, תורת הצורות, עמ' 623–624.

¹⁴⁸² ראו ייבין, בבלי, עמ' 874; בראשר, תורת הצורות, עמ' 634.

¹⁴⁸³ קוסובסקי, עמ' 1603; פין, ד, עמ' 836. יסטרוב (עמ' 1344) ולוי (ד, עמ' 277) ניקדו קוֹשִׁי.

המסורות האחרות.¹⁴⁸⁴ אפשר שהשורוק הוא פרי המעתק האשכנזי של חולם לשורוק בהברות פתוחות מוטעמות (2.1.2.8§), ובמקרה הזה הרי שצורה זו יסודה בצורת הפסק.¹⁴⁸⁵

קרי : עט, חק וטש מנקדים בכל מקום קרי (למשל ברכות ג, ד). זוהי הצורה גם ביידיש¹⁴⁸⁶ ובמילוניו של פין (ד, עמ' 321), בעוד קוסובסקי ויסטורוב ציינו את שתי החלופות: קרי וקרי.¹⁴⁸⁷ גם במסורות אחרות נפוצה הצורה קרי.¹⁴⁸⁸

ראי / רעי : בדפוסים האשכנזיים כמעט תמיד רעי; ראו 3.1.1§, הערך רעי. כאמור שם, גם במסורות האחרות נהוגה צורת ההפסק.

שבי : בעט השבי (ב"מ ב, יא; הוריות ג, ז), וכך מנקד גם חק בב"מ שם. כך ניקד גם קוסובסקי (עמ' 1671), בעוד יסטורוב (עמ' 1513) ציין את שתי הצורות שבי ושבי. בכתבי היד ק וח שבי כבדפוס אשכנזי, אך בד"ל שבי.¹⁴⁸⁹

שופי : בנידה ד, ו מנקד עט פעמיים "בדם השופי". כאמור לעיל, באותה משנה נוקד גם פעמיים הקושי בשורוק. נראה שגם כאן חל המעתק של חולם לשורוק. מסתבר גם שהניקוד שופי בשורוק נובע מן הקרבה לקושי – הן במשנה (שני השמות באים באותו המשפט)¹⁴⁹⁰ והן במשמעות. להבדיל מן השם קושי, בשופי לא נמצא במילונים הניקוד בשורוק, והכול מנקדים שופי בחולם.¹⁴⁹¹ גם במסורות האחרות שופי.¹⁴⁹² מכל מקום, לפנינו שם נוסף שבו משמשת רק צורת ההפסק.

שחי : עט וחק מנקדים תמיד שחי (למשל נגעים ב, ד), וכך גם רוב המילונים.¹⁴⁹³ גם ברוב המסורות האחרות משמשת צורת ההפסק.¹⁴⁹⁴

שתי : בעט ובחק כמעט תמיד שתי (למשל עירובין א, י). פעם אחת בלבד מצאתי חריגה מכך: באהלות יג, ו מנקד חק השתי (בעט אין רואים סימני ניקוד בתיבה זו למעט פתח תחת הה"א). שתי היא גם הצורה הנהוגה ביידיש.¹⁴⁹⁵ קוסובסקי (עמ' 1829) ולוי (ד, עמ' 617) ניקדו שתי, ודאי בהשפעת העברית המקראית. יסטורוב (עמ' 1637) ציין את שתי הצורות (שתי, שתי) בכתבי היד בדרך כלל שתי,¹⁴⁹⁶ ואילו בד"ל תמיד שתי.¹⁴⁹⁷

סיכום

¹⁴⁸⁴ פלמן, קוטל, עמ' 29; בראשר, תורת הצורות, עמ' 643–644.
¹⁴⁸⁵ לכאורה אפשר לטעון שישודו של השורוק בהשפעה של הצורה הארמית קושנא, אלא שזו אינה משמשת במסורת אשכנז; הצורה האשכנזית הידועה היא קשנא בפתח (ראו למשל ויינרייך, העברית, עמ' 192; ניבורסקי, עמ' 443), וכך אכן מנוקד בארמית של התלמוד בחק (למשל בברכות ח ע"א).
¹⁴⁸⁶ הארקאווי, עמ' 467; ניבורסקי, עמ' 442.
¹⁴⁸⁷ קוסובסקי, עמ' 1597; יסטורוב, עמ' 1419. אצל לוי (ד, עמ' 378) רק קרי.
¹⁴⁸⁸ ייבין, בבלי, עמ' 874; בראשר, תורת הצורות, עמ' 624.
¹⁴⁸⁹ בראשר, תורת הצורות, עמ' 626.
¹⁴⁹⁰ ההקשר המלא: "אמרו לו לרבי אליעזר: ומה מקום שהחמיר בדם השופי הקל בדם הקושי. מקום שהקל בדם השופי אינו דין שנקל בדם הקושי".
¹⁴⁹¹ קוסובסקי, עמ' 1811; יסטורוב, עמ' 1539; לוי, ד, עמ' 523.
¹⁴⁹² פלמן, קוטל, עמ' 30.
¹⁴⁹³ קוסובסקי, עמ' 1701; פין, ד, עמ' 631; יסטורוב, עמ' 1547 (וציין גם את הצורה שיהי בצירי). לוי (ד, עמ' 532) הביא שתי צורות חריגות, ואיני יודע מניין: שחי לצד שיהי (החיריק = שריד צירי?).
¹⁴⁹⁴ בראשר, תורת הצורות, עמ' 626–627.
¹⁴⁹⁵ ניבורסקי, עמ' 489.
¹⁴⁹⁶ בראשר, תורת הצורות, עמ' 628–629.
¹⁴⁹⁷ פעם אחת (כתובות ה, ט) שגה וניקד שתי.

מן הממצאים עולה שבמסורת האשכנזית המאוחרת נטייה כללית לשימוש בצורות ההפסק. זהו המצב בכל השמות שבמשקל קָטִי (חולי, יופי, עובי, עוני, קושי ושוּפִי), וכן בשמות טָנִי, טָפִי, כָּלִי, פָּרִי, קָרִי ושָחִי, ואולי גם עָלִי. השמות אָרִי, גָּדִי, דָּלִי, כָּרִי, צָבִי ושָבִי משמשים רק בצורה קָטִי. למעט כָּרִי כולם מצויים במקרא, ובכל השמות האלה הצורה קָטִי נהוגה גם במסורות האחרות של לשון חכמים. דומה שגברה בהם השפעת המקרא.

בשלושה שמות בלבד אין אחידות בדפוסי המשנה האשכנזיים, והם מתועדים הן בצורת ההקשר והן בצורת ההפסק: גָּמִי, רָעִי וּשְׁתִּי. הממצאים של השמות רָעִי וּשְׁתִּי מלמדים גם הם על נטייה ברורה לעבר צורות ההפסק: בשניהם הצורה הרווחת במובהק היא צורת הפסק, ופעם אחת בלבד נמצאה צורת ההקשר (רָאִי, שְׁתִּי). הממצאים מובהקים פחות בנוגע לגָּמִי: הצורה גָּמִי מצויה בעל פועל, לעומת שש היקרויות של גָּמִי. מן הראוי לציין שההבדל בין הצורות אינו תלוי במעמד התחבירי. ההיקרות היחידה של שְׁתִּי באה במעמד ודאי של הקשר ("ולא השתי והערב המנוגעים"); בשם גָּמִי מזדמנות צורות ההפסק דווקא במעמד הקשר: "ספקה בחבל או בְּגָמִי תחת הספוק מותר" (כלאיים ו, ט), "סירגן בְּגָמִי או במשחה טמאין". הצורה גָּמִי מזדמנת הן בהפסק והן בהקשר. למשל: "רמון שבכר קושרו בְּגָמִי" (הפסק משני, ביכורים ג, א), "גָּמִי כדי לעשות תלאי לנפה ולכברה" (הקשר, שבת ח, ב). מכאן שאין חשיבות למעמד התחבירי שבו מופיעים השמות, ויש להניח השפעה של מסורות חיצוניות בנוגע לשמות אלו; ההיקרות היחידה של שְׁתִּי הושפעה כנראה מן העברית המקראית, והתפוצה של השם גָּמִי נובעת אולי ממסורת אחרת של לשון חכמים.

לציון מיוחד ראוי כאן השם חָצִי. צורתו הרגילה באשכנז היא כאמור חָצִי בכל מעמד, וצורה זו יסודה ודאי בצורת ההקשר חָצִי (2.1.2.2). בכ"י ק תפוצה משלימה בצורתו של שם זה הזהה למקרא: חָצִי בהקשר, חָצִי בהפסק.¹⁴⁹⁸ דומה שבמסורת אשכנז המעתק הפונולוגי חָצִי < חָצִי הרחיק את צורתו של השם מצורות המשקלים הסגוליים (קָטִי / קָטִי), והוא כבר לא נתפס כשם סגולי שבו הצורה תלויה במעמד התחבירי. מכל מקום שם זה מצטרף לקבוצת השמות שבהם השתלטה צורת ההקשר על כלל הנטייה.

הממצאים כאן מלמדים שבפרשה זו שימרה המסורת האשכנזית המאוחרת יסוד חשוב של לשון חכמים המקורית. הנטייה הברורה לעבר צורות ההפסק זהה בעיקרה למצוי ברוב המסורות הטובות. בשמות אחדים תיעוד לצורות הפסק אפילו כשבכתבי היד הטובים נפוצות צורות ההקשר (כגון טָנִי, לעומת טָנִי שבכתבי היד), ואף בכך יש כדי ללמד על העדפה לצורות ההפסק. גם צורות הנשמך החריגות שנמצאו לעיתים רחוקות בעל "פְּלִי קיבול" וכדומה (ראו 3.1.1, הערך כָּלִי) מלמדות על העדפה ברורה לצורות ההפסק. מסתבר לדעתי שבסוגיה זו המשיכה המסורת האשכנזית המאוחרת את המסורת הקדם-אשכנזית, שאף בה כאמור נטייה חזקה לשימוש בצורות ההפסק.

3.1.2.5 צורות הפסק

בשבת יז, ה מנקדים כמה מדפוסי הליקוטים שָׁמֶן במעמד ודאי של הפסק (המילה האחרונה במשנה): "ושל זכוכית לצוק לתוכן שָׁמֶן". דוגמה זו עומדת כמעט לבדה כעדות לשימוש בצורות

¹⁴⁹⁸ בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 635–636.

הפסק במסורת אשכנז.¹⁴⁹⁹ כמעט כל הדוגמאות האחרות שנקרו לי לצורות הפסק בשמות הסגוליים הן בהשפעה ברורה וישירה של סידורי התפילה המלומדים: "אלו ואלו נשרפין בבית הַדְּשָׁן" (זבחים ה, ב); "בורא פרי הַגֶּפֶן" (ברכות ו, א; כך ע"ט וט"ו); "מוריד הַגֶּשֶׁם" (תענית א, א).¹⁵⁰⁰ דוגמאות אחרות נמצאו רק בשם **שמש**, ששימושו המועט בספרות חז"ל נגוע לרוב בהשפעה מקראית:¹⁵⁰¹ "והערב שֶׁמֶשׁ" (חלה א, ט); "מתירין עם הַשֶּׁמֶשׁ" (שבת א, ח); "מעורב שֶׁמֶשׁ" (נזיר ו, ו; בכל ההיקריות האחרות נוקד בע"ט שֶׁמֶשׁ).

כידוע, בלשון חכמים המקורית לא שימשו השמות הסגוליים בצורות הפסק, ללא קשר למעמדם התחבירי.¹⁵⁰² היעדרן המוחלט כמעט ממסורת אשכנז מלמדת שגם בה השתמר קו חז"לי זה. למרות זאת, העדות הבודדה לצורה שֶׁמֶן, המזדמנת כאמור במעמד ברור של הפסק, מלמדת שצורות מקראיות כעין אלה היו עשויות לחדור אל מסורת קריאת המשנה.

השימוש בצורות הקשר בלבד בשמות הסגוליים עומד בסתירה מובהקת לנהוג בסידורי התפילה האשכנזיים. סידורים אלו מרבים ביותר בצורות הפסק על פי מעמדן התחבירי של המילים, והדוגמה הבולטת ביותר לכך היא "בורא פרי הַגֶּפֶן".¹⁵⁰³ הרי לפנינו הבדל חשוב ובולט בין מסורת קריאת המשנה באשכנז, שאינה נוהגת צורות הפסק כמעט כלל, לבין סידורי התפילה המלומדים, שבהם צורות ההפסק הן הרגילות במעמד של הפסק. הדוגמאות שצוינו לעיל, כגון "מוריד הַגֶּשֶׁם", הן עדות נוספת לכך שהשפעתם של הסידורים המלומדים על מסורת קריאת המשנה הוגבלה ברוב המקרים לפרקי משנה מסוימים שנכללו בסידורי התפילה.

הנטייה הברורה לעבר צורות הקשר בולטת במסורת אשכנז גם בתצורת הפועל (3.2.1.1§), ונראה שהיא מלמדת על מגמה של פישוט המערכת הצורנית וצמצום החלופות המורפולוגיות.

צורות הפסק מזדמנות לכאורה גם בסיומת הזוגי, כגון מִים או צִהָרִים. להערכת הקמץ בצורות אלו משקף מעתק מפתח בהשפעת העיצור השפתי, ואין אלה עדויות לצורות הפסק; ראו 2.1.2.3§.

3.1.2.6 המעתק קְטִיָּה < קְטִיָּה בסמוך לרי"ש

כידוע, במסורות הטובות של לשון חז"ל המשקל קְטִיָּה בגזרות ל"א ול"י נעתק לקְטִיָּה בסמוך לעיצור [x]. כבר קוטשר בירר סוגיה זו מן היסוד לגבי המצוי בכ"י ק,¹⁵⁰⁴ ואחריו הראו חוקרים אחרים שגם במסורות אחרות נהג מעתק זה.¹⁵⁰⁵ במסורת הקדם-אשכנזית חל המעתק בשמות **בריה ופריה**, אך השמות **כרייה**, **זרייה וקריאה** נותרו במשקל קְטִיָּה.¹⁵⁰⁶ בדומה נהוג בדפוסי

¹⁴⁹⁹ פרשת חילופי המשקלים קְטִי וקְטִי אינה שייכת לענייננו, והיא נידונה בפרק נפרד לעיל (3.1.2.4§).

¹⁵⁰⁰ על הדוגמאות שהובאו כאן השוו ריז'יק, מסורות, עמ' 249, 353–354. דוגמה אחרת שהביא היא המשנה באבות ג, יז "אם אין תורה אין קמח", שבה במחזורים איטלקיים רבים נוקדה צורת ההפסק קמח. ע"ט ול' מנקדים שם קמח, וכך גם בסידורו של בער.

¹⁵⁰¹ השוו בראשר, תורת הצורות, עמ' 435; ייבין, בבלי, עמ' 834.

¹⁵⁰² ראו בעיקר את דיונו המקיף של בראשר, מחקרים, ב, עמ' 56–58, 64, 67–68. וכן ייבין, בבלי, עמ' 257; ריז'יק, מסורות, עמ' 353–354.

¹⁵⁰³ ראו את דיונו המאלף של כהן, בורא פרי הגפן.

¹⁵⁰⁴ קוטשר, מחקרים, עמ' צט–קד.

¹⁵⁰⁵ בראשר, איטליה, עמ' 60–61; שרייט, אבות לשון, עמ' 214–215; ריז'יק, מסורות, עמ' 147; בראשר, מחקרים, א, עמ' 144; ריז'יק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 348–349.

¹⁵⁰⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 124–125.

המשנה האיטלקיים המשקל קֶטְיָה בשמות **בריה**, **פריה** ו**רביה**, ואילו בשם **קריאה** נפוץ יותר המשקל קֶטְיָה.¹⁵⁰⁷

המעתק הנידון מוכר היטב גם מן המסורת האשכנזית בשמות אחדים. כבר קוטשר העיר על ההגייה האשכנזית המוכרת [berjə] (בְּרִיָה),¹⁵⁰⁸ פְּרִיָה ורְבִיָה, והוסיף שהצורה קְרִיָת: כבר אינה משמשת במסורת אשכנז. לדבריו אפשר ללמוד מהגדות מנוקדות שזו הייתה נהוגה בעבר.¹⁵⁰⁹ גם ברגרין העיר שהצורה קְרִיָת: מצויה בכתבי יד אשכנזיים, לצד קְרִיָאָת:.¹⁵¹⁰ על הצורות פְּרִיָה ורְבִיָה בקריאת האשכנזים העיר גם ויינרייך.¹⁵¹¹ הצורה פְּרִיָה שהזכיר קוטשר מוכרת היטב מלהגים שונים של היידיש,¹⁵¹² וביידיש ההולנדית אף נהוג בידול סמנטי: פְּרִיָה הוא אדם החושב עצמו לגיבור, ואילו פְּרִיָה היא מילת גנאי.¹⁵¹³ על צורות כעין אלה ביידיש העיר גם ריז'יק.¹⁵¹⁴

הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים על דחיקה כללית של המשקל קֶטְיָה ועל חזרה, ככל הנראה מלומדת, למשקל המקורי קֶטְיָה. השמות **פריה** ו**רביה** הם היחידים המנוקדים דרך קבע על דרך המשקל קֶטְיָה; כך מנקדים עט וחק בכל מקום (למשל יבמות ו, ו 2x), וכך מנוקד שם גם בתרגום ליידיש. זהו גם ניקודם של יסטרוב וקוסובסקי.¹⁵¹⁵ השם **כרייה** נוקד בעט ובחק הפְּרִיָה (ב"ק ה, ו 2x), ובדומה נוקד השם **שרייה** בכל הדפוסים שְׁרִיָתָן (נידה ז, א), מְשִׁרִיָתָה (מ"ש ב, ג). השם **קריאה** מנוקד תמיד בכל הדפוסים קְרִיָאָת: (צורת הנפרד אינה במשנה); למשל "קְרִיָאָת שמע" (ברכות ב, ח). ביידיש נהוגה הצורה [kríšmə],¹⁵¹⁶ ואף היא יסודה קְרִיָאָת: ולא קְרִיָת: שרביט סובר שהיכחדותה של הצורה קְרִיָת: מספרי בני אשכנז נבעה מפעולת מדקדקי הסידור האשכנזי.¹⁵¹⁷

מפתיעים ביותר הממצאים בניקוד השם **בריה**. ההגייה פְּרִיָה (או פְּרִיָה) מבוססת כאמור היטב באשכנז, וכך ניקדו גם קוסובסקי, פין ולוי.¹⁵¹⁸ לעומת זאת, במשניות האשכנזיות צורה זו נדירה מאוד. אין פליאה גדולה בניקודם של עט ול 1 הפְּרִיָת במסכת אבות (ב, יא; ג, י), הנגועה בתיקוני מדקדקים רבים, אך זהו הניקוד שנמצא בעט, בחק ובטש גם במרבית ההיקריות האחרות במשנה (למשל פאה ח, ט; נדרים יא, ג). פעם אחת ויחידה נמצאה בעט הצורה פְּרִיָה: פְּרִיָתוֹ, זבים ב, ג. ברגרין ואלדר מציינים שבסידורים שקדמו לתקופת ההשכלה נהוג הניקוד "ברוך מרחם על הפְּרִיָת", ואף על פי שבמסורת העממית באשכנז המשיכה לשמש הצורה פְּרִיָה, בסידורים המלומדים נדחקה צורה זו מפני פְּרִיָה.¹⁵¹⁹ עדות ברורה לדחיקת הצורה פְּרִיָה מפני

¹⁵⁰⁷ ריז'יק, דפוס ליוורנו, עמ' 206–208.

¹⁵⁰⁸ על המעתק [i] < [e] בהשפעת העיצור [ɪ] ראו 2.1.2.6§.

¹⁵⁰⁹ קוטשר, מחקרים, עמ' קא.

¹⁵¹⁰ ברגרין, עיונים, עמ' 76.

¹⁵¹¹ ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 358 (7.4.2§).

¹⁵¹² ביידר, דיאלקטים, עמ' 327.

¹⁵¹³ דהפריס, חלקה של העברית, עמ' 50.

¹⁵¹⁴ ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 344.

¹⁵¹⁵ יסטרוב, עמ' 1226, 1442; קוסובסקי, עמ' 1476, 1629. אך לוי (ד, עמ' 113, 414) ניקד פְּרִיָה, רְבִיָה.

¹⁵¹⁶ ויינרייך, מילון, עמ' 414; הארקאווי, עמ' 467.

¹⁵¹⁷ שרביט, אבות לשון, עמ' 214–215.

¹⁵¹⁸ קוסובסקי, עמ' 415; פין, עמ' 309 (לצד פְּרִיָה), לוי, א, עמ' 265. על ניקודו של קוסובסקי ראו עוד להלן.

¹⁵¹⁹ ברגרין, עיונים, עמ' 76; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 122; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 192.

בְּרִיָּה מצויה בקונקורדנצייה של קוסובסקי. במהדורה הראשונה ניקד בְּרִיָּה במובן 'בני אדם' ובְּרִיָּה במובן שם הפעולה, אך במהדורה השנייה ניקד רק בְּרִיָּה בשני המובנים.¹⁵²⁰

דומה אפוא שבסוגיית השמות במשקל זה גברה ידם של מדקדקי הסידור האשכנזי על מסורת הקריאה העממית במשנה. פרט לשמות **פריה** ו**רביה** נוהגים כל השמות שנידונו כאן בדפוסים האשכנזיים במשקל קְטִילָה. העדות היחידה בלשון לצורה בְּרִיָּה היא אולי פליטה ממסורתו העממית (ביידיש?) של הנקדן, שחדרה אל ניקודו במשנה. זוהי אחת הדוגמאות הנדירות לתופעה שבה ניצחו מדקדקי הסידור את מסורת הקריאה העממית.

3.1.2.7 התמזגות המשקלים קְטִיל וקוֹטֵל

בשמות רבים בקורפוס שמשקלם הצפוי הוא קְטִיל מוצאים במשניות האשכנזיות ניקוד בצירי ולא בסגול. למשל: אוֹרֵז, כּוֹתֵל, מוֹחֵל, עוֹקֵץ, צוֹרֵךְ, רוֹבֵד, רוֹטֵב (הממצאים פורטו בהרחבה בערכים המתאימים בסעיף 3.1.1). על אלה אפשר להוסיף עוד שמות שנמצאו בלשון: אוֹטֵם (למשל מידות ד, ו), אוֹכֵל (למשל שביעית ב, י), אוֹנֵס (למשל כלאיים ז, ז), בוֹסֵר (למשל עדיות ב, ו), יוֹקֵר (למשל מ"ש ד, א), אוֹמֵד (סנהדרין ד, ה), עוֹמֵר (למשל פאה ו, ב), קוֹמֵץ (זבחים ד, ג), קוֹרֵט (מנחות א, ב).

המשותף למרבית השמות כאן: רובם המוחלט אינם מתועדים במקרא, ולפיכך לא הייתה להם מסורת מושרשת של ניקוד. שמות אחדים כאן, כגון **כותל** או **צורף** מצויים במקרא בצורה נטויה בלבד (פְּתִילָנוּ, צָרָף), ואף באלו אין מסורת ניקוד לצורה הגרודה. שמות אחדים (**אוכל**, **בוסר**) מצויים במקרא גם בצורה הגרודה, ולמרות זאת נוקדו פעמים אחדות בצירי כנגד הניקוד המקראי.

החילופים בין המשקלים קְטִיל וקוֹטֵל מצויים למכביר גם במסורות אחרות של העברית. פלמן ובר-אשר ייחדו לחילופים אלו דיונים נרחבים, והצביעו על סיבות רבות שהביאו להם.¹⁵²¹ רבים מן הגורמים שמנו כוחם יפה גם לגבי המסורת האשכנזית, ובעיקר נטיית היחיד הזהה של שני המשקלים (בוֹקֵר–בוֹקֵרִי כמו שוֹמֵר–שוֹמֵרִי) והנטייה הרווחת יחסית לצורות ריבוי שלם של השמות הסגוליים (3.1.2.1§). לכך אפשר להוסיף גורם המייחד את מסורת אשכנז המאוחרת משאר המסורות, והוא ההטעמה המלעילית הכללית וטשטוש התנועות הפוסט-טוניות (2.1.1§). מצב זה הביא למעשה לטשטוש כמעט מוחלט בהגייה של צורת היחיד הגרודה של שני המשקלים, וכך כמובן נפתח פתח לעירוב הניקוד של השמות השקולים בהם.

להשערות של ילון טשטוש התנועה הסופית גרם גם לעירוב של צורות הריבוי של המשקלים, וכך כפי שריבוי של אוֹכֵל הוא אוֹכְלִין נוצר מן אוֹכֵל הריבוי אוֹכְלִין.¹⁵²² אף על פי שהשערה זו מקובלת פחות כיום, ונהוג לראות באוֹכְלִין ריבוי שלם של אוֹכֵל,¹⁵²³ מסתבר שצורות הריבוי השלם של השמות הסגוליים תרמו לעירוב בין שני המשקלים הנידונים כאן.

¹⁵²⁰ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 82.

¹⁵²¹ פלמן, קוטל, עמ' 33–34; בר-אשר, תורת הצורות, עמ' 548–549.

¹⁵²² ילון, מבוא, עמ' 20.

¹⁵²³ ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1 וההפניות שם.

כיוון החילוף הוא בדרך כלל קוּטֵל < קוּטֵל, ונדיר למצוא ניקוד של צורות בינוני בסגול. ועם זאת, גם לכך יש דוגמאות אחדות: "כל הקוֹדֵם להורגו" (עט, 17, סנהדרין א, ד), "דבר שהוא רוֹשֵׁם" (עט, 1, פרה ט, א).

3.1.2.8 עירוב משקלים בשמות הומוגרפיים

לא פעם נמצאו בדפוס המשנה שנבדקו חילופי צורות בשמות שכתובם זהה לכתיב של שמות אחרים. בקורפוס הראשי הזדמנו עדויות לכך בשמות **גמל**, "סוכה" **ישנה** ו**בטלה** (ראו את הערכים המתאימים בסעיף 3.1.1), ובעבר הזכרתי עירוב זה גם בשמות חֶלֶב וּחֶלֶב.¹⁵²⁴ עירוב דומה נמצא גם בצורת הריבוי של השם **פְּרָדָה** (ראו 3.1.2.15), ולא מן הנמנע שעיון מעמיק יחשוף עוד חילופים מהסוג הזה.

התופעה של עירוב המשקלים בשמות שכתובם (או שלדם העיצורי) זהה ידועה היטב ממסורת הכתיבה של סופרי אשכנז. סדן ייחד שני דיונים מקיפים לחילופים בין לְבָנִים ולְבָנִים, ובהם הזכיר גם את החילוף האמור יְשָׁנִים–יְשָׁנִים.¹⁵²⁵ החילוף לְבָנִים–לְבָנִים שבו דן מצוי לא אחת גם בעט. דווקא במשנה ששימשה בסיס לדיונו ("זימן שחורים ומצא לבנים, לבנים ומצא שחורים", ביצה א, ד) מנקד עט לְבָנִים, אך במקומות מעטים אחרים נמצא בו הניקוד לְבָנִים כנגד הציפייה לְבָנִים (למשל מעשרות א, ג; מגילה ד, ח; סוטה א, ו).

אומנם תופעה זו מלמדת על מסורת משובשת ובלתי מוקפדת, כזו שאינה מבחינה בין מובנים שונים של שמות הומוגרפיים ומשתמשת בהם בערבוביה ללא הבחנה, אך יש להעיר שהיקפה הנרחב מפתיע למדי: הניקוד "סוכה יְשָׁנָה" מצוי פעמיים בכל הדפוסים שנבדקו בסוכה א, א, וגם החילופים בין לְבָנִים לְבָנִים בכתבתם של משוררי אשכנז מרובים מאוד, כפי שהראה סדן. סדן אף הביא את דבריו של י"ח טביוב, המעיד שהמילה **לבנים** "הגויה במשובש בפי הבריות",¹⁵²⁶ ויש בכך כדי ללמד עד כמה מושרשת הייתה הצורה לְבָנִים באשכנז. נראה אפוא שאף על פי שהחילופים מהסוג הנידון יסודם בקריאה משובשת ובלתי מוקפדת, הרי ששיבושים אלו קנו להם אחיזה נרחבת במסורת אשכנז, עד שהפכו בחלקם לצורה השגורה בקרב לומדי המשנה.

3.1.2.9 ריבוי שמות הייחוס בסיומת י'

לסוגיית צורות הריבוי של שמות ייחוס בסיומת י' במקרא, בקומראן ובלשון חכמים ייחד קוטשר דיון מקיף.¹⁵²⁷ לדבריו בספרי המקרא הקדומים נהגה הסיומת י' (כגון יהוֹדִים), ואילו בתקופת הבית השני (ספרי המקרא המאוחרים, קומראן ולשון חז"ל) הסיומת הנפוצה יותר היא יִים (כגון ערְבִיִים). דברים דומים השמיע בנדויד.¹⁵²⁸

בדיקה מקיפה של שמות ייחוס כעין אלו בעט מלמדת שבמסורת אשכנז הנטייה היא לעבר הצורה בספרי המקרא הקדומים, כלומר יִים. בקורפוס הנבדק מצויה הצורה **מצריים** שתידון בהרחבה להלן (3.1.35). מחוץ לשם זה מצאתי דרך קבע את הסיומת יִים רק בשם **לויים**, ובכך אין למעשה

¹⁵²⁴ שמש, צורות נפרד, עמ' 60. באותו מאמר (עמ' 62) הזכרתי גם את הניקוד החרגי פֶּתֶף כנגד הציפייה לִפְתֶּף, וכעת נראה לי שאפשר לייחס גם צורה זו לתופעה הנדונה כאן (ראו 3.1.15, הערך **גמל**). ועוד הזכרתי שם (עמ' 71) את הניקוד שֶׁעַר שנמצא כנגד הציפייה לִשְׁעַר, והשוו גם מישור, חקר, עמ' 105.

¹⁵²⁵ סדן, אבני שפה, עמ' 207–211; סדן, תג למסורת, עמ' 419–422.

¹⁵²⁶ סדן, אבני שפה, עמ' 208.

¹⁵²⁷ קוטשר, ישעיהו, עמ' 406–407. על הממצא במקרא ראו גם קימרון, סופרי המקרא, עמ' 37–40.

¹⁵²⁸ בנדויד, לשון, עמ' 446. ראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 114.

הבדל מן המצוי גם בספרי המקרא הקדומים (למשל שמות ו 25). בשמות **מואבים** ו**עמונים** (רק ידיים ד, ד) כותב עט בגוף הטקסט "עמונים ומואבים", ומנקד עמוני ומואבי; הכתיב "עמונים ומואבים" מלמד כנראה על הסיומת ים בשמות אלו. את השם **צידוניים** (כלים ד, ג) מנקד עט הצדונים, אם כי בגוף הטקסט כתב "הצידוניים" בשתי יו"דין. במרבית שמות הייחוס והתואר האחרים מצויה רק הסיומת ים. למשל: הפנימים (ברכות ג, ב; וכך גם בטש שם), הגלילים (כלים ב, ב), היהודים (נדרים יא, יב), יננים (גיטין ט, ו), הפנענים (מ"ש ד, ד), וכיוצא בזה.

בצורות הריבוי של שמות הייחוס והתואר **בבליים**, **ערביים** ו**אמצעיים** הסיומת בעט היא דרך קבע יים: הפבליים (יומא ו, ד), הפבליים (מנחות יא, ז), הערבאים (מנחות ה, ט), הערבין (כלים כד, א), האמצעיים (קנים ב, ה), וכיוצא בזה.¹⁵²⁹ נראה שמשתקף כאן גלגול של סיומת הייחוס הארמית י, והקמץ נעתק לפתח כדרכו לפני העיצור [j] במסורת אשכנז (כגון משניות).¹⁵³¹ צורות שכאלה אינן נפוצות במסורות האחרות, וכמעט בכל המסורות הצורות הן בבליים, ערביים, אמצעיים. עדויות לצורות בבליים וערביים מצויות במסורות אחדות מתימן, אך גם שם אין מדובר בכלל גורף, ומסורות תימניות אחרות מכירות את הצורות בבליים וערביים.¹⁵³² כיוון שאין להניח קשר ישיר בין המצוי במסורת אשכנז לבין המסורות התימניות, נראה שכל אחת מהן הושפעה בנפרד מסיומת הייחוס הארמית.

כללו של דבר: סיומת הייחוס בריבוי יים מוגבלת מאוד במסורת אשכנז. אומנם בשם **מצריים** היא קבועה, אך במרבית השמות האחרים אין היא נוהגת. דומה שהימצאות הצורה מפרקים בהגדות האשכנזיות סייעה בשימורה במסורת הקריאה במשנה, בעוד ברוב שמות הייחוס האחרים הלכה מסורת אשכנז בעקבות הנהוג בספרי המקרא הקדומים. על פי בדיקתי ממצאים אלו תואמים ברובם את המצוי בד"ל,⁷ ודומה שזוהי הדרך הנהוגה בדפוסי המשנה.

3.1.3 השמות הפרטיים

אדר (נדרים ח, ה 4x)

את שלוש ההיקרויות הראשונות במשנה זו מנקד עט אדר באל"ף קמוצה, אך את הרביעית אדר בחטף פתח. בשתי ההיקרויות הראשונות נוקד גם בתרגום ליידיש אדר, אך בשתיים האחרות אין חפיפה בין העברית ליידיש: בהיקרות ג כאמור אדר בעברית, אך ביידיש אדר; בהיקרות ד כאמור אדר בעברית, אך כאן אדר ביידיש. בל 1 אדר 4x, וכך נוקד גם בל 2 בהיקרות הראשונה. בשאר ההיקרויות בל 2 אדר, וזהו הניקוד בכל שאר דפוסי הליקוטים.

גם במקומות אחרים במשנה נע עט בין אדר לאדר (מחוץ למשנה האמורה בנדרים ח, כאשר האל"ף קמוצה אצלו הדל"ת נוקדה בסגול, המלמד על טשטוש התנועה הסופית [2.1.1]). בעברית נמצאה הצורה אדר חמש פעמים, לעומת חמש היקרויות של אדר בקמץ. לא פעם יש סתירה בין

¹⁵²⁹ הניקוד הערביים מצוי גם בחק, אך את הצורה "בבליים" במנחות יא, ז ניקד הפבליים, כדרכם שלו ושל עט ברוב שמות הייחוס.

¹⁵³⁰ ראו עליה קימרון, ארמית מקראית, עמ' 79; ב"ל, דקדוק ארמי, עמ' 196.

¹⁵³¹ צורות שכאלה לא הזדמנו בקורפוס שלי, ולפיכך לא נידונו במסגרת מחקר זה.

¹⁵³² שבטיאל, מסורות, עמ' 228 והערה 41 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 105, 257.

ניקוד המשנה גופה לבין ניקוד התרגום ליידיש; כך למשל, בשתי ההיקריות הראשונות במגילה א, ד נוקד בנוסח המשנה פעמיים **בְּאֶדֶר**, אך בתרגום ליידיש שם **אָדֶר**. מנגד נמצא חילוף גם בכיוון ההפוך: בהיקרות הרביעית באותה משנה **לְאֶדֶר**, אך ביידיש: **אָדֶר**.

בוקסטורף, יסטרוב ולוי ציינו את שתי הצורות (**אָדֶר**, **אֶדֶר**),¹⁵³³ ומן היידיש הביא הארקאווי (עמ' 4) רק **אָדֶר**. על צורה זו ביידיש הצביעו גם חוקרים אחרים.¹⁵³⁴

הממצאים כאן מלמדים בבירור ששתי הצורות, **אָדֶר** ו**אֶדֶר**, מוכרות היטב באשכנז. הצורה **אָדֶר** יסודה ודאי במעטק האשכנזי פתח (או חטף פתח) < קמץ – ראו 2.1.2.2¹⁵³⁵. הצורה **אָדֶר** משמרת את צורתו המקראית של השם (למשל אסתר ג 7), ואף על פי שבתהליך פונולוגי שהתרחש במסורת האשכנזית התפתחה צורה נבדלת מזו המקראית, מתברר שהצורה החדשה לא דחקה לחלוטין את הישנה, ומן הממצאים כאן עולה ששתי הצורות משמשות בערבוביה באשכנז.

בטנית (שבת כד, ה)

כל הדפוסים מנקדים בְּטָנִית, וכך בלט גם בביצה ג, ח. זו הצורה גם ברוב המסורות האחרות.¹⁵³⁶

ברתותא (אבות ג, ז)

עט, ל' : בְּרִתּוֹתָא.

כך מנקד עט בכל מקום, וכן ניקדו ילון ויסטרוב (עמ' 198). צורה זו נחשבת למאפיינת את מסורות המזרח, בעוד בכתבי היד הטובים ובמחזורי התפילה האיטלקיים מבנה הברתי אחר.¹⁵³⁷ גם באמ"ד ובד"ל בְּרִתּוֹתָא. דומה אפוא שצורה מזרחית של שם זה חדרה למסורת אשכנז.

דוסתאי (אבות ג, ח)

עט, ל' : דוֹסְתָאִי.

כך מנקד עט גם בעורלה ב, ה ובעירובין ה, ד, וכן חק בעירובין שם. ילון, יסטרוב (עמ' 287) ולוי (א), עמ' 384) ניקדו דוֹסְתָאִי, בשימור הדיפתונג הסופי.

¹⁵³³ בוקסטורף, א, עמ' 21; יסטרוב, עמ' 17; לוי, א, עמ' 31.

¹⁵³⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 22; ויינרייך, העברית, עמ' 183; ברנר, העברית שביידית, עמ' 139–140, 142; ביינר, דיאלקטים, עמ' 312–313.

¹⁵³⁵ בדעה זו מפקפק ברגרין (עיונים, עמ' 62). לדעתו הצורה **אָדֶר** משקפת שימור של צורה קדומה, והוא מביא לה עדויות מכ"י ק (פעם אחת), מן הסורית וממחזורי תפילה איטלקיים בני המאה הששעשרה. קשה לקבל את דעתו של ברגרין שאכן **אָדֶר** היא צורה "רווחת בקריאת העם בעברית המשנית", כדבריו. למעט העדות שהביא מן הסורית, הדוגמאות שהביא לקוחות כולן ממקורות שלא התקיימה בהם הבחנה בין קמץ ל(חטף) פתח, ובמסורות כאלו חילופים בין שני סימני הניקוד האלה טבעיים הם. אף בכ"י ק הניקוד הרווח הוא **אָדֶר**, וראו בעניין זה את דבריו של בר"אשר, תורת הצורות, עמ' 790 הערה 13. אין לי ספק אפוא שהצורה **אָדֶר** באל"ף קמוצה היא פרי המעטק האשכנזי המוכר של פתח לקמץ, ולא שימור של מסורת קדומה.

¹⁵³⁶ ייבין, בבלי, עמ' 1051 והערה 33 שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 144–145.

¹⁵³⁷ ראו ייבין, בבלי, עמ' 1082; ריזיק, מסורות, עמ' 333–334.

בכתבי היד דוֹסְתָי, ומסתבר שלצורה זו מכוון גם הכתיב "דוסתי" במקורות בבליים, שבהם הדיפתונג הסופי צפוי להיכתב באל"ף (כלומר *דוסתאי).¹⁵³⁸ אך בספרי דברים ובתוספתא עדויות גם לכתיב "דוסתאי",¹⁵³⁹ ומסתבר שגם הצורה דוֹסְתָי וכדומה מעוגנת במסורות קדומות. גם במחזורים האיטלקיים עדות לשתי הצורות: במחזורים הקדומים יותר עדות לדוֹסְתָי וכדומה, ואילו בקבוצת המחזורים שכינה ריזיק "צפוניים" נוקד השם בדיפתונג סופי (או בפירוקו): דוֹסְתָי וכיוצא בזה.¹⁵⁴⁰ בד"ל דוֹסְתָי בכל מקום.

במסורת אשכנז רק דוֹסְתָי (או דוֹסְתָאי). על פירוק הדיפתונג הסופי ראו 2.1.5§.

הורקנוס (אבות ב, ח 4x)

עט: הורקנוס 4x. ל' : הורקנוס 4x. ההבדלים בניקוד התנועה הסופית מעידים מן הסתם על טשטושה (2.1.1§). ואכן, בסוטה ה, ה מנקדים עט וחק הורקנוס בחולם, וזהו הניקוד בחק גם ביבמות יב, ו.¹⁵⁴¹

ניקוד בקו"ף שוואה נמצא גם אצל יסטרוב (עמ' 341) ולוי (א, עמ' 496). במסורות האחרות (ובכלל זה בד"ל) הורקנוס בקו"ף קמוצה.¹⁵⁴² השווא במסורת אשכנז ודאי נוצר מנסיגת ההטעמה ומחיטוף התנועה הפוסט-טונית (2.1.3.2§). אף על פי שהתהליך הפונולוגי הזה רחוק מלהיות יציב, הממצאים מלמדים שבמקרה של השם הפרטי הנידון התקבעה באופן מוחלט באשכנז הצורה הורקנוס בשווא.

תנועת הה"א נעה במסורות אחרות בין חולם לשורוק.¹⁵⁴³ בד"ל הורקנוס בחולם.

הלל (למשל סוכה ג, ה; שבת כא, ג)

הכול מנקדים תמיד הֶלֶל. כידוע, ברוב המסורות הטובות הצורה היא הֶלֶל.¹⁵⁴⁴ צורה זו לא שרדה בדפוסי המשנה למעט היקרות אחת בדפוס שונצינו,¹⁵⁴⁵ ואין תמה שגם בדפוסים האשכנזיים נמצאה רק צורתו המקראית של השם.

הרדסיות (שבת כד, ג)

¹⁵³⁸ ראו שרביט, אבות מהדורה, עמ' 126; שרביט, תורת ההגה, עמ' 156–157.

¹⁵³⁹ ראו מאגרים.

¹⁵⁴⁰ ריזיק, מסורות, עמ' 336 והערה 34 שם.

¹⁵⁴¹ בעט שם הורקנוס – בקו"ף ספק שווא ספק קמץ.

¹⁵⁴² שבטאל, מסורות, עמ' 228; ריזיק, מסורות, עמ' 336; יעקב, דרום תימן, עמ' 337.

¹⁵⁴³ ראו הפניות בהערה הקודמת.

¹⁵⁴⁴ ראו בעיקר קוטשר, מחקרים, עמ' פד–פה. וכן: ייבין, בבלי, עמ' 963; בר־אשר, איטליה, עמ' 64; שרביט, אבות לשון, עמ' 188; בירנבאום, גניזה, עמ' 49; ריזיק, מסורות, עמ' 336–337; בר־אשר, מחקרים, א, עמ' 149.

¹⁵⁴⁵ ריזיק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 352.

עט, חק: הַרְדִּיּוֹת. 1, 2, ל: הַרְדִּיּוֹת. 11, 21, ל: הַרְדִּיּוֹת.

בחולין יב, א נקריט בעט ובחק צורה אחרת: הַרְדִּיּוֹת – כאן בה"א פתוחה, ובאורח חריג בחיריק חסר בהברה פתוחה. מסתבר שהכתיב במשנה זו הושפע מן הכתיב באמ"ד ובד"ל במשנה המקבילה – שם נוקד הַרְדִּיּוֹת בדל"ת קמוצה, לעומת ניקודם במסכת שבת הַרְדִּיּוֹת בחיריק (מלא).

בתיבות אלו רבו עד מאוד הנוסחאות והמסורות, הן בכתיב, הן בניקוד והן בפירושו של שם התואר, וכבר בתלמוד מוזכרת מחלוקת זו (חולין קלט ע"ב).¹⁵⁴⁶ המסורת הפרשנית הרואה בהרדיסיות שם תואר המיוחס למלך הורדוס מבינה את "יונים הרדיסיות" כיונים הגדלות בבית, ואין דרכן לעוף אל מחוצה לו. וכך אכן עולה מן התרגום ליידיש בדפוס המשנה האשכנזיים, כגון תרגומו של עט במסכת חולין: "טויבין ווס קאבין גמאכט זייער נעסט אין שטוב".

אשר לניקוד השם, נראה שהצורה הַרְדִּיּוֹת מבוססת היטב באשכנז. כך עולה מכל דפוסים הליקוטים במסכת שבת (הנוסח הַרְדִּיּוֹת יסודו ודאי בשיבוש גרפי), וכן מן הניקוד בעט ובחק במסכת חולין הַרְדִּיּוֹת – גם אם נייחס כתיב זה להשפעה של דפוס אמסטרדם וליוורנו, הרי שהניקוד כנגד הכתיב מלמד עד כמה מושרשת הייתה הצורה בדל"ת חרוקה במסורתם. על הנעת הדל"ת בתנועה [i] מלמד גם הכתיב אצל קוסובסקי: הרדיסיות–הרדיסיות (ללא ניקוד). ילון, יסטרוב ולוי ניקדו בדל"ת שוואה: הַרְדִּיּוֹת או הַרְדִּיּוֹת (ילון ויסטרוב, עמ' 366), הַרְדִּיּוֹת (לוי, א, עמ' 491).

על רקע יציבותה היחסית של הצורה הַרְדִּיּוֹת מתמיה ניקודם של עט ושל חק הַרְדִּיּוֹת בה"א קמוצה במסכת שבת. כך כאמור מנקד גם לוי במילונו. עדויות מעטות להנעת הה"א בתנועה [o] מביא אפשטיין ממקורות אחדים,¹⁵⁴⁷ אך דומה שבמרבית המסורות תנועתה [a]. אפשר שנעשה כאן ניסיון מקומי להתאים את שם התואר לשמו של המלך הורדוס.¹⁵⁴⁸

הרכינס (אבות ג, י)

עט, ל: הַרְפִּינס.

הַרְפִּינס וכדומה הוא הניקוד בעט ובחק בכל מקום. פעם אחת בעט ה"א חלומה ולא קמוצה: הַרְפִּינס (ר"ה ב, ח), ופעמים נוקדה הנו"ן בקמץ (למשל חק בעירובין ג, ט; לרוב נוקדה הנו"ן בשני הדפוסים בפתח); ואין אלו אלא גוונים שונים של ניקוד המכוונים אל אותה ההגייה.

¹⁵⁴⁶ ראו דיונים מקיפים: אפשטיין, מבוא, עמ' 27–29; ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, עמ' 186; קוטשר, מחקרים, עמ' תסב–תסג. וכן בירנבאום, גניזה, עמ' 146–147; יעקב, דרום תימן, עמ' 338–339.

¹⁵⁴⁷ אפשטיין, שם.

¹⁵⁴⁸ לכאורה אפשר לומר גם שהקמץ הוא פרי המעתק הנפוץ של התנועה הקדמית [a] לתנועה האחורית [o] לפני העיצור [r], אלא שמעתק זה אינו מצוי כמעט כלל במסורת אשכנז. השוו את הדיונים על השמות קדום וקרטוב בסעיף 3.1.1.

ילון ניקד הַרְכִּינְס במסכת אבות, ובכל מקום אחר הַרְכִּינְס בנו"ן פתוחה. גם אצל יסטרוב (עמ' 367) הַרְכִּינְס בפתח בה"א, אך הוא ציין שיש משניות המנקדות הוֹרְכִּינְס. לעומת זאת, אצל לוי (א, עמ' 494) צורה חריגה: הוֹרְכִּינְס בשורוק ובכ"ף רפה.

מן הממצאים כאן עולה שתנועת העיצור הראשון באשכנז היא [o] (קמץ), כפי שמנוקד בעט, בחק ובל¹. זהו הניקוד גם בסידורו של בער¹⁵⁴⁹. במרבית המסורות התנועה היא [a], ויש רק מעט עדויות לתנועה [o]: שרביט מביא עדות לצורה כזו ממחזור אשכנזי אחד, ועל פי עדותו של שבטיאל זוהי הצורה גם במסורת תימן¹⁵⁵⁰. כנגד ניקודו של שבטיאל היו שהראו שגם בתימן נהוגה הצורה הרכינס בפתח¹⁵⁵¹. לכאורה הקמץ בשם זה במסורת אשכנז הוא פרי מעתק של תנועה קדמית לאחורית בהשפעת העיצור התוכף [ɹ], וכך אכן סובר שרביט לגבי הצורה במסורת תימן¹⁵⁵²; אלא שמעתק פונולוגי זה אינו ידוע כמעט כלל במסורת אשכנז (השוו את ההערה לשם הרדיסיות לעיל), ובמקרה זה אף אין אפשרות להניח שהוא חל במסורת אחרת וממנה חדרה הצורה לאשכנז, שכן הצורה בקמץ ייחודית כמעט לחלוטין למסורת האשכנזית. לפיכך נראה לי סביר שהתנועה האחורית נגררה אחר השם הקרוב בהגייה הוֹרְכִּינְס (על צורתו ראו לעיל). אפשרות זו מסתברת ביותר לגבי המסורת האשכנזית, שבה כידוע הזדהתה הגיית הכ"ף הדגושה להגיית הקו"ף, ובכך הצטמצמו ההבדלים הפונטיים שבין שני השמות הפרטיים האלה.

הכ"ף דגושה בכל המקורות של המסורת האשכנזית¹⁵⁵³, וכך גם במרבית המסורות האחרות; בכ"י ק ארכינס בכ"ף רפה¹⁵⁵⁴.

זכאי (שבת כב, ג; סוכה ג, יב; אבות ב, ח)

בכל הדפוסים זָכָאי או זָכָאי (על ניקוד זה ראו 1.4.2.5§). כך מנקדים עט וחק בכל מקום, וכן ניקדו ילון, יסטרוב, לוי וניבורסקי¹⁵⁵⁵. אין למעשה הבדל בהגייה האשכנזית בין שם התואר לבין השם הפרטי – שניהם נקראים זָכָאי בשימור הדיפתונג הסופי. ראו עוד 2.1.5§.

חכינאי (אבות ג, ד)

עט: חֲכִינָאי. ל: חֲכִינָאי.

¹⁵⁴⁹ ראו ריז'יק, מסורות, עמ' 337 הערה 39.

¹⁵⁵⁰ שרביט, אבות לשון, עמ' 228–229; שבטיאל, מסורות, עמ' 228. על המסורות האחרון ראו שרביט, שם; בירנבאום, גניזה, עמ' 144; ריז'יק, מסורות, עמ' 337; יעקב, דרום תימן, עמ' 339.

¹⁵⁵¹ שרביט, שם; יעקב, שם.

¹⁵⁵² שרביט, שם.

¹⁵⁵³ אני מתעלם מניקודו של לוי (ראו לעיל), החריג מאוד בצורתו בהשוואה לשאר המקורות האשכנזיים שנבדקו.

¹⁵⁵⁴ ראו הפניות בהערה לעיל.

¹⁵⁵⁵ יסטרוב, עמ' 397; לוי, א, עמ' 535; ניבורסקי, עמ' 190.

חֲכִינָאֵי הוּא הַנִּיקוּד בִּעֻט גַּם בְּכִלָּאִים ד, ח וּבִמְכוֹת ג, ט, וְכַךְ מִנְקֵד גַּם חֶק בְּכִלָּאִים שִׁם. אֵךְ טִשׁ בְּכִלָּאִים: חֲכִינָאֵי בִּפְרִיֹק הַדִּיפְתוֹנַג הַסּוּפִי, כִּנְגַד נִיקוּדוֹ שֶׁל ד"ל שִׁם חֲכִינָאֵי. בְּכִלִּים ה, י מִנְקֵד עֻט עֲכָנָאֵי בִּפְרִיֹק הַדִּיפְתוֹנַג הַסּוּפִי.¹⁵⁵⁶

גַּם בִּמְחֻזְרֵי הַתְּפִלָּה הַקֶּדֶם־אֲשַׁכְנֻזִּים עֲדוֹת לְחֲכִינָאֵי בְּכ"ף רְפָה, אֵךְ לְצַד צוּרָה זֹו נִמְצָאָה בְּהֵם גַּם הַצּוּרָה חֲכִינָאֵי בְּדָגֶשׁ.¹⁵⁵⁷ עֲדוֹת לְכ"ף דְּגוּשָׁה מְצוּיָה גַּם בִּמְחֻזְרִים מַעֲטִים מְאִיטְלִיָּה, אֵךְ גַּם שִׁם הַצּוּרָה הַרְוּוּחַת הִיא חֲכִינָאֵי לֹלָא דָּגֶשׁ.¹⁵⁵⁸ בְּכַתְבֵּי הַיָּד ק וּפֶס כ"ף רְפָה, וְכַךְ גַּם בְּנִיקוּד בְּבִלִי וּבִמְסוּרֵת תִּימָן.¹⁵⁵⁹ בְּדַפּוּסִים הָאֲשַׁכְנֻזִּים כְּאִמּוֹר הַכ"ף תְּמִיד רְפָה, וְכַךְ נִיקְדוּ גַּם יִלּוֹן, יִסְטְרוּב (עִמ') (461) וְלוֹי (ב, עִמ' 49).

עַל שִׁמּוֹר הַדִּיפְתוֹנַג הַסּוּפִי וְעַל פִּירוּקוֹ רְאוּ § 2.1.5.

חִלְפָּתָא (אֲבוֹת ג, ו)

עֻט, ל' 17: חִלְפָּתָא.

חִלְפָּתָא הוּא הַנִּיקוּד בִּעֻט גַּם בְּתַעֲנִית ב, ה, וּבְדוּמָה בְּעוֹקְצִין ג, יב חִלְפָּתָא. כַּךְ נִיקְדוּ גַּם יִלּוֹן וְכֹל הַמִּילוֹנִים.¹⁵⁶⁰ זֹוֹהִי הַצּוּרָה גַּם בְּד"ל. בִּמְסוּרֵת הַטּוֹבוֹת מְבַנָּה תְּנוּעָתִי אַחֵר: חִלְפָּתָא אוֹ חִלְפָּתָא.¹⁵⁶¹ בְּדוּמָה בְּאִמ"ד חִלְפָּתָא. הַצּוּרָה חִלְפָּתָא מְצוּיָה בְּקְבוּצַת הַמְּחֻזְרִים הָאִיטְלִיקִים שְׂכִינָה רִיזִיק "הַצְּפוֹנִיִּים",¹⁵⁶² וְדוּמָה שִׁיטְוּדָה בְּאִיטְלִיָּה.¹⁵⁶³

חִסְמָא (אֲבוֹת ג, יח)

עֻט, ל' 17: חִסְמָא.

זֶה הַנִּיקוּד בִּעֻט גַּם בְּתֵרוֹמוֹת ג, ה וּבִנְגַעִים ז, ב, וְכַךְ נִיקְדוּ גַּם יִלּוֹן וְלוֹי (ב, עִמ' 89).

בִּמְסוּרֵת הַטּוֹבוֹת חִסְמָא אוֹ חִסְמָא, וְהַצּוּרָה חִסְמָא הַשְּׁתֵּמֶרָה גַּם בְּקִרְיָאֵת הַמְּסוּרֵתִית שֶׁל בְּנֵי תִימָן. בִּמְחֻזְרֵי הַתְּפִלָּה הַקֶּדֶם־אֲשַׁכְנֻזִּים תִּיעוּד לְצוּרָה הַטּוֹבָה חִסְמָא, אֵךְ גַּם לְחִסְמָא. בִּמְחֻזְרִים אִיטְלִיקִים אַחֲדִים חִסְמָא, וּבְד"ל חִסְמָא.¹⁵⁶⁴ רִיזִיק מִשְׁעַר שֶׁהַצּוּרָה חִסְמָא נּוֹצְרָה בְּאִיטְלִיָּה מִתּוֹךְ

¹⁵⁵⁶ עַל הַיַּחֲסָן בֵּין חֲכִינָאֵי לְבֵין עֲכָנָאֵי רְאוּ בִּירְנַבְאוּם, גְּנִיזָה, עִמ' 113; שְׂרַבִּיט, תּוֹרַת הַהֶגֶה, עִמ' 57.

¹⁵⁵⁷ אֶלְדֶּר, אֲשַׁכְנֻז, ב, עִמ' 297.

¹⁵⁵⁸ רִיזִיק, מְסוּרוֹת, עִמ' 338.

¹⁵⁵⁹ רִיזִיק, שִׁם; יִיבִין, בְּבִלִי, עִמ' 1084; יַעֲקֹב, דְּרוֹם תִּימָן, עִמ' 158.

¹⁵⁶⁰ קוֹסוֹבְסְקִי, עִמ' 706; יִסְטְרוּב, עִמ' 472; לוֹי, ב, עִמ' 63.

¹⁵⁶¹ רְאוּ שְׂבִיטְאֵל, מְסוּרוֹת, עִמ' 228; בְּרֵאשֶׁר, אִיטְלִיָּה, עִמ' 64; בְּרֵאשֶׁר, מַחֲקִרִים, א, עִמ' 148; רִיזִיק, מְסוּרוֹת, עִמ' 338; יַעֲקֹב, דְּרוֹם תִּימָן, עִמ' 160.

¹⁵⁶² רִיזִיק, שִׁם.

¹⁵⁶³ אֵךְ מִנְגַד יִשְׁנָה עֲדוֹת לְצוּרָה Alafza בְּכַתּוּבַת יוֹוִנִית מִיפּוֹ, וְזֹו עֲשׂוּיָה לְלַמֵּד עַל קְדָמוּתָהּ שֶׁל הַצּוּרָה חִלְפָּתָא; רְאוּ

בְּרֵאשֶׁר, מַחֲקִרִים, א, עִמ' 148 וְהַהֲפָנִיָּה שֶׁהֵבִיא שִׁם.

¹⁵⁶⁴ רְאוּ שְׂבִיטְאֵל, מְסוּרוֹת, עִמ' 228; יִיבִין, בְּבִלִי, עִמ' 1084–1085; שְׂרַבִּיט, אֲבוֹת מֵהַדוּרָה, עִמ' 145; רִיזִיק, מְסוּרוֹת,

עִמ' 338–339; יַעֲקֹב, דְּרוֹם תִּימָן, עִמ' 163.

תהליך פונולוגי ידוע של חיטוף תנועה (> חֶסֶמָא), וממנה התפתחה הצורה האשכנזית המוכרת חֶסֶמָא בחיריק.¹⁵⁶⁵ הממצאים מלמדים שחֶסֶמָא היא אכן הצורה הנהוגה באשכנז.

טבי (ברכות ב, ז 2x)

נט, חק: טבי. טש, ו, 1T, 2T, ל, 1L, 2L, 3L: טבי 2x.

הניקוד טבי מצוי בעט ובחק רק במשנה האמורה בברכות. בשלוש ההיקרויות האחרות של שם זה (פסחים ז, ב; סוכה ב, א 2x) צורה אחרת: טבי. ילון, יסטרוב (עמ' 516) ולוי (ב, עמ' 134) מנקדים טבי כטש ודפוסים הליקוטים. במסורת ליטא לפי תיעודה של כ"ץ טבי.¹⁵⁶⁶ על המחלוקת בקריאת השם במסורת אשכנז מעיד ילון, המציין את הצורות האשכנזיות טבי, טבי וטבי.¹⁵⁶⁷

המסורות השונות נחלקו מאוד בצורת השם הפרטי הזה. בכ"י ק טבי, וכך גם בקטעי גניזה ובעדויות אחדות בניקוד בבלי. צורה אחרת בניקוד הבבלי היא טבי, וזו מתועדת גם בפא, לצד טבי. בד"ל תמיד טבי, ולצורה זו עדות גם ממסורת תימן. הצורה הרווחת יותר בתימן היא טבאי, ולא מצאתי לצורה זו עדויות במסורות אחרות.¹⁵⁶⁸ באנ"ד טבי (ברכות, פסחים) לצד טבי (סוכה).

הממצאים מלמדים שבמסורת אשכנז לא התקבעה לשם זה צורה מוחלטת, כפי שהעיד ילון. הניקוד הרווח טבי הלך כנראה בעקבות ד"ל. הצורה טבי בעט ובחק במסכת ברכות אינה ידועה לי אלא מניקודו של אנ"ד במסכת סוכה (שם טבי בקמץ), ואפשר שנולדה מתוך סברה. גם הצורה טבי שהם גורסים בפסחים ובסוכה נדירה מאוד, ולמעט היקרויות בודדות בפא איני מכיר מסורות אחרות הקוראות כך. נראה שגם צורה זו תולדתה סברה, ולא מסורת של ממש.

טבריה (שבת כב, ה)

נט, חק: טבריא. ו, 1T, 2T, ל, 1L, 2L, 3L: טבריה.

חק מנקד בכל מקום טבריה (טבריא) בפתח (עוד ארבע פעמים). בעט עוד שלוש היקרויות של טבריה, אך פעמיים ניקד בסגול: טבריא (שביעית ט, ב), שֶׁבִּטְבְּרִיא (עירובין י, י).

הניקוד טבריה בבי"ת פתוחה נמצא גם במילוניהם של יסטרוב ולוי, אך לצד צורה זו הביאו גם צורות אחרות: טיב', טבריא (יסטרוב, עמ' 519), טִיבְרִיָה, טְבִירִיא (לוי, ב, עמ' 140). על ההגייה

¹⁵⁶⁵ ריזיק, שם.

¹⁵⁶⁶ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ז.

¹⁵⁶⁷ ילון, פרקי לשון, עמ' 148. את הצורה טבי כניקודם של עט וחק בברכות לא הזכיר.

¹⁵⁶⁸ שבטאל, מסורות, עמ' 228; בראשר, איטליה, עמ' 24; ייבין, עמ' 1085; בירנבאום, גניזה, עמ' 69; בראשר, תורת הצורות, עמ' 633; יעקב, דרום תימן, עמ' 169–170.

טְבֶרְיָה באשכנז מעיד גם מ' ויינרייך.¹⁵⁶⁹ ילון ניקד בכל מקום טְבֶרְיָה, ואפשר שניקודו כבר הושפע משמה המושרש של העיר בעברית בת ימינו.

לצורתו של שם זה במסורות העברית השונות ייחד אליצור דיון מקיף.¹⁵⁷⁰ על פי ממצאיו, בכתבי היד הטובים הצורה היא לרוב טְבֶרְיָה בסגול. הצורה טְבֶרְיָה בפתח מצויה גם בד"ל ובמסורות ספרדיות שבעל פה, כגון מסורות בגדאד, חלב, ג'רבה ומרוקו.¹⁵⁷¹ להשערתי הפתח נולד מתוך אנלוגיה למשקלי שמות פרטיים, כגון צִפְנִיָה או שְׁמֻעִיָה. אפשרות אחרת שהביא (בשם י' גלוסקא) לצורה טְבֶרְיָה בפתח היא בידול תנועות במסורות ספרדיות ההוגות את השווא הנע בתנועה [e]: $\text{tevarja} < \text{teverja}$. ספק אם אפשר להחיל הסבר זה על מסורת אשכנז, שכן בה השווא צפוי להיחלשות באפס תנועה (מעין [tverja]).¹⁵⁷² אם נכונה הצעה זו ויש קשר בין הצורה טְבֶרְיָה שבאשכנז לבין המסורות הספרדיות, ניאלץ לומר שהתהליך הפונולוגי המוצע חל במסורת ספרדית מסוימת, וממנה חדרה הצורה למסורת אשכנז. הצעה אחרת לפשר הפתח העלה ויינרייך, ששיער שיסודו במעקב [e] < [a] בהשפעת העיצור [r].¹⁵⁷³ ויינרייך לא נתן לדעתו למצוי במסורות אחרות, אך השערתי מסתברת לאור צורות כגון אַחַר = 'אַחַר' שנמצאו במשניות האשכנזיות (ראו 2.1.2.6§).

כללו של דבר, נראה שבאשכנז מוכרות שתי צורות של שם זה: טְבֶרְיָה לצד טְבֶרְיָה. בולטת אי-האחידות בין עט לחק, שמסורתם זהה בעיקרה – בחק לא נמצא כל תיעוד לניקוד בסגול, ואילו בעט ניקוד זה נמצא פעמיים. גם ההבדל בין דפוסי הליקוטים (המנקדים בסגול) לבין ד"ל (המנקד בפתח) מלמד שהצורה בסגול מושרשת למדי במסורתם.

יוחנן (למשל שבת כב, ג; סוכה ג, יב)

בכל הדפוסים תמיד יוֹחָנָן בחי"ת קמוצה. ריז'יק מצביע על הצורות יוֹחָנָן בפירוש פרקי אבות לאנשל לוי ויוֹחָנָן במחזורים איטלקיים אחדים ובהיקריות מעטות בד"ל.¹⁵⁷⁴ צורה דומה מביא ניבורסקי במילונו (עמ' 190). צורה זו לא נמצאה לי בקורפוס של עבודתי, וגם לא בבדיקה מדגמית בעט. אין פליאה גדולה בעדויות מאשכנז לצורה כעין יוֹחָנָן – צורה זו משקפת היטב את התהליך הפונולוגי המוכר של נסיגת ההטעמה וחיטוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

יוסי (למשל שבת ה, ב; נידה ז, א)

¹⁵⁶⁹ ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 701 (9.12.2§). אצל ניבורסקי (עמ' 180) [טוועריע] בסגול.

¹⁵⁷⁰ אליצור, שמות מקומות, עמ' 74–81. ראו גם בירנבאום, גניזה, עמ' 144.

¹⁵⁷¹ היא מצויה גם בניקוד בבלי ובמסורת תימן, אך מובן שאין ללמוד מכך דבר בהיעדר הבחנה בין פתח לסגול במסורות אלו. ובצדק מעיר אליצור (שם, עמ' 81 הערה 11) שאין קשר בין הפתח בשם זה במסורות המזרח לבין הצורה במסורות הספרדיות.

¹⁵⁷² ואכן, כעדותם של ויינרייך (תולדות היידיש, עמ' 701 (9.12.2§) ושל ניבורסקי (עמ' 180) ההגייה באשכנז היא באפס תנועה בטי"ת.

¹⁵⁷³ ויינרייך, שם.

¹⁵⁷⁴ ריז'יק, המילים העבריות, עמ' 347; ריז'יק, מסורות, עמ' 339.

בכל הדפוסים תמיד יוסי. ילון והמילונים ניקדו יוסי.¹⁵⁷⁵

כידוע, בכל המסורות הטובות הצורה היא יוסי, ולמעשה ברבים מכתבי היד הטובים הכתיב הוא "יוסה" בה"א ולא ביו"ד.¹⁵⁷⁶ הצורה יוסי בחיריק היא אשכנזית במובהק,¹⁵⁷⁷ ואופיים האשכנזי של הדפוסים שנחקרו מקבל אישור מניקוד זה. שרביט רואה בצורה זו ניקוד על פי הכתיב, אך לעומתו מישור מניח שתנועת הסמ"ך יסודה בטשטוש התנועה הפוסט-טונית (2.1.1§).¹⁵⁷⁸ נראה לי שפעלו כאן שני הכוחות במקביל: הן במסורת הניקוד והן במסורת ההגייה תפסה יוסי את מקומה של הצורה המקורית יוסי, עד שדחקה אותה כליל.

ינאי (אבות ג, ח)

נט, ל' : ינאי.¹⁵⁷⁹ כך מנקדים נט וחך גם בעירובין ה, ד, ובדומה מנקדים ילון והמילונים ינאי.¹⁵⁸⁰ ינאי היא הצורה במרבית המסורות. בניקוד הבבלי צורה חריגה: ינאי, ינאי.¹⁵⁸¹ על שימור הדיפתונג הסופי ראו 2.1.5§.

מודעי (אבות ג, יא)

נט, ל' : רבי אלעזר המודעי.

כך מנקדים גם ילון וכל המילונים.¹⁵⁸² במסורות הטובות הווי"ו שרוקה; כך בכתבי היד ק ופס, וכן במסורת תימן (המודעי).¹⁵⁸³ נראה שהצורה מודעי בחולם מאוחרת יחסית. היא מצויה גם באמ"ד ובד"ל, ומסתבר שמהם חדרה למסורת אשכנז.

מצריים (פסחים י, ה)

נט : המצריים (בגוף הטקסט : המצרים). ל, 1T, 2T, ל', 3L : המצריים.

בשתי ההיקריות האחרות במשנה (עדיות ב, י; אבות ה, ד) נט גורס "המצריים" בשתי יו"ד (הן בגוף הטקסט והן בתיבה המנוקדת), והניקוד הוא המצריים בהתאם. כך ניקדו גם ילון, קוסובסקי (עמ' 1164) ויסטורוב (עמ' 828).

¹⁵⁷⁵ יסטרוב, עמ' 570; לוי, ב, עמ' 230.

¹⁵⁷⁶ אפשטיין, מבוא, עמ' 1267–1268; בר-אשר, איטליה, עמ' 27; ייבין, עמ' 1086; שרביט, אבות לשון, עמ' 177–178; יעקב, דרום תימן, עמ' 176.

¹⁵⁷⁷ אך ראו יעקב (שם), המביא לה תיעוד מועט מקריאתו של מסרן אחד משרעב.

¹⁵⁷⁸ שרביט, שם; מישור, חקר, עמ' 113.

¹⁵⁷⁹ על ניקוד זה ראו 1.4.2.5§.

¹⁵⁸⁰ יסטרוב, עמ' 580; לוי, ב, עמ' 245.

¹⁵⁸¹ ייבין, בבלי, עמ' 904; ריזיק, איטליה, עמ' 114; יעקב, דרום תימן, עמ' 177–178.

¹⁵⁸² קוסובסקי, עמ' 1101; יסטרוב, עמ' 739; לוי, ג, עמ' 43.

¹⁵⁸³ שבטאל, מסורות, עמ' 228; ריזיק, מסורות, עמ' 341; יעקב, דרום תימן, עמ' 206.

לגבי שם הייחוס הנידון הראה אלדר שבהגדות אשכנזיות ואיטלקיות המצטטות משנה זו ("מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים") נהוגה הסיומת בשתי יו"דין, ואילו בהגדות ספרדיות "מצרים" ביו"ד אחת.¹⁵⁸⁴ גם ברוב המחזורים האיטלקיים המצריים, וזוהי כנראה הצורה המקורית בלשון חכמים.¹⁵⁸⁵ בד"ל מצרים בפסחים, אך מצריים בשתי ההיקרויות האחרות. מסתבר שהכתיב החסר "המצרים" בע"ט בפסחים נובע מן הכתיב החסר בד"ל שם. ניקודו כנגד הכתיב החסר מלמד שהצורה מצריים מושרשת היטב במסורתו. על הסוגיה בכללה ראו 3.1.2.9§ לעיל.

מתיא (יומא ח, ו 2א)

בכל הדפוסים מתא לא דגש בתי"ו, וזהו הניקוד הקבוע בע"ט ובח"ק (למשל יבמות י, ג; ב"מ ז, א). פעמיים בע"ט נמצאה הצורה הארוכה מתתיה (שקלים ה, א; יומא ג, ו).¹⁵⁸⁶

בלא דגש בתי"ו ניקד גם ילון, אך אצל יסטרוב (עמ' 861) ולוי (ג, עמ' 296) מתא. במסורות האחרות אין אחידות בדיגוש התי"ו.¹⁵⁸⁷ הממצאים מדפוסים המשנה האשכנזיים מלמדים שבאשכנז נהוגה הצורה מתא בתי"ו רפה, ומסתבר שניקודם של יסטרוב ולוי הושפע ממסורת חיצונית.

נחוניא בן הקנה (ברכות ד, ב; אבות, ג, ה)

כל הדפוסים מנקדים נחוניא בן הקנה,¹⁵⁸⁸ וכך ניקד גם ילון.

נחוניא הוא הניקוד הקבוע בע"ט, וכך מנקדים גם יסטרוב (עמ' 893) ולוי (ג, עמ' 371). החי"ת שרוקה ברוב המסורות, אך במסורות אחדות, ובהן בכ"י ק, נחוניא בחולם.¹⁵⁸⁹ הממצאים מלמדים שגם באשכנז נהוגה הצורה בשורוק.

ערב (עיר בגליל; שבת כב, ג)

ע"ט, ח"ק, ו, 1T, 2T, ל', 1L, 2L, 3L: פערב. זהו הניקוד בע"ט גם בשבת טז, ז, וכך מנקדים גם ילון וכל המילונים.¹⁵⁹⁰

¹⁵⁸⁴ אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 39.

¹⁵⁸⁵ ריז'יק, מסורות, עמ' 294.

¹⁵⁸⁶ על היחס בין שתי הצורות ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 250; ריז'יק, מסורות, עמ' 341; יעקב, דרום תימן, עמ' 230.

¹⁵⁸⁷ ראו הפניות בהערה לעיל. וכן שבטיאל, מסורות, עמ' 228.

¹⁵⁸⁸ בברכות מנקדים ו, 1L ו2L הקנה בסגול, וזוהי עדות נוספת לחילופים המרובים בין קמץ לסגול בסיומת ם בדפוסים האשכנזיים (2.1.1§). בל' באבות "נחוניא" ללא ניקוד.

¹⁵⁸⁹ ייבין, עמ' 1094; ריז'יק, מסורות, עמ' 341–342; יעקב, דרום תימן, עמ' 233.

¹⁵⁹⁰ קוסובסקי, עמ' 189; יסטרוב, עמ' 1111; לוי, ג, עמ' 692.

בזיהויה של עיר זו ובתיעוד של שמה דן באריכות אליצור.¹⁵⁹¹ על פי ממצאיו ברוב המסורות עָרַב כפי שנמצא באשכנז, אך בכ"י פא ובמקורות מעטים אחרים בְּעָרַב. כיוון ששם העיר בערבית הוא عَرَابَة ברי"ש דגושה, משער אליצור שהצורה עָרַב משקפת את הנוסח המקורי, בתשלוש דגש בתנועת העי"ן. על פי השערתו המנקדים והוגים עָרַב הושפעו מניקוד שמה של האומה הערבית כפי שהוא מצוי במקרא, ואין צורה זו משקפת מסורת של ממש. ועם זאת, יש לציין שהניקוד במקרא הוא עָרַב בפתח; עָרַב בקמץ מצויה רק פעם אחת כצורת הפסק (ירמיהו כה 24), לעומת שתי היקרויות של עָרַב בהקשר (יחזקאל כז 21; דה"ב ט 14). לפיכך אין לפסול לדעתי את האפשרות שגם הניקוד עָרַב משקף מסורת קדומה בקריאת השם. מכל מקום הממצאים מלמדים בבירור שכך הגיית השם גם באשכנז.

ערך (אבות ב, ח 3x ; אבות ב, ט 2x).

נט, 17 : עָרַךְ בכל מקום.

עָרַךְ הוא הניקוד גם אצל ילון, וכך גם בניקוד בבלי, במסורת תימן¹⁵⁹² ובד"ל. בכ"י ק בכל מקום עָרַךְ, למעט ההיקרות השלישית במשנה ח, שבה נוקד עָרַךְ בפתח.

קנה

ראו נחוניא בן הקנה לעיל.

רקם (נידה ז, ג)

נט, 1, 1T, 2T, 2L, 3L : מְרָקֶם.

רָקֶם הוא הניקוד הקבוע בנט (גיטין א, א; שם, ב 2x), וכך ניקדו גם ילון, קוסובסקי (עמ' 1660) ולוי (ד, עמ' 470). יסטרוב (עמ' 1497) ציין שתי אפשרויות : רָקֶם לצד רָקֶם.

במרבית המסורות רָקֶם או רָקֶם.¹⁵⁹³ עדות לצורה רָקֶם יש פעם אחת בכ"י ק (במסכת נידה), וזהו גם הניקוד בד"ל בכל מקום. מסתבר שהושפע ניקוד זה מן השם הפרטי רָקֶם המצוי במקרא, למשל במדבר לא 8.

שמאי (למשל סוכה ג, ה; שבת כא, ג)

¹⁵⁹¹ אליצור, שמות מקומות, עמ' 88–92.

¹⁵⁹² ייבין, בבלי, עמ' 902–903; יעקב, דרום תימן, עמ' 258.

¹⁵⁹³ ייבין, בבלי, עמ' 901 והערה 84 שם; יעקב, דרום תימן, עמ' 296.

בכל הדפוסים תמיד שְׁמָאֵי, שְׁמָאֵי וכדומה.¹⁵⁹⁴ כך מנקדים גם ילון וכל המילונים.¹⁵⁹⁵

על שימור הדיפתונג הסופי ראו § 2.1.5.

תרדיון (אבות ג, ב)

עט, ל' : תְּרִדְיוֹן. כך מנקד עט גם בתענית ב, ה, וכן ניקדו ילון וכל המילונים.¹⁵⁹⁶

במסורות הטובות תְּרִדְיוֹן, וממנה גם תוֹרְדְיוֹן במסורת תימן. הצורה תְּרִדְיוֹן מצויה במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים ובד"ל, ושרביט מעיד שהיא המצויה בספרי אשכנז.¹⁵⁹⁷ נראה שהמסורת האשכנזית המאוחרת המשיכה את דרכה של המסורת הקדומה בקריאתו של שם זה.

3.2 הפועל

בפרק זה אביא את כל צורות הפועל שבפרקי הליבה שבקורפוס (§ 1.4.1), לגזרותיהן ובנייניהן. הצורות יובאו בעיקר על פי הכתיב והניקוד בעט, והצורות בשאר הדפוסים יצוינו רק במקרים שבהם הן שונות מהותית מן המצוי בעט. למען הנוחות לא הרביתי בפרק זה בציון מראי מקום, ואלה הובאו רק כשהדבר הכרחי.

בפסחים י, ה אין דיבור המתחיל בעט החל מ"לפיכך אנחנו חייבין להודות". הצורות שיובאו כאן ממשנה זו הן על פי הכתיב והניקוד בו, ובהשוואה מתמדת לשאר דפוסי הליקוטים.

המחקר בפרק זה התמקד אך ורק בצורות הפועל שבקורפוס, ולפיכך אין הוא מקיף את כל הקטגוריות הפועליות במשנה. העדפתי להתמקד באותם פעלים שבהם ישנו בסיס להשוואה בין כמה מקורות, ולא להסתמך על מסורת אשכנזית אחת בלבד (כלומר מסורתם של עט וחק). למרות זאת מדובר במרבית הצורות הפועליות המצויות במשנה, ולכל הפחות מרבית הקטגוריות הפועליות שבצורתן יש עניין. עוד יש מקום למלא את החסר המועט שלא טופל כאן במחקרים עתידיים.

3.2.1 סוגיות כוללות בתצורת הפועל

3.2.1.1 צורות הפסק וצורות הקשר

לפרשת החילופים בין צורות "הפסק" לצורות "הקשר" במסורותיה השונות של לשון חכמים יוחדו מחקרים רבים. בירוריהם המקיפים של הנמן ושל בר-אשר לימדונו שבכתבי היד הטובים של המשנה נהגה כמעט בכל המקרים תפוצה הזהה למסורת הטברנית של המקרא, ושהבחירה בין שתי החלופות תלויה בהם במעמדו התחבירי של הפועל: צורות הפסק באות לרוב במעמד הפסק, שתי החלופות תלויה בהם במעמדו התחבירי של הפועל: צורות הפסק באות לרוב במעמד הפסק,

¹⁵⁹⁴ על המגוון בניקוד ראו § 1.4.2.5.

¹⁵⁹⁵ קוסובסקי, עמ' 1764; יסטרוב, עמ' 1591; לוי, ד, עמ' 571; ניבורסקי, עמ' 480.

¹⁵⁹⁶ קוסובסקי, עמ' 1860; יסטרוב, עמ' 1696; לוי, ד, עמ' 669.

¹⁵⁹⁷ שרביט, אבות לשון, עמ' 219–220. ראו גם: שבטאל, מסורות, עמ' 228; בר-אשר, איטליה, עמ' 65; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 301–300; ריזיק, מסורות, עמ' 344; יעקב, דרום תימן, עמ' 366.

וצורות הקשר באות לרוב במעמד הקשר.¹⁵⁹⁸ לעומת זאת, מסורות העברית המאוחרות יותר, כלומר מסורות העדות השונות (ובכלל זה המסורת הקדם־אשכנזית) ודפוסי המשנה, אינן מקיימות התניה זו, וצורות ההפסק עשויות לחול בהן בכל מעמד תחבירי. במרבית המסורות נזנחו צורות ההפסק בקטגוריות מורפולוגיות אחדות, ואילו בקטגוריות אחרות השתלטו צורות ההפסק לחלוטין. בכך הכוונה היא בעיקר לשתי קטגוריות: נפעל והופעל עבר נסתרת ונסתרים (נפעלה, הופעלה).¹⁵⁹⁹

הממצאים מן המשניות האשכנזיות ומן העדים העקיפים מלמדים שבמסורת אשכנז תפוצתן של צורות ההפסק נמוכה עוד יותר מבשאר המסורות המאוחרות. בקורפוס הנבדק מצויות צורות הפסק רק בפרקי משנה הנגועים בהשפעות חיצוניות: פרקי אבות ופסחים י, המשופע במשניות שחדרו להגדה של פסח (ראו 1.4.2.2). עיון מעמיק במשנה כולה לפי עט העלה שאין הממצאים מן הקורפוס מקריים, ושהם מלמדים על נטייה ברורה לשימוש בצורות ההקשר במרבית הקטגוריות המורפולוגיות ובכל מעמד תחבירי.

אתחיל מן המצוי בפרקי המשנה שבקורפוס. בקטגוריות הבאות לא נמצאו כלל צורות הפסק אף באחד מהדפוסים: נפעל עבר נסתרת, פיעל עבר נסתרת, קל עבר נסתרת ונסתרים, הפעיל בינוני יחידה והופעל בינוני יחידה. למשל:¹⁶⁰⁰ שְׁנַפְרָקָה (שבת כב, ו), שְׁנַפְרָקָה (שם כג, ה), בְּכָרָה (נידה ז, ה), שְׁנַפְלָה (יומא ח, ז), בְּטָלוּ (פּרָה ט, ה), מוֹקֶפֶת (סוכה א, י), מְרַחֶצֶת (מכשירין ב, ה). הוא הדין גם לגבי רוב הצורות של נפעל עבר נסתרים וקל עתיד נסתרים, כגון נְטָמָאוּ (פּרָה ט, ח), יִרְחָצוּ (יומא ח, א). כאמור, צורות הפסק מצויות רק בפרקי אבות ובפסחים י, הנגועים בהשפעות חיצוניות. להלן פירוט הדברים.

א. בפסחים י, ח מנקדים הכול נְרַדְמוּ, אך 1: נְרַדְמוּ. התיבה מצויה במעמד של הפסק משני: "נתנמנו, יאכלו; נְרַדְמוּ, לא יאכלו". עצם הניקוד בפתח ולא בקמץ כצפוי מעלה את החשד שניקוד זה הושפע ממסורת "ספרדית" שאינה מבחינה בין שתי התנועות.

ב. באותה משנה מזדמנת ארבע פעמים צורת העתיד "יאכלו", כולן במעמד של הפסק: "ישנו מקצתן, יאכלו. כולן, לא יאכלו [...] נתנמנו, יאכלו. נרדמו, לא יאכלו". עט ול 3 מנקדים בכל ההיקרויות צורת הקשר: יאֲכָלוּ. שאר הדפוסים נעים בין צורות הפסק להקשר בתיבות אלו, ללא אחידות. 27 מנקד שלוש פעמים יאֲכָלוּ, אך בהיקרות השלישית יאֲכָלוּ. 1, 11 ו 21 מנקדים יאֲכָלוּ בהיקרות הראשונה ויאֲכָלוּ בשלוש ההיקרויות הבאות.

ג. באבות ג, טז מנקדים עט ול 1 שְׁיִסְמוּכוּ במעמד של הפסק ראשי ("ויש להם על מה שיסמוכו").¹⁶⁰¹

¹⁵⁹⁸ הנמן, תורת הצורות, עמ' 39–62; בראשר, מחקרים, ב, עמ' 28–70.

¹⁵⁹⁹ ראו בין השאר: בראשר, שם, עמ' 66 וההפניות בהערה 87 שם; בית־אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 323; אגד, אשכנז, ב, עמ' 386–389; מורג, בגדאד, עמ' 106–109; כ"ץ, גירבה, עמ' 181, 209, 250–251; כ"ץ, חלב, עמ' 83; ייבין, בבלי, עמ' 256; דודי, עיונים, עמ' 62–63; דודי, קטלוגיה, עמ' 39; ריזיק, מסורות, עמ' 193–198; יעקב, תבניות תצורה, עמ' 49–57; גבאי, קושטא, עמ' 41 ואילך.

¹⁶⁰⁰ הממצאים המלאים פורטו במקומות המתאימים בפרקי הפועל שלהלן.

¹⁶⁰¹ על חילופי הנוסח בתיבה זו ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 236–237.

ד. באבות ב, א מנקד עט שוּמַעַת במעמד של הפסק משני ("עין רואה ואוזן שומעת, וכל מעשיך בספר נכתבים"). אך ל' שם: שוּמַעַת, ובדומה נוקד בסידורו של בער שוּמַעַת.¹⁶⁰²

ה. באבות ב, ח מנקדים עט ול' נוֹצְרֶת במעמד של הפסק ראשי.

הימצאותן של צורות הפסק אלו רק בפרקים הנגועים בהשפעות מבחוץ, כנגד היעדרן המוחלט משאר הפרקים שבקורפוס, מלמדת שאין צורות אלו משקפות את דרכה הרגילה של מסורת קריאת המשנה באשכנז. כדי לבסס קביעה זו, אפנה כעת להצגת הממצאים משאר המקורות הישירים והעקיפים, ובעיקר על פי המצוי בעט. חלוקת הקטגוריות המורפולוגיות שלהלן מתבססת על הבדלי התצורה בין צורות הפסק להקשר בעברית המקראית, ולא על המצוי הלכה למעשה באשכנז.

שווא בהקשר לעומת קמץ בהפסק

לקבוצה זו שייכות צורות עבר נסתרת ונסתרים בבניין הקל, שמהן לא מצאתי כלל בעט צורות הפסק בבדיקה מדגמית. צורות ההקשר פִּעְלָה ופִּעְלוּ מזדמנות גם במעמדים ברורים של הפסק, כגון "או לאין נִפְלָה" (סוף תרומות ד, יא), "ועלו ללשכת הגזית ושִׁאֲלוּ" (פאה ב, ו, וכך נוקד גם בטש שם).

עוד שייכות לכאן שתי קטגוריות שבהן רווחות מאוד בשאר המסורות צורות ההפסק: הופעל עבר נסתרת ונסתרים ונפעל עבר נסתרת ונסתרים. כאמור לעיל, במרבית המסורות האחרות, ובכלל זה בכתבי היד הטובים, השתלטה צורת ההפסק על הנטייה (נפעלה, הופעלה), ודחתה כמעט לגמרי את צורת ההקשר (נפעלה, הופעלה). לעומת זאת, במסורת אשכנז נטייה ברורה ומוחלטת לצורות ההקשר, ואילו צורות הפסק בקטגוריות אלו נדירות ביותר. בבניין נפעל מתוך יותר מ-600 היקרויות במשנה מצאתי בעט צורת הפסק רק בכעשרים תיבות, וברור שמדובר במיעוט מבוטל לחלוטין. דוגמאות לצורות הפסק: וְנִדְמָעוּ (תרומות ה, ו), נִבְּזָזוּ (ביכורים א, ח, לצד נִבְּנְבוּ באותה משנה), נִטְמָאָה (עדיות ח, ב 3א). צורות ההפסק האלה אינן תלויות במעמד התחבירי של הפועל, ולמעשה רבות מהן מזדמנות במעמד ברור של הקשר, כגון "לא נִמְנְעוּ מלשרוף" (עדיות ב, א); "לא נִמְנְעוּ מלהדליק" (שם); "עשרה דברים נִבְּרָאוּ בערב שבת" (אבות ה, ו).¹⁶⁰³ למרות ההעדפה הברורה והמוחלטת כמעט לעבר צורות ההקשר באשכנז, אין להתעלם מהימצאותן של צורות הפסק אלו. מסתבר שהן שריד למסורת קריאה שנהגה באשכנז בעבר, ובה שלטו עדיין צורות ההקשר, כפי שמצוי למשל במחזור וורמייזא שמסורתו קדם־אשכנזית.¹⁶⁰⁴

ההבדל בין מסורת אשכנז לשאר המסורות בסוגיה זו בולט עוד יותר בצורות העבר נסתרת ונסתרים בבניין הופעל. מתוך 63 צורות כאלה במשנה מצאתי בעט רק שש צורות הפסק, מתוכן חמש בשתי משניות במסכת כלים: "וְהִבְבֵּקְעָה העיר" (תענית ד, ו), הִיחַלְטָה (כלים ו, ג 2א), הִיזְכְּרוּ (כלים יז, ה 3א). כל שאר צורות הופעל מנוקדות בעט כצורות הקשר, בהבדל מובהק משאר מסורות העברית: שְׁהִיטְקָה (שביעית ח, יא), הִוְרְמָה (חלה ג, ח), הִוְחִזְקוּ (יבמות יב, ו), וכיוצא

¹⁶⁰² בער, עמ' 274.

¹⁶⁰³ בער שם (עמ' 286): נִבְּרָאוּ.

¹⁶⁰⁴ בית־אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 323; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 388.

בזה. ממצאים אלו מתחזקים לנוכח ניקודם של קוסובסקי ושל יסטרוב; גם קוסובסקי מנקד את כל צורות ההופעל כצורות הקשר, ולא מצאתי אצלו אפילו פעם אחת צורת הפסק. וכך בדרך כלל גם אצל יסטרוב, כגון וְהוֹלְלוּ, הוֹחֲזְקוּ, הוֹקְרוּ (אך שם גם הוֹטְבְּלוּ, הוֹקְדְּשָׁה, הוֹקְדְּשׁוּ).

היעלמותן הכמעט מוחלטת של צורות ההפסק בבניינים נפעל והופעל יש בה כדי לעורר תמיהה, שהרי ההטעמה במסורת אשכנז הרי היא מלעילית בעיקרה. לכאורה אפשר היה לצפות שבמסורת שהטעמתה מלעילית ישתלטו דווקא הצורות הופעלו, נפעלו, הנקראות במלעיל גם במסורות אחרות, אך דווקא הצורות הופעלו ונפעלו ה"מלרעיות" הן המשמשות באשכנז. לנוכח ההטעמה המלעילית הכללית, צורות שכאלה יוצרות מבנים הברתיים חריגים יחסית. נראה שיש שתי אפשרויות למימושן של צורות כעין אלה: (1) השווא בעה"פ נהגה בתנועה המלאה [e]. במצב כזה ההטעמה היא למעשה קדם-מלעילית: [húxšeru]. (2) השווא בעה"פ נהגה באפס תנועה, ובמצב כזה נוצר צרור מצעי של שלושה עיצורים: [húxšru].¹⁶⁰⁵ למרות חריגותם של מבנים אלו, הגורם הפונטי לא מילא תפקיד בבחירה בין צורות ההפסק להקשר. נראה שאת השתלטותן של צורות ההקשר יש לייחס לפישוט המערכת ולצמצום החלופות הצורניות, ומסתבר שמגמה זו הייתה חזקה יותר מפישוט המערכת הפונטית.

ועוד אפשר להוסיף לכאן צורת עתיד בבניין פועל שנמצאה פעם אחת בלש: שְׁיִנְגְּבוּ (מכשירין ה', ג). מובן שעצם קיומה של צורת עתיד פועל מחשיד ביותר (בד"ל שם שְׁיִנְגְּבוּ בנפעל), ונוסח התיבה דורש עיון.

שווא בהקשר לעומת צירי בהפסק

לכאן שייכות הקטגוריות שלהלן: נתפעל עבר נסתרת ונסתרים, נתפעל עתיד נסתרים ונוכחים,¹⁶⁰⁶ נפעל עתיד נסתרים ונוכחים, פיעל עבר נסתרת ונסתרים ופיעל עתיד נסתרים ונוכחים. בכל הקטגוריות האלה לא מצאתי ולו צורת הפסק אחת בלש (ובאחדות מהן גם בשאר הדפוסים האשכנזיים, כפי שפורט לעיל), ונראה שמסורת אשכנז אינה מקיימת בהן צורות הפסק בכלל.

שווא בהקשר לעומת חולם בהפסק

קטגוריה זו נבדלת מן האחרות בכך שהיא מתגלה כבר בכתיב ולא רק בניקוד. משום כך יש לקחתה בעירבון מוגבל, שכן הכתיב במשניות האשכנזיות נשען על מסורות כתיב קדומות, והקריאה במשנה עשויה להיות מושפעת ממנו ולסטות מדרכה הרגילה של המסורת.¹⁶⁰⁷ לקבוצה הזאת שייכות הקטגוריות קל עתיד נסתרים וקל ציווי נוכחים. בשתיהן מצויות בלש צורות הפסק, ותמיד בהתאמה לכתיב המלא וי"ו.

צורת הפסק משמשת דרך קבע בעתיד של השורש חל"ק: יְחַלְקוּ. צורה זו מזדמנת גם במעמדים ברורים של הקשר, כגון "בית שמאי אומרים יחלוקו יורשי הבעל עם יורשי האב" (יבמות ד, ג), "יחלוקו את חודש העיבור" (ב"מ ח, ח). מעניין לגלות שבשתי משניות אלו נכתב כבר בכ"י ק

¹⁶⁰⁵ השוו מישור, חקר, עמ' 106. להטעמה קדם-מלעילית בשמות ברכיב העברי של היידיש שבהם שווא נע מצעי השוו ויינרייך, העברית, עמ' 182 הערה 79.

¹⁶⁰⁶ על תנועת עה"פ של בניין נתפעל במסורת אשכנז ראו 3.2.2.7§ להלן.

¹⁶⁰⁷ יש להעיר שהניקוד בלש ובחזק בא בנפרד מגוף הטקסט, אך על פי התרשמותי כמעט תמיד כתיבו של החלק המנוקד זהה לכתיב של גוף הטקסט, וניקוד כנגד הכתיב לא נמצא בהם כמעט כלל.

"יחלוקו", אך הנקדן מחק את הווי"ו וניקד כצורת הקשר. מכאן אפשר להסיק שפועל זה התקבע בצורה מאובנת כבר בתקופה קדומה, ללא קשר למעמדו התחבירי, ושהמצוי במשניות האשכנזיות משמר מסורת קדומה.¹⁶⁰⁸ ההיקרויות האחרות של צורות ההפסק שנמצאו בע"ט: יתרמו (תרומות א, א), יפלוטו (שם ח, ב), שְׁיִמְתּוֹנוּ (טהרות ט, ה 2א), שְׁיִטְבּוֹלוּ (שם י, ג 3א), וישטופו (מקוואות א, ה), שימתקו (עוקצין ג, ד).

צורות הציווי שנמצאו כתובות ומנוקדות כצורות הפסק באות כולן במעמד של הפסק: "שתוקו" (שביעית ח, ט; שם, י), "כתובו" (גיטין ו, ז [לצד קְתָבוּ בהקשר באותה משנה]; שם ז, ב), "חתמו" (שם). אף על פי שכתבן של תיבות אלו מושפע ממסורת חיצונית, ניקודן מגלה סימני אשכנזיות מובהקים: תנועת עה"פ מנוקדת בכולם בשורוק (2.1.2.8§), ובציווי מן השורש שת"ק התי"ו דגושה מתוך בידול פונטי (2.2.1.1§): שְׁתוּקוּ, קְתוּבוּ, חְתוּמוּ. ומעניין שגם קוסובסקי מנקד שְׁתוּקוּ וְחְתוּמוּ בשורוק (אך קְתוּבוּ בחולם).¹⁶⁰⁹

סגול / פתח בהקשר לעומת קמץ בהפסק

בכך הכוונה היא לצורות בינוני יחידה כגון פוּעַלְתָּ. למעט הצורה שוּמְעַת במסכת אבות שצוינה לעיל לא נמצאו צורות כאלה בכלל במשניות האשכנזיות. בצורות בינוני יחידה תיעוד נרחב לתהליך פונולוגי אחר, של חיטוף הסגול הראשון: פוּעַלְתָּ (2.1.3.2§).

צירי בהקשר לעומת פתח בהפסק

פרשה נכבדת בפני עצמה היא תפוצתן של הצורות שבהן בעברית המקראית צירי במעמד הקשר לעומת פתח בהפסק. בכך הכוונה היא לצורות מגזרת לה"פ גרונית בבניינים פיעל, נפעל ונתפעל, וכן לצורות הציווי של בניין הפעיל: מִמְרָח / מִמְרָח, לִפְקָח / לִפְקָח, מִתְאַרַח / מִתְאַרַח, הִגְבֶּה / הִגְבֶּה, וְכִיּוּצָא בזה. בסוגיה זו מתגלה הבדל מובהק בין מסורתם של ע"ט וחק לבין מסורתם של דפוסי הליקוטים: בע"ט ובחק הנטייה ברורה היא לעבר צורות ההקשר על דגם מִמְרָח, ואילו בדפוסי הליקוטים העדפה ברורה לצורות ההפסק מִמְרָח.

יש להעיר שלצד שתי החלופות האלו מוצאים לא פעם במשניות האשכנזיות צורות הנראות כתערובת בין השתיים, שבהן צירי תחת עה"פ אך היעדר פתח גנוב תחת לה"פ: מְתַאַרַח. להערכתנו יש לפרש את הצירי במקרים אלו כשחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§), כנראה מתוך התאמה לניקודם הרגיל של פעלים בבניינים אלו, כגון קִיבֵּל, נִתְבַּשֵּׁל, וְפָסַל. עיקר העניין הוא בהיעדר הפתח הגנוב, כראוי לצורות "הקשר" כגון מְתַאַרַח.¹⁶¹⁰

ההבדלים בין מסורתם של ע"ט וחק לבין מסורת דפוסי הליקוטים מתגלים בפרקי המשנה שבקורפוס בפעלים שלהלן: מִמְרָח (שבת כב, ג), וכן ל', אך בשאר הדפוסים מִמְרָח או מְמָרַח; לִפְקָח (שבת כג, ד), כנגד לִפְקָח בדפוסי הליקוטים; לִפְצַע (שבת יז, ב), כנגד לִפְצַע בדפוסי

¹⁶⁰⁸ הפועל התקבע בצורה זו גם ביידיש, וכפי שעולה מהדוגמה שמביא ניבורסקי (עמ' 194) שימושו הוא כשם עצם: "ווען צוויי קבצנים רײסן זיך בײַ די פּאַלעס, איז – יחלוקו!". מעניין שהתעתיק שהביא לצורה זו הוא [יאכאלויקו], כלומר במימוש החטף של יחלוקו בתנועה מלאה, להבדיל מהגייתו הרגילה במסורת אשכנז באפס תנועה (ראו 2.3.2§).

¹⁶⁰⁹ קוסובסקי, עמ' 752, 1012, 1830. על צורות אלו אצל קוסובסקי כבר העיר ריזיק (עד שהוזנח, עמ' 77).

¹⁶¹⁰ עדות ברורה לכך שניקוד התנועה הסופית בצורות כאלה נולד משחזור של תנועה מטושטשת נקרתה לי בניקוד מְסִייעַ בסגול בפרקי התלמוד בחק (ברכות כז ע"א). מובן שניקוד כזה מכיוון אל ההגייה [mesája], שיסודה צורת ההקשר הדקדוקית מְסִיעַ.

הליקוטים; מְתָאֲרַח (דמאי ב, ב 2א; שם, ג). כך גם 37 ול 2 בשתיים מן ההיקרויות, אך בכל שאר הדפוסים: מְתָאֲרַח. מנגד גם בעט מצויות צורות "הפסק" בצירי ובפתח גנוב: הַמְשָׁתֶלֶח (יומא ד, ב), לְנַעֲנֶע (סוכה ג, א; שם, טו), לְהַשְׁמֵע (אבות ב, ד). בתיבה אחרונה זו מנקד ל 17 לְהַשְׁמֵע.

יחס הפוך בין עט לדפוס הליקוטים מתגלה בניקוד צורות ציווי הפעיל מן השורש גב"ה (יומא ד, א 2א). עט מנקד כצורת הפסק: הַגְבָּה. כנגדו מנקדים כל דפוס הליקוטים בבי"ת צרויה או פתוחה ובלא פתח גנוב: הַגְבָּה או הַגְבָּה. אך במקומות אחרים מצויה גם בעט צורת ההקשר: הַגְבָּה (סוכה ד, ט), הִנַּח (בי"מ ו, ו; בי"ב י, ח).

הממצאים משאר המשנה מלמדים שצורות ה"הקשר" בפעלים אלו הן הדרך הרגילה בעט ובחק, וכך מוצאים בהם כמעט תמיד. למשל: וּמְגַלַּח (נזיר א, ד), מְטַפֵּחַ (ע"ז ד, י), כִּיסָח (כלאיים ה, ב), אִירַע (פסחים ח, ו), הַמְבַקֵּע (בי"ק ג, ז), הַמְתַּמְרַח (כלים י, ב), וְנִתְפַּקֵּחַ (גיטין ב, ו), הַמְתַּבְּקֵע (מכות ב, א), וְלָקַח (כתובות ו, א), תִּזְרַע (עדיות ב, ד), והדוגמאות עוד מרובות מאוד. צורות ה"הקשר" במסורתם מוגבלות לשלושה שורשים בלבד: נעני"ע, קפ"ח ושל"ח. למשל: נַעֲנֵעַ (ביצה א, ג)¹⁶¹¹, לְקַפֵּחַ (סוטה ח, ו), אֶקְפַּח (אהלות טז, א), הַמְשָׁתֶלֶח (שבת ט, ג, ועוד הרבה במשנה). הצורה לְהַשְׁמֵע שצוינה לעיל במסכת אבות עשויה להתפרש כתיקון מלומד בהשפעת סידורי התפילה.

הממצאים מלמדים שבמסורת אשכנז לא התקבעה צורה אחת ומוחלטת בפרשה זו, ושמסורת המשנה נחלקו בין שימוש קבוע פחות או יותר בצורות ההפסק לבין שימוש מרובה בצורות ההקשר. עם זאת, יש לציין כאן שניקודו של טש בפעלים אלו סוטה לא פעם מן המצוי בד"ל, כלומר מוצאים בו צורת הפסק כנגד צורת הקשר בד"ל: מְתָאֲרַח שהוזכר ממסכת דמאי, כנגד ניקודו של ד"ל מְתָאֲרַח; מְקַנֵּחַ (ברכות ח, ג), כנגד ד"ל שם מְקַנֵּחַ. וכן נמצא אצלו כִּיסָח (כלאיים ב, ה), בדומה לד"ל שם כִּסָּח. העובדה שטרם נקדן טש לסטות מן הניקוד של הדפוס שממנו העתיק עשויה ללמד שגם במסורתו ניכרת העדפה לצורות ההפסק, בדומה לעט וחק. ריז"ק מציין שגם אצל קוסובסקי (במהדורתו הראשונה) העדפה לצורות כעין מְבַקֵּע, מְטַפֵּחַ,¹⁶¹² אך עיון מעמיק חושף גם צורות "הפסק" רבות בניקודו, כגון מְגַלַּח, מְמַרַח, מְפַקֵּחַ, מְקַנֵּחַ, ועוד רבים כעין אלה.

גם במסורות אחרות אין אחידות מוחלטת בסוגיה זו. בכ"י פ 9 היחס בין צורות ההפסק לצורות ההקשר תלוי במעמד התחבירי, אך בכתבי היד ק ופא השתלטה צורת ההקשר, ובמסורות אחרות מתגלים הבדלים פנימיים בין הקטגוריות הדקדוקיות.¹⁶¹³ על פי בדיקתי גם בד"ל הבחירה בין צורות ההפסק להקשר תלויה בדרך כלל בקטגוריה הדקדוקית של הפועל. בבניין פיעל שולטות בזמן עבר צורות ההקשר על דגם גַלַּח, אך בשאר הזמנים בדרך כלל צורות הפסק על דגם מְגַלַּח, וְגַלַּח, לְגַלַּח. בבניין נפעל כמעט כל הצורות הן צורות הקשר על דגם וְלָקַח, ובבניין נתפעל אין אחידות, ויש תיעוד רב לשתי הצורות.

כללו של דבר, במסורת אשכנז לא התקבעה צורה אחת ברורה בסוגיה זו. המסורות הפנימיות נחלקו ביניהן בבחירה בין צורות הפסק להקשר, ובכל מסורת אשכנזית (עט וחק לעומת דפוס

¹⁶¹¹ על תנועת הנו"ן הראשונה ראו 2.1.2.6§.

¹⁶¹² ריז"ק, עד שהוזנח, עמ' 77.

¹⁶¹³ כ"ץ, גירבה, עמ' 212–213, 217–218, 228–229, 232; בר־אשר, מחקרים, ב, עמ' 63; ריז"ק, מסורות, עמ' 226; גבאי, קושטא, עמ' 57–58 והערה 149 שם.

הליקוטים) העדפה ברורה רק לאחת מן הצורות. ועוד יש מקום להרחיב בסוגיה זו במחקר שיתבסס על מקורות מוקלטים.

3.2.1.2 חילופי גזרות

במשניות האשכנזיות שנחקרו כאן עדויות רבות לחילופים בין גזרות הפועל השונות, ובעיקר בין גזרת הכפולים, ע"ו ופ"נ. כיוון החילוף העיקרי הוא שורשי ע"ו הנוטים על דרך גזרת פ"נ, בעוד חילופים בכיוון ההפוך (פ"נ על דרך ע"ו) נדירים הם ביותר. שורשים מגזרת הכפולים עשויים להיות מנוקדים על דרך פ"נ או ע"ו, אך מנגד קשה להצביע על תיבות שבהן נוקדו פעלים מן הגזרות האחרות על דרך גזרת הכפולים.

הממצאים מן הקורפוס יפורטו בהרחבה בפרקים הרלוונטיים להלן (3.2.5§§, 3.2.7, 3.2.12). למען השלמות ארכז אותם גם בפרק הזה, ואביא גם עדויות אחרות שנמצאו במשניות האשכנזיות בפרקים שמחוץ לקורפוס הנחקר.

חילופים בין הגזרות העלולות נפוצים בכל מסורותיה של העברית, ובכל זה במסורת הקדם-אשכנזית, אם כי לא במידה שווה. אלו נידונו רבות במחקר, ונראה שאין המסורת האשכנזית יוצאת דופן מבחינה זו.¹⁶¹⁴

פ"נ על דרך ע"ו

כאמור, כיוון החילוף הזה נדיר ביותר, ונמצאו לי רק דוגמאות בודדות לכך בעט: "כל הנדרים שְׁתִּדְרִי" (נדרים י, ז); הַנִּזְוִקִין (ב"ק ג, יא; בגיטין ה, א; הַנִּזְקִין); נְסֹק (כלים ה, ו), נְצוּלָה, נְצוּלִין (פרה יא, א; על השורוק ראו 2.1.2.8§); הֶשִׂיא (כתובות ו, ו, כנגד מופעים רבים של הֶשִׂיא בחיריק במקומות אחרים); לְהֶשִׂיר (מכשירין א, ב), אך באותה משנה גם לְהֶשִׂיר על דרך פ"נ.

השורש נש"ך נוטה תמיד על דרך גזרת ע"ו: שְׁנִשְׁכּוּ (חלה ב, ד) – על תיבה זו ראו 3.2.5.1§ להלן; לְשׁוֹךְ (ב"ק א, ד), הֶשִׂיךְ (סנהדרין ט, א; טהרות א, ח 3א).

ע"ו על דרך פ"נ

חילופים מהסוג הזה תלויים בראש ובראשונה בכתיב, המשקף מסורות קדומות שאינן בהכרח אשכנזיות ביסודן. הם מוגבלים לשני פעלים: (1) אֹבֵינָּה (ע"ז ג, ה), וכך נכתב ונוקד גם בכ"י ק ובד"ל שם. (2) השורש בו"ר: הוֹבִיָּה (ב"מ ט, ג), אֹבִיר (שם), הוֹבִיָּה (ערכין ט, א). וכך גם בד"ל בשלוש ההיקריות. בכ"י ק נכתבו כולן ללא וי"ו, אך התיבה "אביר" שם נוקדה בחולם: אֲבִיר. הנמן משער שתיבה זו היא מלכתחילה בארמית,¹⁶¹⁵ ובדומה נוספה לה הערה במאגרים: "ספק עברית".

ע"ו על דרך פ"נ

¹⁶¹⁴ למסורות האחרות ראו בין השאר: שבטאל, מסורות, עמ' 213–214; כ"ץ, גירבה, עמ' 270–273, 283–286; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 396, 401–400, 405–409, 411–409; הנמן, תורת הצורות, עמ' 282–287, 323–325; ייבין, בבלי, עמ' 627; שרביט, אבות לשון, עמ' 232–233; בירנבאום, גניזה, עמ' 128; ריזיק, מסורות, עמ' 219–220; גבאי, קושטא, עמ' 116–117, 122–127, 148–150, 166.
¹⁶¹⁵ הנמן, תורת הצורות, עמ' 292.

כאמור, זהו כיוון החילוף הנפוץ ביותר, ויש לו עדויות רבות במשניות האשכנזיות בבניינים נפעל והפעיל. ולהלן הממצאים.

או"ת: נאֹתִין (שבת ג, ו), וכך גם בגוף הטקסט שם, אך במקומות אחרים נאֹתִין (שקלים ז, ז; ביצה א, י). **גו"ף:** הִגִּיפָה (אהלות יג, ג), שֶׁהִגִּיף (פרה ו, א) ועוד. **דו"ח:** כמעט תמיד על דרך פ"נ, לרבות בדפוסים הליקוטים (3.2.7.3§). אך פעם אחת בע"ט: וְתִדְיָח (נידה ב, ג), לעומת עשרות היקרויות על דרך פ"נ. **דו"ך:** נְדוּכִין (ביצה א, ז 2x; ט"י ב, ג). **דו"ן:** כמעט תמיד נִדוּן, כגון ר"ה א, ב. אך פעמיים נָדוּן (ב"ק ב, ה 2x). **זו"ד:** צורת הבינוני נוקדה עשרות פעמים על דרך ע"ו, וכך גם בדפוסים הליקוטים (3.2.7.3§). אך צורת העבר: הִזִּיכָה (נידה ד, ז). **זו"ז:** רק התיבה נִזְיָנוּ (בכורות ג, ג) נוקדה על דרך ע"ו. כל האחרות על דרך פ"נ: נִזְיָנָה (ביצה ג, ה), נִזְיָנָם (שם), מִזִּינָה (תמיד ד, ג). **זו"ן:** בדרך כלל נִיזוֹנוֹת וכדומה (כגון כתובות ד, ו). פעם אחת בלבד נִזוֹנוֹת (ב"ב ט, א). **זו"ע:** על דרך פ"נ, וכן בדפוסים הליקוטים (3.2.7.3§). **טו"ח:** נְהִטִּיחַ (אהלות יז, ב). **טו"ל:** תמיד על דרך פ"נ, וכך בכל הדפוסים האשכנזיים (3.2.7.3§). בכלל זה נמנה טש, המנקד שְׁיטִיל (ברכות ג, ה). **לו"ן:** הַמְלִין (סנהדרין ו, ה), הִלִּינוּ (שם) **לו"ש:** שְׁנִילוּשָׁה (חלה ב, ב), ראו 3.2.7.2§. וכך גם במקומות אחרים בע"ט, כגון נְלוּשׁוֹת (מנחות ה, ב), נִלוֹשׁ (שם יא, א). **מו"ל:** תמיד על דרך פ"נ, כגון נְמוֹל (שבת יט, ה 5x). **נו"ח:** בשורש זה אין אחדות בגזרתו במשניות האשכנזיות. על ההיקרויות שבקורפוס ראו 3.2.7.3§. בע"ט שוררת ברוב המקרים תפוצה משלימה התלויה בקטגוריה המורפולוגית: הבינוני היחיד נוקד כמעט תמיד מְנִיחַ על דרך ע"ו, ואילו בשאר הזמנים והגופים לרוב על דרך פ"נ, לרבות בנטיית הבינוני: מְנִיחוֹ (יומא ז, א), מְנִיחִין (סוכה ד, ד), נִינְחָנָה (תרומות ח, ח). אך יש גם צורות עתיד על דרך ע"ו, כגון נִינְחַ (תרומות ח, יא), שְׁנִינְחִין (גיטין ג, ב 3x). **ד"ל** מנקד בדרך כלל על דרך פ"נ, אך את צורת המקור הוא מנקד כמעט תמיד על דרך ע"ו: לְהִנְחִין (ב"ק ו, ה). בדומה מנקד טש תמיד על דרך פ"נ: וּמִנְחָה (ברכות ח, ג), מְנִיחַ (פאה ה, ו), וכיוצא בזה. **סו"ט:** תמיד על דרך פ"נ, כגון הִסִּיט (עדיות ג, ז 2x), וְהִסִּיטָן (חולין ט, ד), לְהִסִּיטוֹ (אהלות יח, ד), הַמְסִיט (זבים ה, א). **סו"ק:** מְסִיקִין (ב"ק י, ה). **עו"ר:** הִנְעוֹר (אבות ג, ד; ע"ט = 17). ומסתבר שגם הניקוד נְעוּרָה בע"ט בגיטין ח, ב מכוון לצורה על דרך פ"נ, בחילופי צירי / שווא (2.3.1§). **צו"ד:** שְׁנִצְדוֹ (ביצה ג, ב). **צו"ף:** וּמִצִּיף (נידה ב, ז). **קי"א:** בפרה ט, ג מנקדים ע"ט וכל דפוסים הליקוטים מְקִינָה על דרך ע"ו, אך יש גם עדויות בע"ט לנטייה על דרך פ"נ: וְהִקִּינָם (מקוואות י, ח), וְהִקִּינָה (שם), הִקִּינָה (זבים ה, ט), לצד הִקִּינָה במקוואות שם. **רי"ח:** שְׁהִרִיחָה

¹⁶¹⁶ נידון היא הצורה המשמשת גם ביידיש (ניבורסקי, עמ' 337).

¹⁶¹⁷ וכך נוקד שם גם בד"ל.

¹⁶¹⁸ בגוף הטקסט שם "יזונו", וכך גם בכ"י ק ובד"ל.

¹⁶¹⁹ ובדומה ביידיש: "מטיל אימה" (ניבורסקי, עמ' 273).

¹⁶²⁰ ניקוד זה משובש, שכן ההקשר דורש צורת עבר נסתר עם כינוי חבור לנסתר: "הלינו לכבודו להביא לו ארון ותכריכים". וכך אכן עולה מן התרגום ליידיש שם: "אז ער לאזט נעכטיגען אַמַת". בדומה נוקד בד"ל הִלִּינוּ. מכל מקום ניקודו של ע"ט מכוון לצורה על דרך פ"נ.

¹⁶²¹ וכך גם בכ"י ק (בסמ"ך דגושה). בד"ל מְסִיקִין. על מקורו של השורש ראו שרביט, תורת ההגה, עמ' 211–212 וההפניות שם.

¹⁶²² גם בד"ל על דרך פ"נ. בכ"י ק מְצִיף על דרך הכפולים.

(יומא ח, ה). ראו דיון בתיבה בסעיף 3.2.7.3 להלן. שו"ט: יְשִׁיטָם (פרה ט, ו). ראו 3.2.7.3§ להלן.¹⁶²³

כפולים על דרך פ"נ

מְזִימִין (מכות א, ז); מְטִינִין (מכשירין ג, ד), לְהִטֹן (שם, ה); מְלָקֶת (פרה ט, ג), ראו 3.2.12.3§; הִנָּץ (ברכות א, ב; וכך גם בקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא,¹⁶²⁴ וכן בטש, כנגד הִנָּץ בד"ל). וכך גם במקומות אחרים בעט, כגון פסחים ד, ה. אך צורת הנסתר בעתיד: תִּנָּץ על דרך הכפולים (כגון פרה יב, יא); וּמְקִילִין (ביצה ב, ו). שאר ההיקריות של קל"ל מנוקדות על דרך הכפולים, כגון לְהִקָּל (דמאי ג, ב).

כפולים על דרך ע"ו

הִסִּיפו (ברכות ו, ו). ניקוד זה נראה כצורת כלאיים בין גזרת הכפולים (בי"ת דגושה) לגזרת ע"ו (סמ"ך בחיריק מלא). בטש שם הִסִּפו. הַמְפִּיס (עדיות ב, ה). בדומה בד"ל, אך בכ"י ק: הַמְפִּיט על דרך הכפולים. מורשת מביא את הפועל תחת השורש פו"ש, ודן בחילופי הגזרות שלו.¹⁶²⁵ מְפִירִין – השורש פ"ר נטוה על דרך ע"ו רק בנטייה זו שלו (וכן בדפוסי הליקוטים בשבת כד, ה – 3.2.12.3§); בשאר הנטיות הוא נוקד על דרך הכפולים, כגון לְהִפֵּר (נדרים ח, ז), מִפֵּר (נדרים י, ה).

3.2.1.3 שימור תנועת יסוד בנטייה

במאמרי על היקש הנסמך לנפרד במסורת אשכנז ציינתי שמסורת אשכנז אינה נוהגת ככלל לשמר תנועות יסוד בנטייתן של מילים, והבאתי דוגמאות רבות לשמות הפותחים בקמץ הנחטף בנטיית.¹⁶²⁶ עיון מעמיק חושף שהדברים אמורים בעיקר לגבי שמות עצם, ואילו במערכת הפועל עדויות אחדות לתנועת יסוד המשתמרת בפעלים עם התרחקות מן ההברה המוטעמת.

בסוגיה זו יש להבחין בין צירי המשתמר בעיצורים שאינם גרוניים לבין מקרים אחרים: צירי המשתמר באותיות הגרון ותנועות אחרות המשתמרות בנטייה. המקרה הראשון, שבו צירי נשאר בעיצורים שאינם גרוניים בהתרחקות מן הטעם, אינו עדות ודאית של שימור תנועת היסוד, שכן הצירי עשוי להתפרש כתחליף גרפי בלבד של השווא; מימוש השווא הנע כצירי ידוע היטב במסורת אשכנז, ושני הסימנים עשויים להתחלף ביניהם בסימון תנועתן של הברות הרחוקות מסוף התיבה (2.3.1§). לקבוצה הזו שייכות התיבות מְנִיחו (1T, 2T ול' בשבת כד, א) וּמְזִיָּה (1T, 2T ול' בחלה ב, ז). דוגמאות אחדות מעט לצירי המשתמר במקרים כאלה כוללות את מְזִיָּה (יבמות ו, א), מְטִיָּה (סנהדרין ז, י), וּמְנִיחו (ביכורים ג, ו), וּמְנִיפו (שם) ועוד כמה כיוצא באלה. השוואה בין עט לחק מחזקת את ההשערה שהצירי עשוי להתפרש כתחליף של שווא, שכן במקרים אחדים נמצא צירי בדפוס אחד ושווא בדפוס אחר; למשל מְסִירוֹת, וּמְסִיָּה (עט בסנהדרין ב, ד) לעומת מְסִירוֹת,

¹⁶²³ ניקוד זה מצוי בדפוס קושטא (גבאי, קושטא, עמ' 152). גבאי מעלה את ההשערה שהנקדן החל לנקד את הפועל כצורתו הגרודה, לפני שהבחין בכינוי החבור (כלומר כיוון לניקוד יְשִׁיט = יְשִׁיט בניקוד טברני). מובן שהשערה זו אינה רלוונטית לגבי מסורתנו, המקיימת הבחנה ברורה בין פתח לקמץ.

¹⁶²⁴ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ב.

¹⁶²⁵ מורשת, לקסיקון, עמ' 274 והערה 3* שם.

¹⁶²⁶ שמש, צורות נפרד, ובעיקר עמ' 55 ו-72 שם. הדוגמאות נפרסו לאורך המאמר.

וּמְסִיכָה (חֶק שם); מְעִידָה (עֵט בכתובות ט, ז) לעומת מְעִידָה (חֶק שם). דוגמאות דומות נמצאו אצל קוסובסקי: מְזִידָה, מְטִיכָה, מְקִיכָה.¹⁶²⁷

מנגד, צירי הנשמר בהתרחקות הטעם תחת אותיות הגרון מלמד בוודאות על שימור תנועת היסוד של הפועל, שכן אילו היה הוא נחטף הציפייה הייתה לחטף פתח או לחטף סגול.¹⁶²⁸ דוגמאות אחדות מעֵט: וְהָעִידוֹנִי (סנהדרין ג, ח), הָעִידוֹהוּ (מכות א, ג 2x), הָקִיכָה ('הקיא אותה', מקוואות י, ח). בפעלים שבהם קמץ המתרחק מן הטעם עדות לשימור התנועה רק בשורש עו"ד: לְהָעִידוֹ ('ה"ה ב, א), לְהָעִידָה (יבמות טו, ד), וְתִעֲדוֹנִי (נפוך בשבועות ד, למשל במשנה ה). אצל קוסובסקי (עמ' 1311) נוקדו נטיות הפעלים משורש זה בפתח, כגון לְהָעִידוֹ, לְהָעִידָה, וְהָעִידוֹנִי, לצד הצורה הגרודה לְהָעִיד; ואינני יודע מניין הביא ניקוד זה.

התופעה של שימור תנועת היסוד בנטיות פעלים ידועה גם ממסורות אחרות של העברית, ובכלל זה המסורת הקדם-אשכנזית.¹⁶²⁹ גבאי מציין שבמסורות רבות נטייה זו מתגלה בעיקר בשורש עו"ד.¹⁶³⁰ נראה אפוא שהממצאים ממסורת אשכנז מלמדים על המשך מסורת קדומה שנהגה כך.

3.2.2 גזרת השלמים

3.2.2.1 קל

עבר

מדבר: בְּדִקְתִּי. **מדברים:** לְמַדְנוּ, קִבְּרָנוּ. **נוכח:** אָמַרְתָּ, לְמַדְתָּ. **נסתר:** אָכַל, אָמַר, וְגָאֵל, דָּרַשׁ, וְחָזַר, מִשְׁחַרְבִּי, טָרַף, יָרַד, וּמָדַד, נָפַל, נָתַן, וְסָמַד, שָׁעֲבַר, פָּטַר, שָׁפַסַח, קָשַׁר, רָחַץ, וְשָׁכַח.

בשני פעלים בעבר נסתר נמצא ניקוד בצירי: (א) חָסַר (סוכה ג, ו 2x). כך נוקד גם בל"ו, ואילו בשאר דפוסי הליקוטים חָסַר 2x. (ב) נָטַל: עֵט, סוכה ג, ה 2x, כנגד נָטַל ביומא ד, ג ובסוכה ג, ט. בשאר הדפוסים נָטַל בפתח. כיוון שהתנועה נמצאת במעמד פוסט-טוני, ספק אם לצירי יש משמעות פונטית (§2.1.15). במקרה של חָסַר מסתבר היקש לצורת הבינוני הפֶּעַל, ובמקרה של נָטַל נראה שהתיבה התוכפת קָשַׁר היא שהשפיעה ("ואם נָטַל קָשַׁר"). המשקל פֶּעַל בפתח הוא הנפוץ גם במסורת הקדם-אשכנזית,¹⁶³¹ ודומה שמסורת הניקוד הזאת השתרשה היטב באשכנז, כפי שעולה מניקודן של המשניות האשכנזיות. בקריאה שתיעד מישור כמה צורות עבר נסתר בקמץ, כגון חָרַשׁ, אך הוא מסתפק אם אכן מדובר בחלופה מורפולוגית.¹⁶³² הממצאים מלמדים שצורות כעין אלו לא חדרו למשניות המנוקדות.

¹⁶²⁷ קוסובסקי, עמ' 613, 775, 1547. יש להעיר שגם בניקודו של קוסובסקי עדויות לחילופים בין שווא לצירי, כגון מִאֲרָחוֹ, ולפיכך גם אצלו התופעה עשויה להתפרש כחילופים גרפיים בלבד.

¹⁶²⁸ ואין הכרח להניח שעצם הימצאותה של האות הגרונית הוא ששימר את התנועה, שכן בפרקי התלמוד בחֶק נקרתה לי הצורה שֶׁהָקִיכָה (יבמות קא ע"א), בחטף סגול כצפוי.

¹⁶²⁹ כ"ץ, גירבה, עמ' 289; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 406–407; הנמן, תורת הצורות, עמ' 297; ייבין, בבלי, עמ' 649, 651; גבאי, קושטא, עמ' 152–153.

¹⁶³⁰ גבאי, שם.

¹⁶³¹ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 328–329.

¹⁶³² מישור, חקר, עמ' 103.

נסתרת: בְּטֶלָה, שְׁנִפְלָה, שְׁעָבְרָה, קְדָמָה, תְּקֶפָה. צורות הפסק במשקל פְּעֻלָּה לא נמצאו כלל (ראו 3.2.1.1S). **נסתרים:** אָכְלוּ, אָמְרוּ, בָּטְלוּ, גָּמְרוּ, וְחָפְרוּ, וְטָבְלוּ, יָצְאוּ, שִׁירְדוּ, יָשְׁנוּ, מָזְגוּ, שָׁמְרוּ, וְנָגְעוּ, וְנָפְלוּ, שָׁנְשְׁרוּ, שָׁפְקוּ, קָדְמוּ, וְקָשְׁרוּ. גם כאן לא נמצאו צורות הפסק במשקל פְּעֻלָּה.

עבר נסתה ונסתרים עם כינוי מושא חבור: צורות העבר של הבניין הקל שאליהן חבור כינוי מושא מציגות את אחת התצורות הייחודיות הבולטות של מסורת אשכנז המאוחרת. בעוד בעברית המקראית צורות אלו ניטות בדגם קָטְלוּ, קָטְלָה, ¹⁶³³ במסורת אשכנז המאוחרת הנטייה הרגילה היא קָטְלוּ, קָטְלָה. על צורות אלו במסורת אשכנז כבר העירו חוקרים אחדים. ¹⁶³⁴ הממצאים מן המשניות האשכנזיות שנחקרו כאן מלמדים שתצורה זו מושרשת היטב באשכנז: על פי התרשמותי זוהי התצורה בכל מקום בלשט ובחֶק (למעט בפרקי משנה הנגועים בתיקוני מדקדקים), וכמעט תמיד בדפוסים הליקוטים. להלן הממצאים מצורות הפועל המצויות בקורפוס הנחקר. החלוקה היא על פי דפוסים הליקוטים, שכן עלֹט וחֶק מקיימים כאמור את התצורה קָטְלוּ בכל מקום.

א. תמיד קָטְלוּ: שָׁאָחֲזוּ (יומא ח, ו), ¹⁶³⁵ אָכְלוּ (חולין ז, ג), ¹⁶³⁶ וּמָדְדוּ (דמאי ב, ה), ¹⁶³⁷ שָׁנְתָנוּ (פרה ט, ט), ¹⁶³⁸ שָׁסְמְכָה (סוכה א, יא), וְקָפְשָׁה (חלה ב, ה), שָׁקְצָצָן (סוכה א, ד), פָּסְלוּהוּ (מקוואות ז, ה 2א).

ב. קָטְלוּ לצד קָטְלוּ: (1) שָׁבְּלוּ (מכשירין ב, ג). כך 2ל ו3ל, ונראה שגם הניקוד שָׁבְּלוּ בל' מכוון לצורה זו, בתנועה סופית מטושטשת (2.1.1S). 1, 1T ו2T: שָׁבְּלוּ. (2) שָׁנְשָׁכוּ (יומא ח, ו). כך בדפוסים למברג, אך בדפוסים זייטומיר וב' שָׁנְשָׁכוּ (לצד אָחֲזוּ באותה המשנה). (3) שָׁעֲשָׂאָה (סוכה א, ב, ג, יא 2א). כך תמיד בל' 1. דפוסים זייטומיר מנקדים כך רק במשנה יא, ובשאר ההיקרויות עֲשָׂאָה. 2ל ו3ל מנקדים שָׁעֲשָׂאָה במשנה א, עֲשָׂאָה בשאר ההיקרויות. בו רק עֲשָׂאָה. (4) שָׁחֲטוּ (יומא ד, ג). כך רק 1ל; בכל שאר הדפוסים שָׁחֲטוּ. (5) מָצְאוּהוּ (יומא ח, ז). כך רק 1ל; בכל שאר הדפוסים מָצְאוּהוּ.

ג. תמיד קָטְלוּ: (1) בָּלְעוּ (אבות ג, ב). כך עלֹט 1ל. ¹⁶³⁹ (2) גָּאֲלָנוּ (פסחים י, ו). וכן מנקד עלֹט שם, מסתבר שבהשפעת ההגדה של פסח (אך ראו להלן על "שְׁדַרְשָׁה"). (3) נָתָנוּ (יומא ד, א; בעלֹט נָתָנוּ).

ממצאים אלו מלמדים שהתצורה קָטְלוּ וכיוצא בזה מושרשת למדי באשכנז. למרות זאת בדפוסים הליקוטים תיעוד גם לנטייה המקראית קָטְלוּ, ודומה שהשפעתה של העברית המקראית (ושמא של ד"ל?) פעלה עליהם ביתר שאת בניקודן של צורות אלו. השפעתו של ד"ל בולטת עוד יותר מדפוס טש, המנקד צורות אלו דרך קבע בנטייתן מקראית, כגון זָרְעָה (פאה ב, ה), שָׁעֲשָׂאָן (שם), שָׁכְחוּ

¹⁶³³ ראו למשל גזניוס-קאוטש, עמ' 159.

¹⁶³⁴ בראש, איטליה, עמ' 83–84; מישור, טיפולוגיה, עמ' 58; מישור, חקר, עמ' 107; ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 78–79; ריזיק, מסורות, עמ' 149–150 הערה 19. בראש (שם) מציין את ההגייה האשכנזית קָדְמוּהוּ בפתח, ונראה שאין לכך בסיס לנוכח הממצאים כאן ובמקומות אחרים, המלמדים ללא ספק על הגיית פה"פ בקמץ. וכבר העיר על כך מישור (חקר, עמ' 107 הערה 114; לדבריו "הדגיש בראש בפניי שהוא מסתמך על ברגרין"). משום כך נראה שאין לקבל את השערתו של בראש שם שצורות אלו נולדו בהשפעתן של הצורות הארמיות קָטְלוּהוּ וכדומה.

¹⁶³⁵ 1ל: שָׁאָחֲזוּ, ונראה שאין זה אלא חילוף גרפי (2.3.2S).

¹⁶³⁶ 2ל ו3ל: אָכְלוּ, כנראה צורת בינוני.

¹⁶³⁷ בכל דפוסים הליקוטים וּמָדְדוּ ("את שדרכו להמדד בגסה וּמָדְדוּ בדקה"), ואפשר שהשורוק נולד משחזור של תנועה מטושטשת. בד"ל וּמָדְדוּ, וכן במהדורת אלבק-ילון.

¹⁶³⁸ בכל דפוסים הליקוטים שָׁנְתָנוּ ("אפר כשר שָׁנְתָנוּ על גבי המים"), והשוו את ההערה הקודמת. ד"ל: שָׁנְתָנוּ.

¹⁶³⁹ על הנוסח המגוון של תיבה זו ראו ילון, מבוא, עמ' 94–95; בראש, איטליה, עמ' 22; שרביט, אבות מהדורה, עמ' 113.

(שם ה, ז). ועם זאת, גם בו נמצאה פעם אחת הצורה ה"אשכנזית": "עד שְׁדָרְשָׁה בן זומא" (ברכות א, ה; ד"ל שם: שְׁדָרְשָׁה). הלכה זו ידועה היטב מן ההגדה של פסח, וכך אכן מנוקד בהגדות אשכנזיות מסורתיות.¹⁶⁴⁰ נראה שהמסורת הידועה מקריאת ההגדה שימרה את הצורה ה"אשכנזית" בניקודו של טש במשנה זו. שְׁדָרְשָׁה היא גם הצורה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא בתיבה זו.¹⁶⁴¹ לתצורה זו תיעוד רב גם בניקודו של קוסובסקי.¹⁶⁴²

הנטייה קטלו, קטלה וכיוצא בזה מעמידה לכאורה תצורה אשכנזית ייחודית, הסוטה במובהק מן הדקדוק המקראי. אלא שאין מסורת אשכנז עומדת לבדה בנטייה זו, וצורות אלו מתועדות גם במעט מסורות אחרות, אם כי במידה פחותה בהרבה. בין השאר יש להן עדות בכתבי היד פא ופס, במחזורים האיטלקיים, בדפוס קושטא, במסורת ג'רבה ובדפוסים המשנה האיטלקיים.¹⁶⁴³ משום כך אין לראות בתצורה זו ייחוד אשכנזי, ויש להניח שהיא נוצרה בכל המסורות כהיקש טבעי לצורות הנסתר והנסתרים בעבר: קטלה, קטלו, ומכאן קטלו, קטלה. היקש זה חל במידה מצומצמת במסורות אחרות, ואילו באשכנז קנה לו אחיזה נרחבת והפך לדרך המלך בנטיית צורות העבר חבורות הכינוי, עד שאלו דחקו כמעט לגמרי את הצורות המקראיות. לגבי צורות הנסתרים חבורות הכינוי אפשר להניח גם גזירה ישירה מהצורה הגרודה: מְצָא, ומכאן מְצָאוהו.¹⁶⁴⁴

בינוני

על צורות הבינוני יכול ופושר ראו § 3.1.1.

יחיד: אוֹכֵל, אוֹמֵר, האֹנֵס, אוֹסֵר, גוֹמֵר, דוֹחֵק, הוֹלֵךְ, וְחוֹזֵר, חוֹטֵא, הַחוֹטֵט, בְּחוֹנֵן, חוֹשֵׁשׁ, חוֹתֵם, וְטוֹבֵל, טוֹעֵם, הַטּוֹרֵף, יוֹצֵא, וְיוֹרֵד, יוֹשֵׁב, כֹּהֵן, כּוֹבֵשׁ, כּוֹתֵב, מוֹכֵר, מוֹכֵרֵן, הַמוֹצֵא, נוֹהֵג, הַנוֹטֵל, וְנוֹטֵלוֹ, נוֹעֵר, נוֹשֵׂא, נוֹתֵן, וְנוֹתֵנוֹ, סוֹפֵג, עוֹבֵד, עוֹבֵר, וְעוֹסֵק, פוֹטֵר, פוֹסֵל, פוֹרֵס, הַפוֹרֵק, הַקּוֹבֵר, הַקּוֹדֵם,¹⁶⁴⁵ קוֹרֵא, רוֹחֵץ, רוֹכֵב, שׂוֹאֵל, שׂוֹבֵר, שׂוֹטֵחַן, שׂוֹפֵף, וְשׂוֹמֵטוֹ.

בצורת הבינוני מן השורש רש"ם (פרה ט, א) לא נמצאה צורה בצירי אפילו באחד מן הדפוסים. עט וו מנקדים רוֹשֵׁם בסגול, ובכל שאר הדפוסים רוֹשֵׁם בקמץ. מסתבר שניקוד זה הושפע מן השם רוֹשֵׁם – כך למשל מנקד עט בשבת יב, ג.¹⁶⁴⁶ המנקדים רוֹשֵׁם כנראה הכירו צורה חלופית של השם, אלא אם נניח שהקמץ הוא שחזור של תנועה מטושטשת (§ 2.1.1). הניקוד בקמץ נמצא גם בעט (שבת יב, ד; סוטה ב, ד).

¹⁶⁴⁰ מישור, טיפולוגה, עמ' 58 הערה 114.

¹⁶⁴¹ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ה.

¹⁶⁴² ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 78.

¹⁶⁴³ הנמן, תורת הצורות, עמ' 73; בראשר, איטליה, עמ' 83–84; כהן, כינוי המושא, עמ' 21; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 191–194; ריזיק, מסורות, עמ' 149; ריזיק, דפוס ליוורנו, עמ' 225–227; גבאי, קושטא, עמ' 68–69.

¹⁶⁴⁴ אני מודה לד"ר רועי גפטר על שהציע לי את ההסבר הזה. גזירה ישירה כזו מצויה כנראה גם בעברית של ימינו, במקרים הנדירים שבהם משמשות צורות כאלה (כנגד השימוש הרווח יותר בדגם האנליטי "מצאו אותו" וכיוצא בזה). דוגמאות לכך מצויות בשירים אחדים, כגון טְמִנְהוּ בְּשִׁירוֹ שֶׁל בְּנֵי בְּרַמֵּן "שִׁיר הַלִּיצָן" או שְׁטָפוֹנִי בְּשִׁירוֹ שֶׁל רִבִּיד פִּלוֹטְנִיק "נִתְרָאָה בְּגִלְגוֹל הַבֵּא", כנגד הצורות התקניות טְמִנְהוּ, שְׁטָפוֹנִי.

¹⁶⁴⁵ כך גם בל. הניקוד בסגול נגרר כנראה אחר המילית קָדֵם (ראו § 3.1.2.7).

¹⁶⁴⁶ על חילופים בין השם לצורת הבינוני במסורות אחרות ראו בראשר, תורת הצורות, עמ' 587 והערה 236 שם.

היחיד עם כינוי נושא חבור למדבר: חוֹשֶׁשְׁנִי (שבת כב, ג). כך הניקוד בעט ובו, ל' ול' 3, אך 11, 21, 27, 1: חוֹשֶׁשְׁנִי. הצורה בשווא ופתח לפני הכינוי החבור היא המצויה בכל מקום בעט ובחֶק: ¹⁶⁴⁷ חוֹשֶׁשְׁנִי (שבת טז, ז), גוֹזְרָנִי (ר"ה ב, ט; תענית ג, ח), מְקוֹבְלָנִי (יבמות טז, ז; ידיים ד, ב), מוֹדְרָנִי (נדרים א, א), ¹⁶⁴⁸ מוֹפְרָשְׁנִי (שם), מְרוֹחֶקְנִי (שם). דרך זו ידועה כקריאתם המסורתית של אשכנזים, וברגריין מסביר אותה כהיקש לכינוי המושא בעבר, כגון שמרְנִי. ¹⁶⁴⁹ את הנתונים מרוב המילונים המשקפים מסורת אשכנזית הביא ברגריין, ¹⁶⁵⁰ ועל דבריו אוסיף את ניקודו של קוסובסקי: מְקָבְלָנִי (עמ' 1528), מְדְרָנִי (עמ' 1184). אך בשאר הפעלים ניקד בצורות שונות ומגוונות: חוֹשֶׁשְׁנִי (עמ' 750), גוֹזְרָנִי (עמ' 450), מְפָרְשְׁנִי (עמ' 1488), מְרָחֶקְנִי (עמ' 1648). דומה שצורות אלו מלמדות על מסורת רופפת שהייתה בידי או על השפעה חיצונית של מסורת אחרת. בד"ק ובד"ל תמיד חוֹשֶׁשְׁנִי, גוֹזְרָנִי וכיוצא בזה, ¹⁶⁵¹ ונראה שניקודו של ד"ל השפיע על כמה מדפוסים הליקוטים. אלו גם הצורות שמביאה כ"ץ ממסורת גרבה, אך לצידן תיעוד במסורת זו גם לצורות פוֹסְלָנִי, מְקָבְלָנִי, ולדבריה תמוהות הן. ¹⁶⁵²

יחידה: בצורת היחידה שני משקלים: הצורה הרגילה פוֹעֵלֶת והצורה פוֹעֵלֶת, שתולדתה בנסיגת ההטעמה וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (2.1.3.2s). קשה להצביע על תנאים פונטיים שעשויים ליצור את הצורה השנייה, ופעמים רבות גם אין אחידות בין הדפוסים השונים בסוגיה זו.

א. תמיד פוֹעֵלֶת: וגוֹרְרֶת, גוֹשֶׁשֶׁת, יוֹשֶׁבֶת, כוֹתֶבֶת, קוֹדֶמֶת, שוֹפְטֶת.

ב. תמיד פוֹעֵלֶת: פוֹטְרֶת (עט, פסחים י, ט 2x). אומנם הנוסח בכל דפוסים הליקוטים הוא פוֹטְרוֹת, אך נוסח זה אינו הולם את ההקשר: "לא זו פוֹטְרוֹת זו ולא זו פוֹטְרוֹת זו". בד"ל שם פוֹטְרֶת, וכך גם במהדורת אלבק-ילון. לפיכך מסתבר בעיניי שהנוסח פוֹטְרוֹת משקף את מסורת ההגייה [pójtɾas], כפי שעולה גם מניקודו של עט שם. הגייה זו עשויה הן לפוֹטְרֶת והן לפוֹטְרוֹת, ואולי כיוון שהתיבה מצויה בפרק שניקודו מוקפד יחסית לא ראו לנכון המדפיסים של משניות אלו לכתוב ולנקד פוֹטְרֶת – צורה הסוטה במובהק מדקדוק לשון המקרא. לפיכך הם התפשרו על הצורה הדקדוקית פוֹטְרוֹת, ההולמת את הדקדוק המקראי ותואמת להגייה המסורתית של תיבות אלו, גם אם אינה הולמת את ההקשר.

ג. פוֹעֵלֶת או פוֹעֵלֶת: (1) מוֹצֵצֶת (פרה ט, ג) – כך מנקדים גם 1, 11 ו' 2, ובדומה בל' 2 ובל' 3 מוֹצֵצֶת בפתח, שספק אם יש לו משמעות פונטית (2.1.1s). אך ל' 1: מוֹצֵצֶת בשני סגולים. (2) נוֹפֵלֶת (שבת

¹⁶⁴⁷ בכתבי היד דגם זה אינו בנמצא כלל, וגם בדפוסים המשנה שולט הדגם האנקליטי "פועל אני". הצורה האנקליטית "פועלני" מצויה רק בתיבות אחדות, ורוב דפוסים המשנה אחידים בעניין זה. ראו בין השאר: סגל, דקדוק, עמ' 46; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 394; בראש, איטליה, עמ' 20; דודי, עיונים, עמ' 67–68; בראש, מחקרים, א, עמ' 149; ברויאר, העברית, עמ' 170–175.

¹⁶⁴⁸ = 'מוֹדְרָנִי'. גם הצורה חסרת הכינוי מנוקדת כצורת בינוני של הבניין הקל בדפוסים אלו, כגון המוֹדֵר (שביעית ט, ז). אינני מכיר מסורות אחרות של העברית הקוראות כך (השווה כדרך משל הנמוך, תורת הצורות, עמ' 269; כ"ץ, שביעית, עמ' 100). דומה שהכתיב הזה לכתוב של צורות בינוני פועל הוא שהביא לקריאה זו, נוסף על כך שהשורש נד"ר אינו ניטה בבניין הופעל במקרא, ושההכפלה בטלה בהגייה האשכנזית. ועוד מצאתי בעט: "ולא יושב אלא מוֹטָה" (מכות ג, יג), "היתה מוֹטָה על צדה" (כלים ד, ג), כנגד מוֹטָה, מוֹטָה בד"ל שם.

¹⁶⁴⁹ ברגריין, עיונים, עמ' 108–112, ובעיקר עמ' 110 שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 394. ראו שם.

¹⁶⁵¹ על דפוס קושטא ראו גבאי, קושטא, עמ' 72.

¹⁶⁵² כ"ץ, גרבה, עמ' 345–346.

כא, ב): כך רק בהיקרות השנייה שם בע"ט.¹⁶⁵³ בכל דפוס הליקוטים נופלת. (3) פוסלת (פרה ט, ב): רק ע"ט. בדפוס הליקוטים פוסלת.

בשורש שג"ג סיומת הנקבה היא ה: "שוגגה" (חלה ב, ז). צורה זו עומדת כנגד הצורה שוגגת בכתבי היד ובד"ל, ובניקודה אין אחדות: בע"ט שוגגה, ואילו בדפוס הליקוטים שוגגה בצירי. בצורות הבינונית המסתיימות בה"א במקרא הצירי לרוב נחטף, כגון ישגה (נחום ג 8), אך יש גם צורות המשמרות את הצירי, כגון יולגה (ישעיהו יג 8).¹⁶⁵⁴ דומה שהחלופות שוגגה / שוגגה מלמדות גם הן על התרוצצות בין שתי הצורות. אפשרות אחרת היא להניח שגם שוגגה בשווא יסודה בשוגגה בצירי, ואף בה חלו נסיגה של ההטעמה וחיטוף פוסטיטוני (2.1.3.2s). בהיקרות השנייה של צורת הבינונית במשנה משורש זה (יבמות ו, א) הכתיב בע"ט הוא בתי"ו והניקוד הוא שוגגת בשווא.

בינוני יחידה עם כינוי מושא חבור: גוררתן (נידה ז, ד). כך ניקדו גם ו, ו, 11 ו, 21, אך בל 2 ובל 3 צורה תמוהה: גוררתן בשני שוואים רצופים. נראה שאין זו אלא טעות, ושגם צורה זו כוונה אל גוררתן כבשאר הדפוסים.¹⁶⁵⁵

במסכת אבות נוקדו צורות הבינוני חבורות הכינוי בע"ט ובל 1 על דרך השמות הסגוליים: יולדתו (ב, ח); ועוקרתו (ג, יז), והופכתו (שם). הממצאים משאר המשנה בע"ט מלמדים שניקוד זה במסכת אבות אינו אלא פרי תיקון מלומד, ואין זו קריאתם המסורתית של יהודי אשכנז.¹⁶⁵⁶ הניקוד בע"ט ובחק של צורות הבינונית של הבניין הקל חבורות הכינוי הוא תמיד במשקל קוטלתו, והוא הדין גם לגבי שאר הבניינים (ראו להלן, 3.2.2.5s, 3.2.6.3): אוקרתה (עירובין ו, ט 2x; סוטה ו, ג 4x), גורפתו (כלים ח, יא), פושטתו (נידה ח, א). זהו הניקוד גם אצל קוסובסקי.¹⁶⁵⁷

כמעט בכל המסורות של לשון חכמים הצורה היא קוטלתו (או קוטלתו בחולם),¹⁶⁵⁸ על דרך הכינוי לנסתרת המצטרף לצורות עבר.¹⁶⁵⁹ כך היה נהוג אף במסורת הקדם-אשכנזית.¹⁶⁶⁰ יוצאת דופן היא מסורת הניקוד הבבלי, שבה הדגם הוא על דרך השמות הסגוליים: קוטלתו.¹⁶⁶¹ בכ"י פא תיעוד לשתי הצורות.¹⁶⁶² הצורות קוטלתו, מקטלתו וכיוצא בזה הנוהגות באשכנז אינן ידועות לי אלא מד"ל (שם הכינוי לנסתר הוא בשורוק). אלא ששם אין מדובר בנטייה הרגילה של צורות אלו, ולמעשה שתי נטיות מתועדות בו במידה כמעט שווה: קוטלתו, מקטלתו וכיוצא בזה (35x) לעומת

¹⁶⁵³ בהיקרות הראשונה במשנה זו אין רואים ניקוד בפ"א, ובשבת יז, ו התיבה כלל אינה מנוקדת, שכן אין "דיבור המתחיל" לחלק זה של המשנה.

¹⁶⁵⁴ ראו ב"ל, דקדוק עברי, עמ' 589, 594.

¹⁶⁵⁵ לכאורה אפשר גם להניח שהשווא הראשון הוא טעות, ושניקוד זה מכון אל גוררתן; אלא שבמקרה כזה היינו מצפים לדגש קל בתי"ו (גוררתן).

¹⁶⁵⁶ וכבר עמד על כך מישור (טיפולוגיה, עמ' 59).

¹⁶⁵⁷ ראו ריז'יק, עד שהוזנח, עמ' 79. אך אצל יסטרוב על דרך הסגוליים: ועוקרתו (עמ' 1108), ובדומה בבניינים אחרים זיצעתו (עמ' 407), מדמעתו (ע' 314), משמשתו (עמ' 1602), וכיוצא בזה.

¹⁶⁵⁸ על הכינוי לנסתר הנוהג באשכנז ובשאר המסורות ראו 3.5.1s.

¹⁶⁵⁹ שבטאל, מסורות, עמ' 214; ילון, פרקי לשון, עמ' 273–274; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 392; בראשר, איטליה, עמ' 66; כהן, כינוי המושא, עמ' 28; כ"ץ, גירבה, עמ' 199–200, 227; ייבין, בבלי, עמ' 422 והערה 4 שם, 442; ריז'יק, מסורות, עמ' 164–165; בראשר, מחקרים, א, עמ' 149–150; גבאי, קושטא, עמ' 73, 108.

¹⁶⁶⁰ ילון, שם; אלדר, שם.

¹⁶⁶¹ ייבין, שם.

¹⁶⁶² הנמן, תורת הצורות, עמ' 81, 144–145, 174.

קוּטְלָתוֹ, מְקַטְלָתוֹ (א25).¹⁶⁶³ להשערת יסודה של תצורה זו היא בדפוסי המשנה ה"ספרדיים" המחליפים דרך קבע בין פתח לקמץ ואינם מקפידים על סימונם של דגשים. בכך הכוונה בעיקר לדפוס אמסטרדם ת"ו (אמ"ד), שחילופי הפתח והקמץ מרובים בו ביותר, ופעמים רבות אין הוא מקפיד על סימון הדגשים.¹⁶⁶⁴ בהתאם לכך, הצורות הנדונות מנוקדות בדפוס זה בכמה אופנים, המכוונים כנראה אל אותה ההגייה: בפתח ובתי"ו דגושה (כגון מְסִיעֶתָם, אבות ב, ב), בקמץ ובתי"ו דגושה (כגון גוֹרְרֶתָן, נידה ז, ד) ובקמץ וללא דגש בתי"ו (כגון מְשַׁמְרֶתָּ, כלאים א, ח). ככל הנראה גם נקדן דפוס זה הכיר את המסורת הטובה של הצורה קוּטְלָתוֹ, אך עירוב הקמץ והפתח בניקודו ואי־העקיבות בסימון הדגשים הביאו להיקריות רבות של צורות כעין קוּטְלָתוֹ, ומסתבר שכך חדרו צורות כאלה למסורת הקריאה האשכנזית.

רבים: אוֹבְסִין, אוֹדִין, אוֹכְלִין, אוֹמְרִים, אוֹסְרִין, הָאוֹרְחִים, אוֹרְחִין, גוֹבְלִין, גוֹמְרִין, גוֹרְפִין, דוֹרְסִין, הוֹלְכִין, חוֹלְצִין, נוֹטְלִין, יוֹרְדִין, שְׂיוֹשְׁבִין, כוֹבְרִין, כוֹבְשִׁין, כוֹתְבִין, ומוֹכְרִין, נוֹטְלִין, נוֹפְלִין, נוֹקְבִין, נוֹשְׂאִין, נוֹתְנִין, סוֹמְכִין, עוֹבְדִין, עוֹמְדִין, עוֹסְקִין, ופּוֹטְרִין, פּוֹסְלִין, קוֹבְרִין, קוֹרְעִין, וְקוֹשְׁרִין, שוֹמְטִין. **רבות:** וְהִיּוֹלְדוֹת, נוֹגְעוֹת, נוֹפְלוֹת, וְנוֹשְׁבוֹת, שוֹקְעוֹת.

בינוני פעול

על פחות ראו § 3.1.1.

יחיד: אָסוֹר, בָּרוֹךְ, הַגְזוֹל, בָּרוֹךְ, כְּתוֹב, נָתוֹן, סָמוּךְ, עָקוֹד, פָּטוֹר, פָּסוּל, פָּקוֹק,¹⁶⁶⁵ פָּרוֹץ, צָפוֹי, קָטוֹם, קָשׁוֹר, רָגוּל, שְׁשָׁלוּחוֹ, שָׁלֹק, שָׁמוֹר, שָׁקוֹד, שָׁקוּל, וְתָלוּי. **יחידה:** גְּזוּלָה, זָקוּפָה, כְּמוֹשָׁה,¹⁶⁶⁶ נְקוּבָה, נְתוּנָה, סְרוּחָה, פְּסוּלָה, פְּרוּסָה, פְּתוּחָה, קְשׁוּרָה, רְאוּנָה, שְׁגוּרָה, שְׁרוּיָה, לְתָלוּיָה. **רבים:** יְדוּעִין, לְבוֹבִין, פְּטוּרִים, פְּסוּלִין, קְטוּמִים, רְאוּיָן, שְׂאוּבִין. **רבות:** כְּבוֹלוֹת, וּכְבוּנוֹת, הַסְמוּכוֹת, צָרוּרוֹת, שְׁחוּזוֹת.

בינוני פֻעַל

יחיד: שָׁאֲבֵל, זָקוֹן, חָבֵר,¹⁶⁶⁷ חָסֵר, טָמֵא, יָבֵשׁ, יִרְאֵחֻטָּא,¹⁶⁶⁸ כָּשֵׁר, לָמַד, מָלֵא, עָמַל, שָׁכַן. **יחידה:** בָּטָלָה, מִחְבְּרָתָה, טָמְאָה, טָפְלָה, וַיִּבְשָׁה, וַתָּרָה, כָּבְדָה, כָּשְׂרָה. **רבים:** טָמְאִים, יָבֵשִׁין, כָּשָׁרִים. **רבות:** כָּשָׁרוֹת.

¹⁶⁶³ על הקשר בין הצורות הנוהגות באשכנז לבין המצוי בד"ל עמד כבר מישור (טיפולוגיה, עמ' 59 והערך 22 שם), אלא שהנחנו החלקיים שהביא מד"ל אינם מדויקים: מדבריו עולה שהנטייה קוּטְלָתוֹ היא הרגילה שם, ואילו הנטייה קוּטְלָתוֹ נדירה יותר. עיון מעמיק העלה שההפך הוא הנכון: הנטייה קוּטְלָתוֹ היא כאמור הנפוצה יותר בד"ל, לצד היקריות רבות של קוּטְלָתוֹ.

¹⁶⁶⁴ בכך נבדל דפוס זה מד"ל, שחילופי הפתח והקמץ נפוצים בו פחות, והדגשים מסומנים בו בעקיבות.

¹⁶⁶⁵ שבת ה, ד. 37 שם: פָּקִיק. איני מכיר נוסח כזה ממקומות אחרים (השוו גולדברג, שבת, עמ' 94), ומסתבר שיסודה של צורה זו בשיבוש גרפי בין וי"ו לוי"ד ובניקוד על פי הכתיב.

¹⁶⁶⁶ סוכה ג, ג. כך בכל הדפוסים, והוא הנוסח גם בד"ל. בכ"י ק' מְיִשָּׂא, כנראה צורת בינוני פֻעַל.

¹⁶⁶⁷ תמיד תִּבְרַבְרַב בקמץ בכל המקורות. ראו בהרחבה § 3.1.1.

¹⁶⁶⁸ אבות ב, ה; שם, ח. כך בעט, אך בל' יִרְאֵחֻטָּא. בצירוף זה עסקתי בעבר במקום אחר (שמש, צורות נפרד, עמ' 62).

עתידי

נוכח: תפלוש. **נסתר:** שניגמור, שנידבק, יטבול, ¹⁶⁶⁹יכפול, יכרוך, יכתוב, וימשוך, יספוג, ¹⁶⁷⁰יספוד, יפשוט, יקרוש, יקשור, ישכור. **נסתר עם כינוי חבור:** ויזרקם, יטרפם. ¹⁶⁷¹**נסתרים:** שניסמוכו (אבות ג, טז) – ראו § 3.2.1.1. בכל שאר הפעלים צורות הקשר בלבד: שניפסקו, שניקפלו, ¹⁶⁷²שניתפחו. ¹⁶⁷³

מקור

לגמור, לגרוף, לכעוס, לכפול, ללמוד, למכור, לפשוט, לפתוח, לקצור, לרחוץ, לשכור, לשמור, לתחוב. ¹⁶⁷⁴**עם כינוי חבור:** להורגן.

3.2.2.2 נפעל

עבר

נסתר: שניכתב, נסדק, ¹⁶⁷⁵שנפחת, נקבר, נקטם, נקלף, שנישאל.

צורות הנסותרת והנסתרים מגזרת השלמים המצויות בקורפוס נטות כמעט תמיד כצורות הקשר (§ 3.2.1.1). **נסתרת:** שניפקה, שנישברה (2x). **נסתרים:** נטמאו, שניכנסו, שניפסלו, נפרדו, נפרצו, שניקראו, נרדמו (פסחים י, ח). בו צורה חריגה בתיבה זו: נרדמו בפתח. ראו בהרחבה שם.

בינוני

במאמרו המכונן שהניח את היסודות למחקר מסורת אשכנז עמד מישור על כך שצורות בינוני רבות במסורת אשכנז נהגות בפתח, בדומה לצורות העבר, וכנגד הקמץ שבעברית המקרא. ¹⁶⁷⁶ על הדוגמות שהביא הוסיף כהן מסידורי התפילה האשכנזיים מן המאות הי"ז והי"ח. ¹⁶⁷⁷ ועם זאת, שניהם לא נתנו דעתם לכך שהתנועה הסופית מצויה בהגייה האשכנזית במעמד פוסטיטוני, וככזאת אינה בעלת ערך פונמטי (§ 2.1.1). הממצאים מן המשניות האשכנזיות שנחקרו כאן מעידים ללא ספק שבמסורת הקריאה במשנה באשכנז במאה התשע-עשרה התנועה הסופית של צורות הבינוני (והעבר) בבניין נפעל נקראה בטשטוש ולא הייתה בעלת ערך פונמטי. עדות מוחצת

¹⁶⁶⁹ בדפוס הליקוטים קטבול בבי"ת דגושה. ראו בהרחבה § 2.2.1.4.

¹⁶⁷⁰ שבת כב, א. בעט אין רואים דגש בפ"א בתיבה זו, בדפוס הליקוטים קספוג. על בניינו של פועל זה ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 125.

¹⁶⁷¹ שבת כב, ו. בכל דפוס הליקוטים קטרפם בבניין פיעל (וללא תשלוש דגש; § 2.2.2). על חילופים אלו ראו בירנבאום, שם.

¹⁶⁷² נדרים ח, ד. בדפוס הליקוטים בניין פיעל: שניקפלו.

¹⁶⁷³ מקוואות ז, ז. בדפוס הליקוטים בתי"ו רפה: שניתפחו. ראו בהרחבה § 2.2.1.4.

¹⁶⁷⁴ שבת יז, ב. כך גם בדפוס למברג. בדפוס זייטמיר ובו: לתחוב בתי"ו רפה. ראו בהרחבה § 2.2.1.4.

¹⁶⁷⁵ ו' 27: נסדק בצירי. ספק שיבוש גרפי מפתח, ספק סימן שנועד משחזור של תנועה מטושטשת (§ 2.1.1).

¹⁶⁷⁶ מישור, חקר, עמ' 100.

¹⁶⁷⁷ כהן, בינוני נפעל, עמ' 213–215.

לכך מספקות צורות הנפעל בגזרת פ"נ, שכתבן, שלדן העיצורי וטשטוש התנועה הסופית שיוו להן מראה של צורות עבר נסתר של בניין פיעל: "ניכר", "ניטל", "ניקב" וכדומה. דמיון זה הביא את מנקדי המשניות האשכנזיים לא פעם לניקוד התנועה הסופית בצירי ולא בפתח או בקמץ (כגון ניטל), אפילו במסכת אבות שניקודה מדוקדק ומוקפד (ראו להלן, §3.2.5.2).

ועם זאת, אין להתעלם מן העובדה שחלק בלתי מבוטל מצורות הבינוני של בניין נפעל מנוקדות במשניות האשכנזיות בפתח ולא בקמץ. נראה שאין זה מקרה, ושברקע הסדירות היחסית הזאת עומדת מסורת מושרשת של ניקוד, שביסודה מסורת של הגיית הבינוני בפתח. לפיכך הנאמר כאן אינו בא לסתור את דבריהם של מישור ושל כהן, אלא להעמידם באור הנכון. מסתבר שמלכתחילה הייתה קיימת באשכנז מסורת מושרשת של הגיית צורות הבינוני של בניין נפעל בפתח ולא בקמץ. מסורת הגייה זו קיבלה ביטוי במסורת של ניקוד, אך עם המעבר להגייה מלעילית וטשטוש התנועה הסופית התבטל מעמדן הפונמטי של התנועות הסופיות בצורות אלו, ונותרה מסורת של ניקוד בלבד. כיוון שהתנועה הסופית לא נקראה למעשה בפתח, אלא בתנועה מטושטשת, מצויות פה ושם סטיות ממסורת ניקוד זו, וניקוד של התנועה הסופית בקמץ (או בסימנים אחרים). בסידורי התפילה האשכנזיים לעומת זאת, שניקודם מלומד ומוקפד ומכוון כנראה להגייה מלרעית, יכלה להישמר במידה רבה יותר מסורת הניקוד בפתח, כממצאיו של כהן. ולהלן הממצאים מן הקורפוס.

יחיד: נְכַנֵּס (נדרים ח, ז), נִמְכָּר (מכשירין ב, ו), הַנְּסָקֵל (סנהדרין א, ד), וְהִנְרַבֵּעַ (שם),¹⁶⁷⁸ וְלִנְשָׁחֵט (יומא ד, ב), נִשְׁכָּר (חלה ב, ז). כל הצורות האלה משותפות לעט ולכל דפוסי הליקוטים. לצורות בינוני יחיד בגזרות אחרות ראו להלן §3.2.5.2, §3.2.6.2.

דוגמאות נוספות מעט: הַנְּכַנֵּס (ברכות ט, ד; וכן טש שם, כנגד ניקודו של ד"ל הַנְּכַנֵּס), הַנְּאָגֵד (מעשרות א, ה), הַנְּלָקֵט (מ"ש ה, א), הַנְּכַנֵּס (סוכה ה, ח), הַנְּטָעַן (יבמות ב, ח), הַנְּרַצֵּעַ (קידושין א, ב), וְהַנְּשָׂאֵל (סנהדרין ז, ז), הַנְּכַנֵּס (שבועות ב, ב), הַנְּסָקֵל (ע"ז ה, ט).

ההבחנה בין נִפְעַל בעבר לנִפְעַל בבנינוני מקוימת בשורשים רבים אצל קוסובסקי, אך לצד זה מוצאים אצלו גם סטיות רבות מהבחנה זו, וניקוד של הבינוני בפתח. למשל: הַנְּאָגֵד; נִהְרַג (וציין במפורש: "בינוני"); "לשם ששה דברים הזבח נִזְבַּח"; הַנְּטָעַן; "אתה נולד"; "אתה נוצר"; "אינו נִלְקָח"; הַנְּמַדֵּד; "האיש נִמְכָּר בגניבתו ואין האישה נמכרת"; "ותוחבו בסירה והוא נִמְשָׁךְ ממנו"; "מלבן הבנוי על גביו נִתַּץ עמו"; וְהַנְּעָבֵד; "אלא שהלח נִעְכָּר והיבש אינו נִעְכָּר"; "שאינו נִעְרָף"; "שהזבח נִפְסַל בד' דברים"; "אם נִפְתַּח אני"; "וקורקבו נִקְלָף"; וְהַנְּרַבֵּעַ; "ומכה את הזכר וְנִרְתַּע לאחריו"; וְהַנְּשָׂאֵל; הַנְּשָׁבֵעַ; וְהַנְּשָׁחֵט; הַנְּתַבֵּעַ; "ואחרון אחרון נִתְפַּשׁ בשביעית". לא מן הנמנע להניח שמסורת ההגייה של הבינוני בפתח הייתה מוכרת היטב גם לקוסובסקי, כפי שעולה במפורש מניקודו.

רבים: נִכְתָּבִים, וְנִפְרָעִים, וְנִשְׁאָלִין.

עתיד ומקור

¹⁶⁷⁸ בעט אין רואים דגש בבית, ובל 1 התיבה חסרה. ראו בהרחבה §2.2.1.4.

צורות העתיד והמקור של בניין נפעל במסורת אשכנז המאוחרת מספקות את אחד מייחודי התצורה הבולטים ביותר של מסורת זו. לצד הדרך הרגילה המוכרת מן המקרא וממסורות אחרות של לשון חכמים, כלומר יקטל, להקטיל (לקטל), מכירה מסורת אשכנז גם נטייה אחרת: יקטל, להקטיל. ייחוד אשכנזי זה כמעט שלא נידון עד כה במחקר, ונראה שהיחיד שנתן דעתו לתצורה זו הוא מישור.¹⁶⁷⁹ להלן תבוא סקירה מקיפה של צורות אלו, כפי שנמצאו בדפוסי המשנה שנחקרו כאן. לפי שצורות העתיד והמקור קשורות קשר הדוק זו בזו (כפי שיתברר להלן), החלטתי לדון בהן בכפיפה אחת.

הגדרתן של צורות יקטל כעתיד של בניין נפעל אינה פעולה פשוטה בכל מקום. במקרים אחדים ההקשר מתאים גם לבניין הקל, והשוואה למסורות אחרות עשויה ללמד שגם במסורת אשכנז נטה הפועל מלכתחילה בבניין הקל. כדרך משל, צורות עתיד רבות של השורש קר"ב מנוקדות בכ"י ק בבניין נפעל, ואילו בניקודו של ילון בבניין הקל: יקרב / יקרבו (שקלים ד, ז); תיקרב / תיקרב (נזיר ד, ד); יקרב / יקרבו (שבועות א, ד) ועוד כיוצא באלה.¹⁶⁸⁰ משום כך נעזרתי כאן במסורות אחרות, ובעיקר בכ"י ק, בד"ל ובניקודו של ילון.

בעניין צורות המקור של בניין נפעל יש להביא בחשבון את שאלת קיומה של הה"א לעומת היעדרה, כלומר "להקטיל" לעומת "ל(י)קטל".¹⁶⁸¹ הכתיב במשניות האשכנזיות, הגם שהוא מגלה סימני עצמאות מסוימים, נשען ברובו על מסורת קדומה של כתיב, שאינה תואמת תמיד את השלד העיצורי של מסורת ההגייה הקיימת. במקומות שבהם הכתיב הוא "להקטיל" לא הייתה לנקדנים דרך מעשית לנקד צורת יקטל, וכתיב זה מנוקד תמיד להקטיל. משום כך אין הכרח להסיק שצורות אלו אכן משקפות את מסורת הקריאה שנהגה באשכנז הלכה למעשה.¹⁶⁸² מסיבות אלו התעלמתי בחלוקת השורשים להלן מכל הצורות שכתובן "להקטיל", והסתפקתי בציון מספרן בטבלאות.

סקירתן של צורות העתיד והמקור של בניין נפעל במשניות האשכנזיות, ובעיקר בע"ט ובח"ק,¹⁶⁸³ מגלה שהבחירה בין יקטל ליקטל היא לקסיקלית **בעיקרה**. כלומר: חלק ניכר מהשורשים נוטים רק באחת מהצורות, ורק מעטים יחסית נוטים בשניהן. ועם זאת, אין הדברים כה מוחלטים, וגם בשורשים שבהם נטייה ברורה לעבר אחת מן הצורות עשויים למצוא במשניות האשכנזיות היקרויות מעטות של הנטייה השנייה. ולהלן פירוט הדברים. בטבלאות להלן יצינו ההיקרויות של כל שורש במשנה על פי ע"ט.¹⁶⁸⁴

א. שורשים הניטים תמיד במשקלים יקטל, להקטיל

¹⁶⁷⁹ מישור, טיפולוגיה, עמ' 59; מישור, חקר, עמ' 104.

¹⁶⁸⁰ השו"ת הנמן, תורת הצורות, עמ' 108; בראש, מחקרים, ג, עמ' 171–175. השורש קר"ב התברר כבעייתי במיוחד, ולפיכך את צורות העתיד שלו לא בדקתי. צורת המקור של בניין נפעל מזדמנת פעם אחת במשנה (זבחים ד, ד), וזו מנוקדת בע"ט כנטיית יקטל: ליקרב.

¹⁶⁸¹ על סוגיה זו בכתבי היד של המשנה ראו בראש, מחקרים, ג, עמ' 188–191. היות שלגבי דפוסי המשנה סוגיה זו עוסקת במסורת הכתיב יותר מאשר בתורת ההגה, לא ראיתי לנכון להיכנס לעומקה לגבי המצוי במשניות האשכנזיות.

¹⁶⁸² ולמעשה, מסתבר שיותר ממסורת כתיב אחת הייתה מוכרת למדפיסי המשניות האשכנזיות. כדרך משל, בבכורות ב, ב נכתב בע"ט בגוף הטקסט "ליגזז", ואילו בחלק המנוקד להגזז.

¹⁶⁸³ טש הולך לרוב בעקבות ד"ל, וניקודו בעניין זה אינו משקף מסורת אשכנזית. הממצאים מדפוסי הליקוטים אינם רבים, אך הם שווים לע"ט ולח"ק בכל מקום, כפי שיפורט להלן.

¹⁶⁸⁴ נטיית השורש הנ"י לא נידונה כאן כלל, שכן שורש זה ניטה בעתיד ובמקור על דרך הבניין הקל (וכך אף בד"ל, כך שאין אפשרות לייחס צורות אלו ל"תצורה האשכנזית" של בניין נפעל). ראו דיון מורחב בסעיף 3.2.6.1 להלן.

מקור לקטל	עתידי יקטל	
	1	בל"ע
	6	גמ"ר
	1	גנ"ז
	13	דל"ק ¹⁶⁸⁵
11	3	טמ"א
9	16	כנ"ס ¹⁶⁸⁶
(וכן 7x להקנס)		
	1	כת"ב
1	2	מנ"י
	1	סר"ח
	1	קב"ע
	1	קצ"ץ
1		קצ"ר
(וכן 1x להקצ"ר)		
4	29	שב"ע
	1	שח"ט
(1x להתל"ש)	1	תל"ש

דוגמאות: "ר' אליעזר אומר תרד ותבלע" (תרומות ח, י); "אין העדים זוממין נהרגין עד שִׁיגְמֹר הדין" (מכות א, ו); "מעשר שני וכתבי הקודש יִגְזְזוּ" (סנהדרין י, ו); "ואם הביאה דגן תִּדְלֶק" (כלאיים ה, ז); "אמן' שלא נטמאתי ואמן' שלא אֶטְמָא" (סוטה ב, ה); "ספק משקין לִיטְמָא טמא" (טהרות ד, ז); "הולכין אחר הרוב לִיטְמָא" (כל דפוסים הליקוטים בפרה ט, ז); ¹⁶⁸⁷ "לִפְשִׁיכְנִס

¹⁶⁸⁵ בצורות העתיד משורש זה נחלקו שני כתבי היד הבכירים של המשנה, ק ופא: כ"י ק מנקד את כולן בבניין נפעל (יִדְלֶק וכיוצא בזה), ואילו בפא תמיד יִדְלֶק בבניין הקל. ראו בראשון, מחקרים, ג, עמ' 170–171. מכיוון שכך העדויות העולות ממנו ודאיות פחות. מכל מקום, ד"ל מנקד את כל צורות העתיד של שורש זה על דרך בניין נפעל.

¹⁶⁸⁶ הצורה יִכְנֶס נמצאה אף בטש (ברכות ט, ה), אף על פי שאינו נוהג ככלל לנקד צורות יִקְטֵל בבניין נפעל. אך בכלאיים ד, ד שם: שִׁיכְנֶס.

¹⁶⁸⁷ בעט שם לִטְמָא בפיעל.

לביתו יטול על שולחנו" (סוכה ג, ט) – צורת יקטל נוקדה בתיבה זו בכל דפוסי הליקוטים.¹⁶⁸⁸ צורה זו מצויה אף במסכת אבות המדוקדקת: "התקן עצמך בפרוזדור כדי שְתִכְנֶנְס לטרקלין" (אבות ד, טז);¹⁶⁸⁹ "מותר לִיכְנֶנְס לביתו ולשתות ממנו צונן" (נדרים ח, ז) – גם כאן זהו הניקוד בכל דפוסי הליקוטים; "אף בספרים לא התירו אלא שְיִכְתְּבוּ יוונית" (מגילה א, ח); "לא יִמְנֶה ישראל עם הכהן על הבכור" (בכורות ה, ב); "את שדרכו לִמְנוֹת מקדש" (עורלה ג, ז); "להיות מפריש עליה והולך חלת דמאי עד שְתִסְרַח" (חלה ד, ו);¹⁶⁹⁰ "שלא יִקְבֵּעַ הדבר חובה" (חלה ד, יא); "כל היד המרבה לבדוק בנשים משובחת, ובאנשים תִקְצָץ" (נידה ב, א);¹⁶⁹¹ "ושאין דרכן לִקְצוֹר (בגוף הטקסט: ליקצר) ידיהם ושרשיהן כל שהן" (עוקצין א, ג);¹⁶⁹² "הוציא ולא אכל, יִשְׁבֵּעַ כמה הוציא ויטול" (כתובות ח, ה); "וזוקקין את הנכסים שיש להם אחריות לִישְׁבֵּעַ עליהן" (קידושין א, ה); "אשם שנתערב בשלמים [...] ר"ש אומר שניהם יִשְׁחֲטוּ בצפון" (זבחים ח, ג).

ב. שורשים הניטים בדרך כלל במשקלים יקטל, לקטל

עתידי יקטל	עתידי יקטל	מקור לקטל	מקור לקטל
אכ"ל	31	7	1
גז"ז			1
זר"ע	2	2	(וכן 5x להגזז)
לק"ח	11	3	
פד"י	13	3	
פס"ל	4	1	1
פר"ע ¹⁶⁹³	13	4	(וכן 9x להפסל)
צל"י	1	1	(4x להפרע)
של"ק	2	1	

¹⁶⁸⁸ בחילופים קלים של ניקוד אותיות השימוש. בו לְקִשְׁיִכְנֶנְס בקמץ, שנולד כנראה מתנועה סופית מטושטשת (2.1.1s).

¹⁶⁸⁹ בער שם (עמ' 284): שְתִכְנֶנְס כצפוי.

¹⁶⁹⁰ הצירי הוא כנראה שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1s). בד"ל נוקד שְתִסְרַח בבניין קל, אך בכ"י ק ואצל ילון בניין נפעל.

¹⁶⁹¹ שתי היקרויות אחרות המנוקדות בכ"י ק בבניין נפעל נוקדו בעט בפיעל: שְיִקְצָצוּ (נדרים ג, ה), מִשְׁקִצָץ (ע"ז א, ח; בגוף הטקסט: "משיקצוץ"). בחק נדרים שם שְיִקְצָצוּ, ונראה שניקודו מכוון אל תצורת הנפעל המיוחדת הנידונה כאן.

¹⁶⁹² בד"ל לְקָצַר בפיעל, אך ק וילון ניקדו כנפעל. קל אינו הולם את ההקשר, ולכן אין לראות בניקוד לקצור צורת בניין קל. והשוו גם: לִיכְנֶנְס (עט, ב"ב ג, ו), כנגד "ליכנס" בגוף הטקסט.

¹⁶⁹³ בשלוש מההיקרויות שבהן מנקד עט פָרַע (ב"ב י, ז 3x) הניקוד בחק הוא פָרַע.

דוגמאות לנטיית יקטל: "כל הנאכל בשור הגדול יאכל בגדי הרך" (פסחים ז, יא); "דמי רחל העומדת ליגזז" (בי"ק ט, א); "שדה שנתקוצה תזרע במוצאי שביעית" (שביעית ד, ב);¹⁶⁹⁴ "כל שהוא בא משם חטא ומשום אשמה ילקח בו עולות" (שקלים ו, ו); "רבי טרפון אומר יתחלקו לעיסות, וחכמים אומרים יפדו" (מ"ש ב, ד); "אם יש שם זבח אחר יקרבו עמו, ואם לאו יפסלו בלינה" (מנחות ז, ד); "עד אחד מעידה שהיא פרועה, לא תפגע אלא בשבועה" (כתובות ט, ז), לצד תפגע באותה משנה); "ולא יטמינה בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה" (שבת ג, ג); "אבטיח משישלק" (מעשרות א, ה); "חוזר וקורא אותם בכורים מאחר שיתלשו"¹⁶⁹⁵ מן הקרקע" (ביכורים ג, א).

דוגמאות לנטיית יקטל: "תלתן של מעשר שני תאכל צמחונים" (מ"ש ב, ג); "את שדרכם ליגזז ונעקרו" (עוקצין א, ד); "ומלא בוצר וסלו מכאן תזרע" (עדות ב, ד); "שדרך הטומאה לצאת ואין דרכה להפגס" (אהלות ד, א); "שלו ינתן מיד, שלה ילקח בהן קרקע" (כתובות ו, א); "ואם למעשר שני או להקדש נפלה, הרי אלו יפדו" (תרומות ה, א); "שאם יפסל אחד מהן יצטרף השני עם אחר" (ר"ה א, ז); "כל ששחיתתה כראוי ודבר אחר גרם לה ליפסל טריפה" (חולין ב, ד); "הפוגמת בכתובתה לא תפגע אלא בשבועה" (כתובות ט, ז), לצד תפגע בהמשך אותה משנה); "היה לך להפגע את שלך כשמכרת לי את השדה" (כתובות יג, ח); "אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום" (שבת א, י);¹⁶⁹⁶ "גרופית של זית טהורה עד שתשלק" (כלים יב, ח); "אם יכולין להתלש בעלין שלהם אסורין" (שביעית ו, ג).

ג. שורשים הניטים בדרך כלל במשקלים יקטל, לקטל

מקור לְקָטַל	עתידי יִקָּטַל	עתידי יִקָּטַל	
2	4	1	הרי"ג ¹⁶⁹⁷
1	5	1	עש"י
1	21	1	קב"ר
(וכן 1x לְהַקְבֵּר)			
	10	6	רא"י
	10	1	שפ"ך
	24	1	שר"ף

¹⁶⁹⁴ אך בחק תזרע בשתי ההיקריות במשנה זו.

¹⁶⁹⁵ על הדגש בתי"ו ראו §2.2.1.4.

¹⁶⁹⁶ כנראה על דרך גזרת ע"י (ראו §3.2.1.2). בדומה נוקד בכ"י ק ובד"ל.

¹⁶⁹⁷ פעם אחת (גיטין ג, ד) נוקד ליהרג בחטף סגול. מסתבר שזה מכוון לאפס תנועה, ושיסודה של צורה זו בליהרג בקמץ, לאחר נסיגת ההטעמה וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (§2.1.3.2). בחק שם ליהרג בקמץ.

דוגמאות לנטיית קָטל: "באו אחרים והזימום, אפילו מאה כולם יִהְיוּ" (מכות א, ה); "והיתה תל עולם, לא תבנה עוד, לא תִעָשֶׂה אפילו גנות ופרדסים" (סנהדרין י, ו); "קדשים שהפילו יִקְבְּרוּ" (תמורה ז, ד); "נוטל עפר מתחתיה, ונותן כדי שְׂיִרְאָה על המים" (סוטה ב, ב); "הנתנים בפנים שנתערבו עם הנתנין בחוץ יִשְׁפְּכוּ לאמה" (זבחים ח, יא); "חולין שנשחטו בעזרה יִשְׂרְפוּ" (תמורה ז, ד).

ד. שורשים הניטים תמיד במשקלים יקטל, לקטל

מקור לקטל	עתידי יקטל	
1 (וכן 1x להבטל)	1	אמ"ר
	2	בט"ל
	3	בנ"י
	1	בע"ל
	2	זכ"ר
	4	יד"ע
	2	כו"י
	1	מח"י
	34	מכ"ר
	10	נט"ל
8 (1x להנתן)	2	נק"ב
	28	נש"א
	13	נת"ן
	5	נת"ץ
3 (וכן 1x להסקל)		סק"ל
5x ולהעבד	1	עב"ד

1	עק"ר
2	פניי ¹⁶⁹⁸
1	צר"ף
2	שב"ר

מן השורשים להלן מתועדות רק צורות להקטל, ואין תיעוד לצורות עתיד: בל"ל, בר"א, מד"ד, מח"ק, קר"א, שא"ל, שמ"ע.

ועוד אציין כאן בקצרה את צורות הציווי המעטות המצויות במשנה. נטיית הציווי של זה"ר היא תמיד במשקל הקטל, כגון הִזְהֵרוּ (חגיגה ג, ח), הִזְהֵרוּ (תמיד א, ד). מן השורש כנ"ס מצויה צורת ציווי אחת: "הרי מרחץ פתוחה, הכנס ורחץ" (מעילה ה, ד). כ"י ק וד"ל מנקדים שם צורת נפעל, אך בלט צורה חריגה: הִקְנֵס. צורה זו נראית כציווי של הפעיל, ואפשר שהיא מעידה על היעדר מסורת בקריאת התיבה.

סיכום

כאמור, הממצאים כאן מלמדים שהתופעה היא לקסיקלית בעיקרה: מרבית השורשים ניטים רק באחת מהצורות – יִקְטַל או יִקְטַל – ומיעוטם מתועדים בשתי הנטיות. הנטייה המקראית יִקְטַל נפוצה יותר, אם כי גם לִיקְטַל תיעוד רב.

נטיית יִקְטַל של בניין נפעל אינה ידועה ממסורות אחרות של העברית, ונראה שלפנינו תצורה אשכנזית ייחודית.¹⁶⁹⁹ שתי אפשרויות מסתברות לפירושה של נטייה זו. האחת היא לראות בה היקש לצורות העבר והבינוני של הבניין: יִקְנֵס בעבר ובבינוני, ומכאן יִקְנֵס, לִקְנֵס.¹⁷⁰⁰ האפשרות השנייה היא שחל היקש לצורות העתיד של הבניין הקל: יִלְמֵד, ועל דרך זו יִקְנֵס וכדומה. נטייתו של השורש אכ"ל מטה את הכף לעבר האפשרות השנייה: אילו היו צורות העתיד נוצרות בהיקש לצורות העבר והבינוני, היינו מצפים לצורות כגון *יִנְאָכַל על דרך נִנְאָכַל. הנטייה יאכל כעתיד של הבניין הקל עשויה ללמד שנטיית יִקְטַל של בניין נפעל תולדתה בהיקש לבניין הקל. ועם זאת, אין לפסול לחלוטין גם את האפשרות הראשונה, ואפשר להניח שגם לנטיית העבר והבינוני של הבניין היה חלק בהיווצרותן של צורות אלו.

יש להעיר שאחדים מן השורשים שנטייתם בעתיד של בניין נפעל היא יִקְטַל אינם משמשים בהוראה הסבילה או החוזרת המאפיינת את הבניין. דוגמה בולטת לכך היא השורש כנ"ס, נציגו

¹⁶⁹⁸ באבות ב, ד מנקד ב' ל' "לא תפנה". ניקוד זה מתאים לכאורה לתצורת יִקְטַל של עתיד נפעל, אך הדגש בפ"א הופך צורה זו לחשודה. בתיבה זו ידועים חילופים בין הבניינים קל ונפעל (שרביט, אבות לשון, עמ' 206), ונראה שניקודו של ל' הוא מעין צורת כלאיים בין שני הבניינים. באותה משנה ניקד גם לִקְשָׁאָפְנָה ללא דגש.

¹⁶⁹⁹ אומנם מישור (טיפולוגיה, עמ' 59) מציין שלתצורה זו תיעוד מועט בכ"י פא, אך מן הדוגמאות שמביא הנמן (תורת הצורות, עמ' 134–136) נראה שמדובר בחילופים מקומיים שנולדו מתוך שגגת ניקוד, ולא בתופעה של ממש. בראש (מחקרים, ג, עמ' 167–186) מצביע על תופעה הפוכה במסורות רבות: צורת עתיד נפעל (אֶפְעַל) במקום שבו צפוי עתיד קל (אֶפְעַל). וראו גם את ההפניות שהביא בעמ' 168 שם.

¹⁷⁰⁰ כידוע, היקש דומה יצר את צורות המקור של הגזרות העלולות בבניין הקל בלשון חכמים, כגון לִידַע, לִיתֵן (ראו למשל סגל, דקדוק, עמ' 139; הנמן, תורת הצורות, עמ' 238–239).

המובהק של נטיית יקטל בעתיד במסורת אשכנז; הפועל נִכְנַס משמש כידוע בהוראה פעילה לחלוטין, ואפשר שבשל כך נוצרה במסורת הקריאה האשכנזית צורת העתיד יִכְנַס, על דרך הבניין הקל הפעיל וכנגד צורות העבר והבינוני נִכְנַס בבניין נפעל.¹⁷⁰¹ דברים דומים אמורים גם לגבי השורשים דל"ק ושב"ע, הנוטים גם הם במשקל יקטל בעתיד, וגם בהם ההוראה החוזרת או הסבילה אינה מורגשת. לעומת זאת, רוב העדויות לנטיית יקטל באות בהקשרים מובהקים של הוראה סבילה, כמו נטיות השורשים טמ"א, אכ"ל או פס"ל. משום כך נראה שההעדפה לצורת יקטל על פני צורת יקטל לא נבעה בהכרח ממשמעות השורש.

אפשרות פחות מסתברת היא להניח שיִקְטַל נוצר מן יקטל בתהליכים פונולוגיים. לכאורה היחס הפונולוגי בין שתי הצורות תואם לתהליך המוכר של נסיגת ההטעמה לעבר ההברה הקדם-מלעילית וחיטוף התנועה הפוסט-טונית (2.1.3.2§): יִקְטַל < יִקְטַל < יִקְטַל (בתנועה סופית מטושטשת). אלא ששורשים שפה"פ שלהן בכפ"ת אינם מאפשרים להניח תהליך זה, שכן הפ"א רפה במעמד זה: יִכְנַס ולא *יִכְנַס.

3.2.2.3 הפעיל

עבר נסתר: הִטְבִּיל,¹⁷⁰² הִרְחִיק, הִתְקִין.

בינוני

יחיד: מִחְפִּים, מִטְבִּילוֹ,¹⁷⁰³ מִכְנִיס, מִכְשִׁיר, וְהַמְלִיבִין, וּמִפְסִיק, הַמְפְרִישׁ, מִקְרִיב, מִתְחִיל. **יחידה:** מִפְסִיקָת, מִרְחֶצֶת. **רבים:** מִגְבִּיהִין, מִזְכִּירִין, מִטְבִּילִין, מִכְנִיסִין, מִכְשִׁירִין, מְלַעֲיטִין, מִסְפִּיקִין, מִפְסִירִין, מִפְסִיקִין, מִרְגִּילִין, מִשְׁפִּימִין, מִשְׁלִיכִין, הַמְשַׁפֵּיעִין, מִתְחִילִין.

עתיד

נסתר: יִמְתִּין, יִפְסִיק. **נסתרים:** שְׁיִתְחִילוּ.

ציווי נוכח: וְהִתְקֵן.

אלדר מציין שבמסורת הקדם-אשכנזית עדות מועטה לציווי הפעיל במשקל הפעיל בחיריק במקום הפעל כצפוי.¹⁷⁰⁴ צורות כאלו לא נמצאו לי במשניות האשכנזיות.

¹⁷⁰¹ בצורות אלו כמובן לא הייתה אפשרות להטות את הפועל על דרך בניינים אחרים, שהרי מסורת הכתיב מחייבת את השימוש בבניין נפעל. משום כך אין פליאה גדולה שהתופעה הנידונה מוגבלת לצורות העתיד והמקור של הבניין.

¹⁷⁰² מקוואות ז, ו; שם, ז. בדפוס הליקוטים הִטְבִּיל בבי"ת דגושה. ראו בהרחבה 2.2.1.4§.

¹⁷⁰³ מקוואות ז, ו. ראו הערה קודמת.

¹⁷⁰⁴ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 377–378.

מקור

לְהַכְנִיס, לְהַכְרִיז, לְהַפְרִישׁ, לְהַרְגִיל.

בעברית המותכת שבידיש הצירוף "אויף צו להכעיס" נקרא כאילו הייתה הה"א בקמץ (מעין [lɔxəs]).¹⁷⁰⁵ צורות שכאלו לא נמצאו לי כלל במשניות האשכנזיות, ונראה שגם בפרט זה מאפיין המעתק של פתח לקמץ בקרבת אותיות הגרון (ובמקרה הזה גם בקרבת כ"ף) את העברית המותכת יותר מאשר את העברית ממש. על התופעה בכללה ראו בהרחבה §2.1.2.2.

3.2.2.4 הופעל בינוני

על תנועת התחילית של הבניין ראו §2.1.2.7.

נסתר : מוֹשֵׁלֶךְ.¹⁷⁰⁶ **נסתרים** : וּבְמוֹקֶדְשִׁים.¹⁷⁰⁷

3.2.2.5 פיעל

עבר

נסתר : כִּיּוֹן,¹⁷⁰⁸ וְסִיכָה,¹⁷⁰⁹ קָבֵל, וְתִיקָן. **נסתר עם כינוי חבור** : לְמִדְתָּנוּ,¹⁷¹⁰ שְׁרִיסָקוֹן. **נסתרת** : בְּכָרָה.¹⁷¹¹ **נסתרים** : חִיבּוֹ.

בינוני

יחיד : מְאַבֵּד, מְהַלֵּךְ, מְחַיֵּב, מְחַלֵּל, מְחַשֵּׁב, מְטַבֵּל, וְהַמְכַבֵּס, מְכַפֵּר, מְלַמֵּד, מְקַבֵּל, מְקַדֵּשׁ, מְשַׁלֵּם. **יחיד עם כינוי חבור** : מְלַמְדוֹ, מְקַנְחָה.

יחידה. בדומה לצורות הבינוני בבניין הקל (לעיל, §3.2.2.1), גם בבניין פיעל עדים אנו לשתי צורות בבינוני יחידה : מְקַטְלֵת לצד מְקַטְלֵת. בדומה לתופעה זו בכללה (ראו בהרחבה §2.1.3.2), גם כאן קשה לקבוע תנאים ברורה לתפוצתה של כל אחת מהצורות.

מְקַטְלֵת : מִדְבָּרֶת (מו"ק ג, ט); מְכַפֵּרֶת (יומא ח, ח – כל דפוסי הליקוטים); מְקַבֵּלֶת (סוכה ג, טו – כל דפוסי הליקוטים).

¹⁷⁰⁵ ילון, מבוא, עמ' 112; ביידר, דיאלקטים, עמ' 311.

¹⁷⁰⁶ מכשירין ב, ז. וכן נוקד בכל דפוסי הליקוטים.

¹⁷⁰⁷ חולין ז, א. 37 שם : וּבְמוֹקֶדְשִׁין ; ונראה הוא כשיבוש.

¹⁷⁰⁸ ברכות ב, א. וכן נוקד בל 1, 1T, 2T : כִּיּוֹן בצירי, וכך כנראה גם בשש (ניקוד התיבה מחוק ברובו); 27, 37 : כִּיּוֹן בפתח. נראה שאין ללמוד ממגוון זה אלא על טשטוש התנועה הסופית (§2.1.1).

¹⁷⁰⁹ סוכה א, ד; שם, י. בכל דפוסי הליקוטים הכ"ף דגושה; ראו בהרחבה §2.2.1.4.

¹⁷¹⁰ ברכות ב, ה; שם, ו; שם, ז. לְמִדְתָּנוּ בקמץ הוא הניקוד כמעט בכל הדפוסים בשלוש ההיקרויות, אך ב27 במשניות ה'ז' : לְמִדְתָּנוּ 2x, כנגד לְמִדְתָּנוּ במשנה ו שם. וכן מנקד 2T הוציאנו (פסחים י, ה), גאלנו (שם, ו) בקמץ. נראה שהניקוד לְמִדְתָּנוּ בפתח שנמצא אצלו פעמיים נעשה בהשפעת צורות בעלות כינוי חבור למדבר, כגון שמרני וכיוצא בזה. מכל מקום ברור שאין צורות אלו מאפיינות את מסורת אשכנז.

¹⁷¹¹ נידה ז, ה 2x, וכן נוקד בכל דפוסי הליקוטים. על היעדר הדגש ראו §2.2.1.4.

מקטלת: מכפרת (יומא ח, ח – עט); מקבלת (סוכה ג, טו – עט; שם א, יא 4 – כל הדפוסים¹⁷¹²).

על מסננת ומשמרת ראו § 3.1.1.

יחידה עם כינוי חבור: מסייעתם (אבות ב, ב). ל 1 שם: מסייעתם. החיריק בעט אינו מחוור לי. מסתבר שהוא שיבוש מפתח, ושצורה זו מכוונת לצורה הדקדוקית מסייעתם, שבה צורת הבינונית חבורת הכינוי נוטה כדרך השמות הסגוליים. בער מנקד שם מסייעתם כצפוי, ובד"ל מסייעתם. גם ניקודו של ל 1 כאן חריג; אפשר שהוא מכוון לאותה הגייה של הניקוד מסייעתם, היתה לו פונטית בעקבות היאלמות העיין.

במקומות אחרים במשנה צורות הבינונית חבורות הכינוי נוטות בעט ובחך בדגם מקטלתו (ראו דיון מורחב לעיל, § 3.2.2.1): משמרתו (כלאיים א, ח), מדמעתן (למשל תרומות ג, ב), ומשמשתו (כתובות ז, ו), מנוולתן (נדריס ט, י), מבשרתן (סוטה ט, ו), ומחמדתן (מכות ג, טו), מטהרתה (למשל חולין ד, ד), מטמאתן (כלים כו, ז), מסעדתו (פרה יב, י). מכאן שהצורות במסכת אבות אינן מלמדות על דרכה הרגילה של מסורת קריאת המשנה באשכנז.

רבים: מגלחיו, מחנכיו, מחתכיו, מכבסיו, מכפריו, מסככיו,¹⁷¹³ מפקחיו, מקבליו, מקדמיו, מקדשיו, מקנחיו, מרסקיו, משתקין.¹⁷¹⁴ **רבות:** מטפחות.

עתיד נסתר

שיבטל, יגדל, יכוין,¹⁷¹⁵ ויכפר, יקבל, שישלם. עם כינוי חבור: יגבלם.

ציווי

נוכח: בטל. **נוכחים:** הללויה.

מקור

לבטל, להדר, להלל, לטמא,¹⁷¹⁶ ליפש, לנגב, לנטף, לקדש, לקיים, ולקלס.

¹⁷¹² ל 2 ול 3 במשנה זו: "מקבלת טומאה". הפתח ודאי נולד כשחזור של תנועה מטושטשת (§ 2.1.1), אולי מתוך ניסיון לשוות לתיבה מראה של צורת נסמך. רק באחד הדפוסים נמצאה במשנה זו הצורה בשני סגולים – 2I בהיקרות השלישית. בשאר ההיקרויות ניקד מקבלת בשווא.

¹⁷¹³ נפוץ בקורפוס, ובכל המקורות הכ"ף תמיד חסרת דגש. ראו בהרחבה § 2.2.1.4.
¹⁷¹⁴ ברכות ה, ג. גם ברוב הדפוסים האחרים התי"ו חסרת דגש, ובכלל זה בטש (כנגד ד"ל). אך בן: משתקין. ראו בהרחבה § 2.2.1.4.

¹⁷¹⁵ ברכות ד, ה; שם, ו. במרבית דפוסי הליקוטים יכוין בחיריק בשתי התיבות, כנראה מתוך שחזור של תנועה מטושטשת (§ 2.1.1).

¹⁷¹⁶ פרה ט, ז. בגוף הטקסט בעט "ליטמא", כתיב המכוון כנראה לבניין נפעל. בכל דפוסי הליקוטים צורת מקור של נפעל: ליטמא. על תצורה זו ראו § 3.2.2.2 לעיל.

3.2.2.6 פועל בינוני

יחיד: מבושל, המדומע, מעובר, מקופל, מתוקן. **רבים:** מקודשים, מרודדן. **רבות:** מכונות, המעופלות.

3.2.2.7 נתפעל

עבר

מדבר: התקבלתי.¹⁷¹⁷ **נסתר:** שנתפשל, נתכוין,¹⁷¹⁸ נסתפג, נתרפא.

אף על פי שהתנועה הסופית של צורות הנסתר אינה במעמד פונמטי, נראה שהשתרשה מסורת הניקוד בצירי, כנגד הצורה נתפעל בכתבי היד הטובים.¹⁷¹⁹ הכתיב "נתכוין" ביו"ד מוכר גם מדפוסים מאוחרים אחרים, ולדעת ילון אלו הם "תיקוני" מדפוסים.¹⁷²⁰ כתיב זה נוקד בדפוסים האשכנזיים בדרך כלל בחיריק, ומסתבר שזהו ניקוד על פי הכתיב. בלשט עדויות רבות גם לנתכוין וכיוצא בזה בצירי (למשל בתרומות ד, ד), ומסתבר שחילופים אלו מלמדים על תנועה סופית מטושטשת ובלתי פונמטית (2.1.1§).

נסתרת: נתעברה. **נסתרים:** ונתבקעו, שנתפשו. לא נמצאו צורות הפסק במשקל נתפעלו או נתפעלו (ראו 3.1.2.5§).

בינוני

יחיד: המתגבר, מתחייב, מתחמם, מתפיל. **יחידה:** מתקיימת. **רבים:** מסתפגין, מתעמליו, מתעשרים, ומתפללים.

עתיד נסתר: יתפיל.

בצורת העתיד של השורש כו"ן (שבת כב, ג; שם כג, ב) נחלקו הדפוסים בניקוד התנועה הסופית. ברובם נתכוין בחיריק, אך בשני דפוסים זיטומיר בפרק כב נתכוון בצירי (ובלא יו"ד). השוו את הנאמר לעיל על צורות העבר משורש זה. על דיגוש הכ"ף או ריפוייה ראו 2.2.1.4§.

ציווי נוכח: הסתפל, השתפל.

¹⁷¹⁷ נדרים ח, ז. על בניין התפעל כנגד נתפעל ראו בראש, איטליה, עמ' 20–21; ברויאר, העברית, עמ' 175–178; גבאי, קושטא, עמ' 101.

¹⁷¹⁸ נפוץ בקורפוס (למשל נדרים ח, ה). כמעט בכל ההיקרויות בכל דפוסים הליקוטים זהו הניקוד – בכ"ף רפה ובחיריק. על היעדר הדגש ראו 2.2.1.4§. על ניקוד הווי"ו ראו להלן.

¹⁷¹⁹ ראו למשל אלדר, אשכנז, ב, עמ' 368–371; הנמן, תורת הצורות, עמ' 212–213; יעקב, סוגיה אחת, עמ' 338.

¹⁷²⁰ ילון, מבוא, עמ' 16–17.

מקור : לְהַתְפִּיל.

3.2.3 פ"א

3.2.3.1 קל עתיד

מן הפעלים שפה"פ שלהם אל"ף יש הניטים על דרך גזרת השלמים ויש הניטים על דרך פ"א. בפרקי המשנה שבקורפוס מזדמנות צורות עתיד מן השורשים אג"ד, אח"ז, אכ"ל, אמ"ר ואר"ע, ועליהן אוסיף את הנתונים משאר המשנה על פי ע"ש וט"ש. הממצאים יובאו להלן על פי השורשים.

אב"ד : על דרך פ"א, כגון יאבדו, דמאי ג, ג. 1721

אג"ד : בסוכה ג, א מנקד ע"ש יאבדו, ובדומה נוקד שם במעשרות א, ה מְשַׁאֲגֵד. ברוב דפוסים הליקוטים יאבדו – ספק בניין קל על דרך גזרת השלמים, בפתח ולא בסגול כצפוי, ספק בניין פיעל במימוש השווא הנע כתנועת האות הגרונתית התוכפת (2.3.15). ניקוד זה נמצא אצל קוסובסקי (עמ' 21). עדות ברורה לבניין פיעל עולה מניקודו של ל' יאבדו. צורת פיעל מצויה גם בדפוס קושטא ובמסורות ג'רבה וחלב. 1722 ד"ל מנקד יאבדו על דרך גזרת פ"א, וכך גם כתבי היד הטובים ומסורת בגדאד. 1723

אח"ז : בשורש זה מגלות המשניות האשכנזיות אי-אחידות. בסוכה ג, ז מנקד ע"ש שְׁיִאֲחוּז, ובדומה נוקד שם עוד פעמיים : שְׁתִּיאֲחוּז (שבת א, יא), שְׁתִּיאֲחוּז (שבת טז, ז). קרוב לכך ניקודו של ל' בסוכה שם שְׁיִאֲחוּז, אך בשאר דפוסים הליקוטים נוקד על דרך גזרת פ"א : שְׁיִאֲחוּז. בד"ל שְׁיִאֲחוּז, וכך גם אצל קוסובסקי (עמ' 68). הניקוד על דרך גזרת השלמים מצוי בכ"י פא. 1724 בעברית המקראית עדויות לשתי הנטיות, כגון וְיִאֲחוּז (ישעיהו ה 29) לעומת וְיִאֲחוּז (שופטים טז 3). נראה שרוב דפוסים הליקוטים בחרו בדרך הראשונה, על דרך פ"א. עדות לעירוב בין הגזרות בשורש זה מצויה גם במסורות אחרות, כגון דפוס קושטא ומסורת ג'רבה. 1725

אכ"ל : תמיד על דרך פ"א, כגון יאכל (פסחים י, א).

אמ"ר : תמיד על דרך פ"א, כגון יאמר (שבת כג, א). 1726

אס"ף : מסורת הכתיב של ע"ש מלמדת על נטייה על דרך פ"א : "יוסיף" (פרה ה, ג). אין רואים בתיבה זו סימני ניקוד. בדפוס קושטא וליוורנו כאן יאסוף, 1727 ונראה שהכתיב בע"ש שימר מסורת טובה. 1728

אס"ר : על דרך השלמים : וְיִאֲסֵר (עירובין ו, ב 2א). בדומה אצל קוסובסקי : וְיִאֲסֹר (עמ' 255).

1721 ע"ש מנקד שם יאבדו בבניין נפעל, כמצוי בד"ל.

1722 כ"ץ, הפיעל והקל, עמ' 58 ; גבאי, קושטא, עמ' 139.

1723 הנמן, תורת הצורות, עמ' 225 ; כ"ץ, שם.

1724 הנמן, תורת הצורות, עמ' 227.

1725 גבאי, קושטא, עמ' 138–139 ; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 252.

1726 בשתי ההיקריות בנדרים ח, ז מנקדים חלק מדפוסים הליקוטים ויאמר בסגול. ודאי הושפע ניקוד זה מן הצורה הנפוצה מאוד במקרא ויאמר (וממילא התנועה הסופית אינה בעלת ערך פונמטי – 2.1.15). והגדילו לעשות ל' 37, המנקדים בהיקרות השנייה שם ויאמר בווי"ו ההיפוך.

1727 על דפוס קושטא ראו גבאי, קושטא, עמ' 139.

1728 קוסובסקי (עמ' 248) מנקד יאסוף, אך מציין את הנוסח החלופי "יוסיף".

אפ"י: על דרך השלמים: שְׁתַּאֲפָה (פסחים ג, ג).¹⁷²⁹

אר"ע: על דרך השלמים: תַּאֲרַע (ברכות ד, ב).

לדיון זה יש לצרף את השורש הפ"ך, הנוטה גם הוא על דרך גזרת פ"א במסורות רבות.¹⁷³⁰ הכתיב בעט ובטש מלמד גם הוא על נטייה כזו, כגון "ויופך" (כלאיים ב, ג), "אופך" (שם). עם זאת, בניקוד התיבות האלו שורר בשני הדפוסים אי-אחידות, ומסתבר שהן לא הובנו כעתידי קל מן השורש הפ"ך. בשני הדפוסים נוקדו כמה מהתיבות בשורוק ולא בחולם, כגון יופך (עט, תרומות ט, א, היקרות א), וְיוֹפֵךְ (טש, כלאיים ב, ג), ובמקרים אחדים בעט אף הוטל דגש בפ"א: יופך (כלאיים ה, ז, תרומות ט, א, היקרות ב). לא מן הנמנע להניח שהשורוק והדגש בצורות אלו מלמדים על תפיסתן כבניין הופעל (הדגש על דרך פ"נ?) ולא כעתידי קל של הפ"ך. אצל קוסובסקי (עמ' 589): יופך, אופך.

3.2.3.2 קל מקור

לְאָכּוֹל, לֹמֵר.

כידוע, צורת המקור מגזרת פ"א על דגם לֹמֵר, לֹכֵל, האופיינית ללשון חז"ל במסורותיה הטובות, לא שרדה בדפוס המשנה מחוץ לשורש אמ"ר.¹⁷³¹ במצאי מן המשניות האשכנזיות אין כל הפתעה.

3.2.4 פי"ו

3.2.4.1 קל

עתידי

נסתר: יצא, ירד, שִׁינֵּשׁב, יִשֵּׁן.¹⁷³² נסתרת: שְׁתַּיֵּר.

ציווי

נוכח: דע.¹⁷³³ נוכחים: צאו.

¹⁷²⁹ קוסובסקי (עמ' 268) מנקד שְׁתַּאֲפָה בבניין נפעל, וכך גם בד"ל שם.

¹⁷³⁰ הנמן, תורת הצורות, עמ' 225.

¹⁷³¹ שרביט, אבות לשון, עמ' 243–244; גבאי, קושטא, עמ' 139–140. על המסורות הטובות ראו גם הנמן, תורת הצורות, עמ' 228–229; ריז'יק, מסורות, עמ' 208–209.

¹⁷³² סוכה א, ו. הניקוד בקמץ משותף לכל המקורות שנבדקו, וכך מנוקד בעט גם במקומות אחרים (כגון שבת ב, ה). ועוד יש מקום לברר אם ניקוד זה מכוון להגייה פונמטית בקמץ, או שמא הוא פרי שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§). אפשר שמהדהדת כאן לשון הפסוק "הנה לא ינום ולא יישן" (תהילים קכא 4).

¹⁷³³ פעם אחת בעט בחלק המנוקד "דא", ודווקא במסכת אבות המדוקדקת (ב, א). בגוף הטקסט שם: "דע".

מקור

לִידַע (שבת כד, ה), לִירַד (ברכות ד, ה). זהו הניקוד בכל המשניות האשכנזיות בשתי תיבות אלו, ובכלל זה בטש בברכות שם, כנגד ניקודו של ד"ל לִירַד. וכך מנוקד בעט ובחך תמיד, כגון לִידַע (שבת יב, ג), לִילַד (סוטה ד, ג), לִירַד (שבת טז, ח), לִישַׁב (ע"ז ה, א), לִילַךְ (עירובין ד, י). ניקוד זהה מצוי אצל קוסובסקי, יסטרוב וילון.

צורות המקור של הבניין הקל מגזרת פ"י בלשון חכמים נבנו כידוע בהיקש לצורות העתיד: גִּירַד, ומכאן לִירַד. בהתאם לכך הניקוד בכתבי היד הטובים, בניקוד הבבלי ובמסורת תימן הוא בלמ"ד צרויה, כמצוי במשניות האשכנזיות.¹⁷³⁴ לעומת זאת, באנ"ד ובד"ל צורה שונה, והלמ"ד שם **תמיד** חרוקה: לִידַע (אבות ד, כב), לִילַד (ב"ק ט, א), לִירַד (שבת טז, ח), לִישַׁב (כלים ד, ג), לִילַךְ (עירובין ד, י), וכן הלאה. מחזורי התפילה הקדומים מאיטליה מלמדים שניקודם של דפוסים אמסטרדם וליוורנו אינו משמר מסורת איטלקית קדומה, ונראה שהצורות בחיריק צמחו בתקופה מאוחרת. במחזורי התפילה האיטלקיים הניקוד הוא על דגם לִידַע, וכך גם בגזרת פ"נ שם, כגון לִיתֵן.¹⁷³⁵ צורות אלו הן השגורות בגזרה זו גם במסורות אחרות, ובכלל זה במסורות ג'רבה וטיטואן ובדפוס קושטא.¹⁷³⁶

הממצאים מלמדים בבירור שהצורה הנהוגה באשכנז היא על דגם לִילַךְ. צורה זו סוטה הן מדפוסים אמסטרדם וליוורנו והן מהמצוי במסורות הספרדיות ובדפוס קושטא, וזהה למצוי בכתבי היד הטובים. נראה אפוא שבקטגוריה זו שימרה מסורת אשכנז יסוד חשוב ביותר של לשון חכמים המקורית, ולא נגררה אחר מסורות חיצוניות.

3.2.4.2 נפעל

עבר נוכח: נוֹצְרֶת (אבות ב, ח; עט = 17). את צורת ההפסק כאן ודאי יש לייחס לניקודה המלומד של מסכת אבות. ראו בהרחבה § 3.2.1.1.

בינוני

יחיד: הַנּוֹלֵד. **יחידה:** נוֹדַעַת.

3.2.4.3 הפעיל

עבר

נסתר: נוֹהוֹצִיא, נוֹהוֹצִיאוּ, הוֹצִיאוּנוּ (פסחים י, ה). **נסתרים:** הוֹסִיפוּ.

¹⁷³⁴ הנמן, תורת הצורות, עמ' 238–239; ייבין, בבלי, עמ' 607 והערה 3 שם.

¹⁷³⁵ ריזיק, מסורות, עמ' 209–210.

¹⁷³⁶ כ"ץ, גירבה, עמ' 256–257; ממון, טיטואן, עמ' 106; גבאי, קושטא, עמ' 130–131.

בינוני

יחיד: מוליד, מוסף, מוציא. **רבים:** מודים, מולכים, מוספים, מוציאים.

עמיד

נסתר: יוסף. **נסתרת:** תוסף.

מקור: להודות, להוציא.

3.2.4.4 הופעל בינוני רבים

מוספין.

3.2.5 פ"נ

פעלים מגזרת פ"נ ניטים במסורת אשכנז בדרך כלל על פי גזרתם המקורית, והעדויות לחילופים עם ע"ו מעטות ביותר. מרבית החילופים הם בכיוון ההפוך, כלומר שורשי ע"ו הנוטים על דרך פ"נ. ראו בהרחבה §3.2.1.2.

3.2.5.1 קל

עמיד

נסתר: יגע, טול, ישא, יתן. **נסתר עם כינוי:** יתנו; יקבנה (שבת כב, ג). כך גם ל, 1T, 2T ול' 27. ול' 37: יקבנה. בשווא מנקד גם קוסובסקי (עמ' 1225). נראה שהצורה בקמץ משקפת משקל יקטל, שבו קמץ בנטיות, ואילו הצורה בשווא משקפת משקל יקטול, שבו החולם נחטף בנטיות. ואומנם הצורה הגרודה בע"ט היא יקוב (שבת ב, ד), אך אפשר שהחולם בה נגרר אחר הכתיב המלא. ברוב המסורות האחרות בשורש זה משמש משקל יפעל, כלומר יקב, יקבנה. כך הוא למשל בניקוד הבבלי, בכ"י פא ובמסורת ג'רבה.¹⁷³⁷ על פי בדיקתי כך גם בכ"י ק ובד"ל. באמ"ד יקוב בשבת ב, ד, ובשבת כב, ג באופן חריג יקבנה בשימור החולם. בד"ק יקוב, ועם כינוי חבור כנראה יקבנה בחטף קמץ.¹⁷³⁸ צורה בחטף משורש זה מצויה גם במקרא: יקבנו (ישעיהו סב 2). מסתבר שהקמץ בצורה יקבנה במרבית המקורות האשכנזיים שנבדקו כאן הוא בהשפעת חטף הקמץ שבצורה המקראית, הוזהה לקמץ מבחינה פונטית.¹⁷³⁹

¹⁷³⁷ הנמן, תורת הצורות, עמ' 253–254; ייבין, בבלי, עמ' 593; כ"ץ, ג'רבה, עמ' 260.

¹⁷³⁸ גבאי, קושטא, עמ' 117 והערה 361 בעמ' 118.

¹⁷³⁹ השימוש בסימן הקמץ כנגד הצורה המקראית בחטף קמץ נובע כנראה מתפיסת הנקדנים שסימני החטפים מוגבלים לאותיות הגרון. השווה כדרך משל את התפוצה המועטה מאוד של קדשים בחטף קמץ, כנגד העדות הרבה לקדשים בקמץ (§3.1.1).

נסתרים : שְׁיָשׁוּכוֹ (חלה ב, ד). כך רק עט, ואילו בכל דפוסי הליקוטים שְׁיָשׁוּכוֹ בשורוק. בכל מקרה בכל הדפוסים השורש נוטה על דרך גזרת ע"ו, וזוהי דוגמה נדירה לנטיית פ"נ על דרך ע"ו. על תנועת השי"ן ראו בהרחבה להלן, §3.2.7.1.

צייווי נוכח: תָּן (אבות ג, ז). ל 17 שם: תָּן. אין זו ההיקרות היחידה בלעז של צורת ציווי זו שבה תנועת סגול כנגד צירי כצפוי. חילופים אלו הם חלק מתופעה נרחבת במסורת אשכנז של חילופים בין שתי התנועות בהברה סגורה מוטעמת. ראו בהרחבה § 2.1.2.5.

מקור

מגזרת פ"י לעיל (3.2.4.1§).¹⁷⁴⁰ לשאת, לתת (שבת יז, ב); ליתן (אבות ג, א 2x).¹⁷⁴¹

לכאן אפשר לשייך גם את הצורה לְלוֹקָחוֹ (סוכה ג, יא) – כך נכתב ונוקד בכל הדפוסים, ובדומה בד"ל לְלָקָחוֹ. בכתבי היד לקָחוֹ על דרך גזרת פִּינ¹⁷⁴² אך נראה שבדפוסים המשנה נוהגת הצורה על דרך השלמים. המקור הגרוד משורש זה נכתב ונוקד בעט ליקח כצפוי.

3.2.5.2 נפעל

צורות עבר נסתר בגזרת פ"נ זהות בכתבן ובשלדן העיצורי והתנועתי לצורות עבר נסתר מגזרת השלמים בבניין פיעל, כגון "ניתן",¹⁷⁴³ ובעקבות טשטוש התנועה הסופית במסורת אשכנז (2.1.1§) הזדהו בה שתי הצורות לחלוטין. זהות זו הביאה את נקדני המשניות האשכנזיות לנקד פעמים רבות את התנועה הסופית בצורות הנפעל בצירי במקום בפתח או בקמץ כצפוי, כגון נִיתָן. ניקוד זה נמצא במפתיע אפילו במסכת אבות, שניקודה בדרך כלל מלומד ומוקפד. מובן שאין ללמוד מן הצירי על הגייה שונה של הצורות הנידונות, ושיסודו בשחזור של תנועה מטושטשת.

על שאלת החילופים בין פתח לקמץ בניקוד התנועה הסופית ראו § 3.2.2.2.

עבר

נסתר : נטל, ¹⁷⁴⁴ נייטל, ¹⁷⁴⁵ נייטל, ¹⁷⁴⁶ נקב, ¹⁷⁴⁷ שנייתן. ¹⁷⁴⁸ **נסתרת** : נטלה.

¹⁷⁴⁰ על מסורות הגורסות ליטול ראו למשל גבאי, קושטא, עמ' 119–120.

¹⁷⁴¹ על "לשאת" ו"לתת" (כנגד הצורות הצפויות לישא, ליתן) ראו הנמך, תורת הצורות, עמ' 255–256.

1742 הנמו. תורת הצורות. עמ' 255.

¹⁷⁴³ להשערתו של ילון (מבוא, עמ' 157), זהות זו הייתה אחד מהגורמים לצמיחתו של בניין גפצל במסורתיה הקדומות של לשון חכמים.

¹⁷⁴⁴ סוכה ג.ו. ל. 1, 27, 37: "נטל עוקצו".

¹⁷⁴⁵ סוכה ג. יב. בכל דפוסי הליקוטים ניטל בקמץ.

בינוני

יחיד: נִיטָל, ¹⁷⁴⁹נִיכָר. ¹⁷⁵⁰**יחידה:** נְטָלָת. **רבים:** נִיטָלִין. נפוץ בקורפוס, וכך נוקד בכל הדפוסים כמעט תמיד. אך פעם אחת בלש צורה חריגה: הִנִּיטָלִין (שבת כד, א, לצד נִיטָלִין באותה משנה). נראה שצורה זו משקפת את התהליך הפונולוגי הרגיל של נסיגת ההטעמה לעבר ההברה הקדם-מלעילית וחיתוף פוסט-טוני (2.1.3.2§).

3.2.5.3 הפעיל**עבר**

נסתר: הִגִּיעַ, שְׁהִתִּירָן. **נסתרים:** שְׁהִקִּיפוּהָ, שְׁהִתִּירוּ.

בינוני

יחיד: שְׁמִגִּיעַ, מָטָה, ¹⁷⁵¹מָפִיר, שְׁמָפִירוּ, מָקִיר, מִתִּיר. **יחידה:** מַצָּלָת. **רבים:** מְגִיחִין, יִמְזִין, מַצִּילִין, מִתִּירִין.

עתיד

נוכח: שְׁתִּגִּיעַ. **נסתר:** שְׁיִגִּיעַ. פעם אחת בלש שְׁיִגִּיעַ (נדרים ח, ה); ראו 2.1.3.1§. יָזָה, כְּשִׁנְטָה. **נסתרים:** יִגִּיעוּ.

ציווי: וְהִצִּילוּ.

3.2.5.4 הופעל

עבר נסתר: וְהוּתָר. ¹⁷⁵²

¹⁷⁴⁶ חלה ב, ו. כך בכל הדפוסים.

¹⁷⁴⁷ סוכה ג, ו 2x. ברוב דפוסים הליקוטים נקב בפתח. ל' : נקב בקמץ.

¹⁷⁴⁸ אבות ג, יד 2x. ל' : שְׁנִתָּן.

¹⁷⁴⁹ שבת יז, ג; סוכה ג, יב. קמץ בכל הדפוסים.

¹⁷⁵⁰ חולין ז, ב. בכל דפוסים הליקוטים נִיכָר בקמץ.

¹⁷⁵¹ הצורה הצפויה היא מָטָה; ראו 3.2.10.3§ להלן.

¹⁷⁵² מו"ק ג, א; שם, ב. ל' : וְהוּתָר 2x.

בינוני

יחיד : המוקף, ¹⁷⁵³ מוּתָר. **יחידה** : מוקפת, מוּתָּרַת. **רבים** : מוּתָּרִין. **רבות** : מוּתָּרוֹת.

3.2.6 פה"פ גרונית

3.2.6.1 קל

בינוני פעול

יחידה : אָנוּסָה, אָסוּרָה, כְּבִחְמוּרָה. **רבים** : אָמוּרִים, אָסוּרִין, שְׁחֻשְׁדִּים. **רבות** : אָסוּרוֹת, הִחְמוּרוֹת, חֲנוּנוֹת.

בינוני פֻּעַל רבים : אָבְלִים, עָמְלִים, עֲצָלִים.

עתיד

לצורות העתיד והמקור מגזרת פ"א ראו § 3.2.3 לעיל.

מדבר : שְׁאֵהָיָה, אָחָטָא. **נסתר** : יַחְזוֹר, יַעְבוֹר, שְׁיַעְלָה, יַעְמוֹד, יַעְנָה, יַעֲשֶׂה. **נסתר עם כינוי** : יַעֲשֶׂנָה, יַעֲשֶׂם. **נסתרת** : שְׁתַּחֲשֹׁף. ניקוד התחילית בפעלים מן השורש חש"ך בסגול הוא הדרך הקבועה בעט. מחוץ לשורש זה נמצא לי הניקוד בסגול בפעלים שעיצורם הראשון ה', ח' או ע' רק בפועל תַּחֲסֹר (חולין ג, ב). בכל שאר הפעלים אות האית"ן מנוקדת תמיד בפתח, כגון : יַחְרְגְנוּ, יַחְזוֹר, יַחְלוֹץ, יַחְלוֹקוּ, יַחְשׁוֹף, שְׁיַחְפֹּץ, יַעֲסוֹק, יַעֲקוֹר. בגוף המדבר תנועת האית"ן היא סגול; על אָחָטָא שכבר צוין יוסף הפועל אָחְזוֹר.

על המימוש הלכה למעשה של תנועת פה"פ, אם בתנועה ואם באפס תנועה, כנראה אין אפשרות ללמוד מן המשניות המנוקדות, שכן סימני החטפים משמשים במסורת הניקוד האשכנזית גם להבעת אפס תנועה. ראו § 2.3.2.

מקור

לְחַזוֹר, לְחַתוֹף (לְחַתוֹף), לַעֲשׂוֹת.

צורת המקור מן השורש הנ"י מזדמנת בנדרים ח, ז. זו נוקדה בכל המשניות האשכנזיות כמקור של הבניין הקל, אם כי ללא אחידות בין הדפוסים. עט : לְהִנּוֹת. 1, 1T, 2T, 1L : לְהִנּוֹת. 2L, 3L : לְהִנּוֹת. ניקודם של דפוסים הליקוטים משקף את הנמכת התנועה הצפויה בפועל פה"פ גרונית בבניין הקל, ואילו ניקודו של עט עשוי על דרך גזרת השלמים (כגון לְבָנוֹת), כנראה בהיקש לצורות

¹⁷⁵³ חלה ב, ח. 1L : המוקף. ניקוד העבר בקמץ (ראו הערה קודמת) לעומת הבינוני בפתח, במקום להפך כצפוי, מלמד שאין לייחס חשיבות לסימונה של התנועה הסופית במקרים אלו, ושאינן זה אלא שחזור של תנועה מטושטשת (2.1.1§).

המקור לְהִיּוֹת, לְחִיּוֹת בחיריק. הניקוד בחיריק מצוי בעט בכל מקום בצורת המקור משורש זה, אם כי בתנועת הה"א במקומות אחרים אין אחידות: לְהִיּוֹת (נדרים יא, ג), אך מנגד לְהִיּוֹת (פסחים ז, ח), מְלִיּוֹת (כתובות ז, א). מסתבר בעיניי שחלופות אלו מלמדות על קריאת הה"א באפס תנועה, כלומר מעין [límas] (השוו 2.3.2§ לעיל). הניקוד בסגול שנמצא פעם אחת נראה כצורת כלאיים בין לְהִיּוֹת לבין לְהִיּוֹת. וצריך עיון.

גם צורת העתיד מן השורש הנ"י, המצויה פעם אחת במשנה, מנוקדת בעט על דרך הבניין הקל: יְהִיָּה (נדרים ג, יא).¹⁷⁵⁴ לכאורה יש כאן עדות נוספת לצורת העתיד החריגה של בניין נפעל במסורת אשכנז, כלומר יְקַטֵּל במקום יְקַטֵּל (ראו 3.2.2.2§); אלא שצורות אלו על דרך הבניין הקל מתועדות גם באמ"ד ובד"ל: יְהִיָּה, לְהִיּוֹת. עדויות אלו מלמדות על מסורת איתנה של הטיית העתיד והמקור של השורש הנ"י בבניין הקל במקום בבניין נפעל כצפוי, ולפיכך אין המסורת האשכנזית עומדת לבדה בנטיות אלו.

3.2.6.2 נפעל

עבר

נסתר: נֶאָמַר, וְנֶאָמַר (פסחים י, ה),¹⁷⁵⁵ נֶאָסַר.¹⁷⁵⁶ **נסתרים:** נֶחְשְׁדוּ.

בינוני

יחיד: נֶאָמַר, נֶהְיָה. **יחידה:** וְנֶאָכְלָה, נֶהְיָה.¹⁷⁵⁷ **רבים:** נֶאָמְנִים.

3.2.6.3 הפעיל

עבר נסתר: שֶׁהֶחֱשִׁיף, וְהֶעֱלָה, וְהֶעֱמִידוּ.

אלדר מצביע על שתי צורות הפעיל מגזרת פה"פ גרונית בהגדה של פסח במחזור ויטרי, המשקף מסורת קדם-אשכנזית, שבהן נוקדה הה"א בחיריק ולא בסגול: הֶעֱכִילְנוּ, הֶעֱבִירְנוּ (כל אחת מזדמנת פעמיים).¹⁷⁵⁸ צורות שכאלה ודאי יסודן בהתרופפותם של עיצורי הגרון; לכאורה היינו אמורים לצפות לתיעוד נרחב של צורות כאלה במסורת האשכנזית המאוחרת, שבה כידוע נאלמו לחלוטין האל"ף והעי"ן (ובמידה רבה גם הה"א), ואילו החי"ת הזדהתה בהגייתה עם הכ"ף הרפה. אלא שעיון מעמיק במשניות האשכנזיות לא העלה לי אפילו צורה אחת כזו; הה"א בפעלים אלו מנוקדת תמיד בסגול, ואין אפילו דוגמה אחת לחיריק.

¹⁷⁵⁴ בכתבי היד ובד"ל צורת עתיד גם במעילה ה, ב, אך בעט שם: "שנהנה".

¹⁷⁵⁵ "וְנֶאָמַר לפניו הללויה" הוא הניקוד בכל הדפוסים. בכ"י ק' ובדפוס אמשטרדם וליוורנו צורת עתיד מדברים: וְנֶאָמַר.

¹⁷⁵⁶ חולין ז, ו. כד עט, ו, 11 ו 21. 17: נֶאָסַר; 27, 37: נֶאָסַר. על התנועה הסופית בצורות העבר והבינוני של בניין נפעל ראו 3.2.2.2§.

¹⁷⁵⁷ על תנועת עה"פ ראו 3.2.10.2§.

¹⁷⁵⁸ אדר, שיטות ניקוד, עמ' 19–20.

למרות ההזדהות בהגייה בין החי"ת לכ"ף, הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים שמסורת אשכנז מקיימת הבחנה ברורה בין השתיים בצורות העבר של בניין הפעיל: הַחֲשִׁיד וְכַדּוּמָה – תמיד בסגול, אבל הַכְּנִיס וְכַדּוּמָה – תמיד בחיריק. נראה שהבחנה הברורה בין שתי הצורות, המקיימת בעברית המקראית, השתמרה היטב במסורת אשכנז למרות הזהות בהגייתן של שתי האותיות.

בינוני

יחיד: מַאֲמִינוֹ, מַחְשִׁיָּד (מַחְשִׁיָּד), מַעֲלָה.

יחידה עם כינוי חבור: וּמַחְזִירָתוֹ. צורות הבינונית חבורות הכינוי בבניינים אחרים נידונו בהרחבה לעיל (3.2.2.1§). לגבי צורות ההפעיל יש להעיר שפעמים אחדות נמצא בלשון ניקוד כנגד הכתיב; הכתיב הוא "מקטלתו" אך הניקוד הוא "מִקְטָלְתוֹ" בחיריק חסר: מִקְטָלְתָּה (זבחים ז', ו' 2x), שִׁמְכָשְׁרָתָה (כריתות ו', ה'), מִקְפָּתָה (נגעים ו', ה'). במקומות אחרים הכתיב הוא מלא יו"ד, כגון מְנִיקָתוֹ (גיטין ז', ו'), מְדִיקָתוֹ (מכשירין ד', ו'). בשתי תיבות נמצא כתיב חסר וצורה אחרת: וּמִפְרָשְׁתָּה (ט"י ד', ב'), וּמִנְחָתָה (שם).

הניקוד מִקְטָלְתוֹ כנגד הכתיב מצוי פעמים אחדות גם בדפוס קושטא.¹⁷⁵⁹ מסתבר שהכתיב מכוון לנטייה על דרך הסגוליים, מִקְטָלְתוֹ, או לנטייה הרגילה ברוב המסורות, מִקְטָלְתוֹ, בעוד הניקוד המצוי במשניות האשכנזיות מכוון אל הצורות שנהגו הלכה למעשה במסורת זו. יש להעיר שהכתיב והניקוד מִקְטָלְתוֹ סוטים מן התצורה הרגילה של צורות בינוני יחידה בבניין הפעיל ללא כינוי חבור, שכן ידוע שאלו נוטות בלשון חז"ל כמעט תמיד במשקל מִקְטָלְתָּה ולא במשקל מִקְטָלְתָּה.¹⁷⁶⁰

רבים: מַאֲכִילִיו, מַאֲמִירִיו,¹⁷⁶¹ מַחְזִירִין (מַחְזִירִין), מַחְלִיפִין, מַחְשִׁיכִין (מַחְשִׁיכִין), מַעֲבִירִין, מַעֲלִין.

עתיד

נוכח: תַּאֲמִין, תַּחְזִיק (תַּחְזִיק). **נסתר:** יַחְזִיר, יַעֲבִיר.

מקור: לַחֲזִיר, לַחֲמִיר (לַחֲמִיר), לַחֲשִׁיד (לַחֲשִׁיד).

¹⁷⁵⁹ גבאי, קושטא, עמ' 108.

¹⁷⁶⁰ ראו למשל הנמן, תורת הצורות, עמ' 144.

¹⁷⁶¹ שבת כד, ג. בדפוס הליקוטים שלד עיצורי אחר וניקוד כבניין פיעל: מְמַרִים (11, 21, 17), מְמַרְאִין (27, 37) או מְמַרְאִין (1). על תשלום הדגש ראו 2.2.2§.

3.2.6.4 פיעל

בצורות הבינוני והעתיד של בניין פיעל עדויות רבות להגיית השווא הנע כתנועת האות הגרונית התוכפת, כגון *מַעְשָׁר < מַעְשָׁר, יַעְרָה < יַעְרָה*. התופעה הפונטית נידונה בהרחבה בסעיף 2.3.1. בפרק זה אציין בשנית את הצורות המצויות בקורפוס, המלמדות על תפוצתה הרחבה של תופעה זו.

בינוני יחיד

מְקַטֵּל: וְהַמַּעְמֵץ (שבת כג, ה: כל דפוסי הליקוטים); וּמַעְרָה¹⁷⁶² (יומא ד, ד [היקרות א]: עט, ו, 1T, 2T, ל 1); וּמַעְרָה (יומא ד, ד [היקרות ב]: כל הדפוסים); וּמַעְרָה (יומא ד, ד [היקרות ג]: עט, ו, 1T, 2T, ל 1); מַעְשָׁר (דמאי ב, ב: כל דפוסי הליקוטים, טש¹⁷⁶³).

מְקַטֵּל: וְהַמַּעְמֵץ (שבת כג, ה: עט); וּמַעְרָה (יומא ד, ד [היקרות א]: ל 2, ל 3); וּמַעְרָה (יומא ד, ד [היקרות ג]: ל 2, ל 3); מַעְשָׁר (דמאי ב, ב: עט, חק).

בינוני רבים: וּמַהֲלֵקְטִין¹⁷⁶⁴, מַעְמֵצִין¹⁷⁶⁵, מַעְצָבִין.

בינוני רבות: מַעֲנֹת (מו"ק ג, ח; שם, ט 2x: עט, ל 1).

עתיד נסתר

יְקַטֵּל: יַעְרָה (פרה ט, א 2x: ו, ל 2, ל 3).

יְקַטֵּל: יַעְרָה (פרה ט, א 2x: עט, 1T, 2T, ל 1).

3.2.7 ע"ו

3.2.7.1 קל

עבר

נוכח: בָּאָתָּ. **נסתר**: בָּא, וּכְשָׁמַת. בשורש חו"ל הצורה היא שְׁחַל בפתח בכל המקורות (סוכה ג, יג; שם, יד; שבת כג, א); ראו בהרחבה 2.1.2.1s. **נסתרת**: שְׁמַתָּה. **נסתרים**: בָּאוּ.

¹⁷⁶² על שאלת תשלום הדגש משורש זה ראו 2.2.2s. בחלק מהדפוסים חילופים בין קמץ לסגול בניקוד התנועה הסופית, שלא פורטו כאן; ראו 3.2.10.4s.

¹⁷⁶³ טש: מַעְשָׁר בחטף פתח. והיינו הך (2.3.2s).

¹⁷⁶⁴ שבת כד, ג. עט: וּמַהֲלֵקְטִין, בצירי שהוא כנראה תחליף של שווא (ראו 2.3.1s).

¹⁷⁶⁵ על החילוף בין אמ"ץ לעמ"ץ ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 148; שרביט, תורת ההגה, עמ' 34–35 וההפניות שם.

בינוני פעול : סוד (אבות ב, ח). כך גם בל¹⁷⁶⁶.

בינוני פעל

יחיד : בָּא, מֵת. את השורש זו"ר מנקדים הכול זָר בקמץ (חלה ב, ה), ולא נמצא לי הניקוד בפתח. עט מנקד בקמץ גם בחלה ד, ח, אך גם הניקוד זָר בפתח נמצא אצלו (למשל סנהדרין ט, ו ; זבחים ב, א). ראו בהרחבה §2.1.2.1.

יחידה : בָּאָה, שָׁצְפָה. **רבים :** הִבָּאִין, גָּרִים, דָּנִין, דָּרִים, הִזְבִּין, לָזְרִים, לָצִים, הִמְתִּים, סָכִין, שָׁפִין. **רבות :** בָּאוֹת, וְהִזְבוֹת.

עתיד

מדבר : וְאָשׁוּב. **נוכח :** תָּדִין. **נסתר :** יָבֵא.

נסתרים : שְׁאֲזָרוּ (יומא ח, ו). כך רק עט, בעוד בדפוס הליקוטים שם : שְׁאֲזָרוּ ; שְׁאֲזָרוּ, שְׁאֲזָרוּ (ברכות ה, א). גם צורה זו מצויה רק בעט, בעוד בטש ובדפוס הליקוטים שְׁאֲזָרוּ בבניין פיעל.

על דרך גזרת ע"ו מנוקדת גם צורת העתיד של השורש נש"ך : שְׁשׁוּכוּ (חלה ב, ד). בכל דפוס הליקוטים בשורוק : שְׁשׁוּכוּ. על חילופי הגזרות ראו §3.2.1.2.

הצורות שְׁאֲזָרוּ, שְׁאֲזָרוּ, שְׁשׁוּכוּ בעט הן חלק מתופעה מקיפה יותר העולה מדפוס זה, של ניקוד צורת העתיד מגזרת ע"ו במשקל יָבֵא במקום במשקל יָקום. הלכה למעשה אפשר ללמוד על המשקל בחולם רק מצורות הנסתרים ומצורות המקור חבורות הכינוי, שכן בשאר הצורות תנועת הווי"ו נמצאת במעמד פוסט-טוני, וספק אם יש חשיבות לניקודה (§2.1.1). מלבד לשורשים האמורים, הניקוד בחולם נמצא בעוד כמה פעלים : לָזֶנְה, אָזֶנְה (כתובות יב, א),¹⁷⁶⁷ תָּחֻבו (אבות א, יא ; וכן בכ"י ק ובד"ל), שְׁיַחֲצוּ (מכשירין ג, ח). לנטייה זו תיעוד מועט גם בכתבי היד הטובים ובדפוס קושטא.¹⁷⁶⁸ העובדה שעט לבדו מנקד שְׁשׁוּכוּ בחולם (וכן שְׁאֲזָרוּ כנגד שְׁאֲזָרוּ בדפוס הליקוטים) עשויה ללמד שאין מדובר בתופעה כלל-אשכנזית, אלא בצורות ייחודיות למסורתו.

ציווי

נוכח : וְשׁוּב. **נוכחים :** בָּאוּ.

¹⁷⁶⁶ צורה דומה מביא ניבורסקי (עמ' 45) מן היידיש. על הנוסח המגוון של תיבה זו ראו ילון, מבוא, עמ' 92–94 ; שרביט, אבות לשון, עמ' 212–213.

¹⁷⁶⁷ הניקוד אָזֶנְה בסגול מלמד אולי על היקש לגזרת פ"י. הניקוד לָזֶנְה בקמץ אינו מחוור לי, ודורש עיון. כ"י ק שם : לָזֶנְה, אָזֶנְה.

¹⁷⁶⁸ גבאי, קושטא, עמ' 146–147.

מקור : לבוא, לצוק.

3.2.7.2 נפעל

בבניין נפעל עדויות רבות במסורת האשכנזית לשורשי ע"ו הנוטים על דרך פ"נ. הנתונים נפרשו ונידונו בהרחבה בפרק נפרד (3.2.1.2§), וכאן רק אציין שוב את הצורות המזדמנות בקורפוס.

עבר נסתרת : שְׁנִילוּשָׁה (חלה ב, ב). כך גם בל¹, אך בשאר הדפוסים שְׁנִילוּשָׁה בחולם. מסתבר שהשורוק יסודו במעתק הרגיל של חולם לשורוק בהברות פתוחות מוטעמות; ראו 2.1.2.8§.

בינוני יחיד : נְדוֹן (אבות ג, טו); אֶךְ ל¹ : נְדוֹן. תַּנְעוֹר (אבות ג, ד; עט = ל¹).

3.2.7.3 הפעיל

גם בבניין הפעיל מרובים החילופים בין הגזרות ע"ו ופ"נ, וישנן עדויות רבות לנטיית ע"ו על דרך פ"נ. לפירוט הדברים ראו בהרחבה 3.2.1.2§. כאן אציין בקצרה את הצורות המצויות בקורפוס.

עבר

נסתר : שְׁהִבִּיא, וְהִזִּיעַ (מכשירין ב, א 2x), וְהִנִּיחָה.

בתיבה "והזיעתו" במכשירין ב, א נחלקו הדפוסים. עט, ל¹ : הִזִּיעָתוּ. ל, 1T, 2T : הִזִּיעָתוּ. ל², 3L : הִזִּיעָתוּ. עצם הנוסח של תיבה זו חריג (ראו את שהוער בערך זיעה, 3.1.1§), וחילופי הניקודים משקפים כנראה את גמגום המנקדים בניקודו של נוסח זה.

נסתרת : שְׁהִרִיחָה (יומא ח, ה). הניקוד בסגול נמצא רק בעט. ל, 1T : שְׁהִרִיחָה בצירי. ¹⁷⁶⁹ ל¹, ל², 3L : שְׁהִרִיחָה בחיריק. אינני יודע מניין סימן הסגול שבעט, ואפשר שאין זו אלא שגגה. ¹⁷⁷⁰ הניקוד בחיריק הוא כנראה על דרך גזרת פ"נ (וללא תשלום דגש).

נסתרים : הִבִּיאוּ.

בינוני

על דרך ע"ו : יחיד : וּמְבִיא, מְנִיחַ, ¹⁷⁷¹ וּמְפִיס, וּמְשִׁיב. **יחידה :** מְזִידָה, ¹⁷⁷² מְקִיאָה. **רבים :** וּמְבִיאוּ, מְזִיזִין.

¹⁷⁶⁹ כך כנראה גם 2T, אך אחת מנקודות הצירי נמחקה, והסימן תחת ה"א עשוי להתפרש גם כחיריק. ¹⁷⁷⁰ ניקוד זה עשוי להתפרש כצורת עבר נסתר עם כינוי חבור לנסתרת, כלומר הִרִיחָה בניקוד טברני. אך צורה זו אינה הולמת את ההקשר : "עוברה שהריחה, מאכילין אותה עד שתשיב נפשה". ¹⁷⁷¹ שבת כג, א 2x. כך ברוב הדפוסים, אך ל¹ שם : מְנִיחַ.

על דרך פ"נ: יחיד: מטיל, המזיע, מניחו.¹⁷⁷³ רבים: מדיחין, מטילין, מניחין.

עתיד

על דרך ע"ו: נוכח: שְׁתָּשִׁיב. נסתר עם כינוי: יְבִיאֵם, וְיִסְרֵם. נסתרת: שְׁתָּשִׁיב.¹⁷⁷⁴ נסתרים: יָזִיזוּ. נסתרים עם כינוי: יְשִׁיבֵנוּ.

על דרך פ"נ: נסתר: יְנִיחָנָה, יְשִׁיטֵם. נסתרים: יְנִיחוּהוּ.

מקור

לְהִבִּיא.

אלדר מצביע על צורות מקור הפעיל בגזרת ע"ו במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים שעה"פ שלהם מנוקדת בצירי, כגון לְהִכֹּן, לְהִסָּר.¹⁷⁷⁵ צורות כאלה לא נמצאו לי במשניות האשכנזיות.

3.2.7.4 הופעל

בבניין הופעל אין לדעת אם חל היקש מגזרת ע"ו לגזרת פ"נ, בשל ביטול ההכפלה במסורת האשכנזית והיעדר סימון דגשים מאותיות שאינן בכפ"ת (1.4.2.3§).

עבר נסתר: הוֹרֵם.

בינוני יחיד: הִמוּכָן.

3.2.7.5 פולל מקור

לְרֹמֵם (פסחים י, ה).

3.2.8 עה"פ גרונית

3.2.8.1 קל

עבר נסתרים: שְׁנִיחָגוּ (סוכה ג, יא). כך נוקד בכל דפוסי הליקוטנים, אך בלט שם: שְׁנִיחָגוּ בחטף קמץ. יש להניח שאין ניקוד זה מכוון להגייה שונה של התיבה, ושםמילא נקראה הה"א באפס תנועה בעקבות היאלמותה (כלומר הניקוד מכוון להגייה מעין [tógu]; ראו 2.3.2§). במקרה הזה מתבקש להניח שסימון החטף נגרר אחרי הקמץ שבנו"ן. ועוד מצאתי בלט: טָהְרוּ (כלים ב, א).

¹⁷⁷² חלה ב, ז. כך גם 1T, 2T ול' 1, 2L, 3L: מְזִידָה. ראו 3.2.1.3§.

¹⁷⁷³ שבת כד, א. כך גם 1, 1L ול' 3L, 2T, 2L: מְנִיחוֹ בצירי. ראו 3.2.1.2§.

¹⁷⁷⁴ יומא ח, ה ("עוברה שהריחה, מאכילין אותה עד שתשיב נפשה"). בכל דפוסי הליקוטנים: שְׁתָּשִׁיב.

¹⁷⁷⁵ אדר, אשכנז, ב, עמ' 408.

בינוני

יחידה: שומעת (אבות ב, א). 17 שם: שומעת. זוהי דוגמה נדירה לצורת הפסק בפעלים הסגוליים בעט (ראו §3.2.1.1), ואין ספק שיסודה של צורה זו בניקוד המלומד והמדוקדק של מסכת אבות (§1.4.2.2).

רבים: וְשׁוֹאֲלִין, פְּאֻהָבִין, כְּהָנִים, פּוֹעֲלִים. בפועל "סוחטין" (שבת כב, א) מנקדים עט, ל7 ול3 סוחטין, אך בשאר הדפוסים סוחטין בחטף פתח. ראו בהרחבה §2.3.2.

עתיד

נסתר: שְׁיִאָחוּז. על נטייתו של שורש זה ראו בהרחבה §3.2.3.1.

נסתרת: תִּנְעוֹל (יומא ח, א). כך בכל הדפוסים. כידוע, משקלם של רוב השורשים שעה"פ שלהם גרונית בלשון חז"ל הוא פִּעוֹל, כנגד פִּעַל שבמקרא.¹⁷⁷⁶ במסורת אשכנז, שבה התנועה הסופית ממילא אינה פונמטית (§2.1.1), הכתיב בווי"ו והניקוד בחולם בפעלים אלה מלמדים יותר על מסורת של כתיב וניקוד מאשר על מסורת הגייה, ובמקומות רבים הכתיב זהה למצוי בדפוסים אחרים של המשנה.¹⁷⁷⁷ מכל מקום, מסורת כתיב זו שימרה את נטיית פִּעוֹל בשורשים רבים, כפי שעולה מהדוגמה של תִּנְעוֹל, וכן מפעלים אחרים בעט ובחֶק: אָהוּב (אבות א, י), וְיִגְאֹל (ערכין ט, ב 2א), תִּאָּחוּז (שבת טז, ז), וְתִטָּחוֹן (גיטין ה, ט), וְיִמָּחוֹק (ב"ב ה, יא), ועוד הרבה כיוצא בזה.

נסתרים: יִפְחֲתוּ (פסחים י, א). כך עט, ל7 ול3; בשאר הדפוסים יִפְחֲתוּ בחטף פתח (§2.3.2). בפועל יִרְחֲצוּ (יומא ח, א) מנקדים הכול בחטף פתח.

3.2.8.2 נפעל עבר נסתרים

שְׁנַגְּלוּ.

3.2.8.3 הפעיל בינוני יחידה

מְשַׁכַּחַת.

¹⁷⁷⁶ אדר, אשכנז, ב, עמ' 330–334; הנמן, תורת הצורות, עמ' 104–106; דודי, קטלוגיה, עמ' 40–41; דודי, עיונים, עמ' 65–66; בירנבאום, גניזה, עמ' 79–80; גבאי, קושטא, עמ' 76.

¹⁷⁷⁷ הממצאים מעט קרובים מאוד לנתונים שפירט גבאי (שם) מדפוס קושטא, ועל פי בדיקתי גם בד"ל תפרוסת דומה.

3.2.8.4 פיעל

בבנינים הכבדים משורשי עה"פ גרונית נטייה ברורה במסורת האשכנזית להיעדר תשלום דגש. הנתונים נפרסו ופורטו בהרחבה בפרק העוסק בתורת ההגה, וכאן רק אציין שוב בקצרה את הצורות המצויות בקורפוס. לסיכום הסוגיה ולהשלכותיה החשובות ראו בהרחבה §2.2.2.

עבר נסתר

מיעטן.

פִּירָךְ (פסחים י, ט 2x). אך בדפוסי הליקוטים בִּירָךְ וכדומה בתשלום דגש.

פִּירָס (סוכה א, ג 2x).¹⁷⁷⁸ גם כאן היעדר תשלום הדגש מצוי רק בעט, בעוד בדפוסי הליקוטים פִּירָס.¹⁷⁷⁹

בינוני

עה"פ ה"א, ח"ית או ע"ן :

יחיד : מְטֵהר, מְטֵהֲרִין, וּמְנַחֲמִין.¹⁷⁸⁰ רבים : מְמַעֲטִין, מְשַׁעֲרִין.

בצורות הבינוני שעה"פ שלהן רי"ש נטייה להיעדר תשלום דגש בכל הדפוסים, אך יש מכך חריגות. החלוקה להלן מתבססת על המצוי בעט, אך אעיר על כל דפוס הסוטה מניקודו של זה. בפעלים שלא צורפה אליהן הערה, היעדר תשלום הדגש או קיומו משותף לכל המשניות שנבדקו.

תשלום דגש : מְבָרַךְ, מְמַרָס (ל : מְמַרָס)

היעדר תשלום דגש : מְאַרְחוּ, מְגַרְשׁ (ל : מְגַרְשׁ), מְמַרַח (1T, 2T : מְמַרַח),¹⁷⁸¹ מְסַרְב, וּמְעַרָה,¹⁷⁸² מְצַרְפֵּן, מְקַרָא (ו : מְקַרָא),¹⁷⁸³ מְקַרָה (כל דפוסי הליקוטים : מְקַרָה), מְסַרְבִּין, מְקַרְבִּין.¹⁷⁸⁴

¹⁷⁷⁸ שורש זה ניטה בכתבי היד הטובים בבניין הקל, ואילו בניין פיעל משמש רק במסורות מאוחרות יחסית; ראו ריזיק, ניקוד קהתי, עמ' 46–52.

¹⁷⁷⁹ בו בהיקרות השנייה שְׁפִירָס בסגול. האם יסודו של ניקוד זה במסורת ספרדית בעל פה שהכיר הנקדן, שלא הבחינה בין צירי לסגול? יוער גם שאין זה המקום היחיד שבו מוצאים בדפוס זה ניקוד "ספרדי", והשוו את ההערה על הצורה נְדָמו, §3.2.1.1.

¹⁷⁸⁰ מו"ק ג, ז. ל : וּמְנַחֲמִין.

¹⁷⁸¹ ו, ל, 2, 3 : מְמַרַח. על החילופים בין מְמַרַח למְמַרָח ראו §3.2.1.1.

¹⁷⁸² בשורש זה חילופים פונטיים רבים, אך רובם מלמדים כנראה על היעדר תשלום דגש מלכתחילה (כגון מְעַרָה). ראו בהרחבה §2.3.1.

¹⁷⁸³ סוכה ג, י. דפוסי למברג מנקדים כאן בניין הפעיל : מְקַרָא (ל), מְקַרָא (ל, 2, 3). מסתבר שנגרר ניקוד זה אחר ד"ל.

¹⁷⁸⁴ פועל זה מצוי באבות ב, ג, ומספק דוגמה מאלפת לנטייה הברורה להיעדר תשלום דגש לפני רי"ש, בשל אופיו המוקפד של ניקוד מסכת זו (§1.4.2.2).

עתידי נסתר : יַעֲרָה (ראו בהרחבה §2.3.1), יִטְרָפִים;¹⁷⁸⁵ יִבְרָךְ (כך בכל הדפוסים).

מקור : לְבָרַךְ, לְפָאֵר. כך בכל הדפוסים.

3.2.8.5 פועל בינוני

ע"א : מְסוֹאָבוֹת (חלה ב, ב). כך נוקד גם בל 1 ובל 3 – האם בשל נסיגת ההטעמה וחיתוף התנועה הפוסטיטונית? (§2.1.3.2) בשאר הדפוסים מְסוֹאָבוֹת בקמץ כצפוי. מכל מקום הווי"ו חלומה בכולם.

ע"ר : מְטוֹרֵף (1 : מְטָרֵף), וְהַמְצוֹרֵעַ.

3.2.8.6 נתפעל

עבר

תשלום דגש : שְׁנַתְפָּרְקוּ (שבת יז, א) – כך בכל הדפוסים.

ללא תשלום דגש : שְׁנַתְעָרַב (פרה ט, ז) – כך בכל הדפוסים.

בינוני

עה"פ ה"א :

ללא תשלום דגש : מִיִּטְהָרִין (יומא ח, ט). כך גם 11 ו 17 ; בשאר הדפוסים מְיִטְהָרִין בבניין פיעל. מכל מקום הטיית תמיד בפתח.

עה"פ רי"ש :

ללא תשלום דגש : מְתַאַרַח (דמאי ב, ב 2x ; שם, ג). בכל הדפוסים האל"ף בפתח, אם כי בדפוסים הליקוטים בדרך כלל מְתַאַרַח וכיוצא בזה ; ראו §3.2.1.1. מְצַטְרָפִין (יומא ח, ב 3x) – כך בכל הדפוסים.

תשלום דגש : מְתַגְרָדִין (שבת כב, ו). כך ברוב הדפוסים, אך בל 1 : מְתַגְרָדִין.

עתידי : שְׁיִתְרַחֵק.

¹⁷⁸⁵ כך בכל דפוסים הליקוטים בשבת כב, ו. בעט צורת קל : יִטְרָפִים.

3.2.9 ל"א

חילופי הגזרות בין ל"א לל"י הם מסימני ההיכר המובהקים של לשון חכמים בכל מסורותיה השונות.¹⁷⁸⁶ חילופים אלו מתגלים בדפוסי המשנה האשכנזיים כבר בכתב, כגון "לקרות", "מקרינ", "מברין" (ראו להלן). כתיב זה גרר ניקוד על דרך גזרת ל"י, ואילו בתיבות שאין כתיבן מחייב ניקוד על דרך גזרה מסוימת לא נתגלו חילופים כאלה. דוגמה לכך היא צורות הבינוני של הבניין הקל, כגון יוֹצֵאָה, יוֹצְאִים (ולא *יוֹצֵאָה, *יוֹצְאִים וכיוצא בזה). נראה שמסורת הניקוד השמרנית היא שגררה צורות ניקוד כעין אלו, שהרי ידוע שהאל"ף נאלמה לחלוטין במסורת ההגייה האשכנזית. לשון אחר, יש להניח שאין הבדל מעשי בין הניקוד המשווער *יוֹצְאִים לבין הניקוד המצוי הלכה למעשה במשניות האשכנזיות יוֹצְאִים. מכיוון שכך, קשה לקבוע באיזו מידה חלו החילופים בין שתי הגזרות במסורת אשכנז.

3.2.9.1 קל

עבר נסתר: יֹצֵא, מִצָּא, שְׁנִשָּׂא, קָרָא.

בינוני

יחידה: יוֹצֵאָה. **רבים:** יוֹצְאִים, קוֹרְאִין. **רבות:** יוֹצְאוֹת.

כאמור, בכל הצורות האלה יש להניח שהאל"ף אינה הגויה, כראוי למסורת ההגייה האשכנזית שבה נאלם עיצור זה (כלומר מעין [jótse] = יוצאה). עם זאת, מסורת הניקוד אינה חושפת זאת, ועה"פ שלפני האל"ף מנוקדת תמיד בשווא.¹⁷⁸⁷

עתיד

מדבר: אֶחָטָא. **נסתר:** יִשָּׂא.

מקור: לְקוֹרוֹת (ברכות ב, ח). כך בכל הדפוסים.

3.2.9.2 נפעל

עבר

נסתר: נִבְרָא.

¹⁷⁸⁶ ראו למשל: הנמן, תורת הצורות, עמ' 422–431; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 414–416.
¹⁷⁸⁷ פעם אחת בל3 נמצא ניקוד שעשוי לרמז להגייה זו: יוֹצְאִין (שבת ה, ד; החיריק נמצא בין הצד"י לאל"ף). ועם זאת, בדפוס זה אין עקיבות מלאה בסימונם של סימני הניקוד, ואפשר שגם במקרה זה החליט המנקד לוותר על סימן השווא בצד"י. באותה משנה בדפוס זה מצוי גם הניקוד יוֹצְאִין.

נסתרת: בניקוד התיבה "נטמאת" בחלה ב, ז (2x) נחלקו הדפוסים האשכנזיים. עט: נְטַמְאֵת 2x. 17, נְטַמְאֵת, נְטַמְאֵת. 27: נְטַמְאֵת 2x. 1, 11, 21, 37: נְטַמְאֵת 2x. עיון בניקודן של צורות עבר אחרות מגזרת ל"א בעט, וכן בצורות בינוני יחידה מגזרה זו, חושף מגוון של צורות ניקוד. דומה שהצורה הרווחת היא נְטַמְאֵת, נְקַרְאֵת וכיוצא בזה, כלומר בשני פתחים. לעיתים רואים פתח רק תחת עה"פ, כגון נְקַרְאֵת (יומא ה, ב), אך אפשר שהפתח תחת האל"ף נמחק במקרים אלו. מן השורש נש"א תיעוד לשתי צורות: נְשַׁאֵת (למשל תרומות ו, ב) לצד נְשַׁאֵת (למשל יבמות ד, יג) או נִישַׁת (למשל יבמות ט, ה).

הלכה למעשה ספק רב אם יש הבדל בהגייתן של צורות אלו. מסתבר מאוד שכל הצורות מכוונות אל אותה הגייה, כלומר מעין [nítmas], [nísas] וכיוצא בזה. הגייה זו אינה שונה למעשה מן הצורות המקראיות בגזרה זו, כגון נְשַׁאֵת (דה"א יד 2). נראה שהנקדנים האשכנזים הכירו כמה שיטות ניקוד ששימשו בגזרה זו: לצד הדרך המקראית בעה"פ צרויה ובאל"ף נחה דומה שהייתה מוכרת באשכנז גם שיטת הגייה שבה הונעו התנועות הסופיות כדרך שמות סגוליים שלה"פ שלהם ה"א, ח"ית או עי"ן (כגון נשפֿחת).¹⁷⁸⁸ בדומה לניקוד כגון דְמַאי בשני פתחים, גם כאן אין הכרח להניח שהניקוד מכוון להגיית כעין [nítmas], ומסתבר שיסודו של ניקוד זה במשניות האשכנזיות בנטייה להטיל ניקוד בכל אותיות התיבה (1.4.2.5§). נטייה זו היא כנראה העומדת גם בבסיס צורות כגון נְשַׁאֵת.

מכל מקום, היאלמותה של האל"ף וטשטושן של התנועות הסופיות הביאו לזהות בהגייה של צורות הניקוד השונות, ואין פלא שבמשניות האשכנזיות חלה התרוצצות ביניהן. כאמור, ספק אם אפשר לייחס את חילופי הניקוד האלה להבדלים ממשיים בהגייה.

בינוני

יחיד: שְנַמְצָא.

רבים: הַנְמְצָאִים (נידה ז, ד 2x). כך נוקד בכל הדפוסים, וזהו הניקוד בעט בכל מקום.¹⁷⁸⁹ הוא הדין גם לגבי צורת הבינוני מן השורש קר"א: נְקַרְאֵן (למשל מגילה ד, י). במקרא כידוע רווחת הצורה נְמְצָאִים בצד"י שוואה, ובדומה מצוי במקרא גם נְבָאִים.¹⁷⁹⁰ צורות אלו השתמרו לרוב גם בכתבי היד הטובים של המשנה, אם כי לא במלואן.¹⁷⁹¹ במסורות מאוחרות יותר הצורה היא תמיד נְמְצָאִים, ואילו לצורה בשווא אין תיעוד; כך הוא במסורת ג'רבה, בדפוס קושטא,¹⁷⁹² ועל פי בדיקתי גם בד"ל. הממצאים מלמדים שאף במסורת אשכנז הצורה היא תמיד נְמְצָאִים בקמץ.

¹⁷⁸⁸ אם כי יסודה של הגייה זו עודנו דורש בירור. על פי התרשמותי בד"ל נוקדו כל הצורות מגזרה זו כבמקרא, ואילו בדפוס קושטא רווח הניקוד נְטַמְאֵת וכיוצא בזה, בשני סגולים (ראו את בירורו המקיף של גבאי, קושטא, עמ' 204–209).

¹⁷⁸⁹ וכן ניקדו ילון וקוסובסקי (עמ' 1160).

¹⁷⁹⁰ ראו ז'ואון-מוראוקה, עמ' 281 (96Cb§) והערה 40 בעמ' 285 שם.

¹⁷⁹¹ ראו הנמן, תורת הצורות, עמ' 411; ייבין, בבלי, עמ' 674 והערה 31 שם.

¹⁷⁹² כ"ץ, ג'רבה, עמ' 329; גבאי, קושטא, עמ' 85.

3.2.9.3 הפעיל

בינוני רבים: מְבָרִין (מו"ק ג, ז 2x; עט = 17), מְקָרִין (סוכה ג, י; כך בכל הדפוסים).

3.2.9.4 פיעל עבר

יחיד: מְטַמֵּא. **רבים:** מְטַמְּאִין, מְמַלְּאִין.

3.2.10 ל"י

ספרי דקדוק אחדים מביאים את הפעלים מגזרת ל"י על פי זמניהם ולא על פי בניניהם, במטרה להעמיד תמונה ברורה של התנועה הסופית הנוהגת בגזרה זו בכל אחד מן הזמנים.¹⁷⁹³ במסורת אשכנז המאוחרת, לעומת זאת, אין בכך צורך ממשי, שכן התנועה הסופית ממילא נקראת בטשטוש, וסימני הניקוד המציינים אותה אינם מלמדים על ההגייה (2.1.1§). הפעלים בגזרה זו מספקים את אחת הדוגמאות הבולטות ביותר לכך, כיוון שמצוי בהם עירוב כמעט מוחלט בין קמץ לסגול בניקוד התנועה הסופית, ללא התחשבות בהקשר התחבירי ("הוא דומה", "עין רואה" וכיוצא בזה). ראו בהרחבה שם.

3.2.10.1 קל

עבר

מדבר: הִיְתִי. **נוכחים:** עָשִׂיתָם. **נסתר:** הִיְהִ, זָכָה, וְטָעָה, עָלָה, עָשָׂה, קָנָה, רָאָה, רָצָה, שָׁתָה. **נסתר עם כינוי:** עָשָׂאָה. על תצורה זו ראו בהרחבה 3.2.2.1§ לעיל.

נסתרת: כידוע, צורת הנסתרת בגזרת ל"י המאפיינת את לשון חז"ל ומצויות למכביר בכתבי היד הטובים, כגון עָשָׂת, שָׁתָת, אינן משמשות בדפוסים המשנה.¹⁷⁹⁴ אין תמה שגם במשניות האשכנזיות לא נמצאו צורות אלו כמעט כלל. יוצאת הדופן היחידה היא התיבה "ששתת" בפרה ט, ה שבה גורסים דפוסים אחדים את הצורה החז"לית הטובה.¹⁷⁹⁵ תיבה זו מזדמנת בקורפוס ובה מוצאים בכמה מהדפוסים את הצורה הטובה: שָׁשְׁתָת (עט), שָׁשְׁתָת (1T, 2T, 17). 27 ול3 גורסים שָׁשְׁתָתָה, ובו ניקוד הנראה כצורת כלאיים בין שתי הצורות: שָׁשְׁתָה. 1T, 2T ול1 מביאים את הצורה החז"לית גם במשנה ג שם: שָׁתָת, כנגד שָׁתָתָה בשאר הדפוסים. בכל שאר ההיקריות בגזרה זו משמש הדגם פְּעָתָה: הִיְתָה, עָלָתָה.

נסתרים: הִיוּ, עָשׂוּ. תצורת הפועל "רבו" חריגה: שָׁרְבוּ, בקמץ ובבי"ת דגושה (מכשירין ב, יא). ראו בהרחבה 3.2.12.1§ להלן.

¹⁷⁹³ לדוגמה: הנמן, תורת הצורות, עמ' 331; גבאי, קושטא, עמ' 170.

¹⁷⁹⁴ על כתבי היד ראו את דיונו המקיף של בראשר, מחקרים, ב, עמ' 111–71. על המצוי בדפוסים ראו בראשר, מחקרים, א, עמ' 314–316.

¹⁷⁹⁵ ראו שם. וכן גבאי, קושטא, עמ' 176–177.

בינוני

הניקוד מובא כאן על פי עט בפרקים שבקורפוס. על חילופי סגול / קמץ בצורות הבינוני מגזרת ל"י ראו את ההערה שבראש הפרק.

יחיד: דוֹמָה, דוֹחָה, חוֹלָה, וְטוֹחַ, הַלֹּחַ, מוֹנָה, עוֹלָה / עוֹלָה, עוֹנָה, הָעוֹשָׁה, צוֹפָה, הָרוֹדָה, רוֹצָה, שוֹטָה, וְשׁוֹנָה, וְשׁוֹתָה, תוֹלָה.

הבינוני מן השורש חת"י מזדמן פעמים רבות ביומא ד, ובכל ההיקריות שם בעט התי"ו דגושה: חוֹתָה. כך תמיד גם בל¹, ובכמה מן ההיקריות בל² ובל³. ודפוס יז'טומיר ניקדו ללא דגש. ראו בהרחבה §2.2.1.4.

יחידה: עוֹלָה, "האשה שהיא עוֹשָׁה" (חלה ב, ז), וְקוֹצָה, "עין רוֹאָה" (למשל אבות ב, א). **רבים:** דוֹמִין, הַחוֹלִים, וְטוֹעִין, עוֹלִין, עוֹנִין, עוֹשִׁין, שׁוֹחִים, שׁוֹרִין, תוֹלִין. **רבים עם כינוי חבור:** לְעוֹשִׂיָהּ. **רבות:** עוֹנוֹת.

בינוני פֶּעַל

יחיד: "יָפָה תלמוד תורה" (אבות ב, ב), נָאָה. **רבים:** הַיָּפִים.

עתיד

מדבר: שְׁאֵהָיָה, אֶשְׁנָה. **נוכח:** "לא תַעֲשֶׂה". במסכת אבות מצויה גם צורת עתיד מקוצר: תַּעֲשֶׂה (ב, יג). כך גם בכתבי היד ק ופא, ¹⁷⁹⁶ אך בד"ל: תַּעֲשֶׂה. **נסתר:** וְיִלְוֶה, שְׁיַעֲלֶה, יַעֲנֶה, יַעֲשֶׂה, וְשִׁתָּה. על השורש הי"י ראו להלן. **נסתר עם כינוי חבור:** יַעֲשֶׂנָה, יַעֲשֶׂם. **נסתרת:** שְׁתַּכְלֶה, שְׁתַּעֲלֶה. על השורש הי"י ראו להלן. **נסתרים:** יָהִיו.

על צורות העתיד מן השורש הי"י בלשון חכמים נכתב כבר רבות במחקר. ¹⁷⁹⁷ שאלת ההבדל בין "יהיה" לבין "יהא" פחות חשובה לענייננו, שכן מדובר במסורת של כתיב בלבד, ואין הכרח ללמוד מכך על מסורת הקריאה. ¹⁷⁹⁸ לפיכך עיקר העניין כאן הוא בניקוד התנועה הסופית. המחקר מלמד שבלשון חכמים נהגה בדרך כלל הצורה על דרך הארמית: יָהִא, תָּהִא, וכך גם במסורת הקדם-אשכנזית. הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים שזוהי הדרך הנוהגת גם במסורת הקריאה במשנה באשכנז. כך נוקד בכל מקום בפרקי המשנה שבקורפוס בכל הדפוסים (כעשרים היקריות), כגון יָהִא (ברכות ה, ג), שְׁתָּהִא (נדרים ח, ו). מאלף ביותר ניקודם של כל דפוסים הליקוטים בסוכה ג, י: "עונה אחריהן מה שהן אומרים, ויתָהִא לו מאירה". ההקשר עשוי ללמד שהכוונה היא לצורת איווי, ולפיכך אפשר היה לצפות לניקוד ויתָהִי; וכך אכן נוקד בעט, וזה גם

¹⁷⁹⁶ השוו הנמן, תורת הצורות, עמ' 31–32.

¹⁷⁹⁷ ראו למשל: סגל, דקדוק, עמ' 154; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 419; הנמן, תורת הצורות, עמ' 376–383; ייבין, בבלי, עמ' 698–700; בירנבאום, גניזה, עמ' 253; ריזיק מסורות, עמ' 233–235; כ"ץ, גירבה, עמ' 309–310; גבאי, קושטא, עמ' 194–196.

¹⁷⁹⁸ על הכתיב הנוהג בדפוס קושטא ראו גבאי, שם.

הניקוד בד"ל ואצל ילון. הכתיב והניקוד ותָהָא מלמדים שצורה זו מושרשת היטב במסורתם של דפוסי הליקוטים.

במסכת אבות מצויות מעט צורות איווי, ואלו נוקדו בע"ט ובל"ל כצורות העתיד המקוצר העבריות: "ואל תְּהִי נוח לכעוס" (ב, י), "ואל תְּהִי רשע בפני עצמך" (שם, יג).

ציווי

נוכח: עֲשֵׂה. **נוכחים**: וְרָאוּ.

בקורפוס מצויות כמה צורות ציווי נוכח ונוכחים מן השורש הו"י. אומנם כולן במסכת אבות, אך הממצאים משאר המשנה בע"ט מלמדים שאין הניקוד במסכת אבות סוטה מדרכה הרגילה של מסורת אשכנז.

הציווי לנוכח מנוקד בע"ט ובל"ל בכל מקום בחטף סגול ובצירי: הָיִי (למשל אבות ג, ב), וכן מנוקד בע"ט גם במקומות אחרים במשנה (ברכות ט, ה; ע"ז ה, ה; מנחות יא, ב). אך בט"ש בברכות שם צורה חריגה: הָיִי בחטף פתח, כנראה בעקבות אִנְיָ. ציווי הנוכחים מנוקד הָיִי (אבות ב, ג), וכך גם במקומות אחרים בע"ט (סנהדרין ד, ה; אבות א, א).¹⁷⁹⁹

הצורה הָיִי לנוכח היא המתועדת גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, בד"ל, ברוב כתבי היד הטובים ובמסורות ספרדיות של ימינו.¹⁸⁰⁰ מנגד מכירות מסורות אחדות את צורת הציווי הָיִי בחיריק, ובהן הניקוד הבבלי, כתבי היד פא ופס ומחזורי איטליה.¹⁸⁰¹ הצורה הָיִי בחטף פתח ובצירי משמשת בדפוסי קושטא ואמסטרדם.¹⁸⁰² הצורה הָיִי בחיריק הולכת על דרך הארמית, ומסתבר שהמסורות הגורסות כך הושפעו מצורת הציווי הארמית של הפועל. הצורה הָיִי (הָיִי) היא הצורה העברית הצפויה של הפועל, והמסורות הגורסות כך ספק שימרו את הצורה העברית המקורית ספק חזרו אליה מתוך תיקון מלומד. מכל מקום הממצאים מלמדים שזוהי הצורה השגורה באשכנז, וכבר העיר על כך ריזיק בעקבות ניקודיהם של קוסובסקי ושל בער.¹⁸⁰³

גם בצורת הציווי לנוכחים נחלקו המסורות. בכ"י פט, במחזורי האיטלקיים ובדפוסי אמסטרדם וליוורנו משמשת הצורה הָיִי בחולם, כמצוי בארמית.¹⁸⁰⁴ לעומת זאת, הצורה העברית בשורוק מתועדת בניקוד הבבלי ובמסורות הספרדיות של ימינו,¹⁸⁰⁵ ובדומה בכ"י ק הָיִי. גם כאן עולה שהצורה הנוהגת באשכנז היא זו העברית, כלומר הָיִי. בעקבות הסטייה מניקודו של ד"ל מסתבר שהשפעה בבלית היא שהביאה לצורה זו, אם כי אפשר גם שזהו תיקון מלומד על דרך הצורות הרגילות בעברית הקלסית.

¹⁷⁹⁹ באבות א, ג נכתב ונוקד הָיִי ביו"ד.

¹⁸⁰⁰ כ"ץ, גירבה, עמ' 311; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 419–420; שרביט, אבות לשון, עמ' 35–36; ריזיק, מסורות, עמ' 234–235.

¹⁸⁰¹ ראו שרביט, שם; ריזיק, שם. וכן הנמן, תורת הצורות, עמ' 386–387.

¹⁸⁰² גבאי, קושטא, עמ' 196. וציין גם את הצורה הָיִי בחטף פתח ובחיריק מאוטוגרף הרמב"ם.

¹⁸⁰³ ריזיק, מסורות, עמ' 235.

¹⁸⁰⁴ ריזיק, שם, עמ' 234–235.

¹⁸⁰⁵ יבין, בבלי, עמ' 712; כ"ץ, גירבה, עמ' 311. בניקוד הבבלי בדרך כלל הָיִי, הָיִי וכדומה.

מקור : לְהִיּוֹת, לָלוֹת, לַעֲשׂוֹת, לְרָאוֹת, לְשִׁתּוֹת.¹⁸⁰⁶ וכן לְהִנּוֹת – ראו דיון מורחב בסעיף 3.2.6.1.

3.2.10.2 נפעל בינוני

יחיד : נִהְיָה.

יחידה : נִהְיָה (נדריס ח, ז 2x). כך נוקד בכל הדפוסים, וכך נוקד בעט כמעט בכל ההיקרויות של עבר נסתרת ובינוני יחידה בבניין נפעל מגזרת ל"י. למשל: נִהְיָה (ב"ק ב, ב), שְׁנִיָּה (כלים ח, יא), נִמְחִית (תענית ג, ח), נִעֲשִׂית (חלה ג, ו), שְׁנִפְדִּית (כתובות ג, ב), שְׁנִשְׁבִּית (כתובות ב, ה), נִבְנִית (סנהדרין י, ו), נִגְבִּית (פאה ח, ז), נִקְנִית (קידושין א, א), נִרְאִית (כלאיים ב, ט), נִתְלִית (סוטה ג, ח). פעם אחת ויחידה נמצא הניקוד בצירי: נִעֲשִׂית (פרה ד, א), לעומת עשרות היקרויות בחיריק. הניקוד העקיב הזה מלמד שאין מדובר בשחזור של תנועה סופית מטושטשת, אלא במסורת ניקוד מושרשת היטב, שביסודה בוודאי מסורת הגייה של התנועה הסופית בחיריק. צורות אלו נמצאו מעט גם אצל קוסובסקי: נִהְיָה, נִמְחִית, נִרְאִית.¹⁸⁰⁷ בשאר הפעלים ניקד בצירי (כגון נִכְוִית), ומסתבר שהכיר גם מסורת חלופית של הגיית צורות אלו.

צורות אלו בחיריק אינן מתועדות כלל בכתבי היד,¹⁸⁰⁸ ועל פי בדיקתי גם בד"ל הצורה היא תמיד נהיית וכיוצא בזה בצירי.¹⁸⁰⁹ ועם זאת, בדפוס קושטא יש להן תיעוד נרחב למדי, לצד הצורות בצירי.¹⁸¹⁰ גבאי מעלה שתי השערות לצמיחתן של הצורות בחיריק: היקש לצורות בבניין קל, כגון רְאִית, ומכאן נִרְאִית, או היקש לגופי המדברים והנוכחים: נִרְאִית, ומכאן נִרְאִית.¹⁸¹¹ בהקשר הזה יש להעיר שבעט אומנם נמצא פעם אחת ניקוד של צורת המדברים בחיריק: וְנִמְנִינוּ (פסחים ט, י), אך הצורה "נשבית" מנוקדת בכל מקום נִשְׁבִּית בצירי (כתובות ב, ה; שם, ו 2x; עדיות ג, ו).

היחס בין המצוי בדפוס קושטא לבין הממצאים העולים ממסורת אשכנז עוד דורש עיון. מכל מקום הממצאים כאן מלמדים שהצורה נִקְנִית וכיוצא בזה בחיריק היא הצורה הקבועה במסורת אשכנז.

רבים : נִרְאִין.

¹⁸⁰⁶ נדריס ח, ה. בו לְשִׁתּוֹת, במה שנראה כדגש בתי"ו השנייה. בהנחה שאין מדובר בשיבוש, אפשר שנעשתה כאן גררה מקומית מן התי"ו הראשונה ההגוייה כעיצור סותם. מכל מקום ברור שאין צורה זו מאפיינת את מסורת אשכנז בכללה.

¹⁸⁰⁷ קוסובסקי, עמ' 587–588, 1113, 1611.

¹⁸⁰⁸ ראו למשל הנמן, תורת הצורות, עמ' 364.

¹⁸⁰⁹ כנראה בעקבותיו ניקד כך גם שם: נִגְבִּית (פאה ח, ז), נִרְאִית (כלאיים ב, ט).

¹⁸¹⁰ גבאי, קושטא, עמ' 179–180, 189–191.

¹⁸¹¹ גבאי, שם.

עתיד

מדבר : לְפִשְׁאָפְנָה (אבות ב, ד).¹⁸¹² **נוכח :** לא תפנה, שְׁלֹא תפנה.

מקור : על המקור של השורש הנ"י ראו § 3.2.6.1 לעיל.

3.2.10.3 הפעיל

עבר נסתר : הִדְלָה, וְהִעֲלָה.

בינוני

יחיד : מָטָה,¹⁸¹³ מִעֲלָה, מְרַבָּה. **רבים :** מוֹדִים, וּמְזִין, מַעֲלִין.

עתיד נסתר : יִזָּה, כְּשִׁיטָה.

ציווי נוכח : הִלְוִי (שבת כג, א). כך נוקד כמעט בכל הדפוסים (ברובם הִלְוִי בצירי מלא), אך בל' 1 : הִלְוִי בחיריק. לאור הממצאים הברורים משאר הדפוסים, מסתבר שניקודו אינו אלא שגגה (כנראה על דרך צורת הנוכחת), ואין מדובר במסורת של ממש. הניקוד הִלְוִי מצוי בעט עוד פעמיים בב"מ ה, ט, וכך מנקד גם קוסובסקי (עמ' 1071).

מקור : להודות, לְהַשְׁרוֹת.

3.2.10.4 פיעל**עבר**

נסתר : וּפְנָה. **נסתרים :** וְשָׁנוּ.

¹⁸¹² על חילופי הבניינים בתיבה זו ראו שרביט, אבות לשון, עמ' 206. כאמור לעיל (§ 3.2.2.2), ל' 1 מנקד לְפִשְׁאָפְנָה בבניין הקל.

¹⁸¹³ שבת כא, ב. בחלק מהדפוסים מָטָה ("האבן שעל פי החבית מטה על צדה"). נראה שהיא למות הה"א במעמד סופי והחילופים התדירים בניקוד בין קמץ לסגול הביאו לחילופי הניקוד האלה.

בינוני

יחיד : וְהַמְבִּזָּה, וְהַמְגִּלָּה, וּמַעֲרָה,¹⁸¹⁴ וּמַפְנָה, וְהַמְפִּתָּה, הַמְקָרָה.¹⁸¹⁵ **רבים** : מַעֲנִין. **רבות** : מַעֲנוֹת.

עתידי נסתר : יַעֲרָה,¹⁸¹⁶ שְׁיַרְצָה.

מקור : לְכַסּוֹת. בפסחים י, ה מנקדים כל דפוסי הליקוטים לְעֵלָה בצירי. כידוע, זהו הנוסח האשכנזי בהגדה של פסח ובמשנה זו, וכבר מזמן הראה ברגרין שצורה זו נוצרה בהיקש לגזרת ל"א.¹⁸¹⁷

3.2.10.5 פועל בינוני

יחיד : "וְהַמְנוֹדָה שהתירו לו חכמים" (מו"ק ג, א; ע"ט = 17). **יחידה** : מְרוֹבָה. **רבים** : מְרוֹבִין. **רבות** : מְרוֹבוֹת.

3.2.10.6 נתפעל

עבר

נסתר : "מה נִשְׁתַּנָּה" (פסחים י, ד). כך נוקד בכל הדפוסים. בפעלים אחרים מגזרת ל"י בע"ט אין אחידות בניקוד התנועה הסופית, כפי שמוצאים גם בבניינים אחרים (ראו את ההערה בראש פרק זה); למשל : שִׁנְתְּגָלָה (תרומות ח, ד), מִשְׁנַתְּמָנָה (שביעית ז, ד), אך לעומת זאת : נִתְּגָאָה (סוטה א, ח), וְנִתְּגָלָה (שבת ד, ב), ועוד כיוצא בזה. עם זאת, האחידות המוחלטת בניקוד תיבה ספציפית זו בסגול בכל הדפוסים מעלה את החשד שמסורת ניקוד מושרשת לפנינו, שהרי תיבה זו ידועה היטב לכל יהודי מן ההגדה של פסח. ההשערה מתחזקת לנוכח ניקודם האחיד לחלוטין של קוסובסקי ושל יסטרוב; שניהם מנקדים את כל פועלי עבר נסתר בבניין נתפעל מגזרת ל"י בסגול ולא בקמץ : נִתְּגָאָה, נִתְּגָלָה, נִתְּמָנָה, נִתְּנָדָה, וכיוצא בזה.¹⁸¹⁸

מסורת הניקוד הזו בסגול הולכת כמובן כנגד הניקוד המקראי של בניין התפעל, כגון וְהִתְנַדָּה (ויקרא ה 5), הִתְעַנָּה (מל"א ב 26). ההגייה בקמץ היא המשמשת גם במרבית המסורות של לשון חכמים : כך הוא למשל בכ"י פא, במסורות הספרדיות, במחזורי איטליה, בדפוס קושטא, במסורת

¹⁸¹⁴ פועל זה מצוי כמה פעמים בקורפוס, ועיקר העניין בו הוא תנועות המ"ם והע"ן. לפיכך הדיון בו רוכז לעיל, 3.2.6.4§. על ניקוד הרי"ש ראו את ההערה שבראש פרק זה.

¹⁸¹⁵ על תנועת הקו"ף ראו 3.2.8.4§ לעיל.

¹⁸¹⁶ פועל זה נידון בהרחבה בפרקי ההגה (2.3.1§).

¹⁸¹⁷ ברגרין, עיונים, עמ' 75–76.

¹⁸¹⁸ אך אצל קוסובסקי בפועל אחד ויחיד קמץ : הִשְׁתַּחֲוָה (עמ' 1700) יסטרוב מנקד גם אותו בסגול : הִשְׁתַּחֲוָה (עמ' 1547). אצל לוי ופיין רווח הניקוד בקמץ, אך אצל שניהם מצאתי דוגמה אחת בסגול : וְנִשְׁתַּחֲוָה (לוי, ד, עמ' 594), נִשְׁתַּחֲוָה (פיין, ד, עמ' 543).

הקדם־אשכנזית ועל פי בדיקתי גם בד"ל¹⁸¹⁹ למיטב ידיעתי, המסורת היחידה הסוטה מכך היא מסורת הניקוד הבבלי: על פי ממצאיו של ייבין, במקרא בניקוד בבלי הניקוד הוא כבמקרא הטברני, כלומר התוֹדָה וכיוצא בזה. אך בספרא בניקוד בבלי שולטת הצורה בעה"פ בפתח, ואילו הדוגמאות בקמץ מעטות ביותר: ונתגלה, נתמנה, נתענה, ועוד כיוצא בזה. ניקוד זה מוגבל לכ"י וטיקן 66 של הספרא, ואילו בשאר מקורות לשון חכמים המנוקדים ניקוד בבלי משמש הניקוד בקמץ כבמקרא: ונשתפה, נתנה¹⁸²⁰ מסתבר בעיניי שהנטייה לניקוד צורות העבר בסגול (או בניקוד הבבלי בפתח) תולדתה בהאחדה של צורות העבר וצורות הבינוני; והשוו לעיל את הנאמר על ההאחדה הדומה שנעשתה במסורות רבות בין צורות העבר והבינוני של בניין נפעל (3.2.2.2§).

אם נניח שהצורה בסגול היא המקורית באשכנז, הרי שטשטוש התנועה הסופית הביא להתרופפותה של מסורת ניקוד זו, וכך מוצאים במשניות האשכנזיות גם תיבות רבות המנוקדות בקמץ ולא בסגול. מסורת הניקוד בסגול נשמרה רק במקורות שניקודם מוקדם יותר: בניקודם הקבוע של קוסובסקי ושל יסטרוב ובניקודם של כל דפוסי המשנה האשכנזיים בתיבה המוכרת היטב מן ההגדה של פסח. ועוד יש מקום לברר את ניקודה של התיבה "נשתנה" בהגדות אשכנזיות מסורתיות.

נסתרים: שְׁנִשְׁתַּנוּ.

בינוני יחיד: וּמִתְּנָה.

3.2.11 לה"פ גרונית

3.2.11.1 קל

בינוני יחיד: יוֹדֵעַ, לוֹקַח, נוֹגֵעַ, פּוֹתֵחַ, קוֹבֵעַ, הַשׁוֹכֵחַ, שׁוֹמֵעַ.

השימוש בפתח הגנוב במסורת אשכנז הוא עקיב כמעט לחלוטין, כפי שפורט בפרקי תורת ההגה (2.1.4§). רק במקרים מעטים באחדים מן הדפוסים לא סומן פתח גנוב: שוֹלַח (ע"ט: חולין ז, ב), הַיּוֹדֵעַ (ו: סוכה ג, טו), לוֹקַח (ו: דמאי ב, ג; ו' ו'ל: מכשירין ב, ו היקרות ב), פּוֹתֵחַ (ו: שבת כד, ה). ספק בעיניי אם אפשר לראות במקרים אלו עדות למסורת שאינה מקיימת את הפתח הגנוב בעקיבות. למרות הצטברות העדויות מו, גם הוא מקיים את הפתח הגנוב במקרים אחרים, ובכלל זה בהיקרות הראשונה של "לוקח" באותה משנה במכשירין שם. נראה אפוא שהיעדר הפתח הגנוב במקרים אלו יסודו שגגה או אי־הקפדה; כפי שסימון הניקוד אינו עקיב במאת האחוזים בדפוסים שנחקרו כאן, וישנם סימנים שנשכחו או דהו, כך יש לדעתי לפרש גם את היעדר הפתח הגנוב בתיבות הנידונות.

¹⁸¹⁹ ראו כ"ץ, גירבה, עמ' 318; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 368 (נתגלה); הנמון, תורת הצורות, עמ' 339; כ"ץ, שביעית, עמ' 68 (שנתמנה); ריז'יק, מסורות, עמ' 233; גבאי, קושטא, עמ' 174.
¹⁸²⁰ ייבין, בבלי, עמ' 729. וראו גם נאה, ספרא, עמ' 243, 248.

את הצורה "הרובע" (סנהדרין א, ד) מנקד עט הרובע,¹⁸²¹ וזהו ניקודו הקבוע (למשל זבחים ח, א; שם ט, ג). ספק אם אפשר לראות בכך עדות להיעדר פתח גנוב, ונראה יותר שצורת בינוני זו הושפעה משם העצם רובע (השוו מקרים דומים שהודגמו בסעיף 3.1.2.8).

בינוני פעול

יחיד: פתוח. קבוע (נדרים ח, ג 2x). כך בכל דפוסי הליקוטים ובהיקרות הראשונה בעט, אך בהיקרות השנייה שם: קבוע בקו"ף שוואה. ראו בהרחבה § 2.1.3.1.

עתיד

נסתר: גע. **נסתרת:** תאָרע.

מקור: לשמוע.

3.2.11.2 נפעל

בינוני יחידה: הנדחת, נודעת.

מקור: להשמע (אבות ב, ד). כך עט, אך ל 1: להשמע. ראו בהרחבה § 3.2.1.1.

3.2.11.3 הפעיל

עבר נסתר: שהגבית, והזיע, הגיע, השמיע.

בינוני יחיד: מגבית (שבת כא ב; בכל דפוסי הליקוטים: מגביתה),¹⁸²² שמגיע, מכריע.

עתיד

נוכח: שתגיע. **נסתר:** שגגיע. פעם אחת בעט נוקדה היו"ד בשווא: שגגיע (נדרים ח, ה) ראו § 2.1.3.1.

¹⁸²¹ בל קטע זה חסר, ולפיכך אין מקורות להשוואה כאן.
¹⁸²² ההקשר: "היתה בין החביות, מגביה ומטה על צדה".

ציווי

בצורת הציווי מן השורש גב"ה (יומא ד, א 2x) נחלקו המקורות. עט מנקד הגֶבֶה כצורת "הפסק", אך בכל דפוסי הליקוטים מעין צורת "הקשר": 1: הגֶבֶה; 1T, 2T, 1L, 3L: הגֶבֶה (צירי והיעדר פתח גנוב). 2L: הגֶבֶה, הגֶבֶה. על החילופים בין צורות ההפסק לצורות ההקשר בפועלי לה"פ גרונית ראו בהרחבה 3.2.1.1§.

3.2.11.4 פיעל

בינוני יחיד: מְמַרַח (שבת כב, ג). צורה זוהי נוקדה בל1. בשאר הדפוסים צורת "הפסק": 1, 2L, 3L: מְמַרַח; 1T, 2T: מְמַרַח. ראו בהרחבה 3.2.1.1§.

מקור: לְפָצַע (שבת יז, ב), לְפָקַח (שבת כג, ד). בכל דפוסי הליקוטים: לְפָצַע, לְפָקַח. ראו בהרחבה 3.2.1.1§. לְשַׁחַם (פסחים י, ה).

3.2.11.5 נתפעל

בינוני יחיד: מְתַאַרַח (דמאי ב, ב 2x; שם, ג). כך גם בל3 בשלוש ההיקרויות, וב2L בשתיים מהן. וקרוב לכך ניקודו של טש: מְתַאַרַח 3x, כנגד ניקודו של ד"ל מְתַאַרַח. בשאר הדפוסים מְתַאַרַח בצירי ובפתח גנוב. את הבינוני מן השורש של"ח ניקדו הכול המְשַׁתְּלֵחַ (יומא ד, ב). ראו בהרחבה 3.2.1.1§.

3.2.12 גזרת הכפולים

3.2.12.1 קל

עבר נסתרים: שְׁרָבו (מכשירין ב, יא). כך מנקדים עט וכל דפוסי הליקוטים, וזהו הניקוד בעט בכל מקום (עוד 18x). בדומה מנוקדת שם צורת הבינוני הפֶּעַל בזבחים ו, ב: רָבָה בקמץ ודגש.

בתפוצה המשלימה של הפעלים רב"ב ורב"י במקרא ובלשון חכמים דן הנמן¹⁸²³ על פי ממצאיו, בצורת העבר נסתרים במקרא תיעוד לָרְבו על דרך ל"י לצד רָבו על דרך הכפולים, ואילו בלשון חכמים, על פי כתבי היד, השתלטה הנטייה על דרך ל"י: רָבו. ממצאיו תואמים את המצוי בניקוד הבבלי ובמסורת תימן, שגם בהם נטייה ברורה להטיית הפועל על דרך גזרת ל"י (רָבו).¹⁸²⁴ לעומת זאת, במסורות הספרדיות נוטה פועל זה דרך קבע על דרך גזרת הכפולים: רָבו,¹⁸²⁵ ועל פי בדיקותי כך גם בד"ל. צורת הבינוני בזבחים שם נוקדה בד"ל רָבָה, גם היא על דרך הכפולים.

במסורת אשכנז, המבחינה היטב בין פתח לקמץ, מתגלה תערובת מרתקת בין שתי הגזרות: קמץ על דרך גזרת ל"י, ומנגד ביי"ת דגושה על דרך גזרת הכפולים. העובדה שכך נוקד בכל המשניות האשכנזיות שנבדקו מלמדת שמסורת קריאה זו מושרשת היטב באשכנז. צורת כלאיים זו יסודה

¹⁸²³ הנמן, האחדה ובידול, עמ' 13–14.

¹⁸²⁴ מורג, למחקר מסורות העדות, עמ' 191 הערה 7; ייבין, בבלי, עמ' 615–616.

¹⁸²⁵ כ"ץ, גירבה, עמ' 293; כ"ץ, שביעית, עמ' 32.

ודאי בשתי מסורות נפרדות שהכירו יהודי אשכנז, רבו לעומת רבו. ומסתבר שעירוב הגזרות המצוי כבר במקרא תרם ליצירתה של צורה זו.

בינוני רבים : מוֹדֵדִין, פּוֹקֵקִין.

בניקוד צורת הבינוני מן השורש צנ"ן נעים עט וחק בין שתי צורות : צוֹןָן בצירי לעומת צוֹןָן בקמץ. בכל דפוסי הליקוטים תמיד צוֹןָן בקמץ (שבת כב, ד ; שם, ו ; נדרים ח, ז 2x). בצורת הבינוני רבים משורש זה דנו כבר רבים, ומקובלת ההנחה שישודה של "צוננין" בצורה "צוננין". הנו"ן נשלה מתוך הפלולוגיה, אך במרוצת הזמן לא הובנה עוד הצורה כבינוני רבים, אלא כשם עצם במובן 'מים קרים'. תפיסה זו הביאה להשמטת היו"ד ("צונן") ולניקוד הנו"ן בדרכים שונות ומגוונות.¹⁸²⁶ דבר זה עולה למשל במפורש ממילונו של יסטרוב (עמ' 1268), המנקד צוֹןָן ומפרש something 'cold'. הניקוד הרווח צוֹןָן בקמץ במשניות האשכנזיות מלמד גם הוא על תפיסת הצורה במובן זה. הכתיב "צוננין" ביו"ד לא נמצא לי בהן כלל.

עתיד

שְׁיָבוֹר (אבות ב, א ; עט = ל' 1). לכאורה אין ללמוד דבר מניקוד הווי"ו בעקבות טשטוש התנועה הסופית (2.1.1§), אלא שהממצאים מעט מלמדים שהניקוד בחולם בעתיד של גזרת הכפולים הוא הרווח : יְמוֹד (ב"ב ה, יא 2x), יָגוֹם (שביעית ד, ד 2x, תרומות ט, ז 2x), יְחוּף (נזיר ו, ג), יְקוֹץ (ב"ק י, ב ; ב"ב ב, יא 3x ; כלים יב, ז), שְׁיָחוֹק (כלים כב, ט), יְרוֹק (עירובין י, ה 2x). הניקוד בשורוק נמצא רק בפועל יָגוֹד (פרה ב, ב) ובעוד שתי היקרויות מן השורש בר"ר : תְּבוֹר (שביעית ה, ט), תְּבוֹר (גיטין ה, ט). העקיבות היחסית בניקוד צורות אלו מלמדת ככל הנראה על מסורת ניקוד מושרשת היטב, שביסודה ודאי מסורת של הגיית הצורות בחולם. הוכחה ברורה לכך מגיעה מן התיבה שְׁיָחוֹלו (שביעית א, ח), שבה הווי"ו בהברה מוטעמת ולפיכך ניקודה מלמד על הגייתה.

הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים שמסורת אשכנז שימרה ברובה את המצוי בשאר המסורות. הניקוד בחולם רווח גם בכתבי היד הטובים, במחזורי איטליה, בד"ל ובדפוס קושטא, וברובם השורש בר"ר יוצא דופן ומתועד הן בחולם והן בשורוק.¹⁸²⁷ שורוק זה יסודו כנראה בהיקש לגזרת ע"ו.

על העתיד מן השורש סב"ב ראו 3.2.12.3§ להלן.

¹⁸²⁶ ראו בין השאר : אפשטיין, מבוא, עמ' 1242 ; ילון, מבוא, עמ' 25–26 ; בר־אשר, איטליה, עמ' 30–31 ; הנמן, תורת הצורות, עמ' 307–310 ; ייבין, בבלי, עמ' 617 ; פלמן, קוטל, עמ' 52–54 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 150 ; גבאי, קושטא, עמ' 158.

¹⁸²⁷ הנמן, תורת הצורות, עמ' 311 ; ריזיק, מסורות, עמ' 235 ; גבאי, קושטא, עמ' 159.

מקור

בשבת יז, ב מזדמנת צורת המקור מן השורש גר"ר, ובכתיבה נחלקו הדפוסים: בעט לגור, אך בכל דפוס הליקוטים לגרור. דומה שמבחינת הכתיב של תיבה זו החזיק עט במסורת טובה יותר, שכן הצורה "לגור" מאפיינת את כתבי היד הטובים, ואילו במרבית דפוס המשנה "לגרור".¹⁸²⁸ אשר לניקוד התיבה, הממצאים מעט מלמדים על איאחידות בתנועת עה"פ בצורות המקור מגזרת הכפולים, ויש עדויות רבות לשורוק לצד חולם. למשל: למוד (מ"ש ה, ט א3), לבוז (פאה ד, א; שם, ב), לחוץ (עירובין ג, א), ומנגד למוד (ב"ב ה, יא; כלים יז, טו), לקוץ (ב"מ י, ד; ב"ב ה, ג; ע"ז א, ח), לפוק (כלים ח, ב) ועוד. ואף בטש בצורה "לבוז" שם איאחידות: לבוז (משנה א) לעומת לבוז (משנה ב). מסתבר שחילופים אלו מלמדים על היעדר מסורת מובהקת בניקוד צורות המקור מגזרת הכפולים, וככל הנראה החולם והשורוק אינם אלא שחזורים של תנועות מטושטשות.¹⁸²⁹

3.2.12.2 נפעל עתיד

בפרקי המשנה שבקורפוס מצויות חמש צורות נפעל עתיד נסתרים מגזרת הכפולים: שלוש מן השורש חמ"ם, אחת מן השורש צל"ל ואחת מן השורש צנ"ן. בניקודן ניכרת איאחידות בולטת בין המשניות האשכנזיות, והיא מלמדת שבקטגוריה זו לא התקבעה באשכנז צורה קבועה, ושיהודי אשכנז הכירו כמה מסורות שונות בקריאתן של צורות אלו. להלן פירוט הדברים.

העתיד של השורש חמ"ם מזדמן פעמיים במכשירין ב, ה ופעם בשבת כב, ד. עט מנקד בשלושתן שְׁיַחְמוּ, וזהו הניקוד שם גם בשבת ג, ה. דפוס הליקוטים אחידים לחלוטין בניקודן של שתי התיבות במכשירין, וכולם מנקדים שם שְׁיַחְמוּ. ניקוד זה נמצא בל1 גם בהיקרות בשבת כב, אך שם נחלקו שאר הדפוסים: ל2 ול3: שְׁיַחְמוּ ביו"ד חרוקה; ל1, ל2, ל3: שְׁיַחְמוּ. החילופים בין יחמו בשווא ליחמו בצירי עשויים להתפרש כחילופים הרגילים בין שני הסימנים (ראו §2.3.1), ולפיכך נראה ששתי הצורות מכוונות מעיקרן לאותה הנטייה. לעומת זאת, הצורות יחמו ויחמו אינן מחוורות כלל, ומזכירות בצורתן צורות עתיד מגזרת ל"י בבניין הקל. נראה שהן מלמדות על היעדר מסורת ממשית בפי הנקדנים, אך אפשר גם שזוהי עדות נוספת להטיית העתיד של בניין נפעל במשקל קטל (ראו בהרחבה §3.2.2.2 לעיל).

השורש צל"ל מזדמן בשבת כ, ב, ובו ניקדו כל דפוס הליקוטים שְׁיַצְלוּ בצד"י קמוצה. בעט שם שְׁיַצְלוּ בשווא, ואפשר שיסודו בקמץ, בתהליך החיטוף הרגיל באשכנז (§2.1.3.2). העתיד של השורש צנ"ן מזדמן בשבת כב, ד, ושם נחלקו הדפוסים האשכנזיים בתנועת פה"פ: עט ודפוס למברג: שְׁיַצְנוּ בקמץ, אך ל ודפוס זיטומיר: שְׁיַצְנוּ בחולם (וב2 שְׁיַצְנוּ בכתיב מלא).

היעדר הסדירות בצורתן של צורות העתיד מגזרת הכפולים מתגלה בעט גם בפעלים אחרים. עה"פ מונעת בחולם בפעלים גום (שביעית ד, ד א2; תרומות ט, ז א2) וימוקו (תענית ג, ח), אך העתיד של

¹⁸²⁸ ראו בירנבאום, גניזה, עמ' 25; גבאי, קושטא, עמ' 160.

¹⁸²⁹ אך יש לצין שגם במסורות אחרות אין אחידות מוחלטת בקטגוריה זו; ראו הנמן, תורת הצורות, עמ' 313–314; בירנבאום, גניזה, עמ' 40; גבאי, קושטא, עמ' 159–161.

השורש מס"ס הוא מְשִׁימָסוּ במ"ס פתוחה (מעשרות א, ב). צורת הנסתר מן השורש מק"ק (נידה י, ד) נוקדה במה שנראה כעתידי קל: שְׁיָמוּק (בד"ל שם: שְׁיָמוּק).

נראה שהחילופים בין המשקלים יְקָלוּ, יִקְלוּ ויִקְלוּ מלמדים על חילופי גזרות: הראשונה היא הצורה הצפויה בגזרת הכפולים, השנייה הולכת על דרך גזרת ל"י והשלישית על דרך גזרת ע"ו. חילופים אלו מתועדים למכביר גם במסורות האחרות של לשון חכמים בצורות העתידי בבניין נפעל מגזרת הכפולים, ולמעשה נדמה שבאף מסורת לא התקבע משקל אחד ויחיד בקטגוריה זו.¹⁸³⁰ לפיכך היעדר הסדירות הניכרת במסורת האשכנזית בקטגוריה זו אינו יוצא דופן. ועם זאת, צורות כגון יְחָמוּ או יְחָמוּ שנמצאו בכמה מהדפוסים מלמדות שבאשכנז היעדר הסדירות הזה רב יותר מאשר במסורות אחרות.

3.2.12.3 הפעיל

בינוני

יחיד: יְחָמַר (אבות ג, יא; עט = ל' 1). הפתח בפה"פ בשורש זה נמצא כמעט בכל ההיקריות בעט, ואילו הצורה מְכָר נדירה שם ביותר. אפשר שזוהי עדות נוספת למעתק של צירי לפתח לפני [z] (2.1.2.6§), אם כי בעט נמצאה גם הצורה מְיָסַב (נדרים ד, ד), ואם כך אפשר שהתופעה היא מורפולוגית ולא פונטית.

יחידה: מְלָקַת (פרה ט, ג). בדומה נוקד בכל דפוסי הליקוטים מְלָקַת, ללא חיטוף התנועה (ראו עליו 2.1.3.2§). שורשו של הפועל לק"ק, וצורה דומה על דרך גזרת פ"נ מתועדת גם ברוב המסורות האחרות.¹⁸³¹

רבים: מְפִיְרִין שבת כד, ה). צורת הבינוני רבים מן השורש פר"ר נוקדה דרך קבע בחיריק בעט, ובמשנה זו מנקדים כך גם כל דפוסי הליקוטים. ככל הנראה חל בצורה זו היקש לגזרת ע"ו, וראו בהרחבה 3.2.1.2§.

עתידי

נסתר: שְׁיָסַב (פסחים י, א). כך, בשתי תנועות צירי, נוקד בעט, בחק ובכל דפוסי הליקוטים. ניקוד זהה נמצא אצל יסטרוב, אך קוסובסקי ופין ניקדו את היו"ד בקמץ: שְׁיָסַב,¹⁸³² וכך ניקד גם ילון.

בניקודה של תיבה זו נחלקו מסורות העברית. הצורה יָסַב מצויה גם בכתבי היד ק ופ, בדפוס קושטא ובמסורות ספרדיות, כגון מסורת ג'רבה, וקרובה לה הצורה במסורת תימן יָסַב. מנגד

¹⁸³⁰ ראו כ"ץ, ג'רבה, עמ' 295; הנמן, תורת הצורות, עמ' 319–321; ייבין, בבלי, עמ' 624; גבאי, קושטא, עמ' 163–164.

¹⁸³¹ ראו הנמן, תורת הצורות, עמ' 324–325; גבאי, קושטא, עמ' 166 והערה 517 שם.

¹⁸³² יסטרוב, עמ' 949; קוסובסקי, עמ' 1257; פין, ג, עמ' 291.

במחזורי ספרד תיעוד לְיִסָּב בקמץ, ובדומה בכ"י פא יִסָּב.¹⁸³³ בדפוס אמסטרדם וליוורנו צורה חריגה, שלא מצאתי כדוגמתה במסורות אחרות: שְׁיִסָּב.

הצורה הצפויה הרי היא יִסָּב בקמץ; את הצירי מקובל להסביר כהיקש לתחיליות העבר והבינוני בגזרת הכפולים: הִסָּב, מִסָּב, ומכאן גם יִסָּב.¹⁸³⁴ צורות דומות מצויות בעט גם בשורשים חמ"ם וקל"ל: יָחַם (ביצה ב, ה), יָקַל (ברכות ט, ה), נָקַל (מ"ש ב, ב). וכן נמצא בטש: תִּנְיָץ (ברכות ג, ה; עט שם: תִּנְיָץ).

מקור: לְהִפָּר; כך בכל הדפוסים.

3.2.12.4 פולל בינוני רבות

מְקוֹנָנוֹת.

3.2.13 שורשים מרובעים: פלפל ונתפלפל

עבר נסתר ונסתרים

דְּקָדַק, קָלְקַל. באחדים מן הדפוסים נוקדה התנועה הסופית בפתח: דְּקָדַק, קָלְקַל. ספק אם לחילופים אלו משמעות פונטית ממשית, שכן התנועה ממילא צפויה להיקרא בטשטוש (2.1.1§).

בפעלים שעיצורם השני עי"ן או רי"ש עשוי החיריק של העיצור הראשון להיעתק לפתח או לסגול: גִּרְגַּר (ל'1, פרה ט, ד); גִּרְגַּר (ל'3, שם); נִעְנְעוּ (ו, סוכה ג, ט). וכן נמצא בעט: נִעְנַע (ביצה א, ג), קִעְקַע (מכות ג, ו 2x). הנמכת התנועה מחיריק לפתח היא תופעה ידועה בהגייה האשכנזית, והתנאים הפונטיים שלה מתממשים בפעלים שהודגמו כאן; ראו בהרחבה 2.1.2.6§. תופעה דומה מתועדת גם במסורת ג'רבה.¹⁸³⁵ בשאר הדפוסים בפעלים שהוזכרו מצוי חיריק כצפוי על פי הדקדוק: גִּרְגַּר (גִּרְגַּר), נִעְנְעוּ (נִעְנְעוּ).

בינוני

יחיד: מִפְּקָפַק, הַמְשִׁלְשֵׁל, מְנַעֵנֵעוּ. **רבים:** וּמְטַלְטֵלִין, וּמַפְסִפְסִין.

כשלה"פ גרונית ניקודה עשוי להיות בשווא או בפתח: מְנַעֵנֵעוּ (עט, שבת כ, ה), לעומת מְנַעֵנֵעוּ (כל דפוס הליקוטים שם); מְנַעֵנֵעִים (עט, סוכה ג, ט [היקרות א]) לעומת מְנַעֵנֵעִין (שם, היקרות ב).

¹⁸³³ כ"י, ג'רבה, עמ' 297–298; הנמן, תורת הצורות, עמ' 325; ייבין, בבלי, עמ' 627 הערה 27; דודי, עיונים, עמ' 73; גבאי, קושטא, עמ' 167.

¹⁸³⁴ ראו כ"י, שם; גבאי, שם. האם אפשר להניח גם היקש לצורות עתיד קל בגזרת פ"י, כגון יִלְדִּי?
¹⁸³⁵ כ"י, ג'רבה, עמ' 340.

עתידי נסתר : לְנֶעְנֶעוּ.

מקור : לְנֶעְנֶעוּ.

נתפלפל עבר נסתרים : נְתַנְמִנְמוּ.

3.3 המיליות

בפרק זה יבוא דיון במיליות המזדמנות בפרקי המשנה שבקורפוס (1.4.1§) שבצורתן יש עניין. מיליות שבהן לא נמצא עניין רוכזו בנספח א בסוף העבודה, ושם גם הובא ניקודן המתועד במשניות האשכנזיות.

אי אתה (אבות ב, א), אי אפשר (אבות ב, ד)

במשנה א : עט : וְאֵי אֶתְהָ. ל' : וְאֵין. במשנה ד : עט, ל' : שְׁאֵי אֶפְשָׁר.

אי הוא הניקוד הקבוע בעט ובחק בצירופים "אי אפשר", "אי אפשר", "אי אתם" ו"אי אתה", וכך ניקדו גם ילון וכל המילונים.¹⁸³⁶

הצורה אי בצירופים אלו מוגבלת באופן כמעט מוחלט לאשכנזי. כמעט בכל המסורות האחרות הצורה היא אי בצירי, מכתבי היד הטובים ועד לדפוס משנה כמו ד"ל.¹⁸³⁷ גם במסורת הקדם-אשכנזית נהגה הצורה אי, אך יש גם תיעוד מועט לאי.¹⁸³⁸ את השתלטותה של הצורה אי בחיריק נהוג לייחס לרבי אליהו בחור, שבספרו "התשבי" ערער על הקריאה הנפוצה אי וקבע שההגייה הראויה היא אי בחיריק על פי המילית המקראית הנדירה אי (זו מצויה רק בצירוף "אי נקי" ובשם הפרטי "איכבוד"). תיעוד מועט לאי בחיריק מצוי עוד לפני זמנו של אליהו בחור, אך נראה שבעקבות דבריו קנתה הצורה אחיזה נרחבת באשכנזי, עד שדחקה כליל את אי.¹⁸³⁹ כהן הראה שבדברי מדקדקי הסידור האשכנזים עדות להגיית אי בצירי עוד במאה השמונה-עשרה.¹⁸⁴⁰ הממצאים מן המשניות האשכנזיות ומן המקורות העקיפים שנחקרו כאן מלמדים שבסוף המאה התשע-עשרה אי היא כבר הצורה היחידה שנהגה באשכנזי, ול"אי" בצירי לא נותר עוד זכר.

¹⁸³⁶ קוסובסקי, עמ' 91; בוקסטורף, עמ' 38; יסטרוב, עמ' 43; לוי, א, עמ' 61.
¹⁸³⁷ על מילית זו נכתב כבר רבות. ראו בין השאר: שבטיאל, מסורות, עמ' 227; ייבין, בבלי, עמ' 1115; ברגרין, עיונים, עמ' 36–38; דודי, עיונים, עמ' 123; שרביט, אבות לשון, עמ' 204–205; בראשר, לשונות ראשונים, עמ' 79–80; ריזיק, מסורות, עמ' 316–317; יעקב, דרום תימן, עמ' 90.
¹⁸³⁸ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 328; אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 227.
¹⁸³⁹ ראו ריזיק, שם.
¹⁸⁴⁰ כהן, ברייתא, עמ' 195–196.

איזו (סוכה א, א)

עט: איזו. 1, 1T, 2T, 17, 27, 37: נאָיזו.

הניקוד איזו בחולם מזדמן בל 1 גם באבות ב, א ופעמיים באבות ב, ט (עט שם: איזוהו, איזוהי). בעט הניקוד הוא בדרך כלל איזו, אך יש גם תיעוד מועט לאיזו בשורוק (למשל תרומות ז, ה, לצד איזו בחולם באותה משנה; כתובות ז, ו). הכתיב "איזוהי" מנוקד תמיד איזוהי בחולם (למשל תרומות ד, י). פעם אחת (ב"ב ג, ו) נכתבה המילית בשתי תיבות (הן בגוף הטקסט והן בחלק המנוקד), ואף שם נוקד בחולם: אי זו.¹⁸⁴¹ בטש תמיד איזו בחולם (למשל פאה ו, ח), ופעם אחת בשתי תיבות: "נאי זו" (כלאיים ד, א). בכל המילונים הניקוד הוא איזו בשורוק.¹⁸⁴²

המיליות **איזה ואיזו** מורכבות כמובן מן המילית אי ומכינוי רמז, וידוע שכינוי הרמז לנקבה נקרא באשכנז בדרך כלל זו בשורוק (3.5.3§). למרות זאת הממצאים מהמשניות האשכנזיות מלמדים שהניקוד הרווח יותר הוא איזו בחולם ולא בשורוק. נראה לי שאין לראות בניקוד זה עדות לקריאה של ההברה הסופית בתנועה מטושטשת (2.1.1§), ויש להניח שהחולם מייצג תנועה פונמטית – ראשית כיוון שהצורה בחולם נפוצה הרבה יותר מאשר איזו בשורוק,¹⁸⁴³ ושנית כיוון שבתיבות "איזוהי" ו"אי זו" מסתבר שהתנועה נמצאת במעמד פונמטי, ומכאן עדות ברורה להגייה בחולם במעמד זה.¹⁸⁴⁴

ממצאים אלו מלמדים שבקרב ההוגים איזו בחולם לא נתפס קשר ישיר בין המילית לבין כינוי הרמז זו. אפשר שדווקא התיעוד המועט לאיזו בשורוק הוא המעיד על תנועה סופית מטושטשת, אך אפשר גם שחלה בו השפעה של כינוי הרמז זו, ומכאן שבכל זאת נתפס קשר מסוים בינו לבין המילית. מכל מקום העדויות מן המילונים, המנקדים כאמור איזו ללא יוצא מן הכלל, מלמדות שבמסורות מסוימות נהגה באשכנז גם הצורה בשורוק.

אילך (יומא ד, ג 2x)

את האל"ף מנקדים הכול בצירי. בניקוד הלמ"ד אין אחדות – יש המנקדים אילך בצירי ויש המנקדים אילך בפתח, ומובן שאין ללמוד על כך דבר מעבר לעובדה שהתנועה הסופית נקראה בתנועה מטושטשת (2.1.1§).

עט וחך מנקדים תמיד אילך או הילך בצירי,¹⁸⁴⁵ וגם טש מנקד נאילך בברכות א, ב, כנגד ניקודו של ד"ל שם נאילך בחיריק. גם ממסורת ליטא מביאה כ"ץ קריאה בצירי.¹⁸⁴⁶ הניקוד בד"ל הוא

¹⁸⁴¹ בחק שם: איזו.

¹⁸⁴² בריהודה, מילון, עמ' 176; קוסובסקי, עמ' 93; יסטרוב, עמ' 46; לוי, א, עמ' 63. זהו גם הניקוד בערכת הלימוד "פה מדברים עברית" (כהן, פה מדברים עברית, עמ' 223–224).

¹⁸⁴³ בספירה שאינה כוללת את ניקוד התיבות "איזוהי" ו"אי זו" נמצאה בעט הצורה איזו בחולם 42 פעמים, לעומת 3 היקרויות בלבד של איזו.

¹⁸⁴⁴ קוסובסקי (עמ' 94) מנקד גם צורה זו איזוהי בשורוק.

¹⁸⁴⁵ על התפוצה המשלימה בכתיב של מילית זו שצמחה בדפוס המשנה ראו ברויאר, העברית, עמ' 96.

¹⁸⁴⁶ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ב.

לרוב אֵילֶךְ (הֵילֶךְ) בצירי, אך יש בו כאמור עדות גם לניקוד העיצור הראשון בחיריק.¹⁸⁴⁷ ילון מנקד אֵילֶךְ באל"ף צרויה, וכמוהו גם בריהודה, בוקסטורף ולוי.¹⁸⁴⁸ קוסובסקי ויסטרוב מביאים ניקוד הן בצירי והן בחיריק.¹⁸⁴⁹ העובדה שאף אחד מן המילונים האשכנזיים אינו מנקד אֵילֶךְ בחיריק בלבד מלמדת כנראה שחילופי הצורות המתועדים אצל קוסובסקי ויסטרוב הושפעו מאחד מדפוסי המשנה המנקדים כך. מן הממצאים עולה שאֵילֶךְ בצירי היא הצורה הנהוגה באשכנז, וכך אכן מעיד ילון.¹⁸⁵⁰

בשם זה רבו עד מאוד הצורות המתועדות, הן בכתב והן בניקוד.¹⁸⁵¹ ילון הראה שהצורה בחיריק נהוגה בדפוסי קושטא ואמסטרדם, ואילו בדפוסים האיטלקיים (ונציה, מנטובה וד"ל) נפוצה יותר הצורה בצירי.¹⁸⁵² נראה אפוא שהצורה בצירי הנפוצה באשכנז חדרה לתחומיה ממסורת איטלקית.

מן הראוי להעיר כאן על ניקודו של ל' "אֵילֶךְ וְאֵילֶךְ", בקמץ בווי"ו החיבור. ראו § 3.4.

אלא (למשל ברכות ה, א; חולין ז, ג)

הכול מנקדים תמיד אֶלָּא.¹⁸⁵³

אֶלָּא היא הצורה בכתבי יד מן הענף הארץ-ישראלי ובמסורות שאינן מזרחיות. בניקוד הבבלי ובמסורת תימן הצורה היא אֶלָּא בצירי, והממצאים מלמדים שצורה זו לא חדרה לאשכנז.¹⁸⁵⁴

את

הניקוד הנפוץ הוא אֶת. פעמיים נמצאה ברוב דפוסי הליקוטים הצורה אֶת בצירי: "אין סוחטין אֶת הפירות" (שבת כב, א), "אֶת כל הנסים האלו" (פסחים י, ה).¹⁸⁵⁵ במקרא כידוע הניקוד הוא אֶת, ולפני מקף אֶת.¹⁸⁵⁶ אפשר שהעדויות המעטות של אֶת בצירי נובעות מכפל הצורות שבמקרא, אם כי לא ברור מדוע נמצאה צורה זו דווקא במשניות האמורות. מכל מקום ברור שדרך המלך במסורת אשכנז היא אֶת בסגול, ובעט ובחֶק לא נקרו לי כלל צורות בצירי.

¹⁸⁴⁷ על פי בדיקתי אֵילֶךְ בחיריק מצויה בד"ל חמש פעמים (ותמיד באל"ף), ואילו אֵילֶךְ/הֵילֶךְ 16 פעמים.

¹⁸⁴⁸ בריהודה, מילון, עמ' 182; בוקסטורף, עמ' 54; לוי, א, עמ' 464.

¹⁸⁴⁹ קוסובסקי, עמ' 95, 578, 921; יסטרוב, עמ' 49.

¹⁸⁵⁰ ילון, מבוא, עמ' 45.

¹⁸⁵¹ ראו ילון, שם; ייבין, בבלי, עמ' 1127; בירנבאום, גניזה, עמ' 214–215; יעקב, דרום תימן, עמ' 92.

¹⁸⁵² ילון, שם.

¹⁸⁵³ בלז בברכות ה, א אֶלָּא בלמ"ד סגולה. בעט בברכות ה, ד אֶלָּא בחטף סגול. ואין אלה אלא צורות ניקוד שונות המכוונות אל אותה ההגייה (§§ 2.1.1, 2.3.2). אֶלָּא בסגול היא הצורה המשמשת גם ביידיש (ניבורסקי, עמ' 21).

¹⁸⁵⁴ על מילית זו נכתב כבר רבות. ראו בין השאר: ילון, מבוא, עמ' 104–107; שבטאל, מסורות, עמ' 227; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 229; ייבין, בבלי, עמ' 1117–1118; בירנבאום, גניזה, עמ' 334; ריזיק, מסורות, עמ' 319; יעקב, דרום תימן, עמ' 94.

¹⁸⁵⁵ בשבת מנקדים עט ול' אֶת בסגול. בפסחים הקטע האמור אינו מצוי בעט. בלז שם אֶת בסגול.

¹⁸⁵⁶ יואון–מוראוקה, עמ' 316 (103k§).

בינתיים (סוכה א, ז 3א)

עט, חק ול' מנקדים ב'נתיים בחיריק בשלוש ההיקרויות. 27 מנקד כד בהיקרות הראשונה והשלישית, אך בשנייה ניקד מ'נתיים בצירי. 1, 11, 21 מנקדים מ'נתיים 3א.

ב'נתיים (או ב'נתיים וכיוצא בזה בשינויי כתיב) הוא הניקוד הקבוע בעט ובחק. בטש ב'נתיים (כלאיים ג, ו; שם ד, ו), כנגד ניקודו הקבוע של ד"ל ב'נתיים בחיריק. גם ילון מנקד בחיריק, וכמוהו פין (א, עמ' 259) במובאות שהביא ממשנתנו במסכת סוכה (אך את הערך ניקד ב'נתיים בצירי). ב' יהודה, יסטרוב ולוי ניקדו ב'נתיים, 1857 ואילו בוקסטורף (עמ' 158) וקוסובסקי (עמ' 359) הביאו צורה שלא נקרתה לי בדפוס המסנה האשכנזיים: ב'נתיים.

הממצאים כאן מתיישבים היטב עם דבריו של ילון לגבי ניקוד של מילית זו; לדבריו מרבית האשכנזים הוגים ב'נתיים בחיריק, ומקצתם ב'נתיים בצירי. 1858 הרי לנו הוכחה ברורה לכך מן המקורות האשכנזים שנחקרו כאן, שמהם עולה תמונה זהה: הניקוד הרווח הוא ב'נתיים בחיריק, אך גם ב'נתיים מצויה במקורות מעטים.

ב'נתיים בחיריק היא הצורה ברוב המסורות הטובות, אם כי גם לב'נתיים בצירי תיעוד במקורות קדומים. 1859 שתי הצורות מתועדות במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, אם כי בעדיפות ברורה לצורה בחיריק. 1860 נראה שהמסורת האשכנזית המאוחרת הלכה במילית זו בעקבות המסורת הקדומה, ושימרה לרוב את הצורה הטובה בחיריק.

מפתיע ביותר ניקודם של בוקסטורף וקוסובסקי ב'נתיים בנו"ן קמוצה ובתי"ו רפה. צורה זו אינה ידועה אלא מכתבי היד בניקוד הבבלי, ואף מסורת תימן, שהמשיכה את דרכה של המסורת הבבלית בתחומי תצורה רבים, לא שימרה אותה. 1861 לפי שאין לצורה זו מסורת רצופה של הגייה, מעניין כיצד היא השתמרה בניקודם של מילונאים אלו. 1862

בלבד (למשל שבת ה, ג; שבת כב, א)

שתי צורות מתועדות בדפוס המסנה האשכנזיים בניקודה של מילית זו: ב'לבד בפתח לצד ב'לבד בקמץ. בכל אחד מהדפוסים נמצאו שתי הצורות לפחות פעם אחת, ולעיתים נמצאו שתיהן באותה משנה ממש (למשל בשני דפוסים ז'יטומיר בשבת יז, ה). טש מנקד ב'לבד ארבע פעמים (למשל

1857 ב'יהודה, מילון, עמ' 528; יסטרוב, עמ' 163; לוי, א, עמ' 220.

1858 ילון, מבוא, עמ' 19.

1859 שבטיאל, מסורות, עמ' 227; מורג, העברית, עמ' כט הערה 3; בראשר, איטליה, עמ' 68; בירנבאום, גניזה, עמ' 69; בראשר, מחקרים, א, עמ' 151; יעקב, דרום תימן, עמ' 107.

1860 אלדר, אשכנז, ב, עמ' 232–233.

1861 ראו ייבין, בבלי, עמ' 1125 והערה 25 שם. וכבר העיר על כך מורג, שם.

1862 הצורה ב'נתיים נהוגה כידוע גם בעברית של ימינו לצד ב'נתיים, ועל פי החלטתה של האקדמיה ללשון העברית משנת תשס"ח שתי הצורות תקניות. מעניין שבניקודה הנורמטיבי של ב'נתיים בימינו התי"ו אינה דגושה, להבדיל מן הצורה ב'נתיים בדגש בכל המסורות ההוגות בצירי (ומבדילות בין תי"ו דגושה לרפה). מסתבר שניקוד זה נקבע על פי ההנחה שהשווא בנו"ן הוא שווא נע שתולדתו חיתוף הקמץ של ב'נתיים, אם כי הממצאים שפורטו כאן מלמדים שככל הנראה לא היה קשר ישיר בין שתי הצורות האלה.

בברכות א, א), אך חמש פעמים בְּלָבָד בקמץ (למשל בפאה א, ג). ניקוד זה לא נגרר אחרי הדפוסים שמהם העתיק (ד"ל ואנ"ט), שכן אלו מנקדים תמיד בפתח.

בעט ובחך נטייה ברורה לעבר בְּלָבָד בפתח; צורה זו נמצאה בעט מעל מאה פעמים, לעומת 11 היקרויות בלבד של הצורה בְּלָבָד בקמץ.¹⁸⁶³ גם בקטע המצוי בסידורי התפילה בזבחים ה, ח נוקד ובְּלָבָד בפתח. את הצורה "לבד" ללא ביי"ת תחילית מנקד עט תמיד לָבָד בפתח (ערכין ב, ה; נדרים ט, ח; גיטין ו, ב).¹⁸⁶⁴

בקמץ ניקד גם קוסובסקי, ולעומתו אצל יסטרוב ולוי בלבד בפתח.¹⁸⁶⁵ בקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא בְּלָבָד.¹⁸⁶⁶

על שתי המסורות המהלכות באשכנז, בְּלָבָד לצד בְּלָבָד, העיר מישור.¹⁸⁶⁷ גם בניקוד הבבלי תיעוד לשתי הצורות, ובמסורת תימן ובכ"י פג הבי"ת השנייה קמוצה.¹⁸⁶⁸ החילופים בין קמץ לפתח במשניות האשכנזיות המנוקדות מלמדים לכאורה על הטעמה מלעילית שבה התנועה הסופית מטושטשת ([bílved]), אלא שבקריאה שתיעד מישור נקראת המילית בהטעמת מלרע,¹⁸⁶⁹ ולפיכך נראה שחילופי הניקוד אכן מלמדים של שתי מסורות הגייה שונות. נראה שמילית זו מספקת עדות נוספת לעירוב בין קמץ לפתח בהברה סגורה סופית מוטעמת; ראו בהרחבה §2.1.2.1.

הילך

ראו אילך לעיל.

הימנו, הימנה (למשל שבת כב, א; שם, ג)

בכל הדפוסים תמיד הַיִּמְנוֹ, הַיִּמְנָה, וכך ניקדו גם ילון ורוב המילונים.¹⁸⁷⁰ בוקסטורף (עמ' 311) ולוי (א, עמ' 465) ניקדו הימנו בחיריק.

שתי הצורות, הַיִּמְנוֹ והַיִּמְנָה, מצויות במסורות השונות של לשון חכמים, ללא הבחנה ברורה שתשיך אותן לענפים או טיפוסים מסוימים. הצורה בחיריק אומנם שולטת בניקוד הבבלי ובמסורת תימן, אך היא מצויה גם בכ"י פא, ואילו בכ"י קה"א צרויה.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶³ ניקודו של חך במילית זו תואם לזה של עט כמעט לגמרי; רק שלוש פעמים נמצאה בחך הצורה בְּלָבָד בקמץ כנגד בְּלָבָד בפתח באותה משנה בעט (שביעית ז, ד; שבת ב, ב; ב"מ ג, ז).

¹⁸⁶⁴ בנדרים ובגיטין הצורה לָבָד מוגבלת לחלק המנוקד, בעוד בגוף הטקסט הנוסח הוא "בלבד" (ואף בדפוסים אחרים שם "בלבד").

¹⁸⁶⁵ קוסובסקי, עמ' 1048; יסטרוב, עמ' 138; לוי, א, עמ' 191.

¹⁸⁶⁶ כ"ץ, ליטא, ברכות א, א.

¹⁸⁶⁷ מישור, חקר, עמ' 99.

¹⁸⁶⁸ ייבין, בבלי, עמ' 787; יעקב, דרום תימן, עמ' 110.

¹⁸⁶⁹ מישור, שם, עמ' 98.

¹⁸⁷⁰ בריהודה, מילון, עמ' 1031; קוסובסקי, עמ' 578; יסטרוב, עמ' 347.

¹⁸⁷¹ ראו שבטיאל, מסורות, עמ' 227; ייבין, בבלי, עמ' 1127; ריזייק, מסורות, עמ' 321; יעקב, דרום תימן, עמ' 139–140.

במחזורי התפילה הקדם־אשכנזיים הימנו בחיריק,¹⁸⁷² והממצאים מלמדים שצורה זו לא נשמרה במסורת המאוחרת. על פי התרשמותי בד"ל הצורה היא תמיד הימנו בצירי, ומסתבר שבהשפעתו חדרה צורה זו לאשכנז.

הרבה (למשל סוכה א, ד; אבות ב, ב)

במסכת סוכה מנקדים כל דפוסי הליקוטים הרבה בצירי.¹⁸⁷³ כך מנקד גם עט במסכת אבות (גם באבות ב, ח; ב, טו; ב, טז), אך בשלוש ההיקרויות באבות מנקד ל' הרבה בסגול. מעניין שצורה זו מצויה בל' דווקא בפרקי אבות, שניקודם לרוב מוקפד יותר. בטש נוקד הרבה (ברכות ו, ד), כנגד הניקוד של ד"ל, אך בכל ההיקרויות האחרות נגרר אחריו וניקד הרבה בסגול (למשל פאה ז, א).

הניקוד הרבה בסגול מצוי בעט במקומות אחרים (למשל ברכות ו, ב; פאה ז, א), אם כי יש תיעוד גם להרבה בצירי (למשל כלאים ד, ד). מבחינה פונטית כנראה אין הבדל בין שתי הצורות (השוו למשל את הנאמר על הניקוד מעשה בצירי, § 3.1.1), ולפיכך סוגיה זו, יותר משהיא סוגיה של הגייה, מלמדת על מסורת הניקוד באשכנז והשפעותיה החיצוניות. הרבה בצירי הוא כמובן הניקוד במקרא, ואילו הרבה בסגול הוא הניקוד היחיד בכל דפוסי המשנה האיטלקיים.¹⁸⁷⁴ דומה שבמשניות האשכנזיות חלה התרוצצות בין מסורת הניקוד המקראית לבין ניקודם של דפוסי איטליה, התרוצצות שהתאפשרה בהיעדר משמעות פונטית לבחירה בין שני סימני הניקוד.

יש (למשל חולין ז, ד; מכשירין ב, ה)

במשניות האשכנזיות משמשות שתי צורות בערבוביה וללא הבחנה: יש בצירי לצד יש בסגול. ראו בהרחבה § 2.1.2.5.

כאן (למשל פסחים י, ד; חלה ב, א)

בכל הדפוסים תמיד כאן בפתח (או כאן, ראו § 1.4.2.5), וכך מנקדים גם כל המילונים.¹⁸⁷⁵ זו גם הקריאה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא.¹⁸⁷⁶ ראו בהרחבה § 2.1.2.1.

כיוון (מקוואות ז, ו; שם, ז)

עט וחק מנקדים בשתי המשניות כיוון. ו, 11, 21 ול' מנקדים בשתייהן כיוון. כך בל' גם במשנה ו, אך במשנה ז כיוון בצירי.

¹⁸⁷² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 288.

¹⁸⁷³ בעט אין רואים ניקוד בבית בתיבה זו.

¹⁸⁷⁴ ריזיק, ניקוד קהתי, עמ' 42.

¹⁸⁷⁵ קוסובסקי, עמ' 921; בוקסטורף, עמ' 519; פין, ב, עמ' 343; יסטרוב, עמ' 606; לוי, ב, עמ' 282.

¹⁸⁷⁶ כ"ץ, ליטא, ברכות א, ב.

פִּיּוֹן בחיריק הוא הניקוד בעט ובחֶק בכל מקום (מעל שלושים פעמים). בחֶק תמיד פִּיּוֹן בחולם, וכך גם בדרך כלל בעט, אך בו נמצאו גם ארבע היקרויות של פִּיּוֹן בווי"ו קמוצה (למשל פסחים ח, ג). גם תואר הפועל במובן 'ישר' ('ואחד פותח כיון', תמיד ג, ו) מנוקד בעט פִּיּוֹן. ברוב המילונים פִּיּוֹן בצירי, אך אצל יסטרוב: פִּיּוֹן.¹⁸⁷⁷ מעניין שכך ניקד את הערך העברי בלבד, ואילו את הערך הארמי המקביל באותו עמוד ניקד פִּיּוֹן בצירי.

מן הממצאים כאן עולה בבירור שפִּיּוֹן בחיריק היא הצורה הנהוגה באשכנז, וכך אכן מעיד בן־יהודה.¹⁸⁷⁸ הניקוד הרווח בעט ובחֶק פִּיּוֹן בחולם מעיד לכאורה שהווי"ו היא אם קריאה ולא עיצורית (מעין [kíjon]), אך אין זה מסתבר לדעתי. בן־יהודה, שהעיד על הגיית האשכנזים בחיריק, ציין את קריאתם פִּיּוֹן בווי"ו עיצורית, ואפשר ללמוד על כך גם מן הצורה פִּיּוֹן שנמצאה בדפוסי הליקוטים וכמה פעמים בעט. לפיכך נראה לי שגם הניקוד פִּיּוֹן מכוון אל ההגייה [kívan] בווי"ו עיצורית.

הצורה בחיריק אינה ידועה לי ממסורות אחרות, ונראה שהתפתחה בתחומי אשכנז.¹⁸⁷⁹ במסורת הקדם־אשכנזית תיעוד לתואר הפועל בצורה פִּיּוֹן וכדומה,¹⁸⁸⁰ ולפיכך נראה שהצורה בחיריק נולדה בתקופה מאוחרת יחסית. אפשר שזו נוצרה מתוך היקש לשם הפעולה פִּיּוֹן, שאומנם אינו נפוץ בספרות חז"ל, אך התקבע בידיש בצורה זו.¹⁸⁸¹

כך (למשל ברכות ב, ב; מכשירין ב, א)

בכל הדפוסים נוקד תמיד כֶּךְ בפתח, וכך גם ברוב המילונים.¹⁸⁸² זו גם הצורה שתיעדה כ"ץ ממסורת ליטא.¹⁸⁸³ ראו בהרחבה §2.1.2.1.

מעניין שהמילית לפיכך מנוקדת בדרך כלל בכ"ף קמוצה (ראו להלן), ונראה שלא הורגש קשר ישיר בין שתי המיליות האלה.

לאו (למשל ברכות ה, ה; חולין ז, ה)

כמעט כל הדפוסים מנקדים תמיד לאו בפתח (או לֹאו, ראו §1.4.2.5). רק פעם אחת נמצא הניקוד לֹאו, בשני דפוסי ז'יטומיר בשבת כד, ה; בשאר ההיקרויות ניקדו שניהם לֹאו. כך גם בטש בדרך

¹⁸⁷⁷ קוסובסקי, עמ' 937; בוקסטורף, עמ' 521; פין, ב, עמ' 369; לוי, ב, עמ' 306; יסטרוב, עמ' 631.
¹⁸⁷⁸ בן־יהודה, מילון, עמ' 2298. ההיקרות היחידה של פִּיּוֹן בצירי בל' הושפעה כנראה ממסורת חיצונית ("ד"ל?).
¹⁸⁷⁹ על המסורות האחרות ראו בראש, איטליה, עמ' 72; ייבין, בבלי, עמ' 1130; יעקב, דרום תימן, עמ' 185–186. כ"ץ (שביעית, עמ' 42) מביאה לכאורה עדות לצורה פִּיּוֹן ממסורת ג'רבה, אלא שהיא מציינת במפורש שבמסורת זו "שוויון במימושיהם של הציריסגול והחיריק" (שם, עמ' טז), ולפיכך אין ללמוד דבר מעדות זו.
¹⁸⁸⁰ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 250–251.
¹⁸⁸¹ ויינרייך, מילון, עמ' 582; ניבורסקי, עמ' 212.
¹⁸⁸² בן־יהודה, מילון, עמ' 2352; קוסובסקי, עמ' 945; בוקסטורף, עמ' 526; פין, ב, עמ' 382. יסטרוב (עמ' 637) ולוי (ב, עמ' 325) ניקדו כֶּךְ בקמץ. כֶּךְ בפתח הוא הניקוד גם בערכת הלימוד "פה מדברים עברית" (כהן, פה מדברים עברית, עמ' 232).
¹⁸⁸³ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ב.

כלל, אם כי פעם אחת ניקד לאו בקמץ (פאה א, ג). ברוב המילונים לאו, אבל אצל יסטרוב ולוי:
לאו.¹⁸⁸⁴ לאו בפתח היא גם הצורה במסורת ליטא שתיעדה כ"ץ.¹⁸⁸⁵ ראו בהרחבה §2.1.2.1.

לפיכך (פסחים י, ה)

בכל הדפוסים לפיכך בכ"ף רפה (וקמוצה), וזהו הניקוד בעט בכל מקום. כך מנקד גם טש בכלאיים
ד, ה, וזהו הניקוד בכל המילונים (בחלקם בכ"ף פתוחה).¹⁸⁸⁶

הצורה בכ"ף דגושה מצויה בניקוד הבבלי ובמסורת תימן.¹⁸⁸⁷ גם במחזורי התפילה הקדם-
אשכנזיים לפיכך בכ"ף דגושה,¹⁸⁸⁸ וילון מעיד שזוהי הגיית האשכנזים גם בימינו.¹⁸⁸⁹ זוהי גם
הצורה שמביא הארקאווי (עמ' 281) מן היידיש. גם ברגרין מעיד על הקריאה האשכנזית בכ"ף
דגושה, ומשער שהיעלמותה של צורה זו מן הדפוסים האחרונים נובעת מתיקוני מדקדקים.¹⁸⁹⁰
נראה שהצדק עימו, ושמילית זו מצטרפת לדוגמאות הלא רבות של צורות שחדרו מסידורי
התפילה המדוקדקים אל המסורת העממית של קריאת המשנה באשכנז. כיוון שעל פי עדותם של
ילון וברגרין הצורה לפיכך עודנה נוהגת באשכנז, נראה שסוגיה זו עוד מצפה לעיון מעמיק יותר,
שיתבסס גם על מקורות שאינם מודפסים.

מאליהן (שבת כד, א)

עט, חק: מאליהן. 11, 21, 27, 37: מאליהם. 1, 17: מאליהם.

צורה זו מזדמנת במשנה עוד פעם אחת (ב"מ ז, ט), וגם שם מנקדים עט וחק בצירי: מאליהן. כך
ניקדו גם ילון וקוסובסקי (עמ' 153). אצל לוי: מאליהם (ג, עמ' 1).

הצורה בקיום הצירי נוהגת בכל המסורות הטובות,¹⁸⁹¹ ונראה שבמסורת אשכנז השתמרה הצורה
הטובה. בד"ל מאליהם בחטף פתח, ונראה שבעקבותיו הלכו 1 ול1. צורה זו נולדה כנראה
בהשפעת הצורה המקראית אליהם כנטיית אָל.

מה (למשל ברכות ב, ד), במה (למשל שבת ה, א; פרה ט, ד)

הניקוד הרגיל הוא מה בפתח בכל המקורות.

¹⁸⁸⁴ בריהודה, מילון, עמ' 2581; קוסובסקי, עמ' 1046; בוקסטורף, עמ' 566; יסטרוב, עמ' 685; לוי, ב, עמ' 461.

¹⁸⁸⁵ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, א.

¹⁸⁸⁶ בריהודה, מילון, עמ' 2717; קוסובסקי, עמ' 1431; פין, ד, עמ' 15; יסטרוב, עמ' 715; לוי, ב, עמ' 518.

¹⁸⁸⁷ מורג, העברית, עמ' 57; ייבין, בבלי, עמ' 1130; יעקב, דרום תימן, עמ' 201.

¹⁸⁸⁸ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 326.

¹⁸⁸⁹ ילון, מבוא, עמ' 70 הערה 59.

¹⁸⁹⁰ ברגרין, עיונים, עמ' 83.

¹⁸⁹¹ ילון, מבוא, עמ' 25; בירנבאום, גניזה, עמ' 35; ברויאר, העברית, עמ' 50.

את צירוף היחס "במה" בשבת יז, ח ובפרה ט, ד (בשתי המשניות כחלק מהצירוף "במה דברים אמורים") מנקדים הכול בַּמָּה. גם הצירוף "במה בהמה יוצאה" (שבת ה, א) מנוקד ברוב הדפוסים בַּמָּה, אך בו בַּמָּה. בצירוף "ובמה אינה יוצאה" (שם; שם, ג), שבו באה המילית מה לפני אל"ף, נחלקו המשניות האשכנזיות. עט וחק מנקדים וּבַמָּה, וכך גם דפוסי למברג במשנה ה. במשנה א ניקדו הדפוסים מלמברג וּבַמָּה בקמץ, וזהו הניקוד בו ובדפוסי ז'יטומיר בשתי ההיקרויות.

בַּמָּה היא הצורה בעט ובחק בדרך כלל, ללא חשיבות לזהות העיצור הפותח את המילה התוכפת. למשל: "בַּמָּה אשה יוצאה וּבַמָּה אינה יוצאה" (שבת ו, א), "וּבַמָּה עבד" (סנהדרין ה, א). גם טש מנקד "בַּמָּה דברים אמורים" (למשל פאה ז, א). פעמים אחדות בעט נוקד בַּמָּה בקמץ, כגון "בַּמָּה דברים אמורים" (כתובות ז, ח), "בַּמָּה שהן" (כלים יז, ד). מסתבר לדעתי שאין ניקוד זה מלמד על הגייה מעשית בקמץ, אלא על הטעמה מלעילית ותנועה סופית מטושטשת (2.1.1§). ואכן, ויינרייך מעיד שבצירוף "במה דברים אמורים" הן ביידיש והן בעברית ממש ההגייה היא [báme] במלעיל.¹⁸⁹² עדות מחזקת לסברה זו באה מהעובדה שברוב המקומות שבהם מנקד עט בַּמָּה הניקוד בחק הוא בַּמָּה בסגול. זאת ועוד, בבדיקה מדגמית לא נמצאו לי כלל חילופים חופשיים בין מה למה שלא אחרי ביי"ת, ואף בכך עדות מסייעת להשערה זו. לא מן הנמנע להניח שגם הניקוד בַּמָּה בדפוסי הליקוטים נובע מתנועה סופית מטושטשת, ואינו מלמד למעשה על הגייה של מה בקמץ לפני אל"ף.

שלוש פעמים בעט נמצאה גם הצורה בַּמָּה, כולן לפני שיי"ן הזיקה ("בַּמָּה שיש בו", אבות ד, כ; "בַּמָּה שבתוכם", כלים טו, א; "בַּמָּה שנברא", כלים יז, יד). אך ניקוד זה אינו קבוע, ולצידו מצוי גם הניקוד בַּמָּה שֶׁ (כגון "בַּמָּה שבתוכן", מעילה ג, ו).

קוסובסקי (עמ' 1097–1100) מנקד בַּמָּה, אבל גם וּבַמָּה (לצד וּבַמָּה), ולגבי צירופים כגון "במה מדליקין ובמה אין מדליקין" ניקדו הוא "בַּמָּה... וּבַמָּה".

עיון בניקוד הצירוף "במה" במסורות האחרות חושף תמונה מורכבת ומסובכת. במקרא הטברני הניקוד הוא בַּמָּה, אך במעמד הפסק ולפני עיצור גרוני בַּמָּה בקמץ.¹⁸⁹³ לעומת זאת, בניקוד הבבלי הצורה היא בַּמָּה כמעט תמיד, הן במקרא והן בלשון חכמים.¹⁸⁹⁴ גם בכתבי היד ק ופא נהגת הצורה בַּמָּה.¹⁸⁹⁵ יוער שהצירוף "במה דברים אמורים" אינו משמש בדרך כלל בכתבי יד, ובמקומו נמצא לרוב "במי דברים אמורים".¹⁸⁹⁶ ילון מציין שהניקוד בַּמָּה מצוי בסידורי ספרדים ואשכנזים בלתי מדוקדקים, וכן בדפוסי אמסטרדם.¹⁸⁹⁷ על פי בדיקתי גם בד"ל בדרך כלל בַּמָּה, גם בצירוף "בַּמָּה אינה". זוהי גם הצורה שמביאה כ"ץ ממסורות ספרדיות בימינו.¹⁸⁹⁸

הממצאים מלמדים שהצורה הנפוצה באשכנז היא בַּמָּה, ואם נקבל את ההנחה שהניקוד בַּמָּה בקמץ נובע מטשטוש התנועה הסופית, נוכל לומר שרק צורה אחת נהגת באשכנז ([báme]). קשה

¹⁸⁹² ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 377 (7.14§).

¹⁸⁹³ ראו ז'ואון-מוראוקה, עמ' 107 (37ds).

¹⁸⁹⁴ ייבין, בבלי, עמ' 1137.

¹⁸⁹⁵ ייבין, בבלי, עמ' 1138 הערה 48; ילון, מבוא, עמ' 51.

¹⁸⁹⁶ אפשטיין, מבוא, עמ' 1262.

¹⁸⁹⁷ ילון, מבוא, עמ' 50–51.

¹⁸⁹⁸ כ"ץ, שביעית, עמ' 4–5.

להסיק מסקנות ברורות מן התפרוסת של ניקוד הצירוף "במה" בכלל מסורות הלשון, אך מכל מקום כמעט כל מסורת סטתה בצורה זו או אחרת מן הניקוד המסורתי של המקרא בצירוף זה, והוא הדין גם לגבי מסורת אשכנז.

בקורפוס הנבדק לא הזדמנו היקרויות של מה לפני אותיות הגרון או רי"ש. למרות זאת ראיתי לנכון להביא את הממצאים מן המשנה כולה על פי המצוי בעט, בחק ובטש, שכן לסוגיה זו חשיבות רבה בהכרת מסורת אשכנז, הן ביחס בינה לבין המסורות האחרות והן ביחס בתוך אשכנז בין מסורת הקריאה במשנה לבין סידורי התפילה המדוקדקים. הניקוד של מה במעמד זה בעט ובחק הוא כמעט תמיד מה בפתח.¹⁸⁹⁹ למשל: "מה אתה" (מעשרות ג, ה), "וימה הן" (יומא ב, א), "מה חדוש" (ידיים ד, ג), "מה ראה" (פסחים ו, ב).¹⁹⁰⁰ הוא הדין גם לגבי מה לפני ה"א, ח"ית או ע"ן קמוצות: "מה ה"ו" (שקלים ד, ג), "מה חריש" (שביעית א, ד), "מה עשה" (קנינים ג, ו). החריגים מכללים אלו מעטים מאוד, ומתרחשים רק בשני מקרים: (א) לפני אל"ף, כגון "מה אני" (כלאיים ו, ד, וכך מנקד גם טש שם), "מה אנו" (עירובין ד, ב). בעט נמצאו רק שישה מקרים כאלו, לעומת עשרות היקרויות של מה בפתח לפני אל"ף. (ב) בצירופים "למה הדבר דומה" (למשל עירובין ד, ו) ו"למה הוא דומה" (אבות ד, כ א), המנוקדים דרך קבע למה. מסתבר שצורה זו נגרמה מהעיצור ה"א, שכן את הצירוף "למה זה דומה" (שבת יג, ז) מנקד עט למה. ואפשר גם שצירופים נפוצים אלו התקבעו בצורה מאובנת, עוד לפני שחלה באשכנז הנטייה הברורה לעבר ההגייה מה בפתח בכל מעמד.

הגייתו של מה לפני אותיות הגרון במסורת אשכנז סוטה במובהק מן המצוי במקרא, שבו הניקוד הוא מה לפני אל"ף ורי"ש ובדרך כלל מה לפני ח"ית וע"ן.¹⁹⁰¹ כהן הראה שגם בסידורי אשכנז הקדומים נהג הניקוד מה בפתח בצירוף "מה חיינו מה חסדנו", אך החל מדורו של רבי שבתי סופר חדרה לסידור האשכנזי ההגייה המדוקדקת "מה חיינו מה חסדנו" בעקבות המצוי במקרא.¹⁹⁰² הממצאים מן המשניות האשכנזיות מלמדים אפוא שבסוגיה זו הבדל ברור באשכנז בין הקריאה במשנה לבין סידורי התפילה: בעוד בתפילה משמשת הצורה מה בסגול לפני ח"ית, במסורת הקריאה במשנה הוסיפה לשמש הצורה מה בפתח לפני ולפני שאר אותיות הגרון.

הממצאים משאר מסורות העברית מלמדים שמסורת אשכנז שימרה כנראה יסוד חשוב של מסורת קדומה. הניקוד מה בפתח לפני עיצורים גרוניים ורי"ש הוא הנפוץ גם בספרא בניקוד הבבלי,¹⁹⁰³ וזהו המצב גם במסורת תימן.¹⁹⁰⁴ הצורה מה (או מה) לפני ה"א, ח"ית או ע"ן בקמץ נהוגה כנראה בכל המסורות, ואיני מכיר מסורת הקוראת מה במעמד כזה. על פי בדיקתי כך תמיד בכ"י ק, וכן בפר בצירוף "מה חסה" (נגעים יב, ה). עדות לצורה מה במעמד זה מביאה כ"ץ מן הצירוף "מה חריש" במסורות בגדאד, חלב וג'רבה.¹⁹⁰⁵ ד"ל מנקד כמעט תמיד מה / מה לפני גרוניות קמוצות, אך פעם אחת (קנינים ג, ו) נמצאה בו הצורה "מה עשה". אפשר שחלה במשנה זו גררה מצורתו המקראית של צירוף זה (למשל שמות לב 21), ואין הכרח לראות בצורה יחידה זו

¹⁸⁹⁹ אני מתעלם כאן מהיקרויות של מה אחרי בי"ת השימוש ולפני אותיות גרוניות, כגון "ויבמה עבד", סנהדרין ה, א.

¹⁹⁰⁰ בדומה מביא ניבורסקי (עמ' 255) מן היידיש את הצירוף "מה רעש" בפתח.

¹⁹⁰¹ ראו ב"ל, דקדוק, עברי, עמ' 265–266; כהן, מה חיינו, עמ' 327–328.

¹⁹⁰² כהן, מה חיינו.

¹⁹⁰³ ייבין, בבלי, עמ' 1136–1137.

¹⁹⁰⁴ יעקב, דרום תימן, עמ' 205.

¹⁹⁰⁵ כ"ץ, שביעית, עמ' 4–5.

מסורת של ממש.¹⁹⁰⁶ נראה אפוא שמסורת אשכנז שימרה בצורתה של מילית זו מסורת טובה של לשון חכמים, הסוטה במובהק מלשון המקרא.

מחמת (מכשירין ב, ב), מחמתה (שם)

את הצורה הגרודה מנקדים הכול שְׁמַחְמַת. זהו הניקוד ברוב הדפוסים גם בצורה חבורת הכינוי (מְחַמְתָּה), אך בשני דפוסי ז'יטומיר מְחַמְתָּה בצירי.

מְחַמְת במ"ם פתוחה (ובחילופי ניקוד מְחַמַת, מְחַמַת וכדומה) הוא הניקוד הקבוע בעט ובחֶק. חילופי הניקוד בתנועה הסופית מלמדים ללא ספק על הטעמה מלעילית ועל תנועה סופית מטושטשת (2.1.1§), כלומר [máxməs]. בדומה מנקד קוסובסקי מְחַמַת, וגם יסטרוב מעיר על הגייה זו.¹⁹⁰⁷ צורה זו ידועה היטב כהגיית המסורתית של אשכנזים,¹⁹⁰⁸ והיא גם הצורה הנהוגה ביידיש.¹⁹⁰⁹

אף על פי שהצורה [máxməs] נראית רחוקה מן הצורה בשאר המסורות מְחַמַת, רוב הפרטים בה אינם מפתיעים. הגיית החי"ת באפס תנועה היא הרגילה באשכנז במימושם של חטפים (2.3.2§), וגם הטעמת המלעיל על תנועתה של אות שימוש אינה נדירה בצורות קבועות.¹⁹¹⁰ עיקר העניין כאן אפוא הוא בתנועתה של המ"ם הראשונה: פתח כנגד הציפייה לצירי, כנהוג במ"ם השימוש לפני חי"ת (ראו 3.4§) וכמצוי בשאר מסורות העברית.¹⁹¹¹ מ' ויינרייך תולה צורה זו במעתק הנהוג ביידיש (ברכיב העברי כבגרמני) [e] < [a] לפני העיצורים [x] ו-[ɣ].¹⁹¹² ראו בהרחבה 2.1.2.6§.

ד"ל מנקד מְחַמַת, אך לעיתים גם מְחַמַת במ"ם דגושה. הצורה הנהוגה באשכנז התפתחה ללא ספק מצורה שבה נהגתה החי"ת בתנועה חטופה ולא מלאה. מעניין ששני דפוסי ז'יטומיר ניקדו מְחַמְתָּה בצירי לצד שְׁמַחְמַת בפתח באותה משנה. הצורה [máxməs] מושרשת היטב באשכנז, אך אפשר שהצורה בעלת הכינוי החבור כבר נתפסה כרחוקה מהצורה הגרודה, ובניקודה נגררו דפוסים אלו אחר מסורת חיצונית.

מייד (מכשירין ב, ה; שם, ו)

בכל הדפוסים מִיד בפתח. ראו 2.1.2.1§.

¹⁹⁰⁶ באמ"ד גם שם מה.

¹⁹⁰⁷ קוסובסקי, עמ' 726; יסטרוב, עמ' 480. בוקסטורף (עמ' 408) מנקד מְחַמַת בסגול, ואיני יודע מניין ניקוד זה.

¹⁹⁰⁸ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 25; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 701 (9.12.2§); בידר, דיאלקטים, עמ' 328.

¹⁹⁰⁹ ויינרייך, מילון, עמ' 551; הארקאוי, עמ' 298; ניבורסקי, עמ' 270.

¹⁹¹⁰ השוו ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 377 (7.14§).

¹⁹¹¹ על המסורות האחרות ראו למשל שבטאל, מסורות, עמ' 227; ייבין, בבלי, עמ' 769.

¹⁹¹² ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 701 (9.12.2§).

מניין (למשל ברכות ה, ג; סנהדרין א, ו)

בכל הדפוסים תמיד מניין,¹⁹¹³ ובדומה מנקדים כל המילונים מניין.¹⁹¹⁴

לתולדותיה של הצורה מניין באשכנז ייחד כהן דיון מאלף,¹⁹¹⁵ ואין לי עוד להוסיף על דבריו. הממצאים כאן מלמדים שבסוף המאה התשע-עשרה צורה זו היא כבר עובדה מוגמרת באשכנז.

עדיין (חולין ז, ו)

עט, חק, ל2, ל3: ועדיין. 1, 1T, 2T: ועדיין. ל1: ועדיין.

הניקוד ביו"ד קמוצה מצוי בכל מקום בעט ובחק, למשל עדיין (סוטה א, ב), ועדיין (שם ה, ה). בדומה מנקד קוסובסקי עדיין ביו"ד דגושה.¹⁹¹⁶ בשאר המילונים עדיין בחיריק.¹⁹¹⁷

במסורות האחרות עדין (בכתבי היד הארץ-ישראליים עדין באל"ף), ואיני מכיר מסורת הקוראת מילית זו בקמץ או בפתח.¹⁹¹⁸ לכאורה אפשר לייחס ניקוד זה לתנועה סופית מטושטשת (2.1.1§), אלא שזהו כאמור הניקוד הקבוע בעט ובחק, וגם בכל דפוסי הליקוטים כד.¹⁹¹⁹ לפיכך נראה שניקוד זה מלמד על הגייה מעשית בקמץ, או לכל הפחות על מסורת ניקוד מושרשת היטב שיסודה במסורת הגייה. כיוון שצורה שכזו אינה מוכרת במסורות אחרות, נראה שהתפתחה עצמאית באשכנז. אפשר שבבסיסה בידול פונטי מהדרתנועה [j], אם כי קשה להצביע על בידול שכזה בצורות אחרות בקורפוס הנבדק. אפשרות אחרת היא השפעתה של הצורה המקבילה בארמית הבבלית "עד אן".¹⁹²⁰

שם (למשל ברכות ה, ד; נידה ז, ד)

בכל הדפוסים תמיד שם בקמץ. לכאורה הציפייה היא לצורה *שם בפתח, בדומה לצורות כמו יד, אלא שזו אינה מתועדת כלל למיטב התרשמותי. ראו בהרחבה 2.1.2.1§.

פעם אחת נמצאה עדות מסופקת לשם בפתח: בחלה ב, א מנקד ל3 "מכאן לשם" – ספק שיבוש גרפי מפתח (1.4.2.4§), ספק חילוף מוטעה עם שם העצם שם.

¹⁹¹³ בהיקרות הראשונה בסנהדרין א, ו מנקד עט ומניין, וברור שאין זו אלא שגגה.

¹⁹¹⁴ קוסובסקי, עמ' 1151; בוקסטורף, עמ' 42; פין, א, עמ' 88; יסטרוב, עמ' 796; לוי, ג, עמ' 145.

¹⁹¹⁵ כהן, מניין.

¹⁹¹⁶ קוסובסקי, עמ' 1308. אפשר שהדגש המלאכותי בא כדי להצדיק את הפתח שבדל"ת, כדי שלא יבוא בהברה פתוחה. השוו את דבריו של כהן, מניין, עמ' 381 הערה 28 על הדגש המלאכותי שבצורה מניין.

¹⁹¹⁷ בריהודה, מילון, עמ' 4336; יסטרוב, עמ' 1044; לוי, ג, עמ' 621.

¹⁹¹⁸ על המסורות האחרות ראו קוטשר, מחקרים, עמ' תנ-תנא; ייבין, בבלי, עמ' 1142; ברויאר, העברית, עמ' 102; בירנבאום, גניזה, עמ' 290–291; שרביט, תורת ההגה, עמ' 78–79.

¹⁹¹⁹ יוצא דופן הוא כאמור ל1, המנקד ועדיין בפתח, אך בכל מקרה לא בחיריק.

¹⁹²⁰ אני מודה לשופט של העבודה על שהציע לי את האפשרות הזאת.

שָׁמָא (אבות ב, ד)

עט, ל' : שָׁמָא.

מעיון חטוף נראה שבכל מקום בעט שָׁמָא במ"ם קמוצה, וכך מנקדים גם רוב המילונים.¹⁹²¹ אצל בוקסטרופ (עמ' 1215) שָׁמָא בסגול, ונראה שצורה זו משקפת מסורת קדומה יותר באשכנז (ראו להלן).

ברוב המסורות הטובות שָׁמָא או שָׁמָא, וכך גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים ובניקודם של רבי אליהו בחור ורבי שבתי סופר. הצורה שָׁמָא בקמץ מאפיינת באופן כמעט בלעדי את מסורת אשכנז, אם כי היא מצויה גם בניקוד הבבלי.¹⁹²² שרביט משער שהצורה שָׁמָא התפתחה באשכנז בהשפעת המילית הארמית "דילמא", או שההגייה המלעילית הביאה לטשטוש התנועה הסופית ולשחזור שגוי שלה בכתב.¹⁹²³ מכל מקום הממצאים מלמדים שבסוף המאה התשע-עשרה צורה זו היא כבר קבועה באשכנז.

תַּחַת (למשל שבת ה, ד ; סוכה א, ב)

בכל הדפוסים תמיד תַּחַת.

ביידיש משמשת הצורה [tuxəs] בקמץ במובן שם האיבר,¹⁹²⁴ וזו ודאי הגיעה ממילת היחס העברית. הצורה ביידיש משקפת כנראה את המעטק של פתח לקמץ בהברה פתוחה בקרבת [x] (2.1.2.2§),¹⁹²⁵ ונראה שבמקרה זה הוא הוגבל ליידיש בלבד ולא חל בעברית ממש.

3.4 אותיות השימוש

מ'

מ"ם השימוש מנוקדת ככלל בחיריק, ובאותיות בכפ"ת אחריה מסומן דגש: מִפִּין, מִפְּזִית, מִפִּיו, מִתַּחַתיו. פעם אחת בעט נקרה לי ניקוד המ"ם בצירי: "מִקּוּלִי בית שמאי ומחומרי בית הלל" (שביעית ד, ב). ודאי חלה כאן השפעה של הצירי בתיבה "ומחומרי", והשפעה כזו מתועדת גם בכיוון ההפוך (ראו להלן).

¹⁹²¹ קוסובסקי, עמ' 1763 ; יסטרוב, עמ' 1591 ; לוי, ד, עמ' 570.

¹⁹²² על מילית זו נכתב כבר רבות. את הדיון המיטבי הביא שרביט (אבות לשון, עמ' 185–186), בעיקר כנגד דבריו הבלתי מדויקים של ילון (מבוא, עמ' 113–116). וראו עוד: אלדר, אשכנז, ב, עמ' 279 ; שבטאל, מסורות, עמ' 227 ; ייבין, בבלי, עמ' 1138–1139 ; דודי, עיונים, עמ' 128 ; בירנבאום, גניזה, עמ' 71 ; בראשר, מחקרים, א, עמ' 152 ; ריז'יק, מסורות, עמ' 322 ; יעקב, דרום תימן, עמ' 310. ותמה אני על בית-אריה (מחזור וורמייזא, עמ' 334), המציין "שָׁמָא. כמו בפי האשכנזים". האם התכוון לקריאה שבה נהגית התנועה הפוסט-טונית בטשטוש?

¹⁹²³ שרביט, שם.

¹⁹²⁴ בירנבאום, הרכיב העברי, עמ' 22 ; הארקאווי, עמ' 521.

¹⁹²⁵ שלא כדעת שרביט (התשבי, עמ' 378 הערה 84), הסובר שהצורה ביידיש היא על דרך צורת ההפסק המקראית תַּחַת.

לפני אותיות הגרון ורי"ש ניקודה של המ"ם הוא כמעט תמיד בצירי: מַארבע, מֶהלל, מַחטאת, מַעת, מַרקס. בתיבה "מחוץ", שבה הניקוד במקרא הוא מְחוץ בחיריק,¹⁹²⁶ הניקוד בעט ובחך הוא לרוב מְחוץ, אך בשביעית ו, ו "מחוצה" 2x. ניקוד המ"ם בחיריק לפני חיי"ת נמצא לי בעט עוד שלוש פעמים: מַחַתנה (דמאי ג, ו), מַחמישה (שביעית י, ה), ומְחומרי (ידיים ג, ה).¹⁹²⁷ בהיקרות האחרונה סמוכה התיבה ל"ומקולי", וודאי חלה כאן השפעה של תיבה אחת על רעותה בניקוד המ"ם. פעם אחת (חולין ח, א) נוקדה המ"ם בשווא: ומְחומרי.¹⁹²⁸ נראה שזוהי עדות נוספת לחילופי צירי-שווא במשניות האשכנזיות (2.3.1§). העדויות היחידות של מ"ם בחיריק לפני חיי"ת נובעות כנראה ממנימושה בהגייה האשכנזית כעיצור וילוני ולא לועי ([x]), להבדיל מאחיותיה הגרוניות האחרות, שכידוע נאלמו כליל באשכנז.

במילית **מחמת** המ"ם מנוקדת דרך קבע בפתח (3.3§).

גם לפני רי"ש הניקוד הוא לרוב צירי, וזוהי דוגמה בולטת למקרה שבו חל במסורת אשכנזי תשלום דגש לפני רי"ש (2.2.2§). בעט ובחך תיעוד מועט לניקוד המ"ם בחיריק, ולרוב כחלק מצירוף היחס "מְרשות" (שבת ז, ב; שם יא, א 3x; עירובין ט, ב; הוריות א, ג). בכל ההיקרות האלה באה התיבה "מְרשות" בסמוך לתיבה "לְרשות" (למשל: "והמוציא מְרשות לְרשות", שבת ז, ב), ומסתבר שחלה אנלוגיה לניקוד הלמ"ד של תיבה זו. אנלוגיה זו לא חלה תמיד, ובב"ק ז, ה נוקד שלוש פעמים "מְרשותם" בסמוך ל"בְרשותם". בעירובין א, י מנקדים עט וחך מְרחצת, אפשר שבהיקש כללי לניקוד האותיות בכ"ל לפני שווא. בפסחים ז, ב ניקד עט פעמיים מְרוטבו בשווא, וזוהי עוד עדות לחילופי שווא-צירי (2.3.1§).

ש

שי"ן הזיקה מנוקדת תמיד בסגול, כגון שְהוא (ברכות ה, ד), שְאין (חולין ז, א). באותיות בכפ"ת אחריה מסומן דגש, כגון שְבצוארו, שְפל, שְפקקו, שְתחת. במסורות אחרות תיעוד לניקוד השי"ן בשווא במקרים מסוימים, כגון בצירופים "שהוא", "שאין" או "שהם".¹⁹²⁹ ניקודים כאלו לא נמצאו לי כלל במשניות האשכנזיות. ניקוד השי"ן בשווא נמצא פעמיים בעט דווקא בצירוף אחר: שְדָרְךָ (נדרים ח, ה; שם, ו – לצד שְדָרְךָ באותה משנה). לפי שהגיית השווא הנע באשכנזי ממילא זהה להגיית הסגול (2.3.1§), ספק רב אם אפשר לראות בניקוד זה מסורת של ממש, ונראה שאין אלו אלא חילופים גרפיים בלבד.

גם בצירוף "שאתה" מנקדים הכול את שי"ן הזיקה בסגול (שְאָתָה) – כך בכל הדפוסים בנדרים ח, ז, וכן בעט ובל 1 באבות ג, ז ובאבות ב, יג (ופְשָאָתָה). לעומת זאת, בסידורי אשכנזי השי"ן נקודה בקמץ בצירוף זה: שְאָתָה.¹⁹³⁰ נראה שלפנינו הבדל חשוב באשכנזי בין מסורת הקריאה במשנה לבין

¹⁹²⁶ ראו גזניוס-קאוטש, עמ' 298.

¹⁹²⁷ בשתי התיבות הראשונות המ"ם צרויה בחך. בשלישית מנקד גם חך בחיריק.

¹⁹²⁸ בחך שם ומְחומרי בצירי.

¹⁹²⁹ ראו למשל אלדר, אשכנזי, עמ' 211; בראשר, איטליה, עמ' 37–40; בראשר, מחקרים, א, עמ' 154–155; ריז"יק, המילים העבריות, עמ' 336; ריז"יק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 346–348.

¹⁹³⁰ שרביט, אבות לשון, עמ' 224–225; כהן, קביעות תקן, עמ' 34–39.

סידורי התפילה. העובדה שהצורה שאתה בסגול נמצאה אף במסכת אבות, הנגועה בתיקוני מדקדקים רבים (1.4.2.2§), מלמדת עד כמה מושרשת ההגייה שאתה במסורת הקריאה במשנה באשכנז, בניגוד מוחלט לניקוד בסידורי התפילה.¹⁹³¹ ועם זאת, כהן מציין שבימינו ההגייה הנשמעת למעשה בפי מתפללי נוסח אשכנז היא שאתה, כנגד הניקוד הנהוג בסידורים האשכנזיים.¹⁹³² לא מן הנמנע להניח שגם בסוף המאה התשעעשרה, זמן ניקודם של דפוסי המשנה הנחקרים כאן, הגו אשכנזים שאתה גם בתפילתם, ואם כך אין פליאה גדולה בניקוד בסגול במשניות.

ה'

ניקודה של ה"א הידיעה דומה ברובו לניקודה במקרא ובמסורות אחרות של לשון חכמים. לרוב ניקודה בפתח, ובאותיות בכפ"ת אחריה דגש: הברה, הפהנים, הפרעות, התיבה. לפני אל"ף, עי"ן ורי"ש ניקודה בקמץ, כגון האומר, העובר, הראשונים. זהו מקרה בולט שבו חל במסורת אשכנז תשלום דגש לפני רי"ש (2.2.2§).¹⁹³³ פעם אחת בלבד נמצא לי בדפוסי המשנה שנחקרו כאן ניקוד של ה"א הידיעה בפתח לפני רי"ש: נְהָרוֹק (ו, 1T, 2T: נידה ז, א). נראה שזוהי גרר משאר המילים במשנה זו, ולא מסורת של ממש: "הזוב והניע והרוק והשרץ והנבלה והשכבת זרע".

ראוי לציון הניקוד הקבוע בקמץ לפני עי"ן. במקרא, הן בניקוד הטברני והן בניקוד הבבלי, אין אחדות במקרה זה: הה"א לרוב קמוצה, אך יש גם דוגמאות לא מעטות לה"א פתוחה, כגון העזבים (משלי ב 13), העורים (שמי"ב ה 6).¹⁹³⁴ נראה שבמסורת אשכנז התקבעה צורה אחת בלבד, בקמץ.¹⁹³⁵ לפני ה"א וחי"ת הניקוד הוא דרך קבע בפתח, כגון ההלל, החולים.

סטייה גדולה ממסורת המקרא מתגלה בניקודה של ה"א הידיעה לפני חי"ת ועי"ן קמוצות. במקרא כידוע ניקוד הה"א במעמד זה הוא בסגול, כגון הָעֵנִי.¹⁹³⁶ לעומת זאת, במשניות האשכנזיות נמצאו חריגות רבות מכלל זה, ובתיבות רבות מנוקדת ה"א הידיעה בניקודה הרגיל לפני אותיות הגרון (כלומר בקמץ לפני עי"ן ובפתח לפני חי"ת). אין מדובר בכלל קבוע, אך התיעוד הנרחב לתופעה זו מלמד שתפוצתה במסורת הקריאה באשכנז גדולה מאוד. במקומות אחדים נמצא בלע"ז הניקוד ה' לצד ה' באותה משנה, כגון הַחֲצַר לַצַּד הַחֲצַר (כלים ז, ג); הַחֲדָשׁ לַצַּד הַחֲדָשׁ (מ"ש ה, יא). בקורפוס הנבדק נמצאה התופעה בדפוס אחד או יותר בתיבות שלהלן: הַחֲלֹק (נידה ז, ב), הַחֲבִית (שבת כב, ג; שם יז, ה; שם כא, ב), הַחֲבִית (שם), הַעֲבָה (מקוואות ז, ז).

¹⁹³¹ אך ראו גם כהן, שם, עמ' 37, המציין שסידורים אחדים ניקדו דווקא בפרקי אבות שאתה, מתוך תפיסה ש"לשון חכמים לעצמה".

¹⁹³² כהן, שם, עמ' 38–39. אך ראו מנגד א"ב הלבני, "הניקוד של 'שאתה' ושל 'זו': תגובה למאמרו של חיים א' כהן", העברית נח (תשס"ט–תש"ע), עמ' 157; לדבריו הצורה שאתה עודנה נוהגת בתפילה כיום.

¹⁹³³ השוו כ"ץ, ליטא, עמ' 133. כ"ץ תיעדה גם קריאה של הה"א בתנועה [a] לפני רי"ש, ולדבריה "כנראה שהיא משקפת קמץ". לגבי אותה קריאה מעיר מישור (חקר, עמ' 95) ש"יש בה כדי לעורר תמיהה".

¹⁹³⁴ ראו ב"ל, דקדוק עברי, עמ' [g]263; ייבין, בבלי, עמ' 1147. והשוו תפוצה דומה גם במסורת דרום תימן: יעקב, דרום, תימן, עמ' 65. על פי דבריו במסורת מרכז תימן הה"א תמיד בקמץ לפני עי"ן (שאינה קמוצה).

¹⁹³⁵ כ"ץ (ליטא, עמ' 133–134) מביאה דוגמאות אחדות של ה"א הידיעה בפתח לפני עי"ן, ומעלה את ההשערה שהתנועה [a] משקפת קמץ. הדוגמאות שהביאה מנוקדות כולן בקמץ בלע"ז. יש להעיר שהקריאה שחקרה כ"ץ (שבה השתמש גם מישור) הוקלטה מעל שלושים שנה לאחר עלייתו של המסרן לישראל, ולא מן הנמנע להניח שקריאות כעין אלו הושפעו מן העברית הישראלית.

¹⁹³⁶ הדברים כאן נוגעים לכאורה גם לניקוד ה"א הידיעה לפני ה"א קמוצה, אלא שהעדויות לכך מהמשנה מעטות מאוד. מצאתי רק שתי צורות שבהן באה ה"א הידיעה לפני ה': הָהָר, הָהָרִים. על הניקוד הָהָר ראו להלן.

עיון בממדי התופעה בניקוד ע"ט העלה עוד עשרות תיבות החורגות מניקוד המקרא, ובהן נוקדה הה"א בפתח או בקמץ ולא בסגול לפני ח"י"ת או ע"י"ן קמוצות. הדבר בולט בעיקר לפני ח"י"ת, ופחות לפני ע"י"ן, ונראה שגם כאן נעוצה הסיבה באופייה של הח"י"ת כעיצור וילוני, כנגד היאלמותה המוחלטת של הע"י"ן בהגייה האשכנזית. במרבית השמות הפותחים בח"י"ת קמוצה נוקדה ה"א הידיעה לפנייה בפתח; כך הוא תמיד בצורות הַחֲבִיב, הַחֲגוּר, הַחֲכָם, הַחֲלֹק, הַחֲמֹר, הַחֲמֵץ, הַחֲסִיל, הַחֲסֵר, הַחֲצוּב, הַחֲרָשׁ, הַחֲשׂוּד וְהַחֲתָן, וברוב המקרים בצורות הַחֲבִית, הַחֲדָשׁ וְהַחֲלָב. לעומת זאת, לפני השמות חֲזָה וְחֲצָר רווח יותר הניקוד בה"א סגולה: הַחֲזָה, הַחֲצָר. לפני ע"י"ן ניקוד הה"א בקמץ הוא הבלעדי רק בשמות הַעֲגוּל,¹⁹³⁷ הַעֲצָה (בשתייהן היקרות אחת בלבד במשנה) וְהַעֲרָב (x6). בכל שאר השמות הה"א תמיד סגולה לפני הע"י"ן, כגון הַעֲשׂוּי, הַעֲנִי. ניקודו של חק בפרישה זו דומה ברובו לזה של ע"ט, אך נמצאו גם לא מעט סטיות, ונראה שבחק נטייה קלה יותר לעבר ניקוד הה"א בפתח או בקמץ ולא בסגול; למשל בב"ב ד, ד מנקד ע"ט הַחֲצָר, אך בחק: הַחֲצָר. מנגד יש גם הבדלים בכיוון ההפוך, כגון וְהַעֲרָב בע"ט בב"מ ה, יא, כנגד וְהַעֲרָב בחק שם. ההבדלים האלה מלמדים שאין להסיק מכאן כללים מוחלטים לגבי סוגיה זו במסורת אשכנז; יש נטייה ברורה לקריאת ה"א הידיעה בפתח/קמץ ולא בסגול לפני ח"י"ת וע"י"ן קמוצות, אך כלליה אינם מוגדרים, וגם הקריאה בסגול עודנה נוהגת באשכנז.¹⁹³⁸

לציון מיוחד ראוי כאן הצירוף "החג". כידוע, במקרא ניקודו של חג הוא בפתח, אך לאחר ה"א הידיעה הַחֲג בקמץ (והה"א סגולה בהתאם).¹⁹³⁹ דפוסים המשנה האשכנזיים נחלקו בצורתו של צירוף זה. בסוכה ג, יג מנקדים כל דפוסים הליקוטים הַחֲג, אך ע"ט מנקד שם הַחֲג, וזהו ניקודו הקבוע (x17). רק במסכת אבות (ה, ט) נמצא הניקוד הַחֲג, ודאי בהשפעת סידורי התפילה (1.4.2.2§). לעומת זאת, בצירופים "ההר" ו"העם" הניקוד הוא דרך קבע בשני קמצים בכל המקורות: הַהֲרִי, הַהֲעָם. נראה שהחילופים בין הַחֲג לבין הַחֲג מתקשרים לסוגיית החילופים בין קמץ לפתח במסורת אשכנז בהברה סגורה מוטעמת סופית; ראו בהרחבה 2.1.2.1§.

הנעת ה"א הידיעה בפתח/קמץ ולא בסגול לפני ח"י"ת או ע"י"ן קמוצות מצויה במידת מה גם בכ"י פס ובמסורות ספרדיות בעל פה,¹⁹⁴⁰ וכבר הוער על קריאה זו גם במסורת אשכנז.¹⁹⁴¹ ועם זאת, במסורות רבות בנות חמש תנועות תיעוד גם לתופעה הפוכה מזו הנידונה כאן: הנעת הה"א בתנועה [e] גם לפני ח"י"ת או ע"י"ן בפתח או בחטף פתח דקדוקיים או לפני אל"ף קמוצה. למשל: הַחֲזִיר, הַחֲמֹר, הַחֲזִין בכ"י פס או הַחֲאָסוּף, הַחֲאָתוּי במחזורי ספרד.¹⁹⁴² צורות כאלו לא נמצאו לי כלל במשניות האשכנזיות, ודומה שאין תמיהה גדולה שבמסורת המקיימת הבחנה ברורה בין קמץ לפתח לא הורחבה התפוצה של ניקוד ה"א הידיעה בסגול כפי שקרה במסורות שאינן מבחינות בין שתי התנועות. פעם אחת ויחידה נקרתה לי צורה כזו בע"ט: הַעֲלָה (מכשירין א, ד). בולטת העובדה שניקוד זה הזדמן דווקא לפני שם שצורתו במקרא ובמסורות מסוימות אחרות היא עֲלָה בקמץ (ראו 3.1.1§), ואפשר שנעשתה כאן העתקה חלקית ממסורת הקוראת הַעֲלָה בקמץ

¹⁹³⁷ אהלות יב, ו. חק שם: הַעֲגוּל.

¹⁹³⁸ מן היידיש מביא ניבורסקי: "אבי הַחֲתָן" (עמ' 2), "הַחֲתוּם מטה" (עמ' 118), "יהודה הַחֲסִיד" (עמ' 188).

¹⁹³⁹ ראו ב"ל, דקדוק עברי, עמ' 263–264 [m].

¹⁹⁴⁰ בראש, איטליה, עמ' 75; ממון, תיטואן, עמ' 106; כ"ץ, שביעית, עמ' 48, 61–62, 97.

¹⁹⁴¹ מישור, חקר, עמ' 104; ריזיק, המילים העבריות, עמ' 326 הערה 65.

¹⁹⁴² בראש, איטליה, עמ' 75–77; דודי, עיונים, עמ' 145; בירנבאום, גניזה, עמ' 267.

(ובה"א סגולה). גם לפני אל"ף קמוצה לא מצאתי כלל ניקוד של ה"א בסגול, גם לא בצירוף "האמור", שבו רווח הניקוד האמור במסורות רבות.¹⁹⁴³

וכל"ב

מרבית הסוגיות הנוגעות לניקודן של אותיות השימוש וכל"ב משותפות לארבעתן, ולפיכך החלטתי לדון בהן בכפיפה אחת.

וי"ו החיבור מנוקדת כרגיל בשווא. לפני עיצורים שפתיים ניקודה בשורוק, כגון ובמה, ומתפללים.¹⁹⁴⁴ בעט נקרתה לי חריגה אחת מכלל זה: וְבִלְבָּד (פרה ח, יא). בחק נוקד שם וְבִלְבָּד כצפוי, ומסתבר שניקודו של עט אינו אלא שגגה. גם לפני שווא ניקודה של וי"ו החיבור הוא שורוק: וְכַשְׁמַת, וְטַהוּרָה, וְחֻלְלָן (על התאפסות תנועת החטף ראו 2.3.2§). פעם אחת נמצא בו ניקוד של וי"ו החיבור בשורוק לפני תנועה מלאה: וְשָׁלָא (חולין ז, א). נראה שזהו תיקון יתר, הנובע מכך שהשווא הנע עשוי להיות ממומש בתנועה הקרובה או זהה לסגול (2.3.1§).

כאשר וי"ו החיבור קודמת ללמ"ד היחס וזו באה לפני מילה הפותחת בשווא, הניקוד בדפוסים שנבדקו הוא תמיד וְלִ: וְלִשְׁתוֹת (נדריס ח, ז), וְלִהוּיֹת (נידה ז, ב), וְלִפְנֵי (יומא ח, ד). זוהי הדרך כמעט תמיד בעט. פעם אחת בלבד מצאתי חריגה מכך: וְלִשְׁתִּיָּה (מ"ש א, ז). מנגד בקריאה שתיעד מישור וְלִ היא ההגייה השגורה: וְלִשְׁלִישׁ, וְלִרְבִיעֵי, וְלִטְלָה, וְלִקְנוֹת (לצד וְלִכְתוֹב). אפשר שדרך זו היא נחלתן של מסורות משנה באשכנז הנבדלות מן המסורות המשתקפות בדפוסי המשנה שנחקרו כאן, והעניין עוד דורש עיון נוסף.¹⁹⁴⁵

האותיות בכ"ל מנוקדות לרוב כניקודן במקרא: בשווא, ולפני שווא בחיריק. כמה סוגיות משותפות לארבע אותיות השימוש האלה, או לאותיות בכ"ל:

א. לפני יו"ד חרוקה אותיות השימוש מנוקדות תמיד בשווא, והיו"ד בחיריק: וְיִמְשׁוֹד, לְיִרְאַת, שְׁבִיִּרְאַל. במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים לצד דרך זו עדויות נרחבות גם לניקוד אות השימוש בחיריק ולנחותה של היו"ד: לְיִרְאַה וכדומה.¹⁹⁴⁶ כבר במחזורים אלו ניכרת נסיגה של הדרך השנייה, ובמסורת אשכנז המאוחרת לא נותר לה זכר.

ב. כשאותיות השימוש מצטרפות ליו"ד שוואה ביסודה, בדרך כלל אין היו"ד מסומנת בשווא: וְיִכְפֹּר, וְיִבְשֶׁה. לצד ניקוד זה נמצא בעט לעיתים רחוקות גם ניקוד של היו"ד בשווא; למשל: וְיִסְיִרִם (אבות ג, ח), וְיִשְׁיִבֵת (שם, י), שְׁבִיִּרְוִקִים (נגעים יא, ד), בְּיִרְוֶשָׁה (שביעית ט, ט), וְיִכְסֶה (ביצה א, ב). ניקוד זה רווח במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, ועל פי הצורה וְיִכְבְּדוּ שנמצאה באחד מהם אפשר להניח שניקוד זה מלמד על הנעת הווי"ו בשווא נע (ואינו בבחינת כתיב בלבד).¹⁹⁴⁷ לניקוד דומה תיעוד גם בניקוד הבבלי ובמחזורי איטליה.¹⁹⁴⁸ מישור מתעד את הקריאה

¹⁹⁴³ בראשור, שם. כדרך משל, בד"ל הניקוד הוא כמעט תמיד האמור בסגול, ופעם אחת בלבד נמצא הניקוד האמור בקמץ (מנחות ד, ג, לצד האמור באותה משנה).

¹⁹⁴⁴ השווי מישור, חקר, עמ' 99.

¹⁹⁴⁵ במסורת חלב תיעוד לשתי הדרכים (כ"ץ, חלב, עמ' 65–66).

¹⁹⁴⁶ אלדר, אשכנז, א, עמ' 89–92; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 21–22.

¹⁹⁴⁷ בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 315; אלדר, אשכנז, א, עמ' 93–96.

בימות (פאה ב, א, לצד הניקוד בימות בחק שם), ומעלה את ההשערה שהניקוד בימות מכוון אל אותה ההגייה.¹⁹⁴⁹ קשה לקבוע על סמך הטקסטים המנוקדים לבדם אם אכן היו"ד נעה במעמד כזה, או שמא השווא אינו אלא חלק משיטת ניקוד שבה כל האותיות בכל תיבה מנוקדות (ראו §1.4.2.5S). סוגיה זו עוד מצפה למחקרים מבוססי הקלטות.¹⁹⁵⁰

ג. לפני אות חטופה מיסודה מנוקדות אותיות השימוש בדרך כלל בתנועת החטף, אך יש גם חריגים רבים מכלל זה, ולא פעם נמצא בהן ניקוד בשווא. במקרים כאלה מומר החטף בדרך כלל בתנועה מלאה, כנראה מתוך תפיסה שהרצף שווא + חטף אינו אפשרי בניקוד (וממילא אין הבדל פונטי בין וְ וְכדומה לבין וְ). דוגמאות שנמצאו בקורפוס הנבדק בדפוס אחד או יותר: וְעִדְיִן (חולין ז, ו), וְעִרְבָה (סוכה ג, ד), בְּאֵלֹנִיטִית (שבת כב, ה), בְּחִנוּפָה (מו"ק ג, ט), לְאָמֶת (ברכות ב, ב), בְּאָגוֹז (סוכה ג, ז). במקרים נדירים יותר נוקדה אות השימוש בשווא לפני חטף, למשל: לְאָמֶת (כך מנקדים ל' ול3 בשתי ההיקרויות בברכות ב, ב, וכן עט בהיקרות השנייה), לְאָדָר (עט במגילה א, ד, היקרות ד), וּבְחִזְרָתָם (עט, יבמות טז, ז).

יש להבדיל בסוגיה זו בין חטף פתח לחטף סגול. כידוע השווא באשכנז נהגה לרוב כסגול וכחטף סגול (§2.3.1S), ולפיכך ההבדל בין בְּאָגוֹז לבין בְּאָגוֹז הריחו גרפי בלבד. לעומת זאת, ההבדל בין וְאֵפִילוֹ לבין וְאֵפִילוֹ הוא פונטי. מסתבר שהבחירה בין שתי הצורות נובעת ממסורת ההגייה של הנקדנים: כשבמסורת ההגייה [vea-] וכדומה נוקדה הווי"ו בשווא והאות הגרונית בפתח (וְעִדְיִן), ואילו כשבמסורת ההגייה [vaa-] וכיוצא בזה הניקוד הוא פתח וחטף פתח (וְעִדְיִן).

לניקוד אותיות השימוש בשווא לפני חטף (או תנועה מלאה שיסודה בחטף דקדוקי) תיעוד נרחב גם בכ"י 1951.09. בר־אשר משער שהזהות בהגייה של נקדן כ"י זה בין קמץ לחטף פתח היא שהביאה להיקש שנעשה מצורות כגון וְחָכֶם אל וְחָכְמִים/וְחָכְמִים וכדומה. מובן שאין אפשרות להחיל הסבר זה על מסורת אשכנז, שבה הבחנה ברורה בין קמץ לבין חטף פתח. לפיכך נראה לי שלפחות לגבי מסורתנו אפשר להניח שחל היקש מניקודן הרגיל של אותיות השימוש בשווא לניקודן לפני תנועה "חטופה",¹⁹⁵² וכך כמו שניקודה הרגיל של וי"ו החיבור הוא וְ הִתְרַחֵב השימוש בניקוד זה גם אל לפני חטפים, ונולדו צורות כגון וְעִדְיִן.¹⁹⁵³

ד. האותיות בכ"ל מנוקדות בדרך כלל בצורה בלתי מיוחדת, כלומר בשווא (או בחיריק לפני שווא) ולא בפתח, גם כשהידוע מתבקש ואף הכרחי מבחינה סמנטית. כמה דוגמאות בולטות: "שוטחן בְּחִמָּה" (שבת כב, ד),¹⁹⁵⁴ "עבירות שבין אדם לְמָקוֹם" (יומא ח, ט), בְּשֶׁבֶת (כך תמיד למיטב התרשמותי; בכתבי היד בְּשֶׁבֶת), "אחד כתוב עליו לְשֵׁם" (יומא ד, א), "הבריכה שְׁבִיט" (מכשירין

¹⁹⁴⁸ ייבין, בבלי, עמ' 1153; ריזיק, מסורות, עמ' 135–136; ריזיק, מכתבי היד לדפוסים, עמ' 345–346.

¹⁹⁴⁹ מישור, חקר, עמ' 103.

¹⁹⁵⁰ עדויות לעיצוריותה של היו"ד בצירופים כאלו נמצאו לי בצירופים אחדים במילון של ניבורסקי: את הצירוף "ביכולת" (עמ' 51) תעתק [בינע]כילעס; כלומר, עדות ליו"ד נחה (ביכולת) לצד יו"ד עיצורית בשווא נע (ביכולת). במקרים אחדים הביא תעתיק המעיד לא רק על הנעת היו"ד, אלא גם על תנועתה של אות השימוש בשווא נע: [בעיערושע] "בירושה" (עמ' 52); [בעיעשווע] "בישיבה" (עמ' 346). לצד זה נמצא אצלו [לידי גמאר/געמער] ("לידי גמר"; עמ' 235), [לישוועתד] ("לישוועתד"; עמ' 236). וצריך עיון.

¹⁹⁵¹ בר־אשר, איטליה, עמ' 87–88.

¹⁹⁵² מובן שהשימוש במושג "תנועה חטופה" כאן הוא דיאכרוני בלבד, שהרי ידוע שמבחינה סינכרונית נהגים החטפים באשכנז כתנועות מלאות או באפס תנועה (§2.3.2S).

¹⁹⁵³ הגיות כאלה נשמעות כידוע תדיר בעברית של ימינו, ומסתבר שישודן באותה התפיסה.

¹⁹⁵⁴ השווא בר־אשר, תורת הצורות, עמ' 1157.

ב, ב), "הרובד הרביעי שבהיכל" (יומא ד, ג), "קִזְזִית" (חולין ז, ג),¹⁹⁵⁵ "פִּיזָא בהן" (ל', סנהדרין א, ג). למגמה זו עדות גם בניקודו של קוסובסקי.¹⁹⁵⁶ מישור ציין עניין זה, והבחין שיש בו ייחוד אשכנזי. להשערות הגורם לכך הוא הרגל הלימוד בתלמוד הבבלי, שכן בארמית אותיות השימוש לעולם פותחות בשווא ולא בפתח.¹⁹⁵⁷ ואכן, הנוהג בכ"י ק הוא הפוך, כלומר ניקוד אותיות השימוש בפתח גם כשהמילה אינה מיודעת מבחינה סמנטית.¹⁹⁵⁸ גם מסורת תימן נוהגת כך, וכן קטע גניזה אחד שחקר בירנבאום.¹⁹⁵⁹ ועם זאת, דודי מציין שגם במחזורי ספרד נטייה לניקוד אותיות השימוש בשווא ולא בפתח,¹⁹⁶⁰ וגבאי מעיר שבדפוס קושטא עשויות לבוא שתי הצורות (המיודעת והבלתימיודעת) ללא הבחנה ברורה.¹⁹⁶¹

ה. בבואן לפני הברה מוטעמת מנוקדות האותיות וכל"ב בדרך כלל בשווא. מטבע הדברים, מעצם טבעה של מסורת אשכנז מסורת מלעילית, המקרים שבהם באות אותיות השימוש במעמד פרה-טוני רבים לאין ערוך מאשר במסורות מלרעיות. ועם זאת, קמץ באותיות השימוש נמצא במשניות האשכנזיות רק במקרים שבהם הן במעמד פרה-טוני גם במסורות מלרעיות (כלומר לפני מילים חד-הברתיות או דו-הברתיות בהטעמת מלעיל), ולעולם לא נמצא צורות כגון *נְמָקוּס. מכאן שכללי הניקוד בקמץ במעמד פרה-טוני לא התפתחו במסורת אשכנז המאוחרת, אלא נוצרו במסורת אחרת, מלרעית, ומשם עברו לאשכנז.

בקורפוס הנבדק נמצא הניקוד בקמץ רק בצירוף פִּזָּה (שבת ה, ג; מו"ק ג, ט; חלה ב, ד).¹⁹⁶² סוגיה זו נחקרה לעומק במאמרו של מור, שהביא ממצאים בעיקר מכ"י ק.¹⁹⁶³ השוואה לצורות שמצא שם בקמץ העלתה שבמשניות האשכנזיות הניקוד במעמד פרה-טוני הוא לרוב בשווא. הצורה בקמץ נמצאה רק בצירופים "אב וָאם",¹⁹⁶⁴ "בשר וָדָם", "קל וָחומר" ו"שתי וָערב", וכן בכינוי הרמז זה לאחר אותיות שימוש (ראו להלן). לעומת זאת, בצירופים אחרים הניקוד הוא תמיד או כמעט תמיד בשווא: "זה וָזה", "זו וָזו", "חזה וָשוק", "חיה וָעוף",¹⁹⁶⁵ "יין וָחומץ", "יין וָשמן", "לילה וָיום", "תחילה וָסוף", "אחוריים וָתוך", "חלב וָדָם", כל שמות המספרים (כגון "עשרים וָשש", "עשרים וָשבע"), וְעוֹד, פָּאֵלוּ,¹⁹⁶⁶ פָּאֵלוּ. בצירוף "אלו וָאלו" אין אחדות בעט, ולעיתים נוקדה הווי"ו בשווא ולעיתים בקמץ.

בסוגיה זו מתגלה במשניות האשכנזיות תופעה מסקרנת. לפני כינוי הרמז זה הניקוד הוא דרך קבע בקמץ: פִּזָּה, קָזָה, לָזָה. לעומת זאת, לפני הכינוי זו הניקוד הוא תמיד בשווא, ולא נמצאו לי שום

¹⁹⁵⁵ כך נהוג גם בידיש (ויינרייך, מילון, עמ' 582; נייבורסקי, עמ' 211).

¹⁹⁵⁶ ריזיק, עד שהוזנח, עמ' 83.

¹⁹⁵⁷ מישור, חקר, עמ' 97–98 והערה 49 שם. וראו גם כ"ץ, ליטא, עמ' 135–136.

¹⁹⁵⁸ בירנבאום, בכ"ל.

¹⁹⁵⁹ שבטיאל, מסורות, עמ' 227; בירנבאום, גניזה, עמ' 35.

¹⁹⁶⁰ דודי, עיונים, עמ' 146–149.

¹⁹⁶¹ גבאי, קושטא, עמ' 222.

¹⁹⁶² אך בחלה שם מנקדים עט ול' פִּזָּה בשווא. לא נגעתי כאן בכמה מקרים שבהם הניקוד בקמץ הוא תולדה ברורה של השפעה חיצונית, כגון "לעולם וָעֵד" (יומא ד, א), "בכל דור וָדור" (פסחים י, ה).

¹⁹⁶³ מור, אילו ואילו.

¹⁹⁶⁴ השו"ם מישור, חקר, עמ' 97. כיוון שהצירוף מצוי רק בקטע הכלול גם בסידור התפילה, אפשר שאין הוא משקף מסורת של ממש, אלא תיקון מלומד.

¹⁹⁶⁵ פעם אחת בלבד בעט (נידה ג, ב) "חיה וָעוף" בקמץ.

¹⁹⁶⁶ פעם אחת בעט (מכות א, ז) "כיוצא פָּאֵלוּ".

¹⁹⁶⁷ פָּאֵלוּ בקמץ נמצאה בעט פעמיים (יבמות ט, א; בכורות ט, ב). הניקוד ביבמות שם מאלף ביותר, שכן בשתי מילים תוכפות נוקד פעם בקמץ ופעם בשווא: "לָאֵלוּ וָלָאֵלוּ".

חריגות מכך: בָּזוּ, לָזוּ. נראה לי שהסיבה לכך היא צורתו הייחודית של כינוי הרמז זו באשכנז: זו בשורוק כנגד זו בכל שאר המסורות (3.5.3§). מכיוון שכך, בצירופי היחס "בזו" ו"לזו" נותק הקשר בין מסורת אשכנז לשאר המסורות, והתפתחה באשכנז מסורת עצמאית, שבה מונעות אותיות השימוש בתנועתן הרגילה (שווא). בכך מתחזקת ההשערה שאותם מקומות שבהם נמצא ניקוד בקמץ במעמד פרהיטוני הושפעו ממסורת חיצונית ולא התבססו במסורת אשכנז עצמה.

מעניין לציין כאן את ניקודו של ל' וְאֵילֶךְ בקמץ (יומא ד, ג), כנגד וְאֵילֶךְ בשווא בכל שאר הדפוסים שנבדקו. ההנחה היא שבמסורות מלרעיות נקראת מילית זו במלרע (אֵילֶךְ),¹⁹⁶⁸ ולפיכך מפתיע למצוא לפניו ניקוד של הווי"ו בקמץ. כיוון שכאמור כללי הניקוד של אותיות השימוש בקמץ כנראה לא התגבשו באשכנז עצמה, אפשר שחדרה צורה זו ממסורת הקוראת את המילית במלעיל.¹⁹⁶⁹

ו. לאחר אותיות השימוש וכל"ב אותיות בכפ"ת בדרך כלל דגושות במסורת אשכנז, כגון וְכַבּוּנוֹת, בְּבִרְכָּת. ראו בהרחבה 2.2.1.2§.

ז. בבוא שתי אותיות בכ"ל ברצף נמצא לעיתים ששתיהן נוקדו בשווא, כנגד הציפייה שהראשונה תנוקד בחיריק. בעיקר בולט הדבר בצירוף "לכש", שניקודו הקבוע בעט הוא לְכֶשֶׁ; למשל: לְכֶשֶׁתָּהָא (יבמות טז, ז), לְכֶשֶׁיֶזְיָא (כתובות ג, ד). כך בדרך כלל גם בַּחֲקָ, אם כי בו נמצא גם הניקוד בחיריק (כגון לְכֶשֶׁתָּהָא, כתובות ז, ו).¹⁹⁷⁰ צורות דומות נמצאו פעם אחת בשניים מדפוסים למברג: לְכֶשֶׁיֶכְנֶס (27, סוכה ג, ט); וְבִלְבֹד (71, שבת יז, ה). מחוץ לצירוף זה נקרה לי הניקוד בשני שוואים עוד פעמיים בעט: בְּבִמּוֹחֶזֶק (כתובות י, ג), בְּבִחֲצִי (מקוואות י, ז). צורות אלו אינן מוכרות לי ממסורות אחרות. בד"ל הניקוד הקבוע הוא לְכֶשֶׁתָּהָא (כתובות יב, א); וצריך עיון. ובד"ק. פעם אחת נמצאה באמ"ת צורה חריגה: לְכֶשֶׁתָּהָא (כתובות יב, א); וצריך עיון.

מסתבר בעיניי שניקוד זה בשני שוואים נובע מהיעדרן המוחלט כמעט של צורות כעין אלו במקרא. בעוד צירופן של שתי אותיות שימוש נפוץ מאוד בלשון חכמים, בעברית המקראית צורות כאלה אינן נמצאות כמעט בכלל. החריגים המעטים כוללים את הצירוף "כב" המצוי מעט, אם כי הבי"ת לעולם אינה בשווא: בְּבִרְאשֶׁנָה (שופטים כ 32), בְּבִחֲצִי (שם"א יד 14), בְּבִתְחִלָה (ישעיהו א 26), ועוד כיוצא בזה.¹⁹⁷¹ חריג נוסף הוא הצירוף לְבַעֲבוֹר המצוי מעט,¹⁹⁷² אך גם בו הבי"ת אינה שוואה. נראה אפוא שצירופים כגון "לכשיכנס", "כבמוחזק" וכיוצא בזה נתפסו כחז"ליים לחלוטין בעיני הקוראים, וניתוקם מעברית המקרא הביא גם לסטייה הדקדוקית בהגייתם; כך התאפשרה הצורה בשני שוואים נעים רצופים, שיסודם בניקודן הרגיל של האותיות בכ"ל. סוגיה בפני עצמה היא ההגייה שאלה מכוון ניקוד זה. מסתבר שהשווא הראשון נקרא בתנועה [e], ויש לקוות שמחקרים מבוססי הקלטות ילבנו שאלה זו.

¹⁹⁶⁸ ראו למשל את התעתיק שמביאה כ"ץ, גרבה, עמ' 67.

¹⁹⁶⁹ ההגייה וְאֵילֶךְ נשמעת כידוע לא פעם גם בעברית של ימינו, וצריך עיון מה מקורה.

¹⁹⁷⁰ מן היידיש מביא ניבורסקי (עמ' 237) עדויות להגיית הלמ"ד בחיריק בצירוף זה: לְכֶשֶׁרֹוּיחַ, לְכֶשֶׁרֹחִיב. לצד זה נמצא אצלו (עמ' 138) "וכדומה" [וועקעדימע], כלומר וְכֶ, אך לצד [אוכדוימע] (שם), כלומר וְכֶ. בדומה אצל ויינרייך (מילון, עמ' 619).

¹⁹⁷¹ השוו זיואון–מוראוקה, עמ' 462 (133hs).

¹⁹⁷² ראו זיואון–מוראוקה, שם (133js).

3.5 הכינויים

3.5.1 הכינויים החבורים

מרבית הכינויים החבורים נוהגים באשכנזי כבשאר המסורות, ואין בהם עניין רב. לפיכך אעסוק כאן רק בכינויים שבצורתם עניין. אעיר כאן שהכינוי לנוכח אינו מזדמן בקורפוס, אך על פי התרשמותי הצורה בעט היא בדרך כלל לִיךְ וכדומה, כדרך המסורות הטובות.

הנוכח

בפרשת כינוי הנוכח המצטרף לשמות ולפעלים לאחר עיצור במסורות העברית השונות עסקו כבר רבים.¹⁹⁷³ לגבי המסורות בעל פה של לשון חז"ל כבר נאמר שספרדים ותימנים קיימו במסורתם את הצורה החז"לית הטובה לִיךְ, שדחתה את הצורה המקראית לִיךְ, וזוהי גם הצורה ששלטה במחזוריים הקדם-אשכנזיים.¹⁹⁷⁴ הנאמר עד עתה במחקר לגבי המצוי במסורת אשכנזי כולל נתונים חלקיים וסותרים. ילון וקוטשר מציגים שאשכנזים שימרו לרוב את הכינוי לִיךְ, אף על פי שזה נדחה בסידורי התפילה האשכנזיים בעקבות תיקוני מדקדקים. לעומתם מציין אלדר ש"האשכנזים בימינו מקיימים אך מעט צורות שם בסיומת לִיךְ", ובית-אריה כותב במפורש שהסיומת לִיךְ היא "הרגילה בלשון-חכמים ובמסורות הגייה של עדות שונות, להוציא את העדה האשכנזית".¹⁹⁷⁵

לפי שבידינו חומר רב ממשניות המשקפות ללא ספק מסורת אשכנזית בקריאת המשנה, נוכל כעת לסקור סוגיה זו בהרחבה וללבן את הסתירות המצויות במחקר.

בקורפוס הליבה של עבודתי מזדמנות צורות הנוכח שלהלן: שמך (ברכות ה, ג); ימינך (יומא ד, א), שמאלך (שם), לך (נדרים ח, ז 2א), לבנך (שם), לביתך (שם). עוד כמה צורות מזדמנות בסנהדרין א ובבבלי ב-ג, שבהם ההשוואה היא רק לל. הצורה "שמך" בברכות ה, ג באה כחלק מנוסח של ברכה ("ועל טוב יזכרך שמך"), ואותה מנקדים הכול שְׁמַךְ. ניקוד זהה מצוי באותו נוסח בעט גם במגילה ד, ט. צורות כאלה, ההולכות על דרך צורת ההפסק המקראית, נדירות מאוד במשניות האשכנזיות (ראו להלן), ואין ספק שיש כאן חדירה של צורה מלומדת אל המסורת העממית בקריאת המשנה.

את הצורות "ימינך" ו"שמאלך" ביומא ד, א מנקדים ו, ל2 ול3 ימינך, שְׁמַאלְךָ, אך ל7 ודפוסים זייטומיר: יְמִינְךָ, שְׁמַאלְךָ. בעט אין אחדות במשנה זו: יְמִינְךָ אבל שְׁמַאלְךָ.¹⁹⁷⁶ את שתי ההיקריות של "לך" בנדרים ח, ז מנקדים הכול לִיךְ, אך באותה משנה ניקדו הכול לִיְיִיךְ, ובדומה בעט שם לִיְיִיךְ (בשאר הדפוסים לִיְיִיךְ). בסנהדרין א, ו מנקד עט הִיְיִיךְ לִיךְ; בל7 שם הִיְיִיךְ, לכאורה בכינוי לנוכח (אך ראו את הנאמר להלן על הניקוד יְיִיךְ).

¹⁹⁷³ ראו הפניות רבות אצל מור, עברית יהודאית, עמ' 169 הערה 58.

¹⁹⁷⁴ שבטיאל, מסורות, עמ' 214; ילון, מבוא, עמ' 13–15; קוטשר, ישעיהו, עמ' 35–36; בית-אריה, מחזור וורמייזא, עמ' 322–323; כ"ץ, גירבה, עמ' 192; אלדר, אשכנזי, ב, עמ' 208–209, 390–391; דודי, עיונים, עמ' 75–76.

¹⁹⁷⁵ ראו הפניות בהערה הקודמת.

¹⁹⁷⁶ יוער ששתי הצורות מזדמנות במעמד של הפסק ראשי: "אם של שם עלה בימינו, הסגן אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה ימינך. ואם של שם עלה בשמאלו, ראש בית אב אומר לו: אישי כהן גדול, הגבה שמאלך". למרות זאת, ספק בעיני אם המעמד התחבירי של השמות חבורי הכינוי הוא שהשפיע על ניקוד הכינוי במקורות האשכנזיים השונים. הממצאים שיפורטו להלן מלמדים שבמסורתו של עט אין למעמד התחבירי חשיבות בבחירה בין לִיךְ לבין לִיךְ.

1977 לשם השוואה בדקתי את ניקוד הכינוי בסידורו של בער "עבודת ישראל", ושם בפרקי אבות תמיד יָ או יֶ. 1978 בל 1 בהיקרות הרביעית יְצוֹנָה, במעמד של הפסק ראשי (ראו להלן). 1979 ניקודו של חק בסוגיה זו תואם לזה של עט כמעט בכל מקום. ניקודו של טו זהה לזה של ד"ל בכל הצורות בעלות הכינוי לנוכח מסורות כרוט-כלאים, ואין לדעת אם מסורת אשכנזית היא או שמא העתקה עיוורת מד"ל. 1980 בכתבי היד דווקא "הגיעתכה", בכתבי המלמד על הכינוי יֶ (וכך אכן נוקד בכ"י ק). להשערתי של כהן (כינוי המושא, עמ' 17 והערה 7 בעמ' 51 שם) נובעת צורה זו "מהיותו מונח הלכתי בדיני הקדשות". 1981 ההקשר המלא: "חוץ ממי שאירעו דבר, שהוא מקיף לשמאל. מה לך מקיף בשמאל? שאני אבל. השוכן בבית הזה יתחמך". בד"ל שם יתחמך, וכך ניקד גם ילון.

צורה זו מכוונת אל הכינוי קָ , בטשטוש התנועה הסופית (2.1.18). הצורה קָכָה (שבועות ד, יג 2א) היא שיבוץ מקראי, ואינה מלמדת על סטייה מן הכלל.¹⁹⁸²

פעמים בודדות נמצאה בעט הצורה קָ , המשמשת במקרא במעמד הפסק. לצד הצורות שהוזכרו לעיל היא מצויה עוד מעט פעמים במעמד הפסק: בְּתוֹרָתָךְ (אבות ה, כ), בִּיתְךָ (שבועות ז, ו 2א).¹⁹⁸³ פעם אחת היא מצויה בפרפרזה על צורה מקראית: וַיִּבְרָכְךָ (שבועות ד, יג; בד"ל שם: וַיִּבְרָכְךָ בכ"ף דגושה).¹⁹⁸⁴ נראה שצורות אלו מלמדות על חדירה מועטה של סידורי התפילה המדוקדקים גם למסורת הקריאה במשנה.

כללו של דבר: אף על פי שאין להתעלם מנוכחותו הנפוצה של הכינוי קָ לנוכח, הנתונים מלמדים שאין הוא הכינוי השולט כאן, ושהמסורת האשכנזית שימרה במידה רבה את הכינוי החז"לי קָ . תפוצתו של הכינוי קָ מוגבלת יחסית, והוא מצוי בעיקר בשמות מקראיים נפוצים (ידך, אשתך, ביתך) או בפרקי משנה הנתונים להשפעתם של מדקדקי הסידור האשכנזי (ובעיקר במסכת אבות). העובדה שגם בפרקים אלו עדות נרחבת לכינוי קָ מלמדת שכינוי זה מושרש היטב גם במסורת האשכנזית המאוחרת, ולמרות חדירה מסוימת של הצורה המלומדת קָ הכינוי קָ עודנו הרווח יותר באשכנז. ודאי שאין מקום לקבוע על סמך הממצאים כאן שכינוי זה נדחק לגמרי (או כמעט לגמרי) באשכנז מפני הכינוי המקראי קָ .

הנסתר

שני עניינים ראויים לתשומת לב בנוגע לכינוי הנסתר.

א. בצורה "אינו" הווי"ו תמיד חלומה, כגון חולין ז, א; נידה ז, א. כידוע ברוב המסורות הטובות הצורה היא אֵינוּ בשורוק.¹⁹⁸⁵ גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים אֵינוּ , אך לצידה מוצאים גם אֵינוּ בחולם, ואלדר מציין שהצורה בחולם נהוגה כיום בספרד ובאשכנז.¹⁹⁸⁶ מן הראוי לציין שהתנועה הסופית באה באשכנז במעמד פוסט-טוני, וככזאת נקראת בתנועה מטושטשת ולא בחולם ממש, וזוהי אכן הקריאה שמתעד מישור.¹⁹⁸⁷ לפיכך נראה שהניקוד הקבוע בחולם מלמד על מסורת ניקוד יותר מאשר על מסורת הגייה, אך אין ספק שמסורת זו מושרשת היטב באשכנז. בסוגיה זו לא השתמרה באשכנז הצורה הטובה; ריז'יק משער שהצורה אֵינוּ בחולם בבליית היא ביסודה,¹⁹⁸⁸ ואם כך נראה שהושפעה מסורת אשכנז ממסורת בבל.

ב. כינוי המושא המצטרף לצורת בינוני יחידה הוא בחולם: " $\text{וַיְעֹקְרֶתוּ וְהוֹפְכֶתוּ}$ " (אבות ג, יז). זוהי הדרך בעט בכל מקום, ובכלל זה בצורות העבר ("דחאתו" וכדומה). לעומת זאת, ברוב המסורות

¹⁹⁸² השוו כהן, כינוי המושא, עמ' 17.

¹⁹⁸³ ההיקרות השנייה במשנה זו היא טעות ודאית: "נתתים לך והשלכתם לתוך בִּיתְךָ". במקום "ביתך" נכתב בגוף הטקסט "כיסך", ו"כיסך" הוא הנוסח גם בכ"י ק, בד"ל ואצל ילון. בחק שם כצפוי: פִּיטְךָ.

¹⁹⁸⁴ השוו כהן, כינוי המושא, עמ' 17.

¹⁹⁸⁵ מורג, העברית, עמ' 184 הערה 2; בראשר, איטליה, עמ' 68; ייבין, בבלי, עמ' 1116; שרביט, אבות לשון, עמ' 213–214; בירנבאום, גניזה, עמ' 333; ריז'יק, מסורות, עמ' 318–319.

¹⁹⁸⁶ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 228; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 36.

¹⁹⁸⁷ מישור, חקר, עמ' 103–104.

¹⁹⁸⁸ ריז'יק, מסורות, עמ' 318–319.

האחרות התנועה היא שורוק: דחאָתו, עוקרָתו.¹⁹⁸⁹ עדות לצורה בחולם מצויה כבר במחזורים הקדם־אשכנזיים,¹⁹⁹⁰ ואפשר שהמסורת המאוחרת ממשיכה כאן את דרכה של הקדומה. מסתבר שהשפעת העברית המקראית היא שהביאה לצורות אלו. על תצורתו של הבינוני עצמו ראו §3.2.2.1.

הנסתרת

בעניין הכינוי לנסתרת יוזכר בקצרה היעדר העקיבות בסימון המפיק, כגון: עֲצָמָה, אֵינָה, בְּתוֹכָה (לצד פָּה, אֵינָה). ראו §1.4.2.6.

הנסתרים

בהקשר זה מעניין לציין תיבה אחת: בסוכה א, ח גורס עט "אם יש ריוח בִּינִיָּהִם", ודומה לו נוסח ל' בִּינִיָּהִן. לעומת זאת, בכל שאר דפוסי הליקוטים נמצא הכינוי החבור הארמי: בִּינִיָּהוֹן. בראש מביא עדויות מעטות לכינוי ז'ן בכ"י ק, ומשער שהנו"ן היא שהביאה למעתק $\bar{a}n < \bar{o}n$.¹⁹⁹¹ ברור שהסבר זה אינו אפשרי במקרה שלנו, ואין ספק שהניקוד בִּינִיָּהוֹן הוא פרי חדירה ארמית לטקסט עברי.

יש להעיר שמבחינה פונטית לא צפוי באשכנזי הבדל בין ביניהון לביניהון, בשל טשטוש התנועה הפוסט־טונית (§2.1.1). לפיכך נראה שלפנינו מסורת של כתיב בלבד, ויש לשער שזו חוזרת לתקופה קדומה יותר. ד"ל גורס כאן בִּינִיָּהִן כצפוי.

3.5.2 הכינויים הפרודים

מרבית הכינויים הפרודים נוהגים כבשאר המסורות. כאלה הם הכינויים אָתָה, אָתָם, הוּא, הִיא, הֵן וְהֵם.¹⁹⁹² בצורתם של שני כינויים יש עניין.

אני

הניקוד הוא תמיד אָנִי, גם כשהכינוי בא במעמד הפסק: "איני כשאר כל אדם, אסטניס אָנִי" (ברכות ב, ו) – זהו הניקוד בכל הדפוסים, וכך גם במסורת ליטא לפי תיעודה של כ"ץ.¹⁹⁹³ יוצא הדופן היחיד הוא טש, המנקד שם אָנִי בקמץ, ובכך ודאי הלך בעקבות ד"ל.⁷ אָנִי במעמד הפסק מזדמן בעט אפילו במסכת אבות, הנגועה בתיקוני מדקדקים רבים (§1.4.2.2): "וכשאני לעצמי מה אָנִי" (אבות א, יד). כך מנקד גם קוסובסקי בשתי משניות אלו.¹⁹⁹⁴

ריזיק הראה שבאיטליה שלטה הבחנה בין אָנִי בהקשר לאָנִי בהפסק.¹⁹⁹⁵ על פי ניקודם של ילון וקוסובסקי הוא משער שבאשכנזי השתלטה צורה ההקשר אָנִי, והממצאים מן המשניות

¹⁹⁸⁹ שבטיאל, מסורות, עמ' 214; כהן, כינוי המושא, עמ' 27–28; בראש, איטליה, עמ' 66; ריזיק, מסורות, עמ' 164–165; בראש, מחקרים, א, עמ' 150.

¹⁹⁹⁰ אֵלדֶר, אשכנזי, ב, עמ' 392.

¹⁹⁹¹ בראש, מחקרים, א, עמ' 227–230.

¹⁹⁹² בו פעם אחת קָם בסגול (חלה ב, ו). ראו §2.1.2.5. כינוי הנוכחת אינו מזדמן בקורפוס. צורתו בעט היא אָת (למשל כתובות א, ז).

¹⁹⁹³ כ"ץ, ליטא, ברכות ב, ו.

¹⁹⁹⁴ כלומר מביא את שתי המובאות תחת הניקוד אָנִי (קוסובסקי, עמ' 233–234). אצל בער באבות שם (עמ' 273): אָנִי.

¹⁹⁹⁵ ריזיק, מסורות, עמ' 153–158.

האשכנזיות מאששים השערה זו. להערכתו השתלטותה של צורת ההקשר חדרה למסורות אירופה מן המזרח.

אנו

כינוי זה מזדמן ארבע פעמים בפסחים י, ד, והכול מנקדים שם אָנו. זהו הניקוד בעט בכל מקום, וכן בטש בדמאי ג, ה. כך מנקדים גם קוסובסקי, יסטרוב ולוי.¹⁹⁹⁶

אָנו היא הצורה כמעט בכל המסורות של לשון חכמים.¹⁹⁹⁷ תיעוד מועט לניקוד אָנו בחטף פתח מצוי בכ"י פ ובאחדים מהדפוסים האיטלקיים, ומסתבר שתנייני הוא.¹⁹⁹⁸ לעומת זאת, במרבית סידורי התפילה באשכנז הניקוד הוא אָנו. כל אחד ממדקדקי הסידור האשכנזי שניקדו כך הביא נימוקים שונים כדי להצדיק ניקוד זה, אך מכל מקום זה הניקוד הרווח בסידוריהם.¹⁹⁹⁹ מכאן שבכינוי זה הבדל חשוב בין מסורת הקריאה במשנה באשכנז לבין סידורי התפילה המדוקדקים: במסורת העממית אָנו בקמץ, ואילו בסידורי התפילה אָנו בחטף פתח.

3.5.3 כינויי הרמז

צורתם של הכינויים זה והללו היא כבשאר המסורות. הכינויים **זו** ו**אלו** דורשים עיון.

זו

הניקוד הרגיל הוא זו בשורוק; כך על פי התרשמותי מנוקד בעט כמעט בכל מקום, וכן בדרך כלל בדפוסים הליקוטים (למשל חולין ז, ד; נדרים ח, א 3א). ועם זאת, בדפוסים הליקוטים תיעוד מועט גם לצורה זו בחולם; כך למשל מנקדים כולם ביומא ח, ט או בפסחים י, ט 4א. גם בעט תיעוד נדיר לצורה בחולם, למשל באבות ה, י 2א או בזבים ה, ה. העובדה שצורה זו נמצאה דווקא במסכת אבות אינה מלמדת דווקא על תיקון מלומד (1.4.2.2S), שכן במסכת זו נמצאה גם הצורה בשורוק (למשל ה, טו 2א). טש מנקד זו בשורוק בכל ההיקרויות עד דמאי ז, ג (8א), אך את כל ההיקרויות החל מדמאי ז, ו ניקד זו (12א). זו בשורוק היא גם הצורה שתיעדה כ"ץ במסורת ליטא.²⁰⁰⁰ מן היידיש מביא ניבורסקי דווקא את ההגייה "זו תורה וזו שכרה" (עמ' 141), אך גם "בזו הלשון" ו"בזו הרגע" (עמ' 46).

עובדה ידועה היא שמסורת אשכנז נבדלה משאר מסורות העברית בהגייתו של כינוי הרמז: הצורה זו ידועה היטב כקריאתם המסורתית של האשכנזים, לעומת זו בשאר המסורות.²⁰⁰¹ תיעוד לזו מצוי גם במחזורי התפילה הקדם-אשכנזיים, לצד זו בחולם.²⁰⁰² לצורתו של כינוי רמז זה באשכנז ייחד ח"א כהן דיון מקיף, והוא הראה שישודה של הצורה זו ככל הנראה בפירושה של המילית זו

¹⁹⁹⁶ קוסובסקי, עמ' 236; יסטרוב, עמ' 84; לוי, א, עמ' 110.

¹⁹⁹⁷ הנמן, תורת הצורות, עמ' 460; ייבין, בבלי, עמ' 1104; ריז'יק, מסורות, עמ' 161–162.

¹⁹⁹⁸ ריז'יק, שם; ריז'יק, דפוס ליוורנו, עמ' 219–221.

¹⁹⁹⁹ כך בסידוריהם של רש"י (א, עמ' 27), רבי עזריאל ורבי אליהו (דף ד ע"א–ע"ב) ורבי יעקב עמדין (לוח ארש, עמ' לב–לג). רבי זלמן הענא (שערי תפלה, יד ע"ב – טו ע"א) הוא היחיד שניקד אָנו בקמץ. בסידורים מאוחרים יותר דחה הכינוי המקראי **אנחנו** את הכינוי החז"לי **אנו**.

²⁰⁰⁰ כ"ץ, ליטא, ברכות א, א.

²⁰⁰¹ ראו למשל ילון, מבוא, עמ' 21; ויינרייך, תולדות היידיש, עמ' 364 (7.6.3S); כהן, פה מדברים עברית, עמ' 223–

224; רשף וגונן, שקיעים אשכנזיים, עמ' 249–250.

²⁰⁰² אלדר, אשכנז, ב, עמ' 239.

המקראית (כגון "עם זו קניית") ככינוי רמז ולא כמילית שעבוד.²⁰⁰³ עוד הראה כהן שכבר מדורו של רש"י נעשו באשכנז ניסיונות לעקור את הצורה בשורוק ולהמירה בצורה זו בחולם, וניסיונות אלו הלכו והתגברו במאה התשע־עשרה.²⁰⁰⁴ מגמה זו של תיקון מלומד מסבירה מדוע הצורה זו אינה בלעדית במקורות האשכנזיים שנבדקו, ומדוע מוצאים לצידה גם את הצורה זו בחולם. מכל מקום הממצאים מלמדים שהתיקון הזה לא קנה לו אחיזה נרחבת במיוחד, ושגם במאה התשע־עשרה ואחריה הצורה זו עודנה עיקר באשכנז.

מעניין לציין שאף על פי שהצורה זו היא בבירור הצורה העיקרית במסורת אשכנז, המילית **איזו** נוקדה במקורות שנבדקו בדרך כלל **איזו** בחולם. ראו דיון בה בסעיף 3.3.

אלו

הצורה הרגילה היא **אלו** – כך ברוב ההיקריות במשניות (למשל ברכות ב, ב; דמאי ב, א) וכך מנקדים כל המילונים. אך לצד צורה זו יש גם תיעוד מועט לניקוד **אלו** בחיריק: כך נוקד בל בחלה ב, ו ("הרי אלו פטורין") ובכל דפוסי הליקוטים למעט ל3 בנדרים ח, ז ("הרי אלו מותרות"). ניקוד זה נמצא גם פעמים רבות בטש (לצד הצורה הרגילה **אלו**): ברכות ז, ה 5x; שם ח, א; שם ט, ג. בכל הפעמים האלה מנקדים **ד"ל ואנ"ד** **אלו** (באנ"ד ללא דגש בלמ"ד), ועל פי התרשמותי כך נוקד בדפוסים אלו תמיד. העובדה שמנקד טש חש צורך לסטות מניקודם של **ד"ל ואנ"ד** ולשנות את הצורה ל**אלו** בחיריק מלמדת שזו מושרשת היטב במסורתו. מנגד בלט ובח"ק לא נקרו לי צורות כאלה בכלל.

מן הראוי להדגיש שאין כל אפשרות לראות בצורה **אלו** בחיריק ניקוד על פי הכתיב, שכן כינוי הרמז נכתב בכל המשניות האשכנזיות "אלו" ללא יו"ד, והתיעוד שנמצא לצורה בחיריק הוא תמיד בכתיב "אלו". תיעוד לכינוי הרמז בחיריק (לצד הצורה הרגילה בצירי) מצוי כבר במחזורי התפילה הקדם־אשכנזיים ובכמה הגדות של פסח, וכן בניקוד הבבלי, במסורת תימן ובסידורי תפילה איטלקיים.²⁰⁰⁵ ריז'יק משער שהדמיון הפונטי בין כינוי הרמז **אלו** לבין מילת התנאי **אלו** הביא לעירוב בין השניים.²⁰⁰⁶ הממצאים מלמדים שגם באשכנז חל עירוב כזה במידה מסוימת, אם כי יש לציין שחילופים בכיוון ההפוך, כלומר ניקוד מילת התנאי בצירי, לא נמצאו לי כלל במשניות האשכנזיות.

²⁰⁰³ כהן, קביעות תקן, עמ' 39–46. לכאורה אפשר גם להניח שהצורה בשורוק משקפת את המעטק הנפוץ באשכנז של חולם לשורוק (2.1.2.8§), כפי שסובר ריז'יק (עד שהוזנח, עמ' 77). הסבר זה מסתבר פחות בעיניי, ראשית כיוון שהכינוי זה מצוי כאמור כבר במחזורי התפילה הקדם־אשכנזיים, שאינם מתאפיינים במעטק הנידון בדרך כלל, ושנית כיוון שהמעטק של חולם לשורוק במסורת האשכנזית המאוחרת הוגדר כמתרחש בהברות פתוחות מוטעמות. פרופ' ריז'יק העיר לי ששימוש של כינוי הרמז זה הוא בדרך כלל במעמד פרוקליטי או אנקליטי; אם כך הוא, ספק אם היה בהברה בטעם ראשי כך שהמעטק לשורוק היה יכול לחול עליו.

²⁰⁰⁴ ראו כהן, שם.

²⁰⁰⁵ ייבין, בבלי, עמ' 1118 והערה 10 שם; אלדר, אשכנז, ב, עמ' 229; ריז'יק, מסורות, עמ' 166–167; אלדר, שיטות ניקוד, עמ' 36.

²⁰⁰⁶ ריז'יק, שם.

4. סיכום

4.1 שוני ואחידות בין מסורות המשנה האשכנזיות

לפני שנוכל להשוות בין מסורת אשכנז לבין שאר מסורות הלשון, תחילה עלינו לקבוע באיזו מידה מגלות מסורות המשנה האשכנזיות אחידות המאפשרת להגדיר את מסורתם ככלל־אשכנזית. לפי שעה הממצאים אינם מאפשרים השוואה בין הלהגים האשכנזיים השונים, שכן מחקר זה התמקד רק במסורת האשכנזית הדרום־מזרחית והמרכז־מזרחית, והידוע לנו על דקדוקה של המסורת האשכנזית הצפון־מזרחית מועט מכדי להסיק מסקנות ברורות להשוואות. לעת עתה אידרש כאן לשאלת השוני והאחידות בין הדפוסים האשכנזיים ששימשו כמקורות הישירים לעבודה, המייצגים את מסורת קריאת המשנה שנהגה בפולין ובאוקראינה.

השוואה בין המקורות הישירים שנחקרו כאן מאפשרת לקבוע במידה רבה של ודאות שאכן נהגה ברחבי אשכנז מסורת אחידה למדי בקריאת המשנה, שאותה נוכל לכנות כעת "מסורת אשכנז". האחידות בין דפוסי המשנה האשכנזיים העממיים בולטת ביותר בכמה תופעות פונולוגיות המאפיינות במובהק את מסורת אשכנז ומבדלות אותה משאר המסורות, כגון טשטושן של התנועות הפוסט־טוניות (§2.1.1), העירוב המוחלט שחל בין קמץ לפתח במילים חד־הברתיות (לצד אחידות בחלק מהמילים בקבוצה זו, כגון פֶּאן, פֶּף; §2.1.2.1), עירובם של המשקלים קָטל וקוּטל שיסודו בעיקר בגורמים פונולוגיים (§3.1.2.7), המעתק של פתח לקמץ בקרבת אותיות הגרון (§2.1.2.2) או בסיומת הזוגי (§2.1.2.3), המעתק של חולם לשורוק בהברות פתוחות מוטעמות (§2.1.2.8), חיטופי התנועות המתגלים באותן סביבות פונטיות (§2.1.3), דגשים לבידול פונטי (§2.2.1.1) וסטייה מוחלטת מכללי הדיגוש והריפוי המקראיים במרבית השורשים (פֶּכְרָה, נִגְבִּית, חוֹתָה, חֲתִיכָה, נִתְכִּין, כוֹתֵשׁ, מְסַכְכִּין, מְקַפָּה, מְשַׁתְּקִין; §2.2.1.4).

כמה תופעות פונולוגיות שהתגלו משותפות למסורת אשכנז ולמסורות אחרות של לשון חכמים, אך האחידות שבהן בולטת על רקע היבדלותה מדקדוק העברית המקראית. כאלה הם למשל הדיגוש באותיות בכפ"ת אחרי תיבות הנחתמות בתנועה (§2.2.1.3), הנטייה הברורה להיעדר תשלום דגש (שברקעה כנראה הכפלה של הרי"ש; §2.2.2) ומימוש של שווא נע לפני אותיות הגרון כתנועת האות הגרונית (§2.3.1).

גם בתורת הצורות בולטת האחידות בין המקורות האשכנזיים על רקע בידולה מדקדוק העברית המקראית, למשל בתחומים שלהלן: העקיבות המוחלטת בניקודים משובשים לכאורה, כגון "סוכה יִשְׁנָה" (§3.1.2.8); ההעדפה הברורה לצורות "הפסק" בשמות הסגוליים בגזרת ל"י (§3.1.2.4); צורות נסמך ללא הבדל מצורות הנפרד, כגון מְקוֹס, מְאָקֶל (§3.1.2.2); בינוני נִפְעֵל בפתח (§3.2.2.2); עתיד נפעל במשקל יְקַטֵּל (שם); קריאתה של ה"א הידיעה בפתח או בקמץ לפני חי"ת ועי"ן קמוצות (הַחֲדָשׁ, הָעֵנִי; §3.4). לכך אפשר לצרף שמות עצם לא מעטים שצורתם במסורת אשכנז אחידה ושונה מן הצורה בעברית המקראית (§3.1.1): אֶרְוָה, בְּרִכָּת, גִּזָּל, הָדָס, טְהָרָה, יִרְדָּה, כָּפֶל, מִחְצָה, מִחְרִישָׁה, נֶזֶק, סָאָה, סָדִין, עֲדָשִׁים, עֵלָה, צְלוּחִית, צָלִי. בכל אלה מלמדת הסטייה הברורה מן הדקדוק המקראי בכל המקורות האשכנזיים (או למצער ברובם המוחלט) על מסורת אשכנזית מבוססת היטב.

גם השוואה למסורות אחרות של לשון חכמים מלמדת על אחידותה הרבה של המסורת האשכנזית, שכן במילים לא מעטות שבצורתן נחלקו מסורות הלשון האחרות מתגלה צורה אחידה בכל המקורות האשכנזיים. כאלה הן למשל צורות בינוני יחידה חבורות כינוי בדגם גִּרְרָתָן (3.2.2.1§), צורות מקור בגזרת פִּי במשקל לִידַע, לִירַד (3.2.4.1§), צורות נפעל בגזרת לִי בחיריק בעה"פ (נִהְיָת; 3.2.10.2§), עתיד הפעיל בגזרת הכפולים במשקל יָסַב (3.2.12.3§) והמיליות אֵילַךְ, אֶלָּא וְהִימָנוּ (3.3§). משמות העצם הכלליים תצוין האחידות המתגלה בצורתם של השמות אֶכְסָרָה, אֶסְטָנִיס, אֶפִּיקוֹמֶן, אֶפְסָר, בְּקִיאִין, דוּחַק, דִּייתִיקִי, דִּינֶר, דִּירָה, דְּפָנוֹת, זֹג ('פעמוני'), זִיר, חִיָּה, חֲלוֹק, חֲפוּשִׁית, חֲרוּבִין, יְכוּלִין, כּוּשׁ, כְּלָפָלָה, כְּסֶת, כְּפִיפָה, לָחָה, מַעְזִיבָה, מְצוּדָה, מְקוֹנָה, מְקִידָה, מְקָלָה, מְקָפָה, מְרַחֵץ, מְשַׁמֵּעַ, נֶשֶׁר, סָגֶן, סוּבִין, סָרְבֶן, עוֹבְרָה, פּוֹשְׁרִין, פָּטָם, פְּטָמָה, פָּרַס או פָּרַס בשני מובניו,²⁰⁰⁷ קָבַע, קוּפָר, קִיתוֹן, קֶלְפִי, רְבִיעָה, שְׂבַח, שוּם, נִסְמַךְ הַרִיבּוּי שְׁטָרִי, שִׁיר, שְׁלִיל, שַׁעַת, שְׁפִיכוֹת וּתְקָרָה (3.1.1§). ומן השמות הפרטיים: בְּרִתוֹתָא, דוּסְתָא, חֲכִינָא, חֲלָפְתָא, מוֹדְעִי, מִתְנָא, נְחוּנְנָא, עָרַב, עָרַד, רָקַם וְתִרְדִּיוֹן (3.1.3§).

גם צורות שבהן מגלה מסורת אשכנזי בידול מובהק משאר מסורות העברית השונות מלמדות על מסורת אשכנזית אחידה, יציבה ומבוססת היטב. כאלה הם למשל הנטייה הברורה לצורות "הקשר" במערכת הפועל (ובעיקר בבניינים נפעל והופעל; 3.2.1.1§), צורות בינוני חבורות כינוי במשקל קָטְלוֹ (3.2.2.1§), צורות הפועל לַעֲלָה (3.2.10.4§), "מה נִשְׁתַּנָּה" (3.2.10.6§) ורְבּוֹ (3.2.12.1§), המיליות אֵי, כִּיוּן, מְחַמֵּת, מְנִין וְעִדְדִין (3.3§), כינוי הרמז זֹ (3.5.3§) והשמות אָוּזִים, אוֹכְלִים, אוּמְנִין, אוֹר (=אור), אַגְרוֹת, אַמְבָּטִי, טְלִית, יָרֶק, מְבוּי, מוֹרִיס,²⁰⁰⁸ מְטָלִית, עֶרְכִין, פְּלָג, קִיבֶר, קְרִינָה, רְבִיעִי, רֶשֶׁאִי, שְׁכָר, שְׁפוּד (3.1.1§), הַרְפִּינֶס, חֲסָמָא ויוֹסִי (3.1.3§).

לצד האחידות הבולטת העולה כאמור ממרבית הצורות שנקרו בדפוסי המשנה האשכנזיים, בצורתן של כמה מילים נחלקו המקורות ומתגלה בהן אי־אחידות. רוב רובן של הדוגמאות הן מילים שבצורתן נחלקו גם שאר המסורות, ויש בכך כדי ללמד על כמה מקורות שונים שמהן ינקה המסורת האשכנזית, דבר שהביא לפיצול בין מסורות המשנה. כאלה הם למשל ההבדלים המתגלים בצורתם של שם החודש אדר (אָדֶר / אֶדְר; 3.1.3§) ושל השם כלי (כְּלִי / כְּלִי; 3.1.2.3§), המלמדים על מתח בין העברית המקראית לבין הצורה הנוהגת בשפת הדיבור. בשמות עצם רבים שבהם התגלה היעדר אחידות עדות לשפע צורות גם במסורות האחרות; למשל: אגוזים, אספנין, בור, גסטירות, דלעת, דלועין, הנף, זיעה, חנות, טוב, טפיח, ימין, כמון, כנה, כיפין, כרכר, כרתי, לשלשת, מגופה, מגירה, מזלג, מטפחות, מסורת, מסיק, מסנת, מסר, פרשה, צריף, קופה, קליפה, רחב, תקלה (3.1.1§) והשמות הפרטיים טבי וטבריא (3.1.3§). לכך אפשר להוסיף גם את המילית בינתיים (3.3§). גם בהם נראה שכל מסורת משנה הלכה בעקבות מסורת אחת שהכירה, וכך נוצר השוני בין המקורות.

צורות אחדות התפתחו כנראה באופן עצמאי רק בחלק מהמסורות, כגון זְרָדִים, חֲלִיתִית, לְמַפְרָע, מְשַׁמֵּרֶת, נִדְבָד, נִפְלִים, רְבִיעִים, שִׁיחַ וְשִׁינָה (3.1.1§). לכך אפשר להוסיף גם את ההיעדר המוחלט כמעט של דגשים אחרי אותיות שימוש המתגלה בשני דפוסי זִיטוּמִיר (2.2.1.2§), המלמד כנראה על התפתחות פנימית של מסורת זו.

²⁰⁰⁷ החילופים בין הקמץ לפתח בשם זה נוגעים להגה ולא לצורה.
²⁰⁰⁸ ההבדלים המתגלים בניקודו של השם נוגעים להגה ולא לצורה.

במספר לא רב של שמות מתגלה היעדר אחידות המלמד על מסורת רופפת ובלתי יציבה באשכנז; רובם שמות זרים או שמות שמשקלם אינו שקוף: אפיקטוזין, לגין, סגוס, קוליס וקרויה (3.1.1§).

במערכת הפועל ההבדלים אינם רבים, אך ישנו הבדל בולט אחד בין המקורות האשכנזיים שנחקרו, והוא הבחירה בין צורות "הקשר" כגון מְסִייע לצורות "הפסק" כגון מְסִייע (3.2.1.1§). במקרה הזה נראה שכפל הצורות בעברית המקראית הוא שהביא לשוני בין המסורות האשכנזיות השונות. הבדלים אחרים מתגלים בקטגוריות מורפולוגיות שאינן נפוצות: צורות בינוני חבורות כינוי נושא כגון חוֹשֶׁשְׁנִי לעומת חוֹשֶׁשְׁנִי (3.2.2.1§) ונפעל עתיד בגזרת הכפולים (3.2.12.2§).

במקרים אחדים מתגלה גם היעדר אחידות בין המקורות האשכנזיים שנחקרו בעבודה זו לבין פרטים שצוינו בספרות המחקר לגבי המסורת האשכנזית, או ביניהם לבין המילונים המשקפים מסורת אשכנזית. כאלה הם למשל העדויות המועטות שהובאו לצורות שחל בהן תשלום דגש, כגון שִׁיעוּר או מִיעוּט (2.2.2§, ס"ק ג), מימוש החטפים בחי"ת בראשי מילים (2.3.2§), החזרה המלומדת מִקְטָל לִקְטָל שחלה כנראה בעיקר בניבים האשכנזיים המזרחיים (3.1.2.3§), הניקוד אִיזו בכל הדפוסים כנגד אִיזו בכל המילונים (3.3§), הצורה לְפִיכָךְ בכ"ף רפה (שם) והגיית וי"ו החיבור בשווא לפני למ"ד חרוקה (וּלְ) ולא בשורוק (וּלְ); (3.4§). הבדלים אלו מלמדים כנראה על הבדלים דיאלקטיים במסורת אשכנז, ודורשים עיון מעמיק במחקרים עתידיים.

עוד מן הראוי להוסיף כאן מילים אחדות על טיבה של מסורת הניקוד העולה מן המילונים האשכנזיים שנסקרו כאן. כאמור במבוא (1.4.3§), פעולות העריכה שנעשו במילונים אלו מונעות את השימוש בהם כמקורות ישירים להכרתה של מסורת אשכנז. פעולות אלו בולטות במיוחד בצורות שהתגלו במחקר זה כמאפיינות את מסורת אשכנז, אך סוטות במובהק מן המצוי במקרא, ובשל כך אין להן זכר בניקודם של המילונאים האשכנזים; כאלה הן למשל הצורות אֹר (=אור), חֲצִי, חֲתִיכָה, מְבוּי, מְחֻצָה, מְחֻרֶשֶׁה, מְקוּהָ, מְקֻצְעוּת, סֶאָה, סֶדִין, עֲדֻשָּׁה, עֲלָה, פְּרֻשָּׁה, צְלוּחִית (ניקוד זה נמצא רק אצל בוקסטרופ), שִׁית, שִׁכָר, שְׁתִּיָּה וּשְׁתִּיקָה. על אלה אפשר להוסיף צורות אשכנזיות של מילים שאינן במקרא, אך סוטות מן הדקדוק המקראי, וגם הן אינן נמצאות במילונים: עוֹבְרָה, עֲרָכִים, רְשָׁאִי וּשְׁפֹד.

מנגד, גם צורות אשכנזיות החורגות מדקדוק המקרא נמצאו לעיתים במילונים, וממצא זה מחזק את טיבם של הממצאים מהמקורות הישירים; כאלה הן למשל אֶרֶוֹכָה, בְּרֶכֶת, קֶדֶס (רק אצל יסטרוב), גִּזְל, גִּרְד, נִזְק, צְלִי (רק אצל קוסובסקי), רְבִיעִי (רק אצל לוי), רַע, שִׁיר (רק אצל יסטרוב) ואֶדֶר. עוד ראויות כאן לציון צורות המייחדות את מסורת אשכנז משאר המסורות ונמצאו במילונים האשכנזיים: אוֹכְלִין, אֶמְבִּטִי, גִּמְטְרִיה, יִרְק, קֶרְנִים, כִּיווֹן (רק אצל יסטרוב), מְחֻמַּת, מְנִיין, עֲדִין (רק אצל קוסובסקי) וּשְׁמָא. הממצאים כאן מלמדים שהשימוש במילונים האשכנזיים להכרתה של מסורת אשכנז הוא ראוי כמקורות עקיפים המחזקים את הממצאים מהמקורות הישירים, אך אין להתבסס עליהם כמקורות ישירים להכרתה של מסורת זו.

על רקע האחידות הרבה המתגלה ברוב הקטגוריות הדקדוקיות שנחקרו כאן, ניכר שמספרם של ההבדלים הפנימיים בין המסורות האשכנזיות אינו רב. הבדלים כאלה הם טבעיים בין כל מסורות

במאמרי על מקורותיה המורפולוגיים של מסורת אשכנז הראיתי כמה מועטה היא השפעת המקרא על מסורת זו, והבאתי דוגמאות רבות לצורות המאפיינות אותה וסוטות במובהק מן המצוי במקרא.²⁰¹⁰ על הדוגמאות שהובאו שם מתצורת שם העצם אפשר להוסיף כעת דוגמאות אחרות משאר התחומים בתורת הצורות: צורות עבר חבורות כינוי במשקל קָטְלו (3.2.2.1§), עתיד נפעל בדגם יְקַטֵּל (3.2.2.2§), צורות הפועל נִמְצָאִים (3.2.9.2§), נִשְׁתַּנָּה (3.2.10.6§) ורָבּוּ (3.2.12.1§), הגיית ה"א הידיעה בקמץ או בפתח לפני חִי"ת ועי"ן קמוצות (הַחֲדָשׁ, הָעֶנִי), ניקוד יו"ד שוואית לאחר וי"ו החיבור בחיריק (כגון בִּימּוֹת),²⁰¹¹ הגיית אותיות שימוש בשווא לפני חטפים (ולא בתנועת החטף) ורצף שוואים נעים בכגון לִפְשִׁי (3.4§).

במילים לא רבות מתגלה השפעה של המקרא, שהביאה לעיתים לסטייה משאר המסורות של לשון חכמים. כך הוא למשל בצורות אַגְרוֹת, זִיעָה (המשמשת לצד זִיעָה), חֲנוּת, פֶּלֶג, קֶרְדוּם (§3.1.1), אֶדֶר (לצד אָדָר; §3.1.3), הצורות תָּן, יֵשׁ, בֶּן (§2.1.2.5) וּיְקַבֵּה (§3.2.5.1). להשפעתה של העברית המקראית יש לייחס גם את השימוש הסדיר בפתח הגנוב (שהחל למעשה כבר בתקופה הקדם-אשכנזית; §2.1.4), את התיעוד המועט המתגלה לצורות הפסק, כגון שָׁמֹן, שָׁמֶשׁ (§3.1.2.5), את החזרה המלומדת מהמשקל קֶטֶל למשקל קֶטֶל (§3.1.2.3) וכנראה גם את הדחיקה המסוימת של הכינוי החבור לנוכח ׀ מפני הכינוי המקראי ׀ (§3.5.1).

במקרים מסוימים ניכר שיהודי אשכנז היו מודעים להבדלים שבין העברית המקראית לבין לשון חכמים, ונקטו את כלל האצבע "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן". כך יוסברו למשל העירוב המוחלט בין המשקלים קל וקל לעומת הנטייה הברורה למשקל קָטַל והתיעוד המועט של קָטַל (2.1.2.1§) או צרורות של שוואים נעים באותיות השימוש, כגון לְקַטֵּשׁ (3.4§). מנגד, השפעה הפוכה של מסורת קריאת המשנה על מסורת המקרא מתגלה לא פעם בציטוטים מקראיים בדפוסי המשנה האשכנזיים, שבהם מוצאים לא פעם סטיות מהטקסט המקראי המסורתי. דוגמה

2009 יפים כאן דבריו של מורג (העברית, עמ' 265): "המושגים מסורת קריאה 'אשכנזית' ומסורת קריאה 'ספרדית' אינם מציינים מהויות אחידות, שהרי מצויים הבדלים בין מסורת קריאה 'אשכנזית' לחברתה ובין מסורת קריאה 'ספרדית' לרעותה, ובכל זאת מוצדק השימוש במושגים כוללים אלה: לכל מסורות הקריאה המכונות 'אשכנזיות' משותפות תכונות ברורות, המבדילות אותן מן המסורות שאינן 'אשכנזיות'."

2011 ועוד יש לברר אם ניקוד זה מכווון להגיייה ואם לאו. הדוגמאות נפרסו לאורך המאמר ורוכזו בעמ' 207 שם.

מובהקת לכך היא הצורה דְּלָתוֹת, המצויה במובאה מקראית כנגד הצורה במקרא דְּלָתוֹת.²⁰¹² גם דוגמאות אלו מלמדות על דחיקתה של מסורת המקרא מפני המסורת העממית בקריאת המשנה.

4.3 מסורת אשכנז המאוחרת והמסורת הקדם־אשכנזית

עיונים ראשוניים בהבדלים שבין המסורת הקדם־אשכנזית לבין המסורת האשכנזית המאוחרת הביא אלדר בספרו,²⁰¹³ ועליהם הוספתי גם אני מעט במאמרי על מקורותיה המורפולוגיים של המסורת המאוחרת.²⁰¹⁴ לפני שנדון בהבדלים בין שתי המסורות, יש להעיר שהן בהגה והן בצורות ניכרת מורשה של המסורת האשכנזית הקדומה, ששרדה באשכנז עד לימיה של המסורת המאוחרת. כך הם למשל פירוקו של הדיפתונג הסופי [aj] (2.1.5§), הדגשים שנועדו לבידול פונטי (2.2.1.1§), הדגשים אחרי תיבות הנחתמות בתנועה (2.2.1.3§) והמימוש הדומה של השווא הנע (2.3.1§) ושל החטפים (2.3.2§). בתורת הצורות מתגלים קווי שיתוף רבים בין שתי המסורות בשמות עצם שצורתם אינה אחידה בין מסורות העברית, כגון אַגְוִיזִים, אַסְטְנִיזִים, אַרְוִכָה, גִּמְר, דוֹחֶק, דְּפָנוֹת, טְהָרָה, יָמִין, כּוֹשׁ, כְּנִסְיוֹת, מְחָצָה, מְשָׁמַע, סְעוּדָה, סֶרֶךְ, כַּפֵּל הצורות פִּנְקָס ופִּנְקָס, קֶרְנִים, שְׁטָרִי, שְׁעַת וְתַחֲהָ (3.1.1§). ירושה מן המסורת הקדומה מתגלה גם בהעדפה ברורה לצורות "הפסק" בשמות הסגוליים בגזרת ל"י (3.1.2.4§), בשם הפרטי תְּרַדְיוֹן (3.1.3§), בכינוי החבור לצורות בינוני בחולם כגון עוקרתו (3.5.1§) ובכינוי הרמז זו (3.5.3§).

מנגד, בצורות רבות מתגלים הבדלים בין המתועד במחזורי התפילה הקדם־אשכנזיים לבין המסורת האשכנזית המאוחרת. הבדלים אלו מלמדים על מסורת אשכנזית רופפת שהשתנתה במרוצת הזמן, בדרך כלל מתוך השפעה חיצונית. כאלה הם למשל השרידים המתגלים להכפלתה של הרי"ש (2.2.2§), תשלום הדגש החל בשמות פעולה כגון שְׁיַעוֹר (שם), שמות העצם אַגְרוֹת, זְכוּכִית, טְלִית, זְכוּלִים, לולִבִּים, מְטָלִית, מְקָלָה, מְרַחֵץ, נְפִשׁוֹת, עוֹבְרָה, פְּחוֹת, פֶּלֶג, קְלִיפָה וְרִבְעָה (3.1.1§), צורות בינוני יחידה חבורות כינוי בדגם קוֹטְלָתָן (3.2.2.1§) והמילית הִימְנוֹ (3.3§).

קווי השיתוף בין המסורת הקדם־אשכנזית לבין המסורת האשכנזית המאוחרת מלמדים שהמסורת המאוחרת המשיכה את הקדומה במידה מסוימת, ושאפשר לראות בהן שני גילויים של מסורת אחת רציפה. מנגד, ההבדלים בין שתיהן מלמדים שהזיקה למסורות האשכנזיות הקדומות לא הייתה מוחלטת, ושיהודי אשכנז לא היססו לחרוג מהן במקרים מסוימים, הנובעים כאמור בעיקר מהשפעות חיצוניות.

4.4 מסורת אשכנז ומסורות אחרות של לשון חכמים

במאמרי על מקורותיה המורפולוגיים של מסורת אשכנז המאוחרת הצבעתי על המקורות השונים שמהם ינקה מסורת אשכנז בעיצוב דמותה הדקדוקית.²⁰¹⁵ הדוגמאות במאמר זה התמקדו בתצורת שם העצם, ועליהן נוכל להוסיף כעת מתחומים אחרים של הלשון.

רמזים להשפעה מזרחית על מסורת אשכנז מתגלים בנטייה הברורה לשורוק במימושה של [u] היסטורית בהברה סגורה "בלתי מוטעמת" (2.1.2.7§), בקריאת הדיפתונג הסופי "אי בקמץ ולא

²⁰¹² ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

²⁰¹³ אלדר, אשכנז, ב, עמ' 430–431.

²⁰¹⁴ שמש, המקורות, עמ' 189–193.

²⁰¹⁵ שמש, המקורות.

בפתח (2.1.5§) ואולי גם בשרידים להכפלתה של הרי"ש (2.2.2§). על הדוגמאות שהובאו במאמר מתצורת שם העצם אוסיף כעת את הצורות השמניות מְעֶשֶׂה, קִיתוֹן, קָצֵר ואולי גם רָחַב (3.1.1§) וכן את הנטייה להיקש של הנסמך לנפרד בשמות במשקלי מ"ם תחילית, כגון מְאָכֵל (3.1.2.2§). ועוד יצינו כאן הכינוי החבור אינו בחולם (3.5.1§) וכינוי הגוף הפרוד אֶנִי המשמש גם במעמד של הפסק (3.5.2§).

על הדוגמאות שהבאתי להשפעה הברורה של דפוסי המשנה האיטלקיים על מסורת אשכנז אפשר להוסיף כעת דוגמאות נוספות המשותפות למסורת אשכנז ולמסורות האיטלקיות השונות: אָגוּזִים, גִּחְלָתוֹן, דִּינֵר, שִׁיר, שְׁפִיכוֹת (3.1.1§), חֶלְפֶּתָא, מוֹדְעִי, רָקֶם (3.1.3§), צורות בינוני חבורות כינוי במשקל גוֹרְרָתוֹן (3.2.2.1§), המיליות אֵילֶךְ וְהִימְנוּ וכן ניקודה של המילית הֶרְבָּה בסגול (3.3§).

לצד מאפייני הלשון הרבים המיוחדים את מסורת אשכנז משאר המסורות של לשון חכמים שהוזכרו לעיל (4.1§), בתחומים רבים מגלה המסורת קרבה ברורה לשאר המסורות, ובעיקר למסורת המאוחרת יותר של לשון חז"ל והמרוחקות יותר ממסורתם של כתבי היד המעולים. כך הם למשל קיומו הסדיר של הפתח הגנוב (2.1.4§), הדיגוש בעיצורי בכפ"ת לאחר אותיות שימוש (2.2.1.2§) ולאחר תיבות הנחתמות בתנועה (עם חריגים מעטים המשותפים גם הם למסורות האחרות; 2.2.1.3§), רפיון בעיצורי בכפ"ת לאחר העיצור [r] (2.2.1.5§), השרידים להכפלה תניינית במקרים מסוימים (2.2.3§) ולהכפלתה של הרי"ש (2.2.2§) ותשלום הדגש הסדיר בשמות פעולה כעין שִׁיעוֹר, מִיעוֹט (שם).

גם בתורת הצורות מתגלות צורות רבות המשותפות לאשכנז ולמרבית המסורות המאוחרות האחרות, כגון אספנין, ארוכה, בְּרִכְתִּי, זִיעָה, חֲתִיכָה, יְכוּלִים, פִּלְפֶּלָה, מְבֹאוֹת, מְצוּדָה, מְרַחֵץ, נֶאֱקָה / נֶאֱקָה, סִדִּין, סְעוּדָה, עוֹבְרָה (שכנראה התפתחה מן עוֹבְרָה), צִיר, קֶלְפִי, רְבִיעָה, הבידול הסמנטי בין רְשׁוּת לְרִשׁוּת וְתַחֲנָה (3.1.1§). על אלה אפשר להוסיף את השמות הפרטיים בְּרִתּוֹתָא, הִלֵּל וְחֶכְיָנָא (3.1.3§), את התיעוד הרב לחילופי גזרות (3.2.1.2§) ולשימור תנועת היסוד בנטייתם של פעלים מסוימים (3.2.1.3§), את צורת הפועל נִמְצָאִים (3.2.9.2§) ואת החילופים בין המילית אֶלוּ לכינוי הרמז אֶלוּ (3.5.3§).

הדוגמאות הרבות שהובאו כאן מלמדות שמסורת אשכנז, למרות אופייה העממי וקווי הייחוד הרבים המבדלים אותה משאר המסורות, אינה מנותקת לחלוטין ממסורתה של לשון חז"ל בכללן. קווי השיתוף המתגלים בינה לבין שאר המסורות מאפשרים ברוב המקרים להניח את קיומה של מסורת קדומה משותפת שממנה התפתחו המסורות המאוחרות. תיעודן של צורות כעין אלה במסורת אשכנז תורם אפוא למחקרה של לשון חכמים בכללה.

4.5 מסורת אשכנז וכתבי היד המעולים של המשנה

אין זה סוד גדול שמסורת אשכנז המאוחרת התרחקה מרחק רב מלשון חכמים ה"מקורית", כלומר זו המוכרת לנו מאבות הטקסטים של המשנה, ולא במקרה אין היא נחשבת למסורת נאמנה של לשון חז"ל. בפרקי תורת הצורות הובאו דוגמאות רבות לצורות השונות מן המצוי בכתבי היד הטובים. יש להודות שרובן הגדול משותפות לאשכנז ולמסורות מאוחרות אחרות, אך נראה שבאשכנז ריכוז גדול יותר מבשאר המסורות. דוגמאות רבות הובאו בסעיף 4.4 לעיל. מעט

צורות ייחודיות למסורת אשכנז, וכמובן גם הן חורגות מן המצוי בכתבי היד הטובים; ראו § 4.1 לעיל.

מנגד, בצורתן של מילים אחדות מתברר שמסורת אשכנז שימרה מסורות משובחות של לשון חכמים, שכן הן תואמות את הצורה במסורות הטובות של המשנה, ועומדות בדרך כלל כנגד המצוי במסורות מאוחרות אחרות או בעברית המקראית: גִּמְרָה, דוּחֶק, חֲלֹק, טְהָרָה, מִחְצָה, מְקִידָה, מְשֻׁמֶּע, נֶזֶק, בֵּית הַפֶּרֶס, קָבַע, קוּפֶּר, שוֹם ('אומדן'), שְׁטָרִי, תִּקְרָה (§ 3.1), ההעדפה לצורות ה"הפסק" בשמות הסגוליים בגזרת ל"י (§ 3.1.2.4), צורות מקור בגזרת פ"י במשקל לִידַע, לִידַע (§ 3.2.4.1), מאַלִּיהֶן והגייתה של מילית השאלה מֶה בפתח לפני אותיות גרוניות (§ 3.3).

4.6 מסורת קריאת המשנה באשכנז וסידורי התפילה האשכנזיים

צורות הלשון שנולדו ברחבי אשכנז מתוך תקן מלומד בסידורי התפילה עודן מצפות לעיון מעמיק. לפי שעה מחקריו הרבים של ח"א כהן בתחום זה מאפשרים לנו רק הצצה קטנה אל עולמם הנרחב של מדקדקי סידורי התפילה, ובשלב זה אין להצביע אלא על צורות אחדות שנוצרו מתוך תיקונים מלומדים בסידורים וחדרו אל המסורת העממית של קריאת המשנה: בְּרִיּוֹת, קְרִיאָה ושמות אחרים במשקל זה (§ 3.1.2.6), קָצַר (§ 3.1.1), אִי, לְפִיכָךְ, מִנִּין (§ 3.3) והתיעוד המועט לכינוי הרמז זו (§ 3.5.3).

מנגד אפשר להצביע גם על כמה צורות לשון המאפיינות את מסורת קריאת המשנה באשכנז ונבדלות במובהק מן המצוי בסידורי התפילה האשכנזיים: שְׁבַח, שְׁטָרִי, שְׁעַת (§ 3.1.1), נטייה כמעט מוחלטת לצורות הקשר בשמות הסגוליים (§ 3.1.2.5), מֶה לפני אותיות הגרון (§ 3.3), שְׁאֵתָה (§ 3.4), אָנוּ (§ 3.5.2) וכינוי הרמז זו (§ 3.5.3). דוגמאות אלו מלמדות על הניגוד המובהק שבין מסורת המשנה האשכנזית העממית לבין התקן המלומד המאפיין את סידורי התפילה האשכנזיים. ניכר שהשפעתה של לשונם המדוקדקת של הסידורים הייתה מועטה למדי, ורק במקרים ספורים היא דחקה צורות לשון עממיות באשכנז.

השפעתם של סידורי התפילה על מסורת קריאת המשנה מוגבלת ברובה לאותם פרקי משנה שנכללו בתפילה, ובעיקר ניכרת היא במסכת אבות. גם צורות אחדות במסכתות ברכות ופסחים שנכללו בהגדה של פסח נגועות בתיקונים מלומדים. בין הדוגמאות לצורות מלומדות בפרקים אלו: רפיון באותיות בכפ"ת לאחר תיבות המסתיימות בתנועה (לצד תיעוד לדיגוש במעמד זה באותם פרקים; § 2.2.1.3), מְטַבִּילִין (§ 2.2.1.4), עֲרַבְתָּם (§ 2.2.2), גִּזַּל, "חונן הַדְּעַת", "ובמקום שאין אנשים", סִיג, צָלִי, שְׁכָר, שְׁעַת (§ 3.1.1), "בורא פרי הגֶּפֶן", "בבית הַדְּשָׁן" (§ 3.1.2.5), בָּלְעוּ, גָּאֲלוּ, עוֹקְרֶתָן (§ 3.2.2.1), נוֹצְרֶתָ, שוֹמְעַת ויאָכְלוּ (§ 3.2.1.1).

מנגד, גם בפרקים אלו מתגלות לא אחת צורות עממיות החורגות במובהק מדקדוקם הנורמטיבי של סידורי התפילה האשכנזיים. למשל: דגשים אחרי אותיות שימוש (§ 2.2.1.2), גִּזַּל (§ 3.1.1), שְׁדִּרְשָׁה (§ 3.2.2.1), נִיתָן = נִתָּן (§ 3.2.5.2), עירוב בין סגול לקמץ בצורות בינוני מגזרת ל"י כגון "עין רואה", "יפה תלמוד תורה" (§ 3.2.10), שְׁאֵתָה (§ 3.4), אָנִי במעמד הפסק (§ 3.5.3) וכינוי הרמז

זו (3.5.3§). גם דוגמאות אלו מלמדות על חזקתה של המסורת האשכנזית העממית כנגד סידורי התפילה המדוקדקים.

4.7 מסורת אשכנז והארמית

במאמרי על צורות הריבוי השלם במסורת אשכנז, המוכר גם כריבוי ה"ארמית", ציינתי שלפי שעה ידיעותינו על מסורת הארמית שנהגה ועודה נוהגת באשכנז מעטות מכדי להסיק מסקנות מוחלטות לגבי מידת השפעתה של הארמית על מסורת קריאת המשנה באשכנז.²⁰¹⁶ קביעה זו בעינה עומדת, אך לפי שעה נוכל להצביע על צורות אחדות המאפיינות את מסורתנו שיסודן כנראה בהשפעתה של הארמית: המעתק של צירי וסגול לפתח לפני [r] (2.1.2.6§), שמות הייחוס בבליים וערביים בפתח (3.1.2.9§), הנטייה להיעדר יידוע באותיות בכ"ל (3.4§) ובהשפעה עקיפה אולי גם המיליות עֲדָיִין וְשָׁמָּה (3.3§). גם צורות הריבוי השלם יוסברו אולי כהשפעה ארמית, אך כאמור הדבר עוד מצריך עיון.²⁰¹⁷ יש לקוות שמחקרים עתידיים על מסורת קריאת התלמוד הבבלי באשכנז יתרמו לידיעותינו על הארמית במסורת זו.²⁰¹⁸

4.8 העברית ממש והעברית המותכת בידיש

כפי שנאמר בפרקי המבוא, הרכיב העברי של היידיש מורכב ברובו מלשון חז"ל ולא מלשון המקרא (1.4.3§). מן הממצאים כאן עולה שגם מילים המצויות במקרא נקלטו בידיש בצורתן החז"לית ולא המקראית, כפי שיעידו הצורות טְהָרָה (3.1.1§), פֶּלִי ופָּרִי (פֶּלִי, פָּרִי ; 3.1.2.4§).

רוב החוקרים שעסקו בהבדלים שבין העברית האשכנזית ("העברית ממש") לבין העברית המותכת בידיש נתנו דעתם בעיקר למימושן של התנועות, ללקסיקון ולתחביר, בעוד השוני וההבדלים בתהליכים הפונולוגיים שעברו השתיים ובתורת הצורות שלהן לא זכו לעיון ראוי.²⁰¹⁹ עד כמה שעולה מן הממצאים שנאספו במחקר זה, נראה שקווי השיתוף בין השתיים רבים מן השוני.

בתורת ההגה מתגלים קווי שיתוף בין העברית ממש לעברית המותכת בתחומים הבאים: טשטוש התנועות הפוסט-טוניות (שלא כנאמר במחקר ; 2.1.1§), מעתקי תנועות (2.1.2§) וחיטופי תנועות (2.1.3§) באותם תנאים פונטיים, דגשים החורגים מכללי הדקדוק המקראי, למשל לבידול פונטי (2.2.1.1§), אחרי אותיות שימוש (2.2.1.2§), אחרי תיבות המסתיימות בתנועה (2.2.1.3§) ובהיקש לנטיות אחרות של השורש כגון נתַבֵּעַ (2.2.1.4§), שרידים להכפלה תניינית, כגון חתנים (2.2.3§), נטייה ברורה להיעדר תשלום דגש (2.2.2§) ומימוש של שווא נע לפני גרוניות כתנועת הגרונית כגון פֶּעֱלִים (2.3.1§).

גם בתורת הצורות מתגלים קווי שיתוף רבים בין העברית ממש לעברית המותכת. חלקם נובעים מתהליכים פונולוגיים משותפים, כגון מחמת (3.3§), אותיות, גרוגרת, חדשים כריבוי חֶדֶשׁ, חנווני, כפל הצורות פנקס לצד פנקס ופֶרְשָׁה (3.1.1§), וחלקם מלמדים על צורה אחת משותפת החוזרת

²⁰¹⁶ שמש, הריבוי השלם, סעיף ה.

²⁰¹⁷ ראו שם.

²⁰¹⁸ עיונים ראשוניים בפרקי התלמוד הבבלי המצויים בחק מלמדים דווקא על השפעה חזקה הפוכה, כלומר של העברית על הארמית. שתי דוגמאות בולטות הן צורות עבר נסתר בבניין הקל במשקל פֶּעֶל (ולא *פֶּעֶל) והמילית לא (כנגד הציפיה ללא בקמץ).

²⁰¹⁹ ראו למשל: ויינרייך, ראשית ההברה, עמ' 134–135; ויינרייך, העברית, עמ' 192; מישור, חקר, עמ' 91; קאץ, תורת ההגה, עמ' 56–60; גייקובס, יידיש, עמ' 42–43.

למסורת אשכנזית קדומה: אֶסְטֵנִיס, אֶפִּיקוֹרוֹס, בְּקִיאִים, גִּמְטְרִיָּה, דּוֹחֶק, זָפֵאי, כָּלִי אוֹ כָּלִי, לְחָה, מְרַחֵץ, סְעוּדָה, פֶּלֶג, קַפְדֵּן, קְרִיאַת שְׁמַע, שֶׁבֶר, שְׁעַת וְתַחֲיָה (3.1.1§).

מן הממצאים שהובאו במחקר זה נראה שההבדלים בתורת ההגה בין העברית המותכת לעברית ממש אינם רבים. שני פרטים ראויים לציון בהקשר זה: (א) המימוש של קמץ טברני כפתח במילים חד־הברתיות, כגון יָד, פֶּלֶל, הוא אחיד כמעט לחלוטין בידיש, ואילו בעברית ממש ניכר עירוב מוחלט בין קמץ לפתח במעמד זה (2.1.2.1§); (ב) המעתק של פתח לקמץ בקרבת אותיות הגרון (2.1.2.2§) מתגלה כנפוץ יותר בידיש מאשר בעברית. החילופים בדפוסי המשנה האשכנזיים בין אָדָר לאֶדָר מלמדים על התרוצצות בין הצורה בשפת הדיבור של הנקדנים לבין הצורה המקראית, ועשויים ללמד שהמעתק הנידון היה פחות סדיר בעברית ממש מאשר בעברית המותכת.

ההבדלים המתגלים בתורת הצורות בין העברית המותכת לעברית ממש מסקרנים, שכן לא פעם מתברר שהצורות הנוהגות בידיש משמרות מסורת קדומה יותר של לשון חכמים. כך הוא בכפל הצורות בידיש סָגָן וסָגָן (סָגָן) לעומת סָגָן בלבד בעברית ממש, בהיעדר הבידול הצורני בשני מובניו של השם קָשָׁה כנגד השימוש גם בצורה קָשָׁה בעברית ממש (3.1.1§) ובצורה בידיש בְּקָיָה כנגד הניקוד הקבוע בְּקָיָה במשניות האשכנזיות (3.1.2.6§). במקרים אלו נראה שהמצוי בידיש מלמד על מסורת שנהגה באשכנז בעבר, בעוד מסורת קריאת המשנה השתנתה במרוצת הדורות בגלל השפעות מבחוץ. הבדלים צורניים אחדים בין שני סוגי העברית יסודם בתהליכים פונולוגיים המייחדים כל אחת מהן, כגון אָדָר שהוזכר לעיל, וכן השמות בתים, טלית ואולי גם נפשות (3.1.1§). ועוד ראוי לציין את הצורה חָבֵר בעברית ממש כנגד חָבֵר בעברית המותכת, צורה שלא נמצא לה הסבר מספק (שם).

לפי שעה קשה לקבוע באיזו מידה השפיעו העברית המותכת והעברית ממש זו על זו. העדות הברורה ביותר להשפעתה של העברית המותכת על מסורת קריאת המשנה עולה ממימושו של הצירי כמונופּתונג (סגול) במילים חד־הברתיות, כגון פֶּן, יֶשׁ (2.1.2.5§). כאמור שם, בקבוצה זו ישנן עדויות גם להשפעה הפוכה של העברית ממש על העברית המותכת.

4.9 מסורת אשכנז והעברית המדוברת בימינו

מחקר זה התמקד במסורת קריאת המשנה של יהודי אשכנז ויצא מנקודת מבט של חקר לשון חז"ל. למרות זאת, קשה להתעלם מן הדמיון הרב המתגלה בין המסורת האשכנזית לבין העברית המדוברת בימינו, ונראה שגם חוקרי העברית החדשה יצאו נשכרים מן הממצאים כאן.

במקרים מסוימים נראה שהצורות המשמשות במסורת אשכנז השפיעו ישירות על העברית בת ימינו. כאלה הם למשל הדגשים לבידול פונטי כגון מכחישין (2.2.1.1§) הצורות צלוחית, שעועית (2.1.2.8§), גִּמְטְרִיאוֹת, סוּפִין, צָלִי (3.1.1§), מִנֵּן, שְׁמָא (3.3§) וכן השימוש בכינוי הרמז זו המצוי במידת מה בשפה (3.5.3§).²⁰²⁰ דמיון לעברית המדוברת בימינו מתגלה גם בתופעות שאינן ייחודיות למסורת אשכנז, אך התפתחו בה כתופעה טבעית בלשון: דגשים לאחר אותיות השימוש (2.2.1.2§), חילופים מן הדגם דָּאָה לעומת דָּאָה (2.3.1§), צורות עבר חבורות כינוי במשקל מְצָאוּהוּ (3.2.2.1§) וקריאת אותיות שימוש בשווא לפני חטפים (ולא בתנועת החטף; 3.4§).

²⁰²⁰ על אלה אפשר להוסיף את צורת הריבוי השלם שְׁלָחִין, כנגד שְׁלָחִין בכל המסורות האחרות. ראו את מאמרי שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.

4.10 אופייה הכללי של מסורת אשכנז

תפיסה רווחת במחקר היא שמסורת אשכנז היא מסורת משובשת ובלתי מוקפדת (ראו §1.3). ואומנם המרחק הרב בינה לבין המסורות הטובות של לשון חכמים עשוי להיתפס כשיבוש, אך יש להודות שבחלק גדול מאותם "שיבושים" מתגלות סדירות ואחידות מפתיעות למדי. כאלה הם למשל הסדירות המוחלטת כמעט של קיום צורות נפרד במעמד נסמך, כגון "שְׁלִיחַ צִיבור",²⁰²¹ הסדירות בקיומם של דגשים לבידול פונטי (§2.2.1.1) והאחידות המוחלטת בין כל הדפוסים בניקוד ה"משובש" "סוכה יִשְׁנָה" ובדוגמאות אחרות שהובאו לחילופים כעין זה (§3.1.2.8). גם במילים שצורתן שונה מן המצוי במסורות הטובות מתגלה ברוב המקרים אחידות בין המקורות האשכנזיים (ראו §4.1 לעיל). מכאן שאותם "שיבושים", אם ניאליץ להשתמש במושג זה, הם כבר יסודות לשוניים מוגמרים במסורת האשכנזית, ומלמדים דווקא שלפנינו מסורת מוקפדת למדי.

מנגד, בכמה תחומי לשון ניכר עירוב בין סימני ניקוד שונים המלמד על אי־הקפדה. כאלה הם החילופים בין החטפים המתועדים מעט בדפוסים האשכנזיים (§2.3.2) והעירוב המוחלט בין קמץ לסגול בצורות בינוני בגזרת ל"י, גם כשהדבר יוצר לכאורה היעדר התאם תחבירי על פי נקודת המבט של העברית המקראית (§2.1.1). גם בשני תחומים אלו אי־הקפדה נוגעת למעשה לניקוד בלבד ולא להגייה, שכן העירוב הנידון יסודו באי־הבחנה פונטית בין החטפים או בין התנועות במעמד פוסט־טוני.

לגבי אופייה הכללי של מסורת אשכנז אדגיש כאן שני עניינים :

א. הנטייה הרווחת יחסית לפישוט המערכת הצורנית ולצמצום החלופות המורפולוגיות.²⁰²² זו מתגלה בצורות נסמך הנקראות ללא הבדל מן הנפרד,²⁰²³ בנטייה הברורה לצורות "הקשר" במערכת הפועל כנגד צורות ה"הפסק" המצויות ברוב המסורות האחרות (§3.2.1.1), בצורות בינוני נִפְעַל בפתח (§3.2.2.2) ואולי גם בצורות כעין נשתָּנָה בסגול (§3.2.10.6).

ב. הנטייה להיקשים מערכתיים. אלו מתגלים למשל בשלל צורות שיסודן בעירוב בין פתח לקמץ במילים חד־הברתיות (§2.1.2.1): דָּמִים, ומכאן דָּם; זָב, ומכאן זָבִים; דָּף, ומכאן דָּפִין; יָד, קָלָל, ומכאן קָדָד, גָּל, דָּבָשׁ. גם בהיערכות המחודשת של כללי הדיגוש והריפוי עדויות להיקשים רבים, ובעיקר במערכת הפועל, כגון יִטְבֹּל, הִטְבִּיל, הוֹטְבַל, מִטְבַּל על פי טְבַל, טוֹבַל (§2.2.1.4). היקשים מערכתיים כאלה מוצאים גם בצורות עבר חבורות כינוי בדגם קְטָלוּ, שנוצרו כנראה על פי צורות הנסתרת והנסתרים קְטָלָה, קְטָלוּ, וכן בצורות בינוני חבורות כינוי נושא, כגון חוֹשֵׁשׁנִי, שיסודן בהיקש לצורות עבר חבורות כינוי, כגון שמִרְנִי (§3.2.2.1). לכאן אפשר לשייך גם את צורות הנפעל עתיד במשקל קִטַּל שנוצרו כנראה על פי צורות העתיד של הבניין הקל (§3.2.2.2) ואת צורת העתיד יִסַּב, שנהוג להניח שנוצרה על דרך צורות העבר והבינוני יִסַּב וּמִסַּב (§3.2.12.3). פה ושם מוצאים גם היקשים מקומיים שאינם כלל מוחלט במסורת אשכנז, כגון "מְקוּלִי וּמְחומרי", מְרִשׁוֹת לַצַּד לְרִשׁוֹת או הָרוֹק (§3.4).

²⁰²¹ ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד.

²⁰²² השוו מישור, טיפולוגיה, עמ' 58.

²⁰²³ ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד.

4.11 סיכום ומבט לעתיד

בסיכום הדברים מצטיירת מסורת אשכנז כמסורת הומוגנית למדי וכבעלת קווי ייחוד המבדלים אותה משאר מסורות העברית ומדגישים את אחידותן של מסורות המשנה שנחקרו כאן. מנגד בתחומים רבים מגלה מסורת אשכנז קרבה לשאר מסורותיה של לשון חכמים, ובכלל זה לכתבי היד המעולים, ובכך תורמת היא למחקרה של לשון חז"ל בכללו. אופייה העממי וההשפעות שלהן הייתה נתונה הרחיקו אותה מרחק רב מן המסורות הטובות של לשון חז"ל, ומכיוון שכך השימוש בה כמקור למחקרה של לשון זו צריך להיעשות לאחר שיקולי דעת זהירים.

מחקר זה התמקד במסורת קריאת המשנה בפולין ובאוקראינה בסוף המאה התשע-עשרה. עוד יש מקום להרחבת מחקרה של מסורת אשכנז על פי מחקרים מבוססי הקלטות, ולא רק כיוון שאלו מייצגות גם מסורות מניבים אחרים של אשכנז, אלא גם מפני שהן צפויות ללבן קושיות אחדות שעלו מן המקורות שבכתב שנחקרו כאן. בין הסוגיות שעוד מצפות למחקרים מבוססי הקלטות יוזכרו כאן הטשטוש של תנועות פוסט-טוניות (2.1.1§), מימושו של החולם בהברות סגורות מוטעמות (2.1.2.5§), חיטופי תנועות המיוצגות בכתב באימות קריאה שהיו עשויות להשפיע על הניקוד (2.1.3.2§), שאלת קיומו או היעדרו של הפתח הגנוב (2.1.4§), היעדרם של דגשים בנסיבות שנידונו כאן (2.2.1§), נסיבות מימושו של השווא הנע כסגול וכצירי (2.3.1§), נסיבות הגייתם של החטפים בתנועה ובאפס תנועה (2.3.2§), הגיית השם רבי (3.1.1§), חילופי המשקלים קָטָל וקָטָל (3.1.2.3§), היחס בין צורות "הקשר" לצורות "הפסק" בפעלים כגון מסייע (3.2.1.1§), הגיית המילית לפיכך (3.3§), שאלת עיצוריותה של היו"ד השוואית מיסודה לאחר אות שימוש כגון בְּמֹת (3.4§) וההגייה שאליה מכוון ניקוד כעין לְפֶשֶׁ (שם).

עוד יש מקום להעמיק בחקר משנתם הלשונית של מדקדקי סידורי התפילה האשכנזיים, על בסיס מחקרו הענפים של ח"א כהן. הרחבת המחקר של תחום זה ודאי תסייע להבנת היחס שבין מסורת קריאת המשנה העממית של יהודי אשכנז לבין לשונם המלומדת של הסידורים האשכנזיים, ובכך תעזור בהבנת מוצאותיה של המסורת האשכנזית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

כתבי יד, מהדורות ומילונים

אלבק = ראו ילון

אמ"ד = משניות [...] עם כל הנוסחאות והגהות רבות אשר נלקטו מספר בעל תוספת יום טוב [...], אמסטרדם ת"ו

J. Buxtorf, *Lexicon Chaladaicum, Talmudicum et Rabbinicum*, denuo edidit et annotatis auxit Bernardus Fischerus, Leipzig 1875

בן־יהודה, מילון = א' בן־יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-יז, ירושלים-ברלין תרס"ח-תשי"ט

בער = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדליהיים תרס"א

גולדברג, שבת = א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת: נוסח כ"י קויפמן ונוסח דפוס ראשון (רנ"ב) עם שינויי נוסחאות מכתבי יד עתיקים, דפוסים ראשונים וקטעי גניזה בצרף מבוא והערות, ירושלים תשל"ו

ד"ל = משנה [...] עם כל חילופי הגרסאות אשר בנה אצלם הרב דוד אלטאראס, ישראל תשכ"ח (=דפוס ליוורנו מהדורת תרכ"ו)

ד"ק = משניות [...] עם פירוש הקצר [...] כף נחת [...], קושטאנדינה ת"ד

הארקאווי = א' הארקאווי, יידיש־ענגליש־העברעאישער ווערטערבוך, ניו הייבן 2006

הענא, שערי תפילה = ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה

1 = משניות קב ונקי עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, וגם [...] עיקר תוי"ט, נר נשמה על פי אלפא ביתא [...] גם התפלות [...] על יארצייט [...] כל דיני קדיש ויארצייט וקדיש דרבנן, ורשה תרל"ה

ווינרייך, מילון = א' ווינרייך, מאָדערן ענגליש-יידיש-ענגליש ווערטערבוך, ניו יורק 1990

1T = משניות קב ונקי עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, נר נשמה על פי אלפא ביתא [...] על יארצייט, זיטומיר תרל"ד

2T = משניות קב ונקי עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, נר נשמה על פי אלפא ביתא [...] דאס משניות הייסט נר נשמה, זיטומיר תרל"ה

חק = חק לישראל: [...] מן חמשה חומשי תורה, עם מ"ב פירושים [...], ניו יורק תש"ט (מהדורת צילום)

טו = משניות [...] עם פירוש מספיק מלא הכף נחת [...] / שחיבר [...] מוהר"ר שניאור פייביש, והעתקה בלשון עברי שהעתיק ר' לוי בהמנוח מוה' אברהם ב"ק, טשרנוביץ תרכ"ב

ילון = ששה סדרי משנה מפורשים בידי ח' אלבק ומנוקדים בידי ח' ילון, ירושלים תשי"ב–תשי"ט

יסטורב = M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903

ל7 = משניות והוא נר נשמה [...] ע"פ אלפא ביתא, עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, למברג תרל"ב

ל27 = משניות קב ונקי, עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, נר נשמה על פי אלפא ביתא [...] ואותיות נשמה, למברג תרמ"ז

ל37 = משניות קב ונקי, עם פירוש ר"ע מברטנורה ועם עברי טייטש, נר נשמה, על פי אלפא ביתא [...] ואותיות נשמה [...] ללמוד על יארצייט, למברג תרנ"א

לוי = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, 2. Aufl. mit Nachträgen und Berichtigungen von L. Goldschmidt, 1–4, Berlin 1924

מאגרים = מאגרי המילון ההיסטורי, האקדמיה ללשון העברית, <http://maagarim.hebrew-academy.org.il>. מעודכן ל-6 בינואר 2019

ניבורסקי = י' ניבארסקי, ווערטערבוך פֿון לשון־קודש־שטאַמיקע ווערטער אין ייִדיש³, פריז 2012

עמדין, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א

עט = משניות [...] סדר זרעים–(טהרות), עם פירוש [...] רבינו עובדיה מברטנורא: והוספנו ג"כ פירוש המשנה בלשון אשכנז עברי דייטש, ורשה תרל"ז

ערוך השלם = ספר ערוך השלם [...] מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל, ערך ח"י קאהוט, וינה תרל"ח–תרנ"ב, א–ח

פין = רש"י פין, האוצר: אוצר לשון המקרא והמשנה, א–ד, ורשה תרע"ב–תרע"ג

פא = משנה כ"י פרמה א (דה"רוסי 138)

פס = משנה כ"י פאריס 328–329, הספרייה הלאומית בפריז

פג = כתב יד פרמה ב (דה"רוסי 497) לסדר טהרות של המשנה

ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט

קדרי, מילון = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת-גן תשס"ו

קוסובסקי = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, ספר המתאימות: קונקורדאנציא על ששה סדרי משנה, ירושלים תרע"ד–תרפ"ז

רבי עזריאל ורבי אליהו = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי, מהדורה שנייה ("שיח השדה"), ברלין תע"ג

רש"ס = סדור [...] מה"ר שבתי סופר, מהדורת יצחק סץ (ואחרים), בלטימור תשמ"ז–תשנ"ד, א–ב

ת = משנה כתב יד תימני, נזיקין קדשים טהרות, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל

מחקרים

אבינרי, יד הלשון = י" אבינרי, יד הלשון: אוצר לשוני ערוך לפי הנושאים בסדר אלף-ביתי, תל-אביב תשכ"ה

V. Baviskar et al., *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*, 1–3, = אטלס Tübingen 1992–2000

אידלזון, ההברה העברית = א"צ אידלזון, "ההברה העברית", השלח כח (תרע"ג), עמ' 34–42, 132–141

אלדר, אשכנז = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א–ב (עדה ולשון, ד–ה), ירושלים תשל"ט

אלדר, שיטות ניקוד = א' אלדר, שיטות ניקוד ומסורות קריאה של העברית: אסופת מחקרים (עדה ולשון, לה), ירושלים תשע"ח

אלדר, תולדות הלשון העברית = א' אלדר, תולדות הלשון העברית בהיבט חברתי ולשוני ובהתפלגות גיאוגרפית, א–ב, ירושלים תשע"ח

אליצור, שמות מקומות = י" אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם², ירושלים תשע"ב

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד

A. Beider, *Origins of Yiddish Dialects*, Oxford 2015 = ביידר, דיאלקטים

בירנבאום, בכ"ל = ג' בירנבאום, "ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב-יד קאופמן", לשוננו מח–מט (תשמ"ה), עמ' 269–280

בירנבאום, גניזה = ג' בירנבאום, לשון המשנה בגניזת קהיר, ירושלים תשס"ח

S. Birnbaum, *Das hebräische und aramäische Element in der jiddischen Sprache*, Leipzig 1922 = הרכיב העברי

S. Birnbaum, *Yiddish: A Survey and a Grammar*², Toronto–London–New York 2016 = יידיש

בית־אריה, מחזור וורמייזא = מ' בית־אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא (כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4781°)", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302–344

H. Bauer & P. Leander, *Grammatik des biblisch-Aramäischen*, = ב"ל, דקדוק ארמי, Hildesheim 1927

H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Hildesheim 1922 = ב"ל, דקדוק עברי

בלאו, בעיות = י' בלאו, "בעיות בתורת ההגה והצורות של עברית המקרא", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 181–189

בךדוד, קטילים = י' בךדוד, "קָטֹל–קָטִילִים (קְטִילוֹת)", לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 312–313

בךחיים, מסורה ומסורת = ז' בךחיים, "מסורה ומסורת (בחינה משמעותית)", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 283–292

בךטולילה, מסורת = י' בךטולילה, מסורת צרפתית–איטלקית של לשון המשנה (עדה ולשון, יד), באר שבע תשמ"ט

בךנון, העברית שביידית = י' בךנון, "העברית שביידית", לשוננו יז (תשי"א), עמ' 139–144

J. Bin-Nun, *Jiddisch und die deutschen Mundarten*, Tübingen 1973 = יידיש

בךששון, פרקים = ח"ה בךששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תלאביב 1962

בנדויד, לשון = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תלאביב תשכ"ז–תשל"א

בראשר, איטליה = מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה: על פי כתב יד פאריס 328–329 (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ס

בראשר, לשונות ראשונים = מ' בראשר, לשונות ראשונים: מחקרי לשון במקרא, במגילות ים המלח ובארמית, ירושלים תשע"ב

בראשר, מחקרים = מ' בראשר, מחקרים בלשון חכמים, א–ג, ירושלים תשס"ט–תשע"ח

בר־אשר, שלושה משקלי שם = מ' בר־אשר, "שלושה משקלי שם במשנה שווי כתיב ושוני תצורה",
נטעי אילן: מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה מוגשים לאילן אלדר, בעריכת מ' בר־אשר, וע'
מאיר, ירושלים תשע"ד, עמ' 81–102

בר־אשר, תורת הצורות = מ' בר־אשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורות שם
העצם, א–ב, ירושלים תשע"ה

ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים
תשס"ב

ברגריין, עיונים = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה

גבאי, קושטא = א"י גבאי, מסורת לשון המשנה על פי דפוס קושטא ת"ד–ת"ה (1643–1645),
עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ח

גומפרץ, מבטאי שפתנו = יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו: מחקרים פוניטיים-היסטוריים, ירושלים
תשי"ג

גזניוס–קאוטש = E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910

גייקובס, יידיש = N. G. Jacobs, *Yiddish: A Linguistic Introduction*, Cambridge–New York 2005

גלינרט, מסורת ההגייה האשכנזית = L. Glinert, "Ashkenazi Pronunciation Tradition: Modern", *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, ed. G. Khan et al.
Accessed October 25, 2019. http://dx.doi.org/10.1163/2212-4241_ehl EHLL COM 00000431

גרוס, פעלון ופעלן = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד
דה־פריס, חלקה של העברית = ב' דה־פריס, "חלקה של העברית ביידיש ההולנדית", לשוננו כו
(תשכ"ב), עמ' 48–55

דודי, עיונים = ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר שבע תשס"ג
דודי, קטלוגיה = ע' דודי, "מסורת לשון חכמים בקטלוגיה לפני הגירוש", מחקרים בלשון העברית
ובמדעי היהדות, בעריכת יצחק גלוסקא ואהרן בן־דוד, ירושלים תשס"א, עמ' 37–78

דודי, תרומתם של מחזורי קטלוגיה = ע' דודי, "תרומתם של מחזורי קטלוגיה להכרת המציאות
הלשונית בקטלוגיה בתקופה הנוצרית", מחקרים בלשון ה–ו (תשנ"ב), עמ' 443–463

דמרי, מ"ם תחילית = א' דמרי, שמות עצם במשקלי מ"ם תחילית בכתב־יד פארמה "ב" של המשנה בהשוואה למקרא ולכתב־יד אחרים של המשנה (עבודת מוסמך), אוניברסיטת בן־גוריון, באר־שבע תשנ"ט

דמרי, קאופמן 2 = א' דמרי, דקדוק לשון המשנה על פי מסורתו של כתב־יד קאופמן 2 בהשוואה לכתב־יד קאופמן 1 (עבודת דוקטור), אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע תשס"ו

היילפרין, יהודים ויהדות = י' היילפרין, יהודים ויהדות במזרח־אירופה: מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט

היימנס, המילים השאולות = ש' היימנס, המילים השאולות מיוונית ומלטינית במשנה: לקסיקון ותורת הגה (עבודת דוקטור), אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב תשע"ג

הנמן, האחדה ובידול = ג' הנמן, "האחדה ובידול בתולדות שני פעלים עבריים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל ב, בעריכת מ' בר־אשר, ירושלים תש"ס, עמ' 8–14

הנמן, תורת הצורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב־יד פרמה (דה־רוסי 138), תל־אביב תש"ס

וורמסר, תנחומא = י' וורמסר, לשון ספרות התנחומא־למדנו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשע"ב

ווינרייך, העברית = א' ווינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש, בחינתן הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242–252; לשוננו כה (תשכ"א), עמ' 57–89, 180–196

ווינרייך, ראשית ההברה = מ' ווינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", לשוננו כז–כח (תשכ"ד), עמ' 131–147, 230–251, 318–339

ווינרייך, שבתדיקער = U. Weinreich, "Sábesdiker Losn in Yiddish: A Problem of Linguistic Affinity", Word 8 (1952), pp. 360–377

ווינרייך, תולדות היידיש = M. Weinreich, History of the Yiddish Language, New Haven 2008

זיואון–מוראוקה = P. Joüon and T. Muraoka, A Grammar of Biblical Hebrew, Rome 2006

זימר, גחלתן של חכמים = י"א זימר, גחלתן של חכמים: פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאה השש־עשרה ובמאה השבע־עשרה, באר־שבע 1999

יודיצקי, האם הכירו יהודי ספרד = א' יודיצקי, "האם הכירו יהודי ספרד את העברית של מסורת בבל? עיון חדש בתעתיקי העברית שבגלוסר ממנזה ריפול (Ripoll)", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 13–22

- ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה
- ילון, הגיית החטפים = ח' ילון, "על הגיית החטפים והקמץ החטוף באשכנז", עניני לשון, בעריכת ח' ילון, ירושלים תש"ב, עמ' 31-36
- ילון, לתולדות = ח' ילון, "לתולדות הגיית העברית באשכנז", עניני לשון: קונטרס ערוך בידי חנוך ילון, ירושלים תש"ג, עמ' 52-58
- ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
- ילון, מגילות = ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז
- ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
- יעקב, דרום תימן = ד' יעקב, מסורת העברית שבפי יהודי דרום תימן: מערכת ההגה ולשון המשנה (עדה ולשון, לד), ירושלים תשע"ו
- יעקב, סוגיה אחת = ד' יעקב, "מסורת תימן בקריאת המשנה: סוגיה אחת במערכת הפועל", מחקרים בלשון יז-יח (תשע"ז), עמ' 337-346
- יעקב, שתי החלטות = ד' יעקב, "שתי החלטות בדקדוק", אקדם מ (תש"ע), עמ' 2-3
- יעקב, תבניות תצורה = ד' יעקב, "תבניות תצורה במסורת הלשון שלבני תימן", מ טוב יוסף; ספר היובל לכבוד יוסף טובי, בעריכת א' אטינגר וד' בר-מעוז, ב, חיפה תשע"א, עמ' 37-60
- כהן, ברייתא = ח"א כהן, "ברייטא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדקים האשכנזיים", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 185-203
- כהן, דקדוקי לשון התפילה = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283
- כהן, בורא פרי הגפן = ח"א כהן, "בורא פרי הגפן: על תולדות ההגייה האשכנזית בנוסח הברכה על היין", לשון חכמים והתחומים הנושקים לה: מבחר מאמרים לכבוד שמעון שרביט, בעריכת א' חזן וז' לבנת, רמת-גן תש"ע, עמ' 185-192
- כהן, בינוני נפעל = ח"א כהן, "לתצורתו של בינוני נפעל על פי כתב יד קופמן למשנה", מחקרים בשומרוניות, בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 213-228
- כהן, כינוי המושא = ח"א כהן, כינוי המושא החבור אל הפועל בלשון המשנה ע"פ כתב-יד קאופמן (A50) (עבודת מוסמך), אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"א
- כהן, לשון המשנה = ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדקיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82

כהן, מה חיינו = ח"א כהן, "מה חיינו מה חסדנו: על שורשיה של קריאה אשכנזית בתפילה",
לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 325–332

כהן, מניין = ח"א כהן: "מנין – מאימתי ומניין?", מ' בראשר וע' מאיר (עורכים), נטעי אילן:
מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה מוגשים לאילן אלדר, ירושלים תשע"ד, עמ' 377–384

כהן, עשבי בשמים = ח"א כהן, "עשבי בשמים: עיון בדקדוק התפילה האשכנזי והשפעתו על
פוסקי ההלכה", מחקרים בלשון יג (תשע"א), עמ' 145–158

כהן, פה מדברים עברית = ח"א כהן, "פה מדברים עברית: איזו עברית מדברים פה? למקורותיה
של העברית הנלמדת בערפת פה מדברים עברית", מכונת הדבור בתור מורה שפות: פה
מדברים עברית, בעריכת ש' יזרעאל, תל־אביב תשע"ב, עמ' 212–236

כהן, קביעות תקן = ח"א כהן, "קביעות תקן בלשון: חדשים גם ישנים", מאתיים וחמישים שנות
עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54

כהן, תחילית ת = ח"א כהן, "שמות בתחילית ת' בלשון התנאים: המשקלים תפעלת, תפעלת,
תפולח", תעודה טז–יז (תשס"א), עמ' 491–508

כ"ץ, גירבה = ק' כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה: תורת ההגה והפועל
(עדה ולשון, ב), ירושלים תשל"ח

כ"ץ, הפיעל והקל = ק' כ"ץ, "הפיעל והקל במסורותיהן של שלוש עדות ספרדיות", לשוננו מח–מט
(תשמ"ה), עמ' 53–59

כ"ץ, חלב = ק' כ"ץ, מסורות הלשון העברית של יהודי ארם־צובא (חלב) בקריאת המקרא
והמשנה: תורת ההגה (עדה ולשון, ז), ירושלים תשמ"א

כ"ץ, ליטא = ק' כ"ץ, קריאת המשנה במסורת יהודי ליטא: הפונולוגיה (עבודת מוסמך),
האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח [הפניות ללא ציון עמודים מתייחסות לתעתיק של ההקלטה
המובא בעמודים הראשונים של העבודה]

כ"ץ, שביעית = ק' כ"ץ, מסכת שביעית במסורות הקריאה של שלוש עדות (עדה ולשון, יז),
ירושלים תשנ"ד

לאופר, הרהורים = א' לאופר, "הרהורים על ההגייה הקדם־אשכנזית", קול ליעקב: אסופת
מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן־טולילה, בעריכת ד' סיון ופ' הלויקירצוק, באר שבע תשס"ג,
עמ' 260–275

ליברמן, תוספתא כפשוטה = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א–ג, ניו־יורק תשט"ו–תשמ"ח

לייבל, הטעמה = D. Leibel, "On Ashkenazic Stress", *The Field of Yiddish: Studies in Language, Folklore and Literature*, ed. U. Weinreich, Hague 1965, pp. 63–72

מור, אילו ואילו = א' מור, "אֵילוּ וְאֵילוּ: ניקוד המיליות ר', ב', כ', ל' במעמד פרה־טוני במשנה על פי כתב יד קאופמן", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 271–291

מור, עברית יהודאית = א' מור, עברית יהודאית: לשון התעודות העבריות ממדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא, ירושלים תשע"ו

מור, שלוש ביי"תין = א' מור, "שלוש ביי"תין מפוקפקות: באם, בכדי, נקט ב", לשוננו עח (תשע"ו), עמ' 305–333

מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד בקריאת המקרא והמשנה: תורת ההגה (עדה ולשון, א), ירושלים תשל"ז

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

מורג, הערות = ש' מורג, "הערות לתיאור שיטת הניקוד של מחזור ורמייזא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 348–354

מורג, למחקר = ש' מורג, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 186–198

מורג, מבטאים = S. Morag, "The Pronunciations of Hebrew", *Encyclopaedia Judaica* (1971), vol. 13, cols. 1120–1145

מורג, עיונים = ש' מורג, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, ירושלים תשס"ד

מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת־גן תשמ"א

מישור, התנועות הספרדיות = מ' מישור, "התנועות הספרדיות ב"יתרון לאדם", לשוננו עח (תשע"ו), עמ' 1109–129

מישור, חקר = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", מסורות ג–ד (תשמ"ט), עמ' 87–127

מישור, טיפולוגיה = מ' מישור, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ה, עמ' 55–59

מישור, כתב עת = מ' מישור, "כתב־עת לחקר מסורות הלשון", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 252–260

ממן, תיטואן = א' ממן, "מסורת הקריאה של יהודי תיטואן במקרא ובמשנה: פרקים בתורת ההגה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 51–120

מסטיי, גניזה = ע' מסטיי, העברית בתלמוד הירושלמי על פי גניזת קהיר: מבוא ותיאור הלשון בקטע גניזה של מסכת פסחים, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב

נאה, ספרא = ש' נאה, לשון התנאים בספרא עלפי כתב־יד וטיקאן 66 (עבודת דוקטור), האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט

- סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- סדן, אבני שפה = ד' סדן, אבני שפה, תל אביב תשט"ז
- סדן, תג למסורת = ד' סדן, "תג למסורת", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 419–424
- ערכי א = י" קוטשר (עורך), ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב
- פלמן, קוטל = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון: משקל 'קטל' וחילופיו בלשון חכמים במקורות שבכתב ובמסורותיהן של עדות (עדה ולשון, ח), ירושלים תשמ"ב
- פרמסלא, מפי יהודי הולנד = מ"י פרמסלא, "מפי יהודי הולנד", עניני לשון: קונטרס ערוך בידי חנוך ילון, ירושלים תש"ג, עמ' 39
- צור, דיוקנה של התפוצה = י" צור, דיוקנה של התפוצה: בלוויית תעודות ומקורות, ירושלים 1975
- צורבל, קטל = ת' צורבל, "שמות העצם במשקלים קטל/קטל, קטל באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 297–309
- קאן, יידיש = L. Kahn, "Yiddish", *Handbook of Jewish Languages*², ed. L. Kahn & A.D. Rubin, Leiden–Boston 2017, pp. 642–748
- קאץ, היסוד השמי = ד' קאץ, "היסוד השמי ביידיש – ירושה מימי קדם: מתודות ואפשרויות", הספרות (סדרה חדשה) לה–לו (תשמ"ו), עמ' 228–251
- קאץ, סגוליים = D. Katz, "The Wavering Yiddish Segolate: A Problem of Sociolinguistic Reconstructino", *International Journal of the Sociology of Language* 24 (1980), pp. 5–27
- קאץ, תורת ההגה = D. Katz, "The Phonology of Ashkenazic", *Hebrew in Ashkennaz*, ed. L. Glinert, New York 1993, pp. 46–87
- קוטשר, ישעיהו = י" קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, מבעיות המילונות = י" קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי א, עמ' 29–82
- קוטשר, מחקרים = י" קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- קוטשר, מצב המחקר = י" קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל (בעיקר במילונות) ותפקידיו", ערכי א, עמ' 3–28

קימרון, ארמית מקראית = א' קימרון, ארמית מקראית², ירושלים תשס"ג

קימרון, סופרי המקרא = א' קימרון, "על מסורת הלשון של סופרי המקרא", שי להדסה: מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, בעריכת י' בן-טולילה, באר שבע תשנ"ז

קיסר, תצורת שם העצם = צ' קיסר, מסורות שבעל פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה: תצורת שם העצם במסורת תימן (עדה ולשון, כג), ירושלים תשס"א

ריז'יק, דפוס ליוורנו = מ' ריז'יק, "דפוס ליוורנו של המשנה ומסורות עממיות של לשון חכמים בקרב יהודי איטליה", לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 205–233

ריז'יק, המילים העבריות = מ' ריז'יק, "המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 315–353

ריז'יק, מכתבי היד לדפוסים = מ' ריז'יק, "מכתבי היד לדפוסים: התפתחויות מסורות הניקוד בדפוס הסידי האיטלקי בסוף המאה ה-17 ובמחצית הראשונה של המאה ה-18", לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 333–357

ריז'יק, מסורות = מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט

ריז'יק, ניקוד קהתי = מ' ריז'יק, "ניקוד קהתי וניקוד ליוורנו: לשון המשנה בדורנו ולשון יהודי איטליה", כרמלים יא (תשע"ה), עמ' 41–54

ריז'יק, עד שהוזנח = מ' ריז'יק, "עד שהוזנח? המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון המשנה' לרח"י קוסובסקי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 73–86

רצהבי, אוצר = י' רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח

רשף וגון, שקיעים אשכנזיים = "שקיעים אשכנזיים בעברית המדוברת של ראשית שנות השישים", מסורות יט-כ (תשע"ט), עמ' 239–264

שבטיאל, מסורות = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 207–251

שוחט, עם חילופי תקופות = ע' שוחט, עם חילופי תקופות: ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א

שטאדל ושמשי, מילים שאולות = C. Stadel & M. Shemesh, "Greek Loanwords in Samaritan Aramaic", *Aramaic Studies* 16 (2018), pp. 144–181

שמשי, המקורות = מ' שמשי, "המקורות המורפולוגיים של מסורת אשכנז בקריאת המשנה", לשוננו פב (תש"ף), עמ' 185–212

שמש, הריבוי השלם = מ' שמש, "הריבוי השלם במסורת אשכנז המאוחרת", מסורות (התקבל לפרסום)

שמש, צורות נפרד = מ' שמש, "צורות נסמך ללא הבדל מן הנפרד במסורת אשכנז המאוחרת", לשוננו פ (תשע"ח), עמ' 53–79

שמש, תצורת השם = מ' שמש, תצורת השם במדרש ספרי במדבר על פי כ"י וטיקן 32 (עבודת מוסמך), אוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע תשע"ו

שרביט, אבות לשון = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, באר-שבע תשס"ו

שרביט, אבות מהדורה = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, ירושלים תשס"ד

שרביט, התשבי = ש' שרביט, "ענייני לשון ומסורות לשון בספר התשבי לאליהו בחור", לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 359–384

שרביט, תורת ההגה = ש' שרביט, תורת ההגה של לשון חכמים, ירושלים תשע"ו

BDB = F. Brown, S. Driver & C. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907

BHS = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. K. Elliger & W. Rudolph, Stuttgart 1977

HALOT = L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden-New York-Köln 1994

נספחים

א. מילים שבצורתן לא נמצא עניין

במילים להלן לא נמצא עניין שיצריך דיון מורחב בגוף העבודה. מובא כאן ניקודם המצוי בעט, והוא זהה בעיקרו לניקודם של שאר הדפוסים, למעט במקומות שעליהם הרגשתי צורך להעיר.

שמות כלליים

• אָבן	• אָרִי	• גִּזְלָה
• אָבֶר ²⁰²⁴	• אָרֶץ, הָאָרֶץ	• גִּיטִין
• אָדוּם ²⁰²⁵	• אָשׁ	• גִּיגִית
• אָדָם	• אָשָׁם	• גִּיד
• אוֹהֶל ²⁰²⁶	• אֲשִׁירָה	• גִּידוּל
• אוֹזֶן	• אֲתָרוֹג	• גִּלּוּלִים
• אוֹצָר ²⁰²⁷	• בְּהֵמָה	• גִּימּוֹן
• אַחֲתוֹ ²⁰²⁸	• בּוֹר	• גֶּל
• אַחִיזָה	• בִּישׁוֹן	• גְּנוֹת
• אֵילָן	• בִּינָה	• גֶּסָה
• אִישׁ, אֲנָשִׁים	• בִּיצָה	• גֶּפֶן
• אִשָּׁה, נָשִׁים	• בִּית ²⁰²⁹	• גֶּרוֹנוֹ
• אִישׁוּת	• בּוֹ, בָּרֶךְ	• גֶּשְׁמִים
• אֲכִילָה	• בַּעַל ²⁰³⁰	• דְּבוּרִים
• אֲכַסְדָּרָה	• בָּצִיר	• דְּבִלָה
• אֲלָה	• בִּקְעָה	• דָּבָר
• אֲמָה	• בִּרְזָל	• דּוֹב
• אֲמִירָה	• בְּרִיכָה	• דּוֹר
• אָמֶן	• בְּרִית	• דִּי
• אֲמָצֶע	• בֵּית	• דִּיּוֹ
• אֲמֶת	• גְּאוּלָּה	• דִּין
• אֲסָדָא	• גִּבְאִים	• דִּלֶת
• אָפֶר	• גְּבוּרֹת	• דָּם, דָּמוֹ, דָּמִים ²⁰³¹
	• גְּבִינָה	• דָּמִיּוֹ
	• גְּדוּל, גְּדוּלָּה	• דִּקָּה
	• גְּדִישׁ	• דִּרְדָּר, דִּרְכּוֹ
	• גּוּלְגוּלָּת	• הִבְדָּלָה
	• גּוֹף	• הִבְטָחָה
	• גּוֹרְלוֹת	• הִדָּחָה
	• גִּזְרָה	

²⁰²⁴ עיקר העניין בשם זה הוא בצורת הריבוי שלו, אך זו אינה מזדמנת בקורפוס. ראו עליה שמש, הריבוי השלם, סעיף ג.1.
²⁰²⁵ העניין בשם זה הוא בצורות הנטויות (ראו למשל בראשר, מחקרים, ב, עמ' 235), אך אלו אינן מזדמנות בקורפוס.
²⁰²⁶ הצורה אָהֶל המאפיינת את כתבי היד אינה נוהגת בדפוסים (בראשר, מחקרים, ג, עמ' 237).
²⁰²⁷ על צורת הריבוי (שאינה בקורפוס) ראו 2.1.3.2.
²⁰²⁸ על צורות הנסמך משם זה ראו שמש, צורות נפרד, 68.

²⁰³¹ צורת היחיד הנפרד אינה מזדמנת בקורפוס. ראו עליה 2.1.2.1§.

²⁰²⁹ על צורת הריבוי ראו 3.1.1§.
²⁰³⁰ על צורת הריבוי ממנו ראו 2.3.1§.

• טוֹבָה	• חֲכָמָה	• הוֹדָאָה, הוֹדָיָה
• טִיט	• חוֹל	• הִזְיָה
• טָפָה	• חוֹלִין	• הִטָּיָה
• טַל	• חוֹלְדָה	• הִיכָל
• טַעַם	• חוֹמֶץ	• הִלָּכָה
• טָפַח	• חֲפָנָיו	• הִנָּאָה
• יְגִיעָה	• חוּץ	• הִסְפָּד
• יוֹם	• חוֹרִין	• הֶעֱלַם
• יוֹנָה	• יָרָא	• הִפְסֵד
• יַחֲיד	• חֲטָאת	• הִקְדָּשׁוֹת
• יֵין	• חֵי	• הֵר, הִבְרֹזל,
• יִלְדִים	• חֲבָה	• בָּהֶר ²⁰³²
• יִצְיָאָה	• חֲטִים	• זָאב
• יִצִּיב	• חֲזִיב	• זָבַח
• יִצָּר	• חֲזִים	• זָהָב
• יִרְאָה	• חִיצוֹנָה	• זְהוּרִית
• יְרוּק ²⁰³⁶	• חָכָם	• זְהִיר
• יְרוּשָׁה	• חֲלָב	• זֹב
• יְשִׁיבָה	• חֲלָב	• זֵית
• יִשְׁרָה	• חֲלָה	• זִכּוֹת
• יִתַּד	• חֲלוֹן	• זֶכֶר
• כָּבֵד	• חֲלִילִין ²⁰³⁵	• זֶכֶר
• כְּבוֹד ²⁰³⁷	• חֲלִיצָה	• זְמָה
• כְּבָרָה	• חֲלָק	• זְמוּרָה
• כְּבֹשׁ	• חֲלָשִׁים ('גורלות')	• זָמֶן
• כְּדִי	• חֲמִין	• זָרַע
• כּוֹבֵד	• חֲמָדָה	• חֲבִיב ²⁰³³
• כּוֹס	• חֲמֹר	• חֲבִילִי
• כּוֹר	• חֲמֶץ	• חֲבָלִים
• כִּיבוֹד	• חֲנוּכָה	• חֲג ²⁰³⁴
• כִּיבוֹס	• חֲסִיד	• חֲדָר
• כִּיזֹר	• חֲצוֹת	• חוֹב
• כִּיס	• חֲרוֹסֶת	• חוֹבָה
• כִּסּוּי	• חֲשָׁבוֹן	• חוּט
• כְּפוּרִים	• חֲתָן	• חֲזָזִית
	• טַבָּחִין	
	• טַבָּלָה	
	• טָהוֹר	

²⁰³⁶ בסוכה ג, ו מנקד ו נהירוק בפתח, כנגד ניקודו ירוק ביומא ד, ד. בכל הדפוסים האחרים ירוק בקמץ בשתי ההיקרויות, ונראה אפוא שאין ניקודו של ו בסוכה שם אלא משוגה.

²⁰³⁷ על צורת הנסמך של שם זה ראו את מאמרי שמש, צורות נפרד, עמ' 66.

²⁰³⁵ צורת היחיד אינה בקורפוס. ניקודה בעט הוא במשקל קטיל (למשל החליל, ביכורים ג, ג).

²⁰³² ראו שם.
²⁰³³ לצורה חביב, המצויה בכתבי יד רבים, כבר אין זכר בדפוסים (בראשר, מחקרים, ב, עמ' 180–181; וראו שם על צורת השם במקורות השונים).
²⁰³⁴ על ניקוד הצורה "החג" ראו §2.1.2.1.

נָשִׂיא •	מָנוֹת •	כָּלֵב •
נְשִׁיכָה •	מִנְחָה •	כָּלָה •
סְבִיבוֹת •	מַעוֹת •	כָּלוּם •
סוּכָה ²⁰³⁹ •	מַעֲגוֹן •	כְּנִיסָה •
סוּלָם •	מַעֲלוֹת •	כְּסוּת •
סוּס •	מַעֲרָב •	כְּסוּף •
סוּף •	מַעֲרֻכּוֹת •	כָּף •
סְחוּרָה •	מַעֲשֵׂר •	כְּשָׁפִים •
סִיכָה •	מַפּוֹלֶת •	כְּתָם •
סִימָן •	מָצָה •	לֵב •
סְכָכוֹת •	מִצָּנָה •	לַח •
סָל •	מִצִּיאָה •	לְחִישָׁה •
סָם •	מִקְדָּשׁ •	לֵיל, לַיְלִי •
סְמִיכָה •	מִקְרָא •	לֵילָה •
סְמֶרְטוּט •	מְרוֹר •	לָפֶת •
סִנְדֵּל •	מְשִׁיחָה •	מְאוּר •
סְפִינָה •	מִשְׁנָה •	מֵאֲזָנִים •
סִפְסָל •	מִשְׁקִין •	מְאִירָה •
סֶפֶר ('גבול')	מִתֵּן •	מְדִינָה •
סֶפֶר •	מִתְּנָה •	מוֹתֶדֶד •
עֶבֶד, עֶבְדוֹ •	נִבְלָה •	מוֹעֵד •
עֲבִירָה •	נִדָּה •	מוֹעֵט •
עֲגָל •	נִדְרוֹ, נִדְרִים •	מוֹץ •
עֲגָלָה •	נִהָר •	מוֹרָא •
עֲגָלָה •	נוֹחַ, נוֹחָה •	מוֹשֵׁב •
לְעוֹלָם וָעֶד, לְעַד •	נִכְרִי, נִכְרִים ²⁰³⁸ •	מִזְבֵּחַ •
עֲדָה •	נִזִּיר •	מִזְוֹזוֹת •
עוֹן •	נִחָשׁ •	מִזְרַח •
עוֹל •	נְטִילָה •	מִזְרָק •
עוֹלָם •	נֶטֶע •	מַחֲט •
עוֹלָמִית (תה"פ) •	נִיר •	מַחֲצֵלֶת •
עוֹף •	נִכְסִים •	מַחֲתָה •
עוֹר •	נִמְר •	מִידָה •
עֲרָלָה •	נְעִילָה •	מִיטָה •
עוֹשֶׁר •	נִשָּׂה •	מִין •
עֲזִים •		מִיתָה •
עֲזָרָה •		מִכּוֹת •
עִיבוֹר •		מְלֹאכָה •

²⁰³⁸ פעם אחת ב2 נמצא ניקוד חריג של צורת הריבוי: נִכְרִים (מכשירין ב, ה), לעומת נִכְרִים באותה משנה ממש (ובמקומות אחרים בדפוס זה). ספק בעיניי אם אפשר לייחס חשיבות לצורה נִכְרִים, ומסתבר שאין זה אלא שיבוש גרפי שבו התחלפו השווא והקמץ.

²⁰³⁹ בל1 בסוכה א, ב סוכתו בתי"ו דגושה. ומסתבר שאין זו אלא משוגת ניקוד (1.4.2.3§).

• רַחַת	• צִדְקָה	• עֲנָבִים
• רִימָה	• צָנֹאֵר	• עֲנָבִיו
• רִיקָם	• צוֹם	• עִיסָה
• רִמְשִׁים	• צִיבוֹר	• עִיר
• רַעְהוּ	• צִיּוֹן	• עֶכְבֶּר
• רָעָה	• צִינִי (לולבים')	• עֲלִיוֹנָה
• רְצוּעָה	• צִיפּוֹר	• עֵם, הָעֵם
• רָשָׁע	• צִיצִית	• עֲמִיר
• שְׂאוֹר	• צָלָם	• עָנִי
• שֶׁבֶט	• צָרִיף	• עֲנָפִים
• שְׁבִיחַ	• קִבּוּן, קִבּוּס	• עֶסְקִי
• שְׁבַת	• קְדוּשָׁה	• עֲצִים
• שׁוּל	• קוֹבֵּץ	• עֶצֶה
• שׁוֹלְחָן	• קוֹץ	• עֶצֶם
• שׁוֹם (יֶרֶק)	• קוֹרָה	• עֲצָרֶת
• שׁוּעָל	• קִידּוּשׁ	• עֲקִיצָה
• שׁוֹק	• קִינָה	• עֲקָרָב
• שׁוֹר	• קִיץ	• עֲרָבָה
• שׁוֹרָה	• קֵל	• עֲרוֹה
• שְׁחֹק	• קִלּוֹת	• עֲרוּמָה
• שְׁחִיטָה	• קִפּוּחַ	• עֲרִיפָה
• שְׁחַר	• קִרְצָפוֹר, קִינִין	• עֵת
• שְׁחַת	• מְקַצֵּת, מְקַצֵּת	• עֲתִיד
• שְׁיָחָה	• קָרוֹב	• פָּה
• שְׁיָעָר	• קָרוֹן	• פּוֹרִים
• שִׁיר (זִמְרָה)	• קִרְקָע	• פִּיגוּל
• שְׁכִיבָה	• קֶשׁ	• פְּנִים
• שְׁכִינָה	• קֶשֶׁר	• פְּנִימִי
• שְׁלוֹם	• רֹאשׁ	• פֶּסַח
• שֵׁם	• רֹאשׁוֹן	• פְּעוּלָה
• שְׁמַאל	• רַבִּים	• פַּעַם
• שְׁמִחָה	• רַבּוֹ	• פָּרוֹ, פָּרָה
• שְׁמִים	• רְגִלִּין	• פִּירוֹת
• שְׁמֵרִים	• רְגֵל, רְגֵלוֹ	• פְּרִישׁוֹת
• שְׁנָאָה	• רוֹב	• פְּרָעוֹת (אֲבָנִים)
• שְׁנָה	• רוּחַ	• בּוֹלְטוֹת)
• שְׁעָנָה	• רוֹק	• פְּרָקִים
• שְׁעוֹרִין	• רְחוּב	• פֶּת
• שְׁעִיר	• רְחִיצָה	• פְּתִיחִי
• שְׁפָה	• רְחִלוֹת	• צָד, צִדְדִין
• שְׁפוּפָרֶת	• רְחִמִים	• צִדִּיק

- שְׁפָחוֹת
- שֶׁק
- שְׁקָצִים
- שְׁקָר
- שְׂרִי
- שָׂרָף
- שְׂרָץ
- תְּאֲנִים
- תְּבוּאָה
- תְּבוּנָה
- תִּבְּוֹ
- תִּבְשִׁיל
- תִּדִּיר
- תּוֹלָעָה
- תּוֹרָה
- תַּחֲוִים
- תַּחֲלָה
- תַּחֲנוּנִים
- תַּחֲתוֹנָה
- תִּיבָה
- תִּינוֹק
- תִּכְלָת
- תִּכְרִיכִים
- תִּלְמוּד
- תִּלְמִיד
- תִּמְחֻוּי
- תִּמְרִים
- תִּנְחֻמִּין
- תִּפְאָרֶת
- תִּפְלָה
- תִּפְלִין
- תִּקּוּפוֹת
- תִּרְוֵמָה
- תִּרְגֻּזִּים²⁰⁴⁰
- תְּשׁוּבָה
- תִּשְׁחֹרֶת
- תִּשְׁלֹם
- תִּשְׁמִישׁ

²⁰⁴⁰ זו הצורה הנהוגה בכל דפוסי המשנה (ראו למשל ברויאר, העברית, עמ' 249–250).

שם המספר

- אָחַד
- אַחַת
- אַרְבַּע
- אַרְבָּעָה
- אַרְבָּעִים
- חֲמִשָּׁה, חֲמִשָּׁת
- חֲמִישִׁית
- חֲמֵשׁ
- מָאָה
- מֵאָתִים
- עֶשֶׂר
- עֶשְׂרֵה
- עֶשְׂרִים
- רְבִיעִי
- שְׁבִיעִית
- שֶׁבַע
- שְׁבָעָה
- שְׁבָעִים
- שְׁשִׁי
- שְׁלוֹשׁ
- שְׁלוֹשָׁה²⁰⁴¹
- שְׁלוֹשִׁים
- שְׁלִישִׁי
- שְׁמוֹנִים
- שְׁנִי, שְׁנָיָה
- שְׁנַיִם
- שְׁתֵּים
- תְּשַׁעָה

²⁰⁴¹ בסוכה א, א מנקד ו "שְׁלֹשָׁה דפנות", וניקודו נראה כשילוב בין שתי מסורות שהכיר: "שְׁלוֹשׁ דפנות" לעומת "שְׁלוֹשָׁה דפנות". בשאר הדפוסים שם שְׁלֹשָׁה.

שמות פרטיים

• אברהם	• יהושע	• נורי
• אליעזר	• יעקב	• נחמיה
• אלעזר	• ירושלים	• ניסן
• גמליאל	• ישמעאל	• נתנאל
• דוד	• ישראל	• סיני
• דוסא	• כושי	• עזאזל
• הר הפזל	• כותי	• עזריה
• חנינא	• קלב	• עקביא
• חנניא	• כפר חנניא	• עקיבא
• (רבי מתיא בן)	• מאיר	• צדוק
• חרש	• מהללאל	• קרח
• טרפון	• מנחם	• שאול
• יהודה	• מצרים	• שמעון
	• משה	

מילות

• אכל	• בפני	• למטה
• או	• בשביל	• למעלה, למעלה
• אחר	• בתוך	• לפי
• אחרי	• הא	• לפני
• איזה	• היכן (היכן)	• לשם, לשום
• אימתי	• הרי	• לתוך
• אין	• והלא	• מאין
• אל	• חוץ מן	• מחרת
• אלקים	• כאילו	• מי
• אם	• קגון	• מן, ממני, ממנו ²⁰⁴⁴
• אף על פי ש-	• כדי	• מעין
• אף	• כי	• מפני
• אפילו	• כיצד	
• אפשר ²⁰⁴²	• כל, כולו, הכל	
• אצל, אצל	• כמה	
• אשך	• כמוה	
• אשרי	• קמות	
• בין	• כן	
	• קנגד	
	• קשם	
	• לא	
	• לאן	
	• לקמה ²⁰⁴³	

גרידא בין המילות למה ומה, אלא שניקודה הצפוי של מה הוא בפתח (3.38). אפשר אפוא שהשווא בלמ"ד אינו אלא שיבוש.

²⁰⁴⁴ ממנו בשורוק הוא הניקוד הרגיל. פעם אחת (דמאי ב, ג) מנקדים ל' ול' מ' בחולם, אך במקומות אחרים בדפוסים אלו בשורוק כרגיל. מסתבר שהניקוד בחולם נגרר אחר צורתו הרגילה של הכינוי החבור לנוכח (ילדו וכיוצא בזה), בדומה לצורתו הרגילה של כינוי זה בעברית המדוברת של ימינו. מנגד קשה לומר אם החולם משקף גם הגייה פונמטית, או שמא נקראה ההברה ממילא בתנועה מטושטשת (2.1.18). ראו בעניין זה גם רשף וגוון, שקיעים אשכנזיים, עמ' 250–251.

²⁰⁴³ בברכות ב, ב מנקד 11 "לקמה קדמה שמע לוהיה אם שמוע", כנגד הניקוד לקמה בכל הדפוסים האחרים. לכאורה זהו חילוף

²⁰⁴² כך הניקוד הנפוץ, אך נמצאו גם הצורות אפשר בקמץ (למשל עט, שבת יט, א) ואפשר בסגול (למשל חק, סוטה ה, ג). ומובן שאין ללמוד על כך דבר מלבד לעובדה שההברה הסופית נקראה בתנועה מטושטשת (2.1.18).

- עֵם, עֲמוֹ, עֲמֻקָּה
- קוֹדֶם
- שָׁל
- עוֹד
- עַל, עָלָיו, עַל גִּבִּי,
- עַל פִּי, עַל שׁוֹם
- מְשׁוֹם
- מִתּוֹךְ
- עַד

ב. פרקי המשנה בחק לישראל לפי פרשת השבוע

פרקי המשנה בחק לישראל אינם באים לפי סדר המשנה. הלימוד היומי שבבסיס מערך הספרים הזה מורה על קריאה יומית של פרק משנה בחלוקה שעל פיה כל יום נקרא פרק מסדר אחר: ביום א פרק מסדר זרעים, ביום ב פרק מסדר מועד, וכן הלאה. חלוקה זו מקשה במעט על מציאת הפרקים הרצויים שם; למען הקלת העיון ולטובת קוראים החפצים לעיין גם הם בחק לישראל ולמצוא את מבוקשם בקלות, הובאה כאן רשימה מסודרת של הפרקים על פי פרשת השבוע.

ברכות: א: בראשית. ב: נח. ג: לך. ד: וירא. ה: חיי שרה. ו: תולדות. ז: ויצא. ח: וישלח. ט: וישב.

פאה: א: מקץ. ב: ויגש. ג: ויחי. ד: שמות. ה: וארא. ו: בא. ז: בשלח. ח: יתרו.

דמאי: א: משפטים. ב: תרומה. ג: תצוה. ד: תשא. ה: ויקהל. ו: פקודי. ז: ויקרא.

כלאים: א: צו. ב: שמיני. ג: תזריע. ד: מצורע. ה: אחרי. ו: קדושים. ז: אמור. ח: בהר. ט: בחקתי.

שביעית: א: במדבר. ב: נשא. ג: בהעלתך. ד: שלח. ה: קרח. ו: חקת. ז: בלק. ח: פינחס. ט: מטות. י: מסעי.

תרומות: א: דברים. ב: ואתחנן. ג: עקב. ד: ראה. ה: שפטים. ו: תצא. ז: תבא. ח: נצבים. ט: וילך. י: האזינו. יא: ברכה.

שבת: א: בראשית. ב: נח. ג: לך. ד: וירא. ה: חיי שרה. ו: תולדות. ז: ויצא. ח: וישלח. ט: וישב. י: מקץ. יא: ויגש. יב: ויחי. יג: שמות. יד: וארא. טו: בא. טז: בשלח. יז: יתרו. יח: משפטים. יט: תרומה. כ: תצוה. כא: תשא. כב: ויקהל. כג: פקודי. כד: ויקרא.

עירובין: א: צו. ב: שמיני. ג: תזריע. ד: מצורע. ה: אחרי. ו: קדושים. ז: אמור. ח: בהר. ט: בחקתי. י: במדבר.

פסחים: א: נשא. ב: בהעלתך. ג: שלח. ד: קרח. ה: חקת. ו: בלק. ז: פינחס. ח: מטות. ט: מסעי. י: דברים.

סוכה: א: תבא. ב: נצבים. ג: וילך. ד: האזינו. ה: ברכה.

ביצה: א: ואתחנן. ב: עקב. ג: ראה. ד: שפטים. ה: תצא.

יבמות: א: בראשית. ב: נח. ג: לך. ד: וירא. ה: חיי שרה. ו: תולדות. ז: ויצא. ח: וישלח. ט: וישב. י: מקץ. יא: ויגש. יב: ויחי. יג: שמות. יד: וארא. טו: בא. טז: בשלח.

כתובות: א: יתרו. ב: משפטים. ג: תרומה. ד: תצוה. ה: תשא. ו: ויקהל. ז: פקודי. ח: ויקרא. ט: צו. י: שמיני. יא: תזריע. יב: מצורע. יג: אחרי.

נדרים: א: וילך. ב: האזינו. ג: ברכה.

סוטה : א : מסעי. ב : דברים. ג : ואתחנן. ד : עקב. ה : ראה. ו : שפטים. ז : תצא. ח : תבא. ט : + ברייתא : נצבים.

גיטין : א : במדבר. ב : נשא. ג : בהעלתך. ד : שלח. ה : קרח. ו : חקת. ז : בלק. ח : פינחס. ט : מטות.

קידושין : א : קדושים. ב : אמור. ג : בהר. ד : בחקתי.

בבא קמא : א : בראשית. ב : נח. ג : לך. ד : וירא. ה : חיי שרה. ו : תולדות. ז : ויצא. ח : וישלח. ט : וישב. י : מקץ.

בבא מציעא : א : ויגש. ב : ויחי. ג : שמות. ד : וארא. ה : בא. ו : בשלח. ז : יתרו. ח : משפטים. ט : תרומה. י : תצוה.

בבא בתרא : א : תשא. ב : ויקהל. ג : פקודי. ד : ויקרא. ה : צו. ו : שמיני. ז : תזריע. ח : מצורע. ט : אחרי. י : קדושים.

סנהדרין : א : אמור. ב : בהר. ג : בחקתי. ד : במדבר. ה : נשא. ו : בהעלתך. ז : שלח. ח : קרח. ט : חקת. י : בלק. יא : פינחס.

שבועות : א : ראה. ב : שפטים. ג : תצא. ד : תבא. ה : נצבים. ו : וילך. ז : האזינו. ח : ברכה.

עבודה זרה : א : מטות. ב : מסעי. ג : דברים. ד : ואתחנן. ה : עקב.

זבחים : א : בראשית. ב : נח. ג : לך. ד : וירא. ה : חיי שרה. ו : תולדות. ז : ויצא. ח : וישלח. ט : וישב. י : מקץ. יא : ויגש. יב : ויחי. יג : שמות. יד : וארא.

מנחות : א : בא. ב : בשלח. ג : יתרו. ד : משפטים. ה : תרומה. ו : תצוה. ז : תשא. ח : ויקהל. ט : פקודי. י : ויקרא. יא : צו. יב : שמיני. יג : תזריע.

חולין : א : מצורע. ב : אחרי. ג : קדושים. ד : אמור. ה : בהר. ו : בחקתי. ז : במדבר. ח : נשא. ט : בהעלתך. י : שלח. יא : קרח. יב : חקת.

בכורות : א : בלק. ב : פינחס. ג : מטות.

תמיד : ד : מסעי. ה : דברים. ו : ואתחנן. ז : עקב.

מידות : א : ראה. ב : שפטים. ג : תצא. ד : תבא. ה : נצבים.

קנינים : א : וילך. ב : האזינו. ג : ברכה.

אהלות : א : תזריע. ב : מצורע. ג : אחרי. ד : קדושים. ה : אמור. ו : בהר. ז : בחקתי. ח : במדבר. ט : נשא. י : בהעלתך. יא : שלח. יב : קרח. יג : חקת. יד : בלק. טו : פינחס. טז : מטות. יז : מסעי. יח : דברים.

נגעים : א : ואתחנן. ב : עקב. ג : ראה. ד : שפטים. ה : תצא. ו : תבא. ז : נצבים. ח : וילך. ט : האזינו. י : ברכה.

פרה : א : ויגש. ב : ויחי. ג : שמות. ד : וארא. ה : בא. ו : בשלח. ז : יתרו. ח : משפטים. ט : תרומה. י : תצוה. יא : תשא. יב : ויקהל.

מקוואות : א : בראשית. ב : נח. ג : לך. ד : וירא. ה : חיי שרה. ו : תולדות. ז : ויצא. ח : וישלח. ט : וישב. י : מקץ.

ידיים : א : פקודי. ב : ויקרא. ג : צו. ד : שמיני.

Abstract

Research goal and structure

The goal of the research submitted hereby is to present a comprehensive (albeit not full) description of the grammar of the Mishnah reading tradition of Ashkenazi Jews. The study centers around a limited time period and geographic region, focusing on the Mishnah reading tradition of the Jews of Poland and Ukraine in the second half of the 19th century. These regions were the heart of the spiritual center of Ashkenazi Jewry, and in the studied period the yeshivas in Ashkenaz were at the peak of their prosperity. It is therefore assumed that a wide grammatical description of the tradition in these places and at that time will reflect the Ashkenazi tradition as a whole.

The Ashkenazi tradition has stood in the shadow of the other Hebrew traditions since the beginning of the scientific research of the Hebrew reading traditions, marked by the pioneering studies of Hanoah Yalon in the 1930s. This tradition underwent major changes which distanced it from its original form, and are now considered to be errors. Unlike the other traditions, and especially the Yemenite tradition which is known for its vast perseveration of authentic linguistic features of Rabbinic Hebrew, the Ashkenazi Jews were not strict about preserving ancient traditions and did not hesitate to stray away from them and change them under external influences or internal developments. The great distance between the Ashkenazi tradition and the choicest traditions of Rabbinic Hebrew caused it to be neglected in the research of the Hebrew traditions. Thus, the submitted study is the first attempt to form a comprehensive grammatical description of this tradition.

In recent times the Ashkenazi tradition has garnered renewed interest, after several scholars noted that this tradition also preserved some authentic linguistic features of Rabbinic Hebrew, and as such is worthy of study as well. However, a wide grammatical description of the tradition has yet to be written, and the grammatical details concerning it are scattered throughout the scholarly literature. The current study aims to fill this gap in the research literature and suggest an appropriate grammatical description of the Ashkenazi tradition.

The studied corpus centers around printed editions of the Mishnah, which were punctuated and printed in Poland and in Ukraine at the end of the 19th century. These printed editions were chosen carefully after a study of their punctuation, which was revealed to be very unrefined and very far from the normative grammar. There is no doubt that it represents the Mishnah reading tradition of the people who punctuated them, in other words, it is clearly an Ashkenazi tradition. In light of the scope of the studied printed editions, the starting point of this research is 27 Mishnah chapters, which were studied thoroughly while consistently comparing between the editions. I also made use of several indirect sources in order to become familiar with the Ashkenazi tradition, which include the Hebrew component of the spoken language of Ashkenazi Jews (i.e., Yiddish) and the punctuation used by Ashkenazi lexicographers of the studied period.

The study is divided into two main parts: (1) the chapter “Phonology”, in which I examined various phonological issues which were discovered during the study of the morphology. I did not feel the need for clarifying the basic features of Ashkenazi phonetics, that is, its vowels and consonant sets, and issues such as the place of stress, as these are basically known and the scholarly literature about them was used here as a basic assumption; (2) The chapter “Morphology”, in which I studied all the words in the core chapters of the corpus by parts of speech: the general and proper nouns, the verbs, the particles, the formative letters and the pronouns. This is the main part of the study, as the Phonology chapter was meant to clarify phonological issues serving the study of morphology.

I shall henceforth describe the main findings from this study.

Uniformity of the Ashkenazi tradition

The linguistic tradition represented in the Mishnah printed editions studied here is mostly one tradition, even though these editions were printed in several cities throughout Poland and Ukraine. It is still too early to determine the relation between this tradition and the traditions of other Ashkenazi dialects, and especially that of Lithuania and the other Northeastern Ashkenazi regions, but so far it seems credible to speak about one pan-Ashkenazi tradition whose linguistic features distinguish it from the other traditions and emphasize the uniformity of the studied corpus. The uniformity of the Ashkenazi sources stands out on the background of their

distinctiveness from both Biblical Hebrew and the other traditions of Rabbinic Hebrew. Examples from the phonology include the penultimate accentuation and the reduction of post-tonic vowels; the vowel shift and the vowel reduction, which occurred in defined phonetical conditions (including in words attested in the Bible); the reorganization of the dagesh rules in the letters בכפ"ת, which differ significantly from Biblical Hebrew; and the tendency for a lack of compensatory lengthening before the gutturals and especially before the letter ר.

The morphology also shows some features which distinguish the Ashkenazi tradition from Biblical Hebrew and the other traditions of Rabbinic Hebrew, thus emphasizing the uniformity of this tradition. Differences from Biblical Hebrew which are common throughout all the Ashkenazi sources (or at least most of them) include the preference for "pausal" forms in the Segholate nouns of the III.y paradigm; for Niphal participle forms in the form יקטל; and for various nouns whose form is different than the one found in the Bible, such as סָאָה, נָזַק, מַחְרִישָׁה, מַחְצָה, יָרֵד, טַהֲרָה, הִדַּס, גָּזַל, בִּרְכָת, אַרְיָה, אֶלֶּה, עֲדָשִׁים, סְדִין, צְלוּחִית and יִרְדָּה. The uniformity is also revealed in grammatical categories in which the various traditions of Rabbinic Hebrew are disputed, such as feminine participle forms with a suffix in the form גִּירְתָּן; infinitive construct forms in the I.y paradigm in the form לִירֵד; the particles אֵלֶּךְ, אֵלָּא and הֵימָנוּ and many nouns whose constant forms testify to a well-established Ashkenazi tradition.

Comparing the numerous similarities between the studied sources, it seems that the areas in which the sources disagree are few. The lack of uniformity is found mostly in words whose forms are disputed in the other Hebrew traditions as well, a fact that is evidence, probably, that the Ashkenazi tradition was influenced by various sources. Only in a relatively small group of words does the lack of uniformity testify to a loose and unstable tradition. In a few cases we find internal developments in some of the Ashkenazi sub-traditions, which also lead to dissimilarities between the Ashkenazi sources.

The differences found between the sources do not alter the general conclusion regarding the uniformity of the corpus, as I estimate that the similarities outnumber the differences. Thus, the Mishnah reading tradition reflected in the punctuation of the studied Mishnah printed editions appears to be pan-Ashkenazi and definitely worthy of the term "Ashkenazi tradition".

The quality of the Ashkenazi tradition and its relation to the other Hebrew traditions

As for the general quality of the Ashkenazi tradition, the findings mostly confirm what is already known in the scholarly literature; namely, that the tradition underwent many changes which distanced it from its original form, and using it as a source for studying the original Rabbinic Hebrew has to be done with careful consideration. Many linguistic forms which characterize the Ashkenazi tradition digress from the ones found in the best manuscripts of the Mishnah; some were created under external influences and some as internal developments in the Ashkenazi tradition. However, and unlike the prevalent opinion that this tradition is faulty and negligent, the findings gathered in this study show a rather homogeneous tradition, and even its linguistic features which are considered "errors" are surprisingly systematic. Several forms which would be considered errors from a normative point of view became entirely normative in the Ashkenazi tradition; examples include the analogy of construct forms to absolute forms such as "שְׁלִיחַ צִיבור"; dageshes for phonetic differentiation such as שְׁכָחָה or סָתַם; dageshes after formative letters; and many forms which are unique to the Ashkenazi tradition and are not known from other traditions, such as עֲרֵכִין, מְטָלִית, יָרֵק, טָלִית, אֲמַבְטִי (=אור=), אור, אומָנִין, אוקָלִים, זו, עֲדִינִין, מְנִין, מַחֲמַת, כִּיווֹן, שְׁפוד or שְׂכַר, רֶשְׁאִי, רַבְעִי, קַרְנִיָּה, קִיבֵר, פָּלַג.

In a small number of places we find in the late Ashkenazi tradition traces of the pre-Ashkenazi tradition, which is known to us today through punctuated prayer books written in western Europe in the 12th–13th centuries. The heritage from the pre-Ashkenazi tradition is evident, for example, in the deconstruction of the final diphthong [aj]; in the dageshes for phonetic differentiation such as סָתַם; in the dageshes after words ending with a vowel; in the clear preference for "pausal" forms in the Segholate nouns of the III.y paradigm; in the demonstrative pronoun זו; and in nouns whose form is not constant throughout the Hebrew traditions, such as אַרְיָכָה, תַּחֲנִיָּה or שְׁעָתִי, שְׁטֵרֵי, קַרְנִים, סֶרְבֵן, מַחֲצָה, כּוּשׁ, יָמִין, טַהָרָה, דְּפִנוֹת, דּוּחֶק, גָּמַר. These similarities enable us to refer to the pre-Ashkenazi tradition as an earlier rendition of the late Ashkenazi tradition, and to see them both as one continuous tradition. However, in many words we find a morphological difference between the two traditions, which demonstrates that the Ashkenazi Jews did not strive to maintain

ancient linguistic forms and did not hesitate to deviate from them under external influences or due to internal developments. Examples of words in whose form we find differences between the two traditions include שיעור, זכוכית, טלית, יכולים, לולבים, קוטלתן and participles with suffixes in the form קוֹטֵלֶת, מְרַחֵץ, מְרַחֵץ, עוֹבְרָה, פֶּלֶג, רְבִיעָה, הִימְנוֹ and participles with suffixes in the form קוֹטֵלֶת.

Regarding the sources that influenced the Ashkenazi tradition, two avenues of influence stand out: (1) the printed editions of the Mishnah from Amsterdam and Livorno, which apparently were common throughout Ashkenaz and whose punctuation influenced the reading tradition of Ashkenazi Jews. Examples of this are found in the forms גְּחֵלֶת, דִּינֵר, שִׁיר, שְׂפִיכוֹת, מוֹדְעִי, חֲלֻפְתָּא, רָקָם, אֵילֶךְ, הִימְנוֹ and אֵילֶךְ; (2) Eastern influences, which arrived through the study of the Babylonian Talmud in Europe. Evidence of this can be seen, for example, in the clear tendency towards the realization of a historic [u] in a closed "unaccented" syllable as [u] and not [o]; in the forms מְעֵשֶׂה, קִיתוֹן and קֶצֶר; and in the tendency towards the analogy of construct forms to absolute forms in noun patterns beginning with מ, such as מֵאֶכֶל.

The influence of Biblical Hebrew on the Ashkenazi tradition is sparse, being limited only to a few words. These include, for example, the words אַגְרוֹת, חֲנוּת, פֶּלֶג, קֶרְדוֹם; the forms יֵשׁ, תָּן and בָּן with a Seghol; יִקְבְּנָה; the scholarly return to from the pattern קֶטֶל to the pattern קֶטֶל; and the partial shift of the suffixed pronoun תָּ by the biblical pronoun תָּ. As mentioned above, the Ashkenazi tradition deviates greatly from the grammar of Biblical Hebrew, completely overshadowing the small influence of the Bible on this tradition.

It can generally be said that the Ashkenazi tradition is not separate from the other traditions of Rabbinic Hebrew, and especially from the late traditions. Despite the numerous unique features which differentiate it from the rest of the traditions, in many words we find a clear closeness to the rest of the traditions. In this I am not referring to the cases in which one of the traditions influenced the Ashkenazi tradition, but to forms common to several traditions, and which probably testify to a joint ancient tradition from which the later traditions emerged. These include, for example, the regular use of the furtive pataḥ; the laxing of the consonants בַּכּפִּיַּת after the consonant [r]; the relics of secondary gemination in certain cases and of the gemination of the ר; the regular compensatory lengthening in action nouns such as מְעֵיוֹט or שִׁיעוֹר; and the forms of nouns such as חֲתִיכָה, זִיעָה, בְּרִכְתֵּי, אֲרוֹכָה, יְכוּלִים, חֲתִיכָה, זִיעָה, בְּרִכְתֵּי, אֲרוֹכָה.

תַּחֲנִיחַ and רְבִיעָה, קֶלֶפִי, צִיר, סְעוּדָה, מְרֻחָץ, מְצוּדָה, מְבוּאוֹת, פְּלֻלָּה. The appearance of such forms in the Ashkenazi tradition contributes greatly to the creation of a complete general picture of the Rabbinic Hebrew traditions, and makes an important contribution to the study of Rabbinic Hebrew.

The Ashkenazi reading tradition of the Mishnah and the Ashkenazi prayer books

The Ashkenazi prayer books used in Ashkenaz underwent a lengthy series of grammarian corrections since the 16th century, which were meant to match the language of the prayer to the grammar of Biblical Hebrew. The influence of these corrections on the Mishnah reading tradition of Ashkenazi Jews is revealed here to be extremely minor, and the differences between the Ashkenazi prayer siddurim and the common reading tradition of the Mishnah by far outnumber the few influences of the siddurim on the Mishnah reading. Examples of such differences are found in the forms זֶה and אֵנוּ, שְׂעִיתָ, שְׂטָרִי, שְׂבַח; in the almost complete tendency towards context forms in the Segholate nouns; and in the interrogative pronoun מַה with a pataḥ before the gutturals.

Only a few words were influenced by the scholarly prayer siddurim and changed their form following the grammarians' corrections, among which are קְרִיאָה, בְּרִיּוֹת and other nouns in this pattern; מִנֵּן, לְפִיכָךְ, אֵי; and the few occurrences of the demonstrative pronoun זֶה. The influence of the siddurim is prominent mainly in Mishnah chapters which were included in the siddurim; these are many times punctuated in forms which are very far from the regular Ashkenazi tradition, and it is obvious that they were influenced by the siddurim to a greater extent. On the other hand, outside of these chapters the influence of the siddurim is very small, and even in these chapters we sometimes find clear differences from the forms found in the siddurim.

The Ashkenazi tradition and the Hebrew component of Yiddish

Yiddish, the spoken language of Ashkenazi Jews, consists of a relatively large amount of originally Hebrew words. Their utter majority was taken from Rabbinic Hebrew and not from the Bible, a fact which enables assuming that the forms of the Hebrew words in Yiddish reflect an early Ashkenazi tradition of Rabbinic Hebrew. Since the

period studied here was a few hundred years after the birth of Yiddish, every correspondence between the Mishnah reading tradition of Ashkenazi Jews and the forms of the Hebrew words in Yiddish is probably evidence of an ancient and well-established Ashkenazi tradition.

The findings reveal that in almost all the cases there is a correspondence between the Mishnah tradition in Ashkenaz and the Hebrew component of Yiddish. The two share many phonological features, such as the reduction of post-tonic vowels, vowel shifts and vowel reductions in the same phonetic conditions, dageshes straying from the grammar rules of Biblical Hebrew and a clear tendency towards a lack of compensatory lengthening. The morphology also reveals that most words studied here match their known forms in Yiddish, for example, *מחמת*, *אותיות*, *גרוגרת*, *חדשים* (plural of *חדש*), *חנווני*, *פרשה*, *אסטניס*, *אפיקורוס*, *בקיאים*, *גימטריה*, *דוחק*, *זכאי*, *לחה*, *תחיה* and *שעת*, *שפר*, *קריאת שמע*, *פלג*, *סעודה*, *מרחץ*.

The differences found between Whole Hebrew and Merged Hebrew are not many. The phonology reveals two major differences: (1) The realization of the Tiberian qamaṣ as a pataḥ in monosyllabic words such as *יד* or *פלל* is almost completely uniform in Yiddish, while in Whole Hebrew there seems to be a complete mix between qamaṣ and pataḥ in this position; (2) The shift of pataḥ to qamaṣ near gutturals, such as *אדר* (< *אדר*) or *תענית* (< *תענית*) is revealed to be more common in Yiddish than in Hebrew.

The differences are not numerous in the morphology as well. The few differences are intriguing, as they show that Yiddish preserved some early forms which in Whole Hebrew were sidelined under external influences. Such are the two forms in Yiddish *סגן* and *סגן* (*סגן*) as opposed to the sole use of *סגן* in Whole Hebrew; the lack of morphological differentiation in the two forms of the noun *רשות* as opposed to the use of the form *רשות* in Whole Hebrew; and the Yiddish form *בריה* as opposed to the permanent punctuation *בריה* in the Ashkenazi printed editions of the Mishnah.

Despite the well-based fact that the Hebrew which penetrated into Yiddish is mostly Rabbinic Hebrew and not Biblical Hebrew, most Yiddish scholars did not examine the form of its Hebrew component from the point of view of Rabbinic Hebrew grammar, and more than once it is obvious that they were guided by the Biblical

grammar. Examples for this include the inaccurate explanations which the Yiddish scholars gave to forms such as פֿרי, פֿרִי (פֿרִי, פֿרִי) or טהרה, explanations which came from a perspective of Biblical grammar. Since this study comes from the perspective of the research of Rabbinic Hebrew, it now suggests a different view of these forms and others, from an appropriate point of view. I believe that this is one of the most important contributions of this research.

Keywords

Hebrew; The Late Ashkenazi Tradition; Hebrew Traditions; Rabbinic Hebrew; Mishnaic Hebrew; The Pre-Ashkenazi Hebrew; Grammar; Phonology; Morphology; Ashkenazi Jews; Ashkenazi Hebrew; Yiddish; The Hebrew Component of Yiddish; Merged Hebrew; Whole Hebrew.

Research-Student's Affidavit when Submitting the Doctoral Thesis for Judgment

I Mor Shemesh, whose signature appears below, hereby declare that:

✓ I have written this Thesis by myself, except for the help and guidance offered by my Thesis Advisors.

✓ The scientific materials included in this Thesis are products of my own research, culled from the period during which I was a research student.

Date: 10.3.2020

Student's name: Mor Shemesh

Signature:

This work was carried out under the supervision of

Dr. Uri Mor

and Prof. Michael Ryzhik

In the department of Hebrew Language

Faculty of Humanities and Social Sciences

The Late Ashkenazi Tradition of Rabbinic Hebrew: Grammatical Description

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"

By

Mor Shemesh

Submitted to the Senate of Ben-Gurion University of the Negev

Approved by the advisor

Approved by the Dean of the Kreitman School of Advanced Graduate Studies

April 2020

Beer-Sheva

The Late Ashkenazi Tradition of Rabbinic Hebrew: Grammatical Description

Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"

By

Mor Shemesh

Submitted to the Senate of Ben-Gurion University of the Negev

April 2020

Beer-Sheva